

प्रमाणसंग्रहाख्यग्रंथमुद्रणविषये महदुपकृतवतां भारती प्रेस् अधिकारिणां श्री एस्. दीक्षितमहोदयानां सपरिवाराणां च धन्यवादमर्पये ।

महानयं मुद्रणप्रयासो येषां सहायेन पूर्णतामगमत् तेषां गुलबर्गानगरस्थितानां भगवद्भक्तानां, उपकारभारं वोढुमसमर्थोऽहं, आयुरारोग्यादिकं तथा ज्ञानभक्तिविरक्त्यादिकं च भवनाशको लक्ष्मीशः प्रदद्यादिति तं प्रार्थये,

यदत्र साधु तद् हंसक्षीरन्यायेन स्वीकृत्य दोषजातं बोधनीयोऽयं जनः पंडितैः, तेन पुनर्मुद्रणसमये तद्दूरीकरणं क्रियेत ।

आदरातिशय पत्र दातृणांपंडितशिरोमणि ए. आर्. कृष्णमाचार्याणां पं. कट्टीकेशवाचार्याणां, तथा राष्ट्रप्रशस्तिसन्मानितानां तर्कमीमांसा व्याकरणादि शास्त्रपारंगतानां वारणासीक्षेत्रनिवासिनां, पट्टाभिरामशास्त्रीणां एस्. एस्. सुभ्रमण्यशास्त्रिणां कुलपतिबदरीनाथशुल्कमहोदयानां तथा आद्य पं. मधवाचार्याणां महामहोपाध्यायादि बिरुदांकितानां पूज्य गलगलीरामाचार्याणां, आंग्लभाषायां प्रस्तावनापत्रदातृणां डॉ. पी. नागराजराव, एम्. ए, पि, एच्. डि. महाशयानां डॉ. बी. एन्. के. शर्मा महानुभावानां च कृतज्ञतां समर्पये ।

तदेतत्सर्वं प्रातःस्मरणीयानां श्री १००८ श्री सत्यध्यानतीर्थ श्रीमच्चरणानां तथा १००८ श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थानां च परमानुग्रहेण संजातमिति तेषामेव चरणारविदे अस्मद्गुरुस्मरणपूर्वकं सविनयं सभक्तिकं ग्रंथपुष्पमिदं समर्पयन् कृतकृत्यो भवामीति शम्

भवदीयः

अग्निहोत्रीत्युपाह्वो वादिराजाचार्यः

ब्रह्मपूर - गुलबर्ग

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

कर्कशांस्तर्कशास्त्रार्थान् सुखेनैवोपपादयन् ।

द्वैतिनां तोषयत्येष मानसं मानसंग्रहः ॥

श्रीमन्मध्वमतानुयायिनां वेदान्तग्रन्थपरिचयावसरे प्राच्यनव्य-
न्यायशास्त्रपरिज्ञानं अवश्यम् अपेक्षितं इति विदितमेवेदं वि-
श्वेषामपि विपश्चिताम् ।

तत्रापि सर्वज्ञकल्पश्रीजयतीर्थादिप्रणीत 'प्रमाणपद्धतिप्रभृतिषु
ब्रह्मतर्कपरिकर्मितेषु टीका टिप्पणीपर्यन्तेषु ग्रन्थरत्नेषु उदाहृता-
नां प्रमाणप्रमेयवाक्यानां तात्पर्यनिरूपणं नाम प्रौढानामपि प-
ण्डितानां क्लेशसाध्यं, आचार्यकटाक्षैकनिर्वर्त्यं कर्मेति नेदं रह-
स्यम् । 'सहस्रं वद, एकं मा लिख' इति हि प्रायोवादः ।
अयमस्य भावः । लेखनकर्मबहुयत्नसाध्यं । बह्वत्र जागरितव्यं ।
स्खलनप्रसक्तिरपरिहार्येति । तदनुसारेण प्रवृत्तैः अग्निहोत्रीति
आभिजात्यपरिशोभितैः श्रीमद्विवादिराजाचार्यैः, स्वनाम्नो योग्य-
मर्थवत्त्वं संपादयितुकामैरिव 'नान्मा प्रमाणसंग्रह, इति ग्रन्थो-
ऽयं संकलय्य प्रदर्शितः । पूर्वोक्तग्रन्थनिर्दिष्टानां प्रमाणप्रमेयवा-
क्यानां एकत्र सन्निवेशनेन समुचितोपपत्तिप्रदर्शनेन च ग्रन्थेऽ-
स्मिन् सरलया रम्यया च सरण्या कृतं उपपादनं अवलोक्यते
प्रमाणपद्धतिप्रभृतिषु टीकाटिप्पणीग्रन्थेषु अध्ययनकाले "इदमि-
त्थम्" इति निर्धारणे दिङ्मोहमनुभवतां विद्यार्थिनां एते सं-
ग्रहकारा महान्तमुपकारं आरचयांबभूवुरिति बहुमन्तव्या भवन्ति
नन्तव्याश्च । परिच्छेदत्रयात्मकं, एकविंशत्या अवान्तरप्रकरणैरु-
पकल्पितं ग्रन्थरत्नमिदं, परेषां वादिनां सिद्धान्तानेव पूर्वपक्ष-
त्वेन परिकल्प्य द्वैतमतसिद्धं विषयतत्त्वं सिद्धान्तत्वेन प्रकटी-
कुरुते तराम् ।

अभिनन्दनीयं उपपादन-कुतूहलि विद्यार्थिजनरञ्चकं च वैदुष्यं
जगदुपकारकत्वेन परिकल्प्य त्रिरजमाना न्यायवेदान्तविशारदा
एते इतोऽपि शरदः शतं एधिषीरन्, अस्मान् वैदुष्यसिद्धयर्थं
अनुजरीगृहिषीरन् इति च नः प्रत्याशा ।

शास्त्ररत्नाकर

ए. आर्. कृष्णमाचार्याः

“नैयायिकवैयाकरण शिरोमणयः,,

ट्रिप्लिकेन् मद्रास-५

K. S. KATTI

Nyaya Vedanta Pandit,

(Retd.) Chief Officer, Bagalkot.

आदराशयावेदनम् ।

श्री. म. शा. सं. वादिराजाचार्य अग्निहोत्री इत्येतेभ्यः—
समधिगतं भवदीयं प्रमाणसंग्रहाख्यं ग्रंथरत्नं । आमूलाग्रं सम्य-
गवलोकितं । बहवः टिप्पणी—विषया संग्रहीता ह्यत्र प्रमाण-
जिज्ञासूनां, व्याख्यानोक्तदिशा, तत्त्वप्रकाशकेन अनेन प्रमाणसं-
ग्रहाख्येन ग्रंथेन बहूपकारो भविष्यतीति विश्वसिमि । ग्रन्थकर्तारः
गुलबर्गनिगरे सर्वमूलप्रचनादिना माध्वजनान् संतोषयंतः नूनं
अलभ्य माध्वग्रंथ प्रकाशनेन विदुषो मोदयेयुरिति श्रीशं प्रार्थये
भवदीयः

पं. केशवाचार्याः कट्टी

श्रीबादरायण ! प्रसीद

अनुग्रहपत्रिका

श्रीमत्सर्वज्ञकल्पजयनीर्थं भिक्षुविरचितप्रमाणपद्धतेस्तथा तट्टि-
प्पण्यादेश्च भावविवरणपरोऽयं प्रमाणसंग्रहाख्यग्रंथः ।

प्रमाणसंग्रहाख्यग्रंथमुद्रणविषये महदुपकृतवतां भारती
अधिकारिणां श्री एस्. दीक्षितमहोदयानां सपरिवाराणां च
न्यवादमर्पये ।

महानयं मुद्रणप्रयासो येषां सहायेन पूर्णतामगमत् तेषां
लवर्गनिगरस्थितानां भगवद्भक्तानां, उपकारभारं वोढुमसम
ऽहं, आयुरारोग्यादिकं तथा ज्ञानभक्तिविरक्त्यादिकं च भ
नाशको लक्ष्मीशः प्रदद्यादिति तं प्रार्थये,

यदत्र साधु तद् हंसक्षीरन्यायेन स्वीकृत्य दोषजातं बे
नीयोऽयं जनः पंडितैः, तेन पुनर्मुद्रणसमये तद्दूरीकरणं क्रियेत

आदरातिशय पत्र दातृणांपंडितशिरोमणि ए. आर्. :
ष्णमाचार्याणां पं. कट्टीकेशंवाचार्याणां, तथा राष्ट्रप्रशस्ति
न्मानितानां तर्कमीमांसा व्याकरणादि शास्त्रपारंगतानां व
रणासीक्षेत्रनिवासिनां, पट्टाभिरामशास्त्रीणां एस्. एस्. सुभ्र
ण्यशास्त्रिणां कुलपतिबदरीनाथशुल्कमहोदयानां तथा आद्य
मध्वाचार्याणां महामहोपाध्यायादि बिरुदांकितानां पूज्य ग
गलीरामाचार्याणां, आंग्लभाषायां प्रस्तावनापत्रदातृणां डॉ.
नागराजराव, एम्. ए, पि, एच्. डि. महाशयानां डॉ. व
एन्. के. शर्मा महानुभावानां च कृतज्ञतां समर्पये ।

तदेतत्सर्वं प्रातःस्मरणीयानां श्री १००८ श्री सत्यध्या
तीर्थ श्रीमच्चरणानां तथा १००८ श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थानां
परमानुग्रहेण संजातमिति तेषामेव चरणारविंदे अस्मद्गुरु
रणपूर्वकं सविनयं सभक्तिकं ग्रंथपुष्पमिदं समर्पयन् कृतकृ
भवामीति शम्

भवदीयः

अग्निहोत्रीत्युपाव्हो वादिराजाच

ब्रह्मपूर - गुलबर्गा

अत्र टिप्पणीकाराणामपूर्वभावसंग्रहमवलोक्य महान्प्रमोदो जातः
अत एवास्य प्रकाशनविषयेऽनुज्ञा च दत्ता । ग्रंथोऽयं टिप्पण्यष्ट-
कस्थितापूर्वविषयसंग्रहेण, अध्येष्यमाणनामुपरि महान्तमुपकारमा-
दधातीत्यहं मन्ये । ग्रंथास्थविषयानुक्रमणिका कृता सा विष-
यावलोकनकर्तृणां सन्मित्रवत्परमसाहाय्यं करिष्यति । अन्यशा-
स्त्रेषु बालबोधाय यथा तर्कसंग्रहः, अर्थसंग्रह इत्यादि प्रबन्धाः
सन्ति तथा श्रीमदाचार्यकृतशास्त्रप्रवेशे प्रमाणसंग्रहाख्यग्रंथोऽयं वि-
द्यते । ग्रंथेऽस्मिन् लक्षणकथनं तत्समन्वयप्रकारः, तथा लक्षण-
घटकपदानां दलकृत्यं, शब्दपरिष्कारादिकं च, पण्डितानां छा-
त्राणां च प्रमोदाय भवति । ग्रन्थकर्त्रेऽस्माकमन्तेवासिने, आ-
युरारोग्यादिकं श्रीशः प्रददात्, तथा, अयं प्रमाणसंग्रहाख्यग्रन्थः
सर्वत्र प्रकशमानो भूयादिति श्रीशं संप्रार्थ्य विरम्यते, श ।

पं. हुच्चाचार्याः हुलगी

(न्यायवेदातरत्नं मध्वासिद्धांतभूषणं)

संस्कृत युनिव्हरसिटि वाराणसी

श्री

२८-९-७६

श्रीमद्भिविद्वद्वरैरग्निहोत्र्युपनामधेयैः श्री वादिराजाचार्यैः प्र-
णीतः प्रमाणसंग्रह नामाग्रन्थमणिस्त्रिभिः परिच्छेदैर्विभक्तः प्रका-
शितः । त्रिषु परिच्छेदेषु एकोनविंशति प्रकरणानि परिकल्पि-
तानि ग्रन्थनिर्मातृभिः । चिरन्तनानां ग्रन्थेभ्यो याथातथ्येन वि-
षयागमः क्लेशसाध्य इति सरलया सरण्या ऽध्येतृणां सौकर्याय
निर्मितोऽयं ग्रन्थो नूनं पण्डितवराणां कौशलमवद्योतयतीति नि-
तरां प्रसीदामि । ग्रन्थनिर्मातृणां परिश्रमस्तदैवसफलो भवेद्यदा
ह्यध्येतारो ग्रन्थस्यास्याध्ययनेन लाभान्विता भवेयुः । अतोऽहं
कामये यदस्य ग्रन्थस्य भूयान् प्रचारोभवत्विति ।

मीमांसा वेदांत न्याय साहित्याचार्यः
राष्ट्रपतिनासम्मानितपण्डितश्च
पट्टाभिरामशास्त्री

॥ श्री सीतारामोविजयते ॥

श्री कटाक्षछटालक्ष्यः पक्षिगः पुष्करेक्षणः ।

स्वपक्षकल्पवृक्षाभो रक्षतात्केशवस्सदा ॥

पूज्य श्री अग्निहोत्रि वादिराजाचार्यैः प्रणीतः

प्रमाणसंग्रहाभिधो ग्रन्थः भाष्यन्यायसुधादिमूलग्रन्थान् न्या-
यामृतादि वादग्रन्थाश्चाधिजिगमिषूणां महते उपकारायावक-
ल्पते न्यायशास्त्र प्रसिधदान् अनुमानखण्डगतान् विषयान् अ-
तिसारत्येन निरूपयन्त्याचार्याः एकैकस्यहेत्वाभासस्य बहवो भे-
दाः, एवं उदाहरणाभासगताः प्रभेदाः पटितृणां महो-
पकारकाः । उपाधौ साध्यव्यापक प्रभेदाः हृदयंगमाविलसन्ति ।
वैय्याकरण नैयायिक भाट्ट प्राभाकर मतविवेचनपूर्वकं स्वसि-
द्धांताभिमतः शाब्दबोधप्रकारः निष्कृष्य प्रकाश्यते । ग्रन्थोऽयं-
सर्वेषां दार्शनिकानां प्रमाण ज्ञानमभिवर्धयन् सर्वजनोपकारीति
सादरंविज्ञापयामि ।

विदुषामनुचरः

मध्वाचार्यः अप्पाचार्यः आद्य

श्री व्यासमंदिर तर्कतीर्थ वेदान्त मीमांसाचार्यः प्रवक्ताचरः

हनुमान घाट, वाराणसी १ काशीहिंदूविश्वविद्यालये, वारणासेय

सं. वि. विद्यालये प्रकाशनाधिकारचरश्च

श्री काशी क्षेत्रम्

हनुमद्धाटः

ता. २८-९-७६

सुप्रसिद्धमिदं यच्छास्त्रान्तरेषु तर्कसंग्रह मीमांसा न्यायप्रकाशा-
दयः प्रकरणग्रन्थाः सन्ति तत्तच्छास्त्रे प्रविविक्षूणां महतेउपका-
राय भवन्ति, शास्त्रान्तराध्येतृनपि प्रसङ्गादुपकुर्वन्तीतिच त-
थैव प्रमाणसंग्रहाख्योऽयं प्रकरण ग्रन्थः अग्निहोत्र्युपावह श्री
वादिराजाचार्य प्रणीतः द्वैतसिद्धान्त प्रतिपादक प्रौढग्रन्थाध्य-
यने, प्रसङ्गात्इतरशास्त्राध्ययने चानायासेन प्रवेशं विधास्यनि
ग्रन्थोऽयं सरसः अतिक्लिष्टानपि विषयान् स्पष्टं बोधयति ।

तत्तल्लक्षणानां परिष्कारशैली दलप्रयोजनविवरणशैलीच हृदय-
गमे । प्रमाणपद्धति तद्विषय्यादि ग्रन्थतात्पर्यवर्णनेन तदीय-
गुणाशयवर्णनेनच न्यायशास्त्रपरिचयरहितानामपि सुबोधयाशैल्या
लक्षणपरिष्करणेनचापूर्वतामस्य समर्थये । एवमेवेमे पण्डितप्रका-
ण्डाः प्रमेयसंग्रहाख्यं ग्रन्थरत्नं विरचय्य बुभुत्सु जनान् कृता-
र्थयिष्यन्तीति संभावयामि ।

इत्थं

पण्डितप्रवरः, पण्डितराजः शास्त्ररत्नाकरः

एस्. सुब्रह्मण्यशास्त्री - एम्. ए.

प्राचीननवीनन्याय विद्वान्

अद्वैतवेदान्तविद्वान् मीमांसा शिरोमणि.

राष्ट्रपतिना सम्मानित पण्डितश्च

श्रीश. शरणम्

सहार्द शुभाशय निवेदनम्

“ नहिज्ञानेनसदृशं पवित्रमिहविद्यते ”

“ सर्वज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यति ”

“ ज्ञानेनैवामृती भवति ” “ ज्ञानान्मोक्षमाप्नोति ”

इत्यादि प्रमितप्रमाणैः सकलापेक्षितदुःखास्पृष्ट सुखस्वरूपमोक्षस्य
आत्यंतिक प्रसादद्वारा भगवदपरोक्षज्ञानमेव प्रधानं साधनमित्यत्र
नकापि विप्रतिपत्तिः । तच्चापरोक्षज्ञानं पवनावतारपूर्णप्रज्ञ-
प्रणीत पावनतमशास्त्राध्ययनजन्यपरोक्षज्ञानाधीनं । तच्चशास्त्रं
बसुधामुधायमानमुधादिप्रबध्नाः विबुधानां सुलभमपि शास्त्र-
प्रासादद्वारं प्रष्टुर्विक्षूणां शेमुषीनावगाहते । यद्यपिशास्त्रसौधा-
रोहणे सोपानायमानानि प्रमाणलक्षण प्रमामाणपद्धत्यादीनि प्र-
माकरणानि प्रकरणानि विश्राजन्ते । तथापि समुन्नततया त-
त्सोपानारोहणं अग्रीढमतिभिः नशक्यते सहसा । तदर्थमणुसो-
पान समानः सर्वशास्त्रसारसंग्रहरूपग्रंथस्सापेक्षित आसीत् शा-
स्त्राभ्यासानुरक्त मानसैः ।

हन्तेदानीं संतुष्यामस्तमां निवेदयितुं तादृशं “प्रमाणसंग्रहं”
 नामसार्थाभिधं प्रबन्धप्रणयि, विद्वच्चक्रवर्तिनां जगन्मान्य विर-
 क्तवदान्यतादि समुज्ज्वलगुणसमन्वयाधिष्ठानेन त्रिदिव प्रविष्ट वि-
 मलयशसां श्रीमदुत्तरादिमठाधीश श्रीश्रीसत्यध्यानतीर्थमहानुभाव
 मुनिसार्वभौमाणां अन्तेवासिताभाग्य भासुरेभ्यः प्रतिवादिवृक शार्दू-
 ल विक्रीडितेन सार्थकीकृत हुलगी त्युपनामध्येभ्यः प्रथितानूचान
 विद्वत्कुललब्धजन्मेभ्यः विद्वदग्रेसरेभ्यः श्रीहरिचरणध्याने सुधादि-
 ग्रन्थप्रवचनेचनितरां मुग्धमग्नमानसतया यथार्थीकृत निज-
 शुभाभिधेभ्यः श्रीहुच्चाचार्यमहाभागेभ्यः सकाशात्समधिगत स-
 कलशास्त्रवैदुष्यैः सन्ततानुष्ठीयमान सच्छास्त्र प्रवचन प्रबन्ध प्र-
 णयानाग्निहोत्रैः अग्निहोत्रीत्युपाह्वैः विपश्चिनमुख्यैः श्रीवादिरा-
 जाचार्यमहोदयैः बहूपकृताः व्युप्तिस्तस्वोव्युत्पन्नाश्च सुकृतिनः ।

इहवसुधातलेकलुषमयकलिसाम्राज्ये सर्वतः प्रसमरविश्वमार-
 क विज्ञानाभासभाषणप्रभावेणाधर्ममयवातावरणे विरलाः खलु
 धर्मसंस्कृतिसदाचाराधारस्तंभायमानगीर्वाणवाणी समुपासकाः ।
 विरलतराश्च समुपार्जित शास्त्र वैशारद्याः । विरलतमाश्च शा-
 स्त्रीयप्रबन्धप्रणयनपटीयांसः । तादृशेष्वेव गणनीयाः प्रमाणसंग्रह
 ग्रन्थप्रणेतारः अमीमहाभागाः नितरां प्रशंसामर्हन्तिमहतीं ।

अतः सानन्दमभिनन्दामस्तमामेतान्पण्डितपुंगवान् । आशा-
 स्महेच पुनरीदृशान्प्रन्थान्निर्माय विदुषस्तोषयेयुरिति ।
 प्रार्थयामहेच मायापतिभगवन्तं सुकृतमयकार्यैकप्रवणमानसाने-
 तान् दीर्घायुरारोग्यसंपदादिकंप्रदाय निरंतरमनुगृह्णीतु भृशमिति
 गलगली रामचार्यः

महामहोपाध्यायः, अभिनवकालिदासः

न्यायनेदान्तकोविदः राष्ट्रपति सम्मानितश्च

बदरीनाथ शुक्लः

श्रीः

दिनांक ८-७-७८

कुलपतिः

संपूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय वाराणसी-२२१००२

अग्निहोत्रोत्पत्त्युपावहेन श्रीवादिराजाचार्येण विरचितः प्रमाणसंग्रहो मयादृष्टः । अस्मिन् ग्रन्थे संगृहीतानां प्रमाणानां सप्रमाणमुपन्यस्तमस्ति, यत्प्रमाणजिज्ञासूनामतीव ज्ञानवर्धकं भवितुमर्हति । प्रमाणानां विषये यदालोचनं समीक्षणमुपसंहरणं च विहितं तत्सर्वं रचयितुर्व्युत्पत्तिवैशद्यं पाण्डित्यं प्रकर्षं च स्पष्टमवद्योतयति । ये न्यायशैल्याः प्रशस्तं परिचयं न दधति किन्तु दार्शनिकीं बोधक्षमतां शब्दशास्त्रीयां व्युत्पत्तिं च बिभ्रति तेषां समेषां ग्रन्थोऽयमनायासेन प्रमाणानां संबधेऽपेक्षितानां विषय-णामवबोधक इति निर्विवादम् । अयं ग्रन्थो यथास्थानं यथा-प्रयोजनं च नव्यन्यायस्य परिष्कृतप्रणाल्या यदि प्रणीतोऽभविष्यत्तदा निसंशयमस्य वैशिष्ट्यमवधिष्यत्,

अहमस्य ग्रन्थस्य विषये निःसंकौचमिदं वक्तुं प्रभवामि यदेष भाषया विषयाणां च दृष्ट्या विद्वज्जनानामन्तःकरणप्रीणनं पर्याप्तं पट्टिमानमाधत्ते । लेखको मम माहशानामन्येषां विदुषां प्रभूतान् हार्दिकान् धन्यवादानर्हति ।

बदरीनाथ शुक्लः कुलपतिः।

FOREWORD

Shri Agnihotri Vadirajacharya of Gulbarga has done a valuable service to students of Nyaya and Vedanta Sāstra by bringing out a very good compendium on the subject of the three pramanas their nature, definition and examination as presented in the Pramana Paddhati of Sri Jaya Tirtha and its learned commentaries such as by Sri Vijayindra Tirtha, Sri Vedesha Tirtha, ~~at~~ Raghavendr Tirtha, Sri Janardana Bhatta and others. While following the general scheme of topics under each sub-division of Parmanas, as set forth in the Pramana Paddhati, the author has simplified the contents of his exposition in several directions so as to make his treatment easily comprehensible to the beginner and to avoid burdening him with too many niceties of recondite details. He has however retained a sufficient number of them to create a lively interest in the subject.

Shri Vadirajacharya has rightly chosen to expound the subject matter for the most part in his own words, instead of quoting verbatim from the original works on which his compendium is based. As he writes in simple Sanskrit, a student with minimum equipment in the language can easily follow him. Here and there he has placed explanatory remarks in brackets which are indeed very helpful (as on pages 17, 21, 25 etc). He has freely laid under contribution the explanation of intricate topics from the Tīppanis like those of Sri Srinivasa Tirtha. Another estimable feature of his work is the prominence he has given to the two indispensable aids to study for beginners viz. in introducing 1) the technique of dalaprayojana i.e., explaining the purpose and significance of each and every adjunct in a definition (see pages 2, 7, 37 and 42) and 2] Lakṣaṇa Samanvaya or fully working out the applicability of the definition at every step. These are the very first steps in

teaching the subject of logic effectively to beginners, followed in traditional method of teaching, which may be trusted to lay the foundations of a sound and solid equipment in the subject. In this the author has improved on the methodology of that irreplaceable primer of Madhva Logic the *Pramana Chandrika*

With his first hand study of 'Udgranthas' [top ranking works] of the Dvaita School like the *Sudha*, the author has enlivened the discussion of several difficult topics like *Padasakti* [page 252] number of *avayavas* (page 174). The views of other schools of thought on many of the problems dealt with here are also briefly summarised and discussed in relevant contexts so as to draw out the special significance of the distinctive nature of the special positions taken by Madhva logic on those problems. The distinctive contribution of Sri Madhvacharya to the doctrine of *Pratyaksa* with its special place assigned to *Saksi*, of the classification of *pramana* into its two aspects of *kevala* and *anupramana*, the rejection of *nirvikalpaka pratyaksa*, the concept of *vyapti*, of the reorganisation of the subject of fallacies in reasoning, are all exhaustively dealt with.

The learned author has thus successfully condensed materials from the *Pramana Paddhati* and its commentaries in a very creditable manner. His *Pramana sangraha* fully justifies its title and will serve as an admirable first step in a progressive higher study of Madhva Logic. It has several new features and advantages which are not to be found in some of the earlier works on the subject, till now available to the students. It deserves a place in the introductory scheme of syllabus for the study of Madhva Logic in our institutions.

Dr B.N.K. SHARMA.

AN APPRECIATION

After carefully going through the book of PRAMANA SANGRAHA प्रमाण संग्रह by PANDIT VADIRAJACHARYA AGNIHOTRI of Gulbarga, I have come to the conclusion that the author of this book has led all the followers of Madhva in general and the students of Dvaita Vedanta in particular into a great spiritual debt by presenting them with प्रमाण संग्रह which is like a constellation of bright stars which will dispel the darkness of readers' doubts, confusion regarding Madhva Philosophy. This book, I am sure, takes its high place very comfortably in the great tradition of works in Dvaita Vedanta. It puts forth before the readers, in simple Sanskrit, the fundamental principles of Sri Madhva's logic and various problems relating to the theory of knowledge. The author greatly banks upon Sri Madhva's प्रमाणलक्षण PRAMANALAKSHNA and प्रमाणपद्धति PRAMANAPADDHATI of Sri TEEKACHARYA, the most prominent follower of Madhva and other eight commentaries.

The whole book has been divided into three main sections. The first section of प्रत्यक्षपरिच्छेद deals with the subjects of (a) SAMSHAYA PRAKARANA (b) VIPARYAYA PRAKARANA (c) ANUMANA PRAKARANA and many other topics.

In the section of Samshaya Prakarana, we find a thorough and detailed discussion and description of the common and special features of Samshaya. Here we find that the subject matter of ABHINAVAMRUTA has been, for the first time systematically used and put forth for exposition.

In the chapter of **VIPARYAYA PRAKARANA** विपर्यय प्रकरण the author has pointed out the basic and intrinsic defects in the theory of error **KHYATIVADA** of **PRABHAKARA** and **AKHYATIVADA** of **Bauddha** and other **Advaita** theories. The author, very clearly pointing out the defects and weaknesses in the arguments of **ANYATHA** theories has forcefully shown how the theory of **Madhva** as expounded in **ABHINAVANYATHAKHYATIVAD** is the only solid & convincing theory. The readers are spared of their trouble some toil of referring many books in their studies of **Vedanta** because the author has systematically assembled all arguemet for and against in one place only. This is a rare gift for the students of **Dvaita Vedanta**. We find a detailed and systematic discussion of **NIRVIRALPA & SAVIKALPAVDA**

In the second main section of the chapters of **Inference ANUMANAPARICHEDA** the author has put forth a very clear and comprehensive picture of the theory of **VYAPTISVARUPA** व्यक्ति स्वरूप with the help of logically sound arguments and proofs and testimonies. At the same time he has shown how the theories of **Gadadhara** in **PANCHALAKSHANI** and **SIDDHANTALAKSHANI** are defective. It is really very appropriate and opportune that the author pointing out the weaknesses and errors in the theories of **Inference of ANUMANASVARUPA** and **ANUMANAVAYAVA** of **Bhatta** and other logicians, comprehensively diseusses and puts forth the theory of inference on the solid basis of **Madhva Philosophy**.

In the section of **HETVABHASA** the author discusses the whole subject matter of reasoning clearly and succinctly with the help of commentaries, criticism and explanations and completely squashes the arguments and theories of **ANYATHA** logicians at as many as six places, which are know as **NIGRAHASTHANA**. The whole treatment is

so simple and lucid that the readers will experience a great deal of pleasure in the section with a deep sense of gratitude.

In the last main section of AGAMAPARICHEDA while dealing with the topic of PRAMANA TRIVIDYA प्रमाणत्रैविध्य it is fascinating to note that the author has systematised the whole subject-matter of PRAMANA only in three categories of PRATYAKSHA, ANUMANA and AGAMA whereas the other logicians like BATT etc. have made six categories in the chapter of SHAKTIGRAHA PRAKARANA and PRAMANYAVADA PRAKARANA the author has shown profound sense of brevity and comprehension in pointing out the features LAKSHANA of various theories and propositions.

One has to humbly acknowledge that the whole thing has become simply fascinating and greatly useful. This magnificent PRAMANA SANGRAHA comes in to the hands of students like an Encyclopaedia for their studies, guidance and ready reference.

Our learned author comes out of a traditional race of Pandits. He has had his study under authentic teachers, some of whom were the heads of great Mutts. There are very few books on Madhva logic. Shri S. K. Mitra of Calcutta University translated PRAMANA CHANDRIKA and my humble self has given in my book on EPISTEMOLOGY OF DVAITA VEDANTA the substance of Jayteertha's Pramana Padhati. प्रमाण संग्रह I am sure this book is a good addition to the existing literature in Sanskrit on Madhva's Philosophy.

Vadirajacharya Agnihotri

Vijay Prasad, Brahmapur

GULBARGA - 585103

|| ಶ್ರೀ ||

ಶ್ರೀ ವಿಶ್ವೇಶತೀರ್ಥ ಸ್ವಾಮಿಜಿ

ಶ್ರೀ ಪೇಜಾವರ ಮಠ

ದಿನಾಂಕ : ೧೮-೮-೭೮

ಜಗದ್ಗುರು ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯ ಸಂಸ್ಥಾನ
ಉಡುಪಿ ಮುಕ್ತಾಂತರ ಬೆಂಗಳೂರು

ಶ್ರೀ ವೇದವ್ಯಾಸ ದೇವರಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಶ್ರೀ ಮದಾನಂದ ತೀರ್ಥ ಭಗವತ್ಪಾದರು ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಲಕ್ಷಣ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಆಗಲೀ ಪ್ರಮಾಣ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಗಲೀ ದೋಷ ವಿಮರ್ಶೆಯಲ್ಲಿ ಆಗಲೀ ಶ್ರೀ ಮದಾಚಾರ್ಯರು ಮಾಡಿದಂತಹ ಸುವ್ಯಕ್ತ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯನ್ನು ಬೇರೆ ಯಾವ ದರ್ಶನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನಾವು ಕಾಣಲಾರಿವು. ಪ್ರಮಾಣಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಎಲ್ಲ ದಾರ್ಶನಿಕರು ಗ್ರಂಥ ಕಾರರೂ ಎಡವಿ ಬಿದ್ದಿರುವದನ್ನು ತುಲನಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನಾವು ಮನಗಾಣಬಹುದು. ನಿರಂತರ ಪಾಠ, ಪ್ರವಚನ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿಯೇ ನಿರತರಾದ ಪಂಡಿತವರ್ಯರಾದ ಗುಲಬರ್ಗಾದ ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರಿ ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯರು ಶ್ರೀ ಮದಾಚಾರ್ಯರ ಸಿದ್ಧಾಂತ-ಕೃತುಸಾರವಾಗಿ ಟೀಕಾ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಸರಳ ಸುಲಭ ರೀತಿಯಿಂದ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಸ್ವರೂಪ ನಿರೂಪಣೆಗೆ ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಜೊತೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಅನುವಾದವನ್ನು ಸೇರಿಸಿರುವದು ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಓದುವ ಲೌಕಿಕ ಜನತೆಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸಹಾಯವಾಗುವದು. ಶ್ರೀ ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯರು ಈ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಅಭಿನಂದಿಸುವ ಜೊತೆಗೆ ನಾವು ಸ್ವಾಗತಿಸುವೆವಲ್ಲದೇ ಇವರ ಪ್ರತಿಭೆಯ ಬಳ್ಳಿಯಿಂದ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥ ಕುಸುಮಗಳು ಹೊರ ಹೊಮ್ಮಲಿ ಎಂದು ಆಶಿಸಿ ಇವರಿಗೆ ಹರಿ ಗುರುಗಳ ವಿಶೇಷ ಅನುಗ್ರಹವಾಗುವಂತೆ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವೆವು.

ಶ್ರೀ ವಿಶ್ವೇಶತೀರ್ಥರು

|| ಶ್ರೀ ||

ಶ್ರೀಮತ್ ಪರಮ ಹಂಸೇತ್ಯಾದಿ ಬಿರುದಾಂಕಿತ ಶ್ರೀ ೧೦೮ ಶ್ರೀ ವಿಶ್ವೇಶತೀರ್ಥ ಶ್ರೀ ಪಾದಂಗಳವರು, ಶ್ರೀರಾಯರ ಆರಾಧನಾ ಪ್ರಕಾಶನ ಸಮಿತಿಯವರ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮನ್ನಿಸಿ ಮುನ್ನುಡಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ, ಪ್ರಕಾಶನ ಸಮಿತಿಯವರು ಶ್ರೀಗಳವರ ಚರಣ ಸನ್ನಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಅನಂತ ಪ್ರಣಾಮಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಪ್ರಕಾಶಕರು

ಶ್ರೀರಾಯರ ಆರಾಧನಾ ಸಮಿತಿ

Vadirajacharya Agnihotri

Vijay Prasad, Brahmapur

GULBARGA - 585103

॥ ಶ್ರೀ ॥

ಶ್ರೀ ವಿಶ್ವೇಶತೀರ್ಥ ಸ್ವಾಮಿಜಿ

ಶ್ರೀ ಪೇಜಾವರ ಮಠ

ದಿನಾಂಕ : ೧೮-೮-೭೮

ಜಗದ್ಗುರು ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯ ಸಂಸ್ಥಾನ
ಉಡುಪಿ ಮುಕ್ತಾಂತರ ಬೆಂಗಳೂರು

ಶ್ರೀ ವೇದವ್ಯಾಸ ದೇವರಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಶ್ರೀ ಮದಾನಂದ ತೀರ್ಥ ಭಗವತ್ಪಾದರು ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಲಕ್ಷಣ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಆಗಲೀ ಪ್ರಮಾಣ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಗಲೀ ದೋಷ ವಿಮರ್ಶೆಯಲ್ಲಿ ಆಗಲೀ ಶ್ರೀ ಮದಾಚಾರ್ಯರು ಮಾಡಿದಂತಹ ಸುವ್ಯಕ್ತ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯನ್ನು ಬೇರೆ ಯಾವ ದರ್ಶನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನಾವು ಕಾಣಲಾರೆವು. ಪ್ರಮಾಣಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಎಲ್ಲ ದಾರ್ಶನಿಕರು ಗ್ರಂಥ ಕಾರರೂ ಎಡವಿ ಬಿದ್ದಿರುವದನ್ನು ತುಲನಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನಾವು ಮನಗಾಣಬಹುದು. ನಿರಂತರ ಪಾಠ, ಪ್ರವಚನ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿಯೇ ನಿರತರಾದ ಪಂಡಿತವರ್ಯರಾದ ಗುಲಬರ್ಗಾದ ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರಿ ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯರು ಶ್ರೀ ಮದಾಚಾರ್ಯರ ಸಿದ್ಧಾಂತ-ಕೃತುಸಾರವಾಗಿ ಟೀಕಾ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಸರಳ ಸುಲಭ ರೀತಿಯಿಂದ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಸ್ವರೂಪ ನಿರೂಪಣೆಗೆ ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಜೊತೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಅನುವಾದವನ್ನು ಸೇರಿಸಿರುವದು ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಓದುವ ಲೌಕಿಕ ಜನತೆಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸಹಾಯವಾಗುವದು. ಶ್ರೀ ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯರು ಈ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಅಭಿನಂದಿಸುವ ಜೊತೆಗೆ ನಾವು ಸ್ವಾಗತಿಸುವೆವಲ್ಲದೇ ಇವರ ಪ್ರತಿಭೆಯ ಬಳ್ಳಿಯಿಂದ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥ ಕುಸುಮಗಳು ಹೊರ ಹೊಮ್ಮಲಿ ಎಂದು ಆಶಿಸಿ ಇವರಿಗೆ ಹರಿ ಗುರುಗಳ ವಿಶೇಷ ಅನುಗ್ರಹವಾಗುವಂತೆ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವೆವು.

ಶ್ರೀ ವಿಶ್ವೇಶತೀರ್ಥರು

॥ ಶ್ರೀ ॥

ಶ್ರೀಮತ್ ಪರಮ ಹಂಸೇಶ್ವರರು ಬಿರುದಾಂಕಿತ ಶ್ರೀ ೧೦೮ ಶ್ರೀ ವಿಶ್ವೇಶತೀರ್ಥ ಶ್ರೀ ಪಾದಂಗಳವರು, ಶ್ರೀರಾಯರ ಆರಾಧನಾ ಪ್ರಕಾಶನ ಸಮಿತಿಯವರ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮನ್ನಿಸಿ ಮುನ್ನುಡಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ, ಪ್ರಕಾಶನ ಸಮಿತಿಯವರು ಶ್ರೀಗಳವರ ಚರಣ ಸನ್ನಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಅನಂತ ಪ್ರಣಾಮಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಪ್ರಕಾಶಕರು

ಶ್ರೀರಾಯರ ಆರಾಧನಾ ಸಮಿತಿ

॥ श्रीः ॥

विश्वेशतीर्थ स्वामिजि

श्री पेजावर मठ

जगद्गुरु मध्वाचार्य संस्थान

उडपि मुक्काम बेंगळूर

भगवता श्री वेदव्यासेन विरचितं ब्रह्मतर्कमनुसृत्य श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाः प्रमाणानां शास्त्रीयविषयविवेचनं स्वकीय ग्रन्थेषु व्यतन्वन् । प्रमाणलक्षणानां निरूपणेवा प्रमाणविभजनेवा दोषस्वरूपविमर्शेवा श्रीमदाचार्यैः विहितं सुव्यवस्थितं प्रतिपादनं न क्वचिदपि दर्शने समुपलभामः । अन्ये सर्वेऽपि दर्शनकाराः ग्रन्थकृतश्च प्रमाणनिरूपणेषु बहुधा स्खलितमतय इति तुलनात्मकविमर्शेन सुस्पष्टं विभावयितुं प्रभवामः ।

निरन्तरशास्त्रप्रवचनविमर्शेषु कृतदीक्षाः पण्डितवराः गुलबर्गिवास्तव्या अग्निहोत्री वादिराजाचार्याः श्रीमदाचार्य सिद्धान्तानुसारेण विविध टीकादिटिप्पणी सहकारेण सरल सुलभरीत्या प्रमाणादि स्वरूपनिरूपणाय ग्रन्थेऽस्मिन् कृतप्रयत्नाः । कर्नाटक भाषायामनुवादनिबन्धनञ्च शास्त्राध्येतृ लौकिकवृन्दस्य नितान्तमुपकारमुपजनयति । श्रीवादिराजाचार्याणां प्रयत्नमिमं साभिनन्दनं स्वागतीकुर्मः । अभिकामयामश्च एतेषां प्रतिभावल्लरीतः ईदृशप्रभूतनिबन्धकुसुमोग्दमम् । सम्प्रार्थयामश्च एतेषु हरिगुरुप्रसादातिशयम् ।

इति सप्रेमनारायणस्मरणानि ॥

श्री विश्वेशतीर्थाः

श्रीः

श्रीमत्परमहंसेत्यादि बिरुदांकित श्री १०८ श्री श्री-
विश्वेशतीर्थ श्रीमद्भिः प्रेषितां प्रस्तावनापत्रिकां
प्रकटयितुं महान्प्रमोदो जायते महानुभावानां श्रीपा-
दानां, प्रतिकर्तुमनीशोऽहं “ भूयिष्ठांतेनम उक्तिंवि-
धेम ” इत्युपनिषद्वाक्यानुसारेण, सविनयं सभक्ति-
कं शिरसाष्टांगपूर्वकमनन्तप्रणामं श्रीमतां चरणार-
विन्दे समर्प्याशिष्यमाकांक्षे

अग्निहोत्रीत्युपाह्वः वादिराजाचार्यः

श्रीदिग्विजयरामोविजयते

समर्पणपत्रिका

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलसंस्थानश्रीमदुत्तरादि-
मठाधीश्वराणां, श्रीमन्यायसुधामंडनादि प्रौढशा-
स्त्रीयप्रबन्धप्रणेतृणां, परमहंसेत्यादिबिरुदांकितानां
श्री १००८ श्री सत्यप्रमोदतीर्थानां ,परमानुग्रहेण,
कर्णाटकभाषानुवादसहितः प्रमाणसंग्रहाख्योऽयं ग्रन्थः
संपूर्णतामगमत्, श्रीमच्चरणानां तेषामेव पदद्वंद
युगले इमां ग्रन्थकृतिरूपामत्यल्पसेवां, सभक्तिकं अनं-
तानंतशिरसाष्टांगप्रणामपूर्वकं समर्प्याशीर्वादमभ्यर्थये

समर्पयिता

अग्निहोत्रीत्युपाह्वः वादिराजाचार्यः

श्री बादरायण ॥ प्रसीद
प्रमाणसंग्रह विषयानुक्रमणिका ।

	पुट संख्या
मंगलाचरणम्	२
अथ प्रत्यक्षपरिच्छेदः	३
१. लक्षणादिप्रकरणम्	३
१) लक्षणस्वरूपनिरूपणम्	८
२) अलक्षणस्वरूपकथनम्	१२
३) लक्ष्यस्वरूपकथनम्	१३
४) लक्षणज्ञानप्रयोजनसमर्थनम्	१६
२. उद्देशप्रकरणम्	१९
३. प्रमाणप्रकरणम्	१९
१) प्रमाणलक्षणस्वरूपविचारः	२१
२) प्रमातृ प्रमेयादि स्वरूपकथनम्	२३
४. संशयप्रकरणम्	२३
१) संशयविशेषलक्षणनिरूपणम्	२७
२) संशयसामान्य लक्षणम्	२९
३) संशयं प्रति पञ्च त्रीणि वा कारणा- नीति नैयायिकप्रक्रियानिरूपणम्	३३
४) संशयकारणं तु साधारणधर्म एवेति त- त्त्वकथनपूर्वकं तत्रैव सर्वकारणानामन्तर्भा- व समर्थनम्	४०
५. विपर्ययप्रकरणम्	४०
१) विपर्ययलक्षणस्वरूपकथनम्	४३
२) विपर्यये वादिनां विप्रतिपत्तिनिरूपणं	४५
३) वादिकथितविपर्यये दूषणाभिधान- पूर्वकं स्वमते विपर्ययसमर्थनम् ।	५०
४) वैशेषिकांगीकृतानध्यवसायस्य संशये अन्तर्भाविसमर्थनम्	५०

५)	स्वाप्नगजादिदर्शनं, यथार्थायथार्थज्ञा- नैऽन्तर्भविसमर्थनम् ।	५१
६.	मतान्तरोक्तप्रमाणलक्षण भंगप्रकरणम् ।	५२
१)	प्राभाकराणां प्रमाणलक्षणनिरूपणम् तद्दूषणं च	५४
२)	भाट्टानां प्रमाणलक्षणनिरूपणं तद्- दूषणं च	५७
३)	मैयायिकोक्तप्रमाणलक्षण निरूपणं तद्दूषणं च	६१
४)	सिद्धान्तोक्त लक्षण दृढीकरणम्	६१
७.	केवलप्रमाणप्रकरणम्	६१
१)	केवलप्रमाणस्वरूप निरूपणम्	६३
२)	ईश्वरज्ञानस्वरूपकथनम्	६५
३)	लक्ष्मीज्ञानस्वरूपकथनम्	६७
४)	ऋजुयोगिज्ञानस्वरूपनिरूपणम्	७०
५)	तात्त्विकयोगि ज्ञानस्वरूपनिरूपणम्	७२
६)	अतात्त्विक योगिज्ञानस्वरूप कथनम्	७४
७)	अयोगिज्ञानस्वरूप तद्विभागनिरूपणम्	७६
८)	परोक्तज्ञानविभागखंडनम्	७६
८.	अनुप्रमाणप्रकरणम्	७७
१)	अनुप्रमाणस्वरूपनिरूपणं, लक्षणघटकसा- धनशब्दार्थविचारश्च	८२
२)	अनुप्रमाणे बाधुक्ताधिकरणप्रमाणनिरस- नपूर्वकं उपादानादिकरण निरूपणम्	८३
३)	अनुप्रमाणविभागपूर्वकमर्थनिष्ठदोषविचार निरूपणम्	८७
४)	इन्द्रियद्वैविध्यकथनपूर्वकं साक्षीन्द्रियस्वरूप- निरूपणम्	९०

- ५) प्राकृतेन्द्रियषड्विधत्वकथनपूर्वकं तद्विषय
निरूपणम् ९१
- ६) अनुप्रमाणप्रस्तावे स्मृतेर्विस्तरतो निरूपणं ९४
- ७) प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षस्य चातुर्विध्यकथनं ९९
साक्षीविचारश्च
- ८) इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षविषे वादिविवाद
निराकरणपूर्वकं स्वमते सन्निकर्ष समर्थनम् १०३
- ९) निर्विकल्पक निराकरणेन सविकल्पक
ज्ञानसमर्थनम् १०७
- १०) अनुप्रमाणप्रस्तावे प्रत्यक्षफल निरूपणम् १०८

अथानुमानपरिच्छेदः

१. अनुमान प्रकरणम् १०९
- १) उपपत्तिस्वरूपकथनम् ११४
- २) नैयायिकोक्त व्याप्तिभंगपूर्वकं व्याप्ति-
स्वरूप व्याप्यव्यापकस्वरूप निरूपणम् ११६
- ३) व्याप्यव्यापक भावापन्नतदानापन्नधर्म
निरूपणम् १२०
- ४) अनुमानस्वरूपकथनेन तस्या अनुमितिजनकत्व
समर्थनम् १२३
- ५) नवधा व्याप्ति प्रकारकथनपूर्वकं विस्तरेणानु-
मानस्वरूपसमर्थनम् १२५
- ६) अनुमानस्य सामर्थ्य निरूपणपूर्वकं पक्षधर्म-
तानियमभंगः १२९
- ७ सहकारिसचिवप्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानजनकत्व-
समर्थनम् १३०
- ८) अनुमानगमस्य व्याप्तिप्रकार निरूपणम् १३१
- ९) कार्यकारणादि भेदेनानुमानद्वैविध्य निरूपणम् १३३
- १०) भाट्ट नैयायिकरीत्या दृष्ट सामान्यतो दृष्टानु-
मानलक्षणभेदकथनम् १३५

२. तर्क प्रकरणम्
- १) तर्क स्वरूप निरूपणम् १४०
- २) तर्काग्रे परस्याननुकूलत्वविचारः १४२
- ३) तर्कागापाद्यानिष्टे आत्माश्रयत्वादिकं निरूपितं
तथा केवलानिष्टं च १४७
- ४) तर्के बाधापसित्वांतादेर्दूषणत्वाभाव समर्थनम् १४९
- ५) तर्कस्य प्रमितिकरणत्वरूपप्रामाण्यसमर्थनम् १५१
- ६) तर्कस्यानुमानानुग्राहकत्वसमर्थनम् १५२
३. नैयायिकोक्तानुमान भंगप्रकरणम् १५२
- १) नैयायिकोक्तव्याप्ति, तदनुमानं च निरूपितं १६५
- २) नैयायिकोक्त, व्याप्तिविभागखण्डनम् १६८
- ३) प्रकारांतरेण नैयायिकोक्तानुमानविभागकथन-
पूर्वकं तदवयवनिरूपणम्, तथा भाट्टबौद्धांगीकृ-
तावयवनिरूपणं च ॥ १७४
- ४) नैयायिकाद्युक्तावयवनियमानुपपत्तिसमर्थनम् १७८
- ५) परोपदेशानां सप्तविधत्वकथनपूर्वकं पुनरनु-
मानविभागनिरूपणम् १८९
४. उपपत्तिदोष विचारप्रकरणम् १८१
- १) उपपत्तेर्दोषत्वनिर्वचनपूर्वकं दोषविभागनिरूपणम् १८४
- २) अनुमाननिष्ठदोषेषु प्रतिज्ञाविरोधनिरूपणम् १९०
- ३) अनुमाननिष्ठदोषमध्ये हेतुविरोधकथनम् १९१
- ४) दृष्टांतविरोधकथनम् १९२
- ५) निग्रहस्थानविभागपूर्वकं कथास्वरूपनिरूपणम् १९५
५. हेत्वाभासप्रकरणम् १९५
- १) व्याप्यत्वासिद्धौ विस्तरेणोपाधिनिरूपणम्
तदंतर्भाविसमर्थनं च २०९
- २) हेत्वाभासेऽसिद्धहेतुविभागकथनपूर्वकं तेषामं-
तर्भाविसमर्थनं च २१२

- ३) परोक्तानध्यवसितव्यभिचारादीनामव्याप्तावं-
तर्भावसमर्थनम् २२२
- ४) पराभ्युपगतबाधसत्प्रतिपक्षादेः, प्रबलसबलप्रमा-
णविरोधे, अंतर्भावसमर्थनम् २२६
- ५) हेत्वाभासेभ्यः पक्षाभासानां पृथक्त्व समर्थनम् २२८
- ६) परोक्त दृष्टान्तदोषाणामंतर्भावकथनं तथा हेत्वाभासेभ्यः
उदाहरणाभासानां पृथक्त्वसमर्थनं च २३६

अथागमपरिच्छेदः

१. आगमप्रकरणम्

- १) आगमस्वरूपकथनपूर्वकं शब्दनिष्ठदोषविभागनिरूपणम् २४०
- २) ब्रह्मतर्कानुसारेणागमस्य लक्षणांतरनिरूपणम् २४३
- ३) वाक्यलक्षणं, तथा आकांक्षादिपदार्थस्वरूपनिरूपणम् २४६
- ४) पदवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिक्रमव्युत्पादनम् २५०

२. शक्तिग्रहप्रकरणम्

- १) शक्तिग्रहविषये भाट्टमतनिरूपणम्, तत्खंडनं च २५२
- २) शक्तिग्रहविषये वैशेषिकमतनिरूपणं, तत्प्रकारखंडनं च २५४
- ३) शक्तिग्रहविषये वैयाकरणरीत्या शक्तिग्रहनिरूपणं,
तत्खंडनं च २५४
- ४) पदशक्तिग्रहे नैयायिकमतनिरूपणं तत्खंडनं च २५६
- ५) पदशक्तिग्रहे बौद्धमतनिरूपणं तत्खंडनं च २५७
- ६) पदशक्तिग्रहे स्वसिद्धान्तसमर्थनं २६१

३. अन्वयबोधविमर्शप्रकरणम्

- १) पदार्थान्वयबोधे, वैयाकरणप्रक्रियानिरूपणं तत्खंडनं च २६४
- २) पदार्थान्वयबोधे अन्येषां प्रक्रियानिरूपणं तत्खंडनं च २६५
- ३) पदार्थान्वयबोधे भाट्टमतनिरूपणं तत्खंडनं च २६६
- ४) प्राभाकरमतनिरूपणपूर्वकं तत्खंडनं च तथा सिद्धां-
तरीत्या पदार्थान्वयबोध समर्थनम् २७१
- ५) नवधापदशक्तिकथनपूर्वकरूढि-योगादिलक्षणनिरूपणम् २७६
- ६) आगमविभागनिरूपणम् २७७

४. अनुप्रमाणानां त्रैविध्यसमर्थनप्रकरणम्

- १) आगमस्य अनुमानांतर्भावनिराकरणपूर्वकमनु- २७९
प्रमाणस्य त्रैविध्यसमर्थनम्
- २) अर्थापत्तेः स्वतंत्रप्रमाणत्वं निराकृत्यानुमाने २८६
अंतर्भावासमर्थनं
- ३) मीमांसाभिमतोपमानस्यानुमाने अंतर्भावसमर्थनं २९०
- ४) अनुपलब्धिप्रमाणस्य प्रत्यक्षानुमानागमेष्वंतर्भा- २९६
वसमर्थनम्
- ५) संभावाख्यप्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भावसमर्थनम् २९६
- ६) परिशेषख्याप्रमाणस्यानुमाने अंतर्भावसमर्थनम् २९७
- ७) उपक्रमादिप्रमाणानामनुमानेष्वंतर्भावसमर्थनम् २९८
- ८) ऐतिह्यादिप्रमाणानामनुमानेष्वंतर्भावसमर्थनम् २९९

५. प्रामाण्यवादप्रकरणम्

- १) प्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वतस्त्ववादिनां सांख्या- ३०१
नांमतनिराकरणं
- २) प्रामाण्याप्रामाण्ययोः परतस्त्ववादिनां तथा- ३०३
यिकानां मतखंडनं
- ३) प्रामाण्यं परतः अप्रामाण्यं स्वतः इतिवादिनां ३०३
बौद्धानां मतखंडनं
- ४) प्रामाण्यस्वतस्त्वाप्रामाण्यपरतस्त्ववादिनां ३०५
भाट्टानां मतखंडनं
- ५) प्रामाण्यस्वतस्त्ववादिनां प्राभाकराणां ३०७
मतखंडनं
- ६) स्वसिद्धांतानुसारेण प्रामाण्यस्योत्पत्तौ, ३०९
जगती च, स्वतस्त्वं तथा प्रामाण्यस्य परतस्त्वं च समर्थनम्
- ७) करणप्रामाण्यस्योत्पत्तौ जगती च स्वतस्त्वं ३११
समर्थनम्
- ८) उपसंहारः ३१३

इति प्रमाणसंग्रहे विषयानुक्रमणिका

೧] ಶ್ರೀ ಬಾದರಾಯಣ ಪ್ರಸಿದ್ಧ

ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹ ಕೋಶ ಅಥವಾ [ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಶಬ್ದಾರ್ಥ]

೧) ಲಕ್ಷಣ:- ಸರ್ವಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದ್ದು ಲಕ್ಷ್ಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದುದರಲ್ಲಿ ಇರದೇ ಇರತಕ್ಕ ಧರ್ಮವು.

ಉದಾ:- ಗೋವಿಗೆ ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ವವು ಲಕ್ಷಣವು (ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವು) ಈ ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ವ ಲಕ್ಷಣವು ಎಲ್ಲ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದು, ಅವುಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಎಮ್ಮೆ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಧರ್ಮವಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ವದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ (ವಿ:- ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ವವೆಂತರೆ ಗಂಗೆದೊಗಲು. ಖುರ, ಬಾಲ ಶೃಂಗ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಇವು ಆಕಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಎಮ್ಮೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಲ ಶೃಂಗ ಖುರ ಇದ್ದರೂ ಗಂಗೆದೊಗಲು (ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಕೆಳಗೆ ಜೋತು ಬಿದ್ದ ತೊಗಲು) ಇಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ವ ಬರುವವಿಲ್ಲ

೨] ಲಕ್ಷ್ಯವು:- ಯಾವ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆಯೋ ಆ ವಸ್ತುವೇ ಲಕ್ಷ್ಯವು. ಉದಾ :- ಆಕಳಿಗೆ ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ವ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆ, ಆಕಳೇ [ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ವ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ] ಲಕ್ಷ್ಯವು.

೩] ಅಲಕ್ಷಣ:- ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರುವದಾಗಿ ಲಕ್ಷೇತರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಧರ್ಮವು. ಈ ಅಲಕ್ಷಣವು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರ ೧) ಅಸಂಭವಿ ೨) ಅತಿವ್ಯಾಪಕ ೩) ಅವ್ಯಾಪಕ.

೧] ಅಸಂಭವಿ :- ಯಾವ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಇರದೇ ಇರತಕ್ಕ ಧರ್ಮವು. ಅಸಂಭವಿಯ ಲಕ್ಷಣವು. ಉದಾ :- ಗೋವಿಗೆ ಏಕಶಫತ್ವ [ಒಂದು ಗೊರಸು] ಎಂದು ಲಕ್ಷಣವು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಯಾವ ಗೋವಿನಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬಾರದಿರುವುದರಿಂದ, ಏಕಶಫತ್ವದಲ್ಲಿ [ಒಂದು ಗೋರಸಿನಲ್ಲಿ] ಈ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯ ಆಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅಸಂಭವವೆಂಬುದು ದೋಷ. ಈ ದೋಷದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಅಸಂಭವಿಯು. ಅಂದರೆ ಉಕ್ತಲಕ್ಷಣವು ದುಷ್ಯವು]

೨] ಅತಿವ್ಯಾಪಕ :- ಸರ್ವ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಲಕ್ಷೇತರದಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ಧರ್ಮವು. ಅತಿವ್ಯಾಪಕ ಲಕ್ಷಣವು. ಉದಾ :- [ಶೃಂಗತ್ವವು ಗೋವಿನ ಲಕ್ಷಣವು] ಕೋಡು ಉಳ್ಳದ್ದು ಆಕಳು ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಈ ಶೃಂಗತ್ವವು ಎಲ್ಲ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಹಾಗೂ ಲಕ್ಷ್ಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಎಮ್ಮೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಕಾರಣ ಶೃಂಗತ್ವದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ದೋಷವು. ಈ ದೋಷದಿಂದ ಕೂಡಿದದು ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತವು. [ಲಕ್ಷಣವು ಅತಿವ್ಯಾಪಕವು]

೩] ಅವ್ಯಾಪಕ :- ಲಕ್ಷ್ಯದ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದು, ಲಕ್ಷ್ಯದ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿ ಇರದೇ ಇರತಕ್ಕ ಧರ್ಮವು. ಉದಾ :- ಶಬಲತ್ವವು [ಹಂಡಬಂಡ ಬಣ್ಣ] ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಕೆಲವು [ಹಂಡಬಂಡ ಬಣ್ಣವುಳ್ಳ] ಗೋವುಗಳಲ್ಲಿ ಒದುತ್ತದೆ. ಲಕ್ಷ್ಯದ ಏಕದೇಶಗಳಾದ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಗೋವುಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಈ ಶಬಲತ್ವ [ಹಂಡಬಂಡ ಬಣ್ಣಉಳ್ಳದ್ದು] ದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯ ಆಗುತ್ತದೆ.

[ಎ:- ಲಕ್ಷ್ಯದ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದು, ಲಕ್ಷ್ಯದ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇರುವ ಧರ್ಮವು]
ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾದದ್ದೋಷವು, ಈ ದೋಷಗಳುಳ್ಳದ್ದು ಲಕ್ಷಣ ಅವ್ಯಾಪಕ [ಅವ್ಯಾಪ್ತ]
ವಾಗುವದು

೪] ಉದ್ದೇಶ :- ಲಕ್ಷಣ ವಾಕ್ಯವಾಗದೇ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಿಂದ ವಸ್ತು ಪ್ರತಿ-
ಪಾದಕ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವು. ಉದಾ:- “ಪೃಥಿವೀ” ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ಉದ್ದೇಶವು.
ಪೃಥಿವೀ ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ಅಕ್ಷಣವಾಕ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಬ್ಬಟ್ಟಿಲ್ಲ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತ
ಭಾಷೆಯಿಂದ “ಪೃಥಿವೀ” [ಭೂಮಿ] ಎಂಬ ವಸ್ತುವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ.
ವರ್ಣಾತ್ಮಕವೂ ಆಗಿದೆ ಕಾರಣ ಪೃಥಿವೀ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

೫] ಅವರ್ಣೀದಕವು :- ಅನ್ಯಾನಾನಂತರಿಕ ಧರ್ಮ. ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ
ಧರ್ಮವು ಆ ವಸ್ತುವಿಗಿಂತಲೂ ನ್ಯೂನವೃತ್ತಿ ಕಡಿಮೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಇರದೇ
ಹಾಗೂ ಅಧಿಕ ದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ [ಅಧಿವೃತ್ತಿ] ಇರದೇ ಆ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ
ಇರುವದೋ ಆ ಧರ್ಮವು ಅವರ್ಣೀದಕವು. ಉದಾ:- ಘಟದಲ್ಲಿ ಘಟತ್ವ ಧರ್ಮವು
ಘಟಕ್ಕಿಂತಲೂ ಕಡಿಮೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ [ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ] ಇಲ್ಲ. ಹಾಗೂ ಘಟಕ್ಕಿಂತಲೂ
ಅಧಿಕ ದೇಶದಲ್ಲಿ ದ್ರವ್ಯ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಘಟದಲ್ಲಿಯೇ ಇದೆ. ಕಾರಣ
ಘಟದಲ್ಲಿ ಘಟತ್ವವು ಅವರ್ಣೀದಕವು.

೬] ಪರೀಕ್ಷಾ :- ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಲಕ್ಷಣವು ಕೂಡುತ್ತದೆಯೋ ಇಲ್ಲವೋ
ಎಂಬ ವಿಮರ್ಶೆಯು [ವಿಚಾರವು] ಪರೀಕ್ಷೆಯು [ಇದು ವಿಚಾರರೂಪವು]

೭] ಪ್ರಮಾಣ :- ಯಾವ ದೇಶ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಸ್ತುವು ಹೇಗೆ ಇರುತ್ತದೆಯೋ
ಆ ವಸ್ತುವನ್ನು ಅದೇ ರೀತಿಯಿಂದ ವಿಷಯಕರಿಸುವದು

೮] ಪ್ರಮೇಯ :- ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ [ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ] ವಿಷಯವಾದುದು.
[ಘಟ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಪ್ರಮೇಯಗಳು]

೯] ವಿಷಯ :- ಯಾವದರ ಸನ್ನಿಹಿತದಿಂದ ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನ ಜ್ಞಾನ ಹು-
ಟ್ಟುತ್ತದೆಯೋ ಆ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಆ ವಸ್ತುವು ವಿಷಯವು. ಉದಾ:- ಘಟಕ್ಕೆ ಚಕ್ಷು-
ರಿಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಹಿತದಿಂದ ಘಟಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಆ ಘಟಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಘಟವು
ವಿಷಯವು

೧೦] ಸನ್ನಿಹಿತ :- ಸಂಪಂಧ ಮಾತ್ರವು.

೧೧] ವಿಷಯಿತಾ :- ಅರ್ಥಪ್ರಕಾಶನ ಮಾಡತಕ್ಕ ಶಕ್ತಿಯು.

೧೨] ಸಂಶಯ :- ನಿಶ್ಚಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದುದು. [ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ
ಎಲ್ಲ ಸಂಶಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬರುತ್ತದೆ. ಯಾವೆಂದರೆ ಎಲ್ಲ ಸಂಶಯಗಳೂ ನಿಶ್ಚಯದಿಂದ
ಭಿನ್ನವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಉದಾ :- ಮುಂದೆ ತೋರತಕ್ಕ ಒದಾರ್ಥವು ಮೋಘಪರವೋ
ಪುನಃನೋ ಎಂಬುವದೇ ಸಂಶಯವು. ಇದು ನಿಶ್ಚಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ.

೧೩] ವಿಪರ್ಯಯ :- ವಿಪರೀತ ನಿಶ್ಚಯವು. ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಯಾವ
ಧರ್ಮವಿದೆಯೋ ಆ ಧರ್ಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ ಧರ್ಮವನ್ನು ವಿಷ-
ಯೀಕರಿಸುವ ನಿಶ್ಚಯವು ವಿಪರ್ಯಯವು,

ಉದಾ :- ಸಿಂಹನ್ನು ನೋಡಿ ಇದು ಬೆಳ್ಳಿಯೆಂಬ ನಿಶ್ಚಯ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಈ ನಿಶ್ಚಯವು ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ [ಶುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ] ಇಲ್ಲದೇ ಇರತಕ್ಕ ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಈ ನಿಶ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೇ ವಿಪರೀತ ನಿಶ್ಚಯವು.

೧೪] ಅಧಿಷ್ಠಾನ :- ಅಶ್ರಯ ಅಥವಾ ಭ್ರಮಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ್ಯವಾದುದು.

೧೫] ಆರೋಪ್ಯ :- ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ ಸದಾರ್ಥವು ಸಾದೃಶ್ಯದಿಂದ ಆ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ತೋರಿದರೆ, ಆ ತೋರಿದ ಸದಾರ್ಥವೇ ಆರೋಪ್ಯವು. ಉದಾ :- ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯು ಆರೋಪ್ಯವು. [ಭ್ರಮಜ್ಞಾನ ವಿಷಯವು]

೧೬] ಕೇವಲ ಪ ಮಾಣ :- ಯಾವ ದೇಶ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಸ್ತುವು ಹೇಗೆ ಇರುತ್ತದೆಯೋ ಅದೇ ಪ್ರಕಾರ ಆ ವಸ್ತುವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸತಕ್ಕ ಜ್ಞಾನವು. [ಇದನ್ನೇ ಫಲಪ್ರಮಾಣವೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ]

೧೭] ಅನುಪ್ರಮಾಣ :- ಯಥಾವಸ್ಥಿತವಾದ ವಸ್ತುವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸತಕ್ಕ ಜ್ಞಾನಸಾಧನವು. ಇದು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರ ೧) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ೨) ಅನುಮಾನ ೩) ಅಗಮ. ಇವು ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳು ಅಥವಾ ಕರಣಪ್ರಮಾಣಗಳು.

೧೮) ಸಾಧನ :- ಯಾವುದು ವ್ಯಾಪಾರವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ, ಕಾರ್ಯೋತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನೂ ಮಾಡಿಯೇ ತಿರುತ್ತದೆಯೋ ಅದುವೇ ಸಾಧನವು. ಉದಾ :- ಚಕ್ಷುರಿದ್ರಿಯವು ಘಟ ಸನ್ನಿಹರ್ಷ (ಘಟ ಸಂಬಂಧವು) ಲೂಪ ವ್ಯಾಪಾರವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಿಲ್ಲದೇ ಇದ್ದಾಗ, ಘಟಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿಯೇ ತಿರುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಘಟಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಚಕ್ಷುರಿದ್ರಿಯವು ಸಾಧನವು. (ಇದರಂತೆ ಲಿಂಗ, ಅಗಮಗಳಲ್ಲಿಯೂ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು)

೧೯) ಉಪಾದಾನಕಾರಣ :- ವಿಕಾರ ಹೊಂದಿ ಯಾವುದು ಕಾರಣವಾಗುವದೋ ಅದು ಉಪಾದಾನಕಾರಣವು. ಉದಾ :- ಮಣ್ಣು, ಘಟರೂಪ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಉಪಾದಾನಕಾರಣವು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಮಣ್ಣು ತಾನು ವಿಕಾರವಾಗಿಯೇ ಘಟಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ.

೨೦) ನಿಮಿತ್ತಕಾರಣ :- ವಿಕಾರವಾಗದಿರುವ ಕಾರಣವು. ಉದಾ :- ಘಟಕ್ಕೆ ದಂಡವು ನಿಮಿತ್ತಕಾರಣವು. ಯಾಕೆಂದರೆ ದಂಡವು ತಾನು ವಿಕಾರ ಹೊಂದದ ಕುಂಬಾರನ ತಿಗರಿ [ಚಕ್ರ] ತಿರುಗಿಸುವ ಮೂಲಕ ಘಟೋತ್ಪತ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಅದು ನಿಮಿತ್ತಕಾರಣವು.

೨೧) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ :- ನಿರ್ದುಷ್ಟವಾದ ಅರ್ಥ-ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಸನ್ನಿಹರ್ಷವು. ಅಥವಾ ಸ್ವವಿಷಯ ಸನ್ನಿಹೃಷ್ಟವಾದ ಇಂದ್ರಿಯವು. ಉದಾ :- ಘಟಸನ್ನಿಹೃಷ್ಟವಾದ ಚಕ್ಷುರಿದ್ರಿಯವು. (ಚಕ್ಷುರಿದ್ರಿಯವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು)

೨೨) ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಕಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ :- ವಸ್ತುಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮಾತ್ರ [ಅದರಲ್ಲಿಯ ಧರ್ಮ ಬಿಟ್ಟು] ವಿಷಯೀಕರಿಸುವುದು.

೨೩] ಸವಿಕಲ್ಪಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ :- ಗುಣ-ಗುಣಿಗಳ ಸಂಬಂಧ ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು. (ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಧರ್ಮಾದಿಗಳನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸತಕ್ಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು)

ಇತಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪರಿಭೇದ

२. तर्क प्रकरणम्

१) तर्क स्वरूप निरूपणम् १४०

२) तर्काग्रे परस्याननुकूलत्वविचारः १४२

३) तर्कागोपाद्यानिष्टे आत्माश्रयत्वादिकं निरूपितं
तथा केवलानिष्टं च १४७

४) तर्के बाधापसित्वांतादेर्दूषणत्वाभाव समर्थनम् १४९

५) तर्कस्य प्रमितिकरणत्वरूपप्रामाण्यसमर्थनम् १५१

६) तर्कस्यानुमानानुग्राहकत्वसमर्थनम् १५२

३. नैयायिकोक्तानुमान भंगप्रकरणम् १५२

१) नैयायिकोक्तव्याप्ति, तदनुमानं च निरूपितं १६५

२) नैयायिकोक्त, व्याप्तिविभागखंडनम् १६८

३) प्रकारांतरेण नैयायिकोक्तानुमानविभागकथन-
पूर्वकं तदवयवनिरूपणम्, तथा भाट्टबौद्धांशीकृ-
तावयवनिरूपणं च ॥ १७४

४) नैयायिकाद्युक्तावयवनियमानुपपत्तिसमर्थनम् १७८

५) परोपदेशानां सप्तविधत्वकथनपूर्वकं पुनरनु-
मानविभागनिरूपणम् १८९

४. उपपत्तिदोष विचारप्रकरणम् १८१

१) उपपत्तेर्दोषत्वनिर्वचनपूर्वकं दोषविभागनिरूपणम् १८४

२) अनुमाननिष्ठदोषेषु प्रतिज्ञाविरोधनिरूपणम् १९०

३) अनुमाननिष्ठदोषमध्ये हेतुविरोधकथनम् १९१

४) दृष्टान्तविरोधकथनम् १९२

५) निग्रहस्थानविभागपूर्वकं कथास्वरूपनिरूपणम् १९५

५. हेत्वाभासप्रकरणम् १९५

१) व्याप्यत्वासिद्धौ विस्तरेणोपाधिनिरूपणम्
तदंतर्भाविसमर्थनं च २०९२) हेत्वाभासेऽसिद्धहेतुविभागकथनपूर्वकं तेषामं-
तर्भाविसमर्थनं च २१२

३) परोक्तानध्यवसितव्यभिचारादीनामव्याप्तावं-
तर्भाविसमर्थनम् २२२

४) पराभ्युपगतबाधसत्प्रतिपक्षादेः, प्रबलसबलप्रमा-
णविरोधे, अंतर्भाविसमर्थनम् २२६

५) हेत्वाभासेभ्यः पक्षाभासानां पृथक्त्व समर्थनम् २२८

६) परोक्त दृष्टान्तदोषाणामंतर्भाविकथनं तथा हेत्वाभासेभ्यः
उदाहरणाभासानां पृथक्त्वसमर्थनं च २३६

अथागमपरिच्छेदः

१. आगमप्रकरणम्

१) आगमस्वरूपकथनपूर्वकं शब्दनिष्ठदोषविभागनिरूपणम् २४०

२) ब्रह्मतर्कानुसारेणागमस्य लक्षणांतरनिरूपणम् २४३

३) वाक्यलक्षणं, तथा आकांक्षादिपदार्थस्वरूपनिरूपणम् २४६

४) पदवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिक्रमव्युत्पादनम् २५०

२. शक्तिग्रहप्रकरणम्

१) शक्तिग्रहविषये भाट्टमतनिरूपणम्, तत्खंडनं च २५२

२) शक्तिग्रहविषये वैशेषिकमतनिरूपणं, तत्प्रकारखंडनं च २५४

३) शक्तिग्रहविषये वैयाकरणरीत्या शक्तिग्रहनिरूपणं,
तत्खंडनं च २५४

४) पदशक्तिग्रहे नैयायिकमतनिरूपणं तत्खंडनं च २५६

५) पदशक्तिग्रहे बौद्धमतनिरूपणं तत्खंडनं च २५७

६) पदशक्तिग्रहे स्वसिद्धान्तसमर्थनं २६१

३. अन्वयबोधविमर्शप्रकरणम्

१) पदार्थान्वयबोधे, वैयाकरणप्रक्रियानिरूपणं तत्खंडनं च २६४

२) पदार्थान्वयबोधे अन्येषां प्रक्रियानिरूपणं तत्खंडनं च २६५

३) पदार्थान्वयबोधे भाट्टमतनिरूपणं तत्खंडनं च २६६

४) प्राभाकरमतनिरूपणपूर्वकं तत्खंडनं च तथा सिद्धां-
तरीत्या पदार्थान्वयबोध समर्थनम् २७१

५) नवधापदशक्तिकथनपूर्वकरूढि-योगादिलक्षणनिरूपणम् २७६

६) आगमविभागनिरूपणम् २७७

४. अनुप्रमाणानां त्रैविध्यसमर्थनप्रकरणम्

- १) आगमस्य अनुमानांतर्भावनिराकरणपूर्वकमनु- २७९
प्रमाणस्य त्रैविध्यसमर्थनम्
- २) अर्थापत्तेः स्वतंत्रप्रमाणत्वं निराकृत्यानुमाने २८६
अंतर्भावसमर्थनं
- ३) मीमांसाभिमतोपमानस्यानुमाने अंतर्भावसमर्थनं २९०
- ४) अनुपलब्धि प्रमाणस्य प्रत्यक्षानुमानागमेष्वंतर्भा- २९६
वसमर्थनम्
- ५) संभावाख्यप्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भावसमर्थनम् २९६
- ६) परिशेषख्याप्रमाणस्यानुमान अंतर्भावसमर्थनम् २९७
- ७) उपक्रमादि प्रमाणानामनुमानेष्वंतर्भावसमर्थनम् २९८
- ८) ऐतिह्यादिप्रमाणानामनुमानेष्वनर्भाव समर्थनम् २९९

५. प्रामाण्यवाद प्रकरणम्

- १) प्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वतस्त्ववादिनां सांख्या- ३०१
नामतनिराकरणं
- २) प्रामाण्याप्रामाण्ययोः परतस्त्ववादिनां तथा- ३०३
यिकानां मतखंडनं
- ३) प्रामाण्यपरत अप्रामाण्यस्त्वत इतिवादिनां ३०३
बौद्धानां, मतखंडनं
- ४) प्रामाण्यस्वतस्त्वाप्रामाण्यपरतस्त्ववादिनां ३०६
भाट्टानां मतखंडनं
- ५) प्रामाण्य स्वतस्त्ववादिनां प्राभाकराणां ३०७
मतखंडनं
- ६) स्वसिद्धांतानुसारेण प्रामाण्यस्योत्पत्तौ, ३०९
जप्तौ च, स्वतस्त्वं, तथाप्रामाण्यस्य परतस्त्वं च समर्थनम्
- ७) करणप्रामाण्यस्योत्पत्तौ जप्तौ च स्वतस्त्व ३११
समर्थनम्
- ८) उपसंहारः ३१३

इति प्रमाणसंग्रहे विषयानुक्रमणिका

೧] ಶ್ರೀ ಬಾದರಾಯಣ ಪ್ರಸೀದ

ಪ್ರನಾಣ ಸಂಗ್ರಹ ಕೋಶ ಅಥವಾ [ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಶಬ್ದಾರ್ಥ]

೧) ಲಕ್ಷಣ:- ಸರ್ವಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದ್ದು ಲಕ್ಷ್ಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದುದರಲ್ಲಿ ಇರದೇ ಇರತಕ್ಕ ಧರ್ಮವು.

ಉದಾ:- ಗೋವಿಗೆ ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ಸವು ಲಕ್ಷಣವು (ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವು) ಈ ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ಸ ಲಕ್ಷಣವು ಎಲ್ಲ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದು, ಅವುಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಎಮ್ಮೆ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಧರ್ಮವಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ಸದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ (ವಿ:- ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ಸವೆಂತರ ಗಂಗೆದೊಗಲು. ಖುರ, ಬಾಲ ಶೃಂಗ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಇವು ಆಕಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಎಮ್ಮೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಲ ಶೃಂಗ ಖುರ ಇದ್ದರೂ ಗಂಗೆದೊಗಲು (ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಕೆಳಗೆ ಜೋತು ಬಿದ್ದ ತೊಗಲು) ಇಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ಸ ಬರುವುದಿಲ್ಲ

೨] ಲಕ್ಷ್ಯವು:- ಯಾವ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆಯೋ ಆ ವಸ್ತುವೇ ಲಕ್ಷ್ಯವು. ಉದಾ:- ಆಕಳಿಗೆ ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ಸ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆ, ಆಕಳೇ [ಸಾಸ್ವಾದಿಮತ್ಸ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ] ಲಕ್ಷ್ಯವು.

೩] ಅಲಕ್ಷಣ:- ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರುವದಾಗಿ ಲಕ್ಷೇತರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಧರ್ಮವು. ಈ ಅಲಕ್ಷಣವು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರ ೧) ಅಸಂಭವಿ ೨) ಅತಿವ್ಯಾಪಕ ೩) ಅವ್ಯಾಪಕ.

೧] ಅಸಂಭವಿ:- ಯಾವ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಇರದೇ ಇರತಕ್ಕ ಧರ್ಮವು. ಅಸಂಭವಿಯ ಲಕ್ಷಣವು. ಉದಾ:- ಗೋವಿಗೆ ಏಕಶಫತ್ಯ [ಒಂದು ಗೋರಸು] ಎಂದು ಲಕ್ಷಣವು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಯಾವ ಗೋವಿನಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬಾರದಿರುವುದರಿಂದ, ಏಕಶಫತ್ಯದಲ್ಲಿ [ಒಂದು ಗೋರಸಿನಲ್ಲಿ] ಈ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯ ಆಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅಸಂಭವವೆಂಬುದು ದೋಷ. ಈ ದೋಷದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಅಸಂಭವಿಯು. ಅಂದರೆ ಉಕ್ತಲಕ್ಷ್ಯವು ದುಷ್ಪವು]

೨] ಅತಿವ್ಯಾಪಕ:- ಸರ್ವ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಲಕ್ಷೇತರದಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ಧರ್ಮವು. ಅತಿವ್ಯಾಪಕ ಲಕ್ಷಣವು. ಉದಾ:- [ಶೃಂಗತ್ವವು ಗೋವಿನ ಲಕ್ಷಣವು] ಕೋಡು ಉಳ್ಳದ್ದು ಆಕಳು ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಈ ಶೃಂಗತ್ವವು ಎಲ್ಲ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಹಾಗೂ ಲಕ್ಷ್ಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಎಮ್ಮೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಕಾರಣ ಶೃಂಗತ್ವದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪಕತೆಯು ದೋಷವು. ಈ ದೋಷದಿಂದ ಕೂಡಿದದು ಅತಿವ್ಯಾಪಕವು. [ಲಕ್ಷಣವು ಅತಿವ್ಯಾಪಕವು]

೩] ಅವ್ಯಾಪಕ:- ಲಕ್ಷ್ಯದ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದು, ಲಕ್ಷ್ಯದ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿ ಇರದೇ ಇರತಕ್ಕ ಧರ್ಮವು. ಉದಾ:- ಬಲತ್ವವು [ಹಂಡಬಂಡ ಬಣ್ಣ] ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಕೆಲವು [ಹಂಡಬಂಡ ಬಣ್ಣವುಳ್ಳ] ಗೋವುಗಳಲ್ಲಿ ಒರುತ್ತದೆ. ಲಕ್ಷ್ಯದ ಏಕದೇಶಗಳಾದ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಗೋವುಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಈ ಶಬ್ದಲಕ್ಷ್ಯ [ಹಂಡಬಂಡ ಬಣ್ಣಉಳ್ಳದ್ದು] ದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯ ಆಗುತ್ತದೆ.

[೧:- ಲಕ್ಷ್ಯದ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದು, ಲಕ್ಷ್ಯದ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇರುವ ಧರ್ಮವು]
ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾಗದೇವನು, ಈ ದೋಷಗಳುಳ್ಳದ್ದು ಲಕ್ಷಣ ಅವ್ಯಾಪಕ [ಅವ್ಯಾಪ್ತ]
ವಾಗುವದು

೪] ಉದ್ದೇಶ :- ಲಕ್ಷಣ ವಾಕ್ಯವಾಗದೇ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಿಂದ ವಸ್ತು ಪ್ರತಿ-
ಪಾದಕ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವು. ಉದಾ:- “ಪೃಥಿವೀ” ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ಉದ್ದೇಶವು.
ಪೃಥಿವೀ ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ಅಕ್ಷಣವಾಕ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿಲ್ಲ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತ
ಭಾಷೆಯಿಂದ “ಪೃಥಿವೀ” [ಭೂಮಿ] ಎಂಬ ವಸ್ತುವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ.
ವರ್ಣಾತ್ಮಕವೂ ಆಗಿದೆ ಕಾರಣ ಪೃಥಿವೀ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

೫] ಅವರ್ಭೇದಕವು :- ಅನ್ಯಾನಾಂತರಿಕತೆ ಧರ್ಮ. ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ
ಧರ್ಮವು ಆ ವಸ್ತುವಿಗಿಂತಲೂ ನ್ಯೂನವೃತ್ತಿ ಕಡಿಮೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಇರದೇ
ಹಾಗೂ ಅಧಿಕ ದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ [ಅಧಿವೃತ್ತಿ] ಇರದೇ ಆ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ
ಇರುವದೋ ಆ ಧರ್ಮವು ಅವರ್ಭೇದಕವು. ಉದಾ :- ಘಟದಲ್ಲಿ ಘಟತ್ವ ಧರ್ಮವು
ಘಟಕ್ಕಿಂತಲೂ ಕಡಿಮೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ [ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ] ಇಲ್ಲ. ಹಾಗೂ ಘಟಕ್ಕಿಂತಲೂ
ಅಧಿಕ ದೇಶದಲ್ಲಿ ದ್ರವ್ಯ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಘಟದಲ್ಲಿಯೇ ಇದೆ. ಕಾರಣ
ಘಟದಲ್ಲಿ ಘಟತ್ವವು ಅವರ್ಭೇದಕವು.

೬] ಪರೀಕ್ಷಾ :- ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಲಕ್ಷಣವು ಕೂಡುತ್ತದೆಯೋ ಇಲ್ಲವೋ
ಎಂಬ ವಿಮರ್ಶೆಯು [ವಿಚಾರವು] ಪರೀಕ್ಷೆಯು [ಇದು ವಿಚಾರರೂಪವು]

೭] ಪುನಾಣ :- ಯಾವ ದೇಶ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಸ್ತುವು ಹೇಗೆ ಇರುತ್ತದೆಯೋ
ಆ ವಸ್ತುವನ್ನು ಅದೇ ರೀತಿಯಿಂದ ವಿಷಯಕರಿಸುವದು

೮] ಪ್ರಮೇಯ :- ಪುನಾಕ್ಕೆ [ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ] ವಿಷಯವಾದುದು.
[ಘಟ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಪ್ರಮೇಯಗಳು]

೯] ವಿಷಯ :- ಯಾವದರ ಸನ್ನಿಹಿತದಿಂದ ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನ ಜ್ಞಾನ ಹು-
ಟ್ಟುತ್ತದೆಯೋ ಆ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಆ ವಸ್ತುವು ವಿಷಯವು. ಉದಾ :- ಘಟಕ್ಕೆ ಚಕ್ಷು-
ರಂವ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಹಿತದಿಂದ ಘಟಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಆ ಘಟಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಘಟವು
ವಿಷಯವು

೧೦] ಸನ್ನಿಹಿತ :- ಸಂಬಂಧ ಮಾತ್ರವು.

೧೧] ವಿಷಯಿತಾ :- ಅರ್ಥಪ್ರಕಾಶನ ಮಾಡತಕ್ಕ ಶಕ್ತಿಯು.

೧೨] ಸಂಶಯ :- ನಿಶ್ಚಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದುದು. [ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ
ಎಲ್ಲ ಸಂಶಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬರುತ್ತದೆ. ಯಾವೆಂದರೆ ಎಲ್ಲ ಸಂಶಯಗಳೂ ನಿಶ್ಚಯದಿಂದ
ಭಿನ್ನವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಉದಾ :- ಮುಂದೆ ತೋರತಕ್ಕ ಒದಾರ್ಥವು ಮೋಟವರವೋ
ಪುರುಷನೋ ಎಂಬುವದೇ ಸಂಶಯವು. ಇದು ನಿಶ್ಚಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ.

೧೩] ವಿಪರ್ಯಯ :- ವಿಪರೀತ ನಿಶ್ಚಯವು. ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಯಾವ
ಧರ್ಮವಿದೆಯೋ ಆ ಧರ್ಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ ಧರ್ಮವನ್ನು ವಿಷ-
ಯೀಕರಿಸುವ ನಿಶ್ಚಯವು ವಿಪರ್ಯಯವು,

ಉದಾ :- ಸಿಂಹನ್ನು ನೋಡಿ ಇದು ಬೆಳ್ಳಿಯೆಂಬ ನಿಶ್ಚಯ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಈ ನಿಶ್ಚಯವು ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ [ಶುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ] ಇಲ್ಲದೇ ಇರತಕ್ಕ ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಈ ನಿಶ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೇ ವಿಪರೀತ ನಿಶ್ಚಯವು.

೧೪] ಅಧಿಷ್ಠಾನ :- ಆಶ್ರಯ ಅಥವಾ ಭ್ರಮಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ್ಯವಾದುದು.

೧೫] ಆರೋಪ್ಯ :- ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ ಪದಾರ್ಥವು ಸಾದೃಶ್ಯದಿಂದ ಆ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ತೋರಿದರೆ, ಆ ತೋರಿದ ಪದಾರ್ಥವೇ ಆರೋಪ್ಯವು. ಉದಾ :- ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯು ಆರೋಪ್ಯವು. [ಭ್ರಮಜ್ಞಾನ ವಿಷಯವು]

೧೬] ಕೇವಲ ಪ ಮಾಣ :- ಯಾವ ದೇಶ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಸ್ತುವು ಹೇಗೆ ಇರುತ್ತದೆಯೋ ಅದೇ ಪ್ರಕಾರ ಆ ವಸ್ತುವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸತಕ್ಕ ಜ್ಞಾನವು. [ಇದನ್ನೇ ಫಲಪ್ರಮಾಣವೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ]

೧೭] ಅನುಪ್ರಮಾಣ :- ಯಥಾವಸ್ಥಿತವಾದ ವಸ್ತುವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸತಕ್ಕ ಜ್ಞಾನಸಾಧನವು. ಇದು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರ ೧) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ೨) ಅನುಮಾನ ೩) ಆಗಮ. ಇವು ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳು ಅಥವಾ ಕರಣಪ್ರಮಾಣಗಳು.

೧೮) ಸಾಧನ :- ಯಾವುದು ವ್ಯಾಪಾರವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ, ಕಾರ್ಯೋತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನೂ ಮಾಡಿಯೇ ತಿರುತ್ತದೆಯೋ ಅದುವೇ ಸಾಧನವು. ಉದಾ :- ಚಕ್ಷುರಿದ್ದಿಯವು ಘಟ ಸನ್ನಿಹರ್ಷ (ಘಟ ಸಂಬಂಧವು) ಲಾಪ ವ್ಯಾಪಾರವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಿಲ್ಲದೇ ಇದ್ದಾಗ, ಘಟಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿಯೇ ತಿರುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಘಟಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಚಕ್ಷುರಿದ್ದಿಯವು ಸಾಧನವು. (ಇದರಂತೆ ಲಿಂಗ, ಆಗಮಗಳಲ್ಲಿಯೂ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು)

೧೯] ಉಪಾದಾನಕಾರಣ :- ವಿಕಾರ ಹೊಂದಿ ಯಾವುದು ಕಾರಣವಾಗುವದೋ ಅದು ಉಪಾದಾನಕಾರಣವು. ಉದಾ :- ಮಣ್ಣು, ಘಟರೂಪ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಉಪಾದಾನಕಾರಣವು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಮಣ್ಣು ತಾನು ವಿಕಾರವಾಗಿಯೇ ಘಟಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ.

೨೦) ನಿಮಿತ್ತಕಾರಣ :- ವಿಕಾರವಾಗದಿರುವ ಕಾರಣವು. ಉದಾ :- ಘಟಕ್ಕೆ ದಂಡವು ನಿಮಿತ್ತಕಾರಣವು. ಯಾಕೆಂದರೆ ದಂಡವು ತಾನು ವಿಕಾರ ಹೊಂದದ ಕುಂಬಾರನ ತಿಗರಿ [ಚಕ್ರ] ತಿರುಗಿಸುವ ಮೂಲಕ ಘಟೋತ್ಪತ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಅದು ನಿಮಿತ್ತಕಾರಣವು.

೨೧) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ :- ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಅರ್ಥ-ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಸನ್ನಿಹರ್ಷವು. ಅಥವಾ ಸ್ಪರ್ಶವು ಸನ್ನಿಹರ್ಷವಾದ ಇಂದ್ರಿಯವು. ಉದಾ :- ಘಟಸನ್ನಿಹರ್ಷವಾದ ಚಕ್ಷುರಿದ್ದಿಯವು. (ಚಕ್ಷುರಿದ್ದಿಯವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು)

೨೨) ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಕಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ :- ವಸ್ತುವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ [ಅದರಲ್ಲಿಯ ಧರ್ಮ ಬಿಟ್ಟು] ವಿಷಯೀಕರಿಸುವದು.

೨೩] ಸಸಿಕಲ್ಪಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ :- ಗುಣ-ಗುಣಿಗಳ ಸಂಬಂಧ ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು. (ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಧರ್ಮಾದಿಗಳನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸತಕ್ಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು)

ಇತಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪರಿಚ್ಛೇದ

ಅನುಮಾನ ಪರಿಭೇದವು

೧) ಅನುಮಾನ:- ನಿರ್ದುಷ್ಟವಾದ ಯುಕ್ತಿಯು. ಉದಾ:- ಪರ್ವತೋ, ವಹ್ನಿಮಾ ಧೂಮಾತ್ ಮಹಾನಸವತ್, ಪರ್ವತವು ವಹ್ನಿವುಳ್ಳದ್ದು. ಧೂಮವಿರುವದೇ ಅಡಿಗೆಯಮನೆಯಂತೆ. ಇಲ್ಲಿ ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ (ಧೂಮಾತ್) ಎಂಬುವದೇ ನಿರ್ದುಷ್ಟವಾದ ಯುಕ್ತಿಯು. (ಅಥವಾ ಅನುಮಿತಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ವ್ಯಾಪ್ತಿವಿಶಿಷ್ಟ (ಸಹಿ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವು ಅನುಮಾನವು) ಯುಕ್ತಿ, ವ್ಯಾಪ್ತ, ಉಪಪತ್ತಿ ಇವು ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳು.

೨) ವ್ಯಾಪ್ತಿ :- ಅವಿನಾಭಾವವು. ಅಂದರೆ ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧವು. ಉದಾ:- ಧೂಮ ವಹ್ನಿಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. (ಎಲ್ಲಿ ಧೂಮವು ಅಲ್ಲಿ ವಹ್ನಿಯು. ಹೀಗೆ ಅವುಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಕಾರಣ ಅವುಗಳೆರಡೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇರುತ್ತದೆ. [ಅನುಮಾನ ಮಾಡತಕ್ಕ ರೀತಿಯು. ಪರ್ವತೋ ವಹ್ನಿಮಾ ಧೂಮಾತ್, ಮಹಾನಸವತ್] ಪರ್ವತವು ವಹ್ನಿವುಳ್ಳದ್ದು. ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ ಅದೇ ಯಮನೆಯಂತೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪರ್ವತವು ವಹ್ನಿವುಳ್ಳದ್ದು, ವಹ್ನಿಯು ಸಾಧ್ಯವು, ಧೂಮವು ಹೇತು ಮಹಾನಸ (ಅಡಿಗೆ ಮನೆ) ದೃಷ್ಟಾಂತವು. ಹೀಗೆ ಅನುಮಾನದ ರೀತಿಯು ಪಕ್ಷ. ಸಾಧ್ಯ, ಹೇತು, ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳೆಂಬ ಅವಯವಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವು ಹೇಗೆ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದರೆ. ದೃಷ್ಟಾಂತವಾದ ಅಡಿಗೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಧೂಮ ವಹ್ನಿಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ [ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧ] ಯು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಕಂಡಿದೆ. ಆದರಂತೆ ಪಕ್ಷವಾದ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಧೂಮ ಇರುವದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾದ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳ ವಹ್ನಿಯೂ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ವಹ್ನಿಯು ಅದೆ ಎಂದು ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲಿ ಕಡೆಗೆ ಅನುಮಾನ ಮಾಡತಕ್ಕ ರೀತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೩] ತರ್ಕ :- ವ್ಯಾಪ್ತವನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಅನಿಷ್ಟವ್ಯಾಪಕ ಪ್ರಸಂಜನವು. [ಅನಿಷ್ಟವಾದ ವ್ಯಾಪಕವನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಬೇಕಾಗುವದು ಎಂದೂ ತಿಳಿಸುವದು] ಉದಾ :- ಪರ್ವತವು ವಹ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು. ಧೂಮ ಇರುವದರಿಂದ ಅದು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಯಾವನೊಬ್ಬನು 'ಧೂಮವು ಇರಲಿ, ವಹ್ನಿಯು ಬೇಡ' ಹೀಗೆ ಅಂದಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಕುರಿತು 'ಎಂದು ಸಕ್ಷ ಧೂಮ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿ ವಹ್ನಿಯು ಬೇಡ ಅಂದರೆ ಧೂಮವೂ ಇದೇ ಹೋಗಲಿ' ಎಂದು ತೀರಬೇಕು ಯಾಕೆಂದರೆ ಅವುಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ವಹ್ನಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕೇವಲ ಧೂಮ ಇರಲಾರದು] ತರ್ಕ ಹೀಗೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಯದಿ ವಹ್ನಿರ್ನಾಸ್ಯತ್, ತರ್ಕ ಧೂಮೋ ನಸ್ಯತ್ ಈ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದ ಧೂಮವನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿ ವಹ್ನಿ ಬೇಡ ಅಂದರೆ ಅನಿಷ್ಟವಾದ ವ್ಯಾಪಕ ಅಂದರೆ ಧೂಮಾಭಾವ ಅದರ ಪ್ರಸಂಜನವು ಅಂದರೆ ಧೂಮಾಭಾವ ಇರಬೇಕಾಗುವದು ಎಂದು ತಿಳಿಸುವದು. [ವಹ್ನಿ ಅಭಾವ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಧೂಮಾಭಾವವನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಬೇಕಾಗುವದು ಎಂದು ತಿಳಿಸುವದು ಅದು ಅವನಿಗೆ ಅನಿಷ್ಟವು, ಧೂಮ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ಅನಿಷ್ಟ ಪ್ರಸಂಜನವೇ ತರ್ಕವು.

೪) ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ :- ತನ್ನಕಿಂತಲೂ ತಾನು ನೊದಲು ಇರುವದು. ಉದಾ :- ಘಟದ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಆ ಘಟದ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಹಾಗೂ ಆ ಜ್ಞಾನಗಳೇ ಕಾರಣವು ಎಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯವು ಬರುತ್ತದೆ.

೫) ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ :- ಎರಡು ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಕಾರಣತ್ವ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಆ ಎರಡು ವಸ್ತುಗಳು ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯವೇ ಮಾಡಿ [ಒಂದನ್ನೊಂದು ಅಪೇಕ್ಷೆ ಮಾಡಿ] ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾಗುವದು. ಉದಾ :- [ಅಜ್ಞಾನದಿಂದಲೇ ಎಲ್ಲ ಭ್ರಮಾದಿಗಳು ಎಂದು ಹೇಳತಕ್ಕ ಮಾಯಾವಾದಿಯನ್ನು ಕುರಿತು] ಅಜ್ಞಾನ ಸಿದ್ಧಿಸಿದರೆ ಭ್ರಮವು ಸಿದ್ಧಿಸುವದು. ಭ್ರಮವು ಸಿದ್ಧಿಸಿದರೆ ಅಜ್ಞಾನ ಸಿದ್ಧಿಸುವದು. ಹೀಗೆ ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯವು.

೬) ಚಕ್ರಾಶ್ರಯ :- ಅನೇಕ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಚಕ್ರದಂತೆ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಕಾರ್ಯ. ಕಾರಣಭಾವ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅವು ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಆಗಬೇಕಾಗುವದು. ಉದಾ :- (ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ, ಜೀವ, ಸಿದ್ಧಿಸುವದೆಂದು ಹೇಳುವ ಅದ್ವೈತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು) ಅಜ್ಞಾನ ಸಿದ್ಧಿಸಿದರೆ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ. ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ ಸಿದ್ಧಿಯಾದಲ್ಲಿ ಜೀವಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತಾನೆ ಜೀವಸಿದ್ಧಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅಜ್ಞಾನ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ ಇದೇ ಚಕ್ರಾಶ್ರಯವು. ಎಂದು (ಹೇಳಬೇಕು)

೭) ಅನವಸ್ಥಾ :- ಪರ್ಯವಸಾನ ಹೊಂದದ ಅಪ್ರಮಾಣಿಕ ಅನೇಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡುವದು.

೧೦) ಸಕ್ಷ :- ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಧರ್ಮಿಯು [ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮ ಅಂದರೆ ಯಾವದರ ಜ್ಞಾನವು ಲಿಂಗಬಲದಿಂದ ಆಗುತ್ತದೆಯೋ ಅದು]

ಉದಾ :- ಪರ್ವತವು ವಹ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಧೂಮ ಇರುವದರಿಂದ, ಎಂಬಲ್ಲಿ ವಹ್ನಿಯುಳ್ಳ ಪರ್ವತವೇ ಸಕ್ಷವು.

೧೧) ಸಸಕ್ಷ :- ನಿಶ್ಚಿತ ಸಮಾನ ಧರ್ಮಾಧರ್ಮಿಯು, ಅಂದರೆ ನಿಶ್ಚಿತ ಸಾಧ್ಯ. ಸಂದರೆ ಪರ್ವತದಂತೆ ವಹ್ನಿಯು. ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾನ ಧರ್ಮ ಅಂದರೆ ಅಡುಗೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ವಹ್ನಿಯು. ಈ ಅಡುಗೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ವಹ್ನಿಗೆ ಆಶ್ರಯವಾದದ್ದು [ಮಹಾಸನವು] ಅಡುಗೆ ಮನೆಯು ತಥಾಚ ವಹ್ನಿಯುಳ್ಳ ಮಹಾಸನವು ಸಸಕ್ಷ

೧೨) ವಿಶಕ್ಷ :- ಸಾಧ್ಯ ಸಮಾನ ಧರ್ಮರಹಿತವಾದ ಧರ್ಮಿಯು. ಸಾಧ್ಯಸಮಾನ ಧರ್ಮ, ಪರ್ವತದಲ್ಲಿರತಕ್ಕ ವಹ್ನಿಗೆ ಸಮಾನವಾದ ಧರ್ಮ, ಮಹಾನಸೀಯ ವಹ್ನಿಯು ಈ ಮಹಾನಸೀಯ ವಹ್ನಿಯಿಂದ ರಹಿತವಾದ ಧರ್ಮಿಯು ಹೃದವು. ತಥಾಚ ವಹ್ನಿ ಅಭಾವವುಳ್ಳ ಹೃದವು ವಿಶಕ್ಷವು.

೧೩) ಅನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತಿ :- ಹೇತುವಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾತ್ಯದಿಂದ ಇದ್ದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧವು. ಉದಾ :- ಪರ್ವತವು ವಹ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ [ಯತ್ರಧೂಮಃ ತತ್ರ ವಹ್ನಿಃ] ಎಲ್ಲಿ ಧೂಮವಿದೆಯೋ ಅಲ್ಲಿ ವಹ್ನಿಯಿದೆ, ಎಂದು ಧೂಮವಹ್ನಿಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧರೂಪ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇದೆ. [ಇದೇ ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. [ಸಾಧನ ಪುರಃಸರವಾಗಿ ಸಾಧ್ಯ ಹೇಳುವದು]

೧೪) ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು :- ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಕ್ಕೆ ಸಾಧನಾಭಾವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಉದಾ :- ಪರ್ವತವು ವಹ್ನಿಉಳ್ಳದ್ದು. ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವ ವಹ್ನಿಅಭಾವ, ಸಾಧನಾಭಾವ ಧೂಮಾಭಾವ ಇವುಗಳಿಗೆ ಹೃದದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕಂಡಿದೆ. ಎಲ್ಲಿ ವಹ್ನಿಯ ಅಭಾವವೋ ಅಲ್ಲಿ ಧೂಮಾಭಾವವು. ಹೇಗೆಂದರೆ ಹೃದದಂತೆ, ಈ ರೀತಿ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವ ಪುರಃಸರವಾಗಿ ಸಾಧನಾಭಾವವನ್ನು ಹೇಳುವದೇ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು.

೧೫) ಪಕ್ಷವಚನವು :- ಸಾಧ್ಯದಿಂದ ಸಹಿತವಾದ ಧರ್ಮಿವಚನವು. ಉದಾ:- ಪರ್ವತಃ ವಹ್ನಿಮಾನ್, ಧೂಮಾತ್ [ಪರ್ವತವು ವಹ್ನಿಉಳ್ಳದ್ದು. ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ] ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪರ್ವತವು ವಹ್ನಿಉಳ್ಳದ್ದು ಎಂಬುದು ಪಕ್ಷವಚನವು. ಇಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷವು ಪರ್ವತವು.

೧೬) ಹೇತು :- ಸಾಧನತ್ವ ಖ್ಯಾಪಕ ಪಂಚಮ್ಯಂತ್ಯ ಅಥವಾ ತೃತೀಯಾಂತವಾದ ವಿಭಕ್ತಿ ವಚನವು [ಸಾಧನವನ್ನು ಹೇಳತಕ್ಕ ಪಂಚಮಿ ಅಥವಾ ತೃತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿಉಳ್ಳ ವಚನವು] ಉದಾ :- ಧೂಮಾತ್ [ಧೂಮ ಇರುವದರಿಂದ] ಎಂಬುದು.

೧೭) ದೃಷ್ಟಾಂತ :- ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗೃಹಿಸತಕ್ಕ ಸ್ಥಳವು. ಉದಾ :- ಪರ್ವತವು ವಹ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಧೂಮ ಇರುವದರಿಂದ [ಪರ್ವತೋ ವಹ್ನಿಮಾನ್ ಧೂಮಾತ್] ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮಹಾಸಸವು [ಅಡುಗೆ ಮನೆಯು] ದೃಷ್ಟಾಂತವು. ಈ ಅಡುಗೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಧೂಮ ವಹ್ನಿಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಗೃಹಿತವಾಗುತ್ತದೆ.

೧೮) ಉದಾಹರಣೆ :- ಸಮ್ಯಕ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರದರ್ಶನ ಪೂರ್ವಕ ದೃಷ್ಟಾಂತ ವಚನವು. ಉದಾ :- ಎಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿ ಧೂಮವಿದೆಯೋ, ಅಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿ ವಹ್ನಿ ಇದೆ. ಮಹಾಸಸದಂತೆ. [ಯತ್ರಯತ್ರಧೂಮಃ ತತ್ರತತ್ರವಹ್ನಿಃ ಯಥಾ ಮಹಾಸಸಮ್] ಎಂಬ ವಚನವು

೧೯) ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತ :- ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ಅಂಗೀಕೃತ ಪ್ರಮೇಯಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದುದನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸುವದು. ಉದಾ :- ಜಗತ್ತಿಗೆ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವವಾದಿ ಮತದಲ್ಲಿದ್ದವನು ಜಗತ್ತಿಗೆ ಸತ್ಯತ್ವ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತ ದೋಷ ಒರುತ್ತದೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ಅಂಗೀಕೃತವಾದ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡುವದರಿಂದ ಉಕ್ತದೋಷ ಒರುತ್ತದೆ.

೨೦) ವ್ಯಾಹತಿ :- ವಾದಿ ಇಲ್ಲವೇ ಪ್ರತಿನಾದಿಯು ತಾನು ಹೇಳಿದ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಪದಗಳಿಂದಾಗಲಿ, ಅಥವಾ ಅವಾಂತರ ವಾಕ್ಯಗಳಿಂದಾಗಲಿ ಸರಸ್ವರ ವಿರೋಧ ಬಂದರೆ ವ್ಯಾಹತಿಯು ಅಥವಾ ವ್ಯಾಘಾತವು. ಉದಾ :- ಬಂಜೆಯ ಮಗನು [ವಂಧ್ಯಾಸುತ] ಹೀಗೆ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿದರೆ, ಇಲ್ಲಿ ಬಂಜೆ ಎಂಬುವದರಿಂದ ಮಗನು ಇಲ್ಲವೆಂದು ಅರ್ಥವು ಪುನಃ ಮಗನು ಎಂದರೆ ಸರಸ್ವರ ಪದಗಳಿಗೆ ವಿರೋಧ ಒರುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಈ ವಾಕ್ಯವು ವ್ಯಾಹತವು. [ವ್ಯಾಹತಿ ದೋಷಉಳ್ಳದ್ದು]

೨೧) ಸ್ವಕ್ರಿಯಾವಿರೋಧ :- ಸ್ವವಚನ ಕ್ರಿಯೆಯಿಂದಲೇ ವಿರೋಧವು. ಉದಾ:- "ನಾನು ಮೂಕನು" ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಾನು ಮೂಕನು ಎಂಬ ವಚನಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ವಕ್ರತ್ವವು ಸಿದ್ಧಿಸುವದು. ಮೂಕನು ಎಂಬುವದರಿಂದ ವಕ್ರತ್ವಾಭಾವವು ತೋರುವದು ಇದೇ ಸ್ವಕ್ರಿಯಾ ವಿರೋಧವು

೨೨) ಅಸಿದ್ಧ :- ಯಾವ ಅನುಮಾನದ ಹೇತುವು ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೋ ಆ ಹೇತುವು. ಅಥವಾ ಸಮುಚಿತ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಹೇತುವು. ಉದಾ :- ಸರೋವರವು ವಹ್ನಿ ಯುಳ್ಳದ್ದು ಧಾಮ ಇರುವದರಿಂದ, ಸರೋವರದಲ್ಲಿ ಧಾಮ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಅನುಮಾನ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಹೇತುವು ಅಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಸಿದ್ಧಿಯು ದೋಷವು. [ಹೇತ್ವಾಭಾವತತ್ ಪಕ್ಷ : , ಹೇತ್ವಾಭಾವವುಳ್ಳ ಪಕ್ಷವು] ಈ ದೋಷವುಳ್ಳದ್ದೇ ಅಸಿದ್ಧವು. ೨೩) ಉಪಾಧಿ :- ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ, ಸಾಧನಕ್ಕೆ ಅವ್ಯಾಪಕವಾದದು. ಉದಾ :- ಪರ್ವತ : ಧೂಮವಾನ್ ವಹ್ನಿ : [ಪರ್ವತವು ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದು. ವಹ್ನಿಯಿರುವದರಿಂದ] ಈ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಆದ್ರೇಂಧನ ಸಂಯೋಗವು [ಹಸೀ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಸಂಬಂಧವು] ಉಪಾಧಿಯು. ಈ ಉಪಾಧಿಯು ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ. ಸಾಧನಕ್ಕೆ ಅವ್ಯಾಪಕವಾಗಿದೆ ಹೇಗೆಂದರೆ ಸಾಧ್ಯ ಧೂಮ, ಇದು ಅಡುಗೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಅಲ್ಲಿಯೇ ಆದ್ರೇಂಧನ ಸಂಯೋಗವು [ಹಸೀ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಸಂಬಂಧ] ಇದೆ. ಹೀಗೆ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿದೆ. ಮತ್ತು ಧೂಮ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ [ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ] ಅದೆ. ಅದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಆದ್ರೇಂಧನ ಸಂಯೋಗವಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಸಾಧನಕ್ಕೆ ಅವ್ಯಾಪಕವಾಗಿದೆ. ಅಂತೂ ಸಾಧ್ಯದಿಂದ ಅಧಿಕ ದೇಶದೋಷಗಿದ್ದು ಸಾಧನದಿಂದ ಕಡಿಮೆ ದೇಶದಲ್ಲಿದೆ ಈ ರೀತಿಯಿಂದ ಆದ್ರೇಂಧನ ಸಂಯೋಗವು ಉಕ್ತ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಉಪಾಧಿಯು.

೨೪) ಆಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧ :- ಯಾವ ಅನುಮಾನದ ಆಶ್ರಯ ಹೇತುವಿಗೆ ಇಲ್ಲವೋ, ಪಕ್ಷ ಅಸತ್ ಆಗಿದೆಯೋ ಆ ಅನುಮಾನದ ಹೇತುವು ಆಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧವು. ಉದಾ :- ಆಕಾಶ ಕಮಲವು, ಸುಗಂಧವು, ಕಮಲವಾದುದರಿಂದ, ಸರೋವರದಲ್ಲಿ ಇರುವಕಮಲದಂತೆ [ಗಗನಾರವಿಂದಂ ಸುರಭಿ ಅರವಿಂದತ್ವಾತ್ ಸರೋಜಾರವಿಂದನತ್] ಇಲ್ಲಿ ಆಕಾಶಕಮಲವೇ ಇಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಈ ಅರವಿಂದತ್ವ ಹೇತುವು ಆಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧವು.

೨೫) ವಿರುದ್ಧ :- ಸಾಧ್ಯಾಭಾವದಿಂದಲೇ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದ ಹೇತುವು. ಉದಾ :- ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವು ಕೃತಕವಾದುದರಿಂದ [ಶಬ್ದ : ನಿತ್ಯ : ಕೃತಕತ್ವಾತ್] ಇಲ್ಲಿ ಕೃತಕತ್ವ ಹೇತುವು ಸಾಧ್ಯಾಭಾವದಿಂದ [ನಿತ್ಯತ್ವಾಭಾವ ಅನಿತ್ಯತ್ವದಿಂದ] ಲೇ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಕಾರಣ ಕೃತಕತ್ವ ಹೇತುವು ವಿರುದ್ಧ. ಇಲ್ಲಿ ವಿರೋಧವು ದೋಷವು.

೨೬) ಅನೈಕಾಂತಿಕ :- ಪಕ್ಷ, ಸಪಕ್ಷ, ವಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾದ ಹೇತುವು. [ವ್ಯಭಿಚರಿತವು] ಉದಾ :- ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವು ಪ್ರಮೇಯತ್ವ ಇರುವದರಿಂದ [ಶಬ್ದ : ನಿತ್ಯ : ಪ್ರಮೇಯತ್ವಾತ್] ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮೇಯತ್ವ ಹೇತುವು ಪಕ್ಷವಾದ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿದೆ. ಸಪಕ್ಷವಾದ ಗಗನದಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಹಾಗೂ ವಿಪಕ್ಷವಾದ ಘಟಾದಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅದೆ. ಕಾರಣ ಈ ಪ್ರಮೇಯತ್ವ ಹೇತುವು ವ್ಯಭಿಚರಿತವು [ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಭಿಚಾರ ದೋಷವು ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಹೇತು ಇರುವದು ವ್ಯಭಿಚಾರವು]

೨೭) ಬಾಧಿತ :- ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ನಿಶ್ಚಿತವಾದ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವಿದ್ದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಹೇತುವು. ಉದಾ :- ತೇಜಸ್ಸು ಅನುಷ್ಣವು [ಶೀತವು] ದ್ರವ್ಯವಾದುದರಿಂದ (ತೇಜ : ಅನುಷ್ಣ : ದ್ರವ್ಯತ್ವಾತ್) ಇಲ್ಲಿ ತೇಜಸ್ಸು ಉಷ್ಣವೆಂದು ಪ್ರಮಾಣ ಪ್ರಮಿತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರಮಾಣ ಪ್ರಮೀತವಾದುದನ್ನು ತೇಜಸ್ಸು ಅನುಷ್ಣವು (ಶೀತವು)

ಎಂದು ಸಂಧಿಸಿದಲ್ಲಿ ಹೇತುವು ಪ್ರಮಾಣ ಬಾಧಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬಾಧವು ದೋಷವು. [ಸಾಧ್ಯಭಾವವಾತ್ ಪಕ್ಷಃ ಸಾಧ್ಯಭಾವವನ್ನಳ್ಳ ಪಕ್ಷವು ಬಾಧವು. ಈ ದೋಷವುಳ್ಳದ್ದು ಬಾಧಿತವು]

೨೪) ಸತ್ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಿತ :- ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಹೇತು ಉದಾ :- ವಾಯುವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ವರ್ಮಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯವಾದುದರಿಂದ [ವಾಯು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ವರ್ಮಶ್ರಯತ್ವಾತ್] ಈ ಅನುಮಾನವು ವಾಯುವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಲ್ಲ ರೂಪರಹಿತ ದ್ರವ್ಯವಾದ್ದರಿಂದ [ವಾಯುಃ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೋನಭವತಿ. ರೂಪರಹಿತ ದ್ರವ್ಯತ್ವಾತ್] ಎಂಬ ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಕಾರಣ ಪೂರ್ವಾನುಮಾನದ ಹೇತುವು ಸತ್ ಪತಿಪಕ್ಷಿತವು. [ಇವು ಸಮಬಲ ಹೇತಾದರಿ ಎರಡು ಅನುಮಾನಗಳಿಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಸಮುಚಿತ ದೇಶ ವ್ಯತಿತ್ವಗೂ ಪ ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾ ಇದೆ] ಸತ್ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷವು ದೋಷವು ಅನುಮಾನ ಪರಿಭೇದವು ಸಮಾಪ್ತ

ಅಥ ಆಗಮ ಪರಿಭೇದವು

೧) ಆಗಮಃ :- ನಿರ್ಮೋಷವಾದ ಶಬ್ದವು ಆಗಮವು ಅಥವಾ ನಿರ್ಮೋಷವಾದ ವಾಕ್ಯವು

೨) ವಾಕ್ಯಃ :- ಆಕಾಂಕ್ಷಾ, ಸನ್ನಿಧಿ, ಯೋಗ್ಯತಾ ಸಮೂಹವುಳ್ಳ ಪದ ಸಮುದಾಯವು ವಾಕ್ಯವು.

೩) ಆಕಾಂಕ್ಷಾ :- ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಅಂದರೆ ಚಿಜ್ಞಾಸೆ [ಇಚ್ಛಾ] ಈ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪದಗಳು ಸಾಕಾಂಕ್ಷಿತಗಳು. ಪೂರ್ವಪದಶ್ರವಣದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಶ್ರೋತ್ರವಿಷ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ [ಇಚ್ಛಾ]. ಈ ಜಿಜ್ಞಾಸಾ ವಿಷಯವಾವುವುಗಳು ಪದಾರ್ಥಗಳು. ಈ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪದಗಳೇ ಸಾಕಾಂಕ್ಷಿತಗಳು. ಉದಾ :- [ಗಾಂ ಆನಯ] ಗೋವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ' ಇಲ್ಲಿ ಉಕ್ತ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವ ಗುತ್ತದೆ. ಗೋವನ್ನು [ಗಾಂ] ಎಂದು ಪೂರ್ವೋಚ್ಚರಿತವಾದ ಪದಶ್ರವಣದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ಶ್ರೋತ್ರಪುರುಷನ ಇಚ್ಛೆ ಗೋವನ್ನು ತರಬೇಕೆ. ಅಥವಾ ಬಂಧನ ಮಾಡಬೇಕೆ ಎಂಬ ಇಚ್ಛೆ [ಜಿಜ್ಞಾಸೆ]. ಈ ಜಿಜ್ಞಾಸಾ ವಿಷಗಳಾದ ಅರ್ಥವೆಂದರೆ ಗವಾದಿ ಪದಾರ್ಥಗಳು. ಈ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪದಗಳು, ಗಾಂ ಆನಯ, ಬಧಾನ. [ಗೋವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ. ಅಥವಾ ಬಂಧನ ಮಾಡು" ಇತ್ಯಾದಿ ಪದಗಳು ಇವೇ ಸಕಾಂಕ್ಷಿತಗಳು ಉಕ್ತ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವು.

೪) ಸನ್ನಿಧಿ :- ವಿಲಂಬವಿಲ್ಲದೇ ಉಚ್ಚಾರವು. ಈ ಉಚ್ಚಾರಣೆಗೆ ವಿಷಯವಾದ ಪದಗಳು ಸನ್ನಿಧಿ ಉಳ್ಳವುಗಳು. ಉದಾಃ ವಿಲಂಬವಿಲ್ಲದೇ ಉಚ್ಚರಿತವಾದ ಘಟವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ' ಎಂಬ ಪದಗಳ ಸಮುದಾಯವು.

೫) ಯೋಗ್ಯತಾ :- ಪ ಲೀತವಾದ ಅನ್ವಯಕ್ಕೆ [ಸಂಬಂಧಕ್ಕೆ] ಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧ ಇಲ್ಲದಿರುವದು [ಈ ಯೋಗ್ಯತಾ ವಾಚಕ ಪದಗಳು ಯೋಗ್ಯತಾವುಳ್ಳವುಗಳು] ಉದಾಃ - 'ಜಲದಿಂದ ಸಿಂಹದಿಹುತ್ತಾನೆ' ಇಲ್ಲಿ ಜಲ ಹಾಗೂ ಸೇಚನೆ ಇವುಗಳಿಗೆ ಕಾರ್ಯಕಾರಣ ಭಾವ ಸಂಬಂಧವಿರುವದರಿಂದ, ಅವುಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಅನ್ವಯ ಇದೆ. ಈ ಜಲ ಸೇಚನಗಳು ಸಂಬಂಧವೇ ಯೋಗ್ಯತೆಯು. ಈ ಯೋಗ್ಯತಾ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪದಗಳು ಯೋಗ್ಯತೆಯುಳ್ಳವುಗಳು.

೬) ರೂಢಿ:-ಪ್ರಯೋಗ ಮಾತ್ರ ಬಾಹುಲ್ಯವು. ಅಥವಾ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು. [ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು] ರೂಢಿಯಿಂದ ಅರ್ಥ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಬಶ್ತಗಳು, ರೂಢ ಶಬ್ದಗಳು. ಉದಾ :- ಘಟಪಟಾದಿಗಳು, [ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯತೆ ಉಂಟು. ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು ಉಂಟು]

೭) ಯೋಗ:-ಅವಯವ ಶಕ್ತಿಯು [ಈ ಯೋಗದಿಂದ ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪದಗಳು ಯೋಗಿಕಗಳು, ಉದಾ :- ಪಾಚಕ, ಪಾಠಕ, ದಂಡಿ, ಕುಂಡಲೀ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಬ್ದಗಳು [ಪಚತೀತಿ ಪಾಚಕ, ಎಂಬುವದೇ ಆ ಪದಗಳ ಅವಯವಗಳು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು, ಪಾಚಕ ಅಂದರೆ ಪಾಕಮಾಡುವವನು, ಅಡಿಗೆಯವನು ಎಂದರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ.]

೮) ಯೋಗರೂಢಿ :- ಅವಯವಾರ್ಥ ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ ಬರುವ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು. ಈ ಯೋಗರೂಢಿಯಿಂದ ಅರ್ಥ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಶಬ್ದಗಳು ಯೋಗರೂಢಿಗಳು. ಉದಾ :- ಪಂಕಜಾದಿ ಶಬ್ದಗಳು [ಪಂಕೇ ಜಾಯತ ಇತಿ ಪಂಕಜಃ ಎಂಬ ಅವಯವಾರ್ಥವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ, ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು ಕಮಲದಲ್ಲಿ ಉಂಟು. ಕಾರಣ ಪಂಕಜ ಶಬ್ದವು ಯೋಗರೂಢವು.]

೯) ಲಕ್ಷಣಾ :- ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ನಿಮಿತ್ತೀಕರಿಸಿದ ವೃತ್ತಿಯು. ಇದು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ ೧) ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ ೨) ಅಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ.

೧೦) ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ :- ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಲಕ್ಷ್ಯವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸುವದೇ ಪ್ರಯೋಜನ ಉಳ್ಳದ್ದು. ಉದಾ :- ಗಂಗಾ ಪ್ರವಾಹದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿಯು [ಗಂಗಾಯಾಂ ಘೋಷಃ] ಎಂಬ ಗಂಗಾಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಲಕ್ಷ್ಯವು ತೀರವು. ಈ ತೀರತ್ವಧರ್ಮದಿಂದ ತೀರವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸುವ ಪ್ರಯೋಜನವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ತಥಾಚ ಗಂಗಾತೀರದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿಯು ಎಂದು ಅರ್ಥವಾಗುವದು. ಇದೇ ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ.

೧೧) ಅಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ :- ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಲಕ್ಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಶಕ್ಯ ಎರಡನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಪ್ರಯೋಜನವುಳ್ಳದ್ದು ಉದಾ :- “ಕಾಕೇಭ್ಯಾ ದಧಿ ರಕ್ಷತಾಂ” ಕಾಗೆಗಳಿಂದ ಮೊಸರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕು ಎಂಬಲ್ಲಿ ದಧಿಯನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡರತಕ್ಕ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಂದ, [ದಧ್ಯುಪಘಾತಕ ದ್ರವ್ಯಗಳಿಂದ] ಮೊಸರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂದು ಅರ್ಥವು. [ತಥಾಚ ಮೊಸರು ನಾಶವಾದ ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಬೆಕ್ಕುಗಳಿಂದ, ಶಕ್ಯವಾದ ಕಾಗೆಗಳಿಂದ, ಮೊಸರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂದು ಅರ್ಥವು]

೧೨) ರೂಢಲಕ್ಷಣಾ:-ಶರ್ಕಾರ್ಥ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯವು ಉದಾ:- “ಗ್ರಾಮೋ ಗಚ್ಛತಿ” ಗ್ರಾಮವು ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮಸ್ಥರು [ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಇದ್ದವರು] ಹೋಗುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ಅರ್ಥವು

೧೩) ಉಪಚಾರ:-ಮುಖ್ಯಾರ್ಥದಿಂದಕೂಡಿದ ಅರ್ಥಾಂತರದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು. ಉದಾ:- [ಸಿಂಹೋ ದೇವದತ್ತಃ] “ಸಿಂಹನು ದೇವದತ್ತನು” ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಸದೃಶನು ದೇವದತ್ತನು ಎಂದು ಅರ್ಥವು. ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ,ಸಿಂಹರೂಪ ಅರ್ಥ. ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ ಗುಣಗಳು ಗಾಂಭೀರ್ಯ ದಿಗಳು ಈ ಗುಣದಿಂದ ಕೂಡಿದ ದೇವದತ್ತನು ಇವನಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು ಎಂದು ಅರ್ಥವು.

ಎಂದುಸಂಧಿಸಿದಲ್ಲಿ ಹೇತುವು ಪ್ರಮಾಣ ಬಾಧಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬಾಧವು ದೋಷವು. [ಸಾಧ್ಯಭಾವವಾತ್ ಪಕ್ಷಃ ಸಾಧ್ಯಭಾವವನ್ನಳ್ಳ ಪಕ್ಷವು ಬಾಧವು. ಈ ದೋಷವುಳ್ಳದ್ದು ಬಾಧಿತವು.]

೨೨) ಸತ್ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಿತ :- ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಹೇತು ಉದಾ :- ವಾಯುವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಪರ್ಶಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯವಾದುದರಿಂದ [ವಾಯು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಪರ್ಶಶ್ರಯತ್ವಾತ್] ಈ ಅನುಮಾನವು ವಾಯುವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಲ್ಲ ರೂಪರಹಿತ ದ್ರವ್ಯವಾದ್ದರಿಂದ [ವಾಯುಃ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೋನಭವತಿ. ರೂಪರಹಿತ ದ್ರವ್ಯತ್ವಾತ್] ಎಂಬ ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಕಾರಣ ಪೂರ್ವಾನುಮಾನದ ಹೇತುವು ಸತ್ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಿತವು. [ಇವು ಸಮಬಲ ಹೇತಾದರಿ ಎರಡು ಅನುಮಾನಗಳಿಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಸಮುಚಿತ ದೇಶ ವೃತ್ತಿತ್ವಗೂ ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾ ಇದೆ] ಸತ್ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷವು ದೋಷವು ಅನುಮಾನ ಪರಿಭೇದವು ಸಮಾಪ್ತ

ಅಥ ಆಗಮ ಪರಿಭೇದವು

೧) ಆಗಮಃ :- ನಿರ್ದೋಷವಾದಶಬ್ದವು ಆಗಮವು ಅಥವಾ ನಿರ್ದೋಷವಾದ ವಾಕ್ಯವು

೨) ವಾಕ್ಯಃ :- ಆಕಾಂಕ್ಷಾ, ಸನ್ನಿಧಿ, ಯೋಗ್ಯತಾ ಸಮೂಹವುಳ್ಳ ಪದ ಸಮುದಾಯವು ವಾಕ್ಯವು.

೩) ಆಕಾಂಕ್ಷಾ :- ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಅಂದರೆ ಚಿಜ್ಞಾಸೆ [ಇಚ್ಛಾ] ಈ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪದಗಳು ಸಾಕಾಂಕ್ಷಿತಗಳು. ಪೂರ್ವಪದಶ್ರವಣದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಶ್ರೋತ್ರವಿನ ಚಿಜ್ಞಾಸೆ [ಇಚ್ಛಾ]. ಈ ಚಿಜ್ಞಾಸಾ ವಿಷಯವಾದವುಗಳು ಪದಾರ್ಥಗಳು. ಈ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪದಗಳೇ ಸಾಕಾಂಕ್ಷಿತಗಳು. ಉದಾ :- [ಗಾಂ ಆನಯ] ಗೋವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ' ಇಲ್ಲಿ ಉಕ್ತ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವ ಗೊತ್ತದೆ. ಗೋವನ್ನು [ಗಾಂ] ಎಂದು ಪೂರ್ವೋಚ್ಛರಿತವಾದ ಪದಶ್ರವಣದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಚಿಜ್ಞಾಸೆ ಶ್ರೋತ್ರಪುರುಷನ ಇಚ್ಛೆ ಗೋವನ್ನು ತರಬೇಕೆ. ಅಥವಾ ಬಂಧನ ಮಾಡಬೇಕೆ ಎಂಬ ಇಚ್ಛೆ [ಚಿಜ್ಞಾಸೆ]. ಈ ಚಿಜ್ಞಾಸಾ ವಿಷಯವಾದ ಅರ್ಥವೆಂದರೆ ಗವಾದಿ ಪದಾರ್ಥಗಳು. ಈ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪದಗಳು, ಗಾಂ ಆನಯ, ಬಧಾನ, [ಗೋವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ. ಅಥವಾ ಬಂಧನ ಮಾಡು] ಇತ್ಯಾದಿ ಪದಗಳು ಇವೇ ಸಾಕಾಂಕ್ಷಿತಗಳು ಉಕ್ತ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವು.

೪) ಸನ್ನಿಧಿ :- ವಿಲಂಬವಿಲ್ಲದೇ ಉಚ್ಚಾರವು. ಈ ಉಚ್ಚಾರಣೆಗೆ ವಿಷಯವಾದ ಪದಗಳು ಸನ್ನಿಧಿ ಉಳ್ಳವುಗಳು. ಉದಾಃ ವಿಲಂಬವಿಲ್ಲದೇ ಉಚ್ಚರಿತವಾದ 'ಘಟವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ' ಎಂಬ ಪದಗಳ ಸಮುದಾಯವು.

೫) ಯೋಗ್ಯತಾ :- ಪತೀತವಾದ ಅನ್ವಯಕ್ಕೆ [ಸಂಬಂಧಕ್ಕೆ] ಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು [ಈ ಯೋಗ್ಯತಾ ವಾಚಕ ಪದಗಳು ಯೋಗ್ಯತಾವುಳ್ಳವುಗಳು] ಉದಾಃ 'ಜಲದಿಂದ ಸಿಂಹದಿಹುತ್ತಾನೆ' ಇಲ್ಲಿ ಜಲ ಹಾಗೂ ಸೇಚನೆ ಇವುಗಳಿಗೆ ಕಾರ್ಯಕಾರಣ ಭಾವ ಸಂಬಂಧವಿರುವುದರಿಂದ, ಅವುಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಅನ್ವಯ ಇದೆ. ಈ ಜಲ ಸೇಚನಗಳು ಸಂಬಂಧವೇ ಯೋಗ್ಯತೆಯು. ಈ ಯೋಗ್ಯತಾ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪದಗಳು ಯೋಗ್ಯತೆಯುಳ್ಳವುಗಳು.

೬) ರೂಢಿ:-ಪ್ರಯೋಗ ಮಾತ್ರ ಬಾಹುಲ್ಯವು. ಅಥವಾ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು. [ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು] ರೂಢಿಯಿಂದ ಅರ್ಥ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಬದ್ಧಗಳು, ರೂಢ ಶಬ್ದಗಳು. ಉದಾ:- ಘಟಪಟಾದಿಗಳು, [ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯತೆ ಉಂಟು. ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು ಉಂಟು]

೭) ಯೋಗ:-ಅವಯವ ಶಕ್ತಿಯು [ಈ ಯೋಗದಿಂದ ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪದಗಳು ಯೌಗಿಕಗಳು, ಉದಾ:- ಪಾಚಕ, ಪಾಠಕ, ದಂಡಿ, ಕುಂಡಲೀ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಬ್ದಗಳು [ಪಚತೀತಿ ಪಾಚಕ, ಎಂಬುವದೇ ಆ ಪದಗಳ ಅವಯವಗಳು, ಅವುಗಳೆಲ್ಲ ಶಕ್ತಿಯು, ಪಾಚಕ ಅಂದರೆ ಪಾಕಮಾಡುವವನು, ಆಡಿಗೆಯವನು ಎಂದರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ.]

೮) ಯೋಗರೂಢಿ :- ಅವಯವಾರ್ಥ ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ ಬರುವ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು. ಈ ಯೋಗರೂಢಿಯಿಂದ ಅರ್ಥ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಶಬ್ದಗಳು ಯೋಗರೂಢಿಗಳು. ಉದಾ:- ಸಂಕಜಾದಿ ಶಬ್ದಗಳು [ಸಂಕೇ ಜಾಯತ ಇತಿ ಸಂಕಜ: ಎಂಬ ಅವಯವಾರ್ಥವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ, ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು ಕಮಲದಲ್ಲಿ ಉಂಟು. ಕಾರಣ ಸಂಕಜ ಶಬ್ದವು ಯೋಗರೂಢವು.]

೯) ಲಕ್ಷಣ :- ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ನಿಮಿತ್ತೀಕರಿಸಿದ ವೃತ್ತಿಯು. ಇದು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ ೧) ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣ ೨) ಅಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣ.

೧೦) ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣ :- ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಆಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಲಕ್ಷ್ಯವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸುವದೇ ಪ್ರಯೋಜನ ಉಳ್ಳದ್ದು. ಉದಾ:- ಗಂಗಾ ಪ್ರವಾಹದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿಯು [ಗಂಗಾಯಾಂ ಘೋಷ:]ಎಂಬ ಗಂಗಾಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಲಕ್ಷ್ಯವು ತೀರವು. ಈ ತೀರತ್ವಧರ್ಮದಿಂದ ತೀರವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸುವ ಪ್ರಯೋಜನವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ತಥಾಚ ಗಂಗಾತೀರದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿಯು ಎಂದು ಅರ್ಥವಾಗುವದು. ಇದೇ ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣ.

೧೧) ಅಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣ :- ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಆಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಲಕ್ಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಶಕ್ಯ ಎರಡನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಪ್ರಯೋಜನವುಳ್ಳದ್ದು ಉದಾ:- “ಕಾಕಭ್ಯೋ ದಧಿ ರಕ್ಷತಾಂ” ಕಾಗೆಗಳಿಂದ ಮೊಸರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕು ಎಂಬಲ್ಲಿ ದಧಿಯನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡರತಕ್ಕ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಂದ, [ದಧ್ಯುಪಘಾತಕ ದ್ರವ್ಯಗಳಿಂದ] ಮೊಸರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂದು ಅರ್ಥವು. [ತಥಾಚ ಮೊಸರು ನಾಶಕವಾದ ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಬೆಕ್ಕುಗಳಿಂದ, ಶಕ್ಯವಾದ ಕಾಗೆಗಳಿಂದ, ಮೊಸರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂದು ಅರ್ಥವು]

೧೨) ರೂಢಲಕ್ಷಣ:-ಶಕಾರ್ಥ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯವು ಉದಾ:- “ಗ್ರಾಮೋ ಗಚ್ಛತಿ” ಗ್ರಾಮವು ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮಸ್ಥರು [ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಇದ್ದವರು] ಹೋಗುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ಅರ್ಥವು

೧೩) ಉಪಚಾರ:-ಮುಖ್ಯಾರ್ಥದಿಂದಕೂಡಿದ ಅರ್ಥಾಂತರದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು. ಉದಾ:- [ಸಿಂಹೋ ದೇವದತ್ತ:] “ಸಿಂಹನು ದೇವದತ್ತನು” ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಸದೃಶನು ದೇವದತ್ತನು ಎಂದು ಅರ್ಥವು. ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ,ಸಿಂಹರೂಪ ಅರ್ಥ. ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ ಗುಣಗಳು ಗಾಂಭೀರ್ಯ ದಿಗಳು ಈ ಗುಣದಿಂದ ಕೂಡಿದ ದೇವದತ್ತನು ಇವನಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು ಎಂದು ಅರ್ಥವು.

೧೪) ರೂಢೋಪಚಾರ :- ಮುಖ್ಯಾರ್ಥಯುಕ್ತ ಅರ್ಥಾಂತರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯವು. ಉದಾ:- ಚಿತ್ರಲಿಖಿತವಾದ ಸಿಂಹದಲ್ಲಿ 'ಅಯಂ ಸಿಂಹ:' ಇದು ಸಿಂಹವು ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗವು. [ಚಿತ್ರಲಿಖಿತ ಸಿಂಹವು ನಿಜವಾದ ಸಿಂಹವಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇದು ಸಿಂಹವೆಂಬ ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯವಿದೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಇದು ಸಿಂಹವೆಂಬುದು ರೂಢೋಪಚಾರವು. ಇಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ ಸಿಂಹರೂಪ ಅರ್ಥ. ಇದರಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅರ್ಥಾಂತರ 'ಲಿಖಿತಸಿಂಹ' ಇಲ್ಲಿ ಇದು ಸಿಂಹವೆಂದು ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯವಿದೆ]

೧೫] ಮಹಾರೂಢಿ :- ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ ನಿರವಧಿಕ ನಿಮಿತ್ತ ಸಾಪೇಕ್ಷವೃತ್ತಿಯು ಈ ವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದನ ಮಾಡತಕ್ಕ ಶಬ್ದಗಳು ಮಹಾರೂಢಿಗಳು. ಉದಾ:- ನಾರಾಯಣಾದಿ ಶಬ್ದಗಳು [ನಾರಾಯಣಾದಿ ಶಬ್ದಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯ. ಜ್ಞಾನರ ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯ ಉಂಟು. ನಿರವಧಿಕ ನಿಮಿತ್ತ [ಗುಣಪೂರ್ವತ್ವ] ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ ವೃತ್ತಿಯೂ ಇದೆ. ಕಾರಣ ನಾರಾಯಣಾದಿ ಶಬ್ದಗಳು ಮಹಾರೂಢಿಗಳು.

೧೬) ಮಹಾಯೋಗ:- ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯವಿಲ್ಲದೇ ನಿರವಧಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಸಾಪೇಕ್ಷ ವೃತ್ತಿಯು. ಈ ವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದನ ಮಾಡತಕ್ಕ ಶಬ್ದಗಳು ಮಹಾಯೋಗಿಗಳೆ. ಉದಾ:- ಇಂದ್ರಾದಿ ಶಬ್ದಗಳು. [ಇಂದ್ರ ಶಬ್ದವು ತನ್ನ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತವಾದ ಐಶ್ವರ್ಯದಿಂದ [ಸ್ವರ್ಗಾಧಿಪತಿ] ಇಂದ್ರನನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ನಿರವಧಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತದಿಂದ [ಮಹಾಐಶ್ವರ್ಯದಿಂದ] ನಾರಾಯಣನನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಈ ಇಂದ್ರ ಶಬ್ದವು ಮಹಾ ಯೋಗಿಗಳೆ.

೧೭) ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ:- ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನದಿಂದ ಜನ್ಯವಾದ ಉಪಪಾದಕ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವು. ಉದಾ:- [ಜೀವನ್ ಜೈತ್ರ: ಗೃಹೇ ನಾಸ್ತಿತಿಜ್ಞಾನೇ ಬಹಿ: ಸತ್ವಜ್ಞಾನಂ] (ಜೀವದಿಂದಿದ್ದ ಜೈತ್ರನು ಗೃಹದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತಿರಲು, ಹೊರಗೆ ಇದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು, ಇಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ ಹೇಗೆಂದರೆ ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ ಜೀವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಜೈತ್ರನು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೆಂಬ ಜ್ಞಾನವು, ಈ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಉಪಪಾದಕ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ ಜೀವದಿಂದ ಇದ್ದಾನೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ ಎಂದ ಮೇಲೆ, ಹೊರಗೆ ಇದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ, ಈ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

೧೮) ಉಪಮಾನ:- ಸಾದೃಶ್ಯಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದದ್ದು. ಉದಾ:- ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಗೋವನ್ನು ನೋಡಿ, ಅಡವಿಗೆ ಹೋದಾಗ ಅಲ್ಲಿಯ ಕಾಡು ಆಕಳಿನಲ್ಲಿ ಗೋಸ್ಮರಣೆಯಿಂದ ಗೋಸದೃಶವು ಗವಯವು ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಜ್ಞಾನವೇ [ಗವಯದಲ್ಲಿ ಗೋಸದೃಶವು] ಉಪಮಿತಿಯು ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ್ದು ಉಪಮಾನವು.

೧೯) ಅನುಪಲಬ್ಧಿ :- ಅಭಾವ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದದ್ದು. ಉದಾ :- ಇಲ್ಲಿ ಘಟವಿಲ್ಲ. ಆ ಘಟದ ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ಇರುವದರಿಂದ, ಈ ಅನುಮಾನದಿಂದ ಅಭಾವಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅಭಾವಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವೇ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯು.

೨೦] ಪರಿಶೇಷ:- ಪ್ರಸಕ್ತವಾದ ಎರಡು ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ನಿಷೇಧ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿಯು ಉದಾ:-ಯಜ್ಞದತ್ತ ದೇವದತ್ತರಲ್ಲಿ ಇವನು ಯಜ್ಞದತ್ತನಲ್ಲ ಎಂದು ನಿಷೇಧ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಉಳಿದವನು ದೇವದತ್ತನು ಎಂಬ ನಿಶ್ಚಯವು.

ಇತಿ ಆಗಮ ಪರಿಚ್ಛೇದವು ಸಮಾಪ್ತ.

ಶ್ರೀಬಾದರಾಯಣ ಪ್ರಸೀದ

ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ

ಮಹಾಶಯರೆ !

ಪ್ರಮಾಣಸಂಗ್ರಹಣದ ಪ್ರಥಮ ಮುದ್ರಣ [೫೦೦] ಪ್ರತಿಗಳು ಮುಗಿದು ಬಹುಜನರ ಬೇಡಿಕೆಯ ಮೇರೆಗೆ ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಪ್ರಥಮ ಪುಸ್ತಕದಂತೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಮುದ್ರಿಸಿದರೆ ಸಜ್ಜನ ಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಉಪಯೋಗವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಅವರಿಗೂ ಉಪಯೋಗವಾಗಬೇಕೆಂಬ ಕೆಲವರ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಮೇರೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿ ಈ ಗ್ರಂಥ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಭಾಷೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡದಲೇ ಅರ್ಥದ ಕಡೆ ದೃಷ್ಟಿಹೋದ ಇಟ್ಟು ನೋಡಬೇಕು. ಕಾವ್ಯ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಭಾಷೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವಿರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಕೃತ ಇದು ಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥವಾದುದರಿಂದ, ಆ ದೃಷ್ಟಿಹೋದ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡೇ ಶಾಸ್ತ್ರಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹವು ಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಅದರಲ್ಲಿ ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಶಬ್ದಗಳ ಸರಿಯಾದ ಅರ್ಥವು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಸಿಗುವುದು ಕಠಿಣ, ಅದರೂ ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಶಬ್ದಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವಾಗಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ, ಪ್ರಥಮದಲ್ಲಿಯೇ " ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹಕೋಶ " ವನ್ನು ಸೋದಾಹರಣ ಸಹಿತವಾಗಿ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ ಪ್ರಥಮ ಅಭ್ಯಾಸಗಳು ಆ ಕೋಶವನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಗ್ರಂಥ ನೋಡಿದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಿಂದ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿದರೂ ಶಾಸ್ತ್ರ ಪರಿಚಯವಿಲ್ಲದವರಿಗೆ ಈ ಗ್ರಂಥ ಬಲದಿಂದಲೇ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞಾನ ಸಂಪಾದಿಸಬಹುದೆಂಬ ಆಶೆಯು ಫಲಿಸಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ.

ಗುರುಮುಖದಿಂದ ಮದುವೆ ಸಲ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಈ ಗ್ರಂಥವು ಸ್ಮಾರಕವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂಶಯ ಲೆ ಶವೂ ಇಲ್ಲ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಈ ಗ್ರಂಥ ಬಹು ಉಪಕಾರಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಕಿಂಚಿತ್ ಶಾಸ್ತ್ರ ಪರಿಚಯವಿದ್ದವರಿಗೂ ಈ ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹವು ಪ್ರಯೋಜನಕಾರಿಯಾಗುತ್ತದೆ.

ಇದರಲ್ಲಿ ಏನಾದರೂ ಲೋಪದೋಷಗಳಿದ್ದರೆ ಹಂಸಕ್ಷೀರನ್ಯಾಯದಿಂದ ಗುಣಗ್ರಹಿಸಿ ದೋಷವನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಹಾಗೂ ಅವುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ ಮುದ್ರಣದಲ್ಲಿ ಸರಿಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು, ವಿದ್ವಜ್ಜನರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಕನ್ನಡ ಅನುವಾದ ಮಾಡುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸಿದ, ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ ಶ್ರೀಮಾನ್ ಪಿ.ಪಿ. ಕಟ್ಟಿ, ಎಂ.ಎ. ಬಿ.ಎಡ್ ಕಾಲೇಜು ಪ್ರಿನ್ಸಿಪಾಲರಿಗೆ ಅಯುರೋಗ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಕೊರುವೆ.

ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹ ಕೋಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶಬ್ದಗಳ ವಿವರಣೆ, ಕೆಲವೊಂದು ಅಡಚಣೆಗಳ ಮೂಲಕ ಕೈಬಿಡಲಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳ ವಿವರಣೆ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಇರುವುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿಯೇ ನೋಡಬೇಕು. ಶುದ್ಧ-ಶುದ್ಧ ಪ್ರತಿ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ ಅದನ್ನು ನೋಡಬೇಕು.

ಈ ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹ ಗ್ರಂಥ ಬಿಡುಗಡೆಗೆ ಆರ್ಥಿಕ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ ಅನೇಕ ಸಜ್ಜನವೃಂದಕ್ಕೆ ನನ್ನ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹ ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಕಾಶಪಡಿಸಿದ ಶ್ರೀರಾಯರ ಆರಾಧನಾ ಸಮಿತಿಗೆ ನನ್ನ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ವಿದ್ವಜ್ಞನವಿಧೇಯ
ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯ ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರಿ
ಬ್ರಹ್ಮಪೂರ ಗುಲಬರ್ಗಾ-೩

॥ ಓಂ ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರಾಯ ನಮಃ ॥

ಪ್ರಕಾಶಕರ ನುಡಿ

ಶ್ರೀರಾಯರ ಆರಾಧನಾ ಸಮಿತಿಯ ದ್ವಾರಾ ದ್ವಿತೀಯ ಪುಷ್ಪವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ “ ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹ ” ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ವಾಚಕರ ಕೈಯಲ್ಲಿರಿಸಲು ನಮಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸಂತೋಷವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಾಂಡ ಪಂಡಿತರೂ, ಕಾವ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಪರಿಣಿತರೂ, ವಾಠ ಪ್ರವಚನ ನಿರತರೂ, ನಮ್ಮ ಕಲಬುರ್ಗಿ ನಗರಕ್ಕೆ ಕಲಶಪ್ರಾಯದಂತಿರುವ ಶ್ರೀ ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯ ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರಿಯವರು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ.

“ ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹ ” ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಶ್ರೀ ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯರು ಮೊದಲು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಈ ಗ್ರಂಥದ ಉಪಯೋಗ ಕನ್ನಡಿಗರಿಲ್ಲರಿಗೂ ಆಗಬೇಕೆಂಬ ಮಹೋದ್ದೇಶದಿಂದ, ತಾವೇ ಸ್ವತಃ ತಿಳಿಯಾದ, ಸುಲಭವಾದ, ಪ್ರಸಾದಿಕಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಅನುವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಶ್ರೀ ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯ ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರಿಯವರು ತಮ್ಮ “ ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹ ” ಎಂಬ ಮೌಲಿಕ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ನಮ್ಮ ಮಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಲು ಅನುಮತಿಯನ್ನಿತ್ತಿದ್ದಕ್ಕೆ ಕಲಬುರ್ಗಿಯ ಶ್ರೀರಾಯರ ಆರಾಧನಾ ಸಮಿತಿಯು ಅವರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಉಪಕೃತವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲು ನಮಗೆ ಹೆಮ್ಮೆಯೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ನಮ್ಮ ಮಾಲೆಯ ಪ್ರಥಮ ಪುಷ್ಪವಾಗಿ ಹೊರಬಂದ “ ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರಪೂರಣ ” ಯನ್ನು ಸಹರ್ಷ ಸ್ವಾಗತಿಸಿದಂತೆ, ನಮ್ಮ ದ್ವಿತೀಯ ಪುಷ್ಪವಾದ “ ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹ ” ವನ್ನು ಸಹೃದಯವು ಮೆಚ್ಚುವರೆಂದು ನಂಬಿದ್ದೇವೆ.

ಪ್ರಕಾಶಕರು
ಶ್ರೀರಾಯರ ಆರಾಧನಾ ಸಮಿತಿ
ಕಲಬುರ್ಗಿ

ಸೂಚನಾ :

ವಿ. ವಿವರಣೆ

— — — — — ಹೀಗೆ ಕೆಲವು ಕಡೆ ಗೆರೆ ಹೊಡೆದಿದೆ, ಅದು ವೇಜಿನಲ್ಲಿ ಸಾಲು ಸರಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಇರುತ್ತದೆ ಹೊರತು ವಿಷಯ ಸಮಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲ.

ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀಹಯಗ್ರೀವಾಯ ನಮಃ : ।

ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸಾಯ ನಮಃ : ।

ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀನೃಸಿಂಹಾಯ ನಮಃ : ।

ಪ್ರಮಾಣಸಂಗ್ರಹ :

ಮಂಜಲಾಚರಣಮ್ ।

ಶ್ರೀನೃಸಿಂಹಪದಾಂಭೋಜಂ ಪ್ರಣಮ್ಯೇಷ್ಠಾರ್ಥದಂ ಸದಾ

ಪ್ರಮಾಣಸಂಗ್ರಹಂ ವಕ್ಷ್ಯೇ, ಟೀಕಾಶ್ರುತಯನುಸಾರತಃ ॥ ೧ ॥

ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥಾರ್ಯಾನ್ ಜಯತೀರ್ಥಮುನೀನಪಿ ।

ವಂದೇ ಗ್ರಂಥಾರ್ಥವಿಜ್ಞಪ್ತೈ ರಘುತ್ತಮಪದಾರ್ಚಕಾನ್ ॥ ೨ ॥

ಸಮಸ್ತಮಾನೇಃ ಸಕಲೇಶವಿಷ್ಣೋಃ ಸರ್ವೋತ್ತಮತ್ವಂ ಪ್ರಕಟೀಚಕಾರ ।

ನಿರಸ್ಯ ದುರ್ವಾದಿಮತಂ ಸಮಸ್ತಂ ತಂ ಧ್ಯಾನತೀರ್ಥಾಖ್ಯಯತಿ ಪ್ರಪದ್ಯೇ ॥ ೩ ॥

ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥಾರ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಗೃಹಾರ್ಥಸಂತತಿಃ :

ಪ್ರದರ್ಶಿತಾ ಯೇನ ಸಮ್ಯಕ್ ತಂ ಪ್ರಮೋದಯತಿ ಭಜೇ ॥ ೪ ॥

ದ್ವೈತಶ್ರುಮಣಿಕರ್ತಾರಿಂ ದುರ್ಮತಧ್ವಾಂತಭಾಸ್ಕರಮ್ ।

ಶ್ರೀನಾಥಾರ್ಯ ನಮಸ್ಕೃತ್ಯ ಯಾಚೇಽಹಂ ತತ್ಕೃಪಾಬಲಮ್ ॥ ೫ ॥

ಸುಧಾಪ್ರವಚನಾಸಕ್ತಂ ಸತ್ಯಧ್ಯಾನಪದಾರ್ಚಕಂ ।

ಹುಲಗೀತ್ಯುಪನಾಮಾನಂ ಹುಚ್ಚಾಚಾರ್ಯ ಗುರಂ ಭಜೇ ॥ ೬ ॥

ಯೇನಾಹಂ ಶುಕವತ್ಸಮ್ಯಕ್ ಶಿಕ್ಷಿತೋಽಸ್ಮಿ ಕೃಪಾಲುನಾ ।

ಹುಚ್ಚಾಚಾರ್ಯ ಚ ತಂ ವಂದೇ ವಿಷ್ಣುಭಕ್ತಿ ಪರಾಯಣಮ್ ॥ ೭ ॥

॥ ಶ್ರೀ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ ಪ್ರಸಾದ ॥

ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹ

ಗ್ರಂಥ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯ ಔಚಿತ್ಯ- ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಸಂಗ್ರಹವು ಯಾವ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿಯೋ ಅದು ಎಂದು ಸಪ್ತಮೀ ಬಹುವ್ರಿಹಿ ಸಮಾಸ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾದಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಉದ್ದೇಶ, ಲಕ್ಷಣ, ವಿಭಾಗ ಹಾಗೂ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ಎಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದಿಯೋ ಆ ಗ್ರಂಥ ವೆಂಬರ್ಥವಾಗುವದು.

ಇನ್ನು ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಸಂಗ್ರಹವು [ಸಮ್ಯಕ್ ಗ್ರಹಣವು ಎಂದರೆ ಸಮೀಚಿನ ಜ್ಞಾನವು] ಯಾವ ಗ್ರಂಥದ ದೇಶಿಯಿಂದ ಆಗುವದೋ ಅದು ಎಂದು ಪಂಚಮಿ ಬಹುವ್ರಿಹಿ ಸಮಾಸ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದಿಪ್ರಮಾಣಗಳ ಸಮೀಚಿನಜ್ಞಾನ ಮಾಡಿಕೊಡುವ ಗ್ರಂಥವೆಂಬ-ರ್ಥವಾಗುವದರಿಂದ, ಶೀರ್ಷಿಕೆಯು ಸಮಂಜಸವೂ ಸಾರ್ಥಕವೂ ಆಗಿದೆ.

ಮಂಗಳಾಚರಣೆಯು

(ಈ ಗ್ರಂಥವು ನಿರ್ವಿಘ್ನವಾಗಿ ಪರಿಸಮಾಪ್ತಿ ಹೊಂದಲು, ಅದರ ಶ್ರವಣ, ಪಠಣ, ಅಭ್ಯಯನ, ಅಧ್ಯಾಪನಗಳು, ನಿರ್ವಿಘ್ನವಾಗಿ ನೆರವೇರಲು ಹಾಗೂ ಗ್ರಂಥವು ಮಂಗಲ ಪ್ರದವಾಗಿ ಫಲಕಾರಿಯಾಗಲು, ಗ್ರಂಥಾರಂಭದಲ್ಲಿ, ಸಕಲಾನಿಷ್ಟ ನಿವಾರಕರೂ ಸಕಲೇಷ್ಟ ಪ್ರಾಪಕರೂ ಆದ ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹದೇವರನ್ನು ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮದಾನಂದ ತೀರ್ಥರೇ ಮೊದಲಾದ ಗುರುಗಳನ್ನು ಸ್ತುತಿಸಿ, ಇಷ್ಟ ದೇವತಾನಮನರೂಪ ಮಂಗಳವನ್ನು ಗ್ರಂಥಕರ್ತರು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ.]

ಇಷ್ಟಪ್ರದನಾದ ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀನೃಸಿಂಹದೇವರ ಪಾದಕಮಲಗಳನ್ನು ಸದಾ ನಮಸ್ಕರಿಸಿ ಟೀಕಾ ಹಾಗೂ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದನ್ನನುಸರಿಸಿಯೇ “ ಪ್ರಮಾಣ ಸಂಗ್ರಹ ವೆಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸುತ್ತೇನೆ [ಇಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಾರಂಭದ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯೂ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ]

ಶ್ರೀ ರಾಮಚಂದ್ರದೇವರ ಪಾದಪದ್ಮಾರಾಧಕರಾದ, ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥರನ್ನು ಹಾಗೂ ಶ್ರೀ ಜಯತೀರ್ಥ ಗುರುಗಳನ್ನು, ಗ್ರಂಥ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ಅರ್ಥದ ವಿಶೇಷ ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿ ನಮಸ್ಕರಿಸುತ್ತೇನೆ. || ೨ ||

ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ಎಲ್ಲ ದುರ್ಮತಗಳನ್ನು ಖಂಡಿಸಿ ಸರ್ವಸ್ವಾಮಿಯಾದ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಸರ್ವೋತ್ತಮತ್ವವನ್ನು ಎಲ್ಲೆಡೆಗೆ ಪ್ರಕಟಪಡಿಸಿದ ಶ್ರೀಸತ್ಯಧ್ಯಾನತೀರ್ಥರನ್ನು ಶರಣು ಹೊಂದುವೆ. || ೩ ||

ಶ್ರೀ ಮದಾನಂದತೀರ್ಥರ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿದ ಸಮಸ್ತ ಅರ್ಥ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಸಮೀಚೀನವಾಗಿ ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯ ಪಡಿಸುತ್ತಿರುವ ಶ್ರೀಸತ್ಯಪ್ರಮೋದತೀರ್ಥರನ್ನು ಸದಾ ಸೇವಿಸುವೆ. || ೪ ||

ದುರ್ಮತಗಳೆಂಬ ಕತ್ತಲೆಗೆ ಸೂರ್ಯನಂತಿರುವ “ ದ್ವೈತದ್ವೈಮಣಿ ” ಎಂಬ ಉದ್ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಶ್ರೀನಾಥಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ನಮಸ್ಕರಿಸಿ, ಅವರ ಕೃಪಾಬಲವನ್ನು ಯಾಚಿಸುತ್ತೇನೆ. || ೫ ||

ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಧ್ಯಾನತೀರ್ಥರ ಪಾದಸೇವಕರಾದ ಶ್ರೀಮನ್ನಾಥಯಸುಧಾದಿ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪಾಠಪ್ರವಚನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಸಕ್ತರಾದ ಹುಲಗಿ ಎಂಬ ಉಪನಾಮವುಳ್ಳ ಗುರುಗಳಾದ ಶ್ರೀಹುಚ್ಚಾಚಾರ್ಯರನ್ನು ಸೇವಿಸುತ್ತೇನೆ. || ೬ ||

ಯಾವ ದಯಾಳುಗಳಾದ ಶ್ರೀ ಹುಚ್ಚಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ನಾನು ಗಿಳಿಯಂತೆ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಹೊಂದಿದೆನೋ ಅಂತಹ ವಿಷ್ಣು ಭಕ್ತಿ ಪರಾಯಣರಾದ ಗುರುಗಳನ್ನು ವಂದಿಸುತ್ತೇನೆ || ೭ ||

ಅಥ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಪರಿಚ್ಛೇದ : ।

ಇಹ ಖಲು ಅನಿಷ್ಟನಿವೃತ್ತಿಪೂರ್ವಕೇಷ್ವಪ್ರಾಪ್ತಿರೂಪನಿಖಿಲಾಪೇಕ್ಷಿತಮೋಕ್ಷಸ್ಯ ಪರಾಪರತತ್ವಜ್ಞಾನಸಾಧ್ಯತ್ವಂ ಮುಮಕ್ಷುಣಾಽವಶ್ಯಂ ವೇದಿತವ್ಯಂ, ಪರಾಪರತತ್ವಜ್ಞಾನಂ ಚ ಪ್ರಮಾಣಾಧೀನಂ; ಪ್ರಮಾಣಾದಿಜ್ಞಾನಂ ಚ ಲಕ್ಷಣಾದಿತ್ರಿಕಾಧೀನಮिति. ಪ್ರಥಮತಃ ಲಕ್ಷಣೋದ್ದೇಶಾದೀನಾಂ ಲಕ್ಷಣಮುಚ್ಯತೇ । ಯದಪಿ ಉದ್ದೇಶಲಕ್ಷಣಮೇವ ಪ್ರಥಮಂ ನಿರ್ದೇಶ್ಯಂ, ತಥಾಪಿ ಲಕ್ಷಣಜ್ಞಾನಾಭಾವೇ ಉದ್ದೇಶಲಕ್ಷಣಮಪಿ ಜ್ಞಾತುಮಶಕ್ಯಂ ಭವೇದिति ಸೌಕರ್ಯಾಽಯಿ ಲಕ್ಷಣಲಕ್ಷಣಮೇವ ಪ್ರಥಮಂ ನಿರೂಪ್ಯತೇ :—

೧. ಅಥ ಲಕ್ಷಣಾದಿ ಪ್ರಕರಣಂ ।

(೧) ಲಕ್ಷ್ಯಮಾತ್ರವ್ಯಾಪಕೋ ಧರ್ಮೋ ಲಕ್ಷಣಂ, ತತ್ತ್ವಂ ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಾವೃತ್ತಿತ್ವಂ; ಯಥಾ ಗೌಃ ಸಾಕ್ಷಾದಿಮತ್ತ್ವಂ ತತ್ರ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಸ್ತು ಇತ್ಯಮ್— ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯಂ ಗೌಃ ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿ ಸಾಕ್ಷಾದಿಮತ್ತ್ವಂ, ತತ್ರ ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಂ ವರ್ತತೇ; ತಥಾ ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಂ ಮಹಿಷ್ಯಾದಿ, ತತ್ರ ಸಾಕ್ಷಾದಿ ಮತ್ತ್ವಂ ನ ವರ್ತತೇ ಇತಿ ।

ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪರಿಚ್ಛೇದವು

ಈ ಸಾಧಕವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಅನಿಷ್ಟನಿವೃತ್ತಿಪೂರ್ವಕ ಇಷ್ಟ ಪ್ರಾಪ್ತಿರೂಪ ಮೋಕ್ಷವು ಪರಾಪರತತ್ವಜ್ಞಾನದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯವೆಂದು ಮುಮುಕ್ಷುಗಳಿಂದ ಅವಶ್ಯ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡತಕ್ಕದ್ದು. ಈ ಪರಾಪರತತ್ವಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣಾಧೀನವಾದುದು. ಪ್ರಮಾಣಾದಿಜ್ಞಾನವು, ಉದ್ದೇಶ, ಲಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಪರಾಮರ್ಶ (ಪರಿಕ್ಷಾ) ಗಳ ಅಧೀನವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಉದ್ದೇಶದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕಾದುದು ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದ್ದರೂ, ' ಲಕ್ಷಣ, ಶಬ್ದದ ಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದೇ ' ಉದ್ದೇಶದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಶಕ್ಯವಾಗದ್ದರಿಂದ, ಸೌಕರ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ' ಲಕ್ಷಣದವ್ಯಾಖ್ಯೆಯನ್ನು ಮೊದಲು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಲಕ್ಷಣಾದಿ ಪ್ರಕರಣವು

“ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಇರುವ ಧರ್ಮವೇ ಲಕ್ಷಣವು, ಎಂದರೆ ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಲಕ್ಷ್ಯವಾಗದೇ ಇದ್ದ ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲದೇ ಇರುವ ಧರ್ಮವು. ಉದಾ:- “ ಆಕಳು ಗಂಗೆದೊಗಲುಳ್ಳ ಪ್ರಾಣಿಯು, ” ಇಲ್ಲಿ ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ವಸ್ತುವು, ಆಕಳು, ಅವುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಇರುವ ಧರ್ಮವೆಂದರೆ ' ಗಂಗೆದೊಗಲೇ ಮೊದಲಾದ ಧರ್ಮವು, ಲಕ್ಷ್ಯೇತರ ವಸ್ತುಗಳು ಆಡು, ಎಮ್ಮೆ

ತದವೃತ್ತಿತ್ವಸ್ಯ ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತ್ವೇ ಸತ್ತ್ವೇನ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯ : ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ--ಧರ್ಮೋ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಏಕಶಫವತ್ತ್ವೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ : , ತದ್ವಾರಣಾಯ ಲಕ್ಷ್ಯೇತಿ, ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಧರ್ಮ ಇತಿ ಯಾವತ್, ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಧರ್ಮ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ಶಬಲತ್ವೇ-
ಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ:- ತದ್ವಾರಣಾಯ ಲಕ್ಷ್ಯವ್ಯಾಪಕಧರ್ಮೇತಿ, ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಧರ್ಮ ಇತ್ಯರ್ಥ : , ತಥಾ ಚ ಶಬಲತ್ವೇ ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಧರ್ಮತ್ವಾಭಾವಾತ್ ನಾತಿ
ವ್ಯಾಪ್ತಿ : , ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಧರ್ಮ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ಶೃಂಗಿತವ್ಯೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ : , ತದ್ವಾರಣಾಯ
ಲಕ್ಷ್ಯಮಾತ್ರೇತಿ ವಕ್ತವ್ಯಂ, ತದರ್ಥಸ್ತು ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಾವೃತ್ತಿಧರ್ಮ : , ತಥಾ ಚ ಶೃಂಗಿತವ್ಯೇ
ಲಕ್ಷ್ಯೇತರವೃತ್ತಿತ್ವಸ್ಯೈವ ಸತ್ತ್ವೇನ ತದವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ : ।

ಮುಂತಾದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗೆದೊಗಲು ಕೂಡಿದ ಧರ್ಮವಿಲ್ಲ (ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತ್ವವಿಲ್ಲ)
ಹೀಗೆ ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತ್ವಧರ್ಮವು, ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೆಂದರೆ ಎಲ್ಲ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿದ್ದು
ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಗಳಾದ ಎಮ್ಮೆ ನೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿರುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಲಕ್ಷ್ಯವು
ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು.))

ದಲಕೃತ್ಯವು :- ಕೇವಲ ' ಧರ್ಮವು ಲಕ್ಷ್ಯವು ' ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ, ಒಂದುಗೊರಸೋ
ಕೂಡ [ಏಕಶಫತ್ವ] ಧರ್ಮವಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಧರ್ಮವು ಕುದುರೆಯಲ್ಲಿ ಇರುವದರಿಂದ
ಏಕಶಫತ್ವ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ' ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿರುವ
ಧರ್ಮ ' ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಈಗ ' ಒಂದುಗೊರಸು ' ಎಂಬ ಧರ್ಮವು ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ
ಆಕಳಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಮೂಲಕ ಆ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದೇ ಹೋದರೂ, ಅಷ್ಟೇ
ಹೇಳಿದರೆ, ಮತ್ತೆ [ಶಬಲತ್ವ] ' ಹಂಡ ಬಂಡ ಬಣ್ಣ ' ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಬರುವದು. ಈ ಧರ್ಮವು ಯಾವುದೋ ಒಂದೆಡೆ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿರುವದರಿಂದ ' ಆಕಳು
ಸಾಮಾನ್ಯ ಜ್ಞಾನ ಮಾಡಿಕೊಡಲಾರದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ' ಸರ್ವಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ
ಧರ್ಮ [ಲಕ್ಷ್ಯವ್ಯಾಪಕ ಧರ್ಮ] ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಶಬಲತ್ವವು [ಸರ್ವಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಲ್ಲ
ಎಲ್ಲ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಅದರಿಂದ " ಲಕ್ಷ್ಯವ್ಯಾಪಕ
ಧರ್ಮ " ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷ್ಯವು ಲಕ್ಷ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ, [ಶೃಂಗಿತ್ವ] ಕೊಂಬು ಹೊಂದಿ-
ರುವ ಧರ್ಮವು ಎಲ್ಲ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದ್ದು, ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಗಳಾದ ಎಮ್ಮೆ ನೊದಲಾದ
ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವದರಿಂದ, ಈ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು
ನಿವಾರಿಸಲು ' ಲಕ್ಷ್ಯಮಾತ್ರ ವ್ಯಾಪಕಧರ್ಮ ' ಎಂದರೆ ಲಕ್ಷ್ಯ ಬಿಟ್ಟು ಅನ್ಯವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ-
ರಲಾರದ ಧರ್ಮವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು.

एवं च सकललक्ष्यवृत्तित्वे सति लक्ष्येतरावृत्तित्वं सल्लक्षणस्य लक्षण-
मित्युक्तं भवति ।

अयमभिप्रायः, टीकायां “यो धर्मो लक्ष्ये व्याप्त्या वर्तते, न वर्तते
चान्यत्र स धर्मो लक्षणमित्युच्यते” इत्यनेन स्पष्टमुक्तः । अत्र जनार्द-
नभट्टीये एवमुक्तं

“(यो धर्मो लक्ष्ये व्याप्त्या वर्तते न वर्तते चान्यत्र, स धर्मो लक्षण-
मित्युच्यते”), व्याप्त्येत्येतत् लक्ष्यइत्यनेन अन्यत्रेत्यनेन च संबध्यते,
यो धर्मो लक्ष्ये व्याप्त्या वर्तते अन्यत्र च व्याप्त्या न वर्तते सः धर्मो
लक्षणमित्युच्यत इति,

तथा च — सकललक्ष्यवृत्तित्वे सति सकललक्ष्येतरावृत्तित्वं लक्षणस्य
लक्षणमिति निष्कृष्टोऽर्थः । व्याप्त्या इत्यस्य अन्यत्रेत्यनेन अन्वयानंगी
कारे यो धर्मो लक्ष्ये वर्तत इत्यंशस्य शबलत्वादौ यत्किंचिल्लक्ष्य-
वृत्तित्वमादाय पर्यवसानवत्,

ಕೊಂಬು ಹೊಂದಿರುವ, ಧರ್ಮವು ಲಕ್ಷ್ಯೇತರ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿಯ ಧರ್ಮವಾಗಿದೆ-
ಯಲ್ಲದೇ ಕೇವಲ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿ ಧರ್ಮವಾಗಿಲ್ಲ. ಈಗ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು
ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ‘ ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಲಕ್ಷ್ಯ ಭಿನ್ನವಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದೇ ಇರುವ
ಧರ್ಮವು, ಸಂಯಾದ ಲಕ್ಷಣದ ಲಕ್ಷಣವು.

(“ಶ್ರೀಛೇಕಾಕೃತ್ಯಾದರು ಇದನ್ನೇ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ “ ಯಾವ ಧರ್ಮವು ಎಲ್ಲ
ಲಕ್ಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಬೇರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿರುವುದಿಲ್ಲವೋ ಆ ಧರ್ಮವು ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.”)

ಈ ನಾಕೃದ ಅರ್ಥವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತ ಜನಾರ್ದನಭಟ್ಟರು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ
‘ ವ್ಯಾಪ್ತಾ ’ ಎಂಬ ಪದವು ‘ ಲಕ್ಷ್ಯ ’ ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುವಂತೆ, ಅನ್ಯತ್ರ
ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೂ ಸಂಬಂಧಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಯಾವ ಧರ್ಮವು
ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯೇತರದಲ್ಲಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲವೋ, ಆ ಧರ್ಮವೇ ಲಕ್ಷಣದ
ಲಕ್ಷಣವು ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಾರ್ಥವು. ‘ ವ್ಯಾಪ್ತಾ ’ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ‘ ಲಕ್ಷ್ಯ ’
ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅನ್ವಯಿಸದಿದ್ದಾಗ ಅಂದರೆ ಯಾವ ಧರ್ಮವು ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೆ
ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದಾಗ, ಲಕ್ಷ್ಯದ ಒಂವಂಶವಾದ ಹುಡುಗುಂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ
ವಿರುವ ‘ ಹುಡುಗುಂಡು ಬಣ್ಣ ’ ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹೇಗೆ ಬರುತ್ತದೆಯೋ,

अन्यत्र न वर्तत इत्यंशस्यापि यत्किंचिदलक्ष्यमादाय पर्यवसानापत्त्या यत्किंचिदलक्ष्यशशाद्यवृत्तिविषाणित्वादेः गोलक्षणस्य वज्रलेपायित्वापत्तेः। ननु सामान्यनिषेधस्य सामान्याभावप्रत्यायकत्वस्वाभाव्यादन्यत्र न वर्तत इत्यंशस्यान्यत्र कुत्रापि न वर्तत इत्येवार्थ इति चेन्न, एवं सति “यल्लक्ष्ये सर्वथा न वर्तत इत्यसंभविलक्षणेऽपि ‘यल्लक्ष्ये न वर्तत, इति सामान्यनिषेधेन सर्वलक्ष्यवृत्तित्वाभावसंभवेन सर्वथेति पदवैयर्थ्यापत्तेः।

यदि च तत्र सर्वथेति पदसमभिव्याहारेण लक्ष्ये न वर्तत इत्यस्य यत्किंचिल्लक्ष्यवृत्तित्वाभावमादाय पर्यवसानापत्त्या।

ಹಾಗೆಯೇ ‘ಅನ್ಯತ್ರ ನವರ್ತತೆ’ ಎಂಬಲ್ಲಿಯೂ ‘ವ್ಯಾಪ್ತೃ’ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಅನ್ವಯಿಸದೇ ಇದ್ದರೆ, (ಲಕ್ಷ್ಯ ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿರಲಾರದ ಧರ್ಮವು ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ) ಲಕ್ಷ್ಯ ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ಇರುವ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಭಾಗವಾದ ಮೊಲವನ್ನು (ಶಶ) ತೆಗೆದುಕೊಂಡು, ಅದರಲ್ಲಿರಲಾರದ ಧರ್ಮವಾದ ಕೋಡು ಹೊಂದಿರುವ [ವಿಷಾಣಿತ್ವ] ಧರ್ಮವನ್ನು ಆಕಳ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳುವ ಪ್ರಸಂಗ ಬಂದು ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ವ್ಯರ್ಥವೆಂದಾಗುವದು. ಏಕೆಂದರೆ, ‘ಕೋಡು ಹೊಂದಿರುವ’ ಧರ್ಮವು ಎಲ್ಲ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿರುವದೂ, ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಗಳಾದ ಕೆಲವೊಂದು ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ [ಮೊಲಗಳಲ್ಲಿ] ಇರಲಾರದ್ದೂ ಆಗಿರುವದು. ಶಂಕಾ - ಸಾಮಾನ್ಯನಾಗಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟ ನಿಷೇಧವು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಅಭಾವಧರ್ಮವನ್ನು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವದರಿಂದ, [ಅನ್ಯತ್ರ ನವರ್ತತೆ] ‘ಇತರತ್ರದಲ್ಲಿ’ ಎಂಬ ನಿಷೇಧ ವಾಕ್ಯಾಂಶದಿಂದಲೇ, “ಇತರ-ತ್ರದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲ” ಎಂಬರ್ಥವಾಗುವದೆಂದು ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾದಲ್ಲಿ “ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಥಾ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಧರ್ಮವು ಅಸಂಭವಿಯು” ಎಂಬ ಅಸಂಭವಿಯ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಕೂಡಾ ‘ಸರ್ವಥಾ’ ಪದವನ್ನು ಹಾಕದೇ, ಕೇವಲ ‘ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಧರ್ಮ’ ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೂ, ಸಾಮಾನ್ಯ ನಿಷೇಧದಿಂದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಭಾವದ ಅರ್ಥವಾಗುವದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕವೆಂದಮೇಲೆ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿರಲಾರದೆಂಬ ಅರ್ಥವಾಗಿ “ಸರ್ವಥಾ” ಪದವನ್ನು ಹಾಕಿದ್ದು ವ್ಯರ್ಥವೆಂಬ ಆಪತ್ತಿ ಬರುತ್ತದೆ.

ಒಂದು ವೇಳೆ, ಮೇಲಿನ ಅಸಂಭವ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ‘ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಲ್ಲದ’ ಎಂಬುದು ಕೆಲವು ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿರಲಾರದು ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸರ್ವವಸಾನವಾಗಿ,

ಅವ್ಯಾಪಕೇ (ಶಬಲತ್ವೇ) ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿವಾರಣಾಯ ಸರ್ವಥೇತಿ ಸಾರ್ಥಕಂ , ತದಾ ಪ್ರಕೃತೇಽಪಿ ವ್ಯಾಪ್ತೇತಿ ಪದಸನ್ನಿಧಾನಾದನ್ಯತ್ರ ನ ವರ್ತತ ಇತ್ಯಂಶಸ್ಯಾಪಿ ಯತ್ಕಿಂಚಿದಲಕ್ಷ್ಯಾವೃತ್ತಿತ್ವಮಾದಾಯ ಪರ್ಯವಸಾನಾಪತ್ಯಾ ಯತ್ಕಿಂಚಿದಲಕ್ಷ್ಯ-
ಶಶಾಖವೃತ್ತಿವಿಷಾಣಿತ್ವಾದೇರ್ಗೊಲಕ್ಷಣತ್ವವಾರಣಾಯ ವ್ಯಾಪ್ತೇತಿಪದಮನ್ಯತ್ರೇ
ತ್ಯತ್ರಾಪ್ಯನ್ವೇತವ್ಯಮಿತಿ ಸಂಕ್ಷೇಪಃ ।

ಅತ್ರ ಲಕ್ಷಣಮಿತಿ ಲಕ್ಷ್ಯನಿರ್ದೇಶಃ, ಲಕ್ಷ್ಯಮಾತ್ರವ್ಯಾಪಕೋ ಧರ್ಮ ಇತಿ ಲಕ್ಷ-
ಣೋಕ್ತಿಃ । एवं ಸರ್ವತ್ರಾವಗತವ್ಯಮ್ ।

ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯತ್ರ ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಧರ್ಮಪ್ರತಿಯೋಗಿಕಸದೃಶಧ-
ರ್ಮವತ್ತ್ವಮಿತಿ; ತಥಾ ಚ ತತ್ತಲಲಕ್ಷ್ಯಗತಪ್ರಾತಿಸ್ವಿಕಧರ್ಮ ಏವ ವಿವಕ್ಷಿತಃ,
ನ ತ್ವೇಕಸ್ಯ ಸರ್ವಗತತ್ವಂ ವಿವಕ್ಷಿತಂ; एतेन " भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था
निखिला अपि,, इत्यनुव्याख्यानोदाहृतश्रुत्या ।

ಅನ್ಯಾಸಕ ಧರ್ಮನಾದ ಹಂಡಬಂಡಬಣ್ಣ , ದಲ್ಲಿಯೂ ಅತಿನ್ಯಾಸ್ತಿ ಬರುವದಷ್ಟೆ ! ಅದನ್ನು
ನಿವಾರಣೆ ಮಾಡಲು ಸರ್ವಧಾ ಎಂಬ ಪದವು ಸಾರ್ಥಕವಾಗಿ ಹೇಗೆ ಸರಿಯಾದ ವ್ಯವ-
ಹಾರವಾಗುವದೋ ಹಾಗೆಯೇ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡಾ [ವ್ಯಾಪ್ತಾ ಎಂಬ ಪದ ಸನ್ನಿಧಾನ
ದಿಂದ] ಅನ್ಯತ್ರ ನವರ್ತತೆ ಎಂಬ ಅಂಶಕ್ಕೆ, ಕೆಲವೊಂದು ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲವಾದುದೆಂಬ
ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸರ್ವವಸಾನವಾಗಿ, ಕೆಲವೊಂದು ಲಕ್ಷ್ಯೇತರವಾದ, ಮೊಲದಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಧರ್ಮ
ನಾದ [ವಿಷಾಣಿತ್ವ] ಕೋಡು ಹೊಂದಿರುವ ಧರ್ಮವು ಅಕಳ ಲಕ್ಷಣವಾಗಬೇಕಾದ ಪ್ರ-
ಸಂಗ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ವ್ಯಾಪ್ತಾ ಎಂಬಪದವನ್ನು ಅನ್ಯತ್ರ ಎಂಬ-
ಲ್ಲಿಯೂ ಅನ್ವಯಿಸಬೇಕು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಕೂಡಾ ಸರ್ವಧಾ ಎಂಬ ಪದ ಸನ್ನಿ-
ಧಾನದಂತೆ ವ್ಯಾಪ್ತಾ ಎಂಬ ಪದಸನ್ನಿಧಾನವಿದೆ.

ಮೇಲೆಹೇಳಿದ " ಲಕ್ಷ್ಯಮಾತ್ರ ವ್ಯಾಪಕೋಧರ್ಮಃ ಲಕ್ಷಣಂ " ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ
' ಲಕ್ಷಣಂ ' ಎಂಬುದೇ ಲಕ್ಷ್ಯವಾಗಿದೆ. ' ಲಕ್ಷ್ಯಮಾತ್ರ ವ್ಯಾಪಕೋಧರ್ಮಃ ' ಅದರ
ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮವೆಂದರೆ, ಎಲ್ಲ ಆ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮದ
ಸದೃಶಧರ್ಮವೆಂದರ್ಥ. ಅಂತೂ ಆ ಆ ಲಕ್ಷ್ಯಗತವಾದ " ಪ್ರಾತಿಪಕ್ಷಿಕ ಧರ್ಮವು "
ಇಲ್ಲಿ ವಿವಕ್ಷಿತವಾಗಿದೆಯೇ ಹೊರತು, ಒಂದು ಧರ್ಮವು ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿದೆ ಎಂದು
ವಿವಕ್ಷಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ " ಅನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ " ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ
" ಭಿನ್ನಾಶ್ಚ ಭಿನ್ನಧರ್ಮಾಶ್ಚ ಸದಾರ್ಥಾನಿಖಿಲಾ ಅಪಿ " ಎಂಬ ಶ್ರುತಿಯನ್ನು ಉದಾ-

ಸಿದ್ಧಾಂತೇ ಧರ್ಮಿಣಾಂ ಪ್ರತಿ ವ್ಯಾಕ್ತಿಭೇದಾಂಗೀಕಾರಾತ್ ಕಥಂ ಸಾಕ್ಷಾದಿತ್ವಸ್ಯೈಕಸ್ಯೈವ
ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವರೂಪಲಕ್ಷ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವಮಿತ್ಯಾದಿದೂಷಣಂ ಪರಾಸ್ತಮ್ ।

ಸಲ್ಲಕ್ಷಣಂ ದ್ವಿವಿಧಮ್—(೧) ಯಾವಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಭಾವಿ)೨) ಅಯಾವಲ್ಲ-
ಕ್ಷ್ಯಭಾವೀತಿ; ತತ್ರಾद्यಂ-ಸಾಸ್ತಾದಿಮಾನ್ ಗೌರೀತಿ । ದ್ವಿತೀಯಂ-ಭೋಗಾಯತನಂ-
ಶರೀರಂ । ತತ್ರಾद्यಮೇವೋತ್ಪಾದ್ಯಂ, ತಸ್ಯೈವ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕವ್ಯವಹಾರೋಪಯೋಗಿತ್ವಾದಿತಿ
ತದೇವಾತ್ರೋಚ್ಯತೇ ।

ಇತಿ ಲಕ್ಷಣಸ್ವರೂಪನಿರೂಪಣಮ್ ।

ಅಥ ಅಲಕ್ಷಣಸ್ವರೂಪಕಥನಮ್ ।

೨ ಸಕಲಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸಂತಿ ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಾತ್ವತ್ವಿತ್ವಾಭಾವರೂಪೋ ಧರ್ಮೋಽಲ್ಪ-
ಕ್ಷಣಃ ತತ್ ತ್ರಿವಿಧಮ್— (೧) ಅಸಂಭವಿ (೨) ಅವ್ಯಾಪಕಂ (೩) ಅತಿ-
ವ್ಯಾಪಕಂಚೇತಿ

(೧) ಯಲ್ಲಕ್ಷ್ಯೇ ಸರ್ವಥಾ ನ ವರ್ತತೇ ತದಸಂಭವಿ; ತಥಾ ಚ

ಹರಿಸಿ, ಪ್ರತಿವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಧರ್ಮವು ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನವಾದುದೆಂದು ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮಾಡಿದಾರಿ.
ಹೀಗೆ ಸಿದ್ಧಾಂತವಿರುವಾಗ, ಒಂದು ಆಕಳಿನಲ್ಲಿರುವ ಸಾಕ್ಷಾದಿಮತ್ತ್ವ ಧರ್ಮವು [ಗಂಗೆ-
ದೊಗಲು] ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಹೀಗೆ ಇರಲು ಸಾಧ್ಯವೆಂಬೀ-
ದೂಷಣವು ನಿರಸ್ತವಾಯಿತು.

ಸಲ್ಲಕ್ಷಣವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ - [೧] ಲಕ್ಷ್ಯನಿರವನರಿಗೆ ಇರುವ ಧರ್ಮವು
[೨] ಕೆಲವು ಕಾಲ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮವು “ ಗಂಗೆದೊಗಲುಳ್ಳ ಪ್ರಾಣಿಯು
ಆಕಳು ” ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಮೊದಲನೆಯದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯು. “ ಭೋಗಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯ-
ವಾದುದು ಶರೀರವು ” ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ
ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಕಾರವೇ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯವಹರಿಸಲ್ಪಡಲು ಯೋಗ್ಯವಾದುದರಿಂದ ಅ-
ದನ್ನೇ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಅಲಕ್ಷಣ ಸ್ವರೂಪಕಥನವು

(ಅಲಕ್ಷಣದ ಲಕ್ಷಣವು:— ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದು, ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ-
ದಿರುವ ಧರ್ಮದ ಅಭಾವರೂಪ ಧರ್ಮವೇ ಅಲಕ್ಷಣವು. ಇದು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವಿದೆ
(೧) ಅಸಂಭವಿಯು [೨] ಅವ್ಯಾಪಕವು [೩] ಅತಿವ್ಯಾಪಕವು
[೧] ಯಾವ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಥಾ ಇರುವದಿಲ್ಲದೋ ಅದು ಅಸಂಭವಿಯು, ಉದಾಹರಣೆ:—

ಯಾವಲ್ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವೋ ಅಸಂಭವಿನಃ ಲಕ್ಷಣಂ, ಯಥಾ ಗೋರೇಕಶಫತ್ವಂ, ಗೋರೇಕಶಫತ್ವಂ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯಂಗೀಕಾರೇ ಸರ್ವೇಷು ಗೋಷು ತದಭಾವಾದೇಕಶಫತ್ವಂ ಲಕ್ಷಣಮಸಂಭವೀತಿ ।

(೨) ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವಮವ್ಯಾಪಕಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಂ, ಯಥಾ ಗೋಃ ಶಬಲತ್ವಂ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯಂಗೀಕಾರೇ ಶಬಲತ್ವಸ್ಯ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ-ಶಬಲಗವಿ ವರ್ತಮಾನತ್ವೇನ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವೇನ ಚ ತಲ್ಲಕ್ಷಣಮವ್ಯಾಪಕಂ ಭವತಿ ।

ಯಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಾದನ್ಯತ್ರಾಪಿ ವರ್ತತೇ ತದತಿವ್ಯಾಪಕಂ, ತಥಾ ಚ ಸರ್ವಲ್ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ ಅಲ್ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಮತಿವ್ಯಾಪಕಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಂ, ಗೋಃ ಶೃಂಗಿತ್ವೇ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ, ಯಥಾ ಸಕಲಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಂ ಗೌಃ, ತತ್ರ ಶೃಂಗಿತ್ವಮಸ್ತಿ, ತಥಾ ಅಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಂ ಮಹಿಷ್ಯಾದಿ, ತತ್ರಾಪಿ ಶೃಂಗಿತ್ವಂ ವರ್ತತೇ ಇತಿ, ಗೋಃ ಶೃಂಗಿತ್ವಂ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯಂಗೀಕಾರೇ ಲಕ್ಷಣಮತಿವ್ಯಾಪಕಂ ಭವತಿ ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು--(೧) ಪ್ರಥಮಲಕ್ಷಣೇ ಲಕ್ಷ್ಯಾವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಶಬಲತ್ವೇ-ಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,

೧. ಆಕಳು ಒಂದು ಗೋರಸುಳ್ಳ, ಸಾಣ್ಣಿ, ಎಂದು ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ಯಾವ ಆಕಳಿನಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಧರ್ಮವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ, ಇದು ಅಸಂಭವರೂಪ ಅಲಕ್ಷಣವಾಗುವದು.

೨] ಯಾವ ಧರ್ಮವು ಲಕ್ಷ್ಯದ ಕೆಲಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದು ಕೆಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇರುವದೋ ಅದು ಅತ್ಯಾವ್ಯಾಪಕವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ-- " ಆಕಳು ಹೆಂಡಬಂಡಬಣ್ಣದ ಪ್ರಾಣಿ " ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ಹೆಂಡಬಂಡ ಬಣ್ಣವು ಕೆಲವು ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಿದ್ದು ಉಳಿದ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲದಿರುವ ಧರ್ಮವಾದ್ದರಿಂದ, ಇದು ಅತ್ಯಾವ್ಯಾಪಕರೂಪ ಅಲಕ್ಷಣವಾಗುವದು.

೩] ಯಾವ ಧರ್ಮವು ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದು, ಲಕ್ಷ್ಯೇತರ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವದೋ ಅದು ಅತಿವ್ಯಾಪಕವು, ಉದಾಹರಣೆ-- " ಆಕಳು ಕೋಡುಳ್ಳ ಪ್ರಾಣಿ " ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಡು ಇರುವದಲ್ಲದೇ ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಗಳಾದ ಎಮ್ಮೆ, ನಂದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪಕರೂಪ ಅಲಕ್ಷಣವಾಗುವದು.

ಮೂರು ಅಲಕ್ಷಣಗಳ ದಲ ಕೃತ್ಯವು--[೧] ಮೊದಲನೆಯದಾದ ಅಸಂಭವಿಯ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಥಾ ಶಬ ಇಡಲಾರದೇ, ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಲ್ಲದಿರುವ ಧರ್ಮ ' ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ [ಯತ್ ಕಿಂಚಿತ್] ಕೆಲಮೊಂದು ಆಕಳುಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲದೇ ಇರುವ ಹೆಂಡಬಂಡಬಣ್ಣವೆಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬಂದು ಲಕ್ಷಣವು ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವದು.

ತಸ್ಯಪಿ ಯತ್ಕಿಂಚಿಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಾವೃತ್ತಿತ್ವಾತ್ ಅತಃ ಸರ್ವಥೇತಿ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ ಯಾವಲ್ಲ-
ಕ್ಷ್ಯಾವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತಿ ತದರ್ಥಃ, ಶಬಲತ್ವೇ ಯತ್ಕಿಂಚಿಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಾವೃತ್ತಿತ್ವೇಽಪಿ ಯಾವ-
ಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಾವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿರिति ಸರ್ವಂ ಸಾರ್ಥಕಮ್ ।

(೨) ಅವ್ಯಾಪಕಲಕ್ಷಣೇ--ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಅಸಂಭವಿನ್ಯೇಕ-
ಶಫತ್ವಾದೌ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವಸದ್ಭಾವಾದತಿವ್ಯಾಪ್ತಿस्तದ್ವಾರಣಾಯ ಲಕ್ಷ್ಯ-
ಕದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವಂ ದೇಯಂ, ತತ್ರ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಲಕ್ಷ್ಯ-
ಕದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ವಿಷಾಣಿತ್ವಾದಾವತಿವ್ಯಾಪ್ತಿस्तದ್ವಾರಣಾಯ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕ-
ದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

(೩) ಅತಿವ್ಯಾಪಕಲಕ್ಷಣೇ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ, ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ವೇ ಅ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,

ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ಸರ್ವಥಾ ಎಂಬವಿಶೇಷಣವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು. ಯಾವಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ-
ಯೂ ಇರಲಾರದ ಧರ್ಮವೆಂದರ್ಥ, ಈಗ ಹಂಡಬಂಡಬಣ್ಣವು (ಯಾವಲಕ್ಷ್ಯ-
ವೃತ್ತಿ ಧರ್ಮ) ಯಾವತ್ತೂ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರಲಾರದ ಧರ್ಮವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿ-
ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು.

೨) ಅವ್ಯಾಪಕ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ “ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ಅವೃತ್ತಿತ್ವಂ ” ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ
ಹೇಳಿದರೆ ಅಸಂಭವೀಕರಣ ಅಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ‘ ಒಂದು ಗೊರಸುಳ್ಳ, ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಈ
ಉಕ್ತದಲ ಬರುವದರಿಂದ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು “ ಲಕ್ಷ್ಯೈ-
ಕದೇಶವೃತ್ತಿತ್ವ ಸತಿ ” (ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶದಲ್ಲಿ ಇರುವದು) ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ
ಕೊಡಬೇಕು. ಒಂದು ಗೊರಸುಳ್ಳ, ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ‘ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ವೃತ್ತಿತ್ವ
ವಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ (ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ವೃತ್ತಿತ್ವಂ)
‘ ಲಕ್ಷ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮ ’ ಎಂದಿಷ್ಟನ್ನೇ ಅವ್ಯಾಪಕದ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು
ಹೇಳಿದರೆ, ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ವೃತ್ತಿಯಾದ (ವಿಷಾಣಿತ್ವ) ಕೋಡುಳ್ಳ ಎಂಬ ಧರ್ಮ
ದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು “ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ಅವೃತ್ತಿತ್ವಂ
[ಲಕ್ಷ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವದು] ಎಂಬ ದಲವನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು
ಕೋಡುಳ್ಳ ಧರ್ಮವು [ಶೃಂಗಿತ್ವ] ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ಅವೃತ್ತಿಯಾಗಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ.

೩) ಅತಿವ್ಯಾಪಕ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ‘ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಂ ’ [ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮ]
ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ‘ ಗಂಗೆದೊಗಲುಳ್ಳ ’ ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ [ಸಾಸ್ನಾದಿ ಮ-
ತ್ವದಲ್ಲಿ] ಉಕ್ತಲಕ್ಷಣ ಒಂದು ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.

ಅಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಸ್ಯಾಸಂಭವಿನ್ಯೇಕಶಫತ್ವಾದೌ ವರ್ತಮಾನತ್ವೇನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ-
 ದ್ವಾರಣಾಯ ' ಅಪಿ , ಶಬ್ದೇನ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತೀತ್ಯುಕ್ತಮ್ ।

ಪ್ರಥಮನಿರ್ದಿಷ್ಟಮಲಕ್ಷಣಲಕ್ಷಣಂ ತು ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವರೂಪಮ್ ।

ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವಸ್ತ್ರಿವಿಧ:-, ವಿಶೇಷ್ಯಾಭಾವೇನ, ವಿಶೇಷಣಾಭಾವೇನ, ಉಭಯಾ-
 ಭಾವೇನ ಚ ; ತತ್ರ ಶೃಂಗಿತವೇ ಅಲಕ್ಷಣೇ ವಿಶೇಷ್ಯಾಭಾವೇನ ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವಃ, ಶಬ-
 ದ್ವಾರಣಾಯ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಲಕ್ಷಣೇ ವಿಶೇಷಣಾಭಾವೇನ ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವಃ,

ನೀಕೆಂದರೆ ಈ ಧರ್ಮವು ಆಕಳ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿದೆಯೇ ಹೊರತು, ಅಲಕ್ಷಣವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ
 ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿವಾರಿಸಲು ' ಅಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಯಾದ ಧರ್ಮ ' [ಲಕ್ಷ್ಯಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ
 ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿರುವದು] ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಗಂಗೆದೊಗಳು ಅಲಕ್ಷ್ಯ ವೃತ್ತಿಯಾಗಿಲ್ಲ-
 ನಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ.)

ಆದರೆ ಅಲಕ್ಷ್ಯ ವೃತ್ತಿಯಾದ ' ಒಂದು ಗೊರಸು ' ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಒಂದು
 ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾಗುವದು. ' ಅಪಿ ' ಶಬ್ದದಿಂದ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಯಾಗಿದ್ದೂ ' ಎಂಬ ಅಂಶ
 ಹೇಳಿದಂತಾಗಿ ಏಕಶಫತ್ವದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ.

ಪ್ರಥಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಅಲಕ್ಷಣದ ಲಕ್ಷಣವು ವಿಶೇಷಣ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ್ಯಗಳಿಂದ
 ಕೂಡಿದ ಅಭಾವರೂಪವಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವವು ಮೂರುಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ. ೧] ವಿಶೇ-
 ಷ್ಯಾಭಾವದಿಂದ ಬರುವ ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವವು. ೨] ವಿಶೇಷಣಾಭಾವದಿಂದಬರುವ ವಿಶಿಷ್ಟಾ-
 ಭಾವವು. ೩] ವಿಶೇಷಣ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ್ಯ ಎರಡರ ಅಭಾವದಿಂದ ಬರುವ ವಿಶಿಷ್ಟಾ-
 ಭಾವವು.

ಉದಾಹರಣೆಗಳು- ೧] ಶೃಂಗಿತ್ವವು ಆಕಳ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ, ಅದು
 ಅತಿವ್ಯಾಪಕ ರೂಪ ಅಲಕ್ಷಣವಾಗುವದು. " ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಯಾಗಿ, ಲಕ್ಷ್ಯಬಿಟ್ಟು
 ಬೇರೆಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವಾಗಿರುವ ಧರ್ಮದ ಅಭಾವರೂಪ ಧರ್ಮ " ಎಂಬ ಅಲಕ್ಷಣದ
 ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ನೊದಲನೆಯ ದಲವಾದ ' ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಯಾಗಿ ' ಎಂಬುದು ವಿಶೇ-
 ಷಣವಾಗಿಯೂ, ' ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವಾಗಿರುವ ' ಎಂಬ ಧರ್ಮ ವಿಶೇಷ್ಯವಾಗಿಯೂ
 ಇರುವದರಿಂದ, ಇಲ್ಲಿ [ಶೃಂಗಿತ್ವ] ವಿಶೇಷ್ಯಾಭಾವದಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವವು ಒಂದಿದೆ.

೨] ಹೆಂಡಬಂಡವಣ್ಣವನ್ನು ಆಕಳ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ, ಅದು ಅತ್ಯಾ-
 ವಕರೂಪ ಅಲಕ್ಷಣವಾಗುವದು. ಇಲ್ಲಿ ' ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಯಾದ ಧರ್ಮ ' ಎಂಬ
 ವಿಶೇಷಣದ ಅಭಾವದಿಂದ, ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವವು ಬರುವದು.

ತಸ್ಯಪಿ ಯತ್ಕಿಂಚಿಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಾವೃತ್ತಿತ್ವಾತ್ ಅತಃ ಸರ್ವಥೇತಿ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ ಯಾವಲ್ಲ-
ಕ್ಷ್ಯಾವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತಿ ತದರ್ಥಃ, ಶಬಲತ್ವೇ ಯತ್ಕಿಂಚಿಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಾವೃತ್ತಿತ್ವೇಽಪಿ ಯಾವ-
ಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಾವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿರिति ಸರ್ವಂ ಸಾರ್ಥಕಮ್ ।

(೨) ಅವ್ಯಾಪಕಲಕ್ಷಣೇ--ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಅಸಂಭವಿನ್ಯೇಕ-
ಶಫತ್ವಾದೌ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವಸದ್ಭಾವಾದತಿವ್ಯಾಪ್ತಿस्तದ್ವಾರಣಾಯ ಲಕ್ಷ್ಯೈ-
ಕದೇಶವೃತ್ತಿತ್ವಂ ದೇಯಂ, ತತ್ರ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಲಕ್ಷ್ಯೈ-
ಕದೇಶವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ವಿಷಾಣಿತ್ವಾದಾವತಿವ್ಯಾಪ್ತಿस्तದ್ವಾರಣಾಯ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕ-
ದೇಶಾವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

(೩) ಅತಿವ್ಯಾಪಕಲಕ್ಷಣೇ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ, ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತವೇ ಅ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ;

ಇದನ್ನು ಸರಿಹರಿಸಲು ಸರ್ವಥಾ ಎಂಬವಿಶೇಷಣವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು. ಯಾವಲ್ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ-
ಯೂ ಇರಲಾರದ ಧರ್ಮವೆಂದರ್ಥ, ಈಗ ಹೆಂಡಬಂಡಬಣ್ಣವು (ಯಾವಲ್ಲಕ್ಷ್ಯ-
ವೃತ್ತಿ ಧರ್ಮ) ಯಾವತ್ತೂ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರಲಾರದ ಧರ್ಮವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿ-
ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು.

೨) ಅವ್ಯಾಪಕ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ “ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ಅವೃತ್ತಿತ್ವಂ ” ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ
ಹೇಳಿದರೆ ಅಸಂಭವೀರೂಪ ಅಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ‘ ಒಂದು ಗೊರಸುಳ್ಳ, ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಈ
ಉಕ್ತದಲ ಬರುವದರಿಂದ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು “ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕ-
ದೇಶವೃತ್ತಿತ್ವ ಸತಿ ” (ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶದಲ್ಲಿ ಇರುವದು) ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ
ಕೊಡಬೇಕು. ಒಂದು ಗೊರಸುಳ್ಳ ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ‘ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ವೃತ್ತಿತ್ವ
ವಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ (ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ವೃತ್ತಿತ್ವಂ)
‘ ಲಕ್ಷ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮ ’ ಎಂದಿಷ್ಟನ್ನೇ ಅವ್ಯಾಪಕದ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು
ಹೇಳಿದರೆ, ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ವೃತ್ತಿಯಾದ (ವಿಷಾಣಿತ್ವ) ಕೋಡುಳ್ಳ ಎಂಬ ಧರ್ಮ
ದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು “ ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ಅವೃತ್ತಿತ್ವಂ
[ಲಕ್ಷ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವದು] ಎಂಬ ದಲವನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು
ಕೋಡುಳ್ಳ ಧರ್ಮವು [ಶೃಂಗಿತ್ವ] ಲಕ್ಷ್ಯೈಕದೇಶ ಅವೃತ್ತಿಯಾಗಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ.

೩) ಅತಿವ್ಯಾಪಕ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ‘ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಂ ’ [ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮ]
ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ‘ ಗಂಗೆದೊಗಲುಳ್ಳ ’ ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ [ಸಾಸ್ನಾದಿ ಮ-
ತ್ತದಲ್ಲಿ] ಉಕ್ತಲಕ್ಷಣ ಒಂದು ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.

ಅಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಸ್ಯಾಸಂಭವಿನ್ಯೇಕಶಫತ್ವಾದೌ ವರ್ತಮಾನತ್ವೇನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ದ್ವಾರಣಾಯ ' ಅಪಿ , ಶಬ್ದೇನ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತೀತ್ಯುಕ್ತಮ್ ।

ಪ್ರಥಮನಿರ್ದಿಷ್ಟಮಲಕ್ಷಣಲಕ್ಷಣಂ ತು ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವರೂಪಮ್ ।

ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವಸ್ತ್ರಿವಿಧಃ:-, ವಿಶೇಷ್ಯಾಭಾವೇನ, ವಿಶೇಷಣಾಭಾವೇನ, ತುಭಯಾ-
ಭಾವೇನ ಚ ; ತತ್ರ ಶೃಂಗಿತವೇ ಅಲಕ್ಷಣೇ ವಿಶೇಷ್ಯಾಭಾವೇನ ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವಃ, ಶಬ-
ದತ್ವರೂಪಾಲಕ್ಷಣೇ ವಿಶೇಷಣಾಭಾವೇನ ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವಃ,

ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಧರ್ಮವು ಆಕಳ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿದೆಯೇ ಹೊರತು, ಅಲಕ್ಷಣವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ
ಆತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿವಾರಿಸಲು ' ಅಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಯಾದ ಧರ್ಮ ' [ಲಕ್ಷ್ಯಬಿಟ್ಟರೆ ಬೇರೆ
ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿರುವದು] ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಗಂಗೆದೊಗಳು ಅಲಕ್ಷ್ಯ ವೃತ್ತಿಯಾಗಿಲ್ಲ-
ನಾದ್ದರಿಂದ ಆತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ.)

ಆದರೆ ಅಲಕ್ಷ್ಯ ವೃತ್ತಿಯಾದ ' ಒಂದು ಗೊರಸು ' ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಒಂದು
ಆತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾಗುವದು. ' ಅಪಿ ' ಶಬ್ದದಿಂದ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಯಾಗಿದ್ದೂ ' ಎಂಬ ಅಂಶ
ಹೇಳಿದಂತಾಗಿ ಏಕಶಫತ್ವದಲ್ಲಿ ಆತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ.

ಪ್ರಥಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಅಲಕ್ಷಣದ ಲಕ್ಷಣವು ವಿಶೇಷಣ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ್ಯಗಳಿಂದ
ಕೂಡಿದ ಅಭಾವರೂಪವಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವವು ಮೂರುಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ. ೧] ವಿಶೇ-
ಷ್ಯಾಭಾವದಿಂದ ಬರುವ ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವವು. ೨] ವಿಶೇಷಣಾಭಾವದಿಂದಬರುವ ವಿಶಿಷ್ಟಾ-
ಭಾವವು. ೩] ವಿಶೇಷಣ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ್ಯ ಎರಡರ ಅಭಾವದಿಂದ ಬರುವ ವಿಶಿಷ್ಟಾ-
ಭಾವವು.

ಉದಾಹರಣೆಗಳು- ೧] ಶೃಂಗಿತವು ಆಕಳ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ, ಅದು
ಆತಿವ್ಯಾಪಕ ರೂಪ ಅಲಕ್ಷಣವಾಗುವದು. " ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಯಾಗಿ, ಲಕ್ಷ್ಯಬಿಟ್ಟು
ಬೇರೆಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವಾಗಿರುವ ಧರ್ಮದ ಅಭಾವರೂಪ ಧರ್ಮ " ಎಂಬ ಅಲಕ್ಷಣದ
ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ದಲವಾದ ' ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಯಾಗಿ ' ಎಂಬುದು ವಿಶೇ-
ಷಣವಾಗಿಯೂ, ' ಲಕ್ಷ್ಯೇತರಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವಾಗಿರುವ ' ಎಂಬ ಧರ್ಮ ವಿಶೇಷ್ಯವಾಗಿಯೂ
ಇರುವದರಿಂದ, ಇಲ್ಲಿ [ಶೃಂಗಿತ] ವಿಶೇಷ್ಯಾಭಾವದಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವವು ಬಂದಿದೆ.

೨] ಹೆಂಡಬಂಡಬಣ್ಣವನ್ನು ಆಕಳ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ, ಅದು ಆವ್ಯಾ-
ಪಕರೂಪ ಅಲಕ್ಷಣವಾಗುವದು. ಇಲ್ಲಿ ' ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿಯಾದ ಧರ್ಮ ' ಎಂಬ
ವಿಶೇಷಣದ ಅಭಾವದಿಂದ, ವಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವವು ಬರುವದು.

एकशफत्वरूपालक्षणे उभयाभावेन च विशिष्टाभावो ज्ञेयः, तथा च एतद्दोषत्रयवर्जितमेव सल्लक्षणमित्युक्तं भवति ।

ननु अव्यापकस्य कथं द्रष्टव्यं? तस्यापि लक्ष्ये शबलगवि वर्तमानत्वात् इति चेदुच्यते-अव्याप्तेः लक्षणदोषवादस्तु सर्वस्यापि लिलक्षयिषितत्वेन द्रष्टव्यः, तथा हि यदा गोविशेषस्य लिलक्षयिषितत्वं तदा शबलत्वमपि गोः लक्षणं भवत्येव, गोविशेष एव व्यावृत्त्यादेर्बुभुत्तिसतत्त्वेन तस्यापि स्वाश्रये गवि व्यावृत्त्यादिधीहेतुत्वात् । यदा तु गोमात्रस्य लिलक्षयिषितत्वं तदा अलक्षणमेव ; गोमात्रे व्यावृत्त्यादेः बुभुत्तिसतत्त्वेनासार्वत्रिकस्य तस्य तदहेतुत्वादिति ज्ञेयम् ।

॥ इति अलक्षणस्वरूपकथनम् ॥

೩] ವಿಶೇಷಣ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ್ಯ ಎರಡರ ಅಭಾವದಿಂದಾಗುವ ನಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವವು, ಆಕಳ ಒಂದುಗೊರಸು ಹೊಂದಿರುವ ಪ್ರಾಣಿ " ಎಂಬ ಅಸಂಭವಿರೂಪ ಅಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಬರುವದು. [ಏಕಶಫತ್ವ] ' ಒಂದುಗೊರಸು ' ಎಂಬ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ " ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವ " ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣದ ಅಭಾವವೂ " ಲಕ್ಷ್ಯೇತರ ಅನ್ಯತ್ರಿತ್ವ " ಎಂಬ ವಿಶೇಷ್ಯದ ಅಭಾವವೂ ಇದೆ. ಹೀಗೆ ಎರಡೂ ಧರ್ಮಗಳ ಅಭಾವದಿಂದ ಕೂಡಿದ. ನಿಶಿಷ್ಟಾಭಾವರೂಪ ಅಲಕ್ಷಣವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಅಂತೂ ಈ ಮೂರು ದೋಷಗಳಿಂದ ರಹಿತವಾದದ್ದೇ ಸಲ್ಲಕ್ಷಣವು,

ಶಂಕಾ:- ಅನ್ಯಾಸಕ ಧರ್ಮವಾದ " ಹೆಂಡಬಂಡ ಬಣ್ಣ " ವು ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಹೆಂಡ ಬಂಡ ಆಕಳಿನಲ್ಲಿರುವದರಿಂದ, ಅನ್ಯಾಸಕವು ದೋಷವಾಗುವದು ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಸಂಶಯವು ಬಂದರೆ, ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಲಕ್ಷ್ಯವಾದವುಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡಾಗ ಮಾತ್ರ ಅನ್ಯಾಸ್ತಿಯು ಲಕ್ಷಣ ದೋಷವಾಗುವದು. ವಿಶೇಷವಾದ ಒಂದನ್ನೇ ಇತರ ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯವಾದವುಗಳಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿ ಹೇಳಬೇಕಾದಾಗ, ಅದು ದೋಷವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಗೋವಿಶೇಷದಲ್ಲಿ ಇತರ ವ್ಯಾವೃತ್ತಿಜ್ಞಾನದ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಇರುವದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ದೋಷವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಎಲ್ಲ ಆಕಳಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುವಂತೆ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಬೇಕೆಂಬ ವಿವಕ್ಷೆ ಇದ್ದಾಗ ' ಹೆಂಡಬಂಡಬಣ್ಣ ' ಧರ್ಮವು ಅನ್ಯಾಸಕ ರೂಪ ಅಲಕ್ಷಣವಾಗಿ ದೋಷವಾಗುವದು. ಏಕೆಂದರೆ, ಎಲ್ಲ ಆಕಳುಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುವ ಧರ್ಮವನ್ನು ಇದು ಹೇಳುವದಿಲ್ಲ.

(೩) ಲಕ್ಷ್ಯಂ ನಾಮ- ಅನ್ಯತೋ ವ್ಯಾವರ್ತನೀಯಂ ವಾ ಶಬ್ದವ್ಯವಹಾರವಿಶೇಷ್ಯಂ
ವಾ; ಯಥಾ ಗೌಃ ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತ್ವಂ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯತ್ರ ಗೌಃ ಲಕ್ಷ್ಯಂ ಜ್ಞೇಯಮ್ । ಅತ್ರ
ಸಾಕ್ಷಾದನ್ಯತೋ ಯದ್ ವ್ಯಾವರ್ತನೀಯಂ ತಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಮಿತ್ಯೇಕಮ್ ಲಕ್ಷಣಮ್ ।
ಯಾವತಿ ಚೈಕಃ ಶಬ್ದವ್ಯುತ್ಪಾದನೀಯಃ (ವಾಚಕತ್ವೇನ ಬೋಧನೀಯಃ) ತದ್ಬೋಧಯತೇ
ಲಕ್ಷ್ಯಮಿತ್ಯಪರಂ, ಆದಿಲಕ್ಷಣೇ ಸಜಾತೀಯವಿಜಾತೀಯಯೋರಪಿ ಲಕ್ಷ್ಯವ್ಯಾವರ್ತನೀಯ-
ತ್ವೇನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿವಾರಣಾಯ ಸಾಕ್ಷಾದಿತಿ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ, ಸಜಾತೀಯವಿಜಾತೀಯ-
ಯೋಃ ಲಕ್ಷ್ಯಸ್ವರೂಪಾವಧಾರಣದ್ವಾರಾ ಲಕ್ಷ್ಯವ್ಯಾವರ್ತನೀಯತ್ವೇಽಪಿ ಸಾಕ್ಷಾದಭಾವಾ-
ತ್ ತತ್ರ ನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ।

॥ ಇತಿಲಕ್ಷ್ಯಸ್ವರೂಪಕಥನಮ್ ॥

೨] (ಲಕ್ಷ್ಯವೆಂದರೇನು ? ಇತರ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡತಕ್ಕ
ವಸ್ತು ಅಥವಾ ಶಬ್ದವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದುದು ಲಕ್ಷ್ಯವು.) ಉದಾಹರಣೆಗೆ -
'ಅಕಳು ಗಂಗೆದೊಗಲುಳ್ಳ ಸ್ತ್ರೀಯು' ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅಕಳು ಲಕ್ಷ್ಯವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು
ಇಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಯಕ್ಕೆ ಎರಡು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದಂತಾಯಿತು. ಮೊದಲನೆಯದು, 'ಯಾವುದು
ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲ್ಪಡುವದೋ ಅದು
ಲಕ್ಷ್ಯವು' ಹಾಗೂ ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶಬ್ದವು ನಾಚಾಕವಾಗಿ ಅರ್ಥ-
ಬೋಧಕವಾಗುವದೋ ಅದು ಲಕ್ಷ್ಯವು' ಎಂಬುದು ಎರಡನೆಯ ಲಕ್ಷಣವು.

ಮೊದಲನೆಯ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ, ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯವಾದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿಯೂ
ಲಕ್ಷ್ಯವ್ಯಾವರ್ತನೀಯತ್ವ [ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸುವ ಧರ್ಮ] ಇದ್ದುದರಿಂದ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ
ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವುದು, ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು 'ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡ
ಬೇಕು. ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯ ವಸ್ತುಗಳು [ಲಕ್ಷ್ಯಜ್ಞಾನದ್ವಾರಾ] ಲಕ್ಷ್ಯದಿಂದ
ವ್ಯಾವರ್ತನೀಯವಾಗಿದ್ದರೂ, ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ [ಅಂದರೆ ಲಕ್ಷ್ಯವ್ಯಾವರ್ತನಿತ್ವ ಮಾಡದೆಯೇ]
ಅನ್ಯ ವ್ಯಾವರ್ತನೀಯವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷ ಬರಲಾರದು. [ಇದರ
ಅಭಿಪ್ರಾಯ - ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾದಿ ಲಕ್ಷಣದಿಂದ ಅಕಳು ಸಜಾತೀಯ ವಸ್ತುಗಳಾದ ಅಶ್ವ-
ದಿಗಳಿಂದ, ವಿಜಾತೀಯ ವಸ್ತುಗಳಾದ ಘಟ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ವ್ಯಾವರ್ತತ [ಭಿನ್ನ]
ವಾಗಿದೆ. [ಎಂದರೆ ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯ ವಸ್ತುಗಳ ದೆಲೆಯಿಂದ ಅಕಳು ಭಿನ್ನವು
ಎಂಬ ಭೇದಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಗೋವು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ] ಅದರಂತೆ ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯ
ಗೋವಿನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಕಾರಣ ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ [ಅನ್ಯತಃ]
ಗೋವಿನಿಂದ ವ್ಯಾವರ್ತನೀಯತ್ವ ಲಕ್ಷಣ ಬರುವದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ

(೪) ಸಜಾತೀಯವಿಜಾತೀಯವ್ಯಾವೃತ್ತತಯಾ ಲಕ್ಷ್ಯಾವಧಾರಣಂ ಲಕ್ಷಣಜ್ಞಾನಸ್ಯ ಪ್ರಯೋಜನಂ, ಅಭಿಲಪನರೂಪಶಬ್ದವ್ಯವಹಾರೋ ವಾ, ತಥಾ ಹಿ--(೧) ಅಸ್ಮಿನ್ ಗ್ರಾಮೇ ದೇವದತ್ತಸ್ಯ ಗೃಹಮಿತಿ ವಾರ್ತಾ ಶ್ರುತವತೋ ಹಿ ತದ್ಗ್ರಾಮಸ್ಥೇಷು ಸರ್ವೇಷ್ವಪಿ ಗೃಹೇಷು ತದ್ ವಾ ದೇವದತ್ತಗೃಹಮಿತಿ ಇದಂ ವಾ ದೇವದತ್ತಗೃಹಂ ಇತಿ ಸಂದೇಹರೂಪಾ ಬುದ್ಧಿಃ ಪ್ರಸಕ್ತಾ, ತಲ್ಲಕ್ಷಣಜ್ಞಾನೇ ಸತಿ ಇದಮೇವ ದೇವದತ್ತಗೃಹಂ ನಾನ್ಯಾದಿತಿ ನಿಶ್ಚಯಾತ್ಮಕಂ ಜ್ಞಾನಂ ಜಾಯತೇ, ಇದಮೇವ ಲಕ್ಷಣಜ್ಞಾನಸ್ಯ ಪ್ರಯೋಜನಮ್ ।

(೨) ಸಾಸ್ನಾದಿಮಾನ್ ಗೌರೀತಿ ಲಕ್ಷಣಜ್ಞಾನೇ ಸತಿ ಯಂ ಯಂ ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ ಪಿಂಡಂ ಪಶ್ಯತಿ ತಂ ತಂ ಗೌಶಬ್ದವಾಚ್ಯಂ ಪ್ರತ್ಯೇತಿ-ಅನುಮಿನೋತಿ-ಅಯಂ ಪಿಂಡಃ ಗೌಶಬ್ದವಾಚ್ಯಃ, ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತ್ವಾತ್,

ಬರುವದು, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿವಾರಿಸಲು ' ಸಾಕ್ಷಾತ್ ' ಪದಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಕೃತದಲ್ಲಿ ' ಸಾಕ್ಷಾದಿಮತ್ತ್ವ ' ದಿಂದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ವ್ಯಾವರ್ತಿತವಾಗುವದು ಆಕಳು ಹೊರತು ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯಗಳು [ಕುದುರೆ ಮೊದಲಾದವು, ಘಟ ಮೊದಲಾದವು] ಅಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯಗಳು ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ' ಗೋವನ್ನು ' ನಿಶ್ಚಯಿಸಿ ತದ್ವಾರಾ ತಾವೂ, (ಗೋತ್ವಕ್ಕೆ ಸಜಾತೀಯವು ಪಶುತ್ವವು, ವಿಜಾತೀಯವು ಘಟತ್ವ ಮೊದಲಾದವುಗಳೆಂದು) ವ್ಯಾವರ್ತಿತವಾಗುತ್ತವಲ್ಲದೇ ಸಾಕ್ಷಾತ್ವಾಗಿ ಆಲ್ಲ.

ಲಕ್ಷಣದ ಪ್ರಯೋಜನವು :- ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿ ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ವಸ್ತುವನ್ನು ತಿಳಿಯಪಡಿಸುವದು ಲಕ್ಷಣದ ಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಯೋಜನವು ಹಾಗೂ ಅಭಿಲಪನರೂಪ ಶಬ್ದವ್ಯವಹಾರವೂ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಯೋಜನವು ಆದುದು ಹೇಗೆಂದರೆ--

೧] ಒಂದು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ದೇವದತ್ತನ ಮನೆಯಿದೆ ಎಂಬ ವಾರ್ತೆಕೇಳಿದ ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಅಲ್ಲಿರುವ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇವದತ್ತನ ಮನೆಯು ಆದೋ, ಇದೋ, ಎಂಬ ಸಂದೇಹ ಬಂದಾಗ, ಅವನ ಮನೆಯ ಲಕ್ಷಣದ ಜ್ಞಾನವಾಗಲು ಇದೇ ದೇವದತ್ತನ ಮನೆ ಎಂಬ ನಿಶ್ಚಯ ಜ್ಞಾನವುಂಟಾಗುವದು ಇದೇ ಲಕ್ಷಣ ಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಯೋಜನವು.

೨] ಆದರಂತೆ, ' ಗಂಗೆದೊಗಳುಳ್ಳ ಪ್ರಾಣಿ ಆಕಳು ' ಎಂಬ ಲಕ್ಷಣಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದಾಗ ಯಾವ ಯಾವ ಗಂಗೆದೊಗಳುಳ್ಳ ಪ್ರಾಣಿಯನ್ನು ನೋಡುತ್ತಾನೆಯೋ ಅದನ್ನು ಗೋ [ಆಕಳು] ಎಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ ವಾಚ್ಯವೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೆ. ಅಂದೇ ಅನುಮಾನ ಜ್ಞಾನ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ- ಗಂಗೆದೊಗಳುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ ಈ ವಸ್ತು [ಗೋ] ಆಕಳು ಶಬ್ದದಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

ಯ एवं ನ, ಸ एवं ನ, यथा अश्वादिरिति, व्यतिरेक्यनुमानेन जाना-
तीति यावत् तथा च वाच्यवाचकभावसंबंधरूपशक्तिज्ञानमेव लक्षणस्य
प्रयोजनं, शब्दव्यवहारस्य तत्साध्यत्वात् शब्दव्यवहारो वा इत्युक्तिः
उपचारेणेति ध्येया, अत्र व्यवहारशब्दः करणभावव्युत्पत्त्यपेक्षया
ज्ञानाभिलपनव्यवहारपरो ज्ञेयः ।

(३) सजातीयविजातीय इत्यत्र सजातीयत्वं नाम-लक्षतावच्छे-
दकसाक्षाद्व्यापकत्वं, तच्च लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकाव्यापकत्वे सति
लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकावच्छिन्नत्वं । प्रकृते गां प्रति सजातीया अ-
श्वादयः । तत्र लक्षणसमन्वयस्तु लक्ष्यं गौः लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वं त-
द्व्यापकं द्रव्यत्वं तदव्यापकं पशुत्वं,

ಯಾವದು ಗಂಗೆದೊಗಲುಳ್ಳದ್ದಲ್ಲವೋ ಅದು 'ಗೋ' ಶಬ್ದವಾಚ್ಯವಲ್ಲ. ಹೇಗೆಂದರೆ 'ಆಶ್ವ'
[ಕುದುರೆ] ನೊದಲಾದವುಗಳಂತೆ ಹೀಗೆ ವ್ಯತಿರೇಕ ಅನುಮಾನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೆ.
ಅದೇ ಮೇರೆಗೆ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಇರುವ ವಾಚ್ಯ-ವಾಚಕ ಸಂಬಂಧ ರೂಪವಾದ ಶಕ್ತಿಯ
ಜ್ಞಾನವು ಲಕ್ಷಣದ ಪ್ರಯೋಜನವು. ಈ ಶಬ್ದ ಶಕ್ತಿ ಜ್ಞಾನದಿಂದಲೇ (ಶಬ್ದ ವ್ಯವಹಾರವು
ಪ್ರಯೋಜನವೆಂದು) ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ್ದು ಔಪಚಾರಿಕ [ಅಮುಖ್ಯವೃತ್ತಿಯಿಂದ] ತಿಳಿಯ
ಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿ 'ವ್ಯವಹಾರ' ವೆಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ [ವ್ಯವಹಾರಿಯಂತೆ ಅನೇನ ಇತಿ] 'ಯಾವು
ದರಿಂದ ವ್ಯವಹಾರವಾಗುತ್ತದೆಯೋ ಅದು ಎಂದು 'ಕರಣ' ರೂಪವಾದ ಶಬ್ದವನ್ನೂ,
ಹಾಗೂ [ವ್ಯವಹಾರಿಯಂತೆ ಇತಿ 'ಯಾವದು ವ್ಯವಹಾರ ಮಾಡಲ್ಪಡುವದೋ ಅದು '
ಎಂದು ಭಾವರೂಪವಾದ ಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೩] ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯ ವೆಂದರೇನು ? ಸಜಾತೀಯ ವೆಂದರೆ-ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯ
ಣಗಳಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ [ವ್ಯಾಪಕವಾದ] ಅಧಿಕ ವೃತ್ತಿಯಾದ ಧರ್ಮವುಳ್ಳವು ಸ-
ಜಾತೀಯವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ ವ್ಯಾಪಕವೆಂದರೆ, ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯಣಗಳಿಗೆ
ವ್ಯಾಪಕವಾದ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗದೇ ಇದ್ದು, ಸಕಲ ಲಕ್ಷ್ಯಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ವ್ಯಾ-
ಪಕವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದ್ದರೆ, ಅದು ಸಾಕ್ಷಾತ್ ವ್ಯಾಪಕ ಧರ್ಮವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿರುವದು. ಪ್ರಕೃತ
ಆಕಳಿಗೆ, ಕುದುರೆ ಮುಂತಾದವು ಸಜಾತೀಯಗಳು.

ಇಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವು - ಲಕ್ಷ್ಯವು ಆಕಳು. ಗೋತ್ರವು ಲಕ್ಷ್ಯತಾವಚ್ಛೇದ-
ಕವು. [ಎಂದರೆ ನ್ಯೂನವಾಗದೇ ಹಾಗೂ ಅಧಿಕವಾಗದೇ ಇದ್ದ ಧರ್ಮವು] ಗೋತ್ರಕ್ಕೆ
ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಧರ್ಮವು ದ್ರವ್ಯತ್ವಧರ್ಮವು ದ್ರವ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ಅವ್ಯಾಪಕಧರ್ಮವು ಪಶುತ್ವವು.

ಅವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ಚ ಪಶುತ್ವೇ ಆಯಾತಂ, ಲಕ್ಷಯತಾವच्छೇದಕಂ ಗೋತ್ವಂ, ತದ್ವ್ಯಾಪಕಂ ಪಶುತ್ವಂ, ತದ್ವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ಪಶುತ್ವೇ, ತದ್ವ್ಯಾಪಕಾವच्छಿನ್ನಾ: (ಪಶುತ್ವಾವच्छಿನ್ನಾ:) ಅಶ್ವಾದಯ: ತದವच्छಿನ್ನತ್ವಂ ಅಶ್ವಾದಿಷು ವರ್ತತ ಇತಿ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ: । ತಥಾ ಚ ಅಶ್ವಾದಯ: ಸಜಾತೀಯಾ: ತದನವच्छಿನ್ನಾ: ಘಟಾದಯೋ ವಿಜಾತೀಯಾ: ಜ್ಞೇಯಾ: ।

(೪) ನನ್ವೇತಾವತಾ ಲಕ್ಷಣಲಕ್ಷಣಮುಕ್ತಂ, ಲಕ್ಷಣಂ ನಾಮ ಕಿ? ಉಚ್ಯತೇ-- ಇತರಭೇದಾನುಮಿತಿಜನಕಂ ಅಸಾಧಾರಣಧರ್ಮೋ ವಾ ಲಕ್ಷಣಂ ಬೋಧ್ಯಮ್ । ಲಕ್ಷಣ- ಸ್ಯ ಇತರಭೇದಾನುಮಿತಿಜನಕತ್ವಂ ಕಥಮಿತಿ ಚೇದಿತ್ಯಮ್-ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತತ್ವಂ ಗೋ- ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ "ಗೌಃ, ಇತರಭಿನ್ನಾ, ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತತ್ವಾತ್ ಇತ್ಯನುಮಾನೇನ ಗವಿ- ಇತರಭೇದಾನುಮಿತಿರೂಪಯತೇ, ತಜ್ಜನಕತ್ವಂ ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತತ್ವರೂಪಲಕ್ಷಣೇ ವರ್ತತ ಇತಿ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ: ।

। ಇತಿಲಕ್ಷಣಜ್ಞಾನಪ್ರಯೋಜನಸಮರ್ಥನಮ್

॥ ಇತಿ ಲಕ್ಷಣಾದಿಪ್ರಕರಣಮ್ ॥

ಈ ಪಶುತ್ವವು ದ್ರವ್ಯತ್ವಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಅವ್ಯಾಪಕಾಗಿದ್ದು, ಲಕ್ಷ್ಯತಾವಚ್ಛೇ- ದಕ ಗೋತ್ವ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವೂ ಆಗಿದೆ. ಈ ಪಶುತ್ವಧರ್ಮವುಳ್ಳ ಕುದುರೆ ನೋ- ದಲಾದವು ಸಜಾತೀಯಗಳು. ಈ ಸಜಾತೀಯ ಧರ್ಮವನ್ನು ಹೊಂದದೇ ಇರುವ ಘಟ- ನೊದಲಾದವು ವಿಜಾತೀಯವಾದವುಗಳೆಂದ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

(ಒಟ್ಟು ಅಭಿಪ್ರಾಯ..) ಆಕಳಿಗಿಂತ ಅಧಿಕ ವೃತ್ತಿಯಾಗಿರುವ ಧರ್ಮಗಳಾದ 'ದ್ರವ್ಯ', 'ಸತ್ತಾ', ದಿಗಳಿಂದ ನ್ಯೂನವೃತ್ತಿಯಾಗಿಯೂ, ಆಕಳಿಗೆ ಅಧಿಕವೃತ್ತಿ- ಯಾಗಿಯೂ ಇರುವ ಧರ್ಮವೆಂದರೆ ಪಶುತ್ವವಾಗುವದು. ಅದರಿಂದ ಈ ಪಶುತ್ವವು ಕುದುರೆನೊದಲಾದವುಗಳು ಸಜಾತೀಯವಾಗುವವು.

ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೇನು?— ಅನುಮಾನದಿಂದ ಅನ್ಯವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಭೇದಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹು- ಟ್ಪಿಸುವದೇ ಲಕ್ಷಣವು. ಅಥವಾ ವಸ್ತುವಿನ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವು ಲಕ್ಷಣವು. ಅ- ನುಮಾನದಿಂದ ಅನ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಭೇದಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದು ಹೀಗೆ: ಗಂಗೆ- ದೊಗಳುಳ್ಳ ಧರ್ಮ ಆಕಳ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ, ಆಕಳು ಗಂಗೆದೊಗಳುಳ್ಳದ್ದ- ರಿಂದ ಇತರ ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಿಂದ ಇತರ ಭೇದವಿಷಯಕಜ್ಞಾನ (ಅನುಮಿತಿ) ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಗಂಗೆದೊಗಳುಳ್ಳದ್ದು- ಎಂಬ ಲಕ್ಷಣವು ಈ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸುವ ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು.

(೨) ಅಥಽಽದೇಶಪ್ರಕರಣಮ್ ।

ನಾಮಮಾತ್ರೇಣ ವಸ್ತುಸಂಕೀರ್ತನಮುದ್ದೇಶಃ । ಪೃಥಿವೀತಿ ಶಬ್ದೇ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ ।
ತತ್ರ ಪೃಥಿವೀತಿನಾಮಮಾತ್ರೇಣ ಪೃಥಿವೀರೂಪವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕತ್ವಾತ್ ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು-ಕೀರ್ತನಂ ನಾಮ ಶಬ್ದಃ, ಶಬ್ದದ್ವಯಮುದ್ದೇಶಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಗಂಗಾ-
ಘೋಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತತ್ರ ಶಬ್ದದ್ವಯಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಸಂಕೀರ್ತನಮಿತಿ,
ತದರ್ಥಸ್ತು ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದದ್ವಯಂ । ಗಂಗಾಘೋಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ-
ಶಬ್ದದ್ವಯಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದದ್ವಯಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಲಕ್ಷ್ಯೇ ಪೃಥಿವೀತಿಶ-
ಬ್ದೇ ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ವಂಧ್ಯಾಸುತ ಇತಿಶಬ್ದೇ ಅಲಕ್ಷ್ಯೇಽಪಿ ಗತಂ, ತಸ್ಯಾಪಿ ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶ-
ಬ್ದದ್ವಯಾತ್, ಅತಃ ವಸ್ತು ಇತಿ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ, ತಥಾ ಚ ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕವರ್ಣಾ-
ತ್ಮಕಶಬ್ದದ್ವಯಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ, ವಂಧ್ಯಾಸುತ ಇತಿ ಶಬ್ದೇ ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕವರ್ಣಾ-
ತ್ಮಕಶಬ್ದದ್ವಯಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದದ್ವಯ-
ಮಿತ್ಯೇವೋಕ್ತೆ

ಒಂದು ವಸ್ತುವನ್ನು ಹೆಸರಿನಿಂದ (ನಾಮ] ಮಾತ್ರ ನಿರ್ದೇಶನ ಮಾಡುವದು
ಉದ್ದೇಶವು ' ಪೃಥಿವೀ' ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಸಮನ್ವಯ ಮಾಡಬಹುದು...
ಇಲ್ಲಿ ಉದ್ದೇಶವು ಪೃಥಿವೀ ಎಂಬ ಶಬ್ದವು. ಈ ಶಬ್ದದಿಂದ ಪೃಥಿವೀ ರೂಪ ಅರ್ಥವು
ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗುವದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು-

ದಲಕೃತ್ಯವು- " ನಾಮ ಮಾತ್ರೇಣವಸ್ತು ಸಂಕೀರ್ತನಂ ಉದ್ದೇಶಃ " ಎಂಬಲ್ಲಿ ' ಕೀ-
ರ್ತನ , ವಂದರಿ ಶಬ್ದವಿಂದರ್ಥವಾಗುವದು. " ಕೀರ್ತನಂ ಉದ್ದೇಶಃ " ಎಂದಿಷ್ಟೇ
ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ಗಂಗಾಪ್ರವಾಹಧ್ವನಿಯೂ, ಧ್ವನಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವಾದ್ದರಿಂದ, ಅ ಧ್ವ-
ನಿಯಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ' ಸಂಕೀರ್ತನ , ಎಂದಿಡಲಾಗಿದೆ.
ಇದರಿಂದ ' ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದ , ವಂದರ್ಥವು. ಗಂಗಾಪ್ರವಾಹ ಧ್ವನಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ
ಶಬ್ದವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. " ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವು ಉದ್ದೇಶದ ಲಕ್ಷ-
ಣ " ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ, ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ' ಪೃಥಿವೀ , ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬಂದರೂ
ಅಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ' ಬಂಜೆಯ ಮಗ, ಎಂಬ ಶಬ್ದ. ವರ್ಣಾತ್ಮಕವಾದ್ದರಿಂದ, ಅ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಅ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ' ವಸ್ತು , ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ' ಬಂ-
ಜೆಯ ಮಗ, ಶಬ್ದವು ವರ್ಣಾತ್ಮಕವಾದರೂ , ವಸ್ತು ಪ್ರತಿಪಾದಕವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ,
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. ಆದರೆ ' ವಸ್ತು ಪ್ರತಿಪಾದಕ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವು ಉದ್ದೇ-
ಶವು. ಒಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ.

ಅವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ಚ ಪಶುತ್ವೇ ಆಯಾತಂ, ಲಕ್ಷ್ಯತಾವच्छೇದಕಂ ಗೋತ್ವಂ, ತದ್ವ್ಯಾಪಕ ಪಶುತ್ವಂ, ತದ್ವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ಪಶುತ್ವೇ, ತದ್ವ್ಯಾಪಕಾವच्छಿನ್ನಾ: (ಪಶುತ್ವಾವच्छಿನ್ನಾ:) ಅಶ್ವಾದಯ: ತದವच्छಿನ್ನತ್ವಂ ಅಶ್ವಾದಿಷು ವರ್ತತ ಇತಿ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ: । ತಥಾ ಚ ಅಶ್ವಾದಯ: ಸಜಾತೀಯಾ: ತದನವच्छಿನ್ನಾ: ಘಟಾದಯೋ ವಿಜಾತೀಯಾ: ಜ್ಞೇಯಾ: ।

(೪) ನನ್ವೇತಾವತಾ ಲಕ್ಷಣಲಕ್ಷಣಮುಕ್ತಂ, ಲಕ್ಷಣಂ ನಾಮ ಕಿ? ಉಚ್ಯತೇ-- ಇತರಭೇದಾನುಮಿತಿಜನಕಂ ಅಸಾಧಾರಣಧರ್ಮೋ ವಾ ಲಕ್ಷಣಂ ಬೋಧ್ಯಮ್ । ಲಕ್ಷಣ- ಸ್ಯ ಇತರಭೇದಾನುಮಿತಿಜನಕತ್ವಂ ಕಥಮಿತಿ ಚೇದಿತ್ಯಮ್-ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತತ್ವಂ ಗೋ- ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ "ಗೌಃ, ಇತರಭಿನ್ನಾ, ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತತ್ವಾತ್ ಇತ್ಯನುಮಾನೇನ ಗವಿ ಇತರಭೇದಾನುಮಿತಿರೂಪಯತೇ, ತಜ್ಜನಕತ್ವಂ ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ತತ್ವರೂಪಲಕ್ಷಣೇ ವರ್ತತ ಇತಿ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ: ।

। ಇತಿಲಕ್ಷಣಜ್ಞಾನಪ್ರಯೋಜನಸಮರ್ಥನಮ್

॥ ಇತಿ ಲಕ್ಷಣಾದಿಪ್ರಕರಣಮ್ ॥

ಈ ಪಶುತ್ವವು ದ್ರವ್ಯತ್ವಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಅವ್ಯಾಪಕಾಗಿದ್ದು, ಲಕ್ಷ್ಯತಾವಚ್ಛೇ- ದಕ ಗೋತ್ವ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವೂ ಆಗಿದೆ. ಈ ಪಶುತ್ವಧರ್ಮವುಳ್ಳ ಕುದುರೆ ನೋ- ದಲಾದವು ಸಜಾತೀಯಗಳು. ಈ ಸಜಾತೀಯ ಧರ್ಮವನ್ನು ಹೊಂದದೇ ಇರುವ ಘಟ ನೋದಲಾದವು ವಿಜಾತೀಯವಾದವುಗಳೆಂದ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

(ಒಟ್ಟು ಅಭಿಪ್ರಾಯ.. ಆಕಳಿಗಿಂತ ಅಧಿಕ ವೃತ್ತಿಯಾಗಿರುವ ಧರ್ಮಗಳಾದ 'ದ್ರವ್ಯ', 'ಸತ್ತಾ', ದಿಗಳಿಂದ ನ್ಯೂನವೃತ್ತಿಯಾಗಿಯೂ, ಆಕಳಿಗೆ ಅಧಿಕವೃತ್ತಿ- ಯಾಗಿಯೂ ಇರುವ ಧರ್ಮವೆಂದರೆ ಪಶುತ್ವವಾಗುವದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಪಶುತ್ವವುಳ್ಳ ಕುದುರೆನೋದಲಾದವುಗಳು ಸಜಾತೀಯವಾಗುವವು.

ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೇನು?— ಅನುಮಾನದಿಂದ ಅನ್ಯವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಭೇದಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹು- ಟ್ಪಿಸುವದೇ ಲಕ್ಷಣವು. ಅಥವಾ ವಸ್ತುವಿನ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವು ಲಕ್ಷಣವು. ಅ- ನುಮಾನದಿಂದ ಅನ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಭೇದಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದು ಹೀಗೆ: ಗಂಗೆ- ದೊಗಳುಳ್ಳ ಧರ್ಮ ಆಕಳಿ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ, ಆಕಳು ಗಂಗೆದೊಗಳುಳ್ಳದ್ದು- ರಿಂದ ಇತರ ಸಜಾತೀಯ ವಿಜಾತೀಯಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಿಂದ ಇತರ ಭೇದವಿಷಯಕಜ್ಞಾನ (ಅನುಮಿತಿ) ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಗಂಗೆದೊಗಳುಳ್ಳದ್ದು ಎಂಬ ಲಕ್ಷಣವು ಈ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸುವ ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು

(೨) ಅಥಽಽಶಪ್ರಕರಣಮ್ ।

ನಾಮಮಾತ್ರೇಣ ವಸ್ತುಸಂಕೀರ್ತನಮುದ್ದೇಶಃ । ಪೃಥಿವೀತಿ ಶಬ್ದೇ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ ।
ತತ್ರ ಪೃಥಿವೀತಿನಾಮಮಾತ್ರೇಣ ಪೃಥಿವೀರೂಪವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕತ್ವಾತ್ ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು-ಕೀರ್ತನಂ ನಾಮ ಶಬ್ದಃ, ಶಬ್ದತ್ವಮುದ್ದೇಶಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಗಂಗಾ.
ಘೋಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತತ್ರ ಶಬ್ದತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಸಂಕೀರ್ತನಮಿತಿ,
ತದರ್ಥಸ್ತು ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದತ್ವಂ । ಗಂಗಾಘೋಃ ಶಬ್ದತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ-
ಶಬ್ದತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಲಕ್ಷ್ಯೇ ಪೃಥಿವೀತಿಶ-
ಬ್ದೇ ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ವಂಧ್ಯಾಸುತ ಇತಿಶಬ್ದೇ ಅಲಕ್ಷ್ಯೇಽಪಿ ಗತಂ, ತಸ್ಯಾಪಿ ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶ-
ಬ್ದತ್ವಾತ್, ಅತಃ ವಸ್ತು ಇತಿ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ, ತಥಾ ಚ ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕವರ್ಣಾ-
ತ್ಮಕಶಬ್ದತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ, ವಂಧ್ಯಾಸುತ ಇತಿ ಶಬ್ದೇ ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕವರ್ಣಾ-
ತ್ಮಕಶಬ್ದತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದತ್ವ-
ಮಿತ್ಯೇವೋಕ್ತೆ

ಒಂದು ವಸ್ತುವನ್ನು ಹೆಸರಿನಿಂದ (ನಾಮ] ಮಾತ್ರ ನಿರ್ದೇಶನ ಮಾಡುವದು
ಉದ್ದೇಶವು ' ಪ್ರಥಿವೀ ' ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಸಮಸ್ಥಯ ಮಾಡಬಹುದು.
ಇಲ್ಲಿ ಉದ್ದೇಶವು ಪ್ರಥಿವೀ ಎಂಬ ಶಬ್ದವು. ಈ ಶಬ್ದದಿಂದ ಪ್ರಥಿವೀ ರೂಪ ಅರ್ಥವು
ಪ್ರತಿಸಾದಿತವಾಗುವದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮಸ್ಥಯವಾಗುವದು.

ದಲಕೃತ್ಯವು- " ನಾಮ ಮಾತ್ರೇಣವಸ್ತು ಸಂಕೀರ್ತನಂ ಉದ್ದೇಶಃ " ಎಂಬಲ್ಲಿ ' ಕೀ-
ರ್ತನ ' , ವೆಂದರೆ ಶಬ್ದವೆಂದರ್ಥವಾಗುವದು. " ಸಂಕೀರ್ತನಂ ಉದ್ದೇಶಃ " ಎಂದಿಷ್ಟೇ
ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ಗಂಗಾಪ್ರವಾಹಧ್ವನಿಯೂ, ಧ್ವನ್ಯಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವಾದ್ದರಿಂದ, ಆ ಧ್ವ-
ನಿಯಲ್ಲಿ ಆತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ' ಸಂಕೀರ್ತನ ' , ಎಂದಿಡಲಾಗಿವೆ.
ಇದರಿಂದ ' ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದ ' ವೆಂದರ್ಥವು. ಗಂಗಾಪ್ರವಾಹ ಧ್ವನಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ
ಶಬ್ದವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಆತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. " ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದತ್ವವು ಉದ್ದೇಶದ ಲಕ್ಷ-
ಣ " ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ, ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ' ಪ್ರಥಿವೀ ' , ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬಂದರೂ
ಆಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ' ಬಂಜೆಯ ಮಗ ' ಎಂಬ ಶಬ್ದ, ವರ್ಣಾತ್ಮಕವಾದ್ದರಿಂದ, ಆ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಆ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ' ವಸ್ತು ' , ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ' ಬಂ-
ಜೆಯ ಮಗ ' , ಶಬ್ದವು ವರ್ಣಾತ್ಮಕವಾದರೂ , ವಸ್ತು ಪ್ರತಿಸಾದಕವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ,
ಆತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. ಆದರೆ ' ವಸ್ತು ' ಪ್ರತಿಸಾದಕ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವು ಉದ್ದೇ-
ಶವು. ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳುವೆ.

ಕಾಕರವೇ ಗತಂ, ಕಾಕರವಸ್ಯಾಪಿ ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕವರ್ಣಾत्मकशब्दत्वात्; ತ
 द्वारणाय नास्नेति, ಗೀರ್ವಾಣಭಾಷಯೇत्यर्थः, तथा च गीर्वाणभाषया वस्तु
 प्रतिपादकवर्णात्मकशब्दत्वमित्युक्तं भवति, ककारवस्य गीर्वाणभाषया
 वस्तुप्रतिपादकवर्णात्मकशब्दत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

तथापि गंधवती पृथिवीतिलक्षणवाक्ये गतं, तत्रापि गीर्वाणभाष
 या वस्तुप्रतिपादकवर्णात्मकशब्दत्वस्य सत्त्वादतिव्याप्तिस्तत्परिहाराय
 मात्रेणेति, तदर्थस्तु लक्षणतया अप्रयुक्तत्वमिति, गंधवती पृथिवीति
 वाक्ये लक्षणतया प्रयुक्तत्वस्यैव सत्त्वेन लक्षणतया अप्रयुक्तत्वाभावा
 न्नातिव्याप्तिः, तथा च लक्षणतयाऽप्रयुक्तत्वे सति गीर्वाणभाषया व
 स्तुप्रतिपादकवर्णात्मकशब्दत्वमुद्देशस्य लक्षणमित्युक्तं भवति, पृथि
 वीतिशब्दे लक्षणसमन्वयः— तत्र लक्षणतयाऽप्रयुक्तत्वविशिष्टगीर्वा
 णभाषया वस्तुप्रतिपादक- (पृथिवीति वस्तुप्रतिपादक)

ಕಾಗೆಯ ಶಬ್ದವು [ಕಾ, ಕಾ, ಎಂಬಲ್ಲಿರುವವು] ಕೂಡ ವಸ್ತುಪ್ರತಿಸಾಧ
 ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದವಾದ್ದರಿಂದ, ಆ ಕಾಗೆಯ ಧ್ವನಿಯಲ್ಲಿ ಆತಿಸಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನ
 ನಿವಾರಿಸಲು [ನಾಮ್ನಾ] ಹೆಸರಿನಿಂದ ಅಂದರೆ ' ಸಂಸ್ಕೃತ (ಗೀರ್ವಾಣ) ಭಾಷ
 ಯಿಂದ ಹೇಳಿದ ವಸ್ತು ಪ್ರತಿಸಾಧಕವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಕಾಗೆಯ
 ಶಬ್ದ ಗೀರ್ವಾಣ ಭಾಷೆಯಾಗದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಆತಿಸಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು.

ಆದರೂ [ಗಂಧವತೀ ಪೃಥಿವೀ] " ಪೃಥಿವಿಯು ಗಂಧವುಳ್ಳದ್ದು " ಎಂ
 ಲಕ್ಷಣವಾಕ್ಯವೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಿಂದ ವಸ್ತುಪ್ರತಿಸಾಧಕ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವುಳ್ಳದ್ದರಿಂ
 ಈ ಲಕ್ಷಣವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಆತಿಸಾಪ್ತಿ ಬರುವದು, ಆದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು. (ಮಾತ್ರೇಣ
 ' ಕೇವಲ ' ಎಂಬ ಶಬ್ದಹಾಕಲಾಗಿದೆ. ಲಕ್ಷಣವಾಕ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗವಾಗದೇ ಇದ್ದ
 ಎಂದರ್ಥವು. ಈಗ ಲಕ್ಷಣ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಆತಿಸಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ವಾಕ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಡದೇ ಇದ್ದು ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯಿಂದ
 ವಸ್ತುಪ್ರತಿಸಾಧಕವಾದ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದಧರ್ಮವು, ಉದ್ದೇಶದ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದ
 ತಾಯಿತು.

" ಪೃಥಿವೀ " ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು. " ಪೃಥಿವೀ " ಶಬ್ದ
 ಲಕ್ಷಣವಾಕ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗವಾಗಿಲ್ಲ. ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯಿಂದ ಪೃಥಿವೀ
 ಅರ್ಥವುಳ್ಳ ವಸ್ತುವನ್ನು ಪ್ರತಿಸಾಧಿಸುವ

ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ವಾದಿತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ ।

ಪರೀಕ್ಷಾ ನಾಮ--ಯುಕ್ತಾಯುಕ್ತಚಿಂತಾ (ಲಕ್ಷಿತಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಂ उत्पद्यते न वा इति विचारः)

इति उद्येश प्रकरणम्

४. अथ प्रमाण प्रकरणम् ।

(१) तत्रादौ प्रमाणसामान्य लक्षणमुच्यते--

यथार्थं प्रमाणं, अत्र यथाशब्दोऽनतिक्रमे वर्तते, अर्थशब्दश्च अर्थत इति व्युत्पत्त्या ज्ञेयವಾಚಿ, तथा च ज्ञेयमनतिक्रम्य वर्तमानमित्युक्तं स्यात्, ज्ञेयमನತಿಕ್ರಮ್ಯೇತಸ್ಯ ಪ್ರಕಾರಾಂತರೇಣ ವಿನಾ ಯದೇಶಕಾಲಯೋಃ ಯದ್ಜ್ಞೇಯಾ ದೃಶಂ ತಥೈವೇತಿ ಯಾವತ್, ವರ್ತಮಾನಂ ವಿಷಯೀಕಾರಿ, ಏವಂ ಚ --ಯಥಾವಸ್ಥಿತಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಂ ಪ್ರಮಾಣಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ ।

ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವಾಗಿದೆ. ಯಾದ್ದರಿಂದ, ಮೇಲಿನ ಧರ್ಮವು ಈ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಬಂದು, ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು. ಪರೀಕ್ಷೆಯೆಂದರೆ:-ಯುಕ್ತಾಯುಕ್ತ ವಿಚಾರವು. (ಲಕ್ಷಣದಿಂದ ಲಕ್ಷ್ಯಭೂತವಾದ ವಸ್ತುವು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುವದೋ ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬ ವಿಚಾರವು.)

(१) प्रमाण लक्षण स्वरूपः--

ಪ್ರಮಾಣ ಸಾಮಾನ್ಯದ ಲಕ್ಷಣವು-- ಯಥಾರ್ಥವಾದುದು ಪ್ರಮಾಣವು ಇಲ್ಲಿ, ಯಥಾ, ಎಂದರೆ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದ ವಸ್ತುವನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸದೇ (ಅದುಹೇಗಿದೆಯೋ ಹಾಗೆಯೇ) ಇದ್ದುದು. ಅರ್ಥ, ಶಬ್ದಕ್ಕೆ (ಅರ್ಥತೆ ಇತಿ), ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುವ, ಎಂಬ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯಿಂದ ಜ್ಞೇಯವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವದು, ಎಂದು ಅರ್ಥವು.

ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದ ವಸ್ತು (ಜ್ಞೇಯ) ವನ್ನು (ಅನತಿಕ್ರಮ್ಯ) ಅತಿಕ್ರಮಿಸದೇ ಇರುವದೆಂದರೆ ಯಾವ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಸ್ತುವು ಹೇಗಿದೆಯೋ ಹಾಗೆಯೇ ಅದನ್ನು ತಿಳಿಯುವದು ಎಂದರ್ಥವು.

ಆದರಂತೆ [ಯಥಾವಸ್ಥಿತವಾದ] ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆಯೇ ವಸ್ತುವು ಯಾವದು ಗ್ರಹಿಸುವದೋ ಆ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವು, ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ಜ್ಞೇಯ ವಿಷಯ ಕಾರಿತ್ವವು ಎಂದರೆ ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ವಸ್ತುವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವದು ಪ್ರಮಾಣ ಸಾಮಾನ್ಯದ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಕಾಕರವೇ ಗತಂ, ಕಾಕರವಸ್ಯಾಪಿ ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕವರ್ಣಾತ್ಮಿಕಶಬ್ದತ್ವಾತ್, ತ
ದ್ವಾರಣಾಯ ನಾಸ್ತೀತಿ, ಗೀರ್ವಾಣಭಾಷಯೇತ್ಯर्थः, तथा च गीर्वाणभाषया वस्तु
प्रतिपादकवर्णಾत्मिकशब्दत्वमित्युक्तं भवति, ककारवस्य गीर्वाणभाषय
वस्तुप्रतिपादकवर्णಾत्मिकशब्दत्वाभावात्तातिव्याप्तिः ।

तथापि गंधवती पृथिवीतिलक्षणवाक्ये गतं, तत्रापि गीर्वाणभाष
या वस्तुप्रतिपादकवर्णಾत्मिकशब्दत्वस्य सत्त्वादतिव्याप्तिस्तत्परिहारा
मात्रेणेति, तदर्थस्तु लक्षणतया अप्रयुक्तत्वमिति, गंधवती पृथिवीति
वाक्ये लक्षणतया प्रयुक्तत्वस्यैव सत्त्वेन लक्षणतया अप्रयुक्तत्वाभावा
त्तातिव्याप्तिः, तथा च लक्षणतयाऽप्रयुक्तत्वे सति गीर्वाणभाषया व
स्तुप्रतिपादकवर्णಾत्मिकशब्दत्वमुद्देशस्य लक्षणमित्युक्तं भवति, पृथि
वीतिशब्दे लक्षणसमन्वयः— तत्र लक्षणतयाऽप्रयुक्तत्वविशिष्टगीर्वा
णभाषया वस्तुप्रतिपादक- (पृथिवीति वस्तुप्रतिपादक)

ಕಾಗೆಯ ಶಬ್ದವು [ಕಾ, ಕಾ, ಎಂಬಲ್ಲಿರುವವು] ಕೂಡ ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾ
ದಕವಾಕ್ಯಶಬ್ದವಾದ್ದರಿಂದ, ಆ ಕಾಗೆಯ ಧ್ವನಿಯಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದ
ನಿವಾರಿಸಲು [ನಾವು] ಹೆಸರಿನಿಂದ ಅಂದರೆ ' ಸಂಸ್ಕೃತ (ಗೀರ್ವಾಣ) ಭಾ
ಷೆಯಿಂದ ಹೇಳಿದ ವಸ್ತು ಪ್ರತಿಪಾದಕವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಕಾಗೆ
ಶಬ್ದ ಗೀರ್ವಾಣ ಭಾಷೆಯಾಗದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು.

ಆದರೂ [ಗಂಧವತೀ ಪೃಥಿವೀ] " ಪೃಥಿವಿಯು ಗಂಧವುಳ್ಳದ್ದು " ಎ
ಲಕ್ಷಣವಾಕ್ಯವೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಿಂದ ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವುಳ್ಳದ್ದರಿ
ಂದ ಈ ಲಕ್ಷಣವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು, ಅದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು. (ಮಾತೃಣ
' ಕೆವಲ ' ಎಂಬ ಶಬ್ದಹಾಕಲಾಗಿದೆ. ಲಕ್ಷಣವಾಕ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗವಾಗದೇ ಇದ್ದ
ಎಂದರ್ಥವು. ಈಗ ಲಕ್ಷಣ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ವಾಕ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಡದೇ ಇದ್ದು ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯ
ವಸ್ತುಪ್ರತಿಪಾದಕವಾದ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದಧರ್ಮವು, ಉದ್ದೇಶದ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳ
ತಾಯಿತು.

" ಪೃಥಿವೀ " ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು. " ಪೃಥಿವೀ " ಶಬ್ದ
ಲಕ್ಷಣವಾಕ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗವಾಗಿಲ್ಲ. ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯಿಂದ ಪೃಥಿವೀ
ಅರ್ಥವುಳ್ಳ ವಸ್ತುವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ

ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾದಿತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ ।

ಪರೀಕ್ಷಾ ನಾಮ—ಯುಕ್ತಾಯುಕ್ತಚಿಂತಾ (ಲಕ್ಷಿತಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಂ उत्पद्यते न वा इति विचारः)

इति उद्येश प्रकरणम्

४. अथ प्रमाण प्रकरणम् ।

(१) तत्रादौ प्रमाणसामान्य लक्षणमुच्यते—

यथार्थं प्रमाणं, अत्र यथाशब्दोऽनतिक्रमे वर्तते, अर्थशब्दश्च अर्थत इति व्युत्पत्त्या ज्ञेयवाची, तथा च ज्ञेयमनतिक्रम्य वर्तमानमित्युक्तं स्यात्, ज्ञेयमनतिक्रम्येत्यस्य प्रकारान्तरेण विना यद्देशकालयोः यद्ज्ञेयं यादृशं तथैवेति यावत्, वर्तमानं विषयीकारि, एवं च --यथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वं प्रमाणसामान्यलक्षणमित्युक्तं भवति ।

ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವಾಗಿದೆ. ಯಾದೃಶರಿಂದ, ಮೇಲಿನ ಧರ್ಮವು ಈ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಬಂದು, ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು. ಪರೀಕ್ಷೆಯೆಂದರೆ:-ಯುಕ್ತಾಯುಕ್ತ ವಿಚಾರವು. (ಲಕ್ಷಣದಿಂದ ಲಕ್ಷ್ಯಭೂತವಾದ ವಸ್ತುವು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುವದೋ ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬ ವಿಚಾರವು.)

(१) प्रमाणा लक्षणं सूचयति:-

प्रमाणं सामान्यं लक्षणं— यथाशब्दोऽनतिक्रमे वर्तते, अर्थशब्दश्च अर्थत इति व्युत्पत्त्या ज्ञेयवाची, तथा च ज्ञेयमनतिक्रम्य वर्तमानमित्युक्तं स्यात्, ज्ञेयमनतिक्रम्येत्यस्य प्रकारान्तरेण विना यद्देशकालयोः यद्ज्ञेयं यादृशं तथैवेति यावत्, वर्तमानं विषयीकारि, एवं च --यथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वं प्रमाणसामान्यलक्षणमित्युक्तं भवति ।

ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದ ವಸ್ತು (ಜ್ಞೇಯ) ವನ್ನು (ಅನತಿಕ್ರಮ್ಯ) ಅತಿಕ್ರಮಿಸದೇ ಇರುವದರಿಂದ ಯಾವ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಸ್ತುವು ಹೇಗಿರಬೇಕೋ ಹಾಗೆಯೇ ಅದನ್ನು ತಿಳಿಯುವದು ಎಂದರ್ಥವು.

ಆದರಂತೆ [ಯಥಾವಸ್ಥಿತವಾದ] ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆಯೇ ವಸ್ತುವು ಯಾವದು ಗ್ರಹಿಸುವದೋ ಆ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವು, ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ಜ್ಞೇಯ ವಿಷಯ ಕಾರಿತ್ವವು ಎಂದರೆ ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ವಸ್ತುವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವದು ಪ್ರಮಾಣ ಸಾಮಾನ್ಯದ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ನನು ಯಥಾವಸ್ಥಿತಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಸ್ಯ ಅನುಪ್ರಮಾಣೇಷ್ವಭಾವಾತ್ ಅವ್ಯಾ-
ಪ್ತೀತಿರिति चेन्न, ಕರಣೇಷ್ವಪಿ ಸಮ್ಯಕ್ ಜ್ಞಾನಸಾಧನತಯಾ ಪರಂಪರಯಾ ಜ್ಞೇಯವಿಷ-
ಯೀಕಾರಿತ್ವಮಸ್ಯೇವ, ನ ಹಿ ಸಾಕ್ಷಾದೇವ ಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಂ ಲಕ್ಷಣಂ ವಿವ-
ಕ್ಷಿತಂ, ಯೇನೋಕ್ತದೋಷಃ ಸ್ಯಾತ್, ಅಪಿ ತು ಉಭಯಸಾಧಾರಣಂ ಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವ-
ಮಾತ್ರಂ; ಇದಂ ಚ ಪರೀತೀಯೋಕ್ತಮ್ ।

ಸ್ವಮತೇ ತು-ಜ್ಞಾನ ಇವ ಕರಣೇಷ್ವಪಿ ಸಾಕ್ಷಾದೇವ ಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಮ-
ಸ್ತೀತಿ ನೋಕ್ತಾವ್ಯಾಪ್ತೀತಿರिति ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।

ಉಕ್ತಂ ಹಿ ಸುಧಾಢಾಂ - ಜ್ಞಾನವಿಷಯ ಏವ ಕರಣಾಣಾಂ ವಿಷಯ ಇತಿ, ಪರಂ ತು
ಅರ್ಥೇ ಜ್ಞೇಯತ್ವಂ ತತ್ ಜ್ಞಾನೋಪಾಧಿಕಂ (ಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಂ ನ ಕರಣೋಪಾಧಿ-
ಕಮ್ । ಕರಣಾಣಿ ತು-ಜ್ಞಾನಜನಕತಯಾ ಜ್ಞೇಯತಾಂ ಸಂಪಾದಯಂತೀತೀತಾವಂತಂ ವಿಶೇ-
ಷಮಾಶ್ರಿತೀಯ ಕೇವಲಾನುಪ್ರಮಾಣಭೇದಃ ಸಮರ್ಥಿತ ಇತಿ ನ ಕಶ್ಚಿದೋಷಃ ।

ಶಂಕಾ - ಈ ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ಜ್ಞೇಯ ವಿಷಯೀಕರಿಸುವಿಕೆಯು ಅನುಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ
ಬರುವುದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿದೋಷ ಬರುವದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದು

ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಸರಿಯಾದ ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನಗಳಾದುದರಿಂದ ಪರಂಪರೆಯಾಗಿ (ಜ್ಞಾನ-
ದ್ವಾರಾ) ಜ್ಞೇಯವನ್ನು (ವಸ್ತುವನ್ನು) ವಿಷಯೀಕರಿಸುವವು ಸಾಕ್ಷಾತ್ ವಿಷಯೀ-
ಕರಿಸುವದೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವುದರಿಂದ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷ ಬರಲಾರದು. ಈ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಕರಣ
[ಇಂದ್ರಿಯ] ಹಾಗೂ ಜ್ಞಾನ ಎರಡಕ್ಕೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವವು ಮಾತ್ರ
ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದು ಅನ್ಯಮತೀಯರ ಪ್ರಕಾರ ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು.

ನಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನದಂತೆ (ಕರಣ) ಇಂದ್ರಿಯಗಳೂ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಿಯೇ
ಜ್ಞೇಯವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವವು. ಅದರಿಂದ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿದೋಷವು ಬರಲಾರದು. ತ್ರಿ-
ಮನ್ವಾಸು ಸುಧಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದೆ-ಜ್ಞಾನದ ವಿಷಯವಾದುದೇ ಕರಣಗಳಿಗೆ
ವಿಷಯವು. ಆದರೆ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಜ್ಞೇಯತ್ವವು ಜ್ಞಾನೋಪಾಧಿಕವು [ಜ್ಞೇಯ ಘಟಕ
ಜ್ಞಾನ ನಿಮಿತ್ತವು] [ಎಂದರೆ ಜ್ಞೇಯದಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾದ ಜ್ಞಾನವೇ ಕಾರಣವಾಗಿ ಉಳ್ಳದ್ದು]
ಆಗಿದೆಯೇ ಹೊರತು ಕರಣೋಪಾಧಿಕವಾಗಿಲ್ಲ, ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಜ್ಞಾನಹುಟ್ಟಿಸಿ ವಸ್ತುವಿನ-
ಲ್ಲಿದ್ದ ಜ್ಞೇಯತ್ವವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವಿಶೇಷದ ಕಾರಣ ' ಕೇವಲ, ಹಾಗೂ
ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಜ್ಞೇಯ ವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವವು ಎರಡರ-
ಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಿಯೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಯಾವ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷವು ಇಲ್ಲ.

(ಒಟ್ಟು ಅಭಿಪ್ರಾಯವೇನೆಂದರೆ. ಒಂದು ವಸ್ತುವನ್ನು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಿ ವಿಷಯೀಕರಿಸುವಲ್ಲಿ

ಪ್ರमाणಲಕ್ಷಣೇ ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು-ಯಥಾವಸ್ಥಿತಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಮಿತ್ಯತ್ರ
ಯಥಾವಸ್ಥಿತತ್ವಮೇವ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಪ್ರಮಾತೃಪ್ರಮೇಯಯೋರಿತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ । ತಯೋರಪಿ
ಯಥಾವಸ್ಥಿತತ್ವಾತ್, ತದ್ವಾರಣಾಯ ವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಂ ದೇಯಂ, ತಯೋರ್ನಿರ್ವಿಷಯತ್ವೇನ
ವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ । ವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಮಿತ್ಯೇವೋಕ್ತೇ ವಿಪ-
ರ್ಯಯಾದೌ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಯಥಾವಸ್ಥಿತತ್ವಂ ದೇಯಂ, ವಿಪರ್ಯಯೇ ಯಥಾ-
ವಸ್ಥಿತವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ।

ಇತಿ ಪ್ರमाणಲಕ್ಷಣಸ್ವರೂಪವಿಚಾರಃ ।

(೨) ಪ್ರಮಾತೃಪ್ರಮೇಯಯೋಃ ಸ್ವರೂಪಂ ತು- ಪ್ರಮಾವಾನ್ ಪ್ರಮಾತಾ, ಸ್ವಾಮಿತ್ವ-
ಸಂಬಂಧೇನ ಪ್ರಮಾವಾನ್ ಪ್ರಮಾಸ್ವಾಮೀತಿ ಯಾವತ್, ಪ್ರಮಾವಿಷಯಃ ಪ್ರಮೇಯಮ್ ।

(೩) ವಿಷಯತ್ವಂ ನಾಮ-

ಜ್ಞಾನವು ಹಾಗೂ ಕರಣಗಳೂ ಸಮಾನವಾಗಿವೆ ಆದರೆ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿರ ತಕ್ಕ ಜ್ಞೇಯತ್ವ
ಧರ್ಮವನ್ನು ಜ್ಞಾನವು ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಆಗಿಯೂ ಕರಣಗಳು ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿ ಆ ಜ್ಞಾನ
ದ್ವಾರಾ ಗ್ರಹಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವಿಶೇಷದಿಂದ ಎರಡರಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.)

ದಲಕೃತ್ಯವು :- ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಂ ಎಂದು ಹೇಳಿದ ಪ್ರಮಾಣ
ದ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ 'ಯಥಾವಸ್ಥಿತಂ ಪ್ರಮಾಣಂ' ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ ತಿಳಿದು
ಕೊಳ್ಳುವ ಮಾನವ (ಪ್ರಮಾತೃ) ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಹಾಗೂ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುವ ವಿಷಯ (ಪ್ರಮೇಯ)
ದಲ್ಲಿಯೂ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು ಏಕೆಂದರೆ ಇವರಡರಲ್ಲಿಯೂ 'ಯಥಾವಸ್ಥಿತತೆಯು, ಇರುವದು
ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು, ವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವ, ಎಂಬ ಪದವನ್ನಿಡಬೇಕು. ಪ್ರಮಾತೃ ಹಾಗೂ
ಪ್ರಮೇಯಗಳು ನಿರ್ವಿಷಯವಾದ್ದರಿಂದ [ವಿಷಯೀಕರಿಸಲಾದ್ದರಿಂದ] ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಬರಲಾರದು ಆದರೆ ಕೇವಲ "ವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಂ ಪ್ರಮಾಣಂ" ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ
ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಸಂಶಯ ಜ್ಞಾನಗಳೂ ವಸ್ತು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು, ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ "ಯಥಾವಸ್ಥಿತ" ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು ಸಂಶಯ
ವಿಷಯವೂ ಜ್ಞಾನಗಳು ವಸ್ತು ವಿಷಯೀಕರಣಗಳಾದರೂ ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ವಸ್ತು ವಿಷಯೀಕಾರಿ-
ಗಳಾಗದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಬರಲಾರದು.

೨ ಪ್ರಮಾತೃ ಪ್ರಮೇಯಗಳ ಸ್ವರೂಪ ವಿಚಾರವು:- "ಪ್ರಮಾತೃ" ವೆಂದರೆ ಯಥಾರ್ಥ
ಜ್ಞಾನವು [ಪ್ರಮಾ]ವುಳ್ಳವನು, ಸ್ವಾಮಿತ್ವ ಸಂಬಂಧವಿಂದ ಪ್ರಮಾವನ್ನು ಹೊಂದಿದವನು
ಎಂದರ್ಥವು.

ಪ್ರಮೇಯ ಎಂದರೆ [ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ] ವಿಷಯ ವಾದುದೇ ಪ್ರಮೇಯವು

ಯತ್ಸನ್ನಿಕೃಷ್ಠಕರಣೇನ ಯಜ್ಞಾನಂ ಜಾಯತೇ ಸ ತಸ್ಯ ವಿಷಯಃ, ಯಥಾ - ಘಟಸನ್ನಿ-
ಕೃದ್ರಿಯೇಣ ಛೇ (ಚಕ್ಷುರಿದ್ರಿಯೇಣ) ಘಟಜ್ಞಾನಂ ಜಾಯತೇ, ಸಃ ಘಟಃ, ತಸ್ಯ ಜ್ಞಾನಸ್ಯ
(ಘಟಜ್ಞಾನಸ್ಯ) ವಿಷಯ ಇತಿ, ಘಟೇ ಏತಾದೃಶವಿಷಯತ್ವಮಸ್ತೀತಿ ಜ್ಞೇಯಂ ।

ಅತ್ರ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಶಬ್ದೇನ ಪ್ರತ್ಯಾಸತ್ತೇರೇವಾಭಿಮತತ್ವಾತ್ ಇಂದ್ರಿಯಾಣಾಂ ಅರ್ಥೈಃ
ಸಂಯೋಗ ಇವ ಲಿಂಗಶಬ್ದಯೋರಪಿ ಲಿಂಗಿವಾಕ್ಯಾರ್ಥಾಭ್ಯಾಂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಶಕ್ತಿರೂಪಪ್ರ-
ತ್ಯಾಸತ್ತಯಾ ಲಿಂಗಿವಾಕ್ಯಾರ್ಥಧೀಜನಕತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್ ಪ್ರತ್ಯಾಸತ್ತಿರೇವ ಸನ್ನಿ-
ಕರ್ಷಃ । ಅನ್ಯಥಾ ತಯೋಃ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಾಭಾವೇನ ಅನುಮಿತಾದಿಜನಕತ್ವಂ ನ
ಸ್ಯಾತ್ ।

(೪) ವಿಷಯಿತಾ ಚ-ಅರ್ಥಪ್ರಕಾಶನಶಕ್ತಿರ್ಜ್ಞೇಯಾ ।

(೫) ಪ್ರಮಾ ನಾಮ - ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಂ

ವಿಷಯತ್ವ ಎಂದರೆ- ಯಾವ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷ ವಾಗಲು ಜ್ಞಾನವುಂಟಾಗು-
ವದೋ ಆ ವಸ್ತುವೇ ಆ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಷಯವು ಆದರಲ್ಲಿ ವಿಷಯತ್ವವಿದೆ, ಉದಾಹರಣೆಗೆ:-
ಒಂದು ಘಟಕ್ಕೆ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಸನ್ನಿಕರ್ಷವಾದಾಗ ಆ ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ 'ಘಟದ, ಜ್ಞಾ-
ನವು ಹುಟ್ಟುವದು ಈ ಘಟ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಘಟವು ವಿಷಯವು ಆದ್ದರಿಂದ ಘಟದಲ್ಲಿ ವಿಷ-
ಯತ್ವ ಬಂದಿತು.

‘ ಸನ್ನಿಕರ್ಷ, ಶಬ್ದದಿಂದ (ಪ್ರತ್ಯಾಸತ್ತಿ) ಸಂಬಂಧ ಸಾಮಾನ್ಯವು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ
ವಿರುವದರಿಂದ, ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೂ ಇರುವ ಸಂಯೋಗ ಸಂಬಂಧದಂತೆ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗ-
ಲಿಂಗಗಳಿಗೆ [ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳಿಗೆ] ವ್ಯಾಪ್ತಿರೂಪ ಸಂಬಂಧವೂ, ಶಬ್ದದಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ
ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಶಬ್ದ ಹಾಗೂ ವಾಕ್ಯಾರ್ಥಗಳಿಗೆ ಶಬ್ದ ಶಕ್ತಿರೂಪ ಸಂಬಂಧವೂ ಇದ್ದು, ಈ ವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಹಾಗೂ ಶಬ್ದ ಶಕ್ತಿರೂಪ ಸಂಬಂಧದಿಂದ, ಲಿಂಗಿ [ಅನುಮತಿ] ಹಾಗೂ ವಾಕ್ಯಾರ್ಥ
ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟುವದರಿಂದ, ಸನ್ನಿಕರ್ಷವೆಂದರೆ ಪ್ರತ್ಯಾಸತ್ತಿ [ಸಂಬಂಧ ಮಾತ್ರ] ಎಂದಾಗು-
ವದು. ಒಂದು ವೇಳೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಹಾಗೂ ' ಶಕ್ತಿರೂಪ, ಸಂಬಂಧವನ್ನು ವಿವಕ್ಷಾಮಾಡದೆ ಸನ್ನಿ-
ಕರ್ಷ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಕೇವಲ ' ಸಂಯೋಗ ಸಂಬಂಧ, ಒಂದನ್ನೇ ಇಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳುವದಾದರೆ, ಅನು-
ಮಾನದಿಂದ ಹಾಗೂ ಶಬ್ದಗಳಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ಜ್ಞಾನವು ಸನ್ನಿಕರ್ಷವಿಲ್ಲದೇ ಹುಟ್ಟಿದೇ ಹೋಗ
ಬೇಕಾದ ಪ್ರಸಂಗ ಬರುವದು.

ವಿಷಯದಲ್ಲಿರುವ ಅರ್ಥಪ್ರಕಾಶನಸಾಮರ್ಥ್ಯಕ್ಕೆ ' ವಿಷಯಿತಾ ಎಂದು ಸಂಜ್ಞೆ, ಇದು
ಜ್ಞಾನದ ಧರ್ಮವಾಗಿದೆ.

೫] ಪ್ರಮಾ :- ಪ್ರಮಾ ಎಂದರೆ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು

ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಸಂಶಯವಿಪರ್ಯಯೋರತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಯಥಾರ್ಥಗ್ರಹಣಂ,
ತಯೋರ್ಯಥಾರ್ಥತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಯಥಾರ್ಥಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಕರಣೇಷು ಗತಂ, ಅतो
ಜ್ಞಾನಾಮಿತಿ ।

इतिप्रमातृप्रमेयादिस्वरूपकथनम् ।

इति प्रमाणप्रकरणम् ॥

(५) अथ संशयप्रकरणम् ।

प्रसक्तसंशयस्वरूपं विस्तारेणोच्यते--

(१) संशयस्य लक्षणं तु-एकस्मिन् धर्मिणि भासमानविहृद्धानೇ
ಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿಜ್ಞಾನತ್ವಂ, ತದ್ವಚ್ಚ ಲಕ್ಷಣಂ, ಅಯಂ ಸ್ಥಾಣುರ್ವಾ ಪುರುಷೋ ವಾ ಇತ್ಯಾ-
ಕಾರಕಸಂಶಯೇ ಸಮನ್ವಿತಂ ಭವತಿ, ತಥಾ ಹಿ-एकस्मिन् धर्मिणि पुरोवृ-
त्तिपदार्थे भासमानविहृद्धानेकाकासौ स्थाणुत्व पुरुषत्वे, तदवगाहि
ज्ञानं, अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा इत्याकारकज्ञानं,

ಈ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಜ್ಞಾನಂ ಎಂದಿಷ್ಟೆ ಹೇಳಿದರೆ ಸಂಶಯ ಹಾಗೂ ವಿಪರೀತ್ಯ
ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು ಅದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು 'ಯಥಾರ್ಥ' ಎಂದು ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು ಸಂಶಯ ಹಾಗೂ ವಿಪರ್ಯಯಗಳಲ್ಲಿ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ನಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು "ಯಥಾರ್ಥಂ" ಎಂದಿಷ್ಟೆ ಹೇಳಿದರೆ ಕರಣ
[ಇಂದ್ರಿಯ] ಗಳೂ ಯಥಾರ್ಥ ವಾದುದರಿಂದ, ಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು
ಅದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು 'ಜ್ಞಾನ', ಎಂದಿಡಬೇಕು ಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ನಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ
ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ.

೫. ಸಂಶಯ ಪ್ರಕರಣವು

ಮೇಲೆ ಪ್ರಸಕ್ತವಾದ 'ಸಂಶಯ' ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ-
೧] ಸಂಶಯದ ಲಕ್ಷಣವು - ಒಂದು ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಅನೇಕ-
ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವ ಜ್ಞಾನವು ಸಂಶಯವು. ಇದು ಮೋಟು ಮರವೋ ಇಲ್ಲವೋ
ಮನುಷ್ಯನೋ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು:- ಪದಾರ್ಥವು ಒಂದು
ಧರ್ಮಿಯು, ಅಲ್ಲಿ ತೋರುವ ವಿರುದ್ಧ ಅನೇಕ ಆಕಾರಗಳು, ಮೋಟು ಮರದ ಧರ್ಮ, ಹಾಗೂ
ಪುರುಷ ಧರ್ಮಗಳು, ಅವುಗಳನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವ ಜ್ಞಾನವು, ಇದು ಮೋಟು ಮರವೇ ?
ಪುರುಷನೇ ? ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು

ತस्ಮಿನ್ ಜ್ಞಾನತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ವಾಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು ಇತ್ಯಮ್—ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಅಯಂ ಘಟ ಇತಿ ಜ್ಞಾನೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಃ ಅನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹೀತಿ ಜ್ಞಾನೇ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ, ಅಯಂ ಘಟ ಇತಿ ಜ್ಞಾನೇ ಏಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿತ್ವೇನಾನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, -ಅನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿಜ್ಞಾನತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಸ್ಥಾಣುಪುರುಷೌ, ಘಟಪಟಸ್ತಂಭಾ ಇತ್ಯಾದಿಕೇ ಸಮೂಹಾಲಂಬನಜ್ಞಾನೇ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ- ತತ್ರ ಅನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿಜ್ಞಾನತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ವಾತ್, ತತ್ಪರಿಹಾರ್ಥಂ ಏಕಸ್ಮಿನ್ ಧರ್ಮಿಣಿತಿ ವಕ್ತವ್ಯಂ, ಸಮೂಹಾಲಂಬಾನಾತ್ಮಕಜ್ಞಾನस्याನೇಕಧರ್ಮಿಕತ್ವೇನ ಏಕಧರ್ಮಿಕತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ । ಏಕಸ್ಮಿನ್ ಧರ್ಮಿಣಿ ಅನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿಜ್ಞಾನತ್ವಂ ಇತ್ಯವೋಕ್ತೇ ವೃಕ್ಷಃ ಶಿಶುಪಾ, ಘಟೋ ದ್ರವ್ಯಮಿತ್ಯತ್ರ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,

ಈ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತ ಲಕ್ಷಣ ಬರುವದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯ ವಾಗುವದು.

ಸಂಶಯದ ಲಕ್ಷಣದ ಲಕ್ಷ್ಯವು :- ಕೇವಲ 'ಜ್ಞಾನಂ ಸಂಶಯಃ; ಎಂದರೆ ಇದು ಘಟಕವು ಎಂಬ ಒಂದೇ ಘಟತ್ವ ಧರ್ಮ ಗ್ರಹಿಸುವ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ 'ಅನೇಕಾಕಾರವ ಗಾಹಿ' (ಅನೇಕ ಧರ್ಮವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವ) ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಇದು ಘಟವು, ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು ಘಟ ಧರ್ಮ ಒಂದನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವದಲ್ಲದೇ ಅನೇಕಾಕಾರಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವದಿಲ್ಲವಾದಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ " ಅನೇಕಾಕಾರವ ಗಾಹಿತ್ವಂ " (ಅನೇಕ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವ ಧರ್ಮವು ಸಂಶಯ) ಎಂದು ಮಾತ್ರ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ಮೋಟು, ಮರ, ಮನುಷ್ಯ, ಘಟ, ವಸ್ತ್ರ, ಕಂಬ, ಗೋಡೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಜ್ಞಾನವು, ಸಮೂಹಾಲಂಬನ ಜ್ಞಾನವಾಗಿದ್ದು, ಅನೇಕ ಧರ್ಮವಾಗಾಹಿ ಯಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುವಲ್ಲಿ ಒಂದು ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ (ಏಕಸ್ಥಿನ್ ಧರ್ಮಿಣಿ) ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಸಮೂಹದ ಜ್ಞಾನವು ಅನೇಕ ಧರ್ಮಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇದೇಯೇ ಹೊರತು ಏಕ ಧರ್ಮಕ್ಕಾಗಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಒರಲಾರದು (ಏಕಸ್ಥಿನ್ ಧರ್ಮಿಣಿ ಅನೇಕ ಅಕಾರಾಗಾಹಿಜ್ಞಾನಂ ಸಂಶಯಃ) • ಒಂದು ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವ ಜ್ಞಾನ ಸಂಶಯ • ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ಘಟವು ದ್ರವ್ಯವು ಇದ ಅರಳಿ ಮರವು ಎಂಬ ಅನೇಕ ಧರ್ಮಗಳುಳ್ಳ ಒಂದೇ ಧರ್ಮಿಯ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.

ತತ್ರ ವೃಕ್ಷಧರ್ಮಿಕವೃಕ್ಷತ್ವಶಿಶುಪಾತ್ವಾನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿಜ್ಞಾನತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ವಿರುದ್ಧೇತಿ, ವೃಕ್ಷಃ ಶಿಶುಪಾ ಇತಿ ಜ್ಞಾನೇ ಆಕಾರಾ-
ಣಾಮವಿರುದ್ಧತ್ವಾತ್, ವಿರುದ್ಧಾನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿಜ್ಞಾನತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,
ವಿರುದ್ಧಾನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿಜ್ಞಾನತ್ವಮಿತ್ಯೇವೋಕ್ತಂ ಇದಂ ರಜತಮಿತಿ ಶ್ರಮೇ ಗತಂತತ್ರ
ಏಕಸ್ಮಿನ್ ಧರ್ಮಿಣಿ ಶುಕ್ತೌ ಇದಂತ್ವರಜತತ್ವಾನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿಜ್ಞಾನತ್ವಸ್ಯ
ಸತ್ತ್ವಾತ್, ಅತಃ ಭಾಸಮಾನೇತಿ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ, ಇದಂ ರಜತಮಿತಿ ಶ್ರಮೇ ಇದಂ-
ತ್ವರಜತತ್ವಯೋರ್ವಿರೋಧಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ವಿರೋಧಸ್ಯ ಭಾಸಮಾನತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿ-
ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ।

ಏವಂ ಚ ಏಕಸ್ಮಿನ್ ಧರ್ಮಿಣಿ ಭಾಸಮಾನವಿರುದ್ಧಾನೇ ಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿಜ್ಞಾನತ್ವಂ
ಸಂಶಯಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ । ತಥಾಪಿ ಇದಂ ಸಂಶಯಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಂ ನ
ಭವತಿ, ಸಂಶಯಾನಾಮನೇಕಪ್ರಕಾರಕತ್ವಾತ್ ಉಕ್ತಂ ಚ ಅಭಿನವಾಮೃತೇ, ತಥಾ ಹಿ-
(೧) ಏಕಧರ್ಮಿಕಾನೇಕಕೋಟಿಕಃ, ಯಥಾ-ಅಯಂ ಸ್ಥಾಣುರ್ವಾ ಪುರುಷೋ ವಾ

ಎಕೆಂದರೆ ಇದು ಅರಳೆಯ ಮರ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು, ಅರಳೆಯ ಸಿಂಶುಪಾ
ಜಾತಿ ಧರ್ಮ, ಹಾಗೂ ವೃಕ್ಷಧರ್ಮ, ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಎದುರಿಗಿರುವ
ವೃಕ್ಷರೂಪ ಧರ್ಮಿಯ ಜ್ಞಾನವಾಗಿದೆ. ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ 'ವಿರುದ್ಧ', ಎಂಬ ಪದವನ್ನು
ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಅಂದರೆ 'ವಿರುದ್ಧ' ಅನೇಕಾಕಾರವಾಗಬಹುದಾದ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು.
ಈಗ 'ಇದು ಅರಳೆಮರ' ಎಂಬ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ 'ಇದು
ಬೆಳ್ಳಿಯು, ಎಂಬ ಬ್ರಹ್ಮದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.

ಭ್ರಮಾತ್ಮಕ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಿಯಾದ ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ (ಶುಕ್ತಿ) ಎದುರಿದ್ದ ವಸ್ತು
ಧರ್ಮ (ಇದಂತ್ಯ) ಹಾಗೂ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಧರ್ಮ (ರಜತತ್ವ) ಗಳೆಂಬ ವಿರುದ್ಧ
ಅನೇಕಾಕಾರವಾಗಬಹುದಾದ ಜ್ಞಾನವಿದೆ ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ತೋರುವ [ಭಾಸಮಾನ]
ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು [ಭಾಸಮಾನ ವಿರುದ್ಧ ಧರ್ಮ ಎನ್ನಬೇಕು] ಇದು ಬೆಳ್ಳಿ,
ಎಂಬ ಬ್ರಹ್ಮದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿರುವ ವಸ್ತು ಎಂಬ ಧರ್ಮ ಹಾಗೂ 'ಬೆಳ್ಳಿಯ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ,
ವಿರೋಧ ವಿದ್ವರೂ ಅನು ಭಾಸಮಾನವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ.

ಅಂತೂ ಒಂದು ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ತೋರಿತಕ್ಕ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಅನೇಕ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು
ಅವಗಾಹಿಸತಕ್ಕ ಜ್ಞಾನವು ಸಂಶಯವು ಎಂದಂತಾಯಿತು. ಆದರೂ ಇದು ಸಂಶಯ
ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣವಾಗಲಾರದು ಸಂಶಯಗಳು ಅನೇಕರೀತಿ ಯಾಗಿದೆಯೆಂದು ಅಭಿನ-
ವಾಮೃತ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.

(೨) ಅನೇಕಧರ್ಮಿಕ, ಏಕಕೋಟಿಕೋ ಯಥಾ-ಕಿಮಯಂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಃ ತತಃ ಸ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಃ, ಅನೇಕಧರ್ಮಿಕಃ ಅನೇಕಕೋಟಿಕಃ, ಯಥಾ-ಕಾಲೋ ವಾ ಕಾರಣಂ ರಾಜೋ ರಾಜಾ ವಾ ಕಾಲಕಾರಣಮಿತ್ಯಾದಿಕಃ ।

ತಥಾ ಚ ಅನೇಕಧರ್ಮಿಕಸಂಶಯೇ ಏಕಧರ್ಮಿಕತ್ವಾಭಾವಾತ್ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತಥಾ ಅನೇಕಧರ್ಮಿಕ-ಏಕಕೋಟಿಕಸಂಶಯೇಽಪಿ ಭಾಸಮಾನವಿರುದ್ಧಾನೇಕಾಕಾರಾವಗಹಿತವಾ-ಭಾವಾದವ್ಯಾಪ್ತಿಶ್ಚ, ಅತಃ ಇದಂ ಸಂಶಯಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಂ ನ; ಕಿಂತು ವಿಶೇಷಲಕ್ಷಣಂ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ನನು ಸಂಶಯಲಕ್ಷಣೇ ಏಕಸ್ಮಿನ್ಧರ್ಮಿಣಿತಿ ಮಾಸ್ತು, ಕಿಂತು ಭಾಸಮಾನವಿರುದ್ಧಾನೇಕಾಕಾರನಿಷ್ಠಪ್ರಕರತಾನಿರೂಪಿತವಿಶೇಷತಾಕತ್ವಮಿತ್ಯೇವ ಸಂಶಯಲಕ್ಷಣಮಸ್ತು,

೧] ಏಕ ಧರ್ಮಿಕ ಅನೇಕ ಕೋಟಿಕ ಸಂಶಯವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ :- ಇದು ಮೋಟು ಮರವೋ ಮನುಷ್ಯನೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯವು.

೨] ಅನೇಕ ಧರ್ಮಿಕ ಏಕ ಕೋಟಿಕ ಸಂಶಯವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ :- ಬ್ರಾಹ್ಮಣನು ಅವನೋ ಇವನೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯವು.

೩] ಅನೇಕ ಧರ್ಮಿಕ ಅನೇಕಕೋಟಿಕಸಂಶಯವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ :- ಕಾಲವು ರಾಜನಿಗೆ ಕಾರಣವೋ, ಅಥವಾ ರಾಜನು 'ಕಾಲಕ್ಕೆ' ಕಾರಣನೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯವು ಇತ್ಯಾದಿಗಳು. ಪ್ರಕೃತ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಲಕ್ಷಣ, ಅನೇಕ ಧರ್ಮಿಕ ಏಕ ಕೋಟಿಕ, ಹಾಗೂ 'ಅನೇಕ ಧರ್ಮಿಕ ಅನೇಕ ಕೋಟಿಕ', ಎಂಬ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಬರುವುದಿಲ್ಲ ಏಕೆಂದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ 'ಒಂದೇ ಧರ್ಮಿಯೂ, ಇಲ್ಲ ಹಾಗೂ 'ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ತೋರುವ ಅನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿತ್ಯವೂ ಇಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷ ಬರುವದು ಅದ-ಕಾರಣ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಲಕ್ಷಣವು ಒಂದು ಪ್ರಕಾರ ಸಂಶಯ ವಿಶೇಷದ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿದೆಯೇ ಹೊರತು ಸಂಶಯ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣವಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಶಂಕಾ- ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ 'ಒಂದು ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ' ಎಂಬಲ್ಲಿಯ 'ಒಂದು' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಬೇಡ ಕೇವಲ ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಅನೇಕ ವಿರುದ್ಧ ಧರ್ಮ ಗ್ರಹಿಸುವ ಜ್ಞಾನ ಇಷ್ಟೆ ಇರಲಿ. ಹಾಗೆಂದರೆ, ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ತೋರುವ ಅನೇಕ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಿಯನ್ನು ಅವಗಾಹಿಸುವ ಜ್ಞಾನವು ಸಂಶಯವು (ಭಾಸಮಾನ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರಕಾರತಾ ನಿರೂಪಿತ ವಿಶೇಷ ನಿರೂಪಕ ಜ್ಞಾನವು) ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ

ತಥಾ ಚ ಏಕಧರ್ಮಿಕಸಂಶಯೇ ಅನೇಕಧರ್ಮಿಕಾನೇಕಕೋಟಿಕಸಂಶಯೇಽಪಿಭಾ-
ಸಮಾನವಿರುದ್ಧಾನೇಕಾಕಾರನಿಷ್ಠಪ್ರಕಾರತಾನಿರೂಪಿತವಿಶೇಷ್ಯತಾಕತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾ-
ನ್ವಾವ್ಯಾಪ್ತಿರिति चेन्न, ಸಂಭಾವನಾರೂಪೇ, ಬಾಹ್ಯಪ್ರದೇಶೋ ಅನೇನ ಪುರುಷೇಣ ಭಾ-
ವ್ಯಮಿತ್ಯನ್ಯತರಕೋಟಿಪ್ರಧಾನರೂಪಸಂಶಯೇ ತಥಾ ಅನೇಕಧರ್ಮಿಕ-ಏಕಕೋಟಿಕಸಂ-
ಶಯೇ ಚ ಭಾಸಮಾನವಿರುದ್ಧಾನೇಕಾಕಾರಾವಗಾಹಿತ್ವಾಭಾವಾದವ್ಯಾಪ್ತಿರ್ಭವತ್ಯೇವ,
ಅತಃ ಸಂಶಯವಿಶೇಷಲಕ್ಷಣಮ್ ।

॥ ಇತಿ ಸಂಶಯವಿಶೇಷಲಕ್ಷಣನಿರೂಪಣಮ್ ॥

(೨) ಸಂಶಯಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಂ ತು-ಅನವಧಾರಣಜ್ಞಾನಂ ಸಂಶಯಃ, ತಥಾ ಚಾ-
ವಧಾರಣಾಭಿನ್ನಂ ಜ್ಞಾನಂ ಸಂಶಯ ಇತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ, ಸರ್ವಸಂಶಯೇಷ್ವಪಿ ಅಸ್ಯ ಲಕ್ಷ-
ಣಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವೇನ ನಾವ್ಯಾಪ್ತ್ಯಾದಿದೋಷಾವಕಾಶಃ ।

ನನು ಅವಧಾರಣಾಭಿನ್ನಂ ಜ್ಞಾನಂ ಸಂಶಯ ಇತ್ಯುಕ್ತಂ । ತತ್ರ ಅವಧಾರಣತ್ವಂ ಚ
ಸಂಶಯಾಭಿನ್ನತ್ವಂ,

ಏಕ ಧರ್ಮಿಕ ಸಂಶಯ ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಧರ್ಮಿಕ ಅನೇಕ ಕೋಟಿಕ, ಸಂಶಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ
ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ತೋರುವ ಅನೇಕಾಕಾರನಿಷ್ಠಪ್ರಕಾರತಾ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ್ಯತಾವನ್ನೂ
ಗ್ರಹಿಸುವ ಜ್ಞಾನತ್ವ ಇರುವುದರಿಂದ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರದೇ ಸಂಶಯ ಸಾಮಾನ್ಯ
ಲಕ್ಷಣವಾಗುವದು, ಎಂಬ ಸಂಶಯವು ಬಂದರೆ ಇದು ಸರಿಯಲ್ಲ.

ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಪುರುಷನಿರಬಹುದು:- ಎಂಬ ಸಂಭಾವನ ರೂಪವಾದ ಅನ್ಯ-
ತರಕೋಟಿ ಪ್ರಧಾನ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿಯೂ. ಹಾಗೂ , ಅವನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣನೇ ಆದವನು
ಇವನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣನೇ ಎಂಬ ಅನೇಕ ಧರ್ಮಿಕ ಏಕ ಕೋಟಿಕ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿಯೂ ವಿರುದ್ಧ-
ವಾಗಿ ತೋರುವ ಅನೇಕಾಕಾರವ ಗಾಹಿತ್ಯವು ಇಲ್ಲದಕಾರಣ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿದೋಷ, ಅದುದ-
ರಿಂದ ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣವು ಸಂಶಯ ವಿಶೇಷದ ಲಕ್ಷಣವೇ ಹೊರತು ಸಂಶಯ ಸಾಮಾನ್ಯ
ಲಕ್ಷಣವಲ್ಲ.

೨ ಸಂಶಯ ಸಾಮಾನ್ಯದ ಲಕ್ಷಣವು:-

ಅನವ ಧಾರಣ ಜ್ಞಾನವು ಸಂಶಯವು. ಎಂದರೆ ನಿಶ್ಚಯ ಭಿನ್ನ ಜ್ಞಾನವು ಸಂಶಯ
ಸಂದೇಹಾಯಿತು. ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಎಲ್ಲ ಪ್ರಕಾರದ ಸಂಶಯಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವುದರಿಂದ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಮೊದಲಾದ ದೋಷಗಳು ಬರಲಾರವು. (ಏಕೆಂದರೆ ಎಲ್ಲ ಸಂಶಯಗಳು ನಿಶ್ಚಯ
ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ)

ಏಕಾ:- ನಿಶ್ಚಯ ಭಿನ್ನ ಜ್ಞಾನವು ಸಂಶಯವೆಂದು ಹೇಳುವುದಾದರೆ, ನಿಶ್ಚಯವೆಂದರೆ

ತथा च अवधारणभिन्नं ज्ञानं संशयः संशयभिन्नं ज्ञान-
मवधारणमित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति चेदत्र जनार्दनीये एवं समाहितं
अवधारणभिन्नज्ञानमेव संशयः, अवधारणत्वं च (न संशयभिन्नत्वं)
निष्कंपप्रवृत्तिजननयोग्यज्ञानत्वमिति निर्वचनेनान्योन्याश्रयानवका-
शात् । ननु प्रवृत्तेः निष्कंपत्वं च निःसंशयत्वमेवेति, पुनरप्यन्योन्याश्रय
इति चेन्न, प्रवृत्तेः निष्कंपत्वं नाम ज्ञाने स्पष्टत्ववत् प्रवृत्तिगतजाति-
विशेष एवेति न कश्चित् क्षुद्रोपद्रव इति ।

श्रीनिवासतीर्थीये एवमुक्तं—न च संशयस्यापि धर्म्यशे अवधारणत्वेन
तत्रावधारणभिन्नत्वं वा अवधारणत्वानधिकरणत्वं वा नास्तीत्यसंभव
इति वाच्यं,

ಸಂಶಯ ಭಿನ್ನವೆಂದು ಅರ್ಥ,

ಸಂಶಯವೆಂದರೆ ನಿಶ್ಚಯ ಭಿನ್ನವೆಂದರ್ಥ, ಹೀಗೆ ಆನ್ಯೋ-
ನ್ಯಾಶ್ರಯವೆಂಬದಕ್ಕೆ (ಹುಚ್ಚು ಹೋಗದೆ ಮದುವೆಯಾಗದು, ಮದುವೆಯಾಗದೆ ಹುಚ್ಚು
ಹೋಗದು ಎಂಬ ನಾಣ್ಣುಡಿಯು ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ) ಅದ್ದರಿಂದ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಸಿದ್ಧಿ-
ಸಲಾರದು ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಜನಾರ್ದನ ಭಟ್ಟರು ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿ-
ದ್ದಾರೆ:- ನಿಶ್ಚಯ ಭಿನ್ನ ಜ್ಞಾನವೇ ಸಂಶಯವು. ನಿಶ್ಚಯವೆಂದರೆ ಸಂಶಯ ಭಿನ್ನ
ಜ್ಞಾನವೆಂದರ್ಥವಲ್ಲ. ನಿಷ್ಕಂಪ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಜ್ಞಾನವೆಂದರ್ಥವು (ಯಾವು-
ದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯು ಸಫಲವಾಗುವದೋ ಆ ಜ್ಞಾನವು.) ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ
ನಿಷ್ಕಂಪವೆಂದರೇನು ಎಂದು ಅರ್ಜುನನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಂಶಯ ಭಿನ್ನವೆಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ
ಆನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ ಬಂದೇ ಬರುವದೆಂಬ ಶಂಕೆ ಬರುವದಾದರೆ, ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟತೆಯೆಂಬ
ಧರ್ಮವು ಹೀಗೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವೋ ಹಾಗೆಯೇ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ನಿಷ್ಕಂಪತ್ವವು ಸ್ವಾಭಾ-
ವಿಕ ಧರ್ಮವೆಂದು (ನಿರ್ವಚನ ಮಾಡಲಾಗದ ಅಖಂಡ ಧರ್ಮ) ಹೇಳಬೇಕು. ಅದು-
ದರಿಂದ ಆನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯದೊಳಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ.

ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀನಿವಾಸ ತೀರ್ಥರು ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಬರೆಯುತ್ತಾರೆ
ಸಂಶಯವು ಕೂಡ ಧರ್ಮಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ (ವಿಶೇಷ್ಯರದಲ್ಲಿ) ಎಂದರೆ ಮುಂದಿರುವ
ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಯವೇ ಆಗಿರುವದರಿಂದ, ನಿಶ್ಚಯ ಭಿನ್ನ [ಸಂಶಯ] ವಾಗಲಿಲ್ಲ.
ಕಾರಣ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಯ ಭಿನ್ನವೆಂಬ ಲಕ್ಷಣವೇ ಬರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ಅನವಧಾ-
ರಣ ಜ್ಞಾನವು ಸಂಶಯವು, ಎಂಬ ಲಕ್ಷಣವು ಅಸಂಭವಿಯಾಗುವದೆಂದು ಅನ್ವಯಿಸಬೇಕು.

ಪ್ರಕಾರಾವಧಾರಣಜ್ಞಾನವತ್ಯಾಭಿಮತತ್ವಾತ್, ಅವಧಾರಣತ್ವಂ ಚ ನಿಶ್ಚಯತ್ವಂ, ತच्च ವ್ಯಸ್ಥಿತಕೋಟಿಕವಮಂತೋ ನಾತ್ರ ಕಶ್ಚಿತ್ ಕ್ಷುಬ್ಧೋಪದ್ರವ ಇತಿ ಸಂಕ್ಷೇಪಃ ।

ತಥಾ ಚ ಸಂಶಯೇ ಧರ್ಮ್ಯಶೇಷವಧಾರಣತ್ವೇಽಪಿ ಪ್ರಕಾರಾಂಶೇ ವ್ಯವಸ್ಥಿತಕೋಟಿಕವರೂಪಾವಧಾರಣತ್ವಾಭಾವಾದವಧಾರಣಭಿನ್ನತ್ವಸ್ಯ ತತ್ರಾಪಿ ಸತ್ತ್ವೇನ ನಾಸಂಭವ ಇತ್ಯಭಿಪ್ರಾಯಃ ।

॥ ಇತಿ ಸಂಶಯಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಮ್ ॥

(೩) ಸಂಶಯಕಾರಣಂ ತು-ನಿರ್ಣಾಯಿಕಾಭಾವಸಹಕೃತಸಾಧಾರಣಧರ್ಮವದ್ಭೂಮಿ-ಜ್ಞಾನಂ ಕಾರಣಂ, ಯಥಾ-ಅಯಂ ಸ್ಯಾಣುರ್ವಾ ಪುರುಷೋ ವಾ ಇತ್ಯತ್ರ ಸ್ಥಾಣುತ್ವಪುರುಷ-ತ್ವಕೋಟಿನಿರ್ಣಾಯಿಕಾಭಾವಸಹಕೃತಸಾಧಾರಣಧರ್ಮಂ ಉದ್ಭವಂತಿ, ತಾದೃಶಧರ್ಮವದ್ಭೂಮಿ, ಪುರೋವರ್ತಿಪದಾರ್ಥಃ, ತದ್ಜ್ಞಾನಂ ಪೂರ್ವೋಕ್ತಸಂಶಯಂ ಪ್ರತಿ ಕಾರಣಮ್ ।

[ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ಅನವಧಾರಣಾ ಭಿನ್ನತ್ವವಾಗಲೀ, ಅನವಧಾರಣಾ ಅನಧಿ-ಕರಣತ್ವವಾಗಲೀ, ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅಸಂಭವಿಯಾಗುವದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದು.] ಪ್ರಕಾರಾಂ-ಶದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಯವಿದ್ದಾಗ ಈ ದೋಷ ಬರುವದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವು. ಮುಂದಿರುವ ವಸ್ತು-ವು ಮೋಟು ಮರವೋ, ಮನುಷ್ಯನೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ ಅಂಶದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಯ ವಿದ್ದರೂ, ಮೋಟು ಮರ ಧರ್ಮ-ದಾಗೂ ಪುರುಷಧರ್ಮಗಳ [ಪ್ರಕಾರಗಳು] ಅಂಶದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಯ ವಿರುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದಲೇ ಸಂಶಯ ಬರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆಯೇ ಸರ್ವ ಸಂಶಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನಿಶ್ಚಯ ಭಿನ್ನತ್ವವಿರುವದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. [ಅಸಂಭವ ದೋಷ ಬರುವುದಿಲ್ಲ] ನಿಶ್ಚಯವೆಂದರೆ ಅವಧಾರಣವು. ಅವಧಾರಣವೆಂದರೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಧರ್ಮಗಳ (ಪ್ರಕಾರಗಳ) ಜ್ಞಾನವೆಂದರ್ಥವು. ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾರಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇವು ಹೀಗೆಯೇ ಎಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಧರ್ಮಗಳ ಜ್ಞಾನವು (ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಕೋಟಿಕತ್ವರೂಪ ಅವಧಾರಣತ್ವ) ಇಲ್ಲವಿರುವದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಯಾವ ದೋಷವೂ ಬರುವದಿಲ್ಲ.

ಸಂಶಯ ಕಾರಣವು-ಃ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಅಭಾವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವುಳ್ಳ ಧರ್ಮಿಯ ಜ್ಞಾನವು ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ಅದು ಮೋಟುಮರವೋ ಮನುಷ್ಯನೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ, ಮರದ ಧರ್ಮ ಪುರುಷ ಧರ್ಮಗಳ [ಸ್ಥಾಣುತ್ವ ಪುರುಷತ್ವಗಳಲ್ಲಿ] ನಿಶ್ಚಯ ಅಭಾವದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವಾದ ಎತ್ತರವು [ಉದ್ಭವತಾ] ಮುಂದೆ ತೋರುವ ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಇದ್ದದರಿಂದ,

ಸಾಧಾರಣತ್ವಂ ಚ-ಸಂಶಯಕೋಟ್ಯಧಿಕರಣವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ ಸಂಶಯವಿಶೇಷ
ವೃತ್ತಿತ್ವಂ, ಯಥಾ, ಅಯಂ ಸ್ಥಾಣುರ್ವಾ ಪುರುಷೋ ವಾ ಇತ್ಯತ್ರ ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮಃ, ಉ
ಛ್ವತಾ, ತತ್ರ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ, ಯಥಾ-

ಸ್ಥಾಣುರ್ವಾ ಪುರುಷೋ ವಾ ಇತಿ ಸಂಶಯಃ, ಸಂಶಯಕೋಟಿ ಸ್ಥಾಣುತ್ವಪುರುಷತ್ವ
ಕೋಟಿ, ತದಧಿಕರಣಂ ಸ್ಥಾಣುಪುರುಷೌ ತದ್ವೃತ್ತಿಃ, ಉಛ್ವತಾ, ತದ್ವೃತ್ತಿತ್ವಂ ಉ
ಛ್ವತಾಯಾಂ, ಸಂಶಯವಿಶೇಷ್ಯಂ ಪುರೋವೃತ್ತಿಪದಾರ್ಥಃ, ತದ್ವೃತ್ತಿಃ, ಉಛ್ವತಾ, ತದ್ವ
ತ್ತಿತ್ವಂ ಉಛ್ವತಾಯಾಮಿತಿ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ-

ಅತ್ರ ಉಛ್ವತಾ ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮ ಇತ್ಯುಕ್ತಃ, ಸ್ಥಾಣುಗತ-ಉಛ್ವತಾ-ಎವ ಪುರುಷಗತ
ಕಥಂ ಭವತಿ? “ ಭಿನ್ನಾಶ್ಚ ಭಿನ್ನಧರ್ಮಶ್ಚ ಪದಾರ್ಥಾ ನಿಖಿಲಾ ಅಪಿ ,, ಇತಿ
ನಿಯಮಾದಿತಿ ಚೇತ್ ಆದರ್ಶಂ ಎವಮುಕ್ತಂ-ಸಾಧಾರಣತ್ವಂ ಚ ಸಂಶಯಕೋಟಿಧರ್ಮವೃತ್ತಿ-
ಧರ್ಮಸಜಾತೀಯತ್ವಮಿತಿ ।

ಈ ಎತ್ತರವಿರುವ ಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾನವು ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವು.

ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮ ಎಂದರೆ:- ಸಂಶಯ ಕೋಟಿಗಳಿಗೆ ಅಶ್ರಯ [ಅಧಿಕರಣ]
ವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಧರ್ಮ [ವಿಶೇಷ್ಯ] ಯಾದ ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿಯೂ
ಇರುವ ಧರ್ಮವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ಅದು [ಸ್ಥಾಣು] ಮೊಟ್ಟಮುರವೋ ಅಥವಾ
ಮನುಷ್ಯನೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವು.

ಅಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವು : “ ಅಯಂ ಸ್ಥಾಣುಃ ವಾವುರುಷೋವಾ ” ಎಂಬ ಸಂಶಯ-
ದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಣುತ್ವ, ಹಾಗೂ ಪುರುಷತ್ವ, ಸಂಶಯ ಕೋಟಿಗಳು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಅಧಿಕರ-
ಣಗಳು : ಸ್ಥಾಣು, ಹಾಗೂ ಪುರುಷನು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ [ಉದ್ವೇಗತಾ] ಎತ್ತರ ಧರ್ಮ-
ವಿರುವದು. ಈ ಧರ್ಮವು ಸಂಶಯ ವಿಶೇಷ್ಯವಾದ ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ (ಮುಂದಿರುವ ಪದಾ-
ರ್ಥದಲ್ಲಿ) ಯೂ ಇರುವದರಿಂದ, ಉದ್ವೇಗತೆ ಎಂದರೆ ಎತ್ತರವು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವು.
[ಒಟ್ಟು ಅಭಿಪ್ರಾಯವು- ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಧರ್ಮವು ಉಭಯಕೋಟಿಗೆ ಅಧಿಕ-
ರಣವಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವದೋ ಮತ್ತು ಸಂಶಯದ ವಿಶೇಷ್ಯವಾದ ಮುಂದಿರುವ ಪದಾ-
ರ್ಥದಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವದೋ ಅದೇ ಧರ್ಮವೇ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವು.] ಪ್ರಕೃತ ಸ್ಥಾಣು-
ರ್ವಾ ಪುರುಷೋವಾ ಎಂಬ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಉದ್ವೇಗತೆಯು ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮವೆಂದಂತಾ-
ಯಿತು. ಆದರೆ ಸಮಸ್ತ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಭಿನ್ನವಾಗಿಯೂ ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ಧರ್ಮ-
ವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿಯೂ ಇರುವದೆಂಬ ನಿಯಮವಿರುವದರಿಂದ, ಸ್ಥಾಣುಗತವಾದ ಉದ್ವೇಗತೆ-
ಯು ಪುರುಷಗತ ಹೇಗಾಗುವದೆಂಬ ಸಂಶಯಬಂದರೆ.

एषं सर्वत्र साजात्यघटितं लक्षणं, कार्यम् ।

अत्र नैयायिकादयः संशयं प्रति पंच कारणानि वदन्ति -तदित्थम्
(१) साधारणधर्मः (२) असाधारणधर्मः (३) विप्रतिपत्तिः (४)
उपलब्धिः (५) अनुपलब्धिरिति । तद्यथा-

(१) स्थाणुपुरुषयोः साधारणं ऊर्ध्वतालक्षणं धर्मं पुरोवर्तिन्युपलभ्य
स्थाणुपुरुषौ स्मृत्वा विशेषजिज्ञासायां स्थाणुत्वनिश्चायकं वक्रकोटरा-
दिकं पुरुषत्वनिश्चायकं शिरःपाण्यादिकं च अनुपलभमानस्य पुंसो डो-
लायमानं संशयज्ञानमुत्पद्यते-किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, अयं च सा-
धारणधर्मजन्यसंशयः ।

(२) असाधारणधर्मजन्यसंशयो यथा-शब्दे आकाशविशेषगुणत्व-
मसाधारणधर्ममुपलभमानस्य निर्णायकमजानतः, संशयो भवति

ಸದೃಶವಾದ ಉದ್ವೇಗತೆಯು ಪುರುಷನಲ್ಲರುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳುವದರಿಂದ ಉಕ್ತ ನಿಯಮ-
ಕ್ಕನುಗುಣವೇ ಆಗುವದು. ಸ್ಥಾಣು ವೃತ್ತಿ ಉದ್ವೇಗತಾ ಸದೃಶ ಧರ್ಮವೆ ಪುರುಷ
ವೃತ್ತಿ ಉದ್ವೇಗತಾ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.) ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲೆಡೆಗೆ ಸಾದೃಶ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದಾ-
ಗಿಯೇ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಬೇಕು.

ಸಂಶಯವನ್ನು ಕುರಿತು ನೈಯಾಯಿಕರೇ ಮೊದಲಾದವರು ಐದು ಕಾರಣಗಳಿರು-
ತ್ತವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ೧) ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮ ೨) ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮ ೩) ವಿಪ್ರ-
ತಿ ಪತ್ತಿ ೪) ಉಪಲಬ್ಧಿ ಅವುಗಳ ವಿವರಣೆ ಹೀಗಿದೆ.

(೧) ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ಸಂಶಯವೆಂದರೆ, - ಸ್ಥಾಣು ಹಾಗೂ ಪುರುಷ
ಸಾಧಾರಣವಾದ ಉದ್ವೇಗತಾ ಧರ್ಮವನ್ನು ಮುಂಜಿರುವ ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಸ್ಥಾಣು
ಪುರುಷರ ಸ್ಮರಣೆ ಬಂದು ಸ್ಥಾಣುತ್ವ ನಿಶ್ಚಯಕವಾದ ಬೋಗೆ ಹೊದರುಗಳನ್ನಾಗಲೀ
ಪುರುಷತ್ವ ನಿಶ್ಚಯಕವಾದ ಕೈ ಕಾಲು ತಲೆಗಳನ್ನಾಗಲೀ ಕಾಣಲಾರದೇ ಇದ್ದ ಪುರುಷ-
ನಿಗೆ ಮುಂದಿರುವ ಪದಾರ್ಥವು ಸ್ಥಾಣುವೇ ಪುರುಷನೇ ಎಂಬ ಹೊಯ್ದಾಡುವ ಸಂಶಯ
ಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ ಈ ಸಂಶಯವು ಉದ್ವೇಗತಾ ರೂಪ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ
ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ.

೨) ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ಸಂಶಯವೆಂದರೆ. ಒಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಆಕಾಶ ವಿಶೇ-
ಷ ಗುಣತ್ವವೆಂಬ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವನ್ನು ಕಂಡು ನಿಶ್ಚಯಕವನ್ನು ತಿಳಿಯದೇ ಇರು-
ವವನಿಗೆ ಒಬ್ಬನು ನಿತ್ಯವೋ ಅನಿತ್ಯವೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯ ಬರುವದು.

ಕಿಮಯಂ ಶಬ್ದಃ ನಿಯೋ ವಾ ಅನಿಯೋ ವೇತಿ ।

(೩) ವಿಪ್ರತಿಪತ್ತಿಜನ್ಯಸಂಶಯೋ ಯಥಾ-ಇಂದ್ರಿಯೇಷು ವೈಶೇಷಿಕಸಾಂಖ್ಯಯೋಃ ಭೌ-
ತಿಕತ್ವಾಭೌತಿಕತ್ವವಿಪ್ರತಿಪತ್ತಿಂ ಪಶ್ಯತೋ ನಿಶ್ಚಾಯಕಮಜಾನತಃ ಪುರುಷಸ್ಯ ಸಂ-
ದೇಹೋ ಭವತಿ-ಕಿಮಿಂದ್ರಿಯಾಣಿ ಭೌತಿಕಾನಿ ತು ಅಭೌತಿಕಾನಿತಿ ।

(೪) ಉಪಲಬ್ಧಿಜನ್ಯಸಂಶಯೋ ಯಥಾ-ಕೂಪಖನನಾನಂತರಂ ಜಲೋಪಲಬ್ಧೌ
ಸತ್ಯಾಂ ನಿಶ್ಚಾಯಕಾಭಾವೇ ಸಂಶಯೋ ಜಾಯತೇ-ಕಿಂ ಪ್ರಾಕ್ ಸದೇವೋದಕಂ ಕೂಪಖನನೇನಾ-
ಭಿವ್ಯಕ್ತಂ ಉಪಲಬ್ಧತೇ ತು ಪ್ರಾಗವಿಚ್ಛಿಮಾನಮೇವೋದಕಂ ಕೂಪಖನನೇನೋತ್ಪನ್ನಮಿತಿ ।

(೫) ಅನುಪಲಬ್ಧಿಜನ್ಯಸಂಶಯೋ ಯಥಾ-ಅಸ್ಮಿನ್ವಟೇ ಪಿಶಾಚೋಽಸ್ತೀತಿ
ವಾರ್ತಾಂ ಶ್ರುತವತೋ ಹಿ ವಟಸಮೀಪಂ ಗತಸ್ಯ ಪಿಶಾಚಾನುಪಲಬ್ಧೌ ಸತ್ಯಾಂ ನಿರ್ಣಾ-
ಯಕಾಭಾವೇ ಸಂಶಯೋ ಭವತಿ-ಕಿಂ ವಿಚ್ಛಿಮಾನ ಏವ ಪಿಶಾಚೋ ಅಂತರ್ದಾನಶಕ್ತ್ಯಾ-
ನುಪಲಬ್ಧತೇ ತು ಅವಿಚ್ಛಿಮಾನ ಏವೇತಿ ।

ಈ ಸಂಶಯ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿತು.

೩) ವಿಪ್ರತಿ ಪತ್ತಿಯಿಂದ (ವಿವಾದದಿಂದ) ಹುಟ್ಟುವ ಸಂಶಯವೆಂದರೆ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು
ಭೌತಿಕವೆಂದು ಅಭೌತಿಕವೆಂದು ವೈಶೇಷಿಕರು ಹಾಗೂ ಸಾಂಖ್ಯರಲ್ಲಿ ವಿವಾದವನ್ನು ಕಂಡ ಮಧ್ಯ
ಸ್ಥ ಪುರುಷನಿಗೆ ನಿಶ್ಚಾಯಕ ವಿಲ್ಲದೆ ಇರುವಾಗ, ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಭೌತಿಕವೋ ಅಥವಾ
ಅಭೌತಿಕವೋ ಎಂಬ ಸಂಶಯವು ಬರುವದು ಈ ಸಂಶಯವು ಉಭಯವಾದಿಗಳ ವಿವಾದ-
ದಿಂದ (ವಿಪ್ರತಿ ಪತ್ತಿಯಿಂದ) ಹುಟ್ಟುವದು.

೪) ಉಪಲಬ್ಧಿಯಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ಸಂಶಯವೆಂದರೆ- ಭೂಮಿಯನ್ನು ತೋಡಿದ ಮೇಲೆ
ನೀರು ಕಂಡ ನಂತರ ಇಂತಹಕಾರಣವಿಂದಲೇ ನೀರು ಬಂದಿತೆಂದು ತಿಳಿಯದ ಪುರುಷನಿಗೆ,
ಮೊದಲಿದ್ದ ನೀರಿನ ಭೂಮಿಯನ್ನು ತೋಡಿದ ಮೇಲೆ ಬಂದಿತೇ ? ಅಥವಾ ಮೊದಲು
ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ ನೀರು ಅಗತದಿಂದ ಉತ್ಪನ್ನವಾಯಿತೇ ? ಎಂಬ ಸಂಶಯ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ
ಈ ಸಂಶಯವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಉಪಲಬ್ಧಿಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿತು.

೫) ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯಿಂದ [ತೋರದೇ ಇರುವದರಿಂದ] ಹುಟ್ಟುವ ಸಂಶಯವೆಂದರೆ-
ಒಂದು ಅಲದಮರದಲ್ಲಿ ಪಿಶಾಚ ಇರುವದೆಂಬ ವಾರ್ತೆ ಕೇಳಿದ ಮನುಷ್ಯನು, ಆ ವೃಕ್ಷದ
ಸಮೀಪಕ್ಕೆ ಬಂದು ಅಲ್ಲಿ ಪಿಶಾಚವನ್ನು ಕಾಣದೇ, ನಿರ್ಣಾಯಕ ಚಿಹ್ನವನ್ನು ಕಾಣದಿದ್ದರ-
ಗ, ಈ ವೃಕ್ಷದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಿಶಾಚವು ಅಂತರ್ಧಾನ ಒತ್ತಿಯಿಂದ ಕಾಣುವದಿಲ್ಲವೇ ? ಅಥವಾ
ಪಿಶಾಚವು ಇರಲಾರದ್ದರಿಂದ ಕಾಣಲಾರದೇ ? ಎಂಬ ಸಂಶಯ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಶಯ
ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿತು.)

ಉಪಲಬ್ಧಿಃ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಜನ್ಯಸಂಶಯ ಏವಾಂತರ್ಭಾವಾತ್ ತ್ರೀಣ್ಯೇವ ಸಂಶಯ-
ಕಾರಣಾನಿತಿ ನವೀನನೈಯಾಯಿಕಾಃ, ತದಿತ್ಯಮ್ ।

(೧) ಉಪಲಬ್ಧಿಹಿ ಸತಾಮೇವ ಘಟಾದೀನಾಂ ಪ್ರದೀಪಾರೋಪಣೇನ ದೃಶ್ಯ, ಅಸತಾಂ
ಘಟಾದೀನಾಂ ಚ ಕುಲಾಲವ್ಯಾಪಾರಾಂತರಂ ದೃಶ್ಯ । ತಥಾ ಚ ಉಪಲಬ್ಧಿಃ ಸದಸ-
ತ್ಸಾಧಾರಣ್ಯಾತ್ ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮಜನ್ಯಸಂಶಯ ಏವಾಯಂ ಸಂಶಯೋಽಪ್ಯಂತರ್ಭವತಿ,
ಅತಃ ನ ಪೃಥಗ್ ವಕ್ತವ್ಯ ಇತಿ ।

(೨) ತಥಾ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಃ ಸತಾಮೀಶ್ವರಾದೀನಾಂ ದೃಶ್ಯ, ಅಸತಾಂ ಶಶವಿ-
ಷಾಣಾದೀನಾಂ ಚ ದೃಶ್ಯೇತಿ, ಅನುಪಲಬ್ಧಿಃ ಸದಸತ್ಸಾಧಾರಣ್ಯಾತ್ ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮ-
ಜನ್ಯಸಂಶಯೇ ಏವಾಯಮಪಿ ಸಂಶಯೋಽಂತರ್ಭವತಿತಿ ನ ಪೃಥಗ್ ವಕ್ತವ್ಯಃ ।

ಅತಃ ಸಂಶಯಕಾರಣಾನಿ ತ್ರೀಣ್ಯೇವ ವಕ್ತವ್ಯಾನಿತಿ ತೇಷಾಮಾಶಯಃ ।

ಇತಿ ಸಂಶಯಂ ಪ್ರತಿ ಪಂಚ ತ್ರೀಣಿ ವಾ ಕಾರಣಾನಿತಿ ನೈಯಾಯಿಕಪ್ರಕ್ರಿಯಾ-
ನಿರೂಪಣಮ್

ಈ ಸಂಶಯದ ಕಾರಣಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನವೀನ ನೈಯಾಯಿಕರು 'ಉಪಲಬ್ಧಿ ,
ಹಾಗೂ 'ಅನುಪಲಬ್ಧಿ, ಇವೆರಡೂ ಸಂಶಯಗಳು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದಲೇ ಹುಟ್ಟು-
ವದರಿಂದ ಅದರಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶವಾಗುವದೆಂದೂ ಮೂರೇ ಸಂಶಯದ ಕಾರಣಗಳೆಂದು
ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಅ] ಕತ್ತಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಘಟವು ದೀಪವನ್ನು ಹಚ್ಚುವದರಿಂದ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ,
ಮೊದಲು ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ ಘಟವು ಕುಂಬಾರನ ವ್ಯಾಪಾರಾಂತರದಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧ
ವಾಗುತ್ತದೆ. ಉಪಲಬ್ಧಿಯು, ಇರುವ [ಇಲ್ಲದಿರುವ] ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣವಾದ ಕಾರಣ
ಈ ಉಪಲಬ್ಧಿ ಜನ್ಯ ಸಂಶಯವು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಜನ್ಯ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತ-
ರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಹೇಳುವ ಕಾರಣವಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಆ] ಇದೇ ರೀತಿ, ಇದ್ದ ಈಶ್ವರನೇ ಅಂತರ್ಧಾನ ಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಅನುಪಲಬ್ಧವಾಗಿದ್ದಾನೇ,
ಎಂದೂ ಇಲ್ಲದೆ ಇದ್ದ ಮೊಲದ ಕೋಡು ಅನುಪಲಬ್ಧವಾಗಿದೆ, ಹೀಗೆ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯು
ಈಶ್ವರ ಮುಂತಾದ 'ಸತ್', ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮೊಲದ ಕೋಡು ಮುಂತಾದ ಅಸತ್
ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದ್ದು ಉಭಯ ಸಾಧಾರಣವಾದ್ದರಿಂದ ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ಜನ್ಯ ಸಂಶ-
ಯವು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದಲೇ ಹುಟ್ಟುವದರಿಂದ ಅದರಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವೆಂದು
ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಕಾರಣ ಇದನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಹೇಳಬೇಕಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ನವೀನ
ನೈಯಾಯಿಕರು ಮತವು.

ಅಸಾಧಾರಣವಿಪ್ರತೀತಿಯೋರಪಿ ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮ ಎವಾಂತರ್ಭಾವಾತ್ ಸಾಧಾರಧರ್ಮ
 ಏಕ ಏವ ಸಂಶಯಹೇತುರिति ತತ್ತ್ವಂ ತತ್ಕಥಮिति चेತ್ ಭಾವದೀಪಸ್ಥವಿಷಯೋಽನ್
 ಕಥ್ಯತೇ ।

ಪ್ರಕೃತೇ ಆಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣತ್ವರೂಪ, ಅಸಾಧಾರಣಧರ್ಮೋ ಹಿ ನ ಸ್ವರೂಪೇಣ
 ಸಂಶಯಹೇತುಃ, ನಿಯತವಾನಿಯತವರೂಪಕೋಟಿಫಲಕಾರಣತ್ವಾಭಾವಾತ್, ಕಿ
 ತು ನಿಯತಾನಿಯತವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವೇನ ಜ್ಞಾತಃ ಸನ್, ತಥಾ ಚ-ನಿಯತವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಂ
 ಅನಿಯತಧರ್ಮೋ ಘಟರೂಪದೌ ಸಂಶಯಧರ್ಮಿಣಿ ಶಬ್ದೇ ಚ ಸಾಧಾರಣ, ಅನಿಯತವ್ಯಾ-
 ವೃತ್ತತ್ವಂ ನಿಯತಧರ್ಮೋ ಗಗನಪರಿಮಾಣಾದೌ ಸಂಶಯಧರ್ಮಿಣಿ ಶಬ್ದೇ ಚ ವರ್ತತ
 ಇತಿ, ನಿಯತಾನಿಯತವಸ್ತು (ಗಗನಪರಿಮಾಣಘಟರೂಪ) ಧರ್ಮೇಷು ಸಾಧಾರಣಯೋಃ
 ಅನಿಯತವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಯೋಃ ಆಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣತ್ವೇ ವರ್ತಮಾನತ್ವಾತ್

ಸಿದ್ಧಾಂತವು:- ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನಿಜವಾದ ತತ್ತ್ವವೆಂದರೆ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮ
 ಹಾಗೂ ವಿಪ್ರತಿಪತ್ತಿಗಳು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುವದರಿಂದ
 'ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವೊಂದೇ, ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವು ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ, ಭಾವ
 ದೀಪದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

[ಈಗ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿಯೇ ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷಗುಣತ್ವ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವು, ಸ್ವತಃ ಸಂಶ-
 ಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುವದಿಲ್ಲ, ಏಕೆಂದರೆ ಆ ಧರ್ಮವು ನಿತ್ಯತ್ವ ಅನಿತ್ಯತ್ವ ಕೋಟಿಯ ಸ್ಮರ-
 ಣ ತಂದು ಕೊಡುವದಿಲ್ಲ, ಆದರೆ ನಿತ್ಯತ್ವದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ತಿಳಿದು ಸಂಶಯ ಕಾರ-
 ಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ- ನಿತ್ಯ ವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವವು (ನಿತ್ಯ ಪದಾರ್ಥದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ
 ಧರ್ಮವು) ಅನಿತ್ಯ ಧರ್ಮವಾದ ಘಟರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ ಹಾಗೂ ಸಂಶಯ ಧರ್ಮಿಯಾದ
 ಶಬ್ದದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಅದರಂತೆ ಅನಿತ್ಯ ವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವವು (ಅನಿತ್ಯ ಧರ್ಮದಿಂದ ಭಿನ್ನ-
 ವಾದ ಧರ್ಮ) ನಿತ್ಯ ಧರ್ಮವಾದ ಗಗನ ಪರಿಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಸಂಶಯ ಧರ್ಮಿ-
 ಯಾದ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ನಿತ್ಯನಿತ್ಯವಸ್ತುವಾದ ಗಗನ ಪರಿಮಾಣ ಹಾಗೂ
 ಘಟರೂಪ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ, ಹಾಗೂ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ, ಸಾಧಾರಣವಾದ ಅನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ,
 ನಿತ್ಯ ವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ ಧರ್ಮಗಳು, ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣತ್ವ, ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಆವೆ. (ಆದ-
 ರೆ ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣತ್ವ ಧರ್ಮವು ನಿತ್ಯವಾದ ಗಗನ ಪರಿಮಾಣಾದಿಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನ-
 ವಾಗಿದೆ. ಕಾರಣ ಅದರಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯ ವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವವು ಬಂದಿತು, ಮತ್ತು ಅನಿತ್ಯವಾದ ಘಟ-
 ರೂಪಾದಿಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಕಾರಣ ಆಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣತ್ವದಲ್ಲಿ ಅನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃ-
 ತ್ತವೂ ಬಂದಿತು ಎಂಬ ಭಾವ)

ತಾಹಶಸಾಧಾರಣಧರ್ಮದ್ವಯೋಪೇತಃ, ಅಯಮಾಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣತ್ವಧರ್ಮಃ ಸ್ವಾ-
ಧಿಕರಣೇ ಶಬ್ದೇ ನಿಯೋಽನಿಯೋ ವೇತಿ ಸಂಶಯಮಾದಧಾತೀತಿ ಸೋಽಪಿ ಸಾಧಾರಣ
ಎವ, ತಾಹಶಧರ್ಮವಿಶಿಷ್ಟಃ ಸತ್ತೇವ ಸಂಶಯಾಧಾಯಕೋ ನ ಸ್ವತಃ ಇತಿ ಸ್ವಯಮಪಿ
ತಥೈವ ಭವತೀತಿ ಬೋಧ್ಯಮ್ ।

ನನು ಋರ್ಧ್ವತಾಲಕ್ಷಣಸಾಧಾರಣಧರ್ಮಸ್ಯ ಏಕಸ್ಯೈವ ಕೌಟಿಹ್ಮರಣದ್ವಾರಾ
ಸಂಶಯಹೇತುತ್ವಂ ದೃಶ್ಯ, ಇಹ ತು ನಿಯಮ್ಯಾವ್ಯಾಪ್ತಧರ್ಮವತ್ತ್ವಂ ಅನಿಯಮ್ಯಾವ್ಯಾಪ್ತ
ಧರ್ಮವತ್ತ್ವಂ ಚೇತಿ ಧರ್ಮದ್ವಯ ಸಾಧಾರಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ; ತತ್ಕಥಂ ಧರ್ಮದ್ವಯಸ್ಯ
ಸಂಶಯಹೇತುತ್ವಮಿತಿ ಚೇತ್, ಭಾವವಿವರಣೋಕ್ತವಿಷಯ ಉಚ್ಯತೇ—

ನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ ಅನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ ಈ ಧರ್ಮ ತನಗೆ ಅಧಿಕರಣವಾದ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ
ನಿತ್ಯವೋ? ಅನಿತ್ಯವೋ? ಎಂಬ ಸಂಶಯ ಹುಟ್ಟಿಸುವದರಿಂದ, ಈ ಸಂಶಯವೂ
ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಜನ್ಯವೇ ಆಗುತ್ತದೆ.

((ವಿವರಣೆ— ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣತ್ವ ಧರ್ಮವು ಶಬ್ದದ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮ,
ಅದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಇಲ್ಲ) ಈ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ,
ಅನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ, ಇವು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಗಳು. ಏಕೆಂದರೆ ಇವು ಘಟ-
ರೂಪ ಹಾಗೂ ಗಗನ ಪರಿಮಾಣ ಮತ್ತು ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಇರುವದರಿಂದ ಸಾಧಾರಣವಾ-
ಗಿವೆ. ಈ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದ್ವಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ, ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣತ್ವರೂಪ
ಧರ್ಮವು, [ತನಗೆ ಅಶ್ರಯವಾದ] ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿ-
ದ, ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷಗುಣತ್ವ ವಿರುವದರಿಂದ ಶಬ್ದವು ಅನಿತ್ಯವೋ? ಅಥವಾ ಅನಿತ್ಯ
ವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣತ್ವ ಇರುವದರಿಂದ ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯ-
ವೋ? ಎಂಬ ಸಂಶಯವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದರಿಂದ ಈ ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣತ್ವದಿಂದ
ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂಶಯವು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಜನ್ಯ ಸಂಶಯವೇ ಆಗುತ್ತದೆ ಹೊರತು
ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಜನ್ಯ ಸಂಶಯ ಆಗುವದಿಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮ-
ವಾಗದೇ ಸ್ವತಃ ಇದು ಸಂಶಯ ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರದು.

ಶಂಕಾ:- ಆಯಂ ಸಾಣುವಾ ಪುರುಷೋನಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಉರ್ಧ್ವತಾ ಲಕ್ಷಣ
ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವು ಇದೊಂದೇ ಸಂಶಯ ಕಾರಣವಾದದ್ದು ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ ಆದರೆ
ಪ್ರಕೃತ ನಿತ್ಯೋನಾ ಅನಿತ್ಯೋನಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವವು, ನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ,
ಎಂಬ ಎರಡು ಧರ್ಮಗಳು ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದದ್ದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಧಾ-
ರಣ ಧರ್ಮದ್ವಯಗಳಿಗೆ ಸಂಶಯ ಕಾರಣತ್ವ ಹೇಗೆ ಕೂಡುತ್ತದೆ? ಎಂದರೆ

ಏಕಸ್ಯೇವ ಧರ್ಮದ್ವಯಸ್ಯಾಪಿ ಸಂಶಯಹೇತುತ್ವೇ ಬಾಧಕಾಭಾವಾತ್, ನನು ಋ-
ರ್ಧ್ವತಾದೇ: ಪುರೋವೃತ್ತಿನಿಷ್ಠಸ್ಯ ಕೋಟಿದ್ವಯಸಹಚರಿತತ್ವಮೇವ ಸಾಧಾರಣ್ಯಂ ದೃಢಂ,
ಯಥಾ-ಪುರೋವೃತ್ತಿಧರ್ಮ: ಋರ್ಧ್ವತಾ, ತಸ್ಯಾ: ಸ್ಥಾಣುತ್ವಪುರುಷತ್ವಕೋಟಿದ್ವಯೇ ಸ-
ಹಚಾರೋ ವರ್ತತ ಇತಿ ಋರ್ಧ್ವತಾಯಾ: ಸಾಧಾರಣ್ಯಂ, ಇಹ ತು ಶಬ್ದನಿಷ್ಠಯೋ:
ನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತಧರ್ಮವತ್ವಾನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತಧರ್ಮವತ್ವಯೋ: ಪ್ರತ್ಯೇಕಂ ನಿತ್ಯತ್ವಾ-
ನಿತ್ಯತ್ವರೂಪ-ಏಕೈಕಕೋಟಿಸಹಚರಿತತ್ವೇಽಪಿ ನ ತದ್ಬಹುಭಯಕೋಟಿಸಹಚರಿತತ್ವಂ,
ಅತ: ಕಥಮೇತಯೋ: ಸಾಧಾರಣ್ಯಂ, ತಥಾಂಗೀಕಾರೇ ಬಾಧಕಾಭಾವಶ್ಚ । ಉ-
ಚ್ಯತೇ—

ಪುರೋವೃತ್ತಿನಿಷ್ಠಧರ್ಮಸ್ಯ ಧರ್ಮಿಕೋಟಿಸಹಚರಿತತ್ವಮೇವ ಸಾಧಾರಣ್ಯಂ, ಲಾಭ-
ವಾತ್; ತಾವತೈವ ಕೋಟಿस्ಮರಣೋಪಯೋಗಿತ್ವಾच्च,

ಭಾವ ವಿವರಣ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ವಿಷಯವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಒಂದು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಸಂಶಯ ಹುಟ್ಟುವಂತೆ, ಎರಡು ಸಾಧಾರಣ
ಧರ್ಮಗಳಿಂದಲೂ ಸಂಶಯ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಬಾಧಕವೂ ಇಲ್ಲ

ಶಂಕಾ:- ಪುರೋವೃತ್ತಿ ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಧರ್ಮವು ಎತ್ತರವು, ಸ್ಥಾಣುತ್ವ ಪುರು-
ಷತ್ವ ಧರ್ಮಗಳು ಇದ್ದಲ್ಲಿ ತಾನು ಇದ್ದು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವಾಗಿ ಕಂಡಿದೆ. ಆದರೆ
ಪ್ರಕೃತ, ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ ಧರ್ಮ (ನಿತ್ಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಧರ್ಮ
ಅನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ (ಅನಿತ್ಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಧರ್ಮ) ಇವೆರಡೂ ಧರ್ಮಗಳು
ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ನಿತ್ಯತ್ವದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅನಿತ್ಯತ್ವದಲ್ಲಿ ಇರುವವರಿಂದ (ಒಂದೊಂದು
ಕೋಟಿ ಸಹಚರಿತವಾಗಿದೆಯೇ ಹೊರತು ಉಭಯ ಕೋಟಿ ಸಹಚರಿತ ಧರ್ಮಗ-
ಳಾಗಿಲ್ಲ.) ಹೀಗಿರುವಾಗ್ಗೆ ಇವೆರಡು ಧರ್ಮಗಳು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಗಳೆಂದು ಹೇಗೆ
ಹೇಳಬೇಕು ? ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದರೆ ಬಾಧಕವು ಹೇಗೆ ಬರಲಾರದು ಎಂದು ಶಂಕಿಸಿದಲ್ಲಿ
ಸಮಾಧಾನ ಹೇಳುತ್ತೇವೆ.

ಪುರೋವೃತ್ತಿ (ಮುಂದಿರುವ) ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿದ್ದ ಧರ್ಮವು (ಎತ್ತರವು) ಪ್ರಕೃ-
ತ ಧರ್ಮಯಲ್ಲಿಯೂ [ಪುರೋವೃತ್ತಿ ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ] ಕೋಟಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಅಂದರೆ
ಸ್ಥಾಣುತ್ವ ಪುರುಷತ್ವದಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡಿಕೊಂಡು [ಸಹಚರಿಸಿ] ಇದ್ದರೆ ಸಾಕು, ಹೀಗಿ-
ರುವದೇ ಆ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ [ಉದ್ವರ್ಗತೆಗೆ] ಸಾಧಾರಣ್ಯವು ಹೀಗೆ ಹೇಳುವವರಿಂದ ಲಾಘ-
ವವೂ ಆಗುತ್ತದೆ.

ನ ತು ಕೋಟಿದ್ವಯಸಹಚರಿತತ್ವಂ ಗೋರವಾತ್, ಕೋಟಿಃ ಸ್ಮರಣಾನುಪಯೋಗಿತ್ವಾಚ್ಚ, ಪ್ರಕೃತೇ ತು-ಶಬ್ದನಿಘಂ ನಿಯಮಾವೃತ್ತತ್ವಂ ಅನಿಯಮಾರ್ಥೇ ಘಟರೂಪಾದೌ ಶಬ್ದೇ ಚ, ಅನಿಯಮಾವೃತ್ತತ್ವಂ ತು ನಿಯಮಾರ್ಥೇ, ಗಗನಪರಿಮಾಣಾದೌ, ಧರ್ಮಿಣಿ ಶಬ್ದೇ ಚ ವರ್ತತ ಇತಿ, ಕೋಟಿಸಹಚರಿತತ್ವಮೇವಮಸ್ತೀವ, ತಥಾ ಚ ತಾವೇವ ಧರ್ಮಿ ನಿಯಮಾವೃತ್ತಾನಿಯಮಾವೃತ್ತಕೋಟಿಃ ಸ್ಮರಣಾನುಪಯೋಗಿನೌ ಸಂತೌ ಸಂಶಯಧಾಯಕೌ ಭವತ ಇತ್ಯಂಗೀಕಾರೇ ನ ಕಾಪಿ ಹಾನಿರ್ಭವತಿ ।

ಅರ್ಥವಂತಾದೌ ಕೋಟಿದ್ವಯಸಾಧಾರಣ್ಯಮಾಥಿಕಮೇವ, ತತ್ಯಥಾ—

ಅಯಂ ಸ್ಥಾನುರ್ವಾ ಪುರುಷೋ ವಾ ಇತ್ಯತ್ರ

ಇಷ್ಟರೀಂದಲೇ ಕೋಟಿಗಳು ಸ್ಮರಣಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತವೆ, ಹೊರತು ಕೋಟಿ ದ್ವಯ ಸಹಚರಿಸಿದ ಧರ್ಮವೇ ಸಾಧಾರಣವು ಎಂಬುದು ಸರಿಯಲ್ಲ ಮತ್ತೆ ಗೌರವವೂ ಆಗುತ್ತದೆ

(ವಿವರಣೆ :— ಒಂದೊಂದು ಧರ್ಮಗಳೇ ಒಂದೊಂದು ಕೋಟಿ ಭೂತ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಪುರೋವೃತ್ತಿ ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಇದ್ದು ಸಾಧಾರಣಗಳಾಗಿ ಕೋಟಿಗಳ ಸ್ಮರಣೆ ತಂದು ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಲಾಘವವು, ಆದರೆ ಒಂದು ಧರ್ಮವೇ ಉಭಯ ಕೋಟಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಗೌರವವು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.)

ಪ್ರಕೃತ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ [ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವೋ ಅನಿತ್ಯವೋ ಎಂಬಲ್ಲಿ] ಶಬ್ದದಲ್ಲಿಯೂ ನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವವು ಅನಿತ್ಯ ಧರ್ಮವಾದ ಘಟರೂಪಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಿಯಾದ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಅನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ ಧರ್ಮವು ನಿತ್ಯ ಪದಾರ್ಥವಾದ ಗಗನ ಪರಿಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಿಯಾದ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಹೀಗೆ (ಒಂದೊಂದು ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಉಭಯಕೋಟಿ ಸಹಚರಿತತ್ವ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಕೋಟಿ ಸಹಚರಿತತ್ವವು ಇದ್ದೇ ಇದೆ) ಕೋಟಿ ಸಹಚಾರ ಇರುವುದರಿಂದ, ನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ, ಅನಿತ್ಯವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ ಧರ್ಮಗಳು ನಿತ್ಯತ್ವ ಅನಿತ್ಯತ್ವ ಕೋಟಿ ಸ್ಮರಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿ ನಿತ್ಯ ಇಲ್ಲವೇ ಅನಿತ್ಯವೇ ? ಎಂಬ ಸಂಶಯ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತವೆ, ಎಂದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಹಾನಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ

ಉದ್ವೇಗತಾ ಧರ್ಮವು, ಕೋಟಿದ್ವಯ ಸಹಚಾರದಿಂದ ಸಾಧಾರಣವೆಂಬುದು ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದೆ. ಆ ಉದ್ವೇಗತೆಯು ಒಂದೊಂದು ಕೋಟಿ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ಸಹಚಾರದಿಂದ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮ ಆಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಯಾವ ದೋಷವೂ ಬರಲಾರದು.

ಆದುದು ಹೇಗೆಂದರೆ — ಆಯಂ ಸ್ಥಾನುರ್ವಾ ಪುರುಷೋ ವಾ, ಎಂಬ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ

ಪುರೋವೃತ್ತಿನಿಷ್ಕ-ಋದ್ಧತಾ ತು ಪುರುಷತ್ವಸಮಾನಾಧಿಕರಣತಯಾ ಅನುಭೂತಾ, ತಥಾ
ಸ್ಥಾಣುತ್ವಸಮಾನಾಧಿಕರಣತಯಾ ಚಾನುಭೂತೇತಿ, ಏಕೈಕಕೋಟಿಸಹಚರিতವ-
ಮಸ್ತೇವ, ತಥಾಪಿ ಕೋಟಿದ್ವಯಸಹಚರಿತವಮಪ್ಯಸ್ತೀತಿ ಯದ್ವಾಚ್ಯತೇ ತದ-
ರ್ಥಾತ್ ಪ್ರಾಪ್ತಮೇವ । ಅತಃ ಏವ ತತ್ವಪ್ರಕಾಶಿಕಾयां ಧರ್ಮದ್ವಯಸ್ಯಾಪಿ
ತತ್ರ ತತ್ರಾಧಿಕರಣेषು ಸಂಶಯಬಿಜತವಮುಕ್ತಮಿತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ । ನೈಯಾಯಿಕೈರಪಿ
ಏಕಸ್ಮಿನ್ ಪುರುಷೇ ದಂಡಕುಂಡಲವತ್ವಜ್ಞಾನಾನಂತರಂ ದಂಡಕುಂಡಲಯೋಃ ಚೈವಮೈತ್ರ-
ವಾ, ಅಹೋಸ್ವಿತ್ ಚೈವವ್ಯಾವೃತ್ತಕುಂಡಲವತ್ವಾದಯಂ ಮೈತ್ರೋ ವಾ ಇತಿ ಜಾಯಮಾ-
ನಸಂಶಯಸ್ಯ ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮಜನ್ಯತ್ವಾಭ್ಯುಪಗಮಾತ್ ತದ್ ಯುಕ್ತಂ । ತಥಾ ಚ
ಅಸಾಧಾರಣಧರ್ಮಜನ್ಯಸಂಶಯೋಽಪಿ ಪೂರ್ವೋಕ್ತೀರೀತ್ಯಾ ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮಜನ್ಯ ಇತಿ
ಸರ್ವೇರಪ್ಯಂಗೀಕರಣವ್ಯಮ್ ।

ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮಿಣಾಮ್ ಅನೇಕತ್ವೇ ಕಥಂ ಸಂಶಯಾಧಾಯಕತ್ವಮಿತಿ

ಪುರೋವೃತ್ತಿ ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿದ್ದ ಉದ್ವೇಗತಾ ಧರ್ಮವು , ಪುರುಷತ್ವ , ಎಲ್ಲಿದೆ.
ಯೋ ಅಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡಿದೆ- ಹಾಗೂ ಸ್ಥಾಣುತ್ವ ಎಲ್ಲಿದೆ ಅಲ್ಲಿಯೂ ಅನುಭೂತವಾಗಿದೆ,
ಹೀಗೆ ಉದ್ವೇಗತಾ ಧರ್ಮವು ಒಂದೊಂದು ಕೋಟಿ ಸಹಚಾರದಿಂದ ಅನುಭೂತವಾ-
ಗಿದೆ- ಆದರೂ ಎರಡು ಕೋಟಿಗಳಲ್ಲಿ ಇದೆ ಎಂಬುವದು ಅರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದೆ
ಹೊರತು ಬೇರೇತಿಯಿಂದಲ್ಲ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ತತ್ವಪ್ರಕಾಶಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅ. ಅ.
ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮದ್ವಯಗಳಿಗೆ ಸಂಶಯ ಕಾರಣತ್ವವು ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು

ನೈಯಾಯಿಕರು ಕೂಡ, ದಂಡಮಾತ್ರವುಳ್ಳವನು ಚೈತ್ರನು ಹಾಗೂ ಕುಂಡಲ-
ಮಾತ್ರವುಳ್ಳವನು ಮೈತ್ರನು ಎಂದು ಚೈತ್ರ ಮೈತ್ರರ ದಂಡ ಹಾಗೂ ಕುಂಡಲ
ಮಾತ್ರ ಧರ್ಮಗಳ ನಿಶ್ಚಿತ ಜ್ಞಾನವಿದ್ದ ಮನುಷ್ಯನೊಬ್ಬನಿಗೆ, ದಂಡ ಹಾಗೂ ಕುಂಡ-
ಲಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ ಒಬ್ಬ ಪುರುಷನನ್ನು ನೋಡಿ (ಎರಡು ಧರ್ಮಗಳು ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿಯೇ
ಇರುವದನ್ನು ಕಂಡು) ಮೈತ್ರನಲ್ಲಿರಲಾರದ , ದಂಡ , ವುಳ್ಳವನಾದ್ದರಿಂದ ಇವನು
ಚೈತ್ರನೇ ? ಅಥವಾ ಚೈತ್ರವ್ಯಾವೃತ್ತ ಕುಂಡಲ ಉಳ್ಳವನಾದ್ದರಿಂದ ಮೈತ್ರನೇ ?
ಎಂದು ಹುಟ್ಟುವ ಸಂಶಯವು. ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂಶಯವೆಂದೇ
ಅಂಗೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದುದರಿಂದ ಅಸಾಧಾರಣ ಜನ್ಯವಾದ ಸಂಶಯವೂ ಕೂಡಾ ಈ
ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದಂತೆ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಹುಟ್ಟುವದೆಂದೇ ಸರ್ವರೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳ-
ಬೇಕು. ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಗಳು ಅನೇಕವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅವು ಹೇಗೆ ಸಂಶಯ ಹುಟ್ಟಿಸಬಹುದು

चेन्न न चैकेनैव साधारणधर्मेण भाव्यमिति नियमोऽस्ति येन भवदुक्तं युक्तं स्यात्, साधारणधर्माणामनेकत्वेऽपि बाधकाभावेन संशयो-त्पादकत्वसंभव इति ज्ञेयम् ।

विप्रतिपत्तिजन्यसंशयोऽपि साधारणधर्मजन्यसंशय एव अंतर्भवति, तथाहि—

यथा क्रियावत्त्वं मूर्तमात्रस्य धर्मः, स्पर्शराहित्यं अमूर्तमात्रस्य धर्म इति द्वाभ्यां (क्रियावत्त्वस्पर्शराहित्याभ्यां) साधारणधर्माभ्यां मनः किं मूर्तं अमूर्तं वा इति संदेह उत्पद्यत इत्युच्यते, तथा भौतिकत्वं भौकिमात्रधर्मः, अभौतिकत्वं अभौतिकमात्रधर्मः इति द्वाभ्यां विप्रतिपत्तिविषयाभ्यां धर्माभ्यां इंद्रियाणि किं भौतिकानि उत-अभौतिकानीति संदेहो जायत इति,

ಎಂಬ ಅಕ್ಷೇಪ ಸಲ್ಲದು. ಸಂಶಯ ಹುಟ್ಟಲು ಬಂದೇ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವಿರಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿಲ್ಲ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಗಳು ಅನೇಕವಾದರೂ ಯಾವ ಬಾಧಕವಿಲ್ಲ. ಅವುಗಳಿಂದ ಸಂಶಯ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ವಿಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ಸಂಶಯವೂ ಕೂಡಾ ಸಾಧಾರಣ ಜನ್ಯ ಸಂಶಯದಲ್ಲೆಯೇ ಅಂತರಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ ಈಗ ಕ್ರಿಯೇ ಹೊಂದಿರುವದು ಮೂರ್ತ (ಅಳತೆಯುಳ್ಳ) ಪದಾರ್ಥದ ಧರ್ಮವು ಹೀಗೆಯೇ ಸ್ಪರ್ಶರಾಹಿತ್ಯವೂ ಅಮೂರ್ತ (ಅಳತೆಯಿಲ್ಲದ) ಪದಾರ್ಥದ ಧರ್ಮವು ಇವೆರಡೂ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಮನಸ್ಸು ಮೂರ್ತವೋ? ಅಮೂರ್ತವೋ? ಎಂದು ಸಂಶಯ ಬಂದು ಹೇಗೆ ಹುಟ್ಟುವದೋ (ಕ್ರಿಯಾವತ್ತ್ವ ಧರ್ಮವು ಪರಿಮಿತಿಯುಳ್ಳ ಪೃಥಿವೀವೊದಲಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿದ್ದು, ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲೆಯೂ ಇರುವದರಿಂದ ಮನಸ್ಸು (ಮೂರ್ತವೋ) ಪರಿಮಿತಿಯುಳ್ಳದ್ದೋ? ಇಲ್ಲವೆ ಸ್ಪರ್ಶರಾಹಿತ್ಯವು ಪರಿಮಿತಿ ಇಲ್ಲದೇ (ಅಮೂರ್ತ) ಕಾಲಾದಿ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲೆಯೂ ಇರುವದರಿಂದ ಮನಸ್ಸು ಅಪರಿಮಿತಿ ಉಳ್ಳದ್ದೋ? ಎಂಬ ಸಂಶಯ ಹುಟ್ಟುವಂತೆ) ಹಾಗೆಯೇ, ಭೌತಿಕತ್ವವು ಭೌತಿಕಪದಾರ್ಥಮಾತ್ರ ಧರ್ಮವೂ. ಅಭೌತಿಕತ್ವವು ಅಭೌತಿಕ ಪದಾರ್ಥಮಾತ್ರ ಧರ್ಮವೋ ಆಗಿರುವಾಗ್ಗೆ, ತಾರ್ಕಿಕರು ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಭೌತಿಕಗಳೆಂದೂ ಸಾಂಖ್ಯರು ಅಭೌತಿಕಗಳೆಂದೂ ಹೇಳುವದರಿಂದ, ಈ ವಿವಾದಕ್ಕೊಳಗಾದ ಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಭೌತಿಕಗಳೇ ಅಭೌತಿಕಗಳೇ ಎಂಬ ಸಂದೇಹ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ.

ಸೌಽಪಿ ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮಜನ್ಯ ಎವೇತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಇತಿ ಸಂಶಯಕಾರಣಂ ತು ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮ ಎವೇತಿ ತತ್ಸವಕಥನಪೂರ್ವಕಂ ತತ್ರೈವ
ಸರ್ವಕಾರಣಾನಾಂ ಅಂತರ್ಭಾವಸಮर्थನಮ್ ।
ಇತಿ ಸಂಶಯಪ್ರಕರಣಂ ।

(೫) ಅಥ ವಿಪರ್ಯಯಪ್ರಕರಣಮ್ ।

ಕ್ರಮಪ್ರಾಪ್ತವಿಪರ್ಯಯತತ್ಸಾಧನಸ್ವರೂಪಂ ನಿರೂಪ್ಯತೇ—

(೧) ವಿಪರೀತನಿಶ್ಚಯೋ ವಿಪರ್ಯಯಃ, ತದಭಾವವತಿ ತತ್ಪ್ರಕಾರಕನಿಶ್ಚಯ
ಇತ್ಯರ್ಥಃ, ಶುಕ್ತೌ ಇದಂ ರಜತಮಿತಿ ನಿಶ್ಚಯೇ, ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ, ತತ್ರ (ನಿ-
ಶ್ಚಯೇ) ರಜತತ್ವಾಭಾವವತ್ಯಾಂ ಶುಕ್ತಿಕಾಯಾಂ ರಜತತ್ವಪ್ರಕಾರಕನಿಶ್ಚಯತ್ವಸ್ಯ
ಸತ್ವಾತ್ ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು— ನಿಶ್ಚಯೋ ವಿಪರ್ಯಯ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ಸಮ್ಯಗ್ಜ್ಞಾನೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,

ಈ ಸಂಶಯವೂ

ಎರಡು ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮಜನ್ಯ ಸಂಶಯವೆಂದೇ ತಿಳಿಯಬೇಕು

(ವಿವರಣೆ - ಮೇಲಿನ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಭೌತಿಕತ್ವ ಅಭೌತಿಕತ್ವಗಳು ಸಾಧಾರಣ
ಧರ್ಮಗಳು ಹೇಗೆಂದರೆ, ಭೌತಿಕತ್ವವು ಇಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ, ಸೃಧಿವಿ ಮೊದಲಾದ
ವು ಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆಯಾದಕಾರಣ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿದೆ ಅಭೌತಿಕತ್ವವು ಇಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲಿ-
ಯೂ ಇದೆ ಹಾಗೂ ಕಾಲಾದಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆಯಾದಕಾರಣ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿದೆ
ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ವಿಪರ್ಯಯ ಪ್ರಕರಣವು

ಶ್ರಮಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿರುವ ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನ, ಅದಕ್ಕೆ ಸಾಧನ, ಅವುಗಳ ಸ್ವರೂಪಗ-
ಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ವಿಚಾರ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ.—

೧. 'ವಿಪರೀತ ನಿಶ್ಚಯವು ವಿಪರ್ಯಯ' ಯಾವ ಧರ್ಮವು ಎಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿವೋ ಆ
ಧರ್ಮವು ಅಲ್ಲಿದ್ದುನದೇಂದು ಗ್ರಹಿಸುವ ಜ್ಞಾನವೆಂದರ್ಥವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ - ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ
'ಇದು ಬೆಳ್ಳಿ', ಎಂಬ ನಿಶ್ಚಯ ಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟಿದರೆ, ಅದು ವಿಪರ್ಯಯವು. ಇಲ್ಲಿ ರಜತ
ಧರ್ಮವಿಲ್ಲದಿರುವ ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ರಜತ ಧರ್ಮವಿರುವೆಂಬ ನಿಶ್ಚಯ ಜ್ಞಾನವಿರುವದರಿಂದ,
ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು.

ದಲಕೃತ್ಯವು - 'ನಿಶ್ಚಯವು ವಿಪರ್ಯಯವು, ಇಷ್ಟೆ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ,

ತದ್ವಾರಣಾಯ ತದಭಾವವತಿ ತತ್ಪ್ರಕಾರಕೇತಿ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ, ಸಮ್ಯಗ್ಜ್ಞಾನೇ ತದ್ವ-
ತಿ ತತ್ಪ್ರಕಾರಕತ್ವಸತ್ತ್ವೇನ ತದಭಾವವತಿ ತತ್ಪ್ರಕಾರಕತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,
ತದಭಾವವತಿ ತತ್ಪ್ರಕಾರಕೇತೀಬೋಕ್ತೇ ಸಂಶಯೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಃ ನಿಶ್ಚಯ ಇ-
ತಿ, ತತ್ರ ನಿಶ್ಚಯತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದಭಾವವತಿ ತತ್ಪ್ರಕಾರಕಜ್ಞಾ-
ನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಪುನಃ ಸಂಶಯೇ ಗತಂ, ಅತಃ ತದಭಾವವತಿ ತತ್ಪ್ರಕಾರಕನಿಶ್ಚಯ
ಇತ್ಯುಕ್ತಮ್ ।

ಸ ಚ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾನುಮಾನಾಗಮಾಭಾಸೇಭ್ಯೋ ಜಾಯತೇ ।

(೧) ತತ್ರ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾಭಾಸತೋ ಯಥಾ - ಶುಕ್ತಿಕಾಯಾಂ ಇದಂ ರಜತಮಿತಿ ಜ್ಞಾನಮ್ ।

(೨) ಅನುಮಾನಾಭಾಸತೋ ಯಥಾ - ಧೂಲಿಪಟಲೇ ಧೂಮಭ್ರಮಾತ್ ಬನ್ಹ ಚ ಭಾವ-
ವತಿ ಬನ್ಹಿಮಾನಯಮಿತಿ ಜ್ಞಾನಮ್ ।

(೩) ಆಗಮಾಭಾಸತೋ ಯಥಾ - ನದೀತೀರೇ ಪಂಚ ಫಲಾನಿ ಸಂತೀತಿ
ಪ್ರತೀತೀಕವಾಕ್ಯಜನ್ಯಂ ಜ್ಞಾನಮ್ ।

ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು ನಿಶ್ಚಯಾತ್ಮಕವಾದುದರಿಂದ, ಅದರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.
ಅದರ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ಎಲ್ಲಿ ಯಾವ ಧರ್ಮವಿಲ್ಲವೋ ಅಲ್ಲಿ ಆ ಧರ್ಮಕ್ಕಾರ (ತದ ಭಾವವತಿ
ತತ್ಪ್ರಕಾರಕ) ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ನಿಶ್ಚಯಕ್ಕೆ ಕೊಡಬೇಕು. ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ
ಯಾವ ಧರ್ಮವು ಎಲ್ಲದೆಯೋ ಅಲ್ಲಿ ಅದೇ ಧರ್ಮದ ನಿಶ್ಚಯವಿರುವದರಿಂದ, ಇಲ್ಲದೇ ಇರುವ
ಧರ್ಮಗಳನ್ನೂ ಆ ಗೊಳ್ಳದ್ದರಿಂದ, ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. ಇನ್ನು "ತದಭಾವತಿ
ತತ್ಪ್ರಕಾರಕ" (ಎಲ್ಲಿ ಯಾವ ಧರ್ಮವಿಲ್ಲವೋ ಅಲ್ಲಿ ಆ ಧರ್ಮಗಳ ಜ್ಞಾನ) ಇಷ್ಟೆ
ಸಾಕೆಂದರೆ. ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು ಅದರಿಂದ ನಿಶ್ಚಯ . ಎಂದು
ಹೇಳಬೇಕು ಸಂಶಯವು ನಿಶ್ಚಯಾತ್ಮಕವಾಗದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ
ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಧರ್ಮಗಳ ಜ್ಞಾನವೆಂದಲ್ಲಿ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಬರುವಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಎಲ್ಲಿ ಯಾವ ಧರ್ಮವಿಲ್ಲವೋ ಅಲ್ಲಿ ಆ ಧರ್ಮದ ನಿಶ್ಚಯಾ-
ತ್ಮಕ ಜ್ಞಾನವೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಈಗ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ. ಈ ವಿಷಯವು
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ, ಅನುಮಾನ, ಅಗಮಗಳ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ.

೧) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾಧಾರದಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ- ಸೂರ್ಯನಲ್ಲಿ
ಇದು ರಜತವೆಂಬ ಜ್ಞಾನವು.

೨) ಅನುಮಾನಾಧಾರದಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ- ಧೂಲಿ ರಾಶಿ.
ಧೂಮವೆಂದು ಭ್ರಮಿಸಿ, ಅಗ್ನಿ ಇಲ್ಲದಿರುವಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯಿದೆ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು.

ನನು ಪ್ರಾಭಾಕರಾದಯಃ ಅಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಮೇವ ನಾಸ್ತೀತಿ ವದಂತಿ, ತಥಾಹಿ-
 ಇದಂ ರಜತಮಿತ್ಯಾದಿಕಂ ತು ನೈಕಂ ವಿಶಿಷ್ಟಜ್ಞಾನಂ, ಕಿಂತು ಗ್ರಹಣಸ್ಮರಣಾತ್ಮಕಂ
 ಜ್ಞಾನದ್ವಯಮೇವ (ಇದಮಿತಿ ಗ್ರಹಣಾತ್ಮಕಂ, ರಜತಮಿತಿ ಸ್ಮರಣಾತ್ಮಕಂ,)
 ತಯೋಃ (ಗ್ರಹಣಸ್ಮರಣಾತ್ಮಕಯೋಃ) ಸ್ವರೂಪತೋ ವಿಷಯತಶ್ಚ ಭೇದಾಗ್ರಹಮಾ-
 ತ್ರೇಣ, ಇದಂ ರಜತಮಿತಿ ಸಾಮಾನಾಧಿಕರಣ್ಯೇನ ವ್ಯವಹಾರಾದಿಕಂ, ತದೇವ ಚ
 ನೇದಮಿತಿ ಭೇದಾಗ್ರಹಣೇನ ಬಾಧ್ಯತ ಇತಿ ।

ತಥಾ ಚ ತನ್ಮತರೀತ್ಯಾ ವಿಷಯಭಾಭಾತ್ ಸಂಶಯವಿಪ್ರಯವ್ಯಾವೃತ್ಯಯ
 ಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣೇ ಕಥಂ ಯಥಾರ್ಥಮಿತಿ ವಿಶ್ಲೇಷಣಂ ದತ್ತಮಿತಿ ಚೇನ್,

ಆಗಮಾಭಾಸದಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ವಿಷಯಗಳೆಲ್ಲವೂ ದಾಹರಣೀ- ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಐದ
 ಹಣ್ಣುಗಳಿವೆಯೆಂಬ ನೋಟಗಾರನ ಮಾತುಗಳಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ಜ್ಞಾನವು.

ಶಂಕಾ- ಪ್ರಾಭಾಕರರೇ ನೋಡಲಾದವರು ಅಯುಧಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವೇ ಇಲ್ಲವೆಂದು
 ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅದು ಹೀಗೆ, ಇದಂ ರಜತ, ವೆಂಬ ಜ್ಞಾನವು ಒಂದೇ ವಿಶಿಷ್ಟ (ವಿಶಿ-
 ಸ್ತ ವೀಶೇಷಣ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಕೂಡಿದ) ಜ್ಞಾನವಾಗಿದೇ, ಗ್ರಹಣ ಹಾಗೂ ಸ್ಮರ-
 ಣಗಳೆಂದು ಎರಡು ಜ್ಞಾನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದುದು. ಇದಂ ಎಂಬ ಮುಂದಿರುವ ಪದಾರ್ಥವನ್ನು
 ನೋಡಿ ಗ್ರಹಿಸುವುದೇ ಗ್ರಹಣಾತ್ಮಕ ಜ್ಞಾನವು, ಹಾಗೂ, ರಜತ, ವೆಂಬುದು
 ಹಿಂಬಿನ ರಜತ ಜ್ಞಾನದ ಸ್ಮರಣಾರೂಪವಾದ ಜ್ಞಾನವು, ಇವುಗಳ (ಗ್ರಹಣ ಸ್ಮರ-
 ಣಾತ್ಮಕಗಳ) ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಭೇದ ಗ್ರಹಿಸದಿರುವಾಗಮಾತ್ರ
 ಸಮಾನಾಧಿಕರಣಗಳಿಂದ (ಗ್ರಹಣಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದ ಇದಂ, ಮತ್ತು ಸ್ಮರಣಕ್ಕೆ
 ವಿಷಯವಾದ, ರಜತಂ, ಎರಡಕ್ಕೂ ಅಶ್ರಯವಾಗಿದ್ದರೆಂದರೆ ಇದಂ ರಜತವು ಏನು
 ವ್ಯವಹಾರವು ಮಾಡಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅವುಗಳ ಭೇದ ಗ್ರಹಣದಿಂದ ಇದಂ ರಜತ-
 ವಲ್ಲವೆಂದು ಪೂರ್ಣ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. (ಎವರಣೆ ಪ್ರಾಭಾಕರರು, ಸಂಪಿನಲ್ಲಿ ಇದು
 ಬಿಳಿ, ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಒಂದೇ ವಿಶಿಷ್ಟ ಜ್ಞಾನವೆಂದು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ, ಗ್ರಹಣ
 ಹಾಗೂ ಸ್ಮರಣ ಎರಡು ಜ್ಞಾನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದುದೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ
 ಆದರೆ 'ರಜತ' ವೆಂದು ವ್ಯವಹಾರ ಹೇಗೆ ಕೂಡುತ್ತದೆಂದರೆ, ಗ್ರಹಣ, ಹಾಗೂ
 ಸ್ಮರಣ, ಗಳೆಂಬ ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪಗಳಲ್ಲಿಯ ಭೇದವನ್ನು ಹಾಗೂ ಆ ಜ್ಞಾನಗಳಿಗೆ ವಿಷ-
 ಯವಾದ ಮುಂದಿರುವ ಪದಾರ್ಥ (ಧರ್ಮ) ಹಾಗೂ ರಜತಗಳಲ್ಲಿಯ ಭೇದವನ್ನು
 ಗ್ರಹಿಸದೇ ಇದ್ದಾಗ, ಎರಡಕ್ಕೂ ಸಮಾನಾಧಿಕರಣವಾದ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಇದಂ ರಜತ
 ಎಂಬ ಅನುಭವ ಕೊಡುತದೆ.

ಅಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಾಂಗೀಕಾರೇ ತೇಷಾಮನುಭವವಿರೋಧಃ ಸುಸ್ಥಃ, ತಥಾ ಹಿ-ಶುಕ್ತಿ-
ಕಾರ್ಯಾ ರಜತಾಭೇದಜ್ಞಾನಸ್ಯ, ಇದಂ ರಜತಾತ್ಮನಾ ಜಾನಾಮಿತಿ ಅನುಭವ-
ಸಿದ್ಧತ್ವಾತ್ ಅನ್ಯಥಾ ಕ್ವಚಿದಪಿ ರಜತಾಭೇದಜ್ಞಾನಂ ನ ಸಿದ್ಧೀತ್, ತಥಾ ಚ
ಉಕ್ತಸಾಧ್ಯಾನುಭವವಿರೋಧಃ, ಅಪಿ ಚ ಉತಾವಂತಂ ಕಾಲಮಹಂ ಶುಕ್ತಿಕಾಮೇವ
ರಜತತ್ವೇನ ಪ್ರತಿಪನ್ನೋಽಸ್ಮಿತಿ ಉತ್ತರಕಾಲೇ ಪರಾಮರ್ಶಾತ್ ತದ್ವಿರೋಧಶ್ಚ ।

ಇತಿ ವಿಪರ್ಯಯ ಲಕ್ಷಣ ಸ್ವರೂಪ ಕಥನಮ್ ।

(೨) एवं ಅಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಂ ಸಮರ್ಥಿತಮ್ । ತದ್ವಿಷಯೇ ವಾದಿನಾಂ ವಿವಾದಃ

एवं दृश्यते—

(१) अमकाले प्रतीतं रजतं देशांतरे सदेवेति वैशेषिकादयः,
तदिस्थं— सर्वथाऽसत्त्वे प्रतीत्यनुपपत्तिः, तत्रैव सत्त्वे वा बाधा-
नुपपत्तिः, अतः तत्र प्रतीतं रजतं देशांतरे सदेवेत्यंगीकार्यमिति
वदन्ति

ಪ್ರಾಭಾಕರರ ಪ್ರಕಾರ ವಿಸರ್ಯಯ ಜ್ಞಾನವೇ ಇಲ್ಲವೆಂದಾದರೆ, ವಿಸರ್ಯಯ
ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಮಾಣ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಯಥಾರ್ಥ-
ವೆಂಬ ವಿಶೇಷಣವನ್ನು ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು ಹೇಗೆ ಕೂಡುವದೆಂಬ ಶಂಕೆಗೆ ಅವಕಾಶ.
ಇಲ್ಲ. ವಿಸರ್ಯಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅಂಗಿಕಾರ ಮಾಡದೇ ಇದ್ದಲ್ಲಿ ಅನುಭವ ಎಂದೇ-
ದನ್ನು ಬರುತ್ತದೆ.

ಸಿಂಹವನ್ನು ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನಾಗಿಯೇ ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದೇನೆ, ಎಂದು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ-
ರಿಗೂ ಅನುಭವ ವರುವದರಿಂದ, ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಅಭೇದ ಜ್ಞಾನವು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ.
ಇದನ್ನು ಅಪ್ಪದಿದ್ದರೆ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಅಭೇದ ಜ್ಞಾನವೇ ಎಂದೂ ಸಿದ್ಧಿಸದೇ ಹೋಗಬೇ-
ಕಾದಿತ್ಯ ಹಾಡೆನ್ನಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಸಾಕ್ಷ್ಯ ಭೂತವಾದ ಅನುಭವವನ್ನು ನಿರಾಕ-
ರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇದಲ್ಲದೇ ಇಷ್ಟು ಕಾಲ ವಿಸರ್ಯಂತರ ಸಿಂಹವೇ ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನಾ-
ಗಿ ತಿಳಿದಿದ್ದೆ ಎಂಬ ಉತ್ತರಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರಾಮರ್ಶ ಜ್ಞಾನವು ಕೂಡಾ ಬರುತ್ತದೆ.
(ಅಂತೂ ವಿಸರ್ಯಯವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಅಂತೆಯೇ ಅವ ಧಾರ್ಥ
ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಯಥಾರ್ಥವೆಂಬ ವಿಶೇಷಣ
ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು ಸಾರ್ಥಕವು.)

ಈ ಪ್ರಕಾರ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು ಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಈ ವಿಸಯದಲ್ಲಿ ವಾದಿ-
ಗಳ ವಿವಾದಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳು ಹೇಗಿವೆ.

(೨) ತತ್ರ ಪ್ರತೀತಂ ರಜತಂ ಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪಮೇವೇತಿ ವಿಜ್ಞಾನವಾದಿನಃ, ತ-
ಥಾಹಿ, ಸರ್ವಥಾಽಸತ್ತ್ವೇ ಪ್ರತೀತ್ಯನುಪಪತ್ತಿಃ, ದೇಶಾಂತರೇ ಸತ್ತ್ವೇ ಪ್ರಮಾಣಾಭಾ-
ವಃ, ಪುರತಃ ಸತ್ತ್ವೇ ಆಂತ್ಯನುಪಪತ್ತಿಃ | ಪರಿಶೋಷಾತ್ ವಿಜ್ಞಾನಮೇವ ತದಿತಿ
ವಕ್ತವ್ಯಂ, ನ ಚೈವಂ ತಸ್ಯ ಆಂತಿತ್ವಾನುಪಪತ್ತಿಃ, “ ಆಂತರಸ್ಯ ಬಾಹ್ಯತಾವ-
ಭಾಸೋ ಭಮ ,, ಇತ್ಯಂಗೀಕಾರಾತ್ | ತಥಾ ಚ ವಿಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪಮೇವ ರಜತಮಿ-
ತಿ ವದತಿ |

(೩) ತತ್ರೈವ ತಾತ್ಕಾಲಿಕಮುತ್ಪನ್ನಂ ಸದಿತಿ ಚಾಸ್ಕರಃ, ತಥಾಹಿ-ಅ-
ಸತ್ತ್ವೇ ಪ್ರತೀತ್ಯನುಪಪತ್ತೇಃ ಸದಿತಿ ಉಕ್ತಂ, ಅತ್ರ ಪ್ರತೀತಸ್ಯ ದೇಶಾಂತರೇ ಸತ್ತ್ವೇ
ಪ್ರಮಾಣಾಭಾವಾತ್

೧) (ಭ್ರಮಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ತೋರಿದ ರಜತವು ದೇಶಾಂತರದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯವೆಂದು
ವೈಶೇಷಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಆ ರಜತವು ಸರ್ವಥಾಸುಳ್ಳಾದರೆ, ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ
ಇದು ರಜತವೆಂಬ ಭ್ರಮೆಯು ಬರದೇ ಹೋಗಬೇಕಾದೀತು. ಆದರೆ ರಜತವು ಸಿಂಹಿ-
ನಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದರೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಬೆಳ್ಳಿಯಲ್ಲವೆಂಬ ಬಾಧಜ್ಞಾನವು ಬರದೇ
ಹೋಗಬೇಕಾದೀತು. ಆದುದರಿಂದ ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ತೋರುವ ರಜತವು ದೇಶಾಂತರದಲ್ಲಿ
ಸತ್ಯವೆಂಬುದನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.)

೨) (ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ತೋರಿದ ಬೆಳ್ಳಿಯು ಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪವೆಂದು ವಿಜ್ಞಾನವಾದಿಗಳು
ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ ಸರ್ವಥಾ ರಜತವಿಲ್ಲವೆಂದರೆ ರಜತ ಜ್ಞಾನವೇ ಹುಟ್ಟಲಾರದು
ದೇಶಾಂತರದಲ್ಲಿ ರಜತವಿದೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಾಣವಿಲ್ಲ. ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ರಜತವು ಸತ್ಯವಾಗಿ-
ದ್ದಲ್ಲಿ ಧ್ರಾಂತಿಯೇ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಈ ಪರಿಶೇಷವಿರುವ ರಜತವು ಜ್ಞಾನರೂಪವೆಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಒಳಗೆ ಇದ್ದಷ್ಟು ಹೊರಗೆ ತೋರುವದೇ [ಒಳಗಿದ್ದ ಜ್ಞಾನವೇ ರಜತಾ-
ಕಾರವಾಗಿ ಪರಣಮಿಸಿ ಹೊರಗೆ ತೋರುವದೇ] ಭ್ರಮವೆಂದು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ್ದ ಕಾರಣ
ಭ್ರಮವು ಹುಟ್ಟಿದೆ ಇರದ, ಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ತೋರುವ ರಜತವು ವಿಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪವೆಂದು
ಅವರ ಮತವು.)

(೩) ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿಯೇ ತತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಜತವು ಹುಟ್ಟಿ ಸತ್ಯವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಭಾಸ್ಕರರು
ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ರಜತವು ಅಸತ್ಯ ಪದಾರ್ಥವಾದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನವೇ ಹುಟ್ಟುವದಿಲ್ಲ. ಆದುದ-
ರಿಂದ ಆ ರಜತವು ‘ ಸತ್ ಪದಾರ್ಥ, ವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ತೋರಿದ
ರಜತವು ದೇಶಾಂತರದಲ್ಲಿ ಇದೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಾಣವಿಲ್ಲದರಿಂದ

ತತ್ರೇವೇತಿ, ಅನುಪನ್ನತ್ವೇ ಪೂರ್ವಮೇವೋತ್ಪನ್ನತ್ವೇ ವಾ ಆತ್ಮಾನುಪಪತ್ತಿಃ, ಅತಃ
ತಾತ್ಕಾಲಿಕಮುತ್ಪನ್ನಮಿತಿ, ನಶ್ಯತೀತೀಯಪಿ ಗ್ರಾಹ್ಯಮಿತಿ । एवं ತेषಾं
ವಾದಃ ।

(೪) ನ ಸಮಾಸಃ ಸದಸತ್ ಕಿತ್ವನಿರ್ವಚನೀಯಮೇವೇತಿ ಮಾಯಾವಾದಿನಃ,
ತಥಾಹಿ- ಸತ್ತ್ವೇ ವಾಧಾನುಪಪತ್ತಿಃ, ಅಸತ್ತ್ವೇ ಹ್ಯಾತ್ಯನುಪಪತ್ತಿಃ, ಸದಸತ್ತ್ವೇ
ವಿರೋಧಃ, ತಸ್ಮಾತ್ ಸದಸದ್ವಿಲಕ್ಷಣರೂಪಮನಿರ್ವಚನೀಯಮೇವೇತಿ ।

इति विपर्यये वादिनां विप्रतिपत्तिनिरूपणम् ।

(೩) ವೈಶೇಷಿಕಾದಿಪಕ್ಷಚತುರ್ಥಯಃ ಅಪ್ರಾಣಿಕಮಿತಿ ಜ್ಞಾಪಯಿತುಂ ಅಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾ-
ನಸ್ವರೂಪಂ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕಂ ಟಿಪ್ಪಣ್ಯಾದ್ಯುಕ್ತರೀತ್ಯಾ ನಿರೂಪ್ಯತೇ । (ಎವಂ ಸರ್ವ-
ವಾಗ್ವಂತವ್ಯಮ್)

ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿಯೇ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿ ಸತ್ಯಭೂತವಾಗಿಯೇ ತೋರುವದು.
ಅಲ್ಲಿ ರಜತವು ಹುಟ್ಟಿದೇ ಹೋದರೆ, [ಇಲ್ಲದೆ ಇರುವಾಗ] ಅಥವಾ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ
ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಿದ್ದರೆ [ಮೊದಲೆ ಇದ್ದರೆ] ಭ್ರಾಂತಿಯು ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ತಾತ್ಕಾ-
ಲಿಕವಾಗಿ [ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ] ಉತ್ಪನ್ನವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ನಾಶಹೊಂದುತ್ತದೆಂದು ಅವರ
ಮತವು.)

(೪) ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ತೋರುವ ರಜತವು ಸತ್ಯವೂ ಅಲ್ಲ, ಅಸತ್ಯವೂ ಅಲ್ಲ, ಸದಸತ್
ಪದಾರ್ಥವೂ ಅಲ್ಲ, ಅದರೆ ಸದಸದ್ವಿಲಕ್ಷಣ (ಅನಿರ್ವಚನೀಯ) ವೆಂದು ಮಾಯಾ-
ವಾದಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ, ರಜತವು ಸತ್ಯವಾದಲ್ಲಿ ಇದು ಬೆಳ್ಳಿಯಲ್ಲವೆಂಬ
ಉತ್ತರ ಕಾಲದ ಬಾಧೆ ಜ್ಞಾನವು ಬರದೇ ಹೋಗಬೇಕಾದೀತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಸತ್ಯವಲ್ಲ.
ರಜತವು ಅಸತ್ಯವಾದಲ್ಲಿ, ತೋರದೇ ಹೋಗಬೇಕಾದೀತು ಬೆಳ್ಳಿಯೆಂದು ತೋರುವ-
ವರಿಂದ ಅಸತ್ಯವೂ ಅಲ್ಲ. ಬೆಳ್ಳಿಯು 'ಸದಸತ್', ಪದಾರ್ಥವೆನ್ನಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ,
ಏಕೆಂದರೆ ಒಂದೇ ಪದಾರ್ಥವು ಸತ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಸತ್ಯ ಹೀಗೆ ಪರಸ್ಪರ ವಿರೋಧವನ್ನು
ಹೊಂದಿರಲಾರದು. (ಒಂದೇ ಪದಾರ್ಥವು ಏಕ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸತ್ಯವು ಅಸತ್ಯವೂ ಆಗಿರು-
ವದು ಕಂಡಿರುವದಿಲ್ಲ) ಆದ್ದರಿಂದ [ಹೀಗೆಯೇ ಎಂದು ನಿರ್ವಚನ ಮಾಡಿ ಹೇಳಲು
ಬಾರದೆಂದು] ಸದಸದ್ವಿಲಕ್ಷಣವೆಂದು [ಸತ್ಯ ಪದಾರ್ಥದಿಂಪ ಹಾಗೂ ಅಸತ್
ಪದಾರ್ಥದಿಂದ ಭಿನ್ನವೆಂದು] ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.)

೩. ಸೈಲೇಷಿಕರೇ ಮೊದಲಾದ ಈ ನಾಲ್ಕು ಸ್ವರೂಪಗಳು ಅಪ್ರಾಮಾಣಿಕವೆಂದು ತಿಳಿ-
ಸಲು, ಓಪ್ಪಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದನ್ನೇ ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಣೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಅಸದೇವ ರಜತಂ ಪ್ರತ್ಯಭಾದಿತೃತ್ತರಕಾಲಿನಾನುಭವಾತ್ ಶುಕ್ತಿರೇವ ಅತ್ಯಂತಾಸದ್ರಜತಾತ್ಮನಾ ಪ್ರತೀಯತ ಇತ್ಯಾಚಾರ್ಯಸಿದ್ಧಾಂತಃ ।

ಅತ್ರ ವಿಚಾರ :- ನನ್ವೇವ ನೈಯಾಯಿಕಮತಾನನಿ ವಿಶೇಷ ಆಚಾರ್ಯಮತಸ್ಯ ತೇರಪಿ ಶುಕ್ತಾವಾವಿಧಮಾನಂ ದೇಶಾಂತರೀಯಂ ಯದ್ ರಜತಂ ತದ್ವಾತ್ಮತಯಾ ಶುಕ್ತೇರ್ಭಾಂಗೀಕಾರಾದಿತಿ ಚೇನ್ನ, " ಅತ್ಯಂತಾಸದ್ರಜತಾತ್ಮನಾ " ಇತ್ಯನೇನ ಕೃತ್ರಾಪಿ ಕದಾಪಿ ಅವಿಧಮಾನೇತ್ಯರ್ಥಕಥನೇನ, ನ ತದಭೇದಃ ಸ್ವಮತಸ್ಯ ।

ನನು ಭ್ರಮಸ್ಯ ಕಥಮತ್ಯಂತಾಸದ್ರಜತತಾದಾತ್ಮ್ಯವಿಷಯಕತ್ವಂ, ಅಸತಾ ಸಾಕಂ ಚಕ್ಷುರಾದೇಃ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಾಭಾವಾದಿತಿ ಚೇನ್ನ,

ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ ಅಸತ್ಯವಾದೆ- (ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ) ರಜತವು ತೋರಿತು ಎಂಬ ಉತ್ತರ ಕಾಲದ ಅನುಭವ ಬರುವದರಿಂದ ಸಂಪೇ (ಮೂರು ಕಾಲಗಳಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ) ಅತ್ಯಂತ ಅಸತ್ ರಜತಾಕಾರವಾಗಿ ಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ತೋರುತ್ತದೆಯೆಂದು ಶ್ರೀ ಮದಾಚಾರ್ಯರ ಸಿದ್ಧಾಂತವು.

ಇಲ್ಲಿ ವಿಚಾರ ಹೀಗಿದೆ

ಆಚಾರ್ಯರ ಸ್ತುತಕ್ಕೆ ಏನು ವಿಶೇಷ ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು? ನೈಯಾಯಿಕರು ಕೂಡ ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ ದೇಶಾಂತರದಲ್ಲಿದ್ದ ರಜತವು, ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ ಅಭೇದದಿಂದ (ರಜತವು) ತೋರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆಚಾರ್ಯರೂ ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ ರಜತಾಭೇದವು ತೋರುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ರಜತಾಭೇದ ತೋರುವದು ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಸಂಶಯ ಬಂದರೆ, ಅದು ಸರಿಯಲ್ಲ, ಶ್ರೀ ಮದಾಚಾರ್ಯರ ಮತದ ಪ್ರಕಾರ ಅತ್ಯಂತ ಅಸತ್ತಾದ ರಜತಾಭೇದದಿಂದ (ಅತ್ಯಂತ ಸುಳ್ಳಾದ ಬೆಳ್ಳಿಯ ರೂಪವಾಗಿ) ತೋರುವದಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದರಿಂದ ವೈಶೇಷಿಕರಿಗೂ ಆಚಾರ್ಯರಿಗೂ ಬಹಳ ಅಂತರವಿದೆ. [ದೇಶಾಂತರದಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಸತ್ಯವಾದ ರಜತವೇ ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ ಅಭೇದದಿಂದ ತೋರುವದಲ್ಲದೇ, ಅತ್ಯಂತ ಅಸತ್ಯವಾದುದಲ್ಲವೆಂಬುದಾಗಿ ವೈಶೇಷಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.] ಆದರೆ ನಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ ಯಾವ ದೇಶ ಯಾವಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ ರಜತವು ಇಲ್ಲಿ ತೋರುತ್ತದೆಯೆಂದು ಹೇಳುವದರಿಂದ, ಎರಡೂ ಮತಗಳಲ್ಲಿ ಭೇದವಿದೆಯೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು.)

ಶಂಕಾ :- ಭ್ರಮವು ಅತ್ಯಂತ ಅಸತ್ ಆದ ರಜತದ ಅಭೇದವನ್ನು ವಿಷಯಕರಿಸುವದು ಹೇಗೆ? ಅಸತ್ತಿಗೂ ಇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವೇ ಆಗುವದಿಲ್ಲ. ಅಸತ್ ಸದಾರ್ಥಕ್ಕೆ ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವಾದರೆ ಮಾತ್ರ, ಮುಂದೆ ಭ್ರಮ ಜ್ಞಾನವು

“ ಅಸದೇವ ರಜತಂ ಪ್ರತ್ಯಭಾತ್ ” ಇತ್ಯುನ್ಮುಖವಲೇನ ಅತ್ಯಂತಾಸ-
ತೋಪಿ ರಜತತಾದಾತ್ಮ್ಯಸ್ಯ ದೋಷರೂಪಸನ್ನಿಕರ್ಷಣಂ ಭ್ರಮೋಲ್ಲೇಖ್ಯವಿವರಣಾ
ವಿಷಯತ್ವಂ ಕಲ್ಪಯತೇ, ಅತ್ರ ಭ್ರಮೋಲ್ಲೇಖ್ಯವಿಷಯತ್ವಂ ನಾಮ-ಭ್ರಮೋಲ್ಲೇ-
ಖಿತರಜತಮಿತಿ ಶಬ್ದವ್ಯವಹಾರವಿಷಯತ್ವಮೇವ ನಾನ್ಯದಿತಿ ಜ್ಞೇಯಂ, ಇದಂ
ಚ ಯತ್ರ ಅಧಿಷ್ಠಾನಾಸನ್ನಿಹಿತಮಾರೋಪ್ಯಂ ತದಭಿಪ್ರಾಢೇಣ, ತತ್ರ ಆರೋಪ್ಯ-
ತತ್ತಾದಾತ್ಮ್ಯಯೋಃ ಉಭಯೋರಪಿ ಬಾಧ್ಯತವೇನಾಸತ್ತ್ವಾತ್ ।

ಯತ್ರ ಆರೋಪ್ಯಂ, ಅಧಿಷ್ಠಾನಸನ್ನಿಹಿತಂ ತತ್ರ ತಾದಾತ್ಮ್ಯಮಾತ್ರಮಸತ್ ತ-
ನ್ಮಾತ್ರಸ್ಯೇವ ಬಾಧಾತ್ । ಆರೋಪ್ಯಂ ತು ಸದೇವ ಬಾಧೋತ್ತರಕಾಲೇಽಪ್ಯನುತ್-
ಮಾನತ್ವಾತ್ ।

ಅಸದ್ವಿಷಯಕವು) ಹುಟ್ಟುಬಹುದು ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿರ್ವಹವೇ ಸುಳ್ಳು ಪದಾರ್ಥಕ್ಕಾಗುವದಿಲ್ಲ.
ಅದಕಾರಣ ಭ್ರಮವು ಹುಟ್ಟುವದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಎಂದನೇಲೆ ಭ್ರಮವು ಅಸದ್ವಿಷಯ-
ಕ ಹೇಗಾಗುವದು ? ಎಂದು ಭಾವವು] ಆದರೆ ಈ ಸಂಶಯ ಕೂಡದು. ‘ ಸುಳ್ಳಾದ
ರಜತವೇ ತೋರಿತು, ಎಂಬ ಅನುಭವ ಬಲದಿಂದ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ತಾದಾತ್ಮ್ಯ-
ವು ಅತ್ಯಂತ ಸುಳ್ಳಾದರೂ [ಅಸತ್] ಚಕ್ಷುರಿದ್ರಿಯ ದೋಷ ರೂಪವಾದ ಸನ್ನಿರ್ವ-
ಹದಿಂದ ರಜತದ ತಾದಾತ್ಮ್ಯಕ್ಕೆ [ಅಭೇದಕ್ಕೆ] ಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖ್ಯತಾಖ್ಯ ವಿಷ-
ಯತ್ವವು ಕೂಡುತ್ತದೆ. ಉಲ್ಲೇಖ್ಯತಾಖ್ಯ ವಿಷಯ ಎಂದರೆ : ರಜತ ಎಂಬ ಶಬ್ದ
ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ವಿಷಯವಾಗಿ ತೋರುವದು. ಯಾವ ಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅರೋಪಿತ-
ವಾದ ಪದಾರ್ಥವು [ಬೆಳ್ಳಿಯು] ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ [ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ] ಸನ್ನಿಹಿತವಾಗಿಲ್ಲವೋ
ಆ ಭ್ರಮದ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ, ಶಬ್ದವ್ಯವಹಾರ ವಿಷಯ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.
ಎಕೆಂದರೆ ಅರೋಪಿತವಾದುದಕ್ಕೂ (ಬೆಳ್ಳಿಗೂ) ಅದರ ತಾದಾತ್ಮ್ಯಕ್ಕೂ (ಅಭೇದ
ಸಂಬಂಧಕ್ಕೂ) ಬಾಧೆ ಬರುವದರಿಂದ ಎರಡೂ ಅಸತ್ತೇ ಆಗುತ್ತವೆ

ವಿವರಣೆ - ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ ರಜತವು ಅರೋಪ್ಯವು ಸಿಂಪು ಅಧಿಷ್ಠಾನವು. ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ
ರಜತವು ಸನ್ನಿಹಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ತಾದಾತ್ಮ್ಯವು [ಅಭೇದ-
ವು] ತೋರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಬೆಳ್ಳಿಯು ಅಸತ್ ಎಂದರೆ ಸುಳ್ಳು ಆಗಿರುವಾಗ,
ಅಲ್ಲಿ ಪದಾರ್ಥವೇ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಭ್ರಮಕ್ಕೆ ವಿಷಯತ್ವ ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಶಂಕಾ ಬಂದರೆ,
‘ ರಜತ ’ ಎಂಬ ಶಬ್ದ ವ್ಯವಹಾರ ವಿಷಯಕತ್ವ ಹೇಳಬೇಕೆಂಬ ಭಾವ.

ಅಲ್ಲಿ ಅರೋಪ್ಯವು ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಸನ್ನಿಹಿತವಾಗಿದೆಯೋ ಅಲ್ಲಿ ತಾದಾತ್ಮ್ಯ [ಅಭೇ-
ದ] ಅಸತ್ [ಸುಳ್ಳು] ಆಗುತ್ತದೆ. ಬಾಧವು ಕೂಡ ತಾದಾತ್ಮ್ಯಕವೇ ಬರುತ್ತದೆ.

ಖಚಾ ದೂರಸ್ಥಯೋಃ ಚೂತಪನೇಸಖೋರಯಂ ಚೂತ ಇತಿ ಭ್ರಮಃ. ಬಾಂಧಜ್ಞಾನೇ ಚ ಸದೇವೇತಿ ಏವಕಾರೇಣ ನ ದೇಶಾಂತರೇ ಸತ್, ನಾಪಿ ಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪಂ, ನಾಪಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕಮುತ್ಪನ್ನಂ, ನಾಪಿ ಅನಿರ್ವಾಚನೀಯಮಿತಿ ಪ್ರಾಗುಕ್ತಮತಾಃ ನಿರಸ್ತಾನಿ ಭವಂತೀತಿ ಧ್ಯೇಮ್ ।

ನನ್ ಅಧಿಷ್ಠಾನಪ್ರಧಾನಯೋಃ ಆರೋಪ್ಯೇಣ ಸಾಧ್ಯಸ್ಯಾಪೇಕ್ಷಿತತ್ವಾದಸತಃ ಸಾಧ್ಯಸ್ಯಾಯೋಗಾತ್

ಬಾಧೆ ಜ್ಞಾನ ಬಂಧ ಮೇಲೆ ಆರೋಪ್ಯ ಇದ್ದಂತೆ ಇರುವದರಿಂದ, ಆರೋಪ್ಯವು ಸತ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ - ಬಹು ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಕೂಡಿಕೊಂಡ ಮಾವು ಹಾಗೂ ಹಲಸಿನ ಗಿಡಗಳನ್ನು ಕಂಡು, ದೂರವಿರುವ ಮೋಷದಿಂದ ಅದು ಮಾವಿನಗಿಡವೆಂಬ ಭ್ರಮ ಬರುತ್ತದೆ. ಸಮೀಪಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೋಡಿದಾಗ (ಹಲಸಿನ ಗಿಡವನ್ನು ತಿಳಿದಾಗ) ಹಲಸ ಮಾವುಗಳ ತಾದಾತ್ಮ್ಯ ಜ್ಞಾನವು ಮಾತ್ರ ಬಾಧಿತವಾಗುವದಲ್ಲದೆ ಆರೋಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ 'ಮಾವು' ಅಲ್ಲಿರುವದರಿಂದ ಬಾಧಿತವಾಗುವದಿಲ್ಲ.

ಬಾಧೆ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅಸತ್ (ಸುಳ್ಳು) ಅದುದೇ ತೋರಿಕೆಂದು ಜ್ಞಾನವಿರುವದರಿಂದ ಅದನ್ನು ತಿಳಿಸಲು " ಏವ " ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಹಾಕಲಾಗಿದೆ (ಅಸತ್ ಏವ ರಜತಂ ಪ್ರತ್ಯಭಾತ್) ಅಸತ್ಯವೇ ಅದ ಬೆಳ್ಳಿ ತೋರಿತು ಎಂದು ಬಾಧೆ ಜ್ಞಾನ ಬರುತ್ತದೆ. ಅದುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ತೋರಿದ ಬೆಳ್ಳಿಯು ದೇಶಾಂತರದಲ್ಲಿದ್ದು ದಲ್ಲ (ಸತ್ಯವಾದುದಲ್ಲ) ಜ್ಞಾನರೂಪವು ಅಲ್ಲ. ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಉತ್ಪನ್ನವಾದುದೂ ಅಲ್ಲ, ಹಾಗೂ ಅನಿರ್ವಚನೀಯವು (ಸದಸದ್ವಿಲಕ್ಷಣ) ಅಲ್ಲ ಇದರಿಂದ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಮತಗಳು ನಿರಸ್ತನಾದವು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. [ಏವರಣೆ - ವೈಶೇಷಿಕರು ಹೇಳುವ ದೇಶಾಂತರ ಸತ್ಯ ರಜತವೇ ತೋರುವದೆಂಬ ವಾದ, ವಿಜ್ಞಾನವಾದಿಗಳ ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪವೇ ರಜತವೆಂಬ ವಾದ, ಭಾಸ್ಕರರ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಿ ಬಾಧೆ ಬಂದಾಗ ನಷ್ಟವಾಗುವ ರಜತವು, ಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ತೋರುವದೆಂಬ ವಾದ, ಅದ್ವೈತಗಳ ರಜತವು ಸತ್. ಅಸತ್ಯ ಹಾಗೂ ಸತಾ ಸತ್ಯ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಅನಿರ್ವಚನೀಯವಾಗಿದೆಯೆಂಬ ವಾದಗಳೆಲ್ಲವೂ ಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ತೋರಿದ ರಜತವು ಅತ್ಯಂತ ಸುಳ್ಳು ಎಂಬ ಸಿದ್ಧಾಂತದಿಂದ ನಿರಾಸವಾಗುತ್ತದೆ.]

ತಂಕಾ (ಭ್ರಮದಲ್ಲಿ) ಅಧಿಷ್ಠಾನವು ಶುಕ್ತಿಯು, ಪ್ರಧಾನವು ನಿಜವಾದ ಬೆಳ್ಳಿಯು. ಆರೋಪ್ಯದ ಸಾಧ್ಯತ್ಯವು ಪ್ರಧಾನ ಹಾಗೂ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಭ್ರಮವು ಕೂಡುತ್ತದೆ. ಪ್ರಧಾನ ಹಾಗೂ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳಿಗೆ ಆರೋಪ್ಯದಿಂದ ಸಾಧ್ಯತ್ಯವು ಅನೇಕವಾಗಿದೆ ಆರೋಪ್ಯವೇ ಸುಳ್ಳಾದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯತ್ಯವೇ ಕೂಡದು.

ಕಥಂ ಶುಕ್ತಿಕಾಯಾಮಸದ್ರಜತಾರೋಪೋ ಯುಜ್ಯತೇ ಇತಿ चेन्न,
 चाकचक्यस्य आरोग्यनिष्ठत्वाभावेऽपि चाकचक्येन यच्छुक्तिगतं सा-
 दृश्यं तत्प्रतियोगित्वस्य सत्यरजत इव असत्यपि संभावात् ।
 प्रतियोगित्वस्य धर्मिसत्तानिरपेक्षत्वात् युज्यते शुकिकायां रज-
 तारोपः । भ्रमविषयीमूतासद्रजते सादृश्यप्रतियोगित्वं नाम-तेनायं
 सदृश इति ज्ञानजनकीभूतज्ञानोल्लिख्यमानशब्दविषयत्वं, तद्यथा-
 तेनायं सदृश इति ज्ञानं, रजतमिति ज्ञानं, ज्ञानोल्लिख्यमान-
 शब्दः, रजतमिति शब्दः, तद्विषयत्वं रजत इति, रजते सा-
 दृश्यप्रतियोगित्वं बोध्यं, एवं प्रधाननिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वमपि
 आरोप्यस्योह्यम् ।

ಎಂದ ಮೇಲೆ ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ ಸುಳ್ಳು ರಜತದ ಆರೋಪವು ಹೇಗೆ ಕೂಡುವುದು ? ಹೀಗೆ
 ಶಂಕಿಸಿಕೂಡದು.

ರಜತ ಸಾದೃಶ್ಯವಾದ ಚಾಕಚಕ್ಯತೆಯು [ಹೇಳುವು] ಅಸತ್ ಅದ ಆರೋಪ್ಯ-
 ದಲ್ಲಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಚಾಕಚಕ್ಯ ರೂಪ ಸಾದೃಶ್ಯ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯು ಸತ್ಯರಜತ-
 ವು ಹೇಗೆ ಆಗುತ್ತದೆಯೋ, ಅದರಂತೆ ಆರೋಪಿತವಾದ ಅಸತ್ ರಜತವೂ ಸಾದೃಶ್ಯ
 ಪ್ರತಿಯೋಗಿ ಆಗುವುದು ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಸಮಂಜಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾದೃಶ್ಯವು
 [ಹೇಳುವು] ಆಶ್ರಯವನ್ನು [ಧರ್ಮಿಯನ್ನು] ಅಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಸಾದೃಶ್ಯ
 ಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವವು [ಧರ್ಮಿ] ಆಶ್ರಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಅಸತ್ ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ.
 ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವವು ಧರ್ಮಿಯ ಸತ್ಯತೆಯನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ಸಿಂಪಿ-
 ನಲ್ಲಿ ಆರೋಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ [ಸುಳ್ಳು,] ರಜತದ ಆರೋಪವು ಕೊಡುತ್ತದೆ. 'ಭ್ರಮ' ದಲ್ಲಿ
 ವಿಷಯವಾದ ಅಸತ್ ರಜತಕ್ಕೆ ಸಾದೃಶ್ಯ ಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವವಿದೆ. ಎಂದು
 ಹೇಳುವಷ್ಟೇ ! 'ಈ ಸಾದೃಶ್ಯ ಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವ' ವೆಂದರೇನು ? ಬೆಳ್ಳಿಗೆ ಇದು ಸದೃಶ-
 ವು ಎಂಬ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದುದು ಇದು ರಜತವೆಂಬ ಜ್ಞಾನವು. ಈ ಜ್ಞಾನ
 ದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖ್ಯವಾದ ಶಬ್ದ [ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟ ಶಬ್ದ] ವೆಂದರೆ 'ರಜತ' ಎಂಬ ಶಬ್ದವು
 ಈ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ ರಜತವು, ರಜತದಲ್ಲ ಶಬ್ದವಿಷಯತ್ವ ಬರುವುದು. ಕಾರಣ
 ರಜತಕ್ಕೆ ಸಾದೃಶ್ಯ ಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವವಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು, ಇದರಂತೆಯೇ ಪ್ರಧಾ-
 ನದಲ್ಲ (ನಿಜವಾದ ಬೆಳ್ಳಿಯಲ್ಲ) ಯೂ ಸಾದೃಶ್ಯಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವವು ಆರೋಪಿತವಾದ
 ರಜತವೆಂದೆಯೂ ಭಾವಿಸಬೇಕು.

इति वादिकथितविपर्यये दूषणाभिधानपूर्वकं स्वमते विपर्ययसमर्थनम्
(४) किसंज्ञकोऽयं वृक्षः इत्यनध्यवसायः, स्वमश्व, अयथार्थज्ञा-
नाद् ज्ञानांतरमित्यंगीक्रियते वैशेषिकैः, तन्न, किसंज्ञकोऽयं वृक्ष
इत्यनध्यवसायः, कोटीनां बाहुल्यादनिर्दिष्टकोटिकसंशये एवांतर्भ-
वति, न तु ज्ञानांतरम् ।

इति वैशेषिकांगीकृतानध्यवसायस्य संशये अंतर्भावसमर्थनम् ।

तथा वटादिव्यावृत्तिं पश्यतोऽपि पनसे, यत् किसंज्ञकोऽयं वृ-
क्ष इत्युत्पद्यते, तद् ज्ञानमेव न भवति, किं तु संज्ञाविषय-
जिज्ञासा - (इच्छा) मात्रं ।

ವಿಷಯವ್ಯವಸ್ಥಾಪನೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಪರಿವಾದಿಗಳು ಹೇಳುವುದರಲ್ಲಿ ದೋಷನ
ಹಾಗೂ ಅದರ ಸಮರ್ಥನೆ —

೪. ವೈಶೇಷಿಕರು ಹೇಳುವ ' ಅನಧ್ಯವಸಾಯ, ನೆಂಬ ಜ್ಞಾನವು ' ಸಂಶ-
ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರಭಾವ ಹೊಂದುವದೆಂಬುದರ ಸಮರ್ಥನೆ—

‘ ಇದು ಯಾವ ಹೆಸರಿನ ಗಿಡವು ? ಎಂಬ ಅನಧ್ಯವಸಾಯವು [ಅನಿಶ್ಚಿತತೆಯು]
ಹಾಗೂ ಸ್ಪಷ್ಟವು ಆಯುಧಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಜ್ಞಾನಗಳೆಂದು
ವೈಶೇಷಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ‘ ಇದು ಯಾವ ವೃಕ್ಷ, ನೆಂಬ ಅನ-
ಧ್ಯವಸಾಯದಲ್ಲಿ ಕೋಟಿಗಳು (ಧರ್ಮಗಳು) ಬಹಳ ವಿರುವದರಿಂದ ನಿರ್ದೇಶ ಮಾಡ-
ಲಶಕ್ಯವಾದ [ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕೋಟಿಕ] ಧರ್ಮವುಳ್ಳ ಸಂಶಯವೇ ಹೊರತು, ಜ್ಞಾನ-
ದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಬೇರೊಂದು ಜ್ಞಾನವಾಗಲಾರದು. ವೃಕ್ಷತ್ವ ಸಾಧಾರಣಧರ್ಮ
ಜ್ಞಾನವಿದ್ದು, ವಿಶೇಷಧರ್ಮ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡಿಸುವಲ್ಲಿ ನಿರ್ಣಾಯಕವಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ
ಸಂಶಯವು ಇದು, ಈ ಅನಧ್ಯವಸಾಯವು ಸಂಶಯದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗು-
ವದಲ್ಲದೇ ಜ್ಞಾನಾಂತರವಲ್ಲ, ಆದರೆ ಆಲದ ಮರದ ಜ್ಞಾನಮಾತ್ರ ಇದ್ದವನು ‘ಹಲಸು’
ನೋಡಿ ಇದು ಆಲದ ಮರದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಯಾವದೋ ಮರ ಎಂದು ತಿಳಿದು,
ಈ ಮರದ ಹೆಸರಿನಿರಬಹುದು ? ಎಂಬ ಅನಧ್ಯವಸಾಯವು ಜ್ಞಾನವೇ ಆಗಲಾರದು.
ಆದು ಜಿಜ್ಞಾಸಾ ಚಾತ್ರ, ವೃಕ್ಷ ಸಾವುನ್ಯಜ್ಞಾನವು, ಅದರಲ್ಲಿಯೇ ವಿಶೇಷ ಧರ್ಮಗಳ
ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. “ ಆಲದ ಮರದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ವೃಕ್ಷವು ಯಾವುದಿರ-
ಬಹುದು ? ” ಎಂಬುದೇ ಆ ಇಚ್ಛೆಯು, ಆದು ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪವಾಗಲಾರದು.

ಸ್ವಪ್ರಗಜಾದಿದರ್ಶನಂ ಯಥಾರ್ಥಮೇವ, ಮಾನಸವಾಸನಾಜನ್ಯತ್ವಾತ್ ಗಜದೀನಾಂ
ತೇಷು ಯದ್ಬಾಹ್ಯತ್ವಜ್ಞಾನಂ ಸ ವಿಪರ್ಯಯಃ ಏವೇತಿ, ನ ತಯೋರ್ಜ್ಞಾನಾಂತರತ್ವಮ್ ।

ಇತಿ ಸ್ವಪ್ನಗಜಾವಿದರ್ಶನಂ ಯಥಾರ್ಥಾಯಾರ್ಥಜ್ಞಾನಾಂತರಭಾವಿಸಮರ್ಥನಮ್
ನನು ಸಂಭಾವನಾರೂಪಂ ಜ್ಞಾನಾಂತರಮಸ್ತಿ । ತತ್ಕುತೋ ಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣೇ ಯ-
ಥಾರ್ಥಪದೇನ ನ ವ್ಯಾವರ್ತಿತಮಿತಿ ನ ಶಂಕನೀಯಮ್, ಬಾಹ್ಯವೀಥಿಪ್ರದೇಶೇ ಪುರು-
ಷೇಣಾನೇನ ಭವಿತವ್ಯಮಿತಿ ಋಹಾಪರನಾಮಕಂ ಸಂಭಾವನಾಜ್ಞಾನಮಪಿ ಅನ್ಯ-
ತರಕೋಟಿಪ್ರಾಪಕಪ್ರಾಚುರ್ಯನಿಮಿತ್ತೋಽನ್ಯತರಕೋಟಿಪ್ರಧಾನಃ ಸಂಶಯ ಏವ, ಅतो
ನ ವ್ಯಾವರ್ತಿತಃ ।

ತಥಾ ಚ ಸಂಶಯೋ ದ್ವಿವಿಧಃ--(೧) ನಿರ್ದಿಷ್ಟಕೋಟಿಕಃ (೨) ಅನಿ-
ರ್ದಿಷ್ಟಕೋಟಿಕಶ್ಚೇತಿ, ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟಕೋಟಿಕೋಽಪಿ ಸಂಶಯೋ ದ್ವಿವಿಧಃ--ಸಮಾನಾನೇ-
ಕಕೋಟಿಕಃ, ಅನ್ಯತರಕೋಟಿಪ್ರಧಾನಶ್ಚ, ಅತ್ರ ಸಂಭಾವನಾಪರ್ಯಾಯಂ ಜ್ಞಾನಂ ಅನ್ಯ-
ತರಕೋಟಿಪ್ರಧಾನಸಂಶಯರೂಪಮೇವೇತಿ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।

ಇತಿ ವಿಪರ್ಯಯಪ್ರಕರಣಮ್ ।

ಸ್ವಪ್ನ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಜ್ಞಾನವು ಯಥಾರ್ಥ, ಅಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿ
ಅಂತರ್ಭಾವವನಾಗುವದರ ಸಮರ್ಥನೆ-

ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ಅನೇ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಆ ಜ್ಞಾನವು ಯಥಾ-
ರ್ಥವು, ಕನಸಿನಲ್ಲಿಯ ವಸ್ತುಗಳು ವಸ್ತುವಿನ ಸಂಸ್ಕಾರದಿಂದ ಹೊರಗಿನವು ಎಂಬ
(ಹೊರಗಿನ ವಸ್ತುಗಳ ತಾದಾತ್ಮ್ಯ) ಜ್ಞಾನವು ಮಾತ್ರ ಅಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು, ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿಯ
ಈ ಎರಡೂ ಜ್ಞಾನಗಳು ಯಥಾರ್ಥ ಹಾಗೂ ಅಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪಗಳೇ ಹೊ-
ರತು, ಜ್ಞಾನಾಂತರಗಳಲ್ಲ.

ಶಂಕಾ- ಉಹಾ ರೂಪವಾದ ' ಸಂಭಾವನಾ , ಎಂಬುದು ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ
ಜ್ಞಾನ (ಜ್ಞಾನಾಂತರ) ವಿರುವಾಗ, ಅದನ್ನು ಪ್ರಮಾಣದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೇಳುವಾಗ
'ಯಥಾರ್ಥ , ಪದದಿಂದ ವ್ಯಾವರ್ತನೆ ಮಾಡಲಿಲ್ಲವೇಕೆಂದು (ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲಿಲ್ಲವೇಕೆಂದು)
ಶಂಕಿಸಿಕೊಡದು . ಹೊರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಈ ಪುರುಷನಿಬಹುದು, ಎಂಬ ಉಹಾ-
ದೂಪವಾದುದೇ ಸಂಭವನಾ ಜ್ಞಾನವು ಈ ಜ್ಞಾನವು ಅನಂತರಕೋಟಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ
ಸಂಶಯಯವೇ ಆಗಿದ್ದು . ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಹೊಂದುವದರಿಂದ, ಅದನ್ನು
ಯಥಾರ್ಥ ಪದದಿಂದ ವ್ಯಾವರ್ತನೆ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಸಂಶಯವು ಎರಡು
ಪ್ರಕಾರ - ೧) ಯಾವ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾರಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿರುವವೋ ಅದು

ಅಥ ವಾಚ್ಯಂತರೋಕ್ತಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣ ಭಂಗಪ್ರಕರಣಮ್--

(೧) ನನು ತರ್ಕರೂಪಮಯವ್ಯಾಖ್ಯಾನಾಂತರಮಸ್ತಿ । ತತ್ಕುತೋ ನ ವ್ಯಾವರ್ತಿತಮಿತಿ ಚೇತ್ ಪದ್ಧತೌ ತರ್ಕೋಽನುಮಾನಮೇವೇತ್ಯುಕ್ತಂ, ತಥಾ ಚ ತಲ್ಲಕ್ಷ್ಯಮೇವೇತಿ ನ ವ್ಯಾವರ್ತಿತಮ್ ।

ಎವಂ ಯಥಾವಸ್ಥಿತಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಂ ಪ್ರಮಾಣಸಾಮಾನ್ಯಮಿತಿ ನಿರೂಪ್ಯ, ತಲ್ಲಕ್ಷಣವೃದ್ಧೀಕರಣಾಯ ವಾಚ್ಯಂತರೋಕ್ತಲಕ್ಷಣಾನಿ ನಿರಾಕುರ್ವಂತಾ ತಾವತ್ಪ್ರಾಭಾಕರಾದೀನಾಂ ಪ್ರಮಾಣಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಮನುಷ್ಯ ದೂಷಣಂ ಕ್ರಿಯತೇ— ಅನುಭೂತಿಃ ಪ್ರಮಾಣಂ, ಅನುಭೂತಿರ್ನಾಮ ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತಂ ಜ್ಞಾನಂ, ತಥಾ ಚ ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತತವೇ ಸತಿ ಜ್ಞಾನತ್ವಂ ಪ್ರಮಾಣಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ, ಅಯಂ ಘಟ ಇತಿ ಜ್ಞಾನೇ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ — ತತ್ರ ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತತವ-

(ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕೋಟಿಕವು)

೨) ಯಾವ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾರಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲವೋ ಅದು (ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕೋಟಿಕವು) ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕೋಟಿಕ ಸಂಶಯವೂ ಎರಡೂ ಪ್ರಕಾರ - ೧) ಸಮಾನಾನೇಕ ಕೋಟಿಕವು ಹಾಗೂ ೨) ಅನ್ಯತರ ಕೋಟಿ ಪ್ರಧಾನವು, ಸಂಭಾವನೆಯು ಅನ್ಯತರ ಕೋಟಿಪ್ರಧಾನ ಸಂಶಯವೆಂದೇ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಪರವಾದಿಗಳು ಹೇಳುವ ಪ್ರಮಾಣ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಭಂಗ ಪ್ರಕರಣವು-

ಶಂಕಾ :- ತರ್ಕವೆಂಬುದು ಆಯುಧಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಜ್ಞಾನವಾದುದರಿಂದ, ಅದನ್ನು ಪ್ರಮಾಣದ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ, ಯುಧಾರ್ಥ, ಪದದಿಂದ ಏಕೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿ ಮಾಡಲಿಲ್ಲವೆಂದನ್ನೆ ಕೂಡು. ಪ್ರಮಾಣ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ತರ್ಕವು ಅನುಮಾನವೇ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾಗಿದೆ, ಅದರಿಂದ ತರ್ಕವು ಲಕ್ಷ್ಯವೇ ಆದಕಾರಣ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ.

• ಯುಧಾವಸ್ಥಿ ಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿಯಾದುದು ಪ್ರಮಾಣವು, ಎಂದು ಪ್ರಮಾಣ ಸಾಮಾನ್ಯದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಧೃಢಪಡಿಸಲು, ಹಾಗೂ ಪರವಾದಿಗಳು ಹೇಳುವ ಬೇರೆ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಲು, ಪ್ರಭಾಕರರೇ ಮೊದಲಾದವರು ಹೇಳಿದ ಪ್ರಮಾಣದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಅನುವಾದಿಸಿ ದೂರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

೧. ಪ್ರಭಾಕರರವರಾದವು ಹಾಗೂ ಅವರ ನಿರಾಸವು :-

• ಅನುಭೂತಿಯು ಪ್ರಮಾಣವು, ಅನುಭೂತಿ ಎಂದರೆ ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾದ ಜ್ಞಾನವು ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾದ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವೆಂದಾಯಿತು.

ವಿಶಿಷ್ಟ ಜ್ಞಾನತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ವಾದಿತಿ ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು—ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತಂ ಪ್ರಮಾಣಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಘಟಾದೌ ಅತಿ-
ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವಾಗ್ಧಾಯ ಜ್ಞಾನಮಿತಿ, ಘಟೇ ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತತತ್ವಸದ್ಭಾವೇ-
ಽಪಿ ಜ್ಞಾನತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಸ್ಮೃತಾವತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,
ತಸ್ಯಾ ಅಪಿ ಜ್ಞಾನತ್ವಾತ್, ಅತಃ ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತೇತಿ, ಸ್ಮೃತೇಃ ಸ್ಮೃತಿ-
ವ್ಯತಿರಿಕ್ತತತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿರिति ಪ್ರಾಭಾಕರಾ ವದಂತಿ ।

ತದೇತಲ್ಲಕ್ಷಣಮಯುಕ್ತಂ—ಸಂಶಯವಿपर्यಯವ्याಪಕತ್ವಾತ್, तथा हि तयो-
रपि स्मृतिव्यतिरिक्तत्वविशिष्टज्ञानत्वस्य सद्भावात्, तं प्रति
अयथार्थज्ञानस्म साधितत्वादतिव्याप्तिः, तथा स्मृतौ वेदादिषु
यथार्थज्ञानसाधनेषु अव्याप्तेश्च

‘ಇದು ಘಟವು’ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು ಸ್ಮೃತಿಯಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಜ್ಞಾನವಾದ್ದರಿಂದ,
ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣವು ಈ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು.

ದಲಕೃತ್ಯಂ :- ‘ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾದದ್ದು ಪ್ರಮಾಣ’ ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ, ಘಟ-
ವೂ ಸ್ಮೃತಿಯಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದುದರಿಂದ, ಘಟದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬಂದು ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಬರುವದು. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸಲು, ‘ಜ್ಞಾನ’ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು.
ಘಟದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನತ್ವವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. ಕೇವಲ ‘ಜ್ಞಾನವು’
ಪ್ರಮಾಣ. ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ, ಸ್ಮೃತಿಯೂ ಜ್ಞಾನರೂಪವಾದ್ದರಿಂದ ಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಅದು ನಿವಾರಣೆಗೆ ‘ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತ’ ಎಂದು ವಿಶೇಷಣ
ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಸ್ಮೃತಿ ಭಿನ್ನವಾದ ಜ್ಞಾನವು ಸ್ಮೃತಿಯಾಗಲಾರದುದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಬರುವದಿಲ್ಲ ಹೀಗೆ ಪ್ರಾಭಾಕರರು ಪ್ರಮಾಣದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಆದರೆ ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಅಯುಕ್ತವು. ಸಂಶಯ ಹಾಗೂ ವಿಕರ್ಷಣೆಯುಳ್ಳಲ್ಲಿ ಈ
ಲಕ್ಷಣ ಬರುವದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವದು. ಸಂಶಯ ಹಾಗೂ ವಿಕರ್ಷಣೆಯು ಜ್ಞಾನ-
ವು ಸ್ಮೃತಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿದ್ದು, ಜ್ಞಾನರೂಪಗಳಾಗಿವೆ. ಇದಲ್ಲದೇ ಪ್ರಾಭಾಕರರನ್ನು ಕುರಿತು
ಆಯುರ್ಧಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವಿರುವದಾಗಿ ಈ ಮೊದಲು ಸಾಧನೆ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ, ಆಯುರ್ಧಾ-
ರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಸಂಶಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಸ್ಮೃತಿಯು ಸ್ಮರಣ-
ರೂಪವಾಗಿ ಸ್ಮರಣ ಭಿನ್ನವಾಗದೇ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲೆಯೂ ವೇದಾದಿಗಳು
ಜ್ಞಾನಗಳಾಗದೇ ಆಯುರ್ಧಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನೆ ಮಾತ್ರಗಳಾದುದರಿಂದ, ವೇದಾದಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.

ನನು ಸಿದ್ಧಾಂತಿನೋಕ್ತಂ ಪ್ರಮಾಣಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಂ ಸ್ಮೃತೌ ಅವ್ಯಾವಕಮಿ-
ತಿ चेन्न, तस्या अपि प्रमाणत्वेन ब्रह्मतर्कस्मृतिवेदयोः संव्य-
हारात्, “स्मृतिःप्रत्यक्षमैतिह्यं अनुमानचतुष्टयं प्रमाणमिति वि-
ज्ञेयं धर्मोद्यर्थे बुभूषुभिरिति,” तस्मान्नात्राव्याप्तिरिति शंका कार्या ।

इति प्राभाकराणां प्रमाणलक्षणनिरूपणं तद्दूषणं च ।

(२) भाट्टानां प्रमाणलक्षणं तु—ज्ञातताप्राकट्यापरपर्याय-
वाच्यस्य प्रमेयाश्रितस्य प्रकाशविशेषस्य साधनं क्रियाज्ञानं
(ज्ञानमिति यावत्) प्रमाणमिति, अत्र ज्ञातताप्राकट्यापरप-
र्यायवाच्यप्रमेयाश्रितप्रकाशविशेषसाधनत्वं प्रमाणसामಾನ್ಯलक्षण-
मित्युक्तं भवति ।

अयं घट, इति ज्ञाने लक्षणसमन्वयः—

ಶಂಕಾ :- ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟ ಪ್ರಮಾಣ ಸಾಮಾನ್ಯದ ಲಕ್ಷಣವು
[ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ಜ್ಞೇಯ ವಿಷಯಕಾರಿತ್ವವು] ಸ್ಥೂತಿಯಲ್ಲಿ ಬರದೇ, ಅನ್ಯಾಪ್ತವಾ-
ಗುವದೆಂಬ ಶಂಕೆ ಸರಿಯಲ್ಲ. ಬ್ರಹ್ಮ ತರ್ಕ ಹಾಗೂ ಶ್ರುತಿ ಸ್ಥೂತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂತಿಯು
ಪ್ರಮಾಣವೆಂದು ವ್ಯವಹಾರ ಕಂಡಿದೆ :- ಸ್ಥೂತಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಇತಿಹಾಸ, ಅನುಮಾನ
ಇವು ನಾಲ್ಕು ಧರ್ಮಾದಿ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವೆಂದು. ಫಲಾಪೇಕ್ಷೆಯುಳ್ಳವರು
ತಿಳಿಯತಕ್ಕದ್ದು ' ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳ ಉಕ್ತಿಯಿರುವದರಿಂದ, ಸ್ಥೂತಿಯಲ್ಲಿ
[ಸ್ಮರಣದಲ್ಲಿ] ಅನ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. [ಸ್ಮರಣವು] ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ಜ್ಞೇಯ
ವಿಷಯೀಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದು, ಪ್ರಮಾಣವಾದುದರಿಂದ ಸಿದ್ಧಾಂತಿಗಳ ಲಕ್ಷಣವು ನಿರ್ದೋ-
ಷವಾದುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು.

೨] ಮೀಮಾಂಸಕರ [ಭಾಟ್ಟರ] ಲಕ್ಷಣವು ಹಾಗೂ ಅದರ ದೂಷಣೆಯು -
ಜ್ಞಾತತಾ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕಟ್ಯ ಎಂಬ ಪರ್ಯಾಯ ಶಬ್ದಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಪ್ರ-
ಮೇಯದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಕಾಶ ವಿಶೇಷಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವು, ಈ ಲಕ್ಷ-
ಣದಲ್ಲಿಯ ಜ್ಞಾತತಾ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕಟ್ಯ ಎಂಬ ಪರ್ಯಾಯ ಶಬ್ದಗಳಿಂದ ಕರೆಯ-
ಲ್ಪಡುವದು ಎಂಬುದು ಪ್ರಕಾಶ ವಿಶೇಷ, ಎಂಬ ಶಬ್ದದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾಗಿದೆ. ಅಂತೂ
ಜ್ಞಾತತಾ, ಪ್ರಾಕಟ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿ ಪದವಾಚ್ಯವಾದ ಪ್ರಮೇಯಾಶ್ರಿತವಾದ ಪ್ರಕಾಶ
ವಿಶೇಷವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವೆಂದಾಯಿತು. ' ಇದು ಘಟವು' ಎಂಬ
ಜ್ಞಾನವು ಜ್ಞಾತತಾ ಪ್ರಾಕಟ್ಯವೆಂಬ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಡುವ

ಅಯಂ ಘಟ, ಇತಿ ಜ್ಞಾನೇ ಜ್ಞಾತತಾಪ್ರಾಕಟಚಾಪರಪರ್ಯಾಯವಾಚ್ಯಪ್ರಮೇಯಾಶ್ರಿತ-
ಪ್ರಕಾಶವಿಶೇಷಸಾಧನಜ್ಞಾನತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್ । ಜ್ಞಾನಸ್ಯ ಜ್ಞಾತತಾಜನಕತ್ವೇ
ಪ್ರಮಾಣಂ--‘ ಜ್ಞಾತೋ ಘಟಃ ಪ್ರಕಟೋ ಘಟ, ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮೇವ, ತಥಾ
ಜ್ಞಾನಂ, ಸ್ವಕರ್ಮಣಿ ಕಿಂಚಿತ್ಕರೋತಿ, ಕ್ರಿಯಾತ್ವಾತ್ ಛಿದ್ರಿಕ್ರಿಯಾವತ್, ಇತ್ಯ-
ನುಮಾನಮಪಿ ಮಾನಮ್ ।

ಭಾಷಾಣಾಂ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವು-- ‘ ಜ್ಞಾತೋ ಘಟಃ, ಪ್ರಕಟೋ ಘಟ,
ಇತ್ಯಾದಿವ್ಯವಹಾರಸ್ಯ ಜ್ಞಾನವಿಷಯತ್ವೇನೈವೋಪಪತ್ತೇ, ಜ್ಞಾನವಿಷಯತ್ವಾತಿರಿ-
ಕ್ತಜ್ಞಾತತಾयां ಪ್ರಮಾಣಾಭಾವೇನ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೇಣ ಜ್ಞಾತತಾಸಿದ್ಧಿರಭಾವಾತ್ ಲ-
ಕ್ಷಣಸ್ಯಾಸಂಭವಃ ।

ಪ್ರಮೇಯಾಶ್ರಿತ [ಘಟಾಶ್ರಿತ] ಪ್ರಕಾಶ ವಿಶೇಷವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವ ಜ್ಞಾನವಾ-
ದುದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮಸ್ತಯವಾಯಿತು. [ವಿವರಣೆ- ಜ್ಞಾತತಾ, ಪ್ರಾಕಟ್ಯ ಇವು
ಪ್ರಮೇಯವಾದ ಘಟದಲ್ಲಿವೆ, ಇದನ್ನೇ ಪ್ರಕಾಶ ವಿಶೇಷವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ
ಪ್ರಕಾಶ ವಿಶೇಷಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ (ಹುಟ್ಟಿಸುವ) ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವು. ಎಂದರೆ
ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮೇಯದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾತತಾ, ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕಟ್ಯಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿ ನಂತರ
ಪ್ರಮಾಣವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಭಾವ.] ಜ್ಞಾನವು ಜ್ಞಾತತಾ ಹುಟ್ಟಿಸುವದೆಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರ-
ಮಾಣಗಳೇನೆಂದರೆ :- ‘ ಘಟವು ಜ್ಞಾತನಾಯಿತು ’ ‘ ಘಟವು ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು ’
ಎಂಬ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೇ ಪ್ರಮಾಣವು. ಆಲ್ಲದೇ, ಜ್ಞಾನವು ಕ್ರಿಯೆಯಾಗುವದರಿಂದ ತನಗೆ
ವಿಷಯವಾದ ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಕಿಂಚಿತ್ ಕಾರ್ಯ ಮಾಡುತ್ತದೆ, ಛೇದನ ಕ್ರಿಯೆಯಂತೆ.
ಎಂಬ ಅನುಮಾನವೂ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವು [ಈ ಅನುಮಾನದಿಂದ ಘಟದಲ್ಲಿ
ಜ್ಞಾತತಾ, ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕಟ್ಯ ಸಿದ್ಧಿ ಸುತ್ತದೆ. ಎಂದರೆ, ಜ್ಞಾನವು ತನಗೆ ವಿಷಯವಾದ
ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ, [ಘಟದಲ್ಲಿ] ಕಿಂಚಿತ್ ಕಾರ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿದೆಯೆಂದರೆ, ಜ್ಞಾತತಾ, ಪ್ರಾ-
ಕಟ್ಯ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದರ್ಥವು.

ಘಟ್ಟದ ಹೇಳುವ ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಸರಿಯಾದುದಲ್ಲ. ಘಟವು ಜ್ಞಾತವಾಯಿತು, ಪ್ರ-
ಕಟವಾಯಿತು ಎಂಬ ವ್ಯವಹಾರಗಳು, ಜ್ಞಾನ ವಿಷಯತ್ವ ಘಟಕ್ಕಿದ್ದ ಪ್ರಯುಕ್ತ, ಕೂ-
ಡುತ್ತದೆ. ಜ್ಞಾನ ವಿಷಯತ್ವದಿಂದ ಬೇರೆಯಾದ ಜ್ಞಾತತೆಯಾಗಲಿ, ಪ್ರಾಕಟ್ಯವಾಗಲಿ ಇ-
ದೇ ಇದ್ದ ಕಾರಣ, ಜ್ಞಾನ ವಿಷಯತ್ವದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ‘ಜ್ಞಾತತಾ’ ಹುಟ್ಟುವದೆಂಬಲ್ಲಿ
ಪ್ರಮಾಣವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದಲೂ ಜ್ಞಾತತಾ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕಟ್ಯ ಸಿದ್ಧಿ ಸಲಾರದು.
ಕಾರಣ ಲಕ್ಷಣವು ಯಾವ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಬಾರದೇ ಅಸಂಭವವಾಗುತ್ತದೆ.

ಮಾ ಭೂತ್ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೇಣ ಜ್ಞಾನತಾಸಿದ್ಧಿಃ, ತಥಾಪಿ ಪ್ರಾಗುಕ್ತಾನುಮಾನೇನ ತತ್ಸಿದ್ಧಿಃ ಸ್ಯಾದಿತಿ चेन्न । अतीतादिविषयज्ञानानां ज्ञातताजनकत्वा-
योगेन स्वकर्मणि किञ्चित्कारित्वाभावात् बाधितविषयमनुमानं
भवति । अपि च अतीतादिविषयज्ञाने उक्तलक्षणाभावादव्यापकं
लक्षणम् । वेदेषु च ज्ञानप्राकट्यापरपर्यायवाच्यप्रमेयाश्रितप्र-
काशविशेषसाधनज्ञानत्वस्याभावात्, अतिव्याप्तिः ।

“ अज्ञातयथावस्थितार्थविषयकं ज्ञानं प्रमाणमिति भाट्टानामे-
व लक्षणान्तरं, अत्र ज्ञातार्थ ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय अज्ञातेति
(अनधिगतेति) विशेषणं,

ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ' ಜ್ಞಾತತಾ ' ಸಿದ್ಧಿಸದೇ ಹೋದರೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ, ಅನು-
ಮಾನದಿಂದ ಸಿದ್ಧಿ ಸುವದೆಂದರೆ, ಅದೂ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಗತಿಸಿ ಹೋದ ಅಥವಾ ಹಿಂದಿನ
ಕಾಲದ ವಸ್ತು ವಿಷಯೇಕರಿತುವ ಜ್ಞಾನಗಳಿಗೆ [ಜ್ಞಾತತಾ ಜನಕತ್ವವು] ಜ್ಞಾತತೆಯನ್ನು
ಹುಟ್ಟಿಸುವದು ಕೂಡುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಆ, ಜ್ಞಾನಗಳು ತಮಗೆ ವಿಷಯವಾದ ಪದಾ-
ರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಕಿಂಚಿತ್ ಕಾರಿ ಆಗಲಾರವು. ಮೇಲಿನ ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಹೇತು ಮಾಡಿರುವ
ಕ್ರಿಯಾತ್ಮ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷವಾದ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ [ತನಗೆ ಆಶ್ರಯವಾದುದರಲ್ಲಿ]
ಕಿಂಚಿತ್ ಕಾರಿತ್ವ ಎಂಬ ಸಾಧ್ಯ ಬರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅನುಮಾನವು ಬಾಧಿತವಾಗು-
ವದು. [ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯ ಬರದಿದ್ದರೆ ಬಾಧವೆಂಬ ದೋಷವು ಬಂದು ಅನುಮಾನವು ಕೆ-
ಡುವದು] ವಿವರಣೆ:- ಇವರ ಮತದಂತೆ ಪರ್ತಮಾನ ಕಾಲದ ಜ್ಞಾನವೇ, ಪ್ರಮೇಯ
ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ 'ಜ್ಞಾತತಾ' ಎಂಬ ಕಾರ್ಯ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ ಹೊರತು ಅತೀತಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲ.
ಅತೀತ ಮೊದಲಾದ ಜ್ಞಾನವು ಕಿಂಚಿತ್ ಕಾರಿ ಆಗುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅನುಮಾನವು
ಬಾಧಿತವಾಗುವದು. ಇಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನ ಸಾಮಾನ್ಯವು ಪಕ್ಷವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು] ಇದಲ್ಲದೇ,
ಅತೀಂದ್ರಿಯ ವಿಷಯ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿಯೂ ಉಕ್ತ ಲಕ್ಷಣ ಬರುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅವ್ಯಾಪ್ತ
ವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರಂತೆ, ಜ್ಞಾತತಾ, ಪ್ರಕಟವೆಂಬ ಪರ್ಯಾಯ ಶಬ್ದವಾಚ್ಯವಾದ.
ಪ್ರಮೇಯಾಶ್ರಿತವಾದ, ಪ್ರಕಾರ ವಿಶೇಷಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ ಜ್ಞಾನತ್ವವು ಕರಣವಾದ
ವೇದಗಳಲ್ಲ. [ಎಂದರೆ ವೇದಗಳು ಜ್ಞಾನಸಾಧನಗಳೇ ಹೊರತು ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪಗಳಲ್ಲ]
ಲಕ್ಷಣವು ಅವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಭಾಟ್ಕರ ಇನ್ನೊಂದು ಲಕ್ಷಣವು ನೀಡಿದೆ:- ಅಜ್ಞಾತವಾದ ವಸ್ತುವಿನ ಯಥಾರ್ಥ
ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವು. ಜ್ಞಾತಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹಾರ

ಜ್ಞಾತಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸ್ಯ , ಅಧಿಗತಯಥಾವಸ್ಥಿತಾರ್ಥವಿಷಯಕತ್ವಾಭಾವಾನ್ಮಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅ-
ನಧಿಗತಾರ್ಥವಿಷಯಕಂ ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ, ವಿಪರ್ಯಯೇ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಃ ಯ-
ಥಾವಸ್ಥಿತೇತಿ । ತತ್ರ ಯಥಾವಸ್ಥಿತಾರ್ಥವಿಷಯಕತ್ವಾಭಾವಾನ್ಮಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ
ಭಾಟು ನಾಮೇತಲ್ಲಕ್ಷಣಾಂತರಮಪ್ಯಯುಕ್ತಂ-ಸ್ಮೃತೌ ವೇದಾದಿಷು ಚ ಅವ್ಯಾಪ್ತೇಃ, ತತ್ರ
ಸ್ಮೃತೇರಧಿಗತಾರ್ಥವಿಷಯಕತ್ವಾತ್, ವೇದಾದಿಷು ಜ್ಞಾನತ್ವಾಭಾವಾನ್ಮಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ । (ಭಾ-
ವಾದೀಪೇ)

ಇತಿ ಭಾಟುನಾಂ ಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣನಿರೂಪಣಂ ತದ್ದೂಷಣಂ ಚ ।

(೨) ಸಮ್ಯಗನುಭವಸಾಧನಂ ಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ ನೈಯಾಯಿಕಾದೀನಾಂ ಲಕ್ಷಣಂ ।

ಅತ್ರ ಅನುಭವಃ ಪ್ರಮಾಣಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ವಿಪರ್ಯಯೇ ಗತಂ,

ಮಾಡಲು ' ಅಜ್ಞಾತ ಯಥಾರ್ಥ ವಿಷಯಕ ' ಎಂದು ವಿಶೇಷಣ ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಜ್ಞಾತ-
ವಾದ ಪದಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬರುವುದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಬರಲಾರದು, ಇನ್ನು ' ಯಥಾರ್ಥ ' ಎಂಬ ಪದ ಸೇರಿಸದೇ, ' ಅಜ್ಞಾತಾರ್ಥ ವಿಷಯ-
ಕಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣ ' ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ, ವಿಷಯವನ್ನು ಅಜ್ಞಾತಾರ್ಥ ವಿಷಯಕ
ಜ್ಞಾನವಾದ್ದರಿಂದ, ವಿಷಯವಾದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಅದರ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ
' ಅಜ್ಞಾತ ಯಥಾರ್ಥ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನ ' ವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ವಿಷಯವಾದಲ್ಲಿ
ಯಥಾರ್ಥ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ.

ಅದರ ಛಾಟ್ಟಿರ ಈ ಲಕ್ಷಣವೂ ಅಯುಕ್ತವಾದದ್ದು. ಸ್ವೃತಿ ಮತ್ತು ವೇದಮೂ-
ಲದಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬಂದೇ ಬರುತ್ತದೆ. ಸ್ಮರಣೆಯು ಜ್ಞಾತಾರ್ಥ ವಿಷಯಕವಾ-
ಗದೆಯಲ್ಲದೇ, ಅಜ್ಞಾತಾರ್ಥ ವಿಷಯಕವಾಗಿಲ್ಲ. ವೇದಗಳು ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನಗಳೇ
ಹೊರತು, ಜ್ಞಾನ ಸ್ಮರಣಾಪಕಗಳಾಗಿಲ್ಲ [ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನತ್ವವಿಲ್ಲ] ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಇ-
ವುಗಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಬಾರದೇ ಅಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು. ಭಾವದೀಪದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ನಿರಾಸ ಮಾಡ-
ಲಾಗಿದೆ.

೧ ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವ ಪ್ರಮಾಣ ಲಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಅದರ ದೂಷಣೆ
" ಸಮ್ಯಕ್ ಅನುಭವವಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದದ್ದು ಪ್ರಮಾಣವು " ಎಂದು ನೈಯಾಯಿಕ-
ರು ಪ್ರಮಾಣದ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಸಮ್ಯಕ್ ಅನುಭವವೆಂದರೆಯಥಾರ್ಥ ನಿಶ್ಚಯವು
ಕೇವಲ ' ಅನುಭವವು ಪ್ರಮಾಣವು ' ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ, ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನವೂ ಅ-
ನುಭವವಾದ್ದರಿಂದ, ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು
' ಸಮ್ಯಕ್ ಅನುಭವ ಸಾಧನವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು.

ತದर्थं सम्यगिति देयं, विपर्ययस्य सम्यक्त्वाभावात्तातिव्याप्तिः ।
 तथा च सम्यगनुभव इत्युक्तं भवति, तथात्वे फले अतिव्या-
 प्तिः, तदर्थं साधनमिति, फलस्य साधनत्वाभावात्तातिव्याप्तिः ।
 साधनमित्येवोदते कुठारादौ गतं, तदर्थं सम्यगनुभवसाधनमिति,
 कुठारस्य छिदिक्रियां प्रति साधनत्वेऽपि सम्यगनुभवसाधनत्वा-
 भावात्ताति-व्याप्तिः ।

एतल्लक्षणमप्ययुक्तं, तथा हि-यथार्थज्ञाने अव्याप्तेः, तस्य सम्य-
 गनुभवत्वेऽपि सम्यगनुभवसाधनत्वाभावात् । यद्यपि करणाप्रमा-
 ण्यवादिनां तेषां यथार्थज्ञानस्यालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिः, लक्ष्य-
 कदेशे लक्षणासत्त्वेऽव्याप्तिः, यथार्तज्ञानस्य लक्ष्यत्वाभावेन तत्र
 लक्षणाभावे कथमव्याप्तिर्भवेदिति भावः ।

तथापि तद्युक्तं प्रमाणशब्दस्य करण इव भावेऽप्यनुशासनात्

ವಿರೋಧವು ಸಮ್ಯಕ್ ಅನುಭವವಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ' ಸಮ್ಯಕ್ ಅನುಭವ ಪ್ರಮಾಣ ' ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ, ಫಲರೂಪವಾದ [ಘಟ, ಪಟ ಇತ್ಯಾದಿ] ಜ್ಞಾನವು ಸಮ್ಯಕ್ ಅನುಭವವಾದ್ದರಿಂದ, ಫಲದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಆದ್ದರಿಂದ, ಸಮ್ಯಕ್ ಅನುಭವಸಾಧನ ' ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಫಲರೂಪ ಜ್ಞಾನವು ಸಾಧನವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. ಕೇವಲ ' ಸಾಧನವು ಪ್ರಮಾಣವೆಂದರೆ, ಕೊಡಲಿಯೂ ಕಡಿಯುವ ಕ್ರಿಯೆಗೆ ಸಾಧನವಾದುದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ' ಸಮ್ಯಕ್ ಅನುಭವ ಸಾಧನವು ' ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಕೊಡಲಿಯು ಕಡಿಯುವ ಕ್ರಿಯೆಗೆ ಸಾಧನವಾದರೂ, ಅನುಭವ ಸಾಧನವಾಗಲಾರದಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ.

ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವ ಈ ಲಕ್ಷಣವೂ ಸರಿಯಾದುದಲ್ಲ. ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು ಸಮ್ಯಕ್ ಅನುಭವ ಸಾಧನವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಕರಣ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವಾದಿಗಳಾದ ನೈಯಾಯಿಕರು ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣವಾದ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಲಕ್ಷ್ಯವೆಂದು ಒಪ್ಪದ ಕಾರಣ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು ಅವಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಲಕ್ಷ್ಯವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ [ಲಕ್ಷ್ಯಕ್ಕೆ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಬರಲಿಲ್ಲವೆನ್ನಲು ಪ್ರಸಕ್ತಿಯಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ] ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷವಿಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಆದರೆ, ' ಪ್ರಮಾಣ ಶಬ್ದವು ' ಲ್ಪಜಂತ ' ಶಬ್ದವಾಗಿದೆ. ' ಲ್ಪಜಂತವು ' ಕರಣಾರ್ಥದಲ್ಲಿರುವಂತೆ

ಜ್ಞಾನಸ್ಯಾಪಿ ಪ್ರಮಾಣಶಬ್ದವಾಚ್ಯತಾಸತ್ವೇನ ತಸ್ಯ ಲಕ್ಷ್ಯತ್ವಾತ್ ಭವತ್ಯೇವೋ-
ಕಲಕ್ಷಣಸ್ಯ ತತ್ರಾವ್ಯಾಪ್ತಿರिति ।

ಪ್ರಮಾವ್ಯಾಪ್ತಂ ಪ್ರಮಾಣಮिति उदयनः । प्रमया व्याप्तमिति तदर्थः
एतदपि ईश्वरप्रमाया अनादिनित्यत्वेन, यदा घटादिप्रमेयं तदा
ईश्वरप्रमेयमिति व्याप्तेः सत्त्वात् । तथा च सर्वस्यापि प्रमेयस्य ई-
श्वरप्रमाव्यापकत्वेन अस्य लक्षणस्य प्रमेयेऽतिव्यापकत्वादयुक्तमिदं
लक्षणमिति चेन्न, प्रमासाधनाश्रयोरन्यतरत्वे सति प्रमाव्यापकत्वं
विवक्षितं, अत्र साधनाश्रयोरन्यतरत्वग्रहणेन प्रमेयस्य तदुभया-
न्यतरत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति ।

एतदप्ययुक्तं— लक्षणे आश्रयग्रहणं व्यर्थ

ಭಾವಾರ್ಥದಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವದಾಗಿ ವ್ಯಾಕರಣ ನಿಯಮ [ಅನುಶಾಸನ] ಇಂಟು. ಆದ್ದರಿಂದ 'ಜ್ಞಾನವೂ' ಪ್ರಮಾಣ ಶಬ್ದದಿಂದ ವಾಚ್ಯವಾಗುವದರಿಂದ, ಲಕ್ಷ್ಯವಾಗುವದು ಲಕ್ಷ್ಯನಾದ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ವೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣ ಬರಲಾರದೆ ಕಾರಣ, ಅನ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷ ಬಂದೇ ಬರತಕ್ಕ ಉದಯನನು. ಪ್ರಮಾ ವ್ಯಾಪ್ತವು ಪ್ರಮಾಣ " ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರಮಾ ಎಂದರೆ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು. ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳದಂದರ್ಥವು. [ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹೇಗೆಂದರೆ - ಯಾವಾಗ್ಗೆ ವಿಷಯ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳ ಇಂದ್ರಿಯಗಳೋ ಅವಾಗ್ಗೆ ಪ್ರಮಾ ಎಂದು ಅವನು ಹೇಳುವದರಿಂದ, 'ಪ್ರಮಾ' ದಿಂದ, ಸನ್ನಿವೃಷ್ಟಿ ಇಂದ್ರಿಯವು ವ್ಯಾಪ್ತವಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ [ಸನ್ನಿವೃಷ್ಟಿ] ವಿಷಯ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳ ಇಂದ್ರಿಯವು ಪ್ರಮಾಣವು. ಇದರಂತೆಯೇ 'ಶಬ್ದ' ಹಾಗೂ 'ಲಿಂಗಗಳು' ಪ್ರಮಾಣಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.] ಆದರೆ ಹೀಗೆ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡುವದೂ ಅಯುಕ್ತವು ಕಾರಣ ಪ್ರಮಾ ಅನಾದಿ ನಿತ್ಯವಾದ್ದರಿಂದ ಯಾವಾಗ್ಗೆ ಘಟ ದೊಡಲಾದ ಪ್ರಮೇಯಗಳೆನೆಯೋ ಅವಾಗ್ಗೆಲ್ಲ ಕಾರಣ ಪ್ರಮಾ ಇರುವ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇರುವದರಿಂದ ಎಲ್ಲ ಘಟ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಮೇಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವದರಿಂದ ಸರಿಯಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಲೂಡದು. ಎಂದರೆ 'ಪ್ರಮಾವ್ಯಾಪ್ತ' ಎಂದು, ಪ್ರಮಾಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾಗಲೀ ಇಲ್ಲವೇ ಅಶ್ರಯವಾಗಲೀ ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ವಂದಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಮಾದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದದ್ದು ಪ್ರಮಾಣವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವು. ಪ್ರಮಾಕ್ಕೆ ಸಾಧನ ಇಲ್ಲವೇ ಅಶ್ರಯಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ವಿವಕ್ಷೆ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ, ಪ್ರಮೇಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇರುವದಿಲ್ಲ.

ಎಂದರೆ ಪ್ರಮೇಯವಾದ ಘಟ ಮೊದಲಾದವು ಪ್ರಮಾಸಾಧನವೂ ಅಲ್ಲ, ಪ್ರಮಾಕ್ಕೆ

ಸಾಧನತ್ವವಿವಕ್ಷಯೇವ ಪ್ರಮೇಯಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಪರಿಹಾರಸ್ಯ ಸುಶಕತ್ವಾತ್, “ ತನ್ಮೇ
ಪ್ರಮಾಣಂ ಶಿವ ” ಇತ್ಯುಕ್ತವೇನ ಇಶ್ವರಃ ಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ ವ್ಯವಹಾರಸಿದ್ಧಿರ್ವ್ಯ
ತದ್ವಿಶೇಷಣಂ (ಆಶ್ರಯವಿಶೇಷಣಂ) ಇತಿ चेನ್ನ, ಆಶ್ರಯಪದೇನ ಕಿಮತ್ರ ಪ್ರಮಾ-
ವಾ-
ನ್, ತತ್ಕರ್ತಾಭಿಪ್ರೇತಃ, ತತಾಧಿಕರಣಮಾತ್ರಂ | ಆದ್ಯೇ ಕರ್ತರಿ ಪ್ರಮಾಣಶಬ್ದಸ್ಯಾ-
ನನ್ತು ಶಾಸನಾತ್ | ತತ್ಪಕ್ಷೇ ಪ್ರಮಾತೀತಿ ಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ ಪ್ರಪೂರ್ವಾತ್ ಮಾಙ್ಮಾನ ಇತಿ
ಧಾತೋಃ ಕರ್ತರಿ ಲ್ಯುಟ್ಪ್ರತ್ಯಯೇ ಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ ರೂಪಂ ಭವತೀತಿ ವಕ್ತವ್ಯಮ
ನ ಹಿ ಕರ್ತರಿ ಲ್ಯುಟೋ ವಿಧಾನಮಸ್ತಿ ಲ್ಯುಟೋ ಭಾವೇ ಕರಣಾಧಿಕರಣ-
ಯೋಶ್ವೇತಿ ವಿಧಾನಾತ್, ಲಕ್ಷಣೇ ಆಶ್ರಯಗ್ರಹಣಂ ವ್ಯರ್ಥಮೇವ | ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಮೇವ

ಆಶ್ರಯಗಳೂ ಅಲ್ಲ, ಉದಯನನು ಹೇಳುವ ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಸರಿಯಲ್ಲ - ಈ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ
'ಆಶ್ರಯ' ಪದ ಗ್ರಹಣ ಮಾಡಿದ್ದು ವ್ಯರ್ಥವು 'ಸಾಧನ' ಪದ ವಂದರಿಂದಲೇ ಪ್ರಮೇಯ
ದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹಾರವಾಗುವದು. 'ಆದರೆ ನನಗೆ ಆ ಶಿವನೇ ಪ್ರಮಾಣನು'
ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವಿರುವದರಿಂದ, ಈಶ್ವರನು ಪ್ರಮಾಣ ನೆಂಬ ವ್ಯವಹಾರ ಸಿದ್ಧಿಸುವದಕ್ಕೋ
ಸ್ವರ, 'ಆಶ್ರಯ' ಪದವನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡದ್ದು ಯುಕ್ತವೆಂದು ಅವನು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.
[ನಿಕೇಂದರೆ, ಈಶ್ವರನು ಪ್ರಮಾಣನೆಂದು ವ್ಯವಹಾರ ವಿರುವದರಿಂದ, ಈಶ್ವರನು ಮೇಲೆ
ಹೇಳಿದ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಲಕ್ಷ್ಯನಾದನು. ಅವನಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣ ಒರಬೇಕಾದರೆ, ಆಶ್ರಯ
ಪದಗ್ರಹಣ ಮಾಡಬೇಕಾಗುವದು. ಹೀಗೆ ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿಯ
ಆಶ್ರಯ ಪದದಿಂದ “ಪ್ರಮಾ ಹುಟ್ಟಿಸುವನೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೋ? ಅಥವಾ ಪ್ರಮಾಕ್ಕೆ
ಅಧಿಕರಣನು ಅವನನೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೋ? ಪ್ರಥಮ ಪಕ್ಷವು ಸರಿಯಲ್ಲ, ಪ್ರಮಾಣ
ಶಬ್ದವು “ಕರ್ತೃ” ಈ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಅವರ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ “ಪ್ರಮಾತಿ ಇತಿ ಪ್ರಮಾಣಂ”
ಎಂದು “ಪ್ರ” ಉಪಸರ್ಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ “ಮಾಜಿಂ” ಧಾತುವಿಗೆ ಕರ್ತೃರ್ಥದಲ್ಲಿ ಲ್ಯುಟ್
ಬರಲಾಗಿ “ಪ್ರಮಾಣ” ಎಂಬರೂಪ ಸಿದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳುವದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಕರ್ತೃ
ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಲ್ಯುಟ್ ಪ್ರತ್ಯಯ ವಿಧಾನವೇ ಇಲ್ಲ. “ಭಾವೇ ಕರಣಾಧಿಕರಣಯೋಃ ಲುಟ್ಟಿ”
ಎಂಬ ವ್ಯಾಕರಣಸೂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ, ಲ್ಯುಟ್ ಪ್ರತ್ಯಯವು ಭಾವಾರ್ಥಕದಲ್ಲಿ [ಧಾತು ಅರ್ಥ
ದಲ್ಲಿ] ವಿಧಾನವಿದೆ ಹೊರತು “ಕರ್ತೃ” ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ ವಿಧಾನವಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ
ಆಶ್ರಯ ಪದಗ್ರಹಣ ಮಾಡಿದ್ದು ವ್ಯರ್ಥವು. [ವಿವರಣೆಯು ಈಶ್ವರನ ಪ್ರಮಾ] ಅನಾದಿ
ನಿತ್ಯವಾದುದರಿಂದ ಯಾವಾಗ್ಗೆ ಯಾವಾಗ್ಗೆ ಈಶ್ವರನೋ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಪ್ರಮಾ ಇರುವ
ಕಾರಣ ಅವನು ಪ್ರಮಾವ್ಯಾಪ್ತನು ಈ ಪ್ರಕಾರ ಈಶ್ವರನು ಪ್ರಮಾಶ್ರಯನು

ಜ್ಞಾನೇಽವ್ಯಾಪ್ತೇಶ್ಚ, ತತ್ರ ಪ್ರಮಾಸಾಧನಾಶ್ರಯಯೋರನ್ಯತರತ್ವಾಭಾವಾತ್ | ನಾನ್ಯಃ,
ಉತ್ತರತ್ರ ನಿರಾಕಾರಿಷ್ಯಮಾಣತ್ವಾದಿತಿ |

ಇತಿ ನೈಯಾಯಿಕೋಕ್ತಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣನಿರೂಪಣಂ ತದ್ದೂಷಣಂ ||

ಎವಂ ಪರೋಕ್ತಲಕ್ಷಣಾನಾಮತಿವ್ಯಾತ್ಯಾದಿದುಷ್ಟತ್ವಾತ್ ಯಥಾವಸ್ಥಿತಜ್ಞೇಯವಿಷ-
ಯೀಕಾರಿತ್ವಮೇವ ಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣಂ ಇತಿ ಯದುಕ್ತಂ ತದಬಾಧ್ಯಮೇವ |

ಇತಿ ಸಿದ್ಧಾಂತೋಕ್ತಲಕ್ಷಣದೃಢೀಕರಣಂ |

ಇತಿ ಪ್ರಾಭಾಕರಾಢ್ಯುಕ್ತಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣಭಿನ್ನಪ್ರಕರಣಮ್ ||

ಅಥ ಕೇವಲಪ್ರಮಾಣಪ್ರಕರಣಮ್ |

೧) ಅವಸರಪ್ರಾಪ್ತಃ ಪ್ರಮಾಣವಿಭಾಗ ಉಚ್ಯತೇ | ದ್ವಿವಿಧಂ ಪ್ರಮಾಣಂ,
ಕೇವಲಂ, ಅನುಪ್ರಮಾಣಂ चेति, ಅತ್ರ ಯಥಾವಸ್ಥಿತಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿಜ್ಞಾನಂ
ಕೇವಲಪ್ರಮಾಣಂ, ಅತ್ರ ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯೇವೋಕ್ತೇ

ಹಾಗೂ ಪ್ರಮಾಣ್ಯಾಪ್ತನು ಅದುದರಿಂದ ಪ್ರಮಾಣವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕಷ್ಟೇ, ಆದರೆ "ಪ್ರಮಾಣಂ"
ಶಬ್ದವು ಕರ್ತೃ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಇರದೇ ಭಾವಾರ್ಥಕದಲ್ಲಿ ಇರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಮಾಣಕರ್ತೃಭೂತ
ಆಶ್ವರನು ಪ್ರಮಾಣನಾಗಲಾರನು. ಆಶ್ವರನು ಪ್ರಮಾಣನಾಗಬೇಕೆಂಬುವದಕ್ಕೆ ಹೇಳಿದ
"ಆಶ್ರಯ ಪದವು ವ್ಯರ್ಥವೇ ಸರಿ, ಇದಲ್ಲದೇ, ಸಾಧನ, ಆಶ್ರಯಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದ್ದು.
ಪ್ರಮಾದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದದ್ದು ಪ್ರಮಾಣವೆಂಬ ಲಕ್ಷಣವು ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ
ಬರುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷಬರುವದು ಎಕೆಂದರೆ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು
ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಸಾಧನ ಇಲ್ಲವೆ ಆಶ್ರಯ ವಾಗಿಲ್ಲ. ಇನ್ನು ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅಧಿಕರಣವೆಂಬ
ಆಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಪ್ರಮಾಣಶ್ರಯವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದೆ ಎಂಬ ಎರಡನೆಯ ಸತ್ಯವನ್ನು ಮುಂದೆ
ನಿರಾಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಸರವಾದಿಗಳಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟ ಪ್ರಮಾಣ ಲಕ್ಷಣಗಳು
ಅತಿನ್ಯಾಪ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ದೋಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಸಿದ್ಧಾಂತಿಗಳ ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ಜ್ಞೇಯ
ನಿಷಯಕಾರಿತ್ವಲಕ್ಷಣವು ಸ್ಥಿರವಾಯಿತು.

ಕ್ರಮ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಪ್ರಮಾಣ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.
ಪ್ರಮಾಣವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ. (೧) ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣ [೨] ಅನು ಪ್ರಮಾಣ.
(೧) ವಸ್ತು ಹೇಗಿದೆಯೋ ಹಾಗೆಯೇ ಅ ವಸ್ತುವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ಜ್ಞಾನವು ಕೇವಲ
ಪ್ರಮಾಣವು. "ಯಥಾವಸ್ಥಿತಿ ಜ್ಞೇಯ ನಿಷಯೀಕಾರಿ ಜ್ಞಾನತ್ವವು ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣದ
ಲಕ್ಷಣವು. ಈ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ, ಜ್ಞಾನವು ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣ" ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ.

ಸಂಶಯಾದೋ ಗತಂ, ಅತೋ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಮಿತಿ, ಯಥಾರ್ಥಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಇಂದ್ರಿಯಾ-
ಶ್ರಿಸನಿಕರ್ಷರೂಪಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೋ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಜ್ಞಾನಮಿತಿ ವಿಶೇ-
ಷಣಂ ದೇಯಮ್ |

ನಂದಿದಂ ಕೇವಲಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣಮತಿವ್ಯಾಪಕಂ, ಅನುಪ್ರಮಾಣತ್ವೇನಾಭಿಮ-
ತಯೋಲಿ ಜ್ಞಾನಾನವಾಕ್ಯಜ್ಞಾನಯೋಃ ಯಥಾವಸ್ಥಿತಾರ್ಥವಿಷಯಕತ್ವಾತ್, ತದ್ವಾರ-
ಣಾಯ ಸಾಕ್ಷಾದೃಥಾವಸ್ಥಿತಾರ್ಥವಿಷಯಕಜ್ಞಾನಂ ಕೇವಲಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ ವಕ್ತವ್ಯಂ,
ತಥಾಪಿ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವಾಕ್ಯಜ್ಞಾನಯೋರಪಿ ಸಾಕ್ಷಾದೃಥಾವಸ್ಥಿತಾರ್ಥವಿಷಯಕಜ್ಞಾ-
ನತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್ ಪುನರತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, " ಜ್ಞಾನವಿಷಯ ಇವ ಕರಣೇಷ್ವ-
ಪಿ ಸಾಕ್ಷಾದ್ ಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವಮಸ್ತೀತಿ ಸುಧಾಯಾಮುಖ್ಯಂ- " ಜ್ಞಾನವಿಷಯ
ಏವ ಕರಣಾನಾಂ ವಿಷಯ ಇತಿ ; |

ಸಂಶಯ, ವಿಷಯಯುಗಲೂ ಜ್ಞಾನವಾದುದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.
ಅದರಿಂದ 'ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ಜ್ಞೇಯ ವಿಷಯೀಕಾರಿ' ಎಂಬ ದಲವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು.
ಸಂಶಯ ವಿಷಯಯುಗಲೂ ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ವಸ್ತುವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವ ಜ್ಞಾನಗ-
ಣಗಿದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. 'ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ವಸ್ತು ಇಷ್ಟನ್ನೇ ಲಕ್ಷಣ
ಮಾಡಿದರೆ, ಇಂದ್ರಿಯ-ಆರ್ಥಗಳ ಸನ್ನಿರ್ವಹರೂಪವಾದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೂ [ಕರಣವು]
ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ವಸ್ತುವಾದ ಕಾರಣ, ಅದರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾ-
ರಿಸಲು 'ಜ್ಞಾನ,ವೆಂಬ ದಲವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು. ಇಂದ್ರಿಯಾರ್ಥ ಸನ್ನಿರ್ವಹವು ಜ್ಞಾ-
ನವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ.

ಶಂಕಾ-ಅನುಪ್ರಮಾಣವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ವಾಕ್ಯ
ಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣವು ಬರುವದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾಗುವದೆಂಬ ದೋಷ
ಬಂದೇ ಬರುವದರಿಂದ, ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿವಾರಣೆಗೆ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ 'ಸಾಕ್ಷಾತ್' ಎಂಬ
ದಲವನ್ನು ಹಾಕಿ 'ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಯಥಾವಸ್ಥಿತ ವಸ್ತು ವಿಷಯೀಕಾರಿ ಜ್ಞಾನವು' ಎಂದು
ಹೇಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ಶಂಕಾ ಮಾಡಿಕೊಡದು. ಏಕೆಂದರೆ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಪದ ಹಾಕಿದರೂ
ಸಹ, ಲಿಂಗಜ್ಞಾನ ವಾಕ್ಯಜ್ಞಾನಗಳೂ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಪ್ರಾಪ್ತಿಯೇ ವಸ್ತುವಿಷಯೀಕರಿಸುವ
ಜ್ಞಾನಗಳಾಗುವದರಿಂದ ಮತ್ತೆ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬಂದೇ ಬರುವದು. ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣವು ಹೇಗೆ
ಸಾಕ್ಷಾತ್ಪ್ರಾಪ್ತಿ ವಸ್ತು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವ ಜ್ಞಾನವಾಗಿದೆಯೋ ಹಾಗೆಯೇ ಕರಣಗಳೂ
[ಇಂದ್ರಿಯಗಳು] ಸಾಕ್ಷಾತ್ಪ್ರಾಪ್ತಿಯೇ ವಸ್ತುವಿಷಯೀಕರಿಸುವವಗಳಾಗಿವೆ. ಶ್ರೀ ನ್ಯಾಯಸುಧಾ
ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನ ವಿಷಯಗಳೇ ಕರಣಗಳಿಗೂ ವಿಷಯಗಳು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದ್ದು.

೨. ಕೇವಲಪ್ರಮಾಣವಿಭಾಗ ಉಚ್ಯತೇ—ತತ್ತ್ವತುರ್ವಿಧಂ (೧) ಇಶ್ವರ-
ಜ್ಞಾನಂ (೨) ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಂ (೩) ಯೋಗಿಜ್ಞಾನಂ (೪) ಅಯೋಗಿಜ್ಞಾನಮಿತಿ ।

೧) ಸ್ವಪರಗತಸರ್ವಾರ್ಥವಿಷಯಕಂ ಜ್ಞಾನಂ ಇಶ್ವರಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಚ್ಯತೇ ।
ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು, ಜ್ಞಾನಮೀಶ್ವರಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಅಯೋಗಿಜ್ಞಾನೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತ-
ದ್ವಾರಣಾಯ ಸರ್ವಾರ್ಥವಿಷಯಕಮಿತಿ, ಅಯೋಗಿಜ್ಞಾನೇ ಸರ್ವಾರ್ಥವಿಷಯಕತ್ವಾಭಾ-
ವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಸರ್ವಾರ್ಥವಿಷಯಕಂ ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಇಶ್ವರಾದನ್ಯತ್ರ ಸರ್ವ-
ವಿಷಯಕಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಾದಾವತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ವಪರಗತೇತಿ । ತಥಾ
ಚ ಸ್ವಪರಗತಸರ್ವಾರ್ಥವಿಷಯಕಜ್ಞಾನಮೀಶ್ವರಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ-
ಜ್ಞಾನಾದೌ ಸ್ವಪರಗತಸರ್ವಾರ್ಥವಿಷಯಕತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ (ಲಕ್ಷ್ಮೀ-
ಜ್ಞಾನಾದೇಃ ಇಶ್ವರಾದನ್ಯತ್ರೈವ ಸರ್ವವಿಷಯಕತ್ವಂ ನೇಶ್ವರೇಽಪಿತಿ ಭಾವಃ) ಅತ್ರ ಜ್ಞಾ-
ನಮಿತ್ಯನುಕ್ತೇ ಇಶ್ವರಕರಣಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಜ್ಞಾನಮಿತಿ ।

ವೆರಡೂ ರೂಪಗಳನ್ನು ಹೊಂದುವವು. ಲಿಂಗವಾದ ಧೂಮವನ್ನೇ ವಿಷಯೀಕರಿಸಿದಾಗ
ಧೂಮ ಜ್ಞಾನವು ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣವಾಗುವದು. ಧರ್ಮ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಅಗ್ನಿಯ ಜ್ಞಾನ
ಹುಟ್ಟಿಸಿ, ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿಯ ಜ್ಞೇಯತಾ ಧರ್ಮವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸಿದಾಗ ಅನುಪ್ರಮಾ-
ಣವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೨] ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣವು- ೧] ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನ ೨] ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನ
೩] ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ೪] ಅಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನ, ಎಂದು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ.

೧] ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪವು- ತನ್ನಲ್ಲಿಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯ ಸರ್ವ
ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವು ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನವು. ಈ ಲಕ್ಷಣದ ದಲಕೃತ್ಯವು-ಜ್ಞಾನವು ಈಶ್ವರ
ಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ, ಅಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ಒರಿಹರಿಸಲು
“ಸರ್ವವಿಷಯಕ” ಎನ್ನಬೇಕು. ಅಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ಸರ್ವ ವಿಷಯಕವಲ್ಲ ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. ‘ಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನ’ ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ,
ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನವು ಈಶ್ವರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇತರ ಪ್ರಪಂಚದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸರ್ವ
ವಿಷಯಕವಾಗಿದ್ದರಿಂದ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು
ಒರಿಹರಿಸಲು ‘ಸ್ವಪರಗತ’ ಎನ್ನಬೇಕು.

ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನವು ಪರಮಾತ್ಮನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಾರ್ಥವಿಷಯಕವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ
ಸ್ವ ಹಾಗೂ ಪರಗತಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ವಾಗಲಾರದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ದೂರವಾಯಿತು
ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ “ಜ್ಞಾನ”ವೆಂಬ ಪದವನ್ನು ಹಾಕದೇ ಹೋದರೆ.

इदं च ईश्वरज्ञानं नियमेन यथार्थं, ईश्वरस्वरूपमनादि
नित्यं च ।

॥ इति ईश्वरज्ञानस्वरूपकथनम् ॥

೨) ಇಶ್ವರೇ ತು ಅಸಾರ್ವತ್ರಿಕಂ ಅನ್ಯತ್ರಾನಾಲೋಚನೇ ಸರ್ವವಿಷಯಕಂ
ಜ್ಞಾನಂ ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಮ್ ।

ದೃಢಕೃತ್ಯಂ ತು—ಜ್ಞಾನಂ ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ, ಅಸ್ಮದಾದಿಜ್ಞಾನೇ ಅ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಃ ಸರ್ವವಿಷಯಕಮಿತಿ, ಅಸ್ಮದಾದಿಜ್ಞಾನೇ ಸರ್ವವಿಷಯಕ-
ತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಸರ್ವವಿಷಯಕಂ ಜ್ಞಾನಂ ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ
ಅಲೋಚನದಶಾಪನ್ನಾಶ್ಚ ಜ್ಞಾನೋಪಗಮಜ್ಞಾನೇ ಗತಂ ಅತಃ ಅನಾಲೋಚನೇತಿ,

ಈಶ್ವರನ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. (ಎಕೆಂದರೆ ಈಶ್ವರನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೂ ಸ-
ರ್ವಾರ್ಥ ವಿಷಯಕವಾಗಿದೆ). ಆದರೆ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ 'ಜ್ಞಾನ' ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು

(ವಿವರಣೆ— ಈಶ್ವರನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಈಶ್ವರನ ಜ್ಞಾನವೆರಡು ಅವನ
ಸ್ವರೂಪಗಳಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಭೇದವೇ ಇದ್ದರೂ, ಭೇದಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಾಹ ಮಾ-
ಡಕ್ಕಕ್ಕೆ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಅವುಗಳಲ್ಲಿದ್ದು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಜ್ಞಾನವೆಂದು ಭೇದವ್ಯ-
ವಹಾರ ಮಾಡುವದರಿಂದ ಭೇದವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕಲ್ಲದೆ ಸ್ವತಃ ಭೇದವಿಲ್ಲವು)
ಈ, ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನವು ನಿಯಮದಿಂದ ಯಥಾರ್ಥವು, ಈಶ್ವರನ ಸ್ವರೂಪವು, ಅನಾದಿ-
ನಿತ್ಯವು ಆಗಿದೆ.

(೨) ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪವು— ಈಶ್ವರನನ್ನು ಸರ್ವಾಂಶದಿಂದ ವಿಷಯಕರಿಸದಿದ್ದರೂ
ಈಶ್ವರನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಅಲೋಚನೆ ಇಲ್ಲದೆ ಸರ್ವವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವು
ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನವು.

ದಲಕ್ಷ್ಯವು— ಜ್ಞಾನವು ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ, ಜೀವರ ಜ್ಞಾನವು ಜ್ಞಾನವಾದ್ದರಿಂದ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವದು. ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗೆ ಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನ' ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು.
ಸಾಮಾನ್ಯ ಜೀವರಜ್ಞಾನ, ಸರ್ವವಿಷಯಕವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ.
ಸರ್ವವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವು ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನವೆಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ಅಲೋಚನೆ ದೇಶಿಯಲ್ಲಿ
ಮುಜುರ್ಯೋಗಿಗಳಿಗೂ ಜಗತ್ತಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸರ್ವವಿಷಯಕಜ್ಞಾನವಿರುವದರಿಂದ
ಮುಜುರ್ಯೋಗಿಗಳ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬಂದು, ಮತ್ತೆ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವದು.
ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು (ಅನಾಲೋಚನೆ) ಅಲೋಚನೆ ಇಲ್ಲದೇ ಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನ-
ವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಮುಜುರ್ಯೋಗಿಗಳ ಜ್ಞಾನವು ಅಲೋಚನೆ ಮಾಡಿದಾಗ್ಗೆ ಮಾತ್ರ

ಋಜುಯೋಗಿಜ್ಞಾನೇಽನಾಲೋಚನೆ ಸರ್ವವಿಷಯಕತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅನಾಲೋಚನೆ ಸರ್ವವಿಷಯಕಂ ಜ್ಞಾನಂ ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ, ಇಶ್ವರೇ ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಸ್ಯಾನಾಲೋಚನೆ ಸರ್ವವಿಷಯಕತ್ವಾಭಾವಾದಸಂಭವಃ. ಅತಃ ಇಶ್ವರೇ ಅಸಾರ್ವತ್ರಿಕಂ ಮಿತಿ ದೇಯಂ, ಇಶ್ವರೇ ಅಸಾರ್ವತ್ರಿಕಂ, ಅನ್ಯತ್ರಾನಾಲೋಚನೆ ಸರ್ವವಿಷಯಕತ್ವಸ್ಯ ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನೇ ಸತ್ತ್ವಾನಾಸಂಭವಃ, ಕಿಂತು ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ ಸಂಭವತ್ಯೇವ । ತದಪಿ ನಿಯಮೇನ ಯಥಾರ್ಥ ತತ್ತ್ವಸ್ವರೂಪಮನಾದಿನಿತ್ಯಂ ಚ ।

ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಸ್ಯ ಭಾವವಿವರಣರೀತ್ಯಾ ಲಕ್ಷಣಾಂತರಮುಚ್ಯತೇ--

ಇಶ್ವರೇಕಾ - ಧೀನಂ ಜ್ಞಾನಂ ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಂ । ಜ್ಞಾನಂ ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಇಶ್ವರಜ್ಞಾನೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಃ ಇಶ್ವರಾಧೀನಮಿತಿ, ಇಶ್ವರಜ್ಞಾನಸ್ಯ ಇಶ್ವರಾಧೀನತ್ವೇಽಪಿ ಅಧೀನತ್ವಸ್ಯ ಭೇದಘಟಿತವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಇಶ್ವರಾಧೀನಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಜ್ಞಾನೇ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಃ ಏಕೇತಿ,

ಸರ್ವವಿಷಯಕವಿರುವದೇ ಹೊರತು ಅಲೋಚನೆ ಇಲ್ಲದೇ ಸರ್ವವಿಷಯಕವಾಗಲಾರದು. ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. ಅಲೋಚನೆ ಇಲ್ಲದೇ ಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವು ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನವೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ, ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನವು ಈಶ್ವರನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಲೋಚನೆ ಮಾಡಿದಾಗಲೂ ಸರ್ವವಿಷಯಕವಾಗಲಾರದೆಂದ (ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಬಾರದೇ) ಅಸಂಭವ ದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ. ಅದುದರಿಂದ ಈಶ್ವರನಲ್ಲಿ ಸರ್ವವಿಷಯಕವಾಗದೇ, ಈಶ್ವರನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಪ್ರಸಂಚದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ, ಅಲೋಚನೆ ಇಲ್ಲದೇ ಸರ್ವವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಈ ಜ್ಞಾನವು ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿರುವದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣವು ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನವು ನಿಯಮದಿಂದ ಯಥಾರ್ಥವು. ಲಕ್ಷ್ಮೀಸ್ವರೂಪ ಭೂತವೂ, ಅನಾದಿ ನಿತ್ಯವೂ ಆಗಿದೆ.

ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನದ ಇನ್ನೊಂದು ಲಕ್ಷಣವು 'ಭಾವವಿವರಣ' ದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೀಗಿದೆ- ಈಶ್ವರನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅಧೀನವಾದ ಜ್ಞಾನವು ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನವು.

ದಲಕೃತ್ಯವು ಜ್ಞಾನವು ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ, ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನವೂ ಜ್ಞಾನವಾದುದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು, ಇದರ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ 'ಈಶ್ವರಾಧೀನ ಜ್ಞಾನ' ವೆನ್ನಬೇಕು. ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನವು ಈಶ್ವರಾಧೀನವಾದರೂ, ಅಧೀನತ್ವದಲ್ಲಿ ಭೇದವಿರುವದರಿಂದ, ಈಶ್ವರನಲ್ಲಿ ಸ್ವಭೇದವಿಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಈಶ್ವರಾಧೀನ ಜ್ಞಾನವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ, ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಗಳ ಜ್ಞಾನವೂ ಈಶ್ವರಾಧೀನವಾದುದರಿಂದ ಅವರ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಇದರ ನಿನಾರಣೆಗೆ ಈಶ್ವರ ಮಾತ್ರ ಅಧೀನಜ್ಞಾನ' ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು.

ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಜ್ಞಾನಸ್ಯ ईश्वरैकाधीनत्वान्नातिव्याप्तिः, ईश्वरैकाधीनमित्युक्ते लक्ष्म्याभतिव्याप्तिः, अतः ईश्वरैकाधीनज्ञानमिति सर्वसार्थकं भगवद्ज्ञानापेक्षया जगद्विषये स्पष्टत्वे न्यूनम् ।

ननु एवं लक्ष्मीज्ञानं जगद्विषये ईशज्ञानापेक्षया अस्पष्टमित्युक्ते लक्ष्मीज्ञानं जगति किञ्चित्पदार्थविषयीकारीति प्राप्तं, ज्ञाने स्पष्टत्वस्य विषयोपाधिकत्वान् । तथा च अन्यत्र सर्वविषयकमित्युक्ते व्याघात इति चेन्न, स्पष्टत्वं च अपरोक्षत्ववत् ज्ञानगत एव जातिविशेषः, न तु सम्यगर्थविषयीकारित्वरूपः, तथा च न रेखोपरेखादियावद्धर्मविषयकत्वरूप इत्यर्थः, एवं च ज्ञानगतस्पष्टत्वे एव विशेषोऽवगंतव्य इति ।

॥ इति लक्ष्मीज्ञानस्वरूप कथनम् ॥

ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಗಳ ಜ್ಞಾನವು ಈಶ್ವರ ಮಾತ್ರ ಆಧೀನವಾಗಿರದೇ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಆಧೀನವೂ ಆದುದರಿಂದ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನವೆಂಬ ಪದವನ್ನು ಹಾಕದೇ, "ಈಶ್ವರ ಮಾತ್ರ ಆಧೀನವಾದುದು" ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ಲಕ್ಷ್ಮಿಯೂ ಈಶ್ವರನೊಬ್ಬನಿಗೇ ಆಧೀನವಾದುದರಿಂದ, ಅವಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಬಂದು ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವದು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ "ಈಶ್ವರ ಮಾತ್ರ ಆಧೀನ ಜ್ಞಾನ" ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಬಂದು 'ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು.

ಈ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನವು ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನಾನುಪೇಕ್ಷೆಯಿಂದ ಜಗತ್ತಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವಸ್ವತೆಯಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದೆ. ಉದಾ - ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನವು ಜಗತ್ತಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನಕ್ಕಿಂತ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾದುದೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಜಗತ್ತಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನವು ಹಲವು ಸಮಾರ್ಥಗಳನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಯಿತು. ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ವಸ್ವತೆಯು ವಿಷಯ ನಿಮಿತ್ತಕವಾಗಿ ಬರುವುದರಿಂದ ಜ್ಞಾನವು ಬಹುವಿಷಯಕವಾದದ್ದೂ, ಸ್ವಸ್ವತೆಯು ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುವದೆಂಬ ಭಾವ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನವು ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನಕ್ಕಿಂತ ಪ್ರಸಂಚದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪಷ್ಟವೆಂದುದರಿಂದ, [ಹಲವು ಸಮಾರ್ಥ ವಿಷಯೀಕರಿಸುವುದರಿಂದ] ಸಮಾರ್ಥ ವಿಷಯಕವೆಂದು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ್ದು, ವಿರುದ್ಧ [ವ್ಯಾಹತ] ವಾಯಿತೆಂದು ಉಂಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಲಿಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿರುವ ಅಪರೋಕ್ಷತೆಯೆಂಬ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಧರ್ಮದಂತೆ ಸ್ವಸ್ವತೆಯೆಂಬ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಧರ್ಮವಾಗಿದೆಯೇ ಹೊರತು ಸಮಸ್ತವನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವದಾಗಲಿಲ್ಲ.

೩) ಯೋಗಪ್ರಭಾವಲಕ್ಷಾತಿಶಯಂ ಜ್ಞಾನಂ ಯೋಗಿಜ್ಞಾನಂ) ಸಮಾಧಿ-
ಸ್ಥಿತಿರಾಸ್ಮಿನ್ ಯೋಗೋ ನಾಮ, ತತ್ಸಾಮರ್ಥ್ಯಲಕ್ಷಣೋತ್ಕರ್ಷಃಪ್ರತಿಪತ್ತಿಃ.)

ತತ್ ತ್ರಿವಿಧಂ— ೧) ಋಜುಯೋಗಿಜ್ಞಾನಂ ೨) ತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿಜ್ಞಾನಂ ೩
ಅತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿಜ್ಞಾನಮಿತಿ .

೧) ಋಜುವೋ ನಾಮ ಚತುರ್ಮುಖಬ್ರಹ್ಮಪದಯೋಗ್ಯಾ ಜೀವಾಃ, ತದ್ಜ್ಞಾನಸ್ಯ
ಲಕ್ಷಣಂ ತು ಇಶ್ವರಾದನ್ಯತ್ರಾಲೋಚನೇ ಸರ್ವವಿಷಯಕಂ ಜ್ಞಾನಂ ಋಜುಯೋಗಿ-
ಜ್ಞಾನಂ .

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು—ಜ್ಞಾನಂ ಋಜುಯೋಗಿಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಅಸ್ಮದಾದಿಜ್ಞಾನೇತಿ
ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಸರ್ವವಿಷಯಕಮಿತಿ, ಅಸ್ಮದಾದಿಜ್ಞಾನಸ್ಯಾಸರ್ವವಿ-
ಷಯಕತ್ವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,

[ರೇಖೋಪರೇಖವಾಗಿ, ಸರ್ವ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು. ಎವಯೋಗಸಮವದಗಲೇ]
ಸ್ವಸ್ವತೆಯೆಂಬುದರ ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಲಕ್ಷ್ಯಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಕುಶಲ ಜ್ಞಾನಗಳಿಗೆ
ಸ್ವಸ್ವತೆಯಲ್ಲಿವಿಶೇಷ ವಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೨ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪವು

ಯೋಗ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಸಂಪಾದಿಸಿದ ಆಶ್ರಯ ಜ್ಞಾನವೇ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು
(ಸಮಾಧಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಅವಸ್ಥೆಯೇ ಯೋಗವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಇದರ ಪ್ರಭಾವ-
ದಿಂದ ಸಂಪಾದಿಸಿದ ಉತ್ಕರ್ಷವಾದ ಜ್ಞಾನವು) ಈ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ಮೂರು
ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ.

೧) ಋಜುಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ೨) ತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ೩) ಅತಾತ್ವಿಕ
ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು.

ಋಜುಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪವು

ಋಜುಗಳೆಂದರೆ ಚತುರ್ಮುಖಬ್ರಹ್ಮ ಪದವಿಗೆ ಯೋಗ್ಯರಾದ ಜೀವರು. ಈ
ಋಜುಯೋಗಿಗಳ ಜ್ಞಾನದ ಲಕ್ಷಣವು-ಕುಶಲನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಪ್ರಸಂಚದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ
ಆಲೋಚನೆಯೂ ಮಾಡುವಾಗ ಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವು ಋಜುಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು.

ದಲಕೃತ್ಯವು- ಜ್ಞಾನವು ಋಜುಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ, [ಜೀವ ಸಾಮಾನ್ಯರ]
ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನತತ್ವವಿರುವುದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗೆ
ಸರ್ವ ವಿಷಯಕವೆಂದು ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ನೈವ್ಯಾರ್ಥವರ (ಜೀವ ಸಾಮಾನ್ಯರ)
ಜ್ಞಾನವು ಸರ್ವ ವಿಷಯಕವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬಾರದು.

ಸರ್ವವಿಷಯಕಂ ಜ್ಞಾನಂ ಋಜುಯೋಗಿಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಇಶ್ವರಜ್ಞಾನೇ ಗತಮತೋ
 ಆಲೋಚನೆತಿ, ಇಶ್ವರಜ್ಞಾನಸ್ಯಾಲೋಚನೇನ ಸರ್ವವಿಷಯಕತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿ-
 ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಆಲೋಚನೇ ಸರ್ವವಿಷಯಕಂ ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ, ಇಶ್ವರೇ ಆ-
 ಲೋಚನೇಽಪಿ ಸರ್ವವಿಷಯಕತ್ವಾಭಾವಾದಸಂಭವಃ, ಅತಃ ಇಶ್ವರಾದನ್ಯತ್ರೇತಿ
 ವಕ್ತವ್ಯಂ । ಇಶ್ವರಾದನ್ಯತ್ರಾಲೋಚನೇ ಸರ್ವವಿಷಯಕತ್ವಸ್ಯ ತದ್ಜ್ಞಾನೇ ಸ-
 ತ್ವಾನಾಸಂಭವಃ, ಕಿಂ ತು ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ ಇತಿ ಜ್ಞೇಯಂ ।

ಋಜುಯೋಗಿಜ್ಞಾನಂ ದ್ವಿವಿಧಂ-ಸ್ವರೂಪಂ, ಬಾಹ್ಯಂ ಚೇತಿ, (ಬಾಹ್ಯಂ ಮನೋ-
 ವೃತ್ತಿರೂಪಂ), ತತ್ರ ಸ್ವರೂಪಂ ಅನಾದಿನಿತ್ಯಂ, ಯೋಗಪ್ರಭಾವಾದಾಮುಕ್ತೇರಧಿ-
 ಕಭಗವದ್ಗುಣಕರ್ಮವಿಷಯಕಂ, ಮುಕ್ತೌ ವೃದ್ಧಿಕ್ಷಯಾಪೇತರೂಪಮೇಕಪ್ರಕಾರಂ, ವೃತ್ತಿ-
 ಜ್ಞಾನಂ ತು ಪ್ರವಾಹತೌ ಅನಾದಿ, ಯೋಗಪ್ರಭಾವಾದಾಮುಕ್ತೇವ್ಯಕ್ತಚಿತ್ತಿಶಯೋಪೇತಂ,

‘ ಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವು ಋಜುಯೋಗಿಜ್ಞಾನ ’ ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ,
 ಈಶ್ವರನ ಜ್ಞಾನವೂ ಸರ್ವ ವಿಷಯಕವಾದುದರಿಂದ, ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
 ಬರುವದು. ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗೆ ‘ಆಲೋಚನೆ ಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನ ’ ವೆನ್ನಬೇಕು.
 ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನವು ಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವಾಗಿದ್ದು, ಆಲೋಚನೆ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಸರ್ವ
 ವಿಷಯಕವಾದುದಾಗಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ. ಇನ್ನು ‘ಆಲೋಚನೆ ಸರ್ವ
 ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನ ’ ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ಈಶ್ವರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಲೋಚನೆ
 ಮಾಡಿದಾಗ್ಯೂ ಸರ್ವವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವಾಗದ್ದರಿಂದ, ಲಕ್ಷ್ಯನಾದ ಋಜುಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನ
 ದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣವೇ ಬಾರದಿರುವುದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣವು ಅಸಂಭವಿಯಾಗುವದು. ಈ ದೋಷ
 ನಿವಾರಿಸಲು ‘ಈಶ್ವರನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಇತರ ಪ್ರಸಂಚ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ’ ಎಂಬ ದಲವನ್ನು
 ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಈಶ್ವರನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಇತರ [ಪ್ರಸಂಚದ] ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಲೋಚನೆ
 ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವು ಋಜುಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವೆಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ
 ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಋಜುಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಬರುವುದರಿಂದ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು.

ಈ ಋಜುಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ-ಅ] ಸ್ವರೂಪವು. ಆ] ಬಾಹ್ಯವು. ಅಂತಃ
 ಕುಣ ಜನ್ಮವು ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ಸ್ವರೂಪ ಜ್ಞಾನವು ಅನಾದಿನಿತ್ಯವು ಯೋಗ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ
 ಮುಕ್ತಿಸಮಾಂತವಾಗಿ ಅಭಿವ್ಯಾಪ್ತ ಭಗವಂತನ ಗುಣಕರ್ಮಗಳನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸು-
 ವದು ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧಿಕ್ಷಯವಿಲ್ಲವೇ ಏಕಪ್ರಕಾರದಿಂದ ಇರುವದು. ವೃತ್ತಿಜ್ಞಾನವು
 [ಅಂತಃಕುಣ ಜನ್ಮ ಜ್ಞಾನವು] ಪ್ರಸಂಚವಂತೆ ಅನಾದಿಯಾಗಿದ್ದು, ಯೋಗ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ
 ಮುಕ್ತ ಸಮಾಂತವಾಗಿ ಅತಿರಮ್ಯ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವದು.

ಮುಕ್ತೌ ತು ನಾಸ್ತ್ಯೇವ, ದ್ವಯಮಪಿ ನಿಯಮೇನ ಯಥಾರ್ಥ, ಇಶ್ವರೇ ತು
ಅನ್ಯಜೀವಿಭ್ಯೋಽಧಿಕವಿಷಯಮ್ ।

॥ ಇತಿ ಋಜುಯೋಗಿಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪ ನಿರೂಪಣಮ್ ॥

(೪) ತದ್ವ್ಯತಿರಿಕ್ತಾಸ್ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿನೋ ದೇವಾಸ್ತಾತ್ವಿಕಾಃ ।

ಅತ್ರ ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು—ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿನೋ ದೇವಾಸ್ತಾತ್ವಿಕಾ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ
ಋಜುಯೋಗಿಷು ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಸ್ತದ್ವ್ಯತಿರಿಕ್ತಾ ಇತಿ. ತದ್ವ್ಯತಿರಿ-
ಕ್ತಾ ದೇವಾಸ್ತಾತ್ವಿಕಾ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ಅತಾತ್ವಿಕದೇವೇಷ್ವತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತೇಷಾಮಪಿ
ತದ್ವ್ಯತಿರಿಕ್ತತತ್ತ್ವಾತ್ ದೇವತ್ವಾಚ್ಚ, ಅತಸ್ತದ್ವ್ಯತಿರಿಕ್ತಸ್ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾ-
ನಿನ ಇತಿ, ತೇಷು ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವ್ಯತಿ-
ರಿಕ್ತಾಸ್ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿನ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ (ದೇವಪದಾನುಜ್ಞೀಕಾರೇ) ಅಸುರೇಷ್ವ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತೇಷಾಮಪಿ ಋಜುವ್ಯತಿರಿಕ್ತತತ್ತ್ವಾತ್ ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿತ್ವಾಚ್ಚ

ಆದರೆ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ವೃತ್ತಿಜ್ಞಾನವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಎರಡೂ ಜ್ಞಾನಗಳು ನಿಯ-
ಮವಾಗಿ ಯಥಾರ್ಥವೇ ಆಗಿದೆ, ಹಾಗೂ ಭಗವದ್ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇತರ ಜೀವರಿಗಿಂತ ಅಧಿಕ
ವಿಷಯವಾಗಿದೆ.

ತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪವು :- ಅ) ತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿಗಳ ಲಕ್ಷಣ-
ಋಜುಯೋಗಿಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನರಾದ ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳು, ತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿಗಳು.
ಈ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ 'ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳು, ತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿಗಳೆಂದಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ,
ಋಜುಯೋಗಿಗಳೂ ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿಗಳಾದ್ದರಿಂದ ಅವರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.
ಅದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು, "ಋಜುಯೋಗಿಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನರಾದ" ಎಂಬ ದಲವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ-
ಬೇಕು. ಋಜುಯೋಗಿಗಳು ತಮ್ಮಿಂದ ತಾನೇ ಭಿನ್ನರಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ
ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಇನ್ನು 'ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿ' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಹಾಕದೇ 'ಋಜುಯೋಗಿ-
ಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನರಾದ ದೇವತೆಗಳೆಂದಷ್ಟೇ' ಹೇಳಿದರೆ, ತಾತ್ವಿಕ ದೇವತೆಗಳೂ, ಋಜು-
ಯೋಗಿ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತರಾದ ದೇವತೆಗಳಾದ ಕಾರಣ, ಅವರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.
ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗೆ ಋಜುಯೋಗಿ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತರಾದ ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳೆಂದು
ಹೇಳಬೇಕು. ತಾತ್ವಿಕ ದೇವತೆಗಳು ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿಗಳಾಗಿಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಬಾರದು. ಇನ್ನು 'ದೇವತೆಗಳು' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಹಾಕದೇ 'ಋಜುಯೋಗಿ ವ್ಯತಿ-
ರಿಕ್ತರಾದ ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿಗಳು' ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ ಅಸುರರೂ ಋಜು ವ್ಯತಿ-
ರಿಕ್ತರಾದ ತತ್ತ್ವಾಭಿಮಾನಿಗಳಾದ್ದರಿಂದ, ಅಸುರರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.

ತದ್ವಾರಣ್ಯಾ ದೇವಾ ಇತಿ, ತेषು ದೇವತ್ವಾಭಾವಾನ್ನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿರिति ।

ತಾತ್ವಿಕಾನಾಂ ಜ್ಞಾನಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯಂ—ಅನಾದಿತ್ವೇ ಸತಿ ಇಶ್ವರಾದನ್ಯ-
ತ್ರಾಲೋಚನೇಽಪಿ ಅಸರ್ವವಿಷಯಕಂ ಜ್ಞಾನಂ ತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿಜ್ಞಾನಮ್ ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು—ಜ್ಞಾನಂ ತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ, ಇಶ್ವರಜ್ಞಾನೇ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ । ಅತೋಽಸರ್ವವಿಷಯಕಮಿತಿ, ಇಶ್ವರಜ್ಞಾನೇ ಅಸರ್ವವಿಷಯ-
ಕತ್ವಾಭಾವಾನ್ನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅಸರ್ವವಿಷಯಕಂ ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾ-
ನೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಲಕ್ಷ್ಮೀಜ್ಞಾನಸ್ಯ ಇಶ್ವರೇ ಅಸರ್ವವಿಷಯಕತ್ವಾದತ ಇಶ್ವ-
ರಾದನ್ಯತ್ವೇತಿ, ಇಶ್ವರಾದನ್ಯತ್ರಾಸರ್ವವಿಷಯಕಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಋಜುಯೋಗಿಜ್ಞಾನೇ ಅ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತಸ್ಯಾಪಿ ಇಶ್ವರಾದನ್ಯತ್ರ, ಆಲೋಚನಾಭಾವದಶಾಯಾಮ-
ಸರ್ವವಿಷಯಕತ್ವಾತ್, ಅತ ಆಲೋಚನೇಽಪಿತಿ, ತದ್ಜ್ಞಾನಸ್ಯಾಲೋಚನೇ ಸ-
ರ್ವವಿಷಯಕತ್ವಾನ್ನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ.

ಅದಕ್ಕಾಗಿ “ದೇವತೆಗಳು” ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಅಸುರರು ದೇವತೆಗಳಿಲ್ಲ-
ನಾದುದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ.

೪) ತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿಗಳ ಜ್ಞಾನದ ಲಕ್ಷಣವು:—ಅನಾದಿಯಾಗಿದ್ದು, ಈಶ್ವರನಿಂದ
ಭಿನ್ನವಾದ ಪ್ರಪಂಚದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಲೋಚನೆ ಮಾಡಿದಾಗಲೂ ಸರ್ವವನ್ನು ವಿಷ-
ಯೀಕರಿಸದ ಜ್ಞಾನವು ತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು.

ದಲಕೃತ್ಯವು:—(ಜ್ಞಾನವು ತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನ’ ವೆಂದರೆ, ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನ-
ದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಕಾರಣ ಅಸರ್ವ ವಿಷಯಕಜ್ಞಾನವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು.
ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನವು ಸರ್ವವಿಷಯಕವಾಗಿದೆಯೇ ಸೊರತು ಅಸರ್ವವಿಷಯಕವಾಗದ್ದರಿಂದ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಅಸರ್ವವಿಷಯಕಜ್ಞಾನವು ತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ
ಜ್ಞಾನವು ಭಗವದ್ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸರ್ವವಿಷಯೀಕಾರಿಯಾಗಿಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನ-
ದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು. (ಈಶ್ವರನಿಂದ ಅನ್ಯತ್ರದಲ್ಲಿ ಎಂದು
ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜ್ಞಾನವು ಈಶ್ವರನಿಂದ ಅನ್ಯತ್ರದಲ್ಲಿ [ಪ್ರಪಂಚದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ]
ಅಸರ್ವ ವಿಷಯಕವಾಗಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. ಆದರೆ ಈಶ್ವರನಿಂದ
ಭಿನ್ನವಾದ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಅಸರ್ವ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನ’ ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ,
ಋಜುಯೋಗಿಗಳ ಜ್ಞಾನವೂ, ಆಲೋಚನೆ ಮಾಡದೇ ಇದ್ದಾಗ, ಜಗದ್ವಿಷಯದಲ್ಲಿ
ಅಸರ್ವ ವಿಷಯಕವಾದುದರಿಂದ, ಋಜುಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.
ಇದು ನಿವಾರಣೆ. (ಈಶ್ವರನಿಂದ ಅನ್ಯತ್ರದಲ್ಲಿ ಆಲೋಚನೆ ಮಾಡಿದರೂ ಅಸರ್ವ

ईश्वरादन्यत्र आलोचने असर्वविषयकज्ञानमित्युक्ते अतात्त्विक-
योगिज्ञाने अतिव्याप्तिस्तद्वारणार्थमनादित्वे सतीति वक्तव्यं, तथा
च अतात्त्विकयोगिज्ञानस्य सादित्वेन, अनादित्वाभावान्नाति-
व्याप्तिः, ।

तद्ज्ञानमपि द्विविधं—स्वरूपं बाह्यं चेति । स्वरूपं यथा-
र्थमेव, बाह्यं कदाचिदयथार्थं, तत्रापि, अयथार्थज्ञानमल्पमेव,
बाह्यं प्रवाहतोऽनादि ।

॥ इति तात्त्विकयोगिज्ञानस्वरूपनिरूपणम् ॥

५) तद्व्यतिರಿकता देवादियोगिनोऽतात्त्विकाः । ऋजुतात्वि-
कव्यतिरिक्ता देवकृष्यादियोगिनोऽतात्त्विका इति यावत् ।

ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನ' ವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಋಜುಯೋಗಿಗಳ ಜ್ಞಾನವು ಆಲೋಚನೆ ಮಾಡಿ-
ದಲ್ಲಿ ಈಶ್ವರನಿಂದ ಅನ್ಯತ್ರದಲ್ಲಿ ಸರ್ವ ವಿಷಯಕವೇ ಆದುದರಿಂದ ಅವರ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ.

ಆದರೆ ಇಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಅತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ಈಶ್ವರನಿಂದ ಅ-
ನ್ಯತ್ರದಲ್ಲಿ ಆಲೋಚನೆ ಮಾಡಿದರೂ ಅಸರ್ವ ವಿಷಯಕವೇ ಆಗಿರುವದರಿಂದ, ಅತಾತ್ವಿಕ
ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು, ಅನಾದಿತ್ವದಿಂದ ಕೂ-
ಡಿದ್ದು [ಅನಾದಿಯಾಗಿದ್ದು] ಎಂದು ವಿಶೇಷಣ ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಅತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು
ಸಾದಿಯಾಗಿದೆಯೇ ಹೊರತು ಅನಾದಿಯಾಗಿಲ್ಲವಾದುದರಿಂದ ಉಕ್ತ ಲಕ್ಷಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಆ-
ಗಲಾರದು. ಹಾಗೂ ತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಬಂದು ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು.

೩] ಈ ತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ಎರಡು ವಿಧವು. ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಬಾಹ್ಯವು.
ಸ್ವರೂಪ ಜ್ಞಾನವು, ಯಾವಾಗಲೂ ಯಥಾರ್ಥವು ಬಾಹ್ಯ ಜ್ಞಾನವು ಕದಾಚಿತ್
ಅಯಥಾರ್ಥವು, ಹಾಗೂ ಆದ, ಆತ್ಮಲ್ಪವು, ಸ್ವರೂಪ ಜ್ಞಾನವು ಅನಾದಿತ್ಯವು, ಆದರೆ
ಬಾಹ್ಯ ಜ್ಞಾನವು [ಅಂತಃಕರಣಜನ್ಯ] ಸ ವಾಹದಂತೆ ಅನಾದಿಯು.

ಅತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪವು :- ಋಜು ಹಾಗೂ ತತ್ವಾಭಿಮಾನಿ
ದೇವತೆಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನರಾದ ದೇವಾದಿ ಯೋಗಿಗಳೇ ಅತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿಗಳು [ಋಜು
ಹಾಗೂ ತಾತ್ವಿಕ ದೇವತೆಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನರಾದ ದೇವ ಋಷ್ಯಾದಿಗಳೇ ಅತಾತ್ವಿಕ ದೇವತೆ-
ಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು]

ಸಾದಿತ್ವೇ ಸತಿ ईश्वरादन्यत्रಾಲ್ಪಾಜ್ಞಾನಯುಕ್ತಂ ತದ್ಜ್ಞಾನಮ್, ಇತಿ ಲಕ್ಷ-
ಣಮುಕ್ತಂ ಭವತಿ ।

ಜ್ಞಾನಮತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ, ईश्वರಜ್ಞಾನೇ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ:-
ಅತಃ, ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತಮಿತಿ, ईश्वರಜ್ಞಾನಸ್ಯ, ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತತ್ವಾಭಾವಾನಾ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತಂ ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಅಯೋಗಿಜ್ಞಾನೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,
ಅತಃ, ಅಲ್ಪಾಜ್ಞಾನಯುಕ್ತಮಿತಿ, ಅಯೋಗಿಜ್ಞಾನಸ್ಯ ಅಲ್ಪಾಜ್ಞಾನಯುಕ್ತತ್ವಾ-
ಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅಲ್ಪಾಜ್ಞಾನಯುಕ್ತಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಅಸಂಭವಃ, ಅತಾ-
ತ್ವಿಕಯೋಗಿಜ್ಞಾನಸ್ಯ ईश्वರೇ बहुलाಜ್ಞಾನಯುಕ್ತತ್ವಾದತಃ ईश्वರಾದನ್ಯತ್ರೇತಿ,
ತಥಾ ತಾತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿಜ್ಞಾನೇ ईश्वರಾದನ್ಯತ್ರಾಲ್ಪಾಜ್ಞಾನಯುಕ್ತತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾ-
ಭಾಸಭವಃ, ईश्वರಾದನ್ಯತ್ರಾಲ್ಪಾಜ್ಞಾನಯುಕ್ತಂ ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ತಾತ್ವಿಕಯೋ-
ಗಿಜ್ಞಾನೇ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ತದ್ವಾರಣಾಯ ಸಾದಿತ್ವೇ ಸತಿತಿ ವಕ್ತವ್ಯಂ.

ಅ] ಅವರ ಜ್ಞಾನ ಲಕ್ಷಣ- ಸರಿಯಾಗಿ, ಈಶ್ವರನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಜಗತ್ತಿನ
ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪ ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತವಾದ ಜ್ಞಾನವು ಅತಿತ್ವಿಕಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು.

ಅ] ದಲಕೃತ್ಯವು- “ಜ್ಞಾನವು ಅತಿತ್ವಿಕಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನ” ವೆಂದಲ್ಲಿ ಈಶ್ವರ
ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅತಿತ್ವಿಕವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನವು ಜ್ಞಾನವಾಗಿದೆ. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಪರಿಹಾರಕ್ಕೆ ‘ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತ ಜ್ಞಾನ’ ವೆನ್ನಬೇಕು. ಈಶ್ವರ ಜ್ಞಾನವು ಅಜ್ಞಾನ-
ಯುಕ್ತ ಜ್ಞಾನವಾಗಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತ ಜ್ಞಾನವೆಂ-
ದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ, ಅಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು, ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ಅಲ್ಪ ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತ ಜ್ಞಾನವೆಂದು ವಿವರಿಸಿ
ಮಾಡಬೇಕು. ಅಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ಬಹು ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತವಾದುದರಿಂದ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ಯಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಪ ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತ ಜ್ಞಾನವು ಅಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ಅತಿತ್ವಿಕ ಯೋಗಿ
ಜ್ಞಾನ’ ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ ಈಶ್ವರನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪ ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತ
ಜ್ಞಾನವು, ಅತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿಗಳಿಗೆ ಇರಲಾರದು. ಅವರಿಗೆ ಈಶ್ವರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು
ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತ ಜ್ಞಾನವಿರುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ [ಅತಾತ್ವಿಕರಲ್ಲಿ] ಈ ಲಕ್ಷಣವೇ
ಬರುವದರಿಂದ. ಅಸಂಭವ ದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ದೋಷ ಪರಿಹರಿಸಲು, ಈಶ್ವರ-
ನಿಂದ ಅನ್ಯತ್ರದಲ್ಲಿ ಎಂಬ ದಲವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಈಗ ಅತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ
ಲಕ್ಷಣ ಬರುವದರಿಂದ, ಲಕ್ಷಣವು ಸಮಸ್ತಯವಾಗುವದಾದರೂ, ಅತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು
ಈಶ್ವರನಿಂದ ಅನ್ಯತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪ ಅಜ್ಞಾನಯುಕ್ತ ಜ್ಞಾನವಾದುದರಿಂದ ಅದರಲ್ಲಿ

ತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿಜ್ಞಾನಸ್ಯ ಸಾದಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ।

एतदपि द्विविधं—स्वरूपं बाह्यमिति, स्वरूपं गथार्थं, बाह्यं कदाचिदयथार्थमपि, स्वरूपज्ञाने सಾದित्वं च अनादितोऽनभिव्यक्तत्वमेव, स्वरूपं वैदिकेश्वरादिविषये योगानुग्रहेण कदाचिदभिव्यज्यते, कदाचिन्नेति, अन्यस्य बाह्यज्ञानस्य सಾದित्वं, प्रवाहतोऽनादि, प्रवाहतोऽनादि, इत्यस्य, वैदिकेश्वरादिविषये वृत्तिप्रवाहोऽनादिकालेऽनुत्पन्नः कदाचिदुत्पद्यत इत्यर्थः ।

॥ इति अतात्त्विकयೋगिज्ञानस्वरूपकथनम् ॥

६) योगिव्यतिरिक्ता जीवा अयोगिनः, ईशलक्ष्म्योरतिव्याप्तिनिरामाय जीव इति,

ಮತ್ತೇ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು, 'ಸಾದಿಯಾಗಿದ್ದು' [ಸಾದಿತ್ವೇಸತಿ] ಎಂದು ಇನ್ನೊಂದು ದಲವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು. ತಾತ್ವಿಕ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ಅನಾದಿಯಾಗಿದೆಯಲ್ಲದೇ ಸಾದಿಯಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ.

ಅತಾತ್ವಿಕಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವೂ ಎರಡು ವಿಧ- ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಬಾಹ್ಯ [ಅಂತಃಕರಣ ಜನ್ಯ] ಸ್ವರೂಪ ಜ್ಞಾನವು, ಯಾವಾಗಲೂ ಯಥಾರ್ಥವು. ಬಾಹ್ಯ ಜ್ಞಾನವು ಕದಾಚಿತ್ ಆಯಥಾರ್ಥವು. ಸ್ವರೂಪ ಜ್ಞಾನವು ಸಾದಿಯಾಗಿದೆಯೇ ಎಂದರೆ ಅನಾದಿಯಾಗಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗದೇ ಇದ್ದು ವೇದಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯವಾದ ಈಶ್ವರ-ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯೋಗಿ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಕದಾಚಿತ್ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಕದಾಚಿತ್ ಆಗುವದಿಲ್ಲ.

ಸ್ವರೂಪದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಬಾಹ್ಯ ಜ್ಞಾನವೂ 'ಸಾದಿ' ಯಾಗಿದೆ. ಎಂದರೆ ಪ್ರವಾಹರೂಪವಾಗಿ ಅನಾದಿಯಿಂದರ್ಥವು. ಪ್ರವಾಹವಾದಂತೆ ಜ್ಞಾನವು ಅನಾದಿಯಿಂದಲೇ ವೇದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ಈಶ್ವರನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅನಾದಿ ಕಾಲದಿಂದ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗದೇ ಇದ್ದು ನೈತ್ತಿಕ ಜ್ಞಾನವು ಕದಾಚಿತ್ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗುತ್ತದೆಂದು ಅರ್ಥವು. [ಉದಾಹರಣೆಗೆ-ಮುತ್ತುಲದ ಹೂಗಳಂತೆ]

೭] ಆಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪ ಕಥನವು

ಅ] ಆಯೋಗಿಗಳ ಲಕ್ಷಣವು- ಯೋಗಿ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತರಾದ ಜೀವರೇ ಯೋಗಿಗಳು ಯೋಗಿ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತರು ಇಷ್ಟೇ ಎಂದಲ್ಲಿ ಈಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಲಕ್ಷ್ಮಿದೇವಿಯರೂ ಸಹ ಯೋಗಿ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತರು, ಅವರಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಒಂದು, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.

ಯೋಗಿಷ್ವರಿತ್ವಾಪ್ತಿನಿರಾಸಾಯ ಯೋಗಿವ್ಯತಿರಿಕ್ತಾ ಇತಿ । “ ಇಶ್ವರಾದನ್ಯ-
ತ್ರಾಜ್ಞಾನಪ್ರಚುರಂ ಜ್ಞಾನಮಯೋಗಿಜ್ಞಾನಂ ”, ಅಜ್ಞಾನಪ್ರಚುರಜ್ಞಾನಮಯೋಗಿಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ
ಯೋಗಿಜ್ಞಾನೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತಸ್ಯ ಇಶ್ವರೇ ಅಜ್ಞಾನಪ್ರಚುರತ್ವಾದತ ಇಶ್ವರಾದನ್ಯ-
ತ್ವೇತಿ, ಇಶ್ವರಾದನ್ಯತ್ರ ಯೋಗಿಜ್ಞಾನಸ್ಯಾಜ್ಞಾನಪ್ರಚುರತ್ವಾಭಾವಾನ್ಮಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ।

ತದಪಿ ಸ್ವರೂಪಂ ಬಾಹ್ಯಂ ಚೇತಿ ದ್ವಿವಿಧಂ, ಉತ್ಪತ್ತಿವಿನಾಶವತ್ತ್ವಂ,
ಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನಸ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಪ್ರೇಕ್ಷಯೋತ್ಪತ್ತಿವಿನಾಶವತ್ತ್ವಂ, ವೃತ್ತಿಜ್ಞಾನಸ್ಯ ತು ಪ್ರ-
ಬಾಹ್ಯಪ್ರೇಕ್ಷಯೋತ್ಪತ್ತಿವಿನಾಶವತ್ತ್ವಂ ಜ್ಞೇಯಂ । ಅಯೋಗಿನೋಽಪಿ ತ್ರಿವಿಧಾಃ —
(೧) ಮುಕ್ತಿಯೋಗ್ಯಾಃ (೨) ನಿಯಮಸಂಸಾರಿಣಃ (೩) ತಮೋಯೋಗ್ಯಾ-
ಶ್ಚೇತಿ, (೧) ತತ್ರ ಮುಕ್ತಿಯೋಗ್ಯಸ್ವರೂಪಂ ಯಥಾರ್ಥಮೇವ (೨) ನಿಯಮ-
ಸಂಸಾರಿಣಾಂ ಸ್ವರೂಪಂ ಯಥಾರ್ಥಂ ಅಯಥಾರ್ಥಂ ಚ

ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ‘ಜೀವರು’ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಈಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯರು
ಜೀವಲಲವಾದಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ. “ಜೀವರು ಆಯೋಗಿಗಳು” ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ
ಹೇಳಿದರೆ, ಯೋಗಿಗಳೂ ಜೀವರು ಅವರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಅದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು
‘ಯೋಗಿ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತರಾದ’ ಎಂಬ ದಲವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು. ಯೋಗಿ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತತ್ವ
ಯೋಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಬರಲಾರದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ.

೨] ಆಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನಲಕ್ಷಣವು- ಈಶ್ವರನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಜಗತ್ತಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ
ಅಜ್ಞಾನ ಪ್ರಚುರ ಜ್ಞಾನವು ಆಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವು ಅಜ್ಞಾನ ಪ್ರಚುರ ಜ್ಞಾನ
ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವೂ ಈಶ್ವರನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಜ್ಞಾನ
ಪ್ರಚುರ ಜ್ಞಾನವಾದುದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗೆ ಈಶ್ವರನಿಂದ
ಅನ್ಯತ್ವದಲ್ಲಿ ಎನ್ನಬೇಕು. ಈಶ್ವರನಿಂದ ಅನ್ಯತ್ವವಾದ ಜಗದ್ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯೋಗಿ
ಜ್ಞಾನವು ಅಜ್ಞಾನ ಪ್ರಚುರವಾಗಿಲ್ಲ. ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಈ ಯೋಗಿ ಜ್ಞಾನವೂ ಎರಡು
ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಬಾಹ್ಯ. ಎರಡೂ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಹಾಗೂ ನಾಶವುಳ್ಳ-
ದಾಗಿವೆ ಸ್ವರೂಪ ಜ್ಞಾನ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುವದರಿಂದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಹಾಗೂ
ವ್ಯಕ್ತತೆಯ ತಿರೋಧಾನವೇ ಅದರ ನಾಶವು. ವ್ಯಕ್ತಿ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರವಾಹದಂತೆ ಉತ್ಪತ್ತಿ
ನಾಶವುಳ್ಳದ್ದು.

ಆಯೋಗಿಗಳು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರ ೧] ಮುಕ್ತಿಯೋಗ್ಯರು ೨] ನಿತ್ಯ ಸಂಸಾರಿಗಳು.
೩] ತಮೋಯೋಗ್ಯರು- ೧] ಮುಕ್ತಿಯೋಗ್ಯರ ಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನವು ಯಥಾರ್ಥವು.
೨] ನಿತ್ಯ ಸಂಸಾರಿಗಳ ಸ್ವರೂಪವು ಜ್ಞಾನ ಯಥಾರ್ಥವು ಹಾಗೂ ಅಯಥಾರ್ಥದಿಂದ

(೩) ತಮೋಯೋಗ್ಯಾನಾಂ ಜ್ಞಾನಮಯತಾರ್ಥಮೇವ ।

॥ ಇತಿ ಅಯೋಗಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪತದ್ವಿಭಾಗನಿರೂಪಣಮ್ ॥

೭) ಉಕ್ತರೀತ್ಯಾ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನದೃಢೀಕರಣಾಯ ಪರೋಕ್ತ ಜ್ಞಾನವಿಭಾಗ ದ್ವೈಯಿತುಮನುಷ್ಯತೇ--(೧) ಇಂದ್ರಿಯಜ್ಞ (೨) ಲಿಂಗಜ್ಞ (೩) ಸ್ಮೃತಿಃ (೪) ಆರ್ಮಿ ಚೇತಿ, ಚತುರ್ವಿಧಂ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಮಿತಿ, ವೈಶೇಷಿಕಾಃ, ತದಸತ್ ನಿಯತ್ಯಸ್ಯಾಗಮಜನ್ಯಸ್ಯ ಚಾಸಂಗ್ರಹಾತ್, ಸ್ಮೃತೇರಿಂದ್ರಿಯಜನ್ಯತ್ವೇನ, ಆರ್ಮಿಸ್ಯ (ಋಷಿಣಾಂ ಪ್ರತಿಭೋತ್ಪನ್ನಂ ಜ್ಞಾನಂ ಆರ್ಮಿ) ಯೋಗಜ್ಞಾನತ್ವೇನ, ತಸ್ಯ ಚ ಯೋಗಸಹಕೃತೇಂದ್ರಿಯಜನ್ಯಜ್ಞಾನಪ್ರಭೇದತ್ವಸ್ಯ ತೇರೇವೋಕ್ತತ್ವೇನ ಪೃಥಗ್-ಗ್ರಹಣಾಯೋಗಾತ್, ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸ್ಯೋಕ್ತರೀತ್ಯಾ ವಿಭಾಗೋಽನುಪಪನ್ನ ಇತಿ, ಧ್ಯೇಯಮ್ ।

॥ ಇತಿ ಪರೋಕ್ತಜ್ಞಾನವಿಭಾಗಖಂಡನಮ್ ॥

॥ ಇತಿ ಕೇವಲಪ್ರಮಾಣಸ್ವರೂಪನಿರೂಪಣಪ್ರಕರಣಮ್ ॥

ಕೂಡಿದುದು. ೩] ತಮೋಯೋಗ್ಯರ ಸ್ವರೂಪ ಜ್ಞಾನವು ನಿಯಮೇನು ಆಯುಧಾರ್ಥವು.

೭] ಪರವಾದಿಗಳ ಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿಯೆ ದೋಷಗಳು.

ಯುಧಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದ ಲಕ್ಷಣ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸಲು, ಹಾಗೂ ಅನ್ಯ-ಮತೀಯರು ಹೇಳುವ ಜ್ಞಾನದ ವಿಭಾಗಗಳ ದೋಷವನ್ನು ತೋರಿಸಲು, ಅವರು ಹೇಳುವದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ಷೇಪವಾಗಿ ವಿವರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ವೈಶೇಷಿಕರು ಯುಧಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು ೧] ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದುದು.

೨] ಲಿಂಗ [ಅನುಮಾನ] ದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದುದು. ೩] ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹಾಗೂ ೪] ಅರ್ಷನು

ಹೀಗೆ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಈ ವಿಭಾಗ

ದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಅಗಮದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಜ್ಞಾನವು ಸಂಗತವಾಗಿಲ್ಲ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ

ಮನಸ್ಸೆಂಬ ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಕಾರಣ, ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದುದೆಂಬ

ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುವದು. ಅದುದರಿಂದ "ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವು" ಪ್ರತ್ಯೇಕವೆಂದ

ಗಣಿಸುವದು ಯುಕ್ತವಲ್ಲ. ಹಾಗೆಯೇ ಅರ್ಷ ಜ್ಞಾನವು ಎಂದರೆ ಋಷಿಗಳ ಪ್ರತಿಭೆ

ಬಲದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಜ್ಞಾನವು, ಯೋಗ ಸಹಕೃತವಾದ ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದಲೇ ಹುಟ್ಟಿ

ದುದರಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಜನ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತಿದು ಅದನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವೆಂದ

ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ವೈಶೇಷಿಕರು ಮಾಡಿದ ಜ್ಞಾನದ ವಿಭಾಗವು ದೋಷ

ಯುಕ್ತವಾದುದರಿಂದಲೇ, ಸಿದ್ಧಾಂತರೀತಿಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗವೇ ಸೂಕ್ತ

ನೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೨) ಅಥ ಅನುಪ್ರಮಾಣಪ್ರಕರಣಮ್ ।

(೧) ಕ್ರಮಪ್ರಾಪ್ತಮನುಪ್ರಮಾಣಂ ನಿರೂಪ್ಯತೇ-

ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸಾಧನಮನುಪ್ರಮಾಣಂ, ಇಂದ್ರಿಯಲಿಂಗಶಬ್ದಾನಾಂ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ-
ಸಾಧನತ್ವಾತ್ ತೇಷು ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ಯಃ ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು-- ಯಥಾರ್ಥಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಕೇವಲೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ತತ್ರ ಯಥಾವಶಿ-
ತಜ್ಞೇಯವಿಷಯೀಕಾರಿತ್ವರೂಪಯಥಾರ್ಥ್ಯಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್, ಅತಃ ಜ್ಞಾನಸಾಧಾಮಿತಿ,
ಕೇವಲಪ್ರಮಾಣೇ ಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಜ್ಞಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಕೇ-
ವಲೇ ಸಂಶಯಾದೌ ಚ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಭೂತೇಂದ್ರಿಯೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಶ್ಚ, ತ-
ಸ್ಯ ಜ್ಞಾನತ್ವಾಭಾವಾನ್, ಅತಃ ಜ್ಞಾನಸಾಧನಮಿತಿ, ತಥಾ ಚ ಸಂಶಯಾ-
ದೌ ಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಇಂದ್ರಿಯಾರ್ಥಸನ್ನಿಹಿತರೂಪಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೇ
ಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಸಾಧನಮಿತ್ಯೇವೋಕ್ತೇ ಕುಠಾರಾದೌ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,

ಅನುಪ್ರಮಾಣ ಪ್ರಕರಣವು.

೧) ಕ್ರಮ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಅನುಪ್ರಮಾಣವು ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಯಥಾರ್ಥ
ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನವು ಅನುಪ್ರಮಾಣವು. ಇಂದ್ರಿಯ, ಲಿಂಗ, ಶಬ್ದಗಳು ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ
ಸಾಧನಗಳಾದ್ದರಿಂದ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು.

ದಲಕೃತ್ಯವು- " ಯಥಾರ್ಥಂ ಪ್ರಮಾಣಂ " ಎಂದರೆ ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣವು
ಯಥಾರ್ಥವಾದುದರಿಂದ ಅದರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಕಾರಣ ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನ
ಅನ್ವೇಷಿಕು.

ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣವು ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿದೆಯೇ ಹೊರತು ಸಾಧನವಾಗಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಇಲ್ಲ. " ಜ್ಞಾನವು ಅನುಪ್ರಮಾಣವು " ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ
ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯೂ, ಹಾಗೂ ಸಂಶಯದಲ್ಲಿಯೂ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಬರುವದಲ್ಲದೆ,
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ರೂಪವಾದ ಇಂದ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಜ್ಞಾನವಲ್ಲ. ಈ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಲು " ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನ " ಎನ್ನಬೇಕು. ಸಂಶಯಾದಿಗಳು
ಜ್ಞಾನಸಾಧನವಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾಗಲೀ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ಸಾಧನವಾಗುವದರಿಂದ ಅದರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾಗಲೀ ಬರಲಾರದು. ಕೇವಲ ಸಾಧನವು
ಅನುಪ್ರಮಾಣ" ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ, ಕೇವಲಿಯೂ ಸಹ ಕಡಿಯುಪ
ಕೆಯಾದುದರಿಂದ, ಕೇವಲಿಯಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.

ತಸ್ಯಾಪಿ ಛಿದ್ರಿಕ್ರಿಯಾಂ ಪ್ರತಿ ಸಾಧನತ್ವಾದತೋ ಜ್ಞಾನಸಾಧನಮಿತಿ,
ತತ್ರ ಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವಾಭಾವಾತ್ ನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಯಥಾರ್ಥಸಾಧನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸಾಧನೇ, (ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ಚ ಚಕ್ಷುರಾದಿಕಮಿन्द्रಿಯಮ್ ತತ್ಸಾಧನೇ ನ-
ಜ್ಜನಕೇ,) ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತೋ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸಾಧನಮಿತಿ, ಚಕ್ಷು-
ರಾದಿಕರಣಜನಕೇ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವಾಭಾವಾದತಿವ್ಯಾಪ್ತೇರಭಾವಃ, ಜ್ಞಾನ-
ಸಾಧನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಸಂಶಯಸಾಧನೇ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತೋ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸಾಧನ-
ಮಿತಿ, ಸಂಶಯಸಾಧನೇ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಯಥಾರ್ಥ-
ಜ್ಞಾನಕಾರಣಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಪ್ರಮಾತ್ರಾದೋ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತೋ ಯಥಾರ್ಥಸಾಧನ-
ಮಿತಿ ಸರ್ವಂ ಸಾರ್ಥಕಂ ಭವತಿ |

ನನ್ ತಾವತಾ ಕುತಃ ಪ್ರಮಾತ್ರಾದೋ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿವ್ಯಾವೃತ್ತಿರಿತ್ಯತಃ

ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು “ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನ” ವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಕೊಡಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಡಿಯುವ
ಕೈಯೇ ಸಾಧನತ್ವವಿದೆಯೇ ಕೋರತು, ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನತ್ವವಿಲ್ಲ ಕಾರಣ, ಅತಿವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಇನ್ನು ಯಥಾರ್ಥ ಸಾಧನವು ಅನುಪ್ರಮಾಣ” ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ
ಮಾಡಿದರೆ, ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿದುವ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ (ಚಕ್ಷುರಾದಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ
ಜನಕವಾದುದರಲ್ಲಿ) ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು, “ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ
ಸಾಧನ” ವೆನ್ನಬೇಕು. ಚಕ್ಷುರಾದಿ ಇಂದ್ರಿಯ ಜನಕದಲ್ಲಿ ತ್ರೈಜ ಸ್ವ ಹಕಾರದಲ್ಲಿಯಥಾರ್ಥ
ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನತ್ವವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ “ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನವು ಅನುಪ್ರಮಾಣದ
ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ಸಂಶಯವೂ ಒಂದು ಜ್ಞಾನವಾದುದರಿಂದ, ಸಂಶಯ ಸಾಧನ-
ದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು “ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನ ”
ಹೇಳಬೇಕು. ಸಂಶಯ ಸಾಧನವು ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನವಾಗಲಾದು ಕಾರಣ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಇನ್ನು “ಸಾಧನ” ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಬದಲು ಕಾರಣ ಶಬ್ದ ಹಾಕಿ,
“ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಕಾರಣ” ವೆಂದು ಅನುಪ್ರಮಾಣದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನಾಗಿ ಹೇಳಿದರೆ,
ಜ್ಞಾನ ಹೊಂದುವವನೂ [ಪ್ರಮಾತ್ಯ] ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದುದರಿಂದ,
ಅವನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು: “ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನ”
ವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಪ್ರಮಾತ್ಯನಿನಲ್ಲಿ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಕಾರಣತ್ವವಿದ್ದರೂ, ಸಾಧನ-
ತ್ವವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು.

ಶಂಕಾ- ಅನುಪ್ರಮಾಣದ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸಾಧನ ಪದವನ್ನು ಹಾಕುವದರಿಂದ
ಪ್ರಮಾತ್ಯನಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಿದಾಯಿತು.

ಸಾಧನಪದಸ್ಯಾತಿಶಯಿತಕಾರಣತ್ವಾರ್ಥಕತ್ವಾತ್, ಅತ್ರ ಸಾಧನೆ ಕಿಮತಿಶ-
ಯಿತತ್ವಂ ವಿವಕ್ಷಿತಮಿತಿ ಚೇದುಚ್ಯತೇ, ಯಜ್ಜಾತೀಯಾನಂತರಂ (ಯದ್ವರ್ಮಾವ-
ಕ್ಷಿನ್ನಸಮವಧಾನಾನಂತರಂ) ನಿಯಮೇನ (ಅವ್ಯಭಿಚಾರೆಣ) ಕಾರ್ಯೋತ್ಪ-
ತಿस्तದುಚ್ಯತೇಽತ್ರ ಸಾಧನಮಿತಿ ವಿವಕ್ಷಿತಂ, ತಥಾ ಚ ಪ್ರಮಾತ್ರಾದೌ ಕಾ-
ರಣಕಲಾಪೇ ಸತಿ ಯದಭಾವಾತ್ಕಾರ್ಯಾಭಾವಃ, ಯस्ಮಿನ್ ಸತಿ ಅಪ್ರತಿಬಂಧೇ
ಭವತ್ಯೇವ ಕಾರ್ಯಂ ತದುಚ್ಯತೇ ಸಾಧನಮಿತಿ ಯಾವತ್, ಯಥಾ ವ್ಯಾಪಾರವಾನ್
ಕುಠಾರಃ, ಸನ್ನಿಕರ್ಷರೂಪವ್ಯಾಪಾರವದಿन्द्रಿಯಂ ಚ, ತಥಾ ಚ ಸನ್ನಿಕರ್ಷರೂ-
ಪವ್ಯಾಪಾರವದಿन्द्रಿಯಸ್ಯ ಸತ್ತವೇ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನರೂಪಕಾರ್ಯೋತ್ಪತ್ತಿಃ, ತದಭಾವೇ
ತದಭಾವಃ, ತಥಾ ವ್ಯಾಪಾರವತ್ಕುಠಾರಸ್ಯ ಸತ್ತವೇ ಪ್ರತಿಬಂಧಾಭಾವೇ ಛಿದ್ರಿ-
ಕ್ರಿಯಾಸತ್ತವಂ, ತದಭಾವೇ ಛಿದ್ರಿಕ್ರಿಯಾಽಭಾವಃ, ತಸ್ಮಾತ್ ತತ್ಸಾಧನ-
ಮುಚ್ಯತೇ,

ಎಕೆಂದರೆ ಸಾಧನ ಪದವು ಅತಿಶಯ ಕಾರಣಾರ್ಥಕವಾಗಿದೆ. ಸಾಧನದಲ್ಲಿ ಅತಿಶಯತೆ
ಎನ್ನುವದರಿಂದ ಏನು ವಿವಕ್ಷಿತವಾಗಿದೆಯೆಂಬುದನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತೇವೆ. ಯಾವ ಧ-
ರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮೇಲೆ ನಿಯಮವಾಗಿ ಕಾರ್ಯದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುವದೋ, ಆ
ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಸಾಧನವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಮಾತ್ರ ಮೊದಲಾದ ಕಾರಣ ಸಮೂಹ-
ವಿದ್ದು, ಯಾವುದು ಇಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ ಕಾರ್ಯವು ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲವೋ, ಯಾವು-
ದಿರುವದರಿಂದ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಿಲ್ಲದಿದ್ದಲ್ಲಿ, ಕಾರ್ಯವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಯೋ, ಅದೇ ಸಾಧನವೆಂ-
ದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ ಮೇಲೆ ಎತ್ತಲ್ಪಟ್ಟ ಬೀಳುವ ವ್ಯಾಪಾರವುಳ್ಳ ಕೊಡಲಿ-
ಯು ಭೇದನಕ್ರಿಯೆಗೆ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ ಆದರಂತೆ ಸನ್ನಿಹರ್ಷರೂಪ ವ್ಯಾಪಾರವುಳ್ಳ ಇಂದ್ರಿ-
ಯವು ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನದ ಉತ್ಪತ್ತಿಗೆ ಸಾಧನವು, ಸನ್ನಿಹರ್ಷರೂಪ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ
ಕೂಡಿದ ಇಂದ್ರಿಯವಿದ್ದರೆ ಮಾತ್ರ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವೆಂಬ ಕಾರ್ಯ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ.
ಆದಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ (ಇಂದ್ರಿಯವು ಸನ್ನಿಹರ್ಷರೂಪ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ಕೂಡದಿದ್ದರೆ) ಜ್ಞಾನರೂಪ
ಕಾರ್ಯವೂ ಹುಟ್ಟುವದಿಲ್ಲ. (ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ, ವಿಸಯಗಳ ಸನ್ನಿಹರ್ಷ-
ವಿಲ್ಲದೇ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರವು. ಸನ್ನಿಹರ್ಷದಿಂದ ಕೂಡಿದಾಗ ಸಾಧನಗಳೆ-
ನಿಸುವವು) ಇದರಂತೆ ವ್ಯಾಪಾರವುಳ್ಳ ಕೊಡಲಿಯಿದ್ದರೆ, ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಿಲ್ಲದಿದ್ದಾಗ,
ಉಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಭೇದನ ಕ್ರಿಯೆಯು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಕೊಡಲಿಯು (ಮೇಲಿಂದ
ಕೆಳಗೆ ಬೀಳುವ ಕ್ರಿಯೆ) ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ಕೂಡಿದಿದ್ದರೆ, ಭೇದನರೂಪ ಕಾರ್ಯವನ್ನು
ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರದು.

एवं च प्रतिबंधाभावे सति व्यापारविशिष्टकारणमेव साधनमित्युक्तं भवति, तेन प्रमात्रादौ कारणे नातिव्याप्तिः, तत्र व्यापारविशिष्टकारणत्वाभावादिति ज्ञेयम् ।

नन्वेवमपि यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमे, ज्ञातज्ञापकवाक्ये च, अतिव्याप्तिः, तेषामपि नियमेन यथार्थज्ञानसाधनत्वात्, आगमबहिर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वेनालक्ष्यत्वाच्चेति चेदत्र श्री वेदेशतीर्थकृतभावविवरणे एवमुच्यते--

यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमेऽतिव्याप्तिवारणाभिप्रायेणैवं वि-
वाक्षा कृता (यज्जातीयानन्तरं इत्यादि) तत्र लिङ्गविभ्रमादौ
' यज्जातीयानन्तरं नियमेन कार्योत्पत्त्यभावात् ' -- नातिव्याप्तिः ।

(ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರವುಳ್ಳ ಕೊಡಲಿಯು ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರವುಳ್ಳ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಸಾಧನಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತವೆ ಅಂತೂ ಪರಿಬಂಧಕವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ವ್ಯಾಪಾರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕರಣವೇ ಸಾಧನವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತೇವೆ. ಹೀಗೆ ಸಾಧನ ಶಬ್ದಾರ್ಥ ಹೇಳಿದ ಮೇಲೆ, ಪ್ರಮಾತ್ಯ ಮುಂತಾದ ಕಾರಣಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಅವು ವ್ಯಾಪಾರ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು)

ಶಂಕಾ- ಹೀಗೆ ವಿವಕ್ಷೆ ಮಾಡಿದರೂ, (ಯಾದೃಚ್ಛಿಕ ಸಂವಾದಿ ಲಿಂಗ ವಿಭ್ರಮದಲ್ಲಿ) ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗದ ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನ ಹೊಂದಿದಾಗಲೂ (ಅಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ) ಯಾದೃಚ್ಛಿಕ-
ದಿಂದ ಸಾಧ್ಯವು ಸಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಕಾಣಲ್ಪಟ್ಟು, ಲಿಂಗ ಭ್ರಮೆಗೆ ಸಂವಾದಿಯಾದಾಗ, ಲಿಂಗದ ಭ್ರಮಾತ್ಮಕ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿಯೂ, ಅದರಂತೆ ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು, ಏಕೆಂದರೆ ಅವೂ ಕೂಡ ನಿಯಮದಿಂದ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನಗಳಾಗಿವೆ.

ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕ ವಾಕ್ಯವು ಆಗಮದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗಲಾರದ್ದರಿಂದ ಅಕ್ಷಣ-
ವಾಗಲಾರದೆಂದು ಮುಂದೆ (ಆಗಮ ಪರಿಚ್ಛೇದದಲ್ಲಿ) ಹೇಳುತ್ತೇವೆ. ಯಾದೃಚ್ಛಿಕ ಸಂವಾದಿ ಲಿಂಗ ವಿಭ್ರಮವೂ ಲಕ್ಷ್ಯವಾಗಲಾರದ್ದರಿಂದ, ಅಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷಣವು ಬಂದು ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾಗುವದೆಂಬ ಸಂಶಯ ಬಂದರೆ, ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ವೇದೇಶಾರ್ಥರು ರಚಿಸಿದ ಭಾವ ವಿವರಣೆಯಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಸಮಾಧಾನ ಹೇಳಿದೆ. ಯಾದೃಚ್ಛಿಕ ಸಂವಾದಿ ಲಿಂಗ ವಿಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಬಾರದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದಲೇ, ಯಾವ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿಯೇ ನಿಯಮಾನುಕಾರ್ಯ ಹುಟ್ಟಿಸುವದೋ ಅದು ಸಾಧನವೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಲಿಂಗ ವಿಭ್ರಮದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು ಕೇವಲ ಯಾದೃಚ್ಛಿಕವಾದುದೇ

ವಸ್ತುತಸ್ತು ಯಥಾರ್ಥಪದಮಹಿಮ್ನಾ ನಿರ್ದೋಷಮಿತಿ ಸಾಧನವಿಶೇಷ ಇಹ ಲ-
ಖ್ಯತೆ, ತಥಾ ಚ ನಿರ್ದೋಷಜ್ಞಾನಸಾಧನಮನುಪ್ರಮಾಣಮಿತ್ಯೇವಾರ್ಥ: |

(ನಿರ್ದೋಷಜ್ಞಾನಸಾಧನಮಿತ್ಯತ್ರ ವಿಗ್ರಹಸ್ತು --ನಿರ್ದೋಷಂ ಚ ತತ್ ಜ್ಞಾನ-
ಸಾಧನಂ ಚೇತಿ ವಿವಕ್ಷಿತ:) एवं ಚ ಯಾದೃಷ್ಟಿಚ್ಛಿಕಸಂವಾದಿಲಿङ್ಗವಿಭ್ರ-
ಮಾದಿಷು ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕವಾಕ್ಯೇಷು ಚ ನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತेषಾಂ ಲಿङ್ಗವಿಭ್ರಮ-
ತ್ವಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕತ್ವಾದಿದೋಷಾಣಾಂ ಸತ್ತ್ವಾದಿತಿ |

ನನು ಯಾದೃಷ್ಟಿಚ್ಛಿಕಸಂವಾದಿಲಿङ್ಗವಿಭ್ರಮೇ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವಸತ್ತ್ವಾದ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿರिति चेन्न, ಅತ್ರ ಅಭಿನವಾಮೃತೇ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಶಿಕ್ಷಾ, एवं
ಪರಿಹತಾ

ಹೊರತು, ನಿಯಮೇನ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರದು. ಅಂದರೆ ಯಾದೃಷ್ಟಿ-
ಚ್ಛಿಕಸಂವಾದಿ-ಕೂಡಿ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸುವದೇ ಹೊರತು ವ್ಯಾಪಾರ
ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಕರಣದಂತೆ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರದು. ಅದುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಬರಲಾರದು.

ಅಲ್ಲದೆ ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಅನುಪ್ರಮಾಣದ ಲಕ್ಷಣ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿರುವ “ಯಥಾರ್ಥ”
ಸದ್ವು, ಸಾಧನವು ನಿರ್ದೋಷವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆಂದು
ವಿವಕ್ಷಾ ಮಾಡಿದರೆ, (ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನವೆಂದರೆ) ನಿರ್ದೋಷ ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನವು
ಅನುಪ್ರಮಾಣವು ಎಂದು ಲಕ್ಷಣವಾಗುವದು. ನಿರ್ದೋಷ ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನವೆಂಬಲ್ಲಿ
ಕರ್ತೃಧಾರಯ ಸಮಾಸ ಮಾಡಬೇಕು ಜ್ಞಾನ ಸಾಧನವು ನಿರ್ದೋಷವಾಗಬೇಕೆಂಬ
ಅಭಿಪ್ರಾಯವು. ಅಂತೂ ಯಾದೃಷ್ಟಿ ಸಂವಾದಿ ಲಿಂಗ ವಿಭ್ರಮ ಮೊದಲಾದವು ಹಾಗೂ
ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕ ವಾಕ್ಯವು ನಿರ್ದೋಷವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಬರುವದಿಲ್ಲ.

ವಿವರಣೆ- ಲಿಂಗ ವಿಭ್ರಮವು ಯಾದೃಷ್ಟಿ ಸಂವಾದಿಯೆಂದರೆ. ಲಿಂಗ ಜ್ಞಾನವು
ಭ್ರಮವೇ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಅದರಿಂದ ಅನುಪ್ರಮಾಣವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಅವಸ್ಥಾ ಇದ್ದಾಗ ಭ್ರಮಕ್ಕೆ
ಸಂವಾದಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ. ಮಂಜನ್ನು ನೋಡಿ ಧೂಮಕಪಟ ಭ್ರಮವೆಂದು
ಅಲ್ಲಿ ಹೋದಾಗ, ಅಕಾಶಾತ್ಮತಾಗಿ ‘ಅಗ್ನಿ’ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಜನಕವಾದ ಲಿಂಗ ಭ್ರಮವು
ಯಾದೃಷ್ಟಿ ಸಂವಾದಿಯಾಯಿತು.

ಯಾದೃಷ್ಟಿ ಸಂವಾದಿ ಲಿಂಗ ವಿಭ್ರಮ ಹಾಗೂ ಜ್ಞಾತ ಜ್ಞಾಪಕ ವಾಕ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಭಿನವಾಮೃತ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಅತ್ರ ಸ್ವಾಭಾವಿಕಮೇವ ಸಧನತ್ವಂ ವಿವಿಕ್ಷಿತಂ, ಯಾದೃಷ್ಟಿಕಸಂವಾದಿನಸ್ತು
 ನ ಪ್ರಮಾಜನಕತ್ವಂ ಸ್ವಭಾವಃ, ಕಿಂ ತು ಭ್ರಮಜನಕತ್ವಮೇವ ಪ್ರಮಾಜನಕತ್ವಂ
 ತು ದೈವವಶಾತ್ ವಿಷಯಸತ್ತಾಪ್ರಯುಕ್ತಮಿತಿ ನ ತತ್ರಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿರिति ಭಾವಃ ।
 ॥ ಇತಿ ಅನುಪ್ರಮಾಣಸ್ವರೂಪನಿರೂಪಣಂ, ಲಕ್ಷಣಘಟಕಸಾಧನಶಬ್ದಾರ್ಥವಿಚಾರಶ್ಚ ॥

ನನು ತ್ರಿವಿಧಂ ಪ್ರಮಾಣಂ ಕೇವಲಪ್ರಮಾಣಂ, ಅನುಮಾಣಂ, ಅಧಿಕರಣ-
 ಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ ವಕ್ತವ್ಯ, ಲ್ಯುಟೋಽಧಿಕರಣೇಽಪ್ಯನುಶಾಸನಾತ್, “ ಲ್ಯುಟ್
 ಚ ಭಾವೇ ಕರಣಾಧಿಕರಣಯೋಶ್ಚಿತಿ,, ಸೂತ್ರಾತ್, ಸತ್ಯಂ, ತಥಾಪಿ
 ಪ್ರಮಾಣಶಬ್ದಸ್ಯಾಧಿಕರಣೇ, ಪ್ರಯೋಗಾಭಾವಾತ್ ತದಸಂಗ್ರಹಃ, ನನು ಅತ್ರಾರ್ಥೇ
 ಜ್ಞಾನಂ ಪ್ರಮಾಣಮಿತಿವತ್, ಅತ್ರಾರ್ಥೇ ವಿಪ್ರಾಃ ಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ ಪ್ರಯೋಗೋಽಸ್ತಿ-
 ತಿ चेನ್ನ, “ ಅತ್ರಾರ್ಥೇ ವಿಪ್ರಾಃ ಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ ಪ್ರಯೋಗಸ್ತು ತದ್ವಾಕ್ಯಸ್ಯ
 ತದ್ಜ್ಞಾನಸ್ಯ ವಾ ಪ್ರಮಾಣಾಭಿಪ್ರಾಯೇಣೌಪಚಾರಿಕೋ ಜಯಃ ।

ಇಲ್ಲಿ ಸಂಧನವು ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಯಾದೃಷ್ಟಿಕ
 ಸಂವಾದಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರಮಾಣ ಹುಟ್ಟಿಸುವದು ಸ್ವಭಾವವಲ್ಲ. ಭ್ರಮ ಹುಟ್ಟಿಸುವದೇ ಅವುಗಳ
 ಸ್ವಭಾವವು ದೈವವಶಾತ್ತಾಗಿ ವಸ್ತುವಿವಾಧಿಗ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸುವದೇ ಹೊರತು
 ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರವು. ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದೆಂಬ ಭಾವವು

ಸಾದಿಗಳು ಹೇಳುವ ಅನುಪ್ರಮಾಣ ವಿಭಾಗದ ಖಂಡನೆ ಹಾಗೂ ಉ-
 ಪಸಾಧನ ನೊದಲಾದ ಕಾರಣಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯು:-

ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣ, ಅನುಪ್ರಮಾಣ, ಅಧಿಕರಣ ಪ್ರಮಾಣ
 ಎಂದು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಲ್ಯುಟ್ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು
 ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವದೆಂದು ಅನುಶಾಸನವಿದೆ. “ ಲ್ಯುಟ್ ಚಭಾವೇಽಧಿಕರಣ
 ಯೋಶ್ಚ ” ಎಂದು ವ್ಯಾಕರಣ ಸೂತ್ರವಿರುವದರಿಂದ ಮೂರು ಪ್ರಮಾಣಗಳನ್ನು ಹೇಳದೇ,
 ಎರಡು ಪ್ರಮಾಣವೆಂದು ಹೇಳಿದುದೇಕೆ? ಎಂಬ ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಪ್ರಮಾಣ
 ಅಲ್ಲವು ಅಧಿಕರಣವೆಂಬಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಯೋಗವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ‘ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ
 ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವು ಎಂಬಂತೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಪ್ರಮಾಣರು ’ ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗ-
 ವಿರುವದರಿಂದ, ಈ ಪ್ರಯೋಗವೇ ಪ್ರಮಾಣವೆಂಬುದು ಸರಿಯುಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರಯೋಗವು
 ‘ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಹೇಳುವ ವಾಕ್ಯವು ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವು ಅಥವಾ ಅವರಿಂದ
 ಬರುವ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವು ” ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ಕಾರಣ,

೧) ಪರಿಣಾಮಿತ್ವೇ ಸತಿ ಯತ್ಕಾರಣಂ ತದ್‌ಉಪಾದಾನಕಾರಣಂ, ಯಥಾ ಜಗತಃ ಪ್ರಕೃತಿಃ, ಘಟಸ್ಯ ಮೃತ್ಪಿಂಡಃ ।

೨) ಅಪರಿಣಾಮಿತ್ವೇ ಸತಿ ಯತ್ಕಾರಣಂ ತನ್ನಿಮಿತ್ತಕಾರಣಂ, ಯಥಾ ಅಹೃಷಾದಿಕಂ ಜಗತಃ, ದಂಡಾದಿಕಂ ಘಟಸ್ಯೇತಿ, ಕಾರ್ಯಂ ತು, ಪ್ರಾಗಭಾವಪ್ರ-
ತಿಯೋಗಿ ।

ಇತಿ ಅನುಪ್ರಮಾಣೇ ವಾಚ್ಯವತ್ -ಅಧಿಕರಣಪ್ರಮಾಣನಿರಸನಪೂರ್ವಕ-
ಉಪಾದಾನಾದಿಕಾರಣನಿರೂಪಣಮ್ ॥

೩) ತ್ರಿವಿಧಮನುಪ್ರಾಪಣಂ- ೧) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ೨) ಅನುಮಾನಂ ೩) ಆ-
ಗಮಶ್ಚೇತಿ, ೧) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ನಾಮ ನಿರ್ದೋಷಾರ್ಥೇಂದ್ರಿಯಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ (ನಿರ್ದೋಷ-
ಃ ತೇ ಅರ್ಥೇಂದ್ರಿಯೇ ಚ, ತಯೋಃ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ ಇತಿ, ಅರ್ಥಶಬ್ದೇನೇಂದ್ರಿಯವಿ-
ಷಯಾಗೃಹ್ಯಂತೇ) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮಿತ್ಯತ್ರ ವಿಗ್ರಹಸ್ತು--ಪ್ರತಿಸ್ಥಿತತಮಕ್ಷಂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ-
ಮಿತಿ ಪ್ರಾದಿಸಮಾಸೋಽಯಂ (ಮಧ್ಯಮಪದಲೋಪಿ ಸಮಾಸ ಇತಿ ಯಾವತ್

“ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಪ್ರಮಾಣರು ” ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗವು ಔಪಚಾರಿಕವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೧] ಉಪಾದಾನ ಕಾರಣವು - ವಿಕಾರ ಹೊಂದಿ ಯಾವುದು ಕಾರಣವೋ ಅದು ಉಪಾದಾನ ಕಾರಣವು ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಪ್ರಕೃತಿಯು ಜಗತ್ತಿಗೆ, ಮಣ್ಣು ಘಟಕ್ಕೆ ಉಪಾದಾನ ಕಾರಣಗಳು. [ಪ್ರಕೃತಿಯೇ ಜಗತ್ತಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸುವದು. ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣೇ ಘಟವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸುವದು].

೨] ಪರಿಣಾಮ ಹೊಂದದೇ ಯಾವುದು ಕಾರಣವೋ ಅದು ನಿಮಿತ್ತ ಕಾರಣವು ಉದಾಹರಣೆಗೆ-ಅದೃಷ್ಟ ಪೊದಲಾದವು ಜಗತ್ತಿಗೆ, ಹಾಗೂ ದಂಡ ಪೊದಲಾದವು ಘಟಕ್ಕೆ ನಿಮಿತ್ತ ಕಾರಣಗಳು.

ಯಾವುದು ಪ್ರಾಕೃತವನ್ನು ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಆಗಿದೆಯೋ ಅದು ಕಾರ್ಯವು.

[ಯಾವುದು ಅಭಾವವು ಕಾರ್ಯದ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇದೆಯೋ ಅ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ಯಾವುದು ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯೋ ಅದೇ ಕಾರ್ಯವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೩] ಅನುಪ್ರಮಾಣವು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ. ಅ] ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಅ] ಅನುಮಾನ
ಇ] ಅಗಮವು. ಅ) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದರೆ ನಿರ್ದೋಷವಾದ ಅರ್ಥ ಹಾಗೂ ಇಂದ್ರಿಯ
ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು. ನಿರ್ದೋಷಗಳಾದ ಅರ್ಥ ಹಾಗೂ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು, ಅವುಗಳ ಸನ್ನಿ-
ರ್ಷವೆಂದು ವಿಗ್ರಹವು. ಅರ್ಥ ಶಬ್ದದಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಬೇಕು.
ಸನ್ನಿರ್ಷವಾದ ಅಕ್ಷವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಎಂದು ಪ್ರಾದಿಸಮಾಸ ಮಾಡಬೇಕು

ಅತ್ರ ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು ಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ, ಷಟ್ಪಟಸನ್ನಿಕ-
ರ್ಷೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತ ಇಂದ್ರಿಯಸನ್ನಿಕರ್ಷ ಇತಿ ವಕ್ತವ್ಯಂ, ತತ್ರ-ಇಂದ್ರಿಯಸ-
ನ್ನಿಕರ್ಷತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಇಂದ್ರಿಯಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ
ಚಕ್ಷುರಾಕಾಶಸನ್ನಿಕರ್ಷೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಃ-ಅರ್ಥಸನ್ನಿಕರ್ಷ ಇತಿ ವಕ್ತವ್ಯಂ,
ಅರ್ಥಶಬ್ದೇನ ತತ್ತದಿದ್ರಿವಿಷಯಾ ಗ್ರಾಹ್ಯಾಃ, ತಥಾ ಚಾತ್ರ ಆಕಾಶಪದೇನ
ಭೂತಾಕಾಶಗ್ರಹಣೇ ತಸ್ಯಾತೀಂದ್ರಿಯತ್ವೇನ, ಚಕ್ಷುಃಸನ್ನಿಕರ್ಷಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಃ, ಅವ್ಯಾಕೃತಾಕಾಶಗ್ರಹಣೇ ಚಕ್ಷುಃವಿಷಯತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ।

ನಿರ್ದೋಷಪದಕೃತ್ಯಂ ತು-- ದುಷ್ಠಾರ್ಥಾನಾಮದುಷ್ಟೇಂದ್ರಿಯೈಃ, ಅದುಷ್ಟಾರ್ಥಾನಾಂ ದುಷ್ಟೇ-
ಂದ್ರಿಯೈವಾಂ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಂ ವ್ಯಾವರ್ತಯಿತುಂ ಉಭಯತ್ರ, (ಅರ್ಥೇ - ಇಂದ್ರಿಯೇ ಚ)
ಕ್ರಮೇಣ ನಿರ್ದೋಷತ್ವವಿಶೇಷಣಮ್ ।

೨) ನಿರ್ದೋಷಾರ್ಥಪ್ರಮಾಪಕಮನುಮಾನಂ, ಯದ್ವಾ ಪ್ರಮಾಣಾಂತರಾನುಸಾರೇಣೈವ ನಿ-
ರ್ದೋಷಾರ್ಥಪ್ರಮಾಪಕಂ ಅನುಮಾನಮ್ ।

ಎಂದರೆ ಮಧ್ಯಮ ಪದ ಲೋಕ ಸಮಾಸ ಮಾಡಬೇಕು.

ದಲಕೃತ್ಯವು- ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದಲ್ಲಿ, ಘಟಪಟ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿಯೂ
ಸನ್ನಿಕರ್ಷವಿರುವೆಂದಿರುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳ ಸನ್ನಿಕರ್ಷದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರವದು ಕಾರಣ
ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವೆನ್ನಬೇಕು ಘಟಪಟ ಮೊದಲಾದ ವಸ್ತುಗಳ ಸನ್ನಿಕರ್ಷದಲ್ಲಿ
ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವಿರಲಾರದು, ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯ ಅಕಾಶಸನ್ನಿಕರ್ಷದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿ-
ಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವಿರುವ ಕಾರಣ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು, ಇಂದ್ರಿ-
ಯ ಅರ್ಥಸನ್ನಿಕರ್ಷವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಅರ್ಥ ಒಬ್ಬರಿಂದ ಆ ಇಂ-
ದ್ರಿಯ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಣ ಮಾಡಬೇಕು. ಈಗ ಅಕಾಶ ಎಂದಿಂದ ಭೂತಾಕಾಶ-
ವನ್ನು ಗ್ರಹಣ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ಭೂತಾಕಾಶವು ಅತಿಂದ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದು ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ
ಸನ್ನಿಕರ್ಷವಾಗಲಾರದು ಕಾರಣ, ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯ ಅಕಾಶ ಸನ್ನಿಕರ್ಷದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರ-
ಲಾರದು. “ಕಾಶ” ಶಬ್ದಕ್ಕೆ “ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಕಾಶ” ಎಂದು ಅರ್ಥ ಗ್ರಹಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಚಕ್ಷು-
ರಿಂದ್ರಿಯ ವಿಷಯತ್ವವೇ ಕೊಡುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಸುತರಾಂ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ.

೨] ಅನುಮಾನ ಲಕ್ಷಣವು-ನಿರ್ದೋಷವಾದ ಅರ್ಥದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು, ಹುಟ್ಟಿಸು-
ವದು ಅನುಮಾನವು. ಅಥವಾ ಪ್ರಮಾಣಾಂತರವನ್ನನುಸರಿಸಿ ನಿರ್ದೋಷವಾದ ಅರ್ಥ
ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದು-ಅನುಮಾನವು.

೨) ಸ್ವಾತನ್ತ್ರ್ಯೇಣಾಶೋಷಾರ್ಥವಿಷಯಕ ಅಭಗಮಃ (ಬೃಹದಾರಣ್ಯಸಾರವಿವರಣೆ)
 ೧) ಅರ್ಥನಿಷ್ಠದೋಷಾಸ್ತು—೨) ಅತಿದೂರವಂ—ಮೇವಾದೌ—೨) ಅತಿಸಾ-
 ಮಿಥ್ಯ—ಚಕ್ಷುಃಪಕ್ಷಮಾದೌ—೩) ಸೌಕ್ಷ್ಮ್ಯ-ಕಿಂಚಿದ್ದೂರಸ್ಥಕೇಶಾದೌ ೪)
 ವ್ಯವಹಿತೇವ-ಕುಡಿಯಾದಿವ್ಯವಹಿತೇ ಷಡೇ ೫) ಸಮಾನಾಭಿಪಾತಃ—ವಸ್ತವ-
 ತ್ಸಜಾತೀಯಸಂಬಂಧಃ ಕ್ಷೀರನೀರಾದೌ ೬) ಅನಭಿವ್ಯಕ್ತತ್ವಂ-ಸ್ವಾಭಿಧ್ಯಜ-
 ಕರಾಹಿತ್ಯ-ಅಂಕಕಾರಸ್ಥಘಟಾದೌ ೭) ಸಾಹಸ್ಯ-ರಜತಾದಿನಾ ಚಾಕವಕ-
 ದಿಸಾಹಸ್ಯ-ಶುಕ್ಲಾಕೌ, ಇತಿ ವಿಷಯನಿಷ್ಠದೋಷ-ವಕ್ತವ್ಯಾಃ ೮)
 ೧) ನನ್ವೇತೇಷಾಂ ದೋಷತ್ವಂ, ನ ಜಾನಾಜನಕತ್ವಂ, ಅತಿದೂರತ್ವಾದಿದೋಷೇ, ಜಾ-
 ನಜನಕತ್ವೇಷುಪಿ—ಸಾಹಸ್ಯಾದೌ ವಿಪರೀತಜಾನಜನಕೇ, ತದಭಿವ್ಯಕ್ತವ್ಯಾಪ್ತೇ,
 ನಾಪಿ—ವಿಪರೀತಜಾನಜನಕತ್ವಂ, ಸಾಹಸ್ಯಾದೌ—ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ, ಅತಿದೂರತ್ವಾದೌ
 ತದಭಾವಾದವ್ಯಾಪ್ತೇರಿತಿ ಚೇತ್,

೩] ಅಗಮದ ಲಕ್ಷಣವು—ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಇಂದ್ರಿಯ ಗೋಚರವಾದ ಹಾಗೂ ಆತೀತ-
 ದ್ರಿಯಗುಣಾದ ಸ್ವಕಲ ಸದಾರ್ಥ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದು ಅಗಮವು—(ಹೀಗೆ
 ಬ್ರಹ್ಮದಾರಣ್ಯ ಭಾವ ಬೋಧದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ)

ಅರ್ಥನಿಷ್ಠ ದೋಷಗಳು— i) ಅತಿ ದೂರವಿರುವಿಕೆ—ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ದೂರದ ಮೇಘ
 ದರ್ಶನ ii) ಅತಿ ಸಮೀಪವಿರುವಿಕೆ—ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಕಣ್ಣಿನ ರೆಪ್ಪೆಗಳು. iii) ಸೂಕ್ಷ್ಮ ತ್ರಿ-
 ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಕಿಂಚಿತ್ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಕೂದಲಿನ ತುದಿ iv) ವ್ಯವಹಿತತೆ—ಉದಾಹರಣೆಗೆ,
 ಗೋಡೆಗೆ ಆಚೆಗಿರುವ (ಮರೆಯಾದ) ಸದಾರ್ಥ. v) ಸಮಾನಾಭಿಪ್ರಾಪ್ತತೆ, ಎಂದರೆ ನಿಬಿಡ-
 ವಾದ ಸಜಾತೀಯ ಸದಾರ್ಥಗಳ ಸಂಬಂಧ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ—ಹಾಲು ನೀರುಗಳ ಬೆರಕೆ iv)
 ಅನ ಭಿವ್ಯಕ್ತಿ—ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕಗ ತಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕೂಡ v) ಸಾಹಸ್ಯ—ಉದಾಹರಣೆಗೆ
 ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಚಾಕ ಚಕ್ರರೂಪ ಸಾದೃಶ್ಯವು. ಈ ಪ್ರಕಾರ ವಿಷಯನಿಷ್ಠ ದೋಷ
 ಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಶಂಕಾ— ದೋಷವೆಂದರೆ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸದೇ, ಇರುವುದು “ಎಂಬುದು
 ಸರಿಯಲ್ಲ” ಅತಿ ದೂರವಿರುವ ದೋಷವಿದ್ದಾಗ ಸದಾರ್ಥವು ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸು-
 ವದೇ ಇಲ್ಲ, ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸದಿದ್ದರೂ ದೋಷವೆಂದು ಹೇಳಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ.
 ಸಾದೃಶ್ಯದ ದೋಷಗಳು ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನ
 ಮಹತ್ತ್ವ-ಅಕ್ಷಣ ಬದಲಾಗದೇ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರಂತೆ, ದೋಷವೆಂದರೆ
 ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದು ಎಂದರೆ, ಅತಿ ದೂರವಿರುವ ದೋಷದಿಂದ

ಅಯಮತ್ರ ವಿಚಾರ:- ದೋಷತ್ವಂ ನಾಮ ಪ್ರಮಾಪ್ರತಿಬಂಧಕತ್ವಮೇವ, ತತ್ಪ್ರತಿ-
ಬಂಧಕತ್ವಂ ದ್ವೇಧಾ-ತದಜನಕತ್ವೇನ, ತದ್ವಿಪರೀತಕಾರ್ಯಜನಕತ್ವೇನ ಚ, ತಥಾ
ಚ ಅತಿದೂರತ್ವಾದೌ ಜ್ಞಾನಾಜನಕತ್ವೇನ ಪ್ರಮಾಪ್ರತಿಬಂಧಕತ್ವಂ, ಸಾಹಸ್ಯೇ
ಪ್ರಮಾಪ್ರತಿಬಂಧಕತ್ವಂ ಚ ತದ್ವಿಪರೀತಕಾರ್ಯಜನಕತ್ವೇನ ವರ್ತತ ಇತಿ ನಾ-
ವ್ಯಾಪ್ತಿ: |

ತಥಾಪಿ ಸಾಹಸ್ಯವಿಷಯೇ, ಉದಾಹರಣಂ ರಜತಾದಿನಾ ಚಾಕಚಕ್ಯರೂಪ-
ಸಾಹಸ್ಯಂ ಶುಕ್ತ್ಯಾದಾವಸ್ತಿತಿ ಪ್ರಮುಕ್ತಂ, ತದೇವ ಭ್ರಮಾಹೇತುರिति ವಕ್ತವ್ಯಂ
ನೆದಮದಾಹರಣಂ ಸಂಭವತಿ ಕಥಮिति चेತ್, ನಿರ್ದೋಷಾರ್ಥೇಂದ್ರಿಯಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ, ತಲ್ಲಕ್ಷಣಸ್ಯ ಇಯಂ ಶುಕ್ತೀರिति ಜ್ಞಾನಾಹೇತುಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ-
ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಶುಕ್ತೌ ಚಾಕಚಕ್ಯರೂಪಸಾಹಸ್ಯಸ್ಯ ಸದಾತನತ್ವೇನ, ತತ್ರ ನಿ-
ರ್ದೋಷಾರ್ಥೇಂದ್ರಿಯಸನ್ನಿಕರ್ಷತ್ವಾಭಾವಾತ್,

ಜ್ಞಾನವೇ ಹುಟ್ಟಿದಿರುವಾಗ ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಲು ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿ ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನ ಜನಕತ್ವವು ಬರಲಾರದು. ಅತಿ ದೂರ ದೋಷದಲ್ಲಿ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯೂ ಬರುವದು.

ಹಾಗಾದರೆ ದೋಷತ್ವವೆಂದರೆ ಪ್ರಮಾ ಪ್ರತಿಬಂಧಕತ್ವವು [ಪ್ರಮಾಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಬಂ-
ಧಕ ಮಾಡುವ ದಿಂದರ್ಥವು] ಈ ಪ್ರಮಾ ಪ್ರತಿಬಂಧಕತ್ವವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ.
ಅ] ಅತಿ ದೂರ ದೋಷದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನೇ ಹುಟ್ಟಿಸದೇ ಪ್ರಮಾಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾ-
ಗುವದು. ಆ] ಸಾಧ್ಯಶ್ಯ ದೋಷದಲ್ಲಿ ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿ ಪ್ರಮಾಕ್ಕೆ
ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗುವದು. ಅತಿ ದೂರ ದೋಷದಿಂದಲೂ ಹಾಗೂ ಸಾಧ್ಯಶ್ಯ ದೋಷ-
ದಿಂದಲೂ ಪ್ರಮಾಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗುವದರಿಂದ ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣ
ಬಂದು ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು.

ಅದರೂ ಬೆಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿಯ ಚಾಕಚಕ್ಯರೂಪ ಸಾಧ್ಯಶ್ಯವು ಶುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಉಂಟೆಂದು,
ಸಾಧ್ಯಶ್ಯ ರೂಪ ದೋಷಕ್ಕೆ 'ಶುಕ್ತೀರಜತ' ದ ಉದಾಹರಣೆಯನ್ನು ಈಗಾಗಲೇ ಕೊಟ್ಟಿ-
ದ್ದಾಗಿದೆ. ಈ ಉದಾಹರಣೆ ಸಮಂಜಸವಲ್ಲ. ಹೇಗೆಂದರೆ. "ನಿರ್ದೋಷ ಅರ್ಥ ಇಂದ್ರಿ-
ಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವೇ 'ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ' ವೆಂದ ಮೇಲೆ, "ಇದು ಶುಕ್ತಿಯು" ಎಂಬ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ಕಾರಣವಾದ ಸನ್ನಿಕರ್ಷದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬರಲಾರದ ಕಾರಣ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಲಕ್ಷಣವು
ಅವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವದು. ಶುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಚಾಕಚಕ್ಯರೂಪ ದೋಷವು ಯಾವಾಗಲೂ ಇದ್ದೇ
ಇದೆ. ಹೀಗೆ ಸರ್ವದಾ ದೋಷದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಶುಕ್ತಿಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು-ನಿರ್ದೋಷವಾದ
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷ, ಹೇಗಾದೀತು ? ಲಕ್ಷಣವು ಅವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವದು.

ತಥಾ ಚ चाकचक्यरूपसादृश्यस्य दोषत्वांगीकारे, इयंशुक्तिरिति ज्ञानहेतुसन्निकर्ष-उक्तप्रत्यक्षलक्षणस्याव्याप्तिः ।

अतः कथं सादृश्यस्य दोषत्वविषये, इदमुदाहरणं संभव-
तीति चेदत्र अभिनवामृते, एवं समाहितं । न ब्रूमो वयं
सादृश्यं व्यवधानमिव स्वतंत्रदोष इति, येनोक्तदोषः स्यात्,
किं तु सम्यक् सन्निकर्षाभावेनाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानाभावे आ-
रोपोपयोगिस्मृतिहेतुत्वादोष इति, तथा च सम्यक्सन्निकर्षाभा-
वविशिष्टसादृश्यं दोषः, सन्निकर्षे सम्यक्त्वं च आरोपोपयो-
गिस्मृत्यहेतुत्वम्, प्रकृते, इयं शुक्तिरिति ज्ञानहेतुसन्निकर्षे
निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षत्वस्यैव सत्त्वान्नाव्याप्तिदोषावसर इति,
भवत्येव पूर्वोक्तोदाहरणं सादृश्यविषय इति ध्येयम् ।

॥ इति अनुप्रमाणविभागपूर्वकार्यनिष्ठदोषविचारनिरूपणम् ॥

ಕಾರಣ ಸಾದೃಶ್ಯ ದೋಷವನ್ನು ಹೇಳುವಲ್ಲಿ 'ಶುಕ್ತಿ ರಜತದ' ಉದಾಹರಣೆ ಹೇಗೆ ಕೂಡುವ-
ದೆಂದುಶಂಕೆ ಬಂದಲ್ಲಿ ಅಭಿನವಾಮೃತದಲ್ಲಿ ಇದರ ಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.
ಸಾದೃಶ್ಯವು ವ್ಯವಧಾನದಂತೆ [ಗೋಡೆಯ ಮರೆಯಂತೆ] ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ದೋಷವೆಂದು
ಹೇಳಿದ್ದರೆ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾದ ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ, ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷವು ಬರಬಹುದಿತ್ತು. ಆದರೆ
ಸಾದೃಶ್ಯವು ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ದೋಷವಲ್ಲ; ಶುಕ್ತಿಗೆ ಚಕ್ಷುರಿದ್ರಿಯದಿಂದ- ಸಮೀಚೀನ
ಸನ್ನಿ-ಕರ್ಷವಾಗದೇ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ [ಶುಕ್ತಿಯ] ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವಾಗದೇ ಇದ್ದಾಗ
ಬೆಳ್ಳಿಯ ಸ್ಪೃಶಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿ ದೋಷವಾಗುತ್ತದೆ.

[ವಿವರಣೆ-ಚಕ್ಷುರಿದ್ರಿಯದಿಂದ ಶುಕ್ತಿಗೆ ಸಂಯಾದ ಸಂಬಂಧವಾಗದೇ, ಬಿಸಿಲಿ-
ನಲ್ಲಿ, ಹೊಳೆಯುವದರಿಂದ, ಈ ಹೊಳೆವು ಬೆಳ್ಳಿಯ ಸ್ಪರ್ಶವನ್ನು ಕಂಡು ಕೊಟ್ಟು
ದೋಷವಾಗುವದಲ್ಲದೇ ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ ದೋಷವಾಗಲಾರದು] ಅಂತೂ ಸಮೀಚೀನ ಸನ್ನಿ-
ಕರ್ಷದ ಅಭಾವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾದೃಶ್ಯವು ದೋಷವೆಂದಾಯಿತು. ಸನ್ನಿ-ಕರ್ಷದಲ್ಲಿ
“ಸಮ್ಯಕ್ತ್ವ” [ಸಮೀಚೀನತೆ] ಯಿಂದರೆ, ಬೆಳ್ಳಿಯ ಆರೋಪಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಸ್ಪೃಶಿ-
ಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸದಿರುವದೆಂದರ್ಥವು. ಪ್ರಕೃತದಲ್ಲಿ “ಇದು ಶುಕ್ತಿಯು” ಎಂಬ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ಕಾರಣವಾದ ಸನ್ನಿ-ಕರ್ಷದಲ್ಲಿ, ನಿರ್ದೋಷಇಂದ್ರಿಯ ಅರ್ಥಗಳನ್ನಿ-ಕರ್ಷವೇ
ಇರುವದರಿಂದ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷವು ಬರಲಾರದು. ಸಾದೃಶ್ಯಕ್ಕೆ ಶುಕ್ತಿ ರಜತದ ಸ್ಪ-
ರ್ಶಾಂತವನ್ನು ಕೊಡಲಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು ಸದ್ವಿವರಣೆ. ಕೆಳಗೆ ಬೇಕಾದಂತೆ.

೪) ಇಂದ್ರಿಯಶಬ್ದೇನ ಜ್ಞಾನೇಂದ್ರಿಯ ಗೃಹ್ಯತೇ, ತದ್ವೈವಿಧಂ ೧) ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ-
ತತ್ತ್ವರೂಪಂ ೨) ಪ್ರಾಕೃತಂ ಚ, ಪ್ರಕೃತಿಪರಿಣಾಮಾಹಂಕಾರಪಂಚಭೂತಾಶೈರೂಪಚಿ-
ತ್ಸಮಿತಿ ಯಾವತ್ ಸತ್ರ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯಂ ಸಾಕ್ಷೀತ್ಯುಚ್ಯತೇ, ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯ-
ವಿಷಯಾಃ—

ಆತ್ಮಸ್ವರೂಪಂ, ತದ್ವರ್ಮಾಃ ಸುಖಾದಯಃ, ಭಾವರೂಪಾಜ್ಞಾನಂ (ಅವಿद्या),
ಮನಃ, ತದ್ವೃತ್ತಯೋ ಬಾಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯಜ್ಞಾನಸುಖಾದಯಃ, ಕಾಲಃ, ದಿಕ್ (ಆಕಾ-
ಶಃ) ಸುಕ್ಷಾಣ್ಣಭಾವಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಾದಯಃ.

ಸಾಕ್ಷಿಣೋ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವೇನ ಅನುಪ್ರಮಾಣಾಂತರ್ಭಾವಿ, ಕಥಮಿತಿ
ವೈದುಷ್ಯತೇ—ಸಾಕ್ಷಿಣಃ ಆತ್ಮಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನವ್ಯಕ್ತಿಹೇತುತಯಾ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ-
ಸಾಧನತ್ವೇನಾನುಪ್ರಮಾಣಾಂತರ್ಭಾವಿ ನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾಂತರ್ಭಾವಿ ಯುಕ್ತಃ.

ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥಾಚಾರ್ಯ, ಅತ್ರೇದಂ ಬೋಧಯ—ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯಮಪಿ ಪ್ರಾಣಾದಿ-
ಶಬ್ದೇನ ಷಡ್ವಿಧಂ ಸತ್.

೨.] ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ದ್ವೈವಿಧ್ಯೆ ಹಾಗೂ ಸಾಕ್ಷೀಂದ್ರಿಯಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯು.
ಇಂದ್ರಿಯ ಎಂಬುದೆಂದ ಜ್ಞಾನೇಂದ್ರಿಯವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ ಜ್ಞಾನೇ-
ಂದ್ರಿಯವು ಎರಡು ಸ್ವರೂಪವಾಗಿದೆ. ೧] ಪ್ರಮಾಣ್ಯವೆಂದರೆ ಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನವಾದುದು
ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕೃತವು, ಎಂದರೆ ಪ್ರಕೃತಿ ಸಂಸಾರವಾಸವೆಂದರೆ ಅಹಂಕಾರ ತತ್ತ್ವದಿಂದ
ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂಸಾರಮಾಂಸಭೂತಗಳಿಂದಾದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಹೋದಿದನೆಂಬ ಅರ್ಥವು.
ಈ ಎರಡರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯವೇ ಸಾಕ್ಷೀ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.
ಸಾಕ್ಷಿಗೆ ಕೆಳಗಿನ ಒಂಭತ್ತು ಪದಾರ್ಥಗಳು ವಿಷಯಗಳಾಗಿವೆ.

೧] ಅತ್ಮ ಸ್ವರೂಪವು ೨] ಅತ್ಮನ ಧರ್ಮಗಳಾದುದುಖಾದಿಗಳು ೩] ಅವಿದ್ಯಾ
ಅಥವಾ ಭಾವರೂಪ ಅಜ್ಞಾನವು ೪] ಮತಸ್ತಮ್ ಮತ್ತೂ ಮನೋವೃತ್ತಿಗಳು
೫] ಬಾಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯ ಜ್ಞಾನ ವಿಷಯಗಳಾದ ಸುಖಾದಿಗಳು ೬] ಕಾಲ ೭] ದಿಕ್
೮] ಸುಖಾದಿಗಳ ಅಭಾವ ೯] ಪ್ರಮಾಣ್ಯ ಅವಿಮಾಣ್ಯಗಳು.

ಸಾಕ್ಷಿಯು ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಸಾಧನವಾಗಿ, ಅನುಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಜಡ
ಭಾವವಾಗುವದಿರಬೇಕೆಂದರೆ ಸಾಕ್ಷಿಯು ಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುವದಿ-
ರಿಂದ, ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಸಾಧನವಾಗಿ, ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿ
ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ.

ಸಾಕ್ಷೀಭೂತವಾದ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಅರ್ಥರ ಪ್ರಮಾಣ

ಲಿಂಗದೇಹಸ್ಥಸೂಕ್ಷ್ಮಪಿಂಡಿದ್ರಿಯೈಃ ಸ್ಥೂಲಶರೀರಸ್ಥಸ್ಥೂಲೇಂದ್ರಿಯೈಶ್ಚ ಮಿಶ್ರಂ ತಿಷ್ಠತಿ, ಕ್ಷೀರನಿರವತ್, ತತ್ರ ಸ್ಪರ್ಶೇಂದ್ರಿಯಂ ಸ್ಥೂಲಶರೀರೇ ಸರ್ವತ್ರವ್ಯಾಪ್ತಂ, ಚಕ್ಷುರಾದಿಚ-
ತುಷ್ಟಯಂ ಸ್ವಸ್ವಗೋಲಕವೃತ್ತಿ, ಮನಸ್ತು ಸರ್ವೇಂದ್ರಿಯಾಧಿಷ್ಠಾತೃ ಸರ್ವಶರೀರ-
ಸಂಚಾರಿ ಪ್ರಾಯೋ ಹೃತ್ಕಂಠವೃತ್ತಿ ।

ತನ್ಮನಃ ಪಂಚದಿಧಂ—ಚಿತ್ತಂ, ಚೇತನಾ, ಅಹಂಕಾರಃ, ಬುದ್ಧಿರಂತಃಕರ-
ಣಮಿತಿ । ತತ್ರ, ಕೇನಚಿದ್ರೂಪೇಣ ಬಾಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯದ್ವಾರಾ ಘಟಾದಿಬಾಹ್ಯಾರ್ಥಜ್ಞಾ-
ನಂ ಜನಯತಿ, ರೂಪಾಂತರೇಣ ತದ್ಜ್ಞಾನಸ್ಯ ತಜ್ಜನ್ಯೇಚ್ಛಾಪ್ರಯತ್ನಸುಖ-
ದುಃಖಸಂಸ್ಕಾರೋಪಾದಾನಂ ಭವತಿ । ತತ್ರ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಖ್ಯಮನೋರೂಪೇಂದ್ರಿಯಾಭಿವ್ಯ-
ಕ್ತಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನಂ, ಬಾಹ್ಯಮನೋರೂಪೇಂದ್ರಿಯತತ್ಪರಿಣತಜ್ಞಾನಾದಿभिಃ ಸಹ ವಿ-
ಷಯೀಕರೋತಿ,

ಪದ್ಧತಿಯ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಲ್ಲಿ 'ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು' ಎಂದು ಹೇಳಿ-
ಲಾಗಿದೆ. ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯವು ಘ್ರಾಣೇಂದ್ರಿಯ ಮೊದಲಾದ ಭೇದದಿಂದ ಆರು ಪ್ರಕಾರ-
ವಾಗಿದೆ ಈ ಆರು ಪ್ರಕಾರಗಳು ಲಿಂಗದೇಹದಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಆರು ಇಂದ್ರಿ-
ಯಗಳಿಂದಲೂ, ಸ್ಥೂಲ ಶರೀರದಲ್ಲಿರುವ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದಲೂ, ಹಾಲು-ನೀರಿನಂತೆ
ಪರಸ್ಪರ ಮಿಶ್ರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವರೂಪ ಸ್ಪರ್ಶೇಂದ್ರಿಯವು ಮಾತ್ರ ಸ್ಥೂಲ
ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಸರ್ವತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ತವಾಗಿದ್ದು, ಚಕ್ಷು, ಶ್ರೋತ್ರ, ಘ್ರಾಣ ಹಾಗೂ ರಸನ, ಈ
ನಾಲ್ಕು ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಗೋಲಕಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಮನಸ್ಸು ಸರ್ವೇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ
ಆಶ್ರಯವಾಗಿ ಶರೀರದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸಂಚಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದು, ಪ್ರಾಯಶಃ ಹೃದಯ
ಮತ್ತು ಕಂಠ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ.

ಮನಸ್ಸಿನ ಪ್ರಭೇದಗಳು— ಮನಸ್ಸು ಐದು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ— ೧] ಚಿತ್ತ [ಸ್ವರಣ]
೨] ಜೇತನಾ [ಬಹು ವಿಷಯಕ ಸ್ಮರಣ] ೩] ಅಹಂಕಾರ, ೪] ಬುದ್ಧಿ [ನಿಶ್ಚಯಾತ್ಮಕ
ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ೫] ಅಂತಃಕರಣವು, ಈ ಮನಸ್ಸು ಒಂದು ರೂಪದಿಂದ ಬಾಹ್ಯೇಂ-
ದ್ರಿಯಗಳ ದ್ವಾರಾ ಘಟ ಮೊದಲಾದ ಹೊರಗಿನ ಪದಾರ್ಥಗಳ [ರೂಪ, ರಸ, ಗಂ-
ಧಾದಿಗಳ] ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಅದೇ ಮನಸ್ಸು ರೂಪಾಂತರದಿಂದ
ಆ, ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಆ ಆ, ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ಇಚ್ಛಾ, ಪ್ರಯತ್ನ, ಸುಖ, ದುಃಖ
ಸಂಸ್ಕಾರಗಳಿಗೆ ಉಪಾದಾನ ಕಾರಣವೂ ಆಗುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಾಕ್ಷೀಭೂತವಾದ
ಮನೋರೂಪ ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾದ ಸ್ವರೂಪ ಜ್ಞಾನವು ಬಾಹ್ಯ ಮನೋರೂಪ
ಇಂದ್ರಿಯವನ್ನೂ, ಅದರಿಂದ ಪರಿಣಾಮ ಹೊಂದಿದ ಜ್ಞಾನ, ಇಚ್ಛಾ, ಸುಖ, ದುಃಖಾದಿ.

ತಥಾ, ಆತ್ಮಕಾಲಾಕಾಶಾವಿಚಾರಪ್ರಕೃತ್ಯಾದಿವಿಷಯೀಕಾರ್ಯಪಿ ಭವತಿ ।
ತದುಕ್ತಂ ವೃಹದ್ಭಾಷ್ಯೇ ತತ್ರೈವ ದೃಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।

ಇತಿ ಇಂದ್ರಿಯದ್ವೈವಿಧ್ಯಕಥನಪೂರ್ವಕಸಾಕ್ಷಿಂ ದ್ರಿಯಸ್ವರೂಪನಿರೂಪಣಮ್ ।

೪) ಪ್ರಾಕೃತೇಂದ್ರಿಯಂ ಪಙ್ಚವಿಧಂ--ಛ್ರಾಣ, ರಸನ, ಚಕ್ಷುಃ, ತ್ವಕ್, ಶ್ರೋ-
ತ್ರ, ಮನೋ, ಭೇದಾತ್ । ಕಾಚಕಾಮಲಾದಯಸ್ತೇಷಾಂ ದೋಷಾಃ, ಇಂದ್ರಿಯನಿಷ್ಠ-
ಸಮೀचीनಜ್ಞಾನಾನುಕೂಲಶಕ್ತಿವಿಘಟಕಾ ಇತ್ಯರ್ಥಃ ।

ಇಂದ್ರಿಯಾಣಾಂ ವಿಷಯಾಸ್ತು--ಛ್ರಾಣಸ್ಯ, ಗಂಧಸ್ತದ್ವಿಶೇಷಾಶ್ಚ, ರಸನಸ್ಯ,
ರಸಸ್ತದ್ವಿಶೇಷಾಶ್ಚ, ಚಕ್ಷುಸ್ತ್ವಚೋಸ್ತು महान्ति ರೂಪವಂತಿ ದ್ರವ್ಯಾಣಿ, ಕೇಚಿದ್
ಗುಣಾಃ, ಕರ್ಮಾಣಿ, ಜಾತಯಶ್ಚ, ವಾಯುಸ್ಪರ್ಶೋಽಪಿ ತ್ವಚೋ ವಿಷಯಃ, ವಾಯುಸ್ತು
ಅಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಃ, ಅನುಮಾನಗಮಯಃ, ಏತತ್ಪ್ರಮೇಯಂ ಆದರ್ಶಂ ಸ್ಪೃಶ್ಯಂ ತತ್ರೈವ ದೃಷ್ಟವ್ಯಂ,

ಗಳನ್ನೂ ವಿಷಯೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ಸ್ವರೂಪ ಭೂತ ಮನೋರೂಪ ಇಂದ್ರಿಯವು
ಆತ್ಮಕಾಲ, ಆಕಾಶ, ಅವಿದ್ಯಾ ಪ್ರಕೃತಿ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನೂ ವಿಷಯೀಕರಿಸುತ್ತದೆ.
ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮದಾರಣ್ಯ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದೆಂದು
ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥರೇ ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ.

೫] ಪ್ರಾಕೃತ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಪ್ರಭೇದಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ವಿಷಯಗಳು.

ಪ್ರಕೃತಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ [ಪ್ರಾಕೃತ] ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಆರು- ೧] ಘ್ರಾಣ ೨] ರಸನ,
೩] ಚಕ್ಷುಃ, ೪] ತ್ವಕ್, ೫] ಶ್ರೋತ್ರ, ೬] ಮನಸ್ಸು.

ಅ) ಪ್ರಾಕೃತೇಂದ್ರಿಯ ದೋಷಗಳು- ಕಣ್ಣಲ್ಲಿ ಹೂ ಬೀಳುವುದು, ಕಾಮಣೆ
ಮೊದಲಾದವು ಇಂದ್ರಿಯ ದೋಷಗಳಾಗಿದ್ದು, ಇಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ
ಹುಟ್ಟಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹಾಸಿ ಮಾಡುವುದು.

ಆ] ಪ್ರಾಕೃತೇಂದ್ರಿಯ ವಿಷಯಗಳು- ೧) ಘ್ರಾಣೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಗಂಧ ಹಾಗೂ ಗಂಧದ
ವಿಶೇಷಗಳು. ೨) ರಸನೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ರಸ ಹಾಗೂ ಅದರ ವಿಶೇಷಗಳು ೩) ಚಕ್ಷುರೇಂದ್ರಿಯ
ಹಾಗೂ ತ್ವಗೇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಮಹತ್ತ್ವ ಧರ್ಮವುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ರೂಪವುಳ್ಳ ದ್ರವ್ಯಗಳು
ಕೆಲವೊಂದು ಗುಣಗಳು (ಪರಿಮಾಣ ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆ ಇತ್ಯಾದಿ), ಕರ್ಮಗಳು (ಚಲನಾದಿಗಳು)
ಜಾತಿಗಳು [ಗೋತ್ರ, ಪಶುತ್ವಾದಿಗಳು] ವಿಷಯಗಳಾಗಿವೆ. ೪] ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಮಾತೃ
ವಾಯುಸ್ಪರ್ಶವು ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ವಾಯುವು ಸೃಷ್ಟಿಕ್ಷೇಪವಲ್ಲ, ಅನುಮಾನದಿಂದ
ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುವವನು ವಾಯುವಿನ ವಿಚಾರವು "ಆದರ್ಶ" ಎಂಬ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟ-
ವಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿ ನೋಡಬೇಕು.

ಶ್ರೋತ್ರಸ್ಯ ಶಬ್ದಃ, ಮನಸಸ್ತು ಬಾಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯಾಧಿಷ್ಠಾನೇನೈವ ತೇ
ವೇ ವಿಷಯಾಃ, ತಥಾ ಚ ಮನಃಪ್ರಿಯಲಕ್ಷಣಂ ತು--ಸರ್ವಬಾಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯವಿಷ-
ಯವಿಷಯಕೇಂದ್ರೀಯತ್ವಂ ಜ್ಞೇಯಂ, ಮನೋದೋಷಾಸ್ತು ರಾಗಾದಯಃ (ಸ್ಮೃತಿಪ್ರಯೋಜಕ-
ಶಕ್ತಿವಿಘಟಕಾಃ) ।

॥ ಇತಿ ಪ್ರಾಕೃತೇಂದ್ರಿಯವಿಷಯವಿಧತ್ವಕಥನಪೂರ್ವಕಂ ತದ್ವಿಷಯನಿರೂಪಣಮ್ ॥

೬) ಮನಃಪ್ರಿಯಲಕ್ಷಣಾಂತರಮುಚ್ಯತೇ--ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೇಣ ಸ್ಮರಣಸಾಧನಂ
(ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೇಣತಯಸ್ಯ ಇಂದ್ರಿಯಾಧಿಷ್ಠಾನೇನೇತೀತೀತಃ) ಮನಃ ।

ಮನಸ್ತು--ತತ್ತದ್ವಿಷಯಾಧಿಷ್ಠಾತೃತ್ವೇನ ತತ್ತದ್ವಿಷಯವಿಷಯಕಜ್ಞಾನಂ, ಸ್ವಾ-
ತಂತ್ರ್ಯೇಣ ಸ್ಮರಣಂ ಚ ಜನಯತಿ, ತದ್ವಿಷಯಂ ಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣವಿಧಿವಿಧಿಗಳಿಗಾಗಿ " ದ್ವಿ-
ವಿಧಂ ಜ್ಞಾನಂ ಮನೋ ಜನಯತೀತೀತಾದಿನಾ " ।

೧) ಮನಃಪ್ರಿಯಜನ್ಯಾ ಸ್ಮೃತಿರೀತೀತೀತವತ್, ತತ್ರ ಪ್ರಮಾಣಂ ತು--" ಬಾಲಂ
ಮಕುಂದಂ ಮನಸಾ ಸ್ಮರಾಮಿ ,, ತ್ಯನುಭವಸ್ಯ, ತಾಮೇವ ಮನಸಾ ಸ್ಮರಾಮಿ-
ತಿ ಚ ಲೋಕವ್ಯವಹಾರಸ್ಯ ಸ್ಥಿತಿರೀತೀತೀತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

೫] ಲೋಕೋಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಶಬ್ದವು ವಿಷಯವು. ಮನಸ್ಸು ಬಾಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನಾಶ್ರಯಿಸಿ
ಈ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುತ್ತದೆ.

೬] ಮನೋರೂಪ ಇಂದ್ರಿಯದ ಲಕ್ಷಣವು. ಬಾಹ್ಯ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಎಲ್ಲ
ವಿಷಯಗಳನ್ನು ವಿಷಯೀಕರಿಸುವ ಇಂದ್ರಿಯವು ಮನಸ್ಸು, ರಾಗಾದಿಗಳು ಮನಸ್ಸಿನ
ದೋಷಗಳು ಇವು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹಾಸ ಮಾಡುತ್ತವೆ.

ಆನುಪ್ರಮಾಣ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿಷಯವಾದ ನಿರೂಪಣೆಯು--

' ಮನಸ್ಸೆಂಬ ಇಂದ್ರಿಯದ ಇನ್ನೊಂದು ಲಕ್ಷಣ ಹೀಗಿದೆ-- ಇತರ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ
ಆನುಪ್ರಮಾಣ ಇಲ್ಲದೇ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಸ್ಮರಣಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ ಇಂದ್ರಿಯವು ಮನಸ್ಸು.
ಮನಸ್ಸು ಆಯಾ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನಾಶ್ರಯಿಸಿ, ಆಯಾ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ವಿಷಯಗಳಾದ
ಸದಾರ್ಥಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದಲ್ಲದೇ, ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಸ್ಮರಣವನ್ನೂ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ.
' ಮನಸ್ಸು ಎರಡು ವಿಧ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸುವದೆಂದು ಮೊದಲಾಗಿ ಪ್ರಮಾಣ ಲಕ್ಷಣ
ವಿಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯವನ್ನೇ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

೭] ಮನೋ ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು.
ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ " ಬಾಲಕನಾದ ಮುಕುಂದನನ್ನು ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಸ್ಮರಿಸುತ್ತೇನೆ " ಎಂಬ
ಆನುಪ್ರಮಾಣ ಪ್ರಮಾಣವು. ಹಾಗೆಯೇ, " ನಾನು ಅವನನ್ನೇ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಸ್ಮರಣ

೨) ನನು ಸ್ಮೃತಿರಯಥಾರ್ಥಾ, ಕಥಮಿತಿ ಚೇತ್ " ಸ ಘಟ ಇ
ಸ್ಮೃತಿ: ,, ತದೇಶಸಂಬಂಧಿತ್ವಾಖ್ಯಪೂರ್ವಾವಿಶಿಷ್ಟಂ ಘಟಂ ವಿಷಯೀಕರೋ
ತದೇಶಕಾಲಸಂಬಂಧಶ್ಚ ನೇದಾನಿ, ಅತಃ ಸ್ಮೃತಿಃ ಕಥಮಯಥಾರ್ಥಾ ನ ಭವೇತ್

ಅತ್ರ ಭಾವವಿವರಣರೀತ್ಯಾ ಉಚ್ಯತೇ--ಜ್ಞಾನೋಲ್ಲಿಖಿತದೇಶಕಾಲಯೋ
ವಿಷಯಾಸತ್ವಮೇವ ಜ್ಞಾನಾಯಥಾರ್ಥತ್ವೇ ತತ್ರ, ನ ತು ಉಲ್ಲಿಖಿತಸ್ಯ ವಿಷಯ
ಸ್ಯ ಜ್ಞಾನಕಾಲೇಽಸತ್ವಂ, ತಥಾತ್ವೇ ಅತೀತಾನಾಗತಪ್ರಮಯೋರಪಿ (ಪ್ರಮಾಣ
ಸ್ಯ ಷಷ್ಠಿಢ್ವಿವಚನಂ, ಪ್ರಮಾರೂಪಜ್ಞಾನಯೋರಿತ್ಯರ್ಥಃ) ಅಯಥಾರ್ಥತ್ವಾಪತ್ಯೇ
ಸ್ಮೃತ್ಯುಲ್ಲಿಖಿತದೇಶಕಾಲಯೋಶ್ಚ (ಸಪ್ತಮಿ) ಸ್ಮೃತಿವಿಷಯಃ ಸನ್ನಿಹಿತಿ
ಅತಃ, ನ ಸ್ಮೃತೀರಯಥಾರ್ಥತ್ವಂ ಭವತಿ ।

೩) ನನು " ಆಜನ್ಮರಣಂ ಸ್ಮೃತ್ವಾ ಮುಕ್ತಾ ಹೃಷಮವಾಪ್ನುಯು " ತಿ
ಛಾಂದೋಗ್ಯಭಾಷ್ಯೇ (೬-೧೭) ಮುಕ್ತಾನಾಮಪಿ ಸ್ಮೃತಿಃ ಶ್ರೂಯತೇ, ತಥಾ
ಭಗವತೋ ಭಕ್ತವಿಷಯಕಸ್ಮೃತಿರುಕ್ತಾನ್ಯತ್ರ, ತಥಾ ಚ ತೇಷಾಮಪಿ ಸ್ಮ
ರಣಂ ಯದುಕ್ತಂ ತತ್ಕಥಂ ಭವೇತ್,

ಮಾಡುತ್ತೇನೆ" ಎಂಬ ಲೋಕ ವ್ಯವಹಾರವೂ ಪ್ರಮಾಣವು.

೨ ಶಂಕಾ- ಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ 'ಆ ಘಟವು' ಎಂದು ಸ್ಮರಣ ಬರುವದು. ಈ ಸ್ಮೃ
ತಿಯು ಹಿಂದಿನ ದೇಶಕಾಲ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳ ಪೂರ್ವ ಅವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಘಟವು
ವಿಷಯೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಪೂರ್ವ ದೇಶಕಾಲ ಅವಸ್ಥೆಗಳು ಈ ಸ್ಮರಣ ಕಾಲ
ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಸ್ಮೃತಿಯು ಯಥಾರ್ಥವಾಗದೇ, ಅಯಥಾರ್ಥವಾಗಬಾರದೆ
ಹೀಗೆ ಸಂಶಯ ಬಂದಲ್ಲಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಭಾವ ವಿನಿರಣದಲ್ಲಿ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಹೇಳಿದ
ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಸ್ಮೃತಿ ರೂಪ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ತೋರಿದ ದೇಶ ಕಾಲ
[ಸ್ಮೃತಿರೂಪ] ಜ್ಞಾನ ಬಂದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲದೇ ಇರುವದು. ಆ ಜ್ಞಾನ
ಅಯಥಾರ್ಥತೆಗೆ [ಅಪ್ರಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ] ಕಾರಣವಾಗಲಾರದು. ಹಾಗಾದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಈ
ಹಾಗೂ ಅನಾಗತ ಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವಿಷಯಗಳು ಇಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ ಅ
ನಾಗತ ಜ್ಞಾನಗಳೂ ಅಪ್ರಮಾಣವಾಗಬೇಕಾದೀತು. ಆದರೆ, ಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ತೋ
ದೇಶಕಾಲಗಳು ಸ್ಮೃತಿ ವಿಷಯಗಳಾಗಿ ಸತ್ಯವಾಗಿವೆ ಕಾರಣ "ಸ್ಮೃತೀಯು" ಸರ್ವ
ಅಯಥಾರ್ಥವಾಗಲಾರದು.

೩] ಶಂಕಾ- "ಜನನ ಮರಣಗಳನ್ನು ಸ್ಮರಣ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮುಕ್ತ
ಅನಂದವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾರೆಂದು ಛಾಂದೋಗ್ಯ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಹಾ

ತದಾ ಸ್ಮರಣಕಾರಣಸಂಸ್ಕಾರದಿನಾಮಭಾವಾದಿನಿ ಚೇದತ್ರ ಛಾಂದೋಗ್ಯಭಾಷ್ಯ-
ವಿವರಣಪರವೇದೇಶೀಯೇ ಏವಮುಕ್ತಂ ।

ಅತ್ರ ಮುಕ್ತಜ್ಞಾನಸ್ಯ ಸ್ಮರಣತ್ವಂ ನಾಮ - ಪೂರ್ವಾನುಭೂತಾರ್ಥವಿಷಯೀಕರಣೋ-
ನ್ಮುಖತ್ವಂ, ಅತಃ ಏವೇಶಸ್ಯ ಭಕ್ತವಿಷಯಕಸ್ಮರಣಂ ನಿರೂಪಿತಮನ್ಯತ್ರ - " ಭ-
ಕ್ತಾನಾಂ ಸ್ಮರಣಂ ವಿಷ್ಣೋಃ, ನಿಯತಜ್ಞಾಪ್ತಿಸ್ವರೂಪತಃ । ಅನುಗ್ರಹೋನ್ಮುಖತ್ವಂ
ತು ನೈವಾನ್ಯೇತ್ ಕಿಂಚಿದಿಷ್ಟಯತೇ ,, ಇತಿ, ಅತಃ ತೇಷಾಮಪ್ಯುಕ್ತರೀತ್ಯಾ ಸ್ಮರಣಂ
ಘಟತ ಇತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ ।

೪) ಸಂಸ್ಕಾರಮಾತ್ರಜನ್ಯಂ ಜ್ಞಾನಂ ಸ್ಮೃತಿರिति ಕೇಚಿದಾಹುಃ, " ಪ್ರತ್ಯ-
ಭಿಜ್ಞಾಯಾಮತಿವ್ಯಾಪ್ತಿವಾರಣಾಯ ಮಾತ್ರೇತಿ, ತಥಾ ಚ ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾಯಾಃ
ಸಂಸ್ಕಾರಚಕ್ಷುಃಸಂಯೋಗಾಭ್ಯಾಂ ಜಾಯಮಾನತ್ವೇನ ಸಂಸ್ಕಾರಮಾತ್ರಜನ್ಯತ್ವಾಭಾವಾನಾ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಇತಿ, ಚೇತ್ರ ತಥಾ ಸತಿ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಮಾತ್ರಸ್ಯ ಪ್ರಮಾ-
ಣಜನ್ಯತ್ವನಿಯಮಾತ್,

“ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಭಕ್ತರ ಸ್ಮರಣವಿದೆ ಎಂದು ಈಶಾವಾಸ್ಯ ಭಾಷ್ಯ ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.
ಮುಕ್ತರಿಗೂ, ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೂ ಹೇಳಿದ ಸ್ಮರಣೆಯು ಹೇಗೆ ಕೂಡುವದು ? ಎಕೆಂದರೆ
ಸ್ಮರಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಸಂಸ್ಕಾರ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಅವರಲ್ಲಿರುವದಿಲ್ಲ. ಈ ಶಂಕಾಕ್ಕೆ
ಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಛಾಂದೋಗ್ಯ ಭಾಷ್ಯ ವೇದೇಶಿಯ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಮುಕ್ತರ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಣೆಯೆಂದರೆ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅನುಭೂತವಾದ ವಿಷಯ-
ಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವದೇ ಆಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಈಶರಿಗೆ ಭಕ್ತರ ಸ್ಮರಣೆಯೆಂದರೆ, "ನಿತ್ಯ
ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪವಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಭಕ್ತರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅನುಗ್ರಹ ಮಾಡಲಿಚ್ಛಿಸು-
ವದೇ (ಅನುಗ್ರಹೋನ್ಮುಖವಾಗುವದೇ) ಭಕ್ತರ ಸ್ಮರಣೆಯೆನಿಸುವದೇ ಹೊರತು ಬೇರೆ
ಹೇಳಲಾಗದು" ಎಂದು ಈಶಾವಾಸ್ಯ ಭಾಷ್ಯ ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಈಶರಿಗೂ, ಮು-
ಕ್ತರಿಗೂ ಈ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ "ಸ್ಮರಣೆ"ಯು ಕೂಡುತ್ತದೆಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು.

೪) ತಾರ್ಕಿಕರು ಹೇಳುವ "ಸ್ಮರಣೆ"ಯ ಲಕ್ಷಣವು - ಸಂಸ್ಕಾರ ಮಾತ್ರದಿಂದ
ಹುಟ್ಟಿದ ಜ್ಞಾನವು ಸ್ಮೃತಿಯು ಎಂದು ತಾರ್ಕಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅವನೇ ಈ
ದೇವದತ್ತನು" ಎಂಬ ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾ ರೂಪಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸು-
ಲೋಸುಗೆ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ "ಮಾತ್ರ" ಎಂಬ ಪದವಿಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞೆಯು ಸಂಸ್ಕಾರ-
ಹಾಗೂ ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿವರ್ತನ ಎರಡರಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಯಲ್ಲವೇ ಕೇವಲ ಸಂಸ್ಕಾರ-
ಸಂದರ್ಭವನ್ನರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಯೋಗ್ಯವಾಗದು.

ಸ್ಮೃತೇಶ್ಚ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನತ್ವಾತ್ ತಜ್ಜನಕಸಂಸ್ಕಾರಸ್ಯಾಪಿ ಪೃಥಕ್ಪ್ರಾಮಾण्याಪತ್ತೇ ।

ತರ್ಹಿ ಸಂಸ್ಕಾರಜನ್ಯತ್ವಂ ಸ್ಮೃತೇಃ ಕಥಂ? ಇತಿ चेತ್ ಅಯಮತ್ರಾಭಿಪ್ರಾಯಃ । ಸಂಸ್ಕಾರಸ್ತು ಪೂರ್ವಾನುಭೂತಾರ್ಥಸನ್ನಿಕರ್ಷಣಂ ಏವೋಪಯುಜ್ಯತೇ, ತಥಾ ಚ ಸಂಸ್ಕಾರಸಹಕೃತಂ ಮನಃ, ಅನನುಭೂತಾಮಪಿ ನಿವೃತಪೂರ್ವಾವಸ್ಥಾಂ ವಿಷಯೀಕುಂವತ್ ಸತ್ ಸ್ಮರಣಂ ಜನಯತೀತಿ ವರ್ತಮಾನಮಾತ್ರವಿಷಯಾಣಿಂ ದ್ರಿಯಾಣಿ, ಸಹಕಾರಿಸಾಮರ್ಥ್ಯಾತ್ ಕಾಲಾಂತರಸಂವೃದ್ಧಿತಾಮಪಿ ಗೋಚರಯತಿ, ಅतो ಮನಃ, ಸಂಸ್ಕಾರಸನ್ನಿಕರ್ಷಣಂ ಸ್ಮೃತಿಂ ಜನಯತೀತಿ ಯದ್ವುಕ್ತಂ ತದ್ವುಕ್ತಮೇವೇತಿ ।

ನನ್ವಿದಂ ದೂಷಣಂ ಭವತಾಮಪಿ ಸಮಾನಂ ಇತಿ चेನ್ನ, ಅಸ್ಮಾಭಿस्तು ಸ್ಮೃತೇಃ ಸಂಸ್ಕಾರಸಹಕೃತಮಾನಸಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಜನ್ಯತ್ವಾಂಗೀಕಾರೇಣ ಕೇವಲಪ್ರಮಾಣಾಂತರ್ಭಾವಿಸಂಭವಾನ್ ತತ್ಕಾರಣಮನಸ ಅನುಪ್ರಮಾಣಾಂತರಭೇದಭಿನ್ನಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೋ, ಅಂತರ್ಭಾವಾच्च ನ ಅಸ್ಮದ್ವುಕ್ತ - ಅನುಪ್ರಮಾಣಾಂತರತ್ವಭಂಗ ಇತಿ ।

ಇತಿ ಅನುಪ್ರಮಾಣಪ್ರಸ್ತಾವೇ ಸ್ಮೃತೇವಿವಿಧತಯಾ ನಿರೂಪಣಮ್ ।

ಎಕೆಂದರೆ, ಎಲ್ಲ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನಗಳು ಪ್ರಮಾಣ ಜನ್ಯಗಳೆಂದು ನಿಯಮವು. ಸ್ಮೃತಿಯು ಯಥಾರ್ಥವೆಂದ ಬಳಿಕ ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ [ಜನಕವಾದ] ಸಂಸ್ಕಾರವೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಮಾಣವಾಗಬೇಕಾದ ಪ್ರಸಂಗ ಬರುವದು.

ಹಾಗಾದರೆ ಸಂಸ್ಕಾರವು ಸ್ಮೃತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುವದು ಹೇಗೆ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಾಂತಿಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಹೀಗಿದೆ-ಸಂಸ್ಕಾರವು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅನುಭೂತವಾದ ಅರ್ಥ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತದೆ, ಈ ಸಂಸ್ಕಾರ ಸಹಕೃತವಾದ ಮನಸ್ಸು ಅನುಭವಕ್ಕೆ ಬರಲಾರದ ವಿಷಯಗಳನ್ನೂ, ಎಂದರೆ ಸದ್ಯದಲ್ಲಿರಲಾರದ ದೇಶ ಕಾಲಾದಿಗಳನ್ನೂ ಸಹ ವಿಷಯೀಕರಿಸಿ ಸ್ಮರಣವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ವರ್ತಮಾನ ಕಾಲೀನ ವಸ್ತು ಮಾತ್ರ ವಿಷಯೀಕರಿಸತಕ್ಕ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಸಂಸ್ಕಾರವೆಂಬ ಸಹಕಾರಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ವಸ್ತುಗಳ ಕಾಲಾಂತರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದೆ. ಕಾರಣ, ಮನಸ್ಸು ಸಂಸ್ಕಾರ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಸ್ಮರಣವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದೆಂದು ಹೇಳಿದದು ಸಮಂಜಸವಾಗಿದೆ.

ಆದರೂ ಹೀಗೆ ಸಂಸ್ಕಾರದಿಂದ ಸ್ಮೃತಿಯು ಹುಟ್ಟುವದಾದರೆ, ಅದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಮಾಣವಾಗಲೀ ಎಂಬ ಆಸಕ್ತಿ ದೋಷವು ಸಿದ್ಧಾಂತಿಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುವದಲ್ಲ ಎಂಬ ಸಂದೇಹ ವಾಡಕೂಡದು. ಸಿದ್ಧಾಂತಿಗಳು ಸ್ಮೃತಿಯು ಸಂಸ್ಕಾರ ಸಹಕೃತ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಅಂದರೆ ಮಾನಸ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಹುಟ್ಟುವದೆಂದು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದ್ದಾರಲ್ಲದೇ, ಕೇವಲ

೭) ನನು ಧರ್ಮಿಣಃ, ಇಂದ್ರಿಯಸ್ಯೈವ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯಾತ್ ಸ್ವವಿಷಯಸನ್ನಿಕೃಷ್ಠ-
ಮಿದ್ರಿಯಂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮಿತ್ಯೇವ ವಕ್ತವ್ಯಂ, ಕಥಂ ನಿರ್ದೋಷಾರ್ಥೇಂದ್ರಿಯಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ ಪ್ರ-
ತ್ಯಕ್ಷಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ, ಇತಿ ಚಿದ್ವಚ್ಯತೇ-ಅತ್ರಾಪಿ ಇಂದ್ರಿಯಂ ಕರಣಧರ್ಮಿ, ಇಂದ್ರಿಯ-
ಮೇವ ಕರಣಮಿತಿ ಯಾವತ್ | ತಸ್ಯಾರ್ಥಸನ್ನಿಕರ್ಷೋ, ಅವಾಂತರವ್ಯಾಪಾರಃ,
ಅವಾಂತರಪ್ರಾಧಾನ್ಯವಿವಕ್ಷಯಾ, ಅರ್ಥೇಂದ್ರಿಯಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ | ಕ-
ವಿತ್ತು - ಧರ್ಮಿಪ್ರಾಧಾನ್ಯವಿವಕ್ಷಯಾ ಸ್ವಸ್ವವಿಷಯಸನ್ನಿಕೃಷ್ಠೇಂದ್ರಿಯಮೇವ ಪ್ರ-
ತ್ಯಕ್ಷಮಿತಿ ಗೀಯತೇ, ಅತ್ರಾಪಿ ಧರ್ಮಿಭೂತಮಿದ್ರಿಯಮೇವ ಕರಣಂ ನ ತು ಸ-
ನ್ನಿಕೃಷ್ಠೇಂದ್ರಿಯಂ ತೇನ ತದ್ವಿಶಿಷ್ಟಸ್ಯ ಸರ್ವವ್ಯಾಪಾರ ಇತಿ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯಃ-
ಸ್ಯಾನ್, ಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ ಅವಾಂಶರವ್ಯಾಪಾರತ್ವೇನ ವಿವಕ್ಷಿತಃ, ಅತಃ ನಾನು-
ಪಪತ್ತಿಃ |

ಸಂಸ್ಕಾರದಿಂದಲ್ಲ ಹೀಗೆ ಸ್ಮೃತಿಯು ಕೇವಲ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವ
ಹೊಂದುವುದರಿಂದ, ನಮ್ಮಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟ ಅನುಪಮಾಣಗಳು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರ-
ವೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಯಾವ ವಿಧ ಚ್ಯುತಿಯು ಬರಲಾರದು. [ಸ್ಮೃತಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಮನಸ್ಸು
ಅನುಪಮಾಣದಲ್ಲಿ ವಂದಾದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದಲ್ಲವೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರ-
ಮಾಣವಾಗುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ನಲ್ಲು ಅನುಪಮಾಣವಾಗಲಾರದೆಂದು ಭಾವವು.]
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಚತುರ್ವಿಧವೆಂದು ಪ್ರಕಾರಾಂತದಿಂದ ವಿಭಾಗಿಸುವದು ಹಾಗೂ
ಸಾಕ್ಷಿ ವಿಚಾರವು-

ಶಂಕಾ- ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿಯ ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿರ್ವಹದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಿಯಾದ ಇಂದ್ರಿಯವು
ಪ್ರಧಾನವಾದುದರಿಂದ. ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ವ ವಿಷಯ ಸನ್ನಿವೃತ್ತವಾದ ಇಂದ್ರಿ-
ಯವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದು ಹೇಳುವದು ಉಚಿತವಾಗಿದ್ದು, ಹಾಗೇ ಹೇಳಿದೇ ನಿದೋಷ
ಅರ್ಥೇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿರ್ವಹವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದು ಹೇಳುವದು ಹೇಗೆ? ಎಂಬ ಶಂಕೆಗೆ
ಸಮಾಧಾನ ಹೀಗಿದೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂದ್ರಿಯವೇ ಕಾರಣವು. ಅರ್ಥ ಸನ್ನಿ-
ರ್ವಹವು ಅದರ ಅವಾಂತರ ವ್ಯಾಪಾರವು. ಅವಾಂತರ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವಾ-
ಗಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಅರ್ಥ ಹಾಗೂ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಸನ್ನಿರ್ವಹವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದು ಲಕ್ಷಣವಾಗಿ
ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಧರ್ಮಿಯಾದ ಇಂದ್ರಿಯವನ್ನೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು
ಸ್ವ ವಿಷಯ ಸನ್ನಿವೃತ್ತ ಇಂದ್ರಿಯವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಿಯಾದ ಇಂದ್ರಿಯವೇ ಕಾರಣ ಹೊರತು ಸನ್ನಿವೃತ್ತ ಇಂದ್ರಿಯವಲ್ಲ
ಸನ್ನಿವೃತ್ತ ಇಂದ್ರಿಯವು. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದಲ್ಲ. (ಸನ್ನಿವೃತ್ತ ಇಂದ್ರಿಯವೇ ಕಾರಣವೆಂದಾದರೆ,)

ತಥಾ ಚಾಸ್ಮನ್ಮತೇ-ಇಂದ್ರಿಯಮೇವ ಕರಣಂ, ಸನ್ನಿಕರ್ಷೋಽವಾಂತರವ್ಯಾಪಾರಃ, ಕ್ವಚಿತ್ ಅವಾಂತರಪ್ರಾಧಾನ್ಯವಿವಕ್ಷಯಾ, ಕ್ವಚಿತ್ ಧರ್ಮಿಪ್ರಾಧಾನ್ಯವಿವಕ್ಷಯಾ, " ಇಂದ್ರಿಯಸನ್ನಿರ್ವಿಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮಿತಿ ,, " ಸ್ವಸ್ವವಿಷಯಸನ್ನಿಕೃಷ್ಟಮಿಂದ್ರಿಯಂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮಿತಿ ಚ ವೈಚಿತ್ರ್ಯೇಣ ವ್ಯವಹಾರ ಇತಿ ನ ಕೌಪಿ ದೋಷಃ ।

೨) ಪೂರ್ವ ' ' ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ಸಪ್ತವಿಧಂ, ಇತಿ ವಿಭಾಗ ಉಕ್ತಃ, ೩-ದಾನಿಂ ಅನ್ಯಥಾಪಿ ವಿಭಾಗ ಉಚ್ಯತೇ.- ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ಚತುರ್ವಿಧಂ- ೧) ಇಂದ್ರಿಯಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ೨) ಲಕ್ಷ್ಮೀಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ೩) ಯೋಗಿಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ೪) ಅಯೋಗಿಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ-ಇತಿ ।

ತತ್ರಾಶ್ಚ ದ್ವಯಂ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯಾತ್ಮಕಮೇವ, ಉತ್ತರದ್ವಯಂ ದ್ವಿವಿಧೇಂದ್ರಿಯಾತ್ಮಕಂ, ವಿಷಯಾಸ್ತು ತತ್ತದ್ಜ್ಞಾನವಿಷಯವದ್ವಿವೇಕವ್ಯಾಃ ।

ಅದಕ್ಕೊಂದು ಅವಾಂತರ ವ್ಯಾಪಾರ ಬೇಕಾಗುವದು. ಹೀಗೆ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ ದೋಷ ಬರುವದು. ಇಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು ಅವಾಂತರ ವ್ಯಾಪಾರವೆಂದು ವಿವಕ್ಷಿತವಾದ್ದರಿಂದಲೇ ಯಾವ ವಿಧವಾದ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯಾದಿ ದೋಷಗಳಿಲ್ಲ.

[ವಿವರಣೆ-ಅವಾಂತರ ವ್ಯಾಪಾರವೆಂದರೆ, ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಜನ್ಯವಾಗಿ ಇಂದ್ರಿಯ ಜನ್ಯ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಜನಕವಾಗುವದು, ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಜನ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಇಂದ್ರಿಯ ಜನ್ಯ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಜನಕವಾಗಿದೆ.]

ನಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿಯವೇ ಕರಣವು ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು ಅವಾಂತರ ವ್ಯಾಪಾರವು. ಅವಾಂತರ ವ್ಯಾಪಾರದ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ, ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದೂ, ಇನ್ನು ಕೆಲವೆಡೆ ಧರ್ಮಿ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸ್ವವಿಷಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷ ಇಂದ್ರಿಯವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದೂ, ಹೀಗೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ವ್ಯವಹರಿಸನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು ಯಾವ ದೋಷವೂ ಇಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೨) ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಏಳು ವಿಧವೆಂದು ವಿಭಾಗ ಮಾಡಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಈಗ ಬೇರೆ ರೀತಿಯಿಂದ ವಿಭಾಗ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ನಾಲ್ಕು ವಿಧವು. ೧) ಈಶ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ೨) ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ೩) ಯೋಗಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ೪) ಅಯೋಗಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ.

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನ ಎರಡು (ಈಶ ಹಾಗೂ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಗಳು) ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ಅಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಇನ್ನುಳಿದ ಎರಡು (ಯೋಗಿ ಹಾಗೂ ಅಯೋಗಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಗಳು) ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕೃತವೆಂದು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳ ವಿಷಯಗಳು ಆ ಜ್ಞಾನಗಳ ವಿಷಯಗಳುತೆ ಇರುವವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೩) ನನು ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯಸ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಂ ಯದುವತ್, ತತ್ರೋಪಪದ್ಯತೇ । ಸ್ವ-
ರೂಪೇಂದ್ರಿಯಸ್ಯ ಆತ್ಮತತ್ವಮ್ಭೂತಸ್ವರೂಪಸುಖಾದಿಭಿರ್ವಿಷಯೈರಭೇದೇನ ಸನ್ನಿಹರ್ಷ-
ಸ್ಯೈವಾಭಾವಾದಿತಿ ಚೇದುಚ್ಯತೇ - ಆತ್ಮತತ್ವಮ್ಭೂತಸ್ವರೂಪಸುಖಾದಿವಿಷಯೈರಭಿ-
ನ್ನಸ್ಯಾಪಿ ಸಾಕ್ಷಿಣಃ ಆತ್ಮತತ್ವಮ್: ಸ್ವರೂಪಸುಖಾದಿಭಿಃ ಸನ್ನಿಹರ್ಷೋ-
ಸ್ಯೈವ ಅಭಿನ್ನೇಽಪಿ ಭೇದಕಾರ್ಯಕಾರಿ ವಿಶೇಷಃ, ತच्छತತ್ವಾಸನ್ನಿಹರ್ಷಸ-
ದ್ಭಾವಾತ್ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯಸ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಮುಪಪದ್ಯತ ಇತಿ ಬೋಧ್ಯಮ್ !

೪) ಪ್ರಾಕೃತೇಂದ್ರಿಯಮಪಿ ನ ಸರ್ವೇಷಾಮೇಕರೂಪಮ್ ಕಿಂ ತು ತತ್ರ ವಿಶೇಷೋ-
ಸ್ತೀತಿ ಜ್ಞಾಪನಾಯ ಪ್ರಕಾರಾಂತರೇಣ ತದ್ವಿಭಾಗೋ ನಿರೂಪ್ಯತೇ--

ಬಾಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯಂ ತ್ರಿವಿಧಂ ೧) ದೈವಂ ೨) ಆಸುರಂ ೩) ಮಧ್ಯಮಂ ಚೇತಿ ।

೧) ಬಾಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯೇನಾಪ್ರಥಮಜ್ಞಾನಜನಕಮಿದ್ರಿಯಂ ದೈವಮ್ ।

೨) ಬಾಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯೇನಾ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಜನಕಮಿದ್ರಿಯಮಾಸುರಮ್ ।

೩) ಯಥಾರ್ಥಾಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಜನಕಮಿದ್ರಿಯಂ ಮಧ್ಯಮಮ್ !

೩) ಶಂಕಾ- ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ, ಆತ್ಮ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮನ ಧರ್ಮಗಳಾದ ಸುಖ
ದುಃಖಾದಿ ವಿಷಯಗಳಿಗೂ ಅಭೇದವಿರುವದರಿಂದ ಸನ್ನಿಹರ್ಷವೇ ಕೂಡಲಾರದು.
ಆದುದರಿಂದ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯವು ಪತ್ಯಕ್ಷವೆಂದು ಹೇಳಿದುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. [ವಿವರಣೆ-
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾದದ್ದು ಸನ್ನಿಹರ್ಷರೂಪ ಅವಾಂತರ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಹಿತವಾಗಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹು-
ಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ವರೂಪಭೂತ ಇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಅವುಗಳ ವಿಷಯಗಳಿಗೂ
ಅಭೇದವಿರುವದರಿಂದ ಅವೆರಡೂ ಒಂದೇ ಆಗಿದ್ದು, ಸನ್ನಿಹರ್ಷವೆಂಬ ಅವಾಂತರ
ವ್ಯಾಪಾರವಿಲ್ಲದಾಗಿ, ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರದು. ಕಾರಣ ಅದು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಹೇಗಾದೀತು?
ಎಂಬ ಭಾವ] ಹೀಗೆ ಶಂಕೆ ಬಂದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಈ ರೀತಿ ಸಮಾಧಾನ ಹೇಳುತ್ತೇವೆ.
ಆತ್ಮಭೂತ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಅದರ ಧರ್ಮವಾದ [ವಿಷಯಗಳಾದ] ಸುಖಾದಿಗ-
ಳಿಗೂ ಅಭೇದ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದರೂ, ಸನ್ನಿಹರ್ಷವು ಕೂಡುತ್ತದೆ ಅಭೇದವಿದ್ದಲ್ಲಿಯೂ
ಭೇದ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡತಕ್ಕ ವಿಷೇಷವನ್ನು ನಾವು ಒಪ್ಪಿದ್ದೇವೆ. ಈ ವಿಶೇಷ
ಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಸನ್ನಿಹರ್ಷವು ಇದ್ದು, ಅದು ಜ್ಞಾನಜನಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ವರೂಪೇಂ-
ದ್ರಿಯವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಸಮಂಜಸವಾಗಿದೆ.

೪) ಸರ್ವ ಜೀವರ ಪ್ರಾಕೃತ ಇಂದ್ರಿಯಗಳೂ ಒಂದೇ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿಲ್ಲ. ಅವುಗಳ-
ಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಕಾರಾಂತರಗಳಿವೆಯೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

ಅ] ಬಾಹ್ಯ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಮೂರು [ಪ್ರಕಾರವೆ. ೧] ದೈವ ೨] ಆಸುರ
೩] ಮಧ್ಯಮ.

೧) उत्तमानां स्वरूपेन्द्रियमपि विषयस्वरूपे धर्मिणि, प्रकारे सत्यत्वपारतंत्र्यादितद्धर्मं यथार्थमेव, साक्षिविषयात्मादिधर्मतया प्रतीयमानाः स्वातंत्र्यादिप्रकारास्तु मनोविषया एव !

೨) अधममध्यमानां तु स्वरूपमात्रे यथार्थमेव, प्रकारे स्वातंत्र्यादौ अयथार्थं मिश्रं च !

नन्वेवं तर्हि साक्षिणः प्रामाण्याभावात् साक्षिगृहीते ज्ञानप्रामाण्ये पुनः संदेहापत्त्या निश्चिंकप्रवृत्तिर्न स्यात् इति चेत्,

೧] ದೈವವು-ಬಹಳವಾಗಿ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವನ್ನೇ ಹುಟ್ಟಿಸತಕ್ಕ ಇಂದ್ರಿಯವು ದೈವವು.

೨] ಅಸುರವು- ಬಹಳವಾಗಿ ಅಯಥಾರ್ಥವಾದ ಜ್ಞಾನವನ್ನೇ ಹುಟ್ಟಿಸತಕ್ಕ ಇಂದ್ರಿಯವು ಅಸುರವು.

೩] ಯಥಾರ್ಥ ಅಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸತಕ್ಕ ಇಂದ್ರಿಯವು ಮಧ್ಯಮವು.

೧] ಉತ್ತಮರ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯವು ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಆತ್ಮ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅಲ್ಲಿರತಕ್ಕ ಸತ್ಯತ್ವ, ಪಾರತಂತ್ರ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾದಿ ಧರ್ಮಗಳು ಮಾತ್ರ [ನಾನು ಸ್ವತಂತ್ರನು ಎನ್ನಿಸಿ ಜ್ಞಾನವು] ಸಾಕ್ಷಿಗೆ ವಿಷಯಗಳಾದಂತೆ ತೋರಿದರೂ, ಅವು ಮನಸ್ಸಿಗೆ ವಿಷಯಗಳಾಗುತ್ತವೆ [ವಿವರಣೆ-ಉತ್ತಮ ಜೀವರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಉಪದೇಶಾನಂತರ ಬಾಧೆ ಬಂದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಗ್ರಹಣವಾಗದೇ ಇರುವದರಿಂದ, ತತ್ಸಾರ್ವದಲ್ಲಿ ಅವರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಜ್ಞಾನವು ಮನೋ ವಿಷಯವೇ ಹೊರತು ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯ ವಿಷಯವಲ್ಲ. ಉತ್ತಮ ಜೀವರ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿಯೇ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿಲ್ಲ.]

೨] ಅಧಮ, ಮಧ್ಯಮರ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯವು ತನ್ನ ಸ್ವರೂಪ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯಥಾರ್ಥವಾದರೂ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅಯಥಾರ್ಥವಾಗಿದೆ.

೩] ಮಧ್ಯಮರ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯವು, ತನ್ನ ಸ್ವರೂಪ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯಥಾರ್ಥವು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾದಿ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಶ್ರವೂ (ಯಥಾರ್ಥ ಅಯಥಾರ್ಥದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು) ಆಗಿದೆ.

ಶಂಕಾ- ಹೀಗೆ ಹೇಳುವದಾದಲ್ಲಿ ಸಾಕ್ಷಿಗೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಕೂಡದೇ, ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದ ಗ್ರಹಿಸಿದ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ವು ನ: ಸಂದೇಹ ಬಂದು, ಸಿಕ್ಕಂಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯು ಹುಟ್ಟಿದೆ ಹೋಗಬೇಕಾದೀತು.

ಸತ್ಯಂ, ಅಪ್ರಮಾಣಮೇವ ತಮಯೋಗ್ಯಾನಾಂ ಸಾಕ್ಷಿ, ಕಿಂ ತು ತಮಃಪತನಾನಂತರ-
ಮೇವ, ನ ತು ಸಂಸಾರದಶಾಯಾಂ, एवं ಮಧ್ಯಮಾನಾಂ ಸಾಕ್ಷಿ, ಲಿಂಗಭಂಗಾ-
ನಂತರಮೇವ ಯಥಾರ್ಥಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಂ ವ್ಯನಕ್ತಿ, ನ ತು ಸಂಸಾರದಶಾಯಾಂ ಇ-
ದಾನಿಂ ಜಗತ್ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿವೃತ್ತಯನುಕೂಲಂ, ಇಶ್ವರಸಂಕಲ್ಪಾನುಸಾರೇಣ, ಪ್ರಮಾಣಮೇವ
ಸಾಕ್ಷಿ, ಯಥಾರ್ಥತ್ವೇನ ಮನೋವೃತ್ತಿರೂಪಂ ವಿಜ್ಞಾನಂ ಜನಯತಿ, एवं ಸಾ-
ಕ್ಷಿಗೃಹೀತೇಽರ್ಥೇ ಸಂಸಾರದಶಾಯಾಂ ವಿಸಂವಾದದರ್ಶನಾಭಾವೇನ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯನಿಶ್ಚಯೇ, ಪು-
ನಃ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸಂದೇಹಾಭಾವೇನ ನಿಶ್ಚಯಾಂಕಾ ಪ್ರವೃತ್ತಿರೂಪಪನ್ನೇವೇತಿ ಬೋಧ್ಯಮ್ !

॥ ಇತಿ ಪ್ರಕಾರಾಂತರೇಣ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಯ ಚಾತುರ್ವಿಧ್ಯಕಥನಂ ಸಾಕ್ಷಿವಿಚಾರಶ್ಚ ॥

ವಿವರಣೆ- ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯರೂಪ ಸಾಕ್ಷಿಯು ಯಥಾರ್ಥ, ಅಯಥಾರ್ಥ, ಮಿಶ್ರ
ಹೀಗೆ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವೆಂದು ಹೇಳಿದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ, ಅಧಮ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಮ ಜೀವ-
ನರ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯವಾದ ಸಾಕ್ಷಿಯು ಪ್ರಮಾಣವಾಗುವದು ಹೇಗೆ ? ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಾ-
ಮಾಣ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದಾಗ, ಆ ಸಾಕ್ಷಿ ಗ್ರಹಿತವಾದ ಸುಖ, ದುಃಖ, ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಮೊದ-
ಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಶಯ ಬಂದು, ಅವುಗಳೆಂದಾಗತಕ್ಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯೇ ಇಲ್ಲದೇ ಹೋ-
ಗಬೇಕಾದಿತೆಂಬ ಭಾವವು. ಹೀಗೆ ಶಂಕಿಸುವದು ಸರಿಯಲ್ಲ.

ತಮೋಯೋಗ್ಯರ ಸಾಕ್ಷಿಯು ಅಪ್ರಮಾಣವೇ ಆಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇದು ತಮಸ್ಸನ್ನು
ಹೊಂದಿದ ಮೇಲಲ್ಲದೇ, ಸಂಸಾರ ದೇಶಿಯಲ್ಲಲ್ಲ. ಇದರಂತೆಯೇ ಮಧ್ಯಮ ಜೀವರ (ನಿತ್ಯ
ಸಂಸಾರಿಗಳ ಸಾಕ್ಷಿಯು ಅವರ ಲಿಂಗಭಂಗಾನಂತರವೇ ಯಥಾರ್ಥ ಅಯಥಾರ್ಥದಿಂದ
ಕೂಡಿದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಸಂಸಾರ ದೇಶಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿ
ಹುಟ್ಟುವದಕ್ಕಾಗಿ, ಪರಮಾತ್ಮನ ಸಂಕಲ್ಪದಂತೆ, ಮಧ್ಯಮ ಹಾಗೂ ಅಧಮ ಜೀವರ
ಸಾಕ್ಷಿಯು ಪ್ರಮಾಣವೇ ಆಗಿದ್ದು, ಅದು ಮನೋವೃತ್ತಿ ರೂಪ ವಿವಿಧ ಜ್ಞಾನವನ್ನು
ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಸಂಸಾರ ದೇಶಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದ ಗ್ರಹಿಸಿದ ಸುಖ ದುಃಖಾದಿಗಳ
ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಸಂವಾದ ಇಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ, ಎಂದರೆ ವಿಫಲ ವೃತ್ತಿಯಾಗದಿರುವದರಿಂದ
ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ನಿಶ್ಚಯವಾಗಿ, ಮತ್ತೇ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಸಂದೇಹ ಬರದಿರುವದರಿಂದ.
ನಿಶ್ಚಯ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯು ಕೂಡುತ್ತದೆ. (ಮಧ್ಯಮ ಅಧಮರ ಸಾಕ್ಷಿಯು ಅಪ್ರಮಾಣವಾದರೂ,
ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ ಈಶ್ವರೇಚ್ಛಾನುಸಾರವಾಗಿ ಪ್ರಮಾಣವೇ ಆಗುವದು. ಕಾರಣ ಸಾಕ್ಷಿ ಗ್ರಹಿ-
ತಕ್ಕ ಸುಖ ದುಃಖ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಪ್ರಮಾಣವಾಗಿ ಅನುಭೂತವಾಗಿರುತ್ತವೆ,
ಪ್ರವೃತ್ತಿಯೂ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ)

(೮) ಸ್ವಮತೇ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ನಿರೂಪ್ಯೇದ್ರಿಯಾರ್ಥಯೋಃ ಸರ್ವತ್ರ ಸಾಕ್ಷಾದೇವ
ಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ, ನ ತು ಕ್ಕಚಿತ್ತಸಾಕ್ಷಾತ್ ಕ್ಕಚಿತ್ತಪರಂಪರಯಾ, ಇತಿ ವ್ಯವ-
ಸ್ಥಾಪಯಿತುಂ ತಾವತ್ಪರಮತಮನುಷ್ಯ ನಿರಾಕ್ರಿಯತೇ—

(೧) ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಪ್ರಮಾಹೇತುರಿದ್ರಿಯಾರ್ಥಯೋಃ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ ಷಡ್ವಿಧ
ಇತ್ಯೇಕೇ ಪ್ರಾಹುಃ । ತದ್ವತ್ಯಾ—(೧) ಸಂಯೋಗಃ (೨) ಸಂಯುಕ್ತಸಮವಾಯಃ
(೩) ಸಂಯುಕ್ತಸಮವೇತಸಮವಾಯಃ (೪) ಸಮವಾಯಃ (೫) ಸಮವೇ-
ತಸಮವಾಯಃ (೬) ವಿಶೇಷಣವಿಶೇಷ್ಯಭಾವಶ್ಚ, ಇತಿ । ತಥಾ ಹಿ—

(೧) ಚಕ್ಷುಷೋ ಘಟಾದಿದ್ರವ್ಯೈಃ ಸಂಯೋಗಃ (೨) ರೂಪಕರ್ಮಸಾಮಾನ್ಯಃ
ಸಂಯುಕ್ತಸಮವಾಯಃ (೩) ಗುಣಕರ್ಮಗತಸಾಮಾನ್ಯಃ ಸಂಯುಕ್ತಸಮವೇತಸಮವಾಯಃ,

ಇಂದ್ರಿಯ ಅರ್ಥಗಳ ಸನ್ನಿಕರ್ಷ ವಿಸಯದಲ್ಲಿ ನಾದವಿನಾದ ನಿ-
ರಾಕರಣೆಯು ಹಾಗೂ ಸ್ವಮತದ ರೀತಿಯಿಂದ ಸನ್ನಿಕರ್ಷದ ಸಮ-
ರ್ಥನೆಯು.

೮. ನಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತದಂತೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು. ಈ
ಇಂದ್ರಿಯ ಹಾಗೂ ಅರ್ಥಗಳಿಗಿರುವ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು ಎಲ್ಲೆಡೆಗೂ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾದ
ಹೊರತು ಕೆಲವೆಡೆ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಪ್ರಾಪ್ತಿ, ಇನ್ನೂ ಕೆಲವೆಡೆ ಪರಂಪರೆಯಾಗಿ ಇರಲಾರದೆಂಬುದನ್ನು
ನಿಶ್ಚಯ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ, ಪರಮತವನ್ನು ಅನುನಾದ ಮಾಡಿ ನಿರಾಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಅ] ನೈಯಾಯಿಕರ ಮತವು:- ನೈಯಾಯಿಕರು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಪ್ರಾಪ್ತರ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರ-
ಣವಾದ, ಅರ್ಥ ಹಾಗೂ ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು ಆರು ಪ್ರಕಾರವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.
ಅವೆಂದರೆ, ೧) ಸಂಯೋಗ ೨) ಸಂಯುಕ್ತ ಸಮವಾಯ, ೩) ಸಂಯುಕ್ತ ಸಮವೇತ
ಸಮವಾಯ, ೪) ಸಮವಾಯ ೫) ಸಮವೇತ ಸಮವಾಯ, ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷಣ-ವಿಶೇಷ್ಯ
ಭಾವ. ಇವುಗಳ ವಿವರಣೆ ಹೀಗೆ- ೧] ಚಕ್ಷುರೀಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಘಟ ಮೊದಲಾದ ವಸ್ತು-
ಗಳಿಗೂ ಪರಸ್ಪರವಿರುವ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು ಸಂಯೋಗವು

೨] ಚಕ್ಷುರೀಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ, ಘಟದಲ್ಲಿರುವ ಅದರ ರೂಪಕ್ಕೂ, ಇರುವ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು
ಸಂಯುಕ್ತ ಸಮವಾಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು. ವಿವರಣೆ- ಚಕ್ಷುರೀಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಘಟಕ್ಕೂ
ಸಂಯೋಗವು ಆದರೆ ಘಟದ ರೂಪವು ಘಟದಲ್ಲಿ ಸಮವಾಯ ಸಂಬಂಧದಿಂದಿರುವ
ರಿಂದ ಚಕ್ಷುರೀಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಘಟದ ರೂಪಕ್ಕೂ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಮವಾಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು

೩] ಚಕ್ಷುರೀಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಘಟದ ರೂಪ, ಕ್ರಿಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ರೂಪಕ್ಕೆ
ಮೊದಲಾದ ಧರ್ಮಗಳಿಗೂ ಇರುವ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು. ಸಂಯುಕ್ತ ಸಮವೇತ ಸಮವಾಯ

एवमेव त्वग्धाणरसनानामपि, तत्तद्विषयगुणकर्मनामान्यैः संबंधोज्ञेयः । (४) श्रोत्रस्य शब्देन समवायः, कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्न-
नभसः श्रोत्रत्वात्, शब्दस्याकाशगुणत्वाच्च, तद्वत्तदशब्दत्वादिसामान्यैः
समवेतसमवायः संबंधो ज्ञातव्यः (६) चक्षुषा घटाभावेन
विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः, भूतले घटो नास्तीत्यत्र,
चक्षुःसंयुक्तस्य भूतलस्य विशेषणत्वात् घटाभावस्य विशेष्यत्वा-
च्च । घटाभाववद्भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्तस्य भूतलस्य विशे-
ष्यत्वं घटाभावस्य विशेषणत्वं चेति ।

तदेतदप्यसत्--(२) गुणादीनां गुण्यादिभिरभेदांगीकारेण
तथा समवायस्य अभावात्,

ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು- [ಎನರಣೆ- ಘಟದಲ್ಲಿ ರೂಪವು ಸಮನಾಯ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಇರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ರೂಪಕ್ಕೂ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಮವೇತ ಸಮನಾಯ ಸಂಬಂಧವಿರುವದು].

೪] ಶಬ್ದದಿಂದ ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆರುವ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು ಸಮನಾಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು. [ಶ್ರೋತ್ರದಲ್ಲಿ ಶಬ್ದವು ಸಮನಾಯ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಇದೆ] ಎಕೆಂದರೆ ಚಕ್ಷುಲಿಯಂತಿರುವ ಕಿವಿಯ ಒಳಗಿರುವ ಆಕಾಶವೇ ಶ್ರೋತ್ರವಾಗಿರುವದರಿಂದ, ಹಾಗೂ ಶಬ್ದವು ಆಕಾಶದ ಗುಣವಾದುದರಿಂದ, ಅವುಗಳಿಗೆ ಸಮನಾಯ ಸಂಬಂಧವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೫] ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿರುವ 'ಶಬ್ದತ್ವ'ಕ್ಕೂ ಸಮವೇತ ಸಮನಾಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು [ಗುಣ-ಗುಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಮನಾಯವೆಂಬ ನಿಯಮದಂತೆ] ಶಬ್ದಕ್ಕೂ ಅದರಲ್ಲಿಯ 'ಶಬ್ದತ್ವ' ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಸಮನಾಯ ಸಂಬಂಧವಿರುವದರಿಂದ ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಶಬ್ದತ್ವಕ್ಕೂ ಸಮವೇತ ಸಮನಾಯ ಸಂಬಂಧವಾಗುವದು.

೬] ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಘಟದ ಆಭಾವಕ್ಕೂ ಇರುವ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು, ವಿಶೇಷಣ-ವಿಶೇಷ್ಯಭಾವ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು "ನಿಲದ ಮೇಲೆ ಘಟವಿಲ್ಲ" ಎಂಬ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ ಭೂತಲವು ವಿಶೇಷ್ಯವು. ಘಟದ ಆಭಾವವು ವಿಶೇಷಣವು ಆದರೆ 'ಭೂತಲವು ಘಟಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದು' ಎಂಬ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ, ಭೂತಲವು ವಿಶೇಷ್ಯವು, ಘಟಾಭಾವವು ವಿಶೇಷಣವು. ಇದೇ - ವಿಶೇಷಣ-ವಿಶೇಷ್ಯ ಭಾವ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವು.

ಆದರೆ ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಗುಣ-ಗುಣಗಳಿಗೆ ಆಭೇದವಿರುವದರಿಂದ, [ಎಂದರೆ ಘಟಕ್ಕೂ ಅದರ ರೂಪಕ್ಕೂ ಅಭೇದವಿರುವದರಿಂದ ಸಮನಾಯ

ಸಮವಾಯಸಭ್ದಾವೇ ಪ್ರಮಾಣಾಭಾವಾच्च आत्मनस्तद्धर्माणां साक्षिविषय-
त्वेन मनोविषयत्वाभावात् अत्ममनसोः नसंयोगसन्निकर्षः तद्ध-
र्मैश्वरनसंयुक्तसमवाय सन्निकर्ष इतिभावः

४) वर्णात्मकशब्दस्य द्रव्यत्वेनाकाशगुणत्वाभावाच्च, तथा च
इन्द्रियाणां तैजसत्वात्, वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वनियमेन, सर्वेषा-
मिन्द्रियाणां स्वस्वविषयैः सह स्वस्वविषयप्रतियोगिकाभावेन च
साक्षादेक एव सन्निकर्षः, न तु पूर्वोक्तरीत्या परंपरयेति ।
अत्र भावविवरणे -- ‘ रश्मिद्वारेति ’ इन्द्रियाणां तैजसत्वादुक्तं

ಸಂಬಂಧವೇ ಇಲ್ಲವಾಗಿ, ಸಮವಾಯ ಸಂಬಂಧವೆಂಬುದು ಅಪ್ರಮಾಣಿಕವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ
ಸಂಯುಕ್ತ ಸಮವಾಯ ಹಾಗೂ ಸಮವೇತ ಸಂಬಂಧಗಳೂ [ಆಭೇದವಿರುವದರಿಂದ]
ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ.

೩] ಇನ್ನೂ “ಸಂಯೋಗ”ವು ಸಂಬಂಧ ಸಾಮಾನ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಿದರೂ ಸಾಕ್ಷಿ
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮನ ಧರ್ಮಗಳಾದ ಸುಖ ದುಃಖಾದಿಗಳು ಸಾಕ್ಷೀ ವಿಷಯಗಳೇ
ಹೊರತು ವರ್ಣೀ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲದ್ದರಿಂದ, ಅಲ್ಲಿ ‘ಸಂಯೋಗ’ವೇ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಅದರಂತೆ,
ಆತ್ಮಕ್ಕೂ ಆತ್ಮನ ಧರ್ಮಗಳಿಗೂ ಆಭೇದ ಸಂಬಂಧವಿರುವ ಕಾರಣ, ಸಂಯುಕ್ತ
ಸಮವಾಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವೂ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಅದ್ದರಿಂದ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಮವಾಯ ಸನ್ನಿಕ-
ರ್ಷಗಳೂ ಅಪ್ರಮಾಣಿಕವಾದವುಗಳು.

೪] ಧ್ವನ್ಯಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವು ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣವಾದರೂ, ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವು
ದ್ರವ್ಯವಾದ್ದರಿಂದ ಅದು ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣವಾಗಲಾರದು. ಕಾರಣ ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿ-
ಯಕ್ಕೂ ಶಬ್ದಾತ್ಮಕವು ಸಮವೇತ ಸಮನ ಗು ಸನ್ನಿಕರ್ಷ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಅದೂ
ಅಪ್ರಮಾಣಿಕವು. ಅಲ್ಲದೇ, ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ತೈಜಸಾಹಂಕಾರದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದುದರಿಂದ
ಅವು ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ತೇಜಸ್ಸಿನ ಮೂಲಕ ಹೋಗಿ ಗ್ರಹಿಸುವದು ಅದ್ದರಿಂದ, ಇಂದ್ರಿ-
ಯಗಳಿಗೂ ಅವುಗಳ ವಿಷಯಗಳಿಗೂ, [ಸ್ವವಿಷಯ] ಅದರಂತೆ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೂ
ಅವುಗಳ ವಿಷಯ [ಸ್ವವಿಷಯ] ಪ್ರತಿಯೋಗಿಕ ಅಭಾವಕ್ಕೂ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವೇ
ಹೊರತು, ಮೇಲಿನಂತೆ ಪರಂಪರೆಯಾದ ಸನ್ನಿಕರ್ಷವಿಲ್ಲ.

ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳುವ “ರಶ್ಮಿದ್ವಾರಾ” ಎಂಬ
ವಾಕ್ಯಕ್ಕೆ, ಶ್ರೀ ವೇದೇಶ ತೀರ್ಥರು ತಮ್ಮ “ಭಾವ ವಿನಿರಣಿ” ಎಂಬ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಲ್ಲಿ
ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ತೈಜಸಗಳಾದುದರಿಂದ ‘ರಶ್ಮಿದ್ವಾರಾ’ ಎಂದು

ತथा च १) वीचीतरंगन्यायेन २) कदंबमुकुलन्यायेन वा
शब्दः शब्दांतरमारभते, यस्तु कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नशब्दः, स एव
श्रोत्रेण गृह्यत इति यन्मतं तदसमंजसमित्युक्तं भवति, श्रोत्र-
स्यैव रश्मिद्वारा गमनोपपत्तेः । विस्तरस्तु, अन्यत्रानुसंधेयः ।
रश्मिद्वारा इत्यत्र तत्तदिन्द्रियैकदेशद्वारा इत्यर्थ इति केचित्
(विजयीन्द्र०) अन्ये तु चक्षुरभिप्रायेणेदमुक्तमित्याहुः) राघ-
वेन्द्र०)

॥ इति ईन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षविषये वादिविवादनिराकरणपूर्वकं
स्वमते सन्निकर्षसमर्थनम् ॥

१) एवं सन्निकर्षविषये वादिविवादं निरस्य परोक्तप्रत्य-
क्षविभागं दूषयितुं अनुद्यते--

ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯವೇ ತನ್ನ ಕಿರಣಗಳ ಮೂಲಕ ಶಬ್ದವಿದ್ದಲ್ಲಿ
ಹೋಗಿ ಗ್ರಹಿಸುವದರಿಂದ 'ವಿಚೇತರಂಗ ನ್ಯಾಯದಿಂದ' ಹಾಗೂ 'ಕದಂಬಮುಕುಲ
ನ್ಯಾಯದಿಂದ' ಶಬ್ದವು ಶಬ್ದಾಂತರಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿ, ಕರ್ಣಪಟಲಗಳಿಗೆ ಶಬ್ದ ಸಂಬಂಧ-
ವಾದಾಗ್ಗೆ, ಆ ಶಬ್ದವನ್ನೇ ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯವು ಗ್ರಹಣ ಮಾಡುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳತಕ್ಕ
ವುತವು ಅಸಮಂಜಸವೆಂದು ಹೇಳಿದಂತಾಯಿತು. [ವಿನಯೇ--'ವಿಚೇತರಂಗ ನ್ಯಾಯ'ವೆಂದರೆ
ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಒಗೆದಾಗ, ನೀರಿನತರಂಗಗಳು ಒಂದು ಇನ್ನೊಂದನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತ ದಂಡೆ-
ಯವರೆಗೆ ಹೋಗುವದು 'ಕದಂಬ ಮುಕುಲ ನ್ಯಾಯ'ವೆಂದರೆ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಕಮದದ ಮೊಗ್ಗು
ಬಿದ್ದಾಗ, ಅದೇ ತೇಲುತ್ತ ತೇಲುತ್ತ ದಂಡೆಯವರೆಗೆ ಹೋಗುವದು] ಇದರ ವಿಸ್ತಾರವು
ಬೇರೊಬ್ಬಗೆ [ವಿಷ್ಣುತತ್ವ ನಿರ್ಣಯದಲ್ಲಿ] ಇದ್ದು, ಅಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು.

೬ನೇ ಮಂಜುಯ ತೀರ್ಥರು [ಪ್ರಮಾಣ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ] ಹೇಳಿದ "ರಶ್ಮಿದ್ವಾರಾ"
ಎಂಬ ಪದಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ವಿಜಯೇಂದ್ರ ತೀರ್ಥ ಶ್ರೀ ಪಾದಂಗಳವರು, ಆ ಆ
ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ತಮ್ಮ ವಿಕದೇಶದಿಂದ ಹೋಗುವದಾಗಿಯೂ, ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರ ತೀರ್ಥ
ಶ್ರೀ ಪಾದಂಗಳವರು ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯವು ಮಾತ್ರ ರಶ್ಮಿದ್ವಾರಾ ಹೋಗುವದೆಂಬ ಅಭಿ-
ಪ್ರಾಯದಿಂದ ಹೇಳಿದುದು ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಪರವಾದಿಗಳು ಹೇಳುವ ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ವಿಭಾಗದ ನಿರಾಕರಣೆ ಹಾಗೂ
ಸಮಿಕಲ್ಪಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದ ಸಮರ್ಥನೆ--

೯] ಸನ್ನಿಹರ್ಷ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಾದಿಗಳ ವಿವಾದವನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಸರಿಹರಿಸಿದ
ಬಳಿಕ, ಪರವಾದಿಗಳಿಂದ ಹೇಳಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ವಿಭಾಗವನ್ನು ದೂರಿಸಲು,

ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಕಸವಿಕಲ್ಪಕಭೇದೇನ ಚ ದ್ವಿವಿಧಂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮಿತ్యాಚಕ್ಷತೇ
ತಥಾ ಹಿ । ೧) ತತ್ರ ವಸ್ತುಸ್ವರೂಪಮಾತ್ರಾವಭಾಸಕಂ ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಕಂ, ತ
ಯಾ ಚ ಗುಣಗುण्याದಿಸಂಬಂಧಮಗೃहीತ್ವಾ ದ್ರವ್ಯಸ್ವರೂಪಂ ಗುಣಕರ್ಮಾದಿಸ್ವರೂಪ
ಮಾತ್ರಂ ವಾ ಯದ್ ಜ್ಞಾನಂ ವಿಪಯೀಕರೋತಿ ತದಿತ್ಯರ್ಥಃ ।

೨) ವಿಶಿಷ್ಟಗೋಚರಂ-ಸವಿಕಲ್ಪಕ, ಗುಣಗುण्याದಿಸಂಬಂಧಾವಗಾಹಿಸ್ವಾ
ಮಿತಿ ಯಾವತ್ ! ತತ್ಸವಿಕಲ್ಪಕಮಷ್ಟವಿಧಂ, ತಥಾ ಹಿ--

೧) ದ್ರವ್ಯವಿಕಲ್ಪ:-ಯಥಾ ದಂಡೀತಿ, ೨) ಗುಣವಿಕಲ್ಪ:-ಯಥಾ
ಶುಕ್ಲಃ, ೩) ಕ್ರಿಯಾವಿಕಲ್ಪ:-ಯಥಾ ಗच्छति, ೪) ಜಾತಿವಿಕಲ್ಪ:-
ಯಥಾ ಗೌರಿತಿ, ೫) ವಿಶೇಷವಿಕಲ್ಪ:-, ಯಥಾ ವಿಶಿಷ್ಟಃ ಪರಮಾಣುಃ,
(ಯೇಗಿನಾಮಿದಂ ಜ್ಞಾನಮಿತಿ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಂ) ೬) ಸಮವಾಯವಿಕಲ್ಪ:-ಯಥಾ
ಪಟಸಮವಾಯವಂತಸ್ತಂತವಃ, ೭) ನಾಮವಿಕಲ್ಪ:-ಯಥಾ ದೇವದತ್ತಃ, ೮)
ಅಭಾವವಿಕಲ್ಪ:-ಯಥಾ ಘಟಾಭಾವವದ್ ಭೂತಲಮ್ ।

ಅವನ್ನು ಅನುಪಾದಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. [ನೈಯಾಯಿಕರಂತೆ] ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಕ ಹಾಗೂ
ಸವಿಕಲ್ಪಕವೆಂದು ಎರಡು ವಿಧ. ೧] ವಸ್ತುವಿನ ಸ್ವರೂಪ ಮಾತ್ರವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ
ಜ್ಞಾನವು (ಗುಣಾದಿಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸದೇ ಇದ್ದುದು) ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪವು. ಈ ಜ್ಞಾನವು ಗುಣ
ಗುಣಗಳ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಲಾರದೇ, ಕೇವಲ ದ್ರವ್ಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೇ, ಮತ್ತು
ಗುಣ, ಕರ್ಮಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಮಾತ್ರವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವದೇನು ಅರ್ಥವು.

೨) ಗುಣ-ಗುಣಗಳ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ಜ್ಞಾನವು ಸವಿಕಲ್ಪಕವು.
ಈ ಸವಿಕಲ್ಪಕವು ಎಂಟು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿರುವದು. ಅವೆಂದರೆ.

೧) ದ್ರವ್ಯವಿಕಲ್ಪ-ಉದಾಹರಣೆ-“ದಂಡವುಳ್ಳವನು”

೨) ಗುಣವಿಕಲ್ಪ-ಉದಾಹರಣೆ-“ಇದು ಶುಕ್ಲವು [ಬಿಳಿಯದು]

೩) ಕ್ರಿಯಾವಿಕಲ್ಪ-ಉದಾಹರಣೆ-“ಹೋಗುತ್ತಾನೆ”

೪) ಜಾತಿವಿಕಲ್ಪ-ಉದಾಹರಣೆ-ಅಕಳು [ಗೋವು]

೫) ವಿಶೇಷವಿಕಲ್ಪ-ಉದಾಹರಣೆ-ಪರಮಾಣು ವಿಶೇಷವು [ಯೋಗಿಗಳಿಗೆ ಈ ಜ್ಞಾನ
ವುಂಟು]

೬) ಸಮವಾಯವಿಕಲ್ಪ-ಉದಾಹರಣೆ-ಬಟ್ಟೆಯಿಂದ ಸಮವಾಯು ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳವ
ತಂತುಗಳು,

೭) ನಾಮವಿಕಲ್ಪ-ಉದಾಹರಣೆ-ಇವನು ದೇವದತ್ತನು.

೮) ಅಭಾವವಿಕಲ್ಪ-ಉದಾಹರಣೆ-ಭೂತಲವು ಘಟದ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದು.

एवं प्रत्यक्षद्वैविध्यं, तथा सविकल्पकेऽष्टविधत्वं च यदुक्तं, तदसत् । १) प्रनिवाद्यंगीकृतविशेषसमवाययोरप्रामाणिकत्वात् । विशेषविकल्पः, समवायविकल्पश्चेति द्वौ विकल्पो अयुक्तौ । तथा च अष्टविधत्वमनुपपन्नम्

ननु समानगुणकर्मजातिमत्सु पृथिवीत्वाद्यवान्तरजातिरहितेषु परमाणुषु परस्परं व्यावृत्तिबुद्धिः योगिनामुदेति, सा च, तेषु व्यावर्तकधर्माभावे न भवितुमर्हति, अतः, तेषु व्यावृत्तिबुद्धयन्यथानुपपत्त्या व्यावर्तकधर्माः स्वीकार्याः, त एव विशेषा इति, कथं विशेषो अप्रामाणिक इति चेन्मैवं - विशेषेष्विव परमाणुष्वपि स्वरूपेणैवासंकीर्णतया व्यावृत्तिबुद्ध्युपपत्तेः ।

ಈ ರೀತಿ ಪುತ್ರೈಷ್ಯ ಎರಡು ವಿಧವೆಂದು ಹೇಳಿದುದೂ, ಹಾಗೂ ಸವಿಕಲ್ಪವೆಂಬ ಪುಕಾರವೆಂದು ಹೇಳಿದುದೂ ಅಯುಕ್ತವು.

೧) ಮೊದಲಿನವುಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿಶೇಷವಿಕಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಸಮನಾಯ ವಿಕಲ್ಪಗಳೆರಡೂ, ಪ್ರತಿನಾದಿಗಳಿಂದ ಅಂಗೀಕೃತವಾದ “ವಿಶೇಷ” ಹಾಗೂ ‘ಸಮನಾಯ’ಗಳೇ ಅಪ್ರಮಾಣಕವೆಂದಾದ, ಮೇಲೆ ಕೂಡುವದೆಂತು ? ಅವು ಅಯುಕ್ತವೆಂದಾದ ಬಳಿಕ ಎಂಟು ಪುಕಾರವೆಂಬ ವಿಭಾಗವು ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ.

ಶಂಕಾ-ಪರಮಾಣುಗಳು ಸಮಾನ ಗುಣಕರ್ಮ ಜಾತಿಯುಳ್ಳವಾಗಿದ್ದು, ಪೃಥಿವಿತ್ವ ಮುಂತಾದ ಆನಾಂತರ ಜಾತಿರಹಿತವಾಗಿವೆ. (ಪೃಥಿವೀ ಪರಮಾಣುವಿನಲ್ಲಿ ಗಂಧ, ತ್ರಿಯಾ, ಪೃಥಿವಿತ್ವ ಜಾತಿಯಿದ್ದರೂ, ಅವು ಕಾರ್ಯರೂಪವಾಗಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಕಾರ್ಯರೂಪವಾದ ಪೃಥಿವೀತ್ವವೆಂಬ ಆನಾಂತರ ಜಾತಿ ಪರಮಾಣುವಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವವು) ಈ ಪರಮಾಣುಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಭೇದ ಜ್ಞಾನವು ಯೋಗಿಗಳಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಿದೆ. ಈ ಭೇದ ಜ್ಞಾನವಾಗಬೇಕಾದರೆ, ಪರಮಾಣುಗಳಲ್ಲಿಯೇ ವ್ಯಾವರ್ತಕ ಧರ್ಮಗಳಿರಬೇಕು. ಆ ವ್ಯಾವರ್ತಕ ಧರ್ಮಗಳೇ ಅವುಗಳ ವಿಶೇಷಗಳು. ಹೀಗೆ ಅನ್ಯಥಾ ಅನುಪಪತ್ತಿ ಎಂಬ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ “ವಿಶೇಷವು” ಸಿದ್ಧಿಸುವಾಗ, ಅದು ಅಪ್ರಮಾಣವು ಹೇಗೆ ? ಎಂಬ ಸಂದೇಹ ಸಂಭವಿಸುವದೆಂದರೆ, ವಿಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಪರಸ್ಪರ ಅವುಗಳಿಗೆ ಭೇದ ಜ್ಞಾನ ಹೇಗೆ ಅಗುವದೋ, ಹಾಗೆಯೇ ಪರಮಾಣುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗದಂತೆ ಪರಸ್ಪರ ಭೇದ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟುತ್ತವೆಂಬುದೂ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ.

ಅನ್ಯಥಾ ವಿಶೇಷೇಷವಪಿ ವ್ಯಾವೃತ್ತಿಬುದ್ಧಿಜನಕತಯಾ ವಿಶೇಷಾಂತರಕಲ್ಪನಾಪತ್ಯಾ
ಅನವಸ್ಥಾಪತ್ತೇ, ತಥಾ ಚ ವಿಶೇಷೋಽಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಇತಿ ।

೨) एवं समवायोऽप्यप्रामाणिक एव, 'इमौ संयुक्ती' इति-
व त् इमौ समवेतौ इति प्रत्यक्षेणाननुभवात्, तथा समवायं जा-
नामिति अनुव्यवसायाभावाच्च, तस्मात्तयोर्विकल्पयोरप्रामाणिकत्वं-
युक्तम् ।

३) ननु द्रव्यादिविकल्पानां विशिष्टज्ञानत्वेन, तस्य च वि-
शेषणज्ञानजन्यत्वावश्यभावादेव तज्जनकं यद्विशेषणज्ञानं तदेव नि-
विकल्पकमंगीकार्यमिति चेन्न-युगपद् विशेष्यविशेषणेंद्रियसन्निकर्ष-
णैव विशिष्टज्ञानोपपत्तौ विशेषणज्ञानस्यापि तत्र करणत्वे मा-
नाभावात् ।

ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪದಿದ್ದಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಭೇದ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸು-
ವದಕ್ಕಾಗಿ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶೇಷವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು. ಆ ವಿಶೇಷದಲ್ಲಿ ಭೇದ ಜ್ಞಾನ
ಹುಟ್ಟಲು ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು. ಹೀಗೆ ವಿಶೇಷಾಂತರಗಳ ಕಲ್ಪನೆ
ಮಾಡುತ್ತ ಹೋಗಿ ಅನವಸ್ಥಾದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ ಆದ್ದರಿಂದ 'ವಿಶೇಷ' ವೆಂಬುದು ಅಪ್ರ-
ಮಾಣಿಕವೇ ಸರಿ.

೨) ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವ ಸಮವಾಯವೂ ಇದೇ ರೀತಿ ಅಪ್ರಮಾಣಿಕವೇ ಆಗಿದೆ.
ಎಕೆಂದರೆ, "ಇವೆರಡೂ ಸಂಯೋಗವುಳ್ಳವು" ಎಂಬ ಅನುಭವ ಬಂದಂತೆ, "ಇವು
ಸಮವಾಯವುಳ್ಳವು" ಎಂಬ ಅನುಭವ ನಮಗೆ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಆದರೆಂತೆಯೇ, "ನಾನು
ಸಮವಾಯವನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತೇನೆಂಬ ಸಾಕ್ಷೀ ಜ್ಞಾನವೂ ಬರಲಾರದು. ಕಾರಣ 'ಸಮ-
ವಾಯ ವಿಕಲ್ಪ' ಹಾಗೂ "ವಿಶೇಷ ವಿಕಲ್ಪ" ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಸರಿಯಲ್ಲ.

೩) ಶಂಕಾ- ದ್ರವ್ಯಾದಿ ವಿಕಲ್ಪಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟ ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪಗಳು (ಎಂದರೆ
ವಿಶೇಷಣ-ವಿಶೇಷ್ಯಗಳ ಸಂಬಂಧ ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ಜ್ಞಾನ ರೂಪಗಳು) ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಜ್ಞಾನವು
ವಿಶೇಷಣ ಜ್ಞಾನದಿಂದಲೇ ಹುಟ್ಟಬೇಕು. ವಿಶಿಷ್ಟ ಜ್ಞಾನದ ಉತ್ಪತ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ
ವಿಶೇಷಣ ಜ್ಞಾನವೇ "ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಜ್ಞಾನ" ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಅಪ್ರಮಾಣಿಕವಾಗಲಾ-
ರದೆಂದು ಶಂಕು ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ಅದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ವಿಕಾಳದಲ್ಲಿಯೇ ವಿಶೇಷಣ ವಿಶಿಷ್ಟಗಳ
ಸನ್ನಿರ್ವಹವು ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗಾಗಿ 'ವಿಶಿಷ್ಟ ಜ್ಞಾನವು' ಹುಟ್ಟುವದರಿಂದ, ವಿಶೇಷಣ
ಜ್ಞಾನವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಜ್ಞಾನೋತ್ಪತ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವೆಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವಿಲ್ಲ. (ಕಾರಣ
'ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಕ' ಎಂದು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರಭೇದ ಮಾಡಿದ್ದು ಸರಿಯಲ್ಲ.

೪) ನನು ದ್ರವ್ಯಾದಿವಿಕಲ್ಪಾಪೇಕ್ಷಯಾಪೂರ್ವವಸ್ತುದರ್ಶನಾಭಾವೇಪಿ ನಾಮಾ-
ಭಾವವಿಕಲ್ಪಯೋಃ ಪೂರ್ವ ವಸ್ತುಮಾತ್ರಾವಗಾಹಿ ಜ್ಞಾನಮಗೋಕಾರ್ಯ, ನ ಹಿ ನಾ-
ಮ್ಯಧಿಕರಣಯೋದರ್ಶನೇ ನಾಮಪ್ರತಿಯೋಗಿನೋಃ ಸ್ಮೃತಿಃ, ಏವಂ ಚ ಉಭಯವಿ-
ಕಲ್ಪಯೋಃ, ಪೂರ್ವ ವಸ್ತುಮಾತ್ರಾವಗಾಹಿ, ನಾಮಪ್ರತಿಯೋಗಿಸ್ಮರಣಜನಕ ಜ್ಞಾನ-
ಮಗೋಕಾರ್ಯ, ತದೇವ ನಿವಿಕಲ್ಪಕಮಿತಿ, ಕಥಂ ತದಸಿದ್ಧಿರिति ಚೇತ್,
ಸತ್ಯಂ, ತಥಾಪಿ ನಿವಿಕಲ್ಪಕಾನುಪಪತ್ತಿರೇವ, ನಾಮಪ್ರತಿಯೋಗಿಸ್ಮರಣಜನಕ-
ನಾಮ್ಯಧಿಕರಣಜ್ಞಾನಯೋರಪಿ ಯತ್ಕಿಂಚಿತ್ಪ್ರಕಾರಾವಗಾಹಿತ್ವೇನ ನಿವಿಕಲ್ಪ-
ಕತ್ವಾಭಾವಾದಿತಿ ಧ್ಯೇಯಂ ।

ಇತಿ ನಿವಿಕಲ್ಪಕನಿರಕರಣೇನ ಸವಿಕಲ್ಪಕಜ್ಞಾನಸಮರ್ಥನಮ್ ।

೧೦) ಹಾನೋಪಾದಾನೋಪೇಕ್ಷಾಬುದ್ಧಯಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಫಲಮಿತಿ ಕೇಚಿದಾಹುಃ,

೪] ಶಂಕಾ- ದ್ರವ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಆರು ವಿಕಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಮಾತ್ರ-
ವೆಂಬ ಜ್ಞಾನವು ಬೇಕಾಗಿಲ್ಲವೆಂದರೂ, “ನಾಮ ವಿಕಲ್ಪ” ಹಾಗೂ “ಅಭಾವವಿಕಲ್ಪ”
ಗಳ ಜ್ಞಾನವಾಗಬೇಕೆಂದರೆ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಮಾತ್ರ ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ಜ್ಞಾನವು
ಬೇಕು ಎಂದರೆ, ನಾಮವುಳ್ಳವನೇ ನಾಮಿಯು’ ಹಾಗೂ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ಅಶ್ರಯವಾದುದೇ
ಅಧಿಕರಣವು ಆಗಿದ್ದು, ಇವೆರಡರ ಜ್ಞಾನವಾಗದೇ ನಾಮ ಹಾಗೂ ಅಭಾವ ಪ್ರತಿ-
ಯೋಗಿಯ ಸ್ವರಣೆ ಬರಲಾರದ ಕಾರಣ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ “ನಾಮಿ” ಹಾಗೂ “ಅಧಿಕರಣ”
ಜ್ಞಾನವು ಅವಶ್ಯಕವು [ಎಂದರೆ, ದೇವದತ್ತನೆಂಬ ನಾಮವುಳ್ಳ, ವೈಕ್ರಿಯ ಜ್ಞಾನ
ಹಾಗೂ “ಭೂತಲ ಜ್ಞಾನ”ವು ಬಂದ ನಂತರವೇ “ಇವನು ದೇವದತ್ತನು” ಎಂಬ
ನಾಮ ವಿಕಲ್ಪ ಜ್ಞಾನವು, ಹಾಗೂ “ಭೂತಲವು ಘಟಾಭಾವವುಳ್ಳ” ದೊಂಬ ಅಭಾವ
ವಿಕಲ್ಪ ಜ್ಞಾನವು ಬರುತ್ತದೆಂಬ ಭಾವವು] ಆದ್ದರಿಂದ ಈ “ನಾಮಿ” ಹಾಗೂ “ಅಧಿಕರಣ”
ಗಳ ಜ್ಞಾನವೇ “ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಕ ಜ್ಞಾನ”ವಾಗಿದ್ದು ಅಪ್ರಮಾಣಕವು ಹೇಗೆ ? ಎಂದು
ಶಂಕೆ ಮಾಡಬಹುದು. ಆದರೂ “ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪವು” ಸಿದ್ಧಿ ಸಲಾರದು. ನಾಮ ಪ್ರತಿಯೋಗಿ
ಸ್ವರಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ‘ನಾಮಿ’ ಜ್ಞಾನವೂ ಹಾಗೂ ಅಭಾವ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ
ಅಧಿಕರಣ ಜ್ಞಾನವೂ ಒಂದಿಲ್ಲೊಂದು ಧರ್ಮವುಳ್ಳ [ಕಿಂಚಿತ್ ಪ್ರಕಾರವುಳ್ಳ] ಜ್ಞಾನಗಳೇ
ಆಗಿದ್ದು, ಸವಿಕಲ್ಪಕವೇ ಆಗುವವಲ್ಲದೇ ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಕ [ನಿರ್ಭಾವಿಕ] ವಾಗಿಲ್ಲ. ಹೀ-
ಗಾಗಿ ‘ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಕ’ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆ. ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವಾಗಲಾರದು.

೧೦ ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದ ಫಲವು

तदप्यसत् - तथा हि—कंटकादिस्वरूपं प्रदर्श्य प्रत्यक्षं चरितार्थं भवति, ततः कंटकादिसाक्षात्कारोदयानंतरं पूर्वानुभूतस्य कंटकादेः अनिष्टसाधनत्वमनुभूतं स्मृत्वा अस्य च कंटकादित्वेन तदनुमिमानस्य हानादिबुद्धिराजायते. विमतं कंटकादि, अनिष्टसाधनं, कंटकादित्वात् प्रागनुभूतकंटकादिवत्, एवं कदली-फलादौ इष्टसाधनत्वानुमानानंतरमुपादानबुद्धिः, तृणादौ औदासीन्यं चानुमाय उपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यत इति ।

तथा च हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनामनुमानफलत्वेन प्रत्यक्षफलत्वं न संभवति, तस्मात् द्रव्यादिगुणविशिष्टविषयकसाक्षात्कार एव प्रत्यक्षफलमित्युक्तं भवतीति ध्येयम् ।

इति अनुप्रमाणप्रस्तावे प्रत्यक्षफलनिरूपणम् ।

इति अनुप्रमाणप्रकरणम्

श्री प्रातःस्मरणीय-श्री १००८ श्रीसत्यध्यानतीर्थशिष्य
हुलगीत्युपावहं. हुच्चाचार्यान्तेवासिना अग्निहोत्रीत्युपावह-भीमा-
चार्यसुतेन वादिराजेन विरचिते प्रमाणसंग्रहे प्रथमः परिच्छेदः

बिडव [हागु], स्त्रिकरिव [लुपादान], हागु लुपेक्षित
बुद्धियु प्रत्यक्षद फलवेदु केलवरु हेतुत्तरे. अदरे हीगे हेतुवेदु
सद्वेदवद्व. प्रत्यक्षद मुरु मीदलद वस्तु स्वदवववव मुरु
तन् कायववव मुरु मुरु मीदलदवुग सः क्तुत्तरे-
वाद मीले, अ मुरु दुःख साधनवद्ववे तन् मीदलन अनुभव
स्मरुगे बन्दु हीगे अनुमान मुरुत्तने- “मुरु, दुःख स धन
अनुमानवव कारण. पुनद्व अनुभववद्व मुरुनते ” अ
अनुमाननंतर जद्वु बिडु बिडु बुद्धियु हुत्तुत्तदे. जमे री
तियागि बाके हेतु मीदलदवुग अस्वसाधनवद्ववे अनुमान-
नंतर स्त्रिकार बुद्धियु, हागेये त्रुद्विगल्ल लुद्विद बुद्धियु
हुत्तुत्तदे. स्त्रिकार, वरुत्तुग, लुपेक्ष बुद्धिगु अनुमानद फलगे
होदरु प्रत्यक्षद फलवद्व. द्रव्य मीदलद गुण विस्व वस्तुव स
क्तुत्तरे प्रत्यक्षद फलवेदु त्रियुद्वे.

॥ ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸಾಯ ನಮಃ ॥

॥ ಅಥಾನುಮಾನಪರಿಚ್ಛೇದಃ ॥

೧. ತತ್ರ ಅನುಮಾನಪ್ರಕರಣಮ್ ।

೧) ಅಥ ಕ್ರಮಪ್ರಾಪ್ತಮನುಮಾನಂ ನಿರೂಪ್ಯತೇ-ನಿರ್ದೋಷೋಪಪತ್ತಿರನುಮಾನಂ, ಅಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಸ್ಯ, 'ಪರ್ವತೋ ವನ್ಹಿಮಾನ್ ಧೂಮಾದಿತ್ಯತ್ರ ಸದ್ವೇತೌ ಸತ್ತ್ವಾ-
ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ, ಉಪಪತ್ತಿರನುಮಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಆಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧೇ ಬಾಧಿತೇ
ಚಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತಯೋರ್ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾಶ್ರಯತ್ವೇನೋಪಪತ್ತಿತ್ವಾದತೋ ನಿರ್ದೋಷೇತಿ,

ಅನುಮಾನ ಪರಿಚ್ಛೇದವು

೧) ಅನುಮಾನ ಪ್ರಕರಣವು

೧) ಯುಕ್ತಿ ಇಲ್ಲವೇ ಉಪಪತ್ತಿಯ ಸ್ವರೂಪ-

ಕ್ರಮಾನುಗುಣವಾಗಿ ಈಗ ಅನುಮಾನವು ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ ಅನುಮಾನದ
ಲಕ್ಷಣವು 'ನಿರ್ದೋಷವಾದ ಉಪಪತ್ತಿಯೇ (ಯುಕ್ತಿಯೇ) ಅನುಮಾನವು' ಈ ಲಕ್ಷಣವು
ಸರ್ವತಃ, ಬೆಂಕಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಹೊಗೆಯಿರುವ ಕಾರಣ, [ಮಹಾನಸವತ್] ಅಡುಗೆಯ
ಮನೆಯಂತೆ, ಎಂಬ ಅನುಮಾನದ ಸಮ-ಹೇತುವಾದ ಹೊಗೆಯಲ್ಲಿ [ಧೂಮದಲ್ಲಿ]
ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಧೂಮವು ನಿರ್ದೋಷವಾದ ಉಪಪತ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಧೂಮದಲ್ಲಿ
ನಿರ್ದೋಷ ಉಪಪತ್ತಿತ್ವ ಬಂದು ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಲಕ್ಷಣದ ದಲಕೃತ್ಯವು-

'ಉಪಪತ್ತಿಯು ಅನುಮಾನವು' ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ, ಅಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ
ಹಾಗೂ ಬಾಧಿತ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ-ಅಕಾಶ
ಕಸಮವು, ಸುವಾಸನೆಯುಳ್ಳದ್ದು, ಕಸಮವಾದುದರಿಂದ' ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅಕಾಶ ಕಸಮ-
ವೆಂಬುದೇ ಇಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ 'ಕಸಮವಾದುದರಿಂದ' ಎಂಬ ಹೇತು ಅಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.
ಅದರಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅಶ್ರಯವಾದುದರಿಂದ 'ಉಪಪತ್ತಿ'ಯಾಗಿದೆ ಹೀಗೆ ಅಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧವಾದ
ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.

ಅದರಂತೆಯೇ, ಸರೋವರವು ಬೆಂಕಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ, ಎಂಬಲ್ಲಿ
ಧೂಮದ ಸರೋವರದಲ್ಲಿ ಬೆಂಕಿಯಿರುವದು. ಇದರಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾದವುಳ್ಳದ್ದೋ-
'ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ' ಎಂಬ ಹೇತುವು ಬಾಧಿತವಾಗಿದೆ. [ಯಾವ ಹೇತುವಿನ ಪಕ್ಷವು
ಅ ಹೇತುವು ಬಾಧಿತವು] ಅದರಿಂದ ಈ ಹೇತುವು ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿ ಉಪಪತ್ತಿಯಾಗಿದೆ.
ಹೀಗೆ ಬಾಧಿತ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿಯೂ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.

ತಾವತ್ಯುಕ್ತೇ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದಾವ್ರತಿವ್ಯಾಪ್ತಿस्तತ್ರ ನಿರ್ದೋಷತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್, ಅತಃ
 उपपत्तिरिति, तस्योपपत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः, उपपत्तिः, व्याप्यं,
 युक्तिः, लिंगमिति च पर्यायः ।

इति उपपत्तिस्वरूपकथनम्

(२) उपपत्तिर्व्याप्यमित्युक्तं, व्याप्यस्य व्याप्तिव्यतिरिक्तेन
 व्याप्तिलक्षणं निरूप्यते-“ अविनाभावो, व्याप्तिः, स साध्येन
 विना, साधनस्य भावः=सत्ता न, इत्यनेन, साध्याभाववन्निष्ठा-
 भावप्रतियोगित्वं-व्याप्तेः, स्वरूपं व्याप्यस्य च लक्षणमित्युक्तं
 भवति ।

ಈ ಎರಡೂ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗಳನ್ನು ಸರಿಹರಿಸಲು. ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ‘ನಿರ್ದೋಷವಾದ’ ಎಂಬ
 ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಈಗ ಅಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧ ಹಾಗೂ ಬಾಧಿತ ಹೇತುಗಳು,
 ‘ಅಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧಿ’ ಹಾಗೂ ‘ಬಾಧೆ’ ಎಂಬ ದೋಷವುಳ್ಳವಾದ್ದರಿಂದ, ಅವು ನಿರ್ದೋಷ
 ಉಪಪತ್ತಿಗಳಾಗಲಾರವು. ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಇನ್ನು “ನಿರ್ದೋಷ-
 ವಾದುದು ಅನುಮಾನವೆಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು
 ಏಕೆಂದರೆ ಅಪೂರ್ಣನಿರ್ದೋಷಗಳಾಗಿವೆ. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ‘ಉಪಪತ್ತಿ’ ಪದವನ್ನು
 ಸೇರಿಸಬೇಕು. [ಉಪಪತ್ತಿಯೆಂದರೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅಶ್ರಯವಾದ ಯುಕ್ತಿಯು] ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತೆ
 ನಿರ್ದೋಷವಾಗಿದ್ದರೂ, ಯುಕ್ತಿಯಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಉಪಪತ್ತಿ,
ವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಯುಕ್ತಿ, ಲಿಂಗ—ಈ ಶಬ್ದಗಳು ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೨] ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವ “ವ್ಯಾಪ್ತಿ” ಲಕ್ಷಣ ನಿರಾಕರಣ ಪೂರ್ವಕ,
 ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತ, ವ್ಯಾಪಕಗಳ ಸ್ವರೂಪ ನಿರೂಪಣೆಯು—

ಉಪಪತ್ತಿಯೆಂದರೆ ವ್ಯಾಪ್ತವು ಎಂದು ಹೇಳತಕ್ಕದ್ದು. ವ್ಯಾಪ್ತವು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಘಟಕ-
 ವಾದ್ದರಿಂದ ‘ವ್ಯಾಪ್ತಿ’ ಎಂದರೇನು ತಿಳಿಯಲು, ಅದರ ಲಕ್ಷಣವು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ:-
 “ಅವಿನಾಭಾವವೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು” ಎಂದರೆ “ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದೇ ಸಾಧನ ಅಸ್ತಿತ್ವವು ಇಲ್ಲದಿರು-
 ವದು” [ವಿವರಣೆಯು—ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷ, ಸಾಧ್ಯ, ಹೇತು, ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳಿರುತ್ತವೆ.
 ಉದಾಹರಣೆಗೆ, “ಪರ್ವತವು ಬೆಂಕಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ ಅಡುಗೆಮನೆಯಂತೆ”
 ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪರ್ವತವು ಪಕ್ಷವು, ಬೆಂಕಿಯು ಸಾಧ್ಯವು, ಧೂಮವು ಹೇತು ಹಾಗೂ
 ಅಡುಗೆಮನೆಯು ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಇದರಲ್ಲಿ ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಬಿಟ್ಟು
 ಇರಲಾರವು. ಇದೇ ಅವುಗಳ ಅವಿನಾಭಾವವು, ಅಥವಾ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಎಂದು ತಿಳಿಯ-
 ಬೇಕು). ಹೀಗೆ ಹೇಳುವದರಿಂದ, ಸಾಧ್ಯದ ಅಭಾವವಿರುವಲ್ಲಿ ಯಾವ ಹೇತುವಿನ

ಪರ್ವತೋ ವನ್ಹಿಮಾನ್ ಧೂಮಾದಿತೃಢ ಧೂಮರೂಪ್ಯಾಪ್ಯೇ ಲಕ್ಷಣಸ-
ಮನ್ವಯಃ | ಯಥಾ ಸಾಧ್ಯಂ ವನ್ಹಿಃ, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವೋ ವನ್ಹಚಭಾವಃ, ಸಾ-
ಧ್ಯಾಭಾವವಾನ್ ಹೃದಃ, ತನ್ನಿಷ್ಠಾಭಾವೋ ಧೂಮಾಭಾವಃ, ತತ್ಪ್ರತಿಯೋಗಿ ಧೂ-
ಮಃ ಧೂಮೇ ಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ |

ನ ಚೈತತ್ ಸಂಭವತಿ-“ಇದಂ ಜ್ಞೇಯಂ, ವಾಚ್ಯತ್ವಾದಿ, ತೃಢ, (ಕೇವಲಾ-
ನ್ವಯಿತ್ವೇನ) ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಾಪ್ರಸಿದ್ಧ್ಯಾ ಉಕ್ತಲಕ್ಷಣಾಭಾವಾದವ್ಯಾಪ್ತಿರ-
ತೋವಿನಾಭಾವೋ ನಾಮ-ಸಾಹಚರ್ಯನಿಯಮಃ, ಸ ಚ, ಸಹಚರತ ಇತಿ ಸಹ-
ಚರೋ ಸಮಾನಾಧಿಕರಣೌ, ಏಕಾಧಿಕರಣವೃತ್ತಿ-ತಯೋರ್ಭಿವಃ ಸಾಮಾನಾಧಿ-
ಕರಣ್ಯಂ, ತಸ್ಯ ನಿಯಮೋ ನಾಮ ಹೇತುವಾಧಿಕರಣನಿಷ್ಠಾತ್ಯಂತಾಭಾವಾಪ್ರತಿಯೋ-
ಗಿಸಾಧ್ಯಸಾಮಾನಾಧಿಕರಣ್ಯಂ, ಇದಮೇವ ವ್ಯಾಪ್ತೇ ಸ್ವರೂಪಂ ವ್ಯಾಪ್ಯಸ್ಯ ಚ
ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ,

ಆಭಾವವಿರುವದೋ, ಈ ಹೇತುವಿನ ಆಭಾವಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾಗಿರುವದೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ
ಸ್ವರೂಪವು. ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತದ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. (ಕರ್ವತವು ಬೆಂಕಿಯು-
ಳ್ಳದ್ದು ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ “ಧೂಮವು ವ್ಯಾಪ್ತವಾಗಿದ್ದು,
ಆದ್ದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು. ಹೇಗೆಂದರೆ, ಸಾಧ್ಯವು ಬೆಂಕಿಯು ಸಾಧ್ಯದ
ಆಭಾವವೆಂದರೆ ಬೆಂಕಿಯು ಅಭಾವವು. ಬೆಂಕಿಯು ಅಭಾವವಿರುವಂಥವದು ಸರೋವರವು
ಇದಲ್ಲದೇ ಅಭಾವವೆಂದರೆ ಧೂಮದ ಆಭಾವವು. ಈ ಧೂಮಾಭಾವಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯು
ಧೂಮವು, ಧೂಮದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಬರುವದು.

ಆದರೆ ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣವು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಇದು, ಜ್ಞಾನವಿಷಯವು, ವಾಚ್ಯವಾ-
ದುದರಿಂದ ಎಂಬ ಕೇವಲಾನವಯಿ “ವಾಚ್ಯ ಹಾಗೂ ಜ್ಞಾನ ವಿಷಯಗಳ [ಹೇತು,
ಸಾಧ್ಯಗಳ] ಆಭಾವವೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಲ್ಲದ್ದರಿಂದ, ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣವು ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ
ಬಾರದೇ, ಅವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವದು. [ಲಕ್ಷಣವು ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಾರದೇ, ಕೆಲವು
ಲಕ್ಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬಂದರೆ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷವುಳ್ಳದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು] ಈ ದೋಷ
ಪರಿಹರಿಸಲು, ಅವಿನಾಭಾವವೆಂದರೆ ಒಂದೇ ಆಧಿಕರಣದಲ್ಲಿರುವಿಕೆಯು, ಈ ಸಮಾನಾ-
ಧಿಕರಣ ನಿಯಮವೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಸ್ವರೂಪವು, ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತದ ಲಕ್ಷಣವು. ಈ
ಸಮಾನಾಧಿಕರಣ ನಿಯಮವೆಂದರೆ, “ಹೇತುವಿನ ಆಧಿಕರಣದಲ್ಲಿರುವ ಆತ್ಯಂತಾಭಾವಕ್ಕೆ
ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾದ ಸಾಧ್ಯದ ಆಧಿಕರಣ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಇದೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಸ್ವರೂಪ
ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತದ ಲಕ್ಷಣವೆಂದಾಯಿತು.

ಯಥಾ-ಪರ್ವತೋ वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमे लक्षणसमन्वयः-हेतुः धूमः, हेत्वधिकरणं महानसं, तद्वृत्त्यंताभावः, जलाभावः, न तु वह्न्यभावः, वह्नेः सत्त्वात्, जलाभावप्रतियोगि जलं, अप्रतियोगि साध्यं वह्निः, तदधिकरणं महानसं, तद्वृत्तिः धूमः, तद्वृत्तित्वम् धूमे, इति लक्षणसमन्वयः ।

इदमपि लक्षणमयुक्तं ऊर्ध्वदेशो वृष्टिमान्, अधोदेशे नदी-पूरादित्यत्र, व्यधिकरणानुमाने हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्या-भावादव्याप्तिः ।

ಈ ನಿಯಮದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವು- “ಸರ್ವತಃ” ಬೆಂಕಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಧೂಮವಿದ್ದ ಕಾರಣ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದ ಹೇತುವಾದ ‘ಧೂಮದಲ್ಲ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು. ಹೇತು, ಧೂಮವು, ಹೇತು ಅಧಿಕರಣವು [ಆಶ್ರಯ] ಆಡುಗೆ ಮನೆ, ಅದರಲ್ಲಿರುವ ಆತ್ಮಂತಾಭಾವವೆಂದರೆ ಜಲದ ಅಭಾವವೇ ಹೊರತು ಬೆಂಕಿಯ ಅಭಾವವಲ್ಲ. ಜಲಾಭಾವಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯು ಜಲವು. ಆಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾದ ಸಾಧ್ಯವು ಬೆಂಕಿಯು ಇದಕ್ಕೆ ಅಧಿಕರಣ [ಆಶ್ರಯ] ವಾದುದು ಆಡುಗೆ ಮನೆ. ಈ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿರುವದು ಧೂಮವು. ಧೂಮದಲ್ಲಿ “ಸಾಧ್ಯ ಸಮಾನಾಧಿಕರಣವು” ಎಂದರೆ “ಸಾಧ್ಯಾಧಿಕರಣ ವೃತ್ತಿತ್ವವು ಬರುವದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣದ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು. [ವಿವರಣೆ]-“ಅವಿನಾಭಾದ ವೆಂದರೆ ಸಾಹಚರ್ಯ ನಿಯಮವು. ಹಾಗೆಂದರೆ ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳು ಒಂದೇ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿರುವದು. ಧೂಮ ಹಾಗೂ ಬೆಂಕಿ ಎರಡೂ ಒಂದೇ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಕೊಂಡೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಇದೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಎಂಬ ಭಾವವು]

ಆದರೆ ಈ ರೀತಿ ಮಾಡಿದ ಲಕ್ಷಣವೂ ಸರಿಯಲ್ಲ. ‘ಮೇಲಿನ ಪ್ರದೇಶವು. ವೃಷ್ಟಿ-ಯುಳ್ಳದ್ದು, ಕೆಳಗಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನದೀಪುರ ಇರುವದರಿಂದ’ ಎಂಬ ವೃದ್ಧಿಕರಣ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ, ಒಂದೇ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿರಬೇಕೆಂಬ ಸಾಹಚರ್ಯನಿಯಮ ಬಾರದೇ, ಲಕ್ಷಣವು ಅವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. [ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಾದ ವೃಷ್ಟಿಯು ಮೇಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಹೇತುವಾನ ನದೀಪುರವು ಕೆಳಗಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದರಿಂದ ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳು ಒಂದೇ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಹೇತು. ಸಾಧ್ಯಗಳು ಒಂದೇ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ನಿಯಮದಿಂದ ಇರುವದು, ಎಂಬ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಲಕ್ಷಣ ಬರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷವು]

"ಅतो व्याप्तिर्नाम साहचर्यनियमः, साहचर्यं च स्वदेशक-
 लागतस्य हेतोः, स्वदेशकालविशेषगतेन. साध्येन संबंधमात्रं, न
 तु सामानाधिकरण्यं विवक्षितं, तादृशಸಂಬಂಧಸ್ಯ ನಿಯಮೋ ನಾಮ-
 अव्यभिचरितत्वं, तथा चाव्यभिचरितसाध्यसंबंधो व्याप्तिरित्यु-
 क्तं भवति, संबंधस्याव्याभिचरितत्वं च स्वाभाविकत्वं, अतो
 हेतुधर्मस्य, अव्यभिचारस्य, कथं (साध्य) संबंधविशेषणत्वमिति
 चोद्यानवकाशः । अव्यभिचरितेत्यस्य स्वाभाविकत्वार्थं कथनेनैवेति
 ज्ञेयम् ,, इति वेदेशीये भावाविवरणे उक्तम् ।
 एवमंगीकारेण व्यधिकरणಾನुमाने, कार्यकारणभावरूपस्याव्य-
 भिचरितसंबंधस्य सत्त्वात्, पूर्वोक्तमव्याप्तिदूषणं भಕ್ತतामपि स-
 मानमिति चोद्यमपि निरस्तम् ।

ಆದ್ದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೆಂದರೆ ಸಾಹಚರ್ಯ ನಿಯಮವು ಸಾಹಚರ್ಯ
 ವೆಂದರೆ, ತನಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ, ದೇಶ ಕಾಲದಲ್ಲಿರುವ ಹೇತುವು, ತನಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ದೇಶ
 ಕಾಲದಲ್ಲಿರುವ ಸಾಧ್ಯದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದೇ ಆಗಿದೆ. ಹೊರತು ಒಂದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ
 ಕೂಡಿ ಇರಬೇಕೆಂಬ ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಇಂತಹ ಹೇತು ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳ, ನಿಯಮ ವೆಂದರೆ,
 ವ್ಯಭಿಚರಿತವಾಗದೇ ಇರುವದೆಂದು ಅರ್ಥವು. ಹೀಗೆ ಹೇತುವಿಗೆ ಅವ್ಯಭಿಚರಿತವಾದ
 ಸಾಧ್ಯದ ಸಂಬಂಧವೇ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು, ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳ
 ಸಂಬಂಧವು ಅವ್ಯಭಿಚರಿತವಾಗಿರುವದೆಂದರೆ, ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧ ಇರಬೇಕೆಂಬ ಭಾವವು
 ಹೀಗೆ ಹೇಳುವುದರಿಂದ, ಅವ್ಯಭಿಚರಿತ ವೆಂಬುದು (ತನ್ನ ಸಾಧ್ಯ ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆಡೆಗೆ
 ಹೋಗದಿರುವುದು) ಹೇತುವಿನ ಧರ್ಮವಾಗಿದ್ದು, ಈ ಅವ್ಯಭಿಚರಿತ ಧರ್ಮವು ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ
 ವಿಶೇಷಣ ಹೇಗಾಗುವದೆಂಬ ಜೊಡ್ಡುಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, ಅವ್ಯಭಿಚರಿತವೆಂದರೆ
 ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ವೆಂಬ ಅರ್ಥ ಹೇಳುವುದರಿಂದ ಮೇಲಿನ ದೋಷಾಪತ್ತಿ ಮಾಡಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ
 ವೆಂಬುದಾಗಿ ೩ ನೇ ದೇಶೀತಿರ್ಥರು ತಮ್ಮ ಭಾವ ನಿವರಣ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ
 ಮೇಲಿನಂತೆ (ನಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ವ್ಯಭಿಚರಣ
 ಅನುಮಾನವಲ್ಲಯ್ಯೋ, ಮೇಲಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿದೆ, ಕೇಳಿ ನ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನದೀಪುರ-
 ನಿರುವದರಿಂದ ಎಂಬಲ್ಲಿ)ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳಿಗೆ ಕಾರ್ಯ ಕಾರಣ ರೂಪ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂ-
 ಧವಿರುವದೆಂದು ನೈಯಾಯಿಕರ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಹೇಳಿದ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ದೋಷವು ಇಲ್ಲಿಯೂ ಬರಲಿ
 (ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಗೂ ಸಮಾನವಾಗಿ) ಎಂಬ ಅಪತ್ತಿಯ ನಿರಸ್ತವಾಯಿತು.

ಯದर्थं व्याप्तिनिरूपणं कृतं तदिदानीं व्याप्यस्वरूपं निरूप्य-
ते-व्याप्तेः कर्म व्याप्यं, व्याप्तेः कर्तुं व्यापकम् 'वन्हिः' धूमं
व्याप्नोतीति व्यवहारात्, एवं च व्यापनक्रियायाः कर्म व्याप्यं,
व्यापनक्रियायाः कर्तुं व्यापकं, यथा—धूमस्याग्निना व्याप्तिर्ना-
म अवग्रभिचरितसंबन्धः (स्वाभाविकसंबन्धः), यत्र धूमस्तत्रा-
ग्निरिति नियमात्, अत्र धूमो व्याप्यः, अग्निर्व्यापक इति
ज्ञेयम् ।

॥ इति नैयायिकोक्तव्याप्तिभंगपूर्वकव्याप्तिस्वरूपव्याप्यव्यापक
स्वरूपनिरूपणम् ॥

३) धर्माणामानन्त्यात् तेषु कयोरन्योन्यव्याप्यव्यापकभावः,
कयोः व्याप्यव्यापकभावमात्रं, कयोर्व्याप्यव्यापकभाव एव ना-
स्तीति जिज्ञासायामुच्यते ।

चतुष्टयी धर्माणां स्थितिः १) केचित् समव्याप्ताः २)
केचित् विषमव्याप्ताः,

ವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿರೂಪಣೆ ನಂತರ, ವ್ಯಾಪ್ಯ ಸ್ವರೂಪವು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ
ಕರ್ಮವು ವ್ಯಾಪ್ಯವು, ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಕರ್ತೃ ವ್ಯಾಪಕವು. ಏಕೆಂದರೆ ಅಗ್ನಿಯು ಧೂಮವನ್ನು
ವ್ಯಾಪಿಸುತ್ತದೇ ಯೆಂಬ ವ್ಯವಹಾರವಿರುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪನ ಕ್ರಿಯೆಗೆ ಕರ್ಮ-
ವಾದುದು ವ್ಯಾಪ್ಯವು, ಹಾಗೂ ಕರ್ತೃವಾದುದು ವ್ಯಾಪಕವು, ನಂತರ ಹಾಗೇ ಧೂಮಕ್ಕೆ ಅ-
ಗ್ನಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆಯೆಂದರೆ, ಎಲ್ಲಿ ಧೂಮವೋ ಅಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯೆಂಬ ನಿಯಮವದರಿಂದ
ಅನ್ಯಭಿಚರಿತವಾದ [ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾದ] ಸಂಬಂಧವಿದೆಂದು ಅರ್ಥವು. ಈ ವ್ಯಾಪ್ತಿ
ನಿಯಮದಲ್ಲಿ ಧೂಮವು ವ್ಯಾಪ್ಯವು ಹಾಗೂ ಅಗ್ನಿಯು ವ್ಯಾಪಕವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೩] ವ್ಯಾಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಕ ಭಾವಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಹಾಗೂ ಹೊಂದದೇ ಇರುವ
ಧರ್ಮಗಳ ನಿರೂಪಣೆ—

ಧರ್ಮಗಳು ಅನಂತವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಅನ್ಯೋನ್ಯವಾಗಿ
ವ್ಯಾಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಕ ಭಾವವಿದೆ, ಯಾವ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಕ ಭಾವವೇ ಇಲ್ಲ-
ವೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಧರ್ಮಗಳು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿವೆ.

i] ಹಲವು ಸಮಾನವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳ ಧರ್ಮಗಳು. ii] ಹಲವು ವಿಷಮ ವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ಯುಳ್ಳ ಧರ್ಮಗಳು.

३) केचित् व्यभिचारिणः ४) केचित् विरुद्धाश्चेति ।

१) समव्याप्ता यथा—निषिद्धत्वपापसाधनत्वे, यत्र निषिद्धत्वं तत्र पापसाधनत्वम्, यत्र पापसाधनत्वं तत्र निषिद्धत्वमिति द्वयोरन्योन्यं व्याप्यव्यापकभावः, एवं विहितत्वधर्मसाधनत्वादयः

२) विषमव्याप्ता यथा, धूमवत्त्वाग्निमत्त्वे, यत्र धूमत्वं तत्राग्निमत्त्वं, न्यूनवृत्ति धूमवत्त्वं व्याप्यम्, अधिकवृत्त्यग्निमत्त्वं व्यापकमेवेति, तयोर्विषमव्याप्तत्वम्. (न च यत्राग्निमत्त्वं तत्र धूमत्वमिति वर्तते, अयोगोलकादौ व्यभिचारात्, अतो विषमव्याप्तत्वमेव तयोर्ज्ञेयं), एवं कृतकत्वानित्यत्वादयः ।

३.) केचिद्व्यभिचारिणः—यथा पाचकत्वपुरुषत्वे,

iii] ಹಲವು ವ್ಯಭಿಚಾರವುಳ್ಳ ಧರ್ಮಗಳು. iv] ಹಲವು ಸರಸ್ವರ. ನಾಗಿ ನಿಷಿದ್ಧವಾದ ಧರ್ಮಗಳು. ಸಮಾನ್ಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆ— 'ನಿಷಿದ್ಧತ್ವ' ಹಾಗೂ "ಸಾಪ ಸಾಧನತ್ವ" ವೆಂಬ ಧರ್ಮಗಳು. ಎಲ್ಲಿ ನಿಷಿದ್ಧತ್ವವಿದೆಯೋ ಅಲ್ಲಿ ಸಾಪ ಸಾಧನತ್ವವಿದೆ, ಅದರಂತೆ ಎಲ್ಲಿ ಸಾಪ ಸಾಧನತ್ವವಿದೆಯೋ ಅಲ್ಲಿ ನಿಷಿದ್ಧತ್ವವಿದೆ. [ಪ್ರಾಣಿ ಹಿಂಸೆಯಲ್ಲಿ] ಈ ಎರಡೂ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಅನ್ಯೋನ್ಯ ವ್ಯಾಪ್ತ ವ್ಯಾಪ-
ಕಭಾವವಿದೆ. ಕಾರಣ ಈ ಎರಡೂ ಧರ್ಮಗಳು ಸಮವ್ಯಾಪ್ತ ಧರ್ಮಗಳು. ಇದರಂತೆಯೇ, ವಿಷಮತ್ವ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಸಾಧನತ್ವಗಳಿಗೂ ಅನ್ಯೋನ್ಯ ವ್ಯಾಪ್ತ ವ್ಯಾಪಕ ಭಾವವಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ii] ವಿಷಮ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆ—'ಧೂಮವತ್ವ' ಹಾಗೂ "ಅಗ್ನಿವತ್ವ" ಧರ್ಮಗಳು. ಎಲ್ಲಿ ಧೂಮವಿದೆ ಅಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಧೂಮವು [ನ್ಯೂನ್ಯವೃತ್ತಿಯಾದುದು] ವ್ಯಾಪ್ಯವು, ಹೆಚ್ಚಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಅಗ್ನಿಯು [ಅಧಿಕವೃತ್ತಿಯಾದುದು] ವ್ಯಾಪಕವು, ಈ ಎರಡೂ ಧರ್ಮಗಳು ವಿಷಮ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳವು. 'ಕಾಯ ಕಬ್ಬಿಣ' ದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯಿದ್ದರೂ ಧೂಮವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ, ಎಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯೋ ಅಲ್ಲಿ ಧೂಮವು ಎಂದು ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಹಾಗೆ ಹೇಳದಲ್ಲಿ ವ್ಯಭಿಚಾರ ಬರುತ್ತದೆ. [ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಹೇತು ಬಂದರೆ ವ್ಯಭಿಚಾರವು] ಕಾರಣ ಎರಡು ಧರ್ಮ ಅನ್ಯೋನ್ಯವಾಗಿ ವ್ಯಾಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಕ ಭಾವಗಳನ್ನು ಹೊಂದಲಾರದೇ, ವಿಷಮ ವ್ಯಾಪ್ತಗಳಾಗಿವೆ ಇದರಂತೆಯೇ, ಕೃತಕತ್ವ-ಅನಿತ್ಯತ್ವ ಧರ್ಮಗಳು.

iii] ವ್ಯಭಿಚಾರವುಳ್ಳ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆ—'ಸಾಚಕತ್ವ' ಹಾಗೂ 'ಪುರಷತ್ವ' ಧರ್ಮಗಳು.

ಪಾಚಕತ್ವಂ, ಪುರುಷತ್ವಂ ವಿಹಾಯ ಸ್ತ್ರೀಪು ವರ್ತತೇ, ಪುರುಷತ್ವಮಪಿ ಪಾಚಕತ್ವ-
ಪರಿಹारेण, अपचति पुरुषे वर्तते, ते अपि नान्योन्यं व्याप्य-
व्यापकभावं अर्हतः, सत्यपि संबन्धे परस्परव्यभिचारित्वात् ।
एवं भूतत्वमूर्तत्वादयः ।

४) विरुद्धाः—परस्परपरिहारेणैव वर्तमाना इति यावत्,
यथा—गोत्वाश्वत्वे, यत्र गोत्वं, न तत्र सर्वथाऽश्वत्वं, यत्राश्व-
त्वं, न तत्र सर्वथा गोत्वं, तत्र नान्योन्यं व्याप्यव्यापकभावः, सं-
बंधस्यैवाभावात् । एवं गजत्वसिंहत्वादयोऽपि ।

॥इति व्याप्यव्यापकभावापन्नतदनापन्नधर्मनिरूपणम् ॥

४) उपपत्तिशब्दोक्तव्याप्यस्याನುಮಾನತ್ವं निरूप्यते—अनुमानं
नाम अनुमीयतेऽनेमेत्यनुमानं, अनुमितिकरणत्वं अनुमानस्य लक्षणं,

‘ ಸಾಚಕ ’ ಧರ್ಮವು ಪುರುಷರಲ್ಲಿದೆಯಲ್ಲದೇ ಸ್ತ್ರೀಯರಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ.
ಆದರಂತೆ “ಪುರುಷ” ಧರ್ಮವು ಸಾಚಕರಾದವರಲ್ಲಿರುವದಲ್ಲದೇ, ಅಸಾಚಕರಾದವರಲ್ಲಿಯೂ
[ಅಡುಗೆ ಮಾಡಲು ಬಾರದವರಲ್ಲಿಯೂ] ಇದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಎರಡೂ ಧರ್ಮಗಳು
ವ್ಯಾಪ್ಯವ್ಯಾಪಕ ಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದಿಲ್ಲ. ಸಂಬಂಧವಿದ್ದರೂ ಪರಸ್ಪರ ವ್ಯಭಿಚಾರವುಳ್ಳ
ವಾಗಿವೆ. ಇದರಂತೆಯೇ “ಭೂತತ್ವ”-“ಮೂರ್ತತ್ವ” ಧರ್ಮಗಳು ಪರಸ್ಪರ ವ್ಯಭಿಚಾರ-
ವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ವ್ಯಾಪ್ಯವ್ಯಾಪಕ ಭಾವ ಹೊಂದಿರುವದಿಲ್ಲ.

iv] ವಿರುದ್ಧ ಧರ್ಮಗಳು—ವಿರುದ್ಧ ಧರ್ಮಗಳೆಂದರೆ ಪರಸ್ಪರ ಪರಿಹಾರದಿಂ-
ರುವ ಧರ್ಮಗಳು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ - “ಗೋತ್ವ” “ಆಶ್ವತ್ವ” [ಆಕಳು-ಕುದುರೆ ಧರ್ಮ-
ಗಳು] ಆಕಳಿನಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ ಧರ್ಮವಿಲ್ಲ. ಕುದುರೆಯಲ್ಲಿ ಆಕಳ ಧರ್ಮವಿಲ್ಲ. [ಬುದು
ಧರ್ಮವಿರುವಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಧರ್ಮವಿರಲಾರದು] ಹೀಗೆ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧವೇ
ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ, ವ್ಯಾಪ್ಯವ್ಯಾಪಕ ಭಾವವೂ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಇದರಂತೆ “ಗಜತ್ವ”, “ಸಿಂಹತ್ವ”
ಪೊದಲಾದ ಧರ್ಮಗಳು ವ್ಯಾಪ್ಯ-ವ್ಯಾಪಕ ಭಾವ ಹೊಂದಲಾರದ ಧರ್ಮಗಳು.

iv] ಅನುಮಾನ ಸ್ವರವು ಕಥನವು ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೆ ಅನುಮತಿ ಜನಕತ್ವ ಸಮ-
ರ್ಥನೆಯು.

ಉಪಪತ್ತಿ ಶಬ್ದದಿಂದ ಕಳೆದುಹೋದ ವ್ಯಾಪ್ಯವು “ಅನುಮಾನ” ಎಂದು ಹೇ-
ಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಯಾವುದರಿಂದ ಅನುಮತಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಯೋ ಅದೇ ಅನುಮಾನವು.
ಆದರ ಲಕ್ಷಣ. ಅನುಮತಿಗೆ ಕರಣವು ಅನುಮಾನವು.

ತच्च व्याप्य एव आस्ति, तथा च व्याप्यो धर्मो, व्या-
पकप्रमितिसाधनं भवन्नेवामानमित्युच्यत इति ज्ञेयम् । व्या-
पकश्चानुमेय इति ।

೧) ನನು ವ್ಯಾಪ್ಯೋ ಧೂಮೋ ವ್ಯಾಪಕಪ್ರಮಿತಿ ಜನಯನ್ನನುಭಾಮಾನಂ
ಭವತಿ ಚೇತ್ ವ್ಯವಹಿತಧೂಮೋಽಪಿ ಅಗ್ನಿಪ್ರಮಾಂ ಜನಯೇತ್, ನ ಹಿ ಜನ-
ಯತಿ, ಅನುಭವವಿರೋಧಾತ್, ತಥಾಚ್ಚ ವ್ಯವಹಿತಧೂಮೇ ಅನುಮಾನರೂಪೇ ನಿ-
ರ್ದೋಷೋಪಪತ್ತಿತ್ವಸತ್ತ್ವಾದತಿವ್ಯಾಪ್ತಿರिति ಚೇದುಚ್ಯತೇ ।

ನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವದನುಮಾನಮಜ್ಞಾತಂ ಸತ್ ಸಾಧ್ಯಪ್ರಮಿತಿ ಜನಯತಿ, ಕಿಂ
ತು ಸಮ್ಯಕ್ ಜ್ಞಾತಮೇವ, ತಥಾ ಚ ವ್ಯಾಪ್ಯೋ ಧೂಮಃ, ಇಂದ್ರಿಯಕ್ತ್ ನ
ಸತ್ತಾಮಾತ್ರೇಣ ಪ್ರಮಾಕರಣಂ, ಕಿಂ ತು ಪ್ರಮಿತ ಎವಂ ತಥಾ, ಎವಂ ಚ
ವ್ಯವಹಿತವ್ಯಾಪ್ಯರೂಪಧೂಮೇ, ಅಜ್ಞಾತತ್ವರೂಪದೋಷಸ್ಯೈವ ಸತ್ತಾನ್ಮಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ರिति ಧ್ಯೇಯಮ್ ।

ಈ ಲಕ್ಷಣವು ವ್ಯಾಪ್ಯದಲ್ಲಿ [ಎಂದರೆ, ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಹೇತುವಾದುದರಲ್ಲಿ]
ಇರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಪ್ಯ ಧರ್ಮವು ವ್ಯಾಪಕ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾಗಿ ಅನುಮಾ-
ನವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಪಕವು ಅನುಮೇಯ ಎಂದರೆ, ಅನುಮತಿ ವಿಷಯ-
ವಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಶಂಕಾ- ವ್ಯಾಪ್ಯವಾದ ಧೂಮವು ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಅಗ್ನಿಯ ಪ್ರಮಿತಿಯನ್ನು
ಹುಟ್ಟಿಸಿ ಅನುಮಾನವಾದಲ್ಲಿ, ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣದೇ ಇದ್ದ ಧೂಮವು ಸಹ ಅಗ್ನಿಯ
ಪ್ರಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಲಿ. ಆದರೆ ಇದು ಅನುಭವ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಕಾಣದ ಧೂ-
ಮವು ಅಗ್ನಿಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರದು. [ಧೂಮ ಜ್ಞಾನವೇ ಅನುಮತಿ ಜನಕ-
ವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದರಿಂದ] ಕಾಣದಿರುವ ಧೂಮವೂ ನಿರ್ದೋಷವಾದ ಉಪಪತ್ತಿಯಾದು-
ದರಿಂದ, ಅನುಮಾನ ಲಕ್ಷಣವು ಅಲ್ಲಿ ಬಂದು, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವದೆಂದು ಶಂಕಾ
ಮಾಡಿದರೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರವು ಹೀಗಿದೆ- ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಂತೆ ಅನುಮಾನವೂ [ಧೂಮವೂ]
ಅಜ್ಞಾತವಾಗಿ ಸಾಧ್ಯ ಪ್ರಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಚನ್ನಾಗಿ ಜ್ಞಾತವಾಗಿಯೇ
ಸಾಧ್ಯ ಪ್ರಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೇ, ವ್ಯಾಪ್ಯವಾದ ಧೂಮವು ಇಂದ್ರಿಯ-
ಗಣಕ್ಕೆ ಕೇವಲ ಸತ್ತಾ [ಇರುವಿಕೆ] ಮಾತ್ರದಿಂದ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾಗಲಾರದು. ಆದರೆ
ಜ್ಞಾತವಾಗಿಯೇ ಬೆಂಕಿ [ವಸ್ತು] ಯ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾಗುತ್ತದೆ. ಎಂದ ಮೇಲೆ
“ಕಾಣದ ಧೂಮವು” ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾಗದೇ ಅಜ್ಞಾತವಾಗಿ, ವ್ಯಾಪ್ಯವಾಗಿದ್ದರೂ
ಅಜ್ಞಾತವೆಂದು ಮೋಷವಿರುವ ಕಾರಣ, ಅಲ್ಲಿ

೨) ತಥಾಪಿ ನಾರಿಕೇಲದ್ವಿಪವಾಸಿನೋಽಜ್ಞಾತಧೂಮಾಗ್ನಿವ್ಯಾಪ್ತಿಮತಃ ಪು-
ರಷಸ್ಯ, ದೇಶಾಂತರಗತಸ್ಯಧೂಮಪ್ರಮಿತಾವಪಿ ಕಸ್ಮಾನ್ಮಾಗ್ನಿಪ್ರಮೋದಯಃ, ತ-
ಚ್ಯತೇ--ತಸ್ಯ ಧೂಮಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನೇಽಪಿ ಅಗ್ನಿವ್ಯಾಪ್ತತಯಾ ಧೂಮಜ್ಞಾನಾಭಾ-
ವಾದಿತಿ ।

೩) ಜ್ಞಾತವ್ಯಾಪ್ತಿಕಸ್ಯಾಪಿ ಕದಾಚಿದಗ್ನಿಪ್ರಮಾಢಾ ಅನುಪಪತ್ತಿಃ, ಕುತ
ಇತಿ ಚೇತ್-ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ಮರಣಾಭಾವಾದೇವ ತತ್ಪ್ರಮಾಢುದಯಃ !

‘ನಿರ್ದೋಷ ಉಪಪತ್ತಿ’ ಎಂಬ ಅನು-

ಮಾನದ ಲಕ್ಷಣವು ಬರಲಾರದ ರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲವು. [ವಿವರಣೆ-ಕಾ-
ಣಲಾರದ [ಅಜ್ಞಾತವಾದ] ಧೂಮವು ಉಪಪತ್ತಿಯಾದರೂ, ಅಜ್ಞಾತರೂಪ ದೋಷದಿಂದ
ಕೂಡಿದ್ದರಿಂದ, ನಿರ್ದೋಷವಾದ ಉಪಪತ್ತಿಯಾಗಲಾರದು ಎಂಬ ಭಾವವು.

೨] ಆದರೂ, ಬೆಂಕಿಯನ್ನೇ ಅರಿಯದ, ಹಾಗೂ ಧೂಮ-ಅಗ್ನಿಗಳ ವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಜ್ಞಾನವೇ ಇಲ್ಲದ ತೆಂಗಿನದ್ವೀಪ ನಿವಾಸಿಯಾದ ಪುರುಷನೊಬ್ಬನು, ದೇಶಾಂತರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ
‘ಧೂಮ’ವನ್ನು ನೋಡಿ ಧೂಮ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದರೂ, ಅಗ್ನಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂ-
ದುವದಿಲ್ಲ. ಎಂದ ಮೇಲೆ ವ್ಯಾಪ್ತಜ್ಞಾನವು ಅನುಮತಿ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆಯೆಂದು ಹೇಳಿದುದು
ಹೇಗೆ ಸರಿ? ಹೀಗೆ ಅಕ್ಷೇಪಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ಹೀಗಿದೆ- ತೆಂಗಿನ ದ್ವೀಪ ನಿವಾಸಿಗೆ
ದೇಶಾಂತರದಲ್ಲಿ ಧೂಮ ಜ್ಞಾನವಾದರೂ, ಆ ಧೂಮವು ಅಗ್ನಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವಾಗಿ-
ದೆಯೆಂಬ ಜ್ಞಾನವಾಗಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಅವನಿಗೆ ಅಗ್ನಿಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟುವದಿಲ್ಲ. [ವಿವರಣೆ-
ಕೇವಲ ವ್ಯಾಪ್ತದ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಅನುಮತಿ ಹುಟ್ಟುವದಿಲ್ಲ. ಧೂಮವು ವಹ್ನಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತವು
ಎಂಬ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಕೂಡಿದ ವ್ಯಾಪ್ತ ಜ್ಞಾನವು, ಅನುಮತಿ ಜನಕವಾಗುವದೆಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು.]

೩] ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನವುಳ್ಳವನಿಗೂ ಸಹ ಕದಾಚಿತ್ ಅಗ್ನಿ ಪ್ರಮಾ ಹುಟ್ಟದೇ
ಇರುವುದು ಕಂಡಿದೆ. ಎಂದ ಮೇಲೆ, ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನವುಳ್ಳವನಿಂದ ಜ್ಞಾತವಾದ ವ್ಯಾಪ್ತವು
[ಉಪಪತ್ತಿಯು] ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದೆಂಬುದು ಹೇಗೆ? ಈ ಶಂಕೆಯೂ
ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಧೂಮದ ಜ್ಞಾನ ಹೊಂದಿದ ಪುರುಷನಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನವಿದ್ದರೂ
ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಸ್ಮರಣೆ ಬಾರದೇ ಇದ್ದಾಗ ವ್ಯಾಪ್ತಕಸಾದ ‘ಅಗ್ನಿ’ಯ ಅನುಮತಿ ಹು-
ಟ್ಟುವದಿಲ್ಲ. ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಸ್ಮರಣೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ವ್ಯಾಪ್ತ ಜ್ಞಾನವು ಅನುಮತಿ ಜನ-
ನಾಗುವದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೪) ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ಮರಣವತ್, ಪರ್ವತೇ ಧೂಮಂ ದೃಶ್ಯತೋಽಪಿ ಕಥಂ ಪರ್ವತಾ-
ದನ್ಯತ್ರಾಗ್ನಿಪ್ರಮಾಣಃ ಇತಿ ಚೇತ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿಪ್ರಕಾರಮಪೇಕ್ಷ್ಯ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನಸ್ಯ
ಲಿಂಗಜ್ಞಾನಜನಕತ್ವನಿಯಮಾತ್, ಇದಮುಕ್ತಂ ಭವತಿ-ಯದಿ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಯಸ್ಯ
ಲಿಂಗಸ್ಯ, ವ್ಯಾಧಿಕರಣೇನೈವ ಸಾಧ್ಯೇನ ವಿನಾಽವಸ್ಥಾನರೂಪಾ ತರ್ಹಿ ವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಃ ಸ್ವಭಾವಾನುಸಾರೇಣ ತಸ್ಯ ಲಿಂಗಸ್ಯ ಸ್ವಾಧಿಕರಣೇ ಪಕ್ಷೇ ಸಾಧ್ಯಪ್ರ-
ಮಿತೀಜನಕತ್ವಂ, ಸಾ ವ್ಯಾಪ್ತೀರ್ಯದಿ ಯಸ್ಯ ಲಿಂಗಸ್ಯ ಸ್ವಸಮಾನಾಧಿ-
ಕರಣೇನೈವ ಸಾಧ್ಯೇನ ವಿನಾ ಅನವಸ್ಥಾನರೂಪಾ ತರ್ಹಿ ತದನುಸಾರೇಣ ಲಿ-
ಗಸ್ಯ ಸ್ವಾಧಿಕರಣಂ ಏವ ಪಕ್ಷೇ ಸಾಧ್ಯಾನುಮಿತೀಜನಕತ್ವಂ, ಧೂಮಸ್ಯ ತು
ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ವಸಮಾನಾಧಿಕರಣೇನೈವ ಸಾಧ್ಯೇನ (ವಹ್ನಿನಾ) ವಿನಾಽನವ-
ಸ್ಥಾನರೂಪಾ ಇತಿ, ತಸ್ಯ ಧೂಮಸ್ಯ ಸ್ವಾಧಿಕರಣೇ ಪಕ್ಷೇ ಏವ ಸಾಧ್ಯಾ-
ನುಮಿತೀಜನಕತ್ವಾತ್ ನ ಪರ್ವತಾದನ್ಯತ್ರ ವಹ್ನಿಪ್ರಮಾಣಃ ಇತಿ,

೪] ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಧೂಮವನ್ನು ನೋಡಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸ್ಮರಣೆಯುಳ್ಳವನಿಗೂ, ಪರ್ವತ
ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆಡೆಗೆ ವಂದಿಪ್ರಮಾಣ ಎಕೆ ಹುಟ್ಟುವದಿಲ್ಲ? ಇದಕ್ಕೆ ಹೀಗೆ ಉತ್ತರವಿದೆ.
ನಾ ಪ್ತಿ ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಪೇಕ್ಷಿಸಿ ಲಿಂಗ ಜ್ಞಾನವು ಲಿಂಗ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ.
[ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಧೂಮ ಜ್ಞಾನವು ಅಗ್ನಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ] ಇದರ
ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಹೀಗಿದೆ- ಯಾವ ಲಿಂಗವು ತನ್ನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿದ್ದು
ಸಾಧ್ಯದಿಂದ ತಾನು ಬಿಟ್ಟು ಇರುತ್ತದೆಯೋ, ಆ ಲಿಂಗವು ತನ್ನ ಸಾಧ್ಯದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ
ಸಂಬಂಧ ರೂಪ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗನುಸರಿಸಿ ತನ್ನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ [ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ]
ಸಾಧ್ಯ ಪ್ರಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. [ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಕೆಳಗಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿಯ ನದೀ-
ಶರವು, ತನ್ನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಮೇಲಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿ ವೃಷ್ಟಿ
ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧವೇ ಹಾಗೆ] ಇನ್ನು
ಯಾವ ಲಿಂಗವು ತನಗೆ ಸಮನಾಧಿಕರಣದಲ್ಲಿದ್ದು (ಒಂದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿದ್ದು) ಸಾಧ್ಯ ಬಿಟ್ಟು
ಇರುವ ಅಕ್ಕಿವಿಲ್ಲವೋ, ಆ ಲಿಂಗವು ತಾನು ಇದ್ದ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿಯೇ ಸಾಧ್ಯ ಪ್ರ-
ಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ ಪ್ರಕೃತ ಧೂಮವು ತನ್ನ ಸಮನಾಧಿಕರಣವುಳ್ಳ (ಒಂದೇ
ಅಧಿಕರಣವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ) ಸಾಧ್ಯವಾದ ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇರುವವು ಸಾಧ್ಯವಿ-
ಲ್ಲದಿಂದ, ಆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗನುಸಾರವಾಗಿ, ತನಗೆ ಅಧಿಕರಣ (ಅಶ್ರಯ) ವಾದ ಪಕ್ಷದ-
ಲ್ಲಿಯೇ ಎಂದರೆ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿಯೇ ಅಗ್ನಿ ಅನುಮಿತಿಯನ್ನು (ಜ್ಞಾನವನ್ನು) ಹುಟ್ಟಿ-
ಸುತ್ತದೆ ಹೊರತು ಬೇರೆಡೆಗೆ ಅಗ್ನಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದಿಲ್ಲ.

एवं च लिंगस्य साध्यप्रमाजनकत्वं व्याप्तिप्रकारसंबन्धमपेक्ष्य वक्तव्यमित्युक्तं भवति ।

इति अनुमानस्वरूपकथनेन तस्यानुमितिजनकत्व समर्थनम्

५) तत्र के व्याप्तिप्रकारा इति चेत्-व्याप्तिप्रकारो नव निरूप्यते-

१) कयोश्चित् समानदेशकालयोर्व्याप्तिः, यथा-रसस्य रूपेण (देशे) यत्र रसः तत्र रूपम्, (काले) यदा रसः तदा रूपमिति व्याप्तिः, पृथिवीजलयोर्ज्या ।

२) कयोश्चित् समानदेशत्वेऽपि भिन्नकालयोर्यथा-धूमस्याग्निता, यत्र धूमस्तत्राग्निरिति वन् न समानकालत्वम्, कार्यकारणभावापत्तत्वेन, धूमाग्न्योः पूर्वापरकालिकत्वनियमात् ।

३) कयोश्चित् समानकालत्वेऽपि भिन्नदेशयोः, यथा-कृतिकोदयस्य रोहिण्युदयसान्निध्येन ।

ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರಕಾರವು ಹೇಗಿರುವದೋ, ಅದರಂತೆ ಲಿಂಗವು ಸಾಧ್ಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೫] ಒಂಬತ್ತು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರಕಾರಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ಪೂರ್ವಕ ಅನುಮಾನ ಸಮರ್ಥನೆ-

ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಎಷ್ಟು ಎಂದರೆ, ಅವು ಒಂಬತ್ತು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

೧) ಕೆಲವು ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸಮಾನ ದೇಶ ಹಾಗೂ ಸಮಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಂಟು. ಉದಾ:- ರಸಕ್ಕೆ ರೂಪದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಎಲ್ಲಿ ರಸವೋ ಅಲ್ಲಿ ರೂಪವು ಹಾಗೆಯೇ ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಸವೋ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ರೂಪವು. ಪೃಥಿವೀ, ನೀರುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕಂಡಿದೆ.

೨) ಕೆಲವು ಧರ್ಮಗಳು ಸಮಾನ ದೇಶದಲ್ಲಿರುವರೂ ಭಿನ್ನಕಾಲಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಉದಾ:- ಧೂಮಕ್ಕೆ ಅಗ್ನಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಯಾವ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಧೂಮವಿರುವದೋ ಅದೇ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯಿರುವದು. ಈ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸಮಾನ ಕಾಲವಿಲ್ಲ. ಎಕೆಂದರೆ ಧೂಮ-ಾಗ್ನಿಗಳು ಕಾರ್ಯಕಾರಣ ರೂಪ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಪೂರ್ವಾಪರ ಕಾಲೋದಗಣೆ ಹೊರತು ಸಮಾನ ಕಾಲೋದಗಣೆ.

೪) ಕಯೋಶ್ವಿತ್ ಭಿನ್ನದೇಶಕಾಲಯೋರ್ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಯಥಾ ಅಧೋ ದೇಶೇ ನ-
ದೀಪರಸ್ಯ, ಉರ್ಧ್ವದೇಶವೃಷ್ಟಾಚಾ ।

೫) ಕಸ್ಯಚಿದ್ ಅಯಾವದ್ಧರ್ಮಭಾವಿನಃ, ಸಮಾನದೇಶತ್ವೇಽಪಿ ಯಾವದ್ಧರ್ಮ-
ಭಾವಿನಾ ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ (ಎವಂ ಸರ್ವತ್ರ), ಯಥಾ ಪತನಸ್ಯ ಗುರುತ್ವೇನ ವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಃ ಅತ್ರಾಯಾವದ್ಧರ್ಮಭಾವಿ ಪತನಂ, ಯಾವದ್ಧರ್ಮಭಾವಿ ಗುರುತ್ವಮ್) ।

೬) ಕಸ್ಯಚಿತ್ ಏಕದೇಶಸಂಬಂಧೇಽಪಿ ಯಾವದ್ಧರ್ಮಭಾವಿನಃ ಧರ್ಮ್ಯುತ್ತರಕಾ-
ಲೀನೇನ, ಯಥಾ-ಶರೀರತ್ವಸ್ಯ ವಿನಾಶೇನ (ವಿನಶ್ಯದವಸ್ಥಾ ಗ್ರಾಹ್ಯಾ)
ಯಚ್ಚರೀರಂ ತದ್ವಿನಾಶೀತಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ।

೩) ಕೆಲವು ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸಮಾನ ಕಾಲೀನತ್ವವಿದ್ದರೂ ಭಿನ್ನದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ಯಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾ:- ಕೃತ್ರಿಕಾ ನಕ್ಷತ್ರದ ಉದಯಕ್ಕೆ ರೋಹಿಣೀ ನಕ್ಷತ್ರದ ಸಾನಿಧ್ಯವು.
[ಕೃತ್ರಿಕಾ ಹಾಗೂ ರೋಹಿಣೀ ನಕ್ಷತ್ರಗಳು ಸಮಾನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಉದಯವಾದರೂ
ಭಿನ್ನದೇಶದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ ಹೀಗೆ ಇವುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ರೂಪ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಂಟು]

೪) ಕೆಲವು ಧರ್ಮಗಳು ಭಿನ್ನ ದೇಶ ಹಾಗೂ ಭಿನ್ನ ಕಾಲದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ಯುಳ್ಳವುಗಳಾಗಿವೆ. ಉದಾ:- ಕೆಳಗಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನದೀಪುರಕ್ಕೆ ಮೇಲಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿಯ
ವೃಷ್ಣಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ. [ಇಲ್ಲಿ ದೇಶ ಭೇದ ಹಾಗೂ ಕಾಲ ಭೇದವಿದ್ದರೂ ಸ್ವಾ-
ಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧ ರೂಪ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ]

೫) ಯಾವುದೊಂದು ಆಯಾವದ್ಧರ್ಮಿಯಾದ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಮಾನ ದೇಶದಲ್ಲಿ
[ಒಂದೇ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ] ಯಾವ ದ್ಧರ್ಮಿಯಾದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು, ಉದಾ:- ಪತನಕ್ಕೆ ಗುರುತ್ವ
[ಭಾರ] ದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. [ವಿನಶಕ-ಧರ್ಮ [ಸದಾರ್ಥ] ಇರುವವರೆಗೆ ಧರ್ಮವಿದ್ದರೆ
ಆದು ಆಯಾವದ್ಧರ್ಮ ಧರ್ಮವು ಪ್ರಕೃತ ಫಲದಲ್ಲಿ ಗುರುತ್ವವು ಯಾವದ್ಧರ್ಮ
ಧರ್ಮವು, ಪತನವು ಆಯಾವದ್ಧರ್ಮ ಧರ್ಮವು. ಎರಡೂ ಒಂದೇ ದೇಶದಲ್ಲಿವೆ
ಕಾರಣ ಅವುಗಳಿಗೆ ಅನ್ಯೋನ್ಯವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ]

೬) ಯಾವುದೊಂದು ಯಾವದ್ಧರ್ಮಭಾವಿಯಾದ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಒಂದೇ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ
ಧರ್ಮಿಯ ಉತ್ತರ ಕಾಲೀನ ಧರ್ಮದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಉದಾ:- ಶರೀರಕ್ಕೆ ವಿನಾಶದಿಂದ
ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಯಾವುದು ಶರೀರವೋ ಅದು ವಿನಾಶಿಯು ಎಂಬ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇದೆ.
(ಯಾವದ್ಧರ್ಮ ಭಾವಿಯಾದ ಶರೀರತ್ವಕ್ಕೆ ಧರ್ಮಿಯಾದ ಶರೀರದ ಉತ್ತರ ಕಾಲೀನದಲ್ಲಿ
ಒಂದೇ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ವಿನಾಶದ ಅವಸ್ಥೆ ಬರುವದರಿಂದ, ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇದೆ)

೭) ಕಸ್ಯचित್ ಪ್ರದೇಶವತಿನಾ (ಧರ್ಮ್ಯಕದೇಶವತಿನಾ) ವ್ಯಾಪ್ತವ-
ತಿನಾ, (ಸರ್ವಾವಿಚ್ಛೇದೇನ ಧರ್ಮಿಣಾ ವರ್ತಮಾನೇನ, ಯತ್ರಾಸಂಯೋಗಸ್ಯ ದ್ವಿವ್ಯಕ್ತಿ-
ನ, ಯತ್ರ ಸಂಯೋಗಃ ತತ್ರ ಒದ್ರವ್ಯತ್ವಂ, ಇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿನಾ)

೮) ಕಸ್ಯಚಿತ್ ಸರ್ವಾವಿಚ್ಛೇದೇನ ಧರ್ಮಿಣಿ ವರ್ತಮಾನಸ್ಯ ಧರ್ಮ್ಯಕದೇಶವ-
ತಿನಾ, ಯತ್ರಾ - ರೂಪಸ್ಯ ಸಂಯೋಗೇನ ಯತ್ರಾ - ರೂಪಃ ತತ್ರಾ - ಸಂಯೋಗಃ ಇತಿ ವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಯಾದಿಪು, ತ್ರಿಪು - ವ್ಯಾಪ್ತೇ:

೯) ಕ್ರಯೋಪದೇಶವ್ಯವಿವರ್ತಿನೋಽಪಿ, ಅವಯವಭೇದೇನ, ಯಥಾ - ತುಲನಾನ್ವಯ-
ನಾವನಮನಯೋಃ ಯಥಾ - ಏಕಸ್ಮಿನ್ ತುಲನಾಯವೇ, ಅರ್ಥವ್ಯವಹರಣಂ ತದಾ ತದ-
ವಯವೋತ್ತರೇ ಅಧೋಗಮನಮಿತ్యాದಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಪ್ರಕಾರಾಃ ।

ಅಸ್ತೇವ ವ್ಯಾಪ್ತಿರನೇಕಪ್ರಕಾರಾ, ತಥಾಪಿ ಕಿ ಪ್ರಕೃತ ಇತಿ चेद-
ನೆನಾನುಮಾನಸ್ವರೂಪಯುಕ್ತ ಭವತಿ,

೭) ಯಾವುದೊಂದು ಧರ್ಮಿಯ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಧರ್ಮಿಯ ಎಲ್ಲ
ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಉದಾ:- ಸಂಯೋಗಕ್ಕೆ ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ
ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಎಲ್ಲ ಸಂಯೋಗವಿದೇಶದೇ ಅಲ್ಲಿ ದ್ರವ್ಯತ್ವವಿದೆ. (ವಿವರಣೆ-ಸಂಯೋಗವು
ಧರ್ಮದ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿದೆ. ಅದೇ ಧರ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ದ್ರವ್ಯತ್ವವು ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗೆ ಇದೆ
ಸಂಯೋಗವು ವಸ್ತುವಿನ ಒಂದು ಭಾಗಕ್ಕೆ ಆಗುವದು. ದ್ರವ್ಯತ್ವ ಧರ್ಮವು ವಸ್ತುವಿನ
ಎಲ್ಲೆಲ್ಲ ಇರುವದು. ಕಾರಣ ಅವುಗಳಿಗೆ ಅನೋನ್ಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿರುವದು).

೮) ಧರ್ಮಿಯ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿರುವ [ಸರ್ವತ್ರವಾಗಿರುವ] ಯಾವುದೊಂದು
ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಧರ್ಮಿಯ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಉದಾ:- ರೂಪಕ್ಕೆ
ಸಂಯೋಗದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಎಲ್ಲ ರೂಪವೋ ಅಲ್ಲಿ ಸಂಯೋಗವು. ಸ್ಪರ್ಶವು, ಜಲ
ಹಾಗೂ ತೇಜಸ್ಸುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇದೆ. [ವಿವರಣೆ-ರೂಪವು ಧರ್ಮಿಯ ಎಲ್ಲೆಡೆಗೆ
ಇರುವ ಧರ್ಮವು. ಸಂಯೋಗವು ಧರ್ಮಿಯ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮವು. ಕಾರಣ
ಅವುಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ.

೯) ಒಂದೇ ಅವಯವದಲ್ಲಿರುವ ಯಾವ ಏಕದ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಅವಯವ
ಭೇದದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಉದಾ:- ತಕ್ಕಡಿಯ ಪರಡಿಗಳ ಎರಡು ಹಾಗೂ ಇಳಕೆಗಳು.
ಒಂದೇ ತಕ್ಕಡಿಯ ಒಂದು ಅವಯವವು [ಒಂದು ಪರಡಿ] ಯಾವಾಗಲೇ ಮೇಲಿರುವದು.
ಆಗ ಇನ್ನೊಂದು ಅವಯವವು [ಇನ್ನೊಂದು ಪರಡಿ] ಕೆಳಗಿಳಿಯುವದು. ಈ ಅವಯ-
ವಗಳಲ್ಲಿಯ ಭಿನ್ನಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ. ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ.

ಕಿಂ ತದನುಮಾನಸ್ವರೂಪಂ? उच्यते - व्याप्तिज्ञाननत्स्मरणसहितं लिङ्स्य
सम्यग्ज्ञानं, सम्यग्ज्ञातं लिङ्गवा, व्याप्तिप्रकारानुसारेण समुचि-
तदेशादौ लिङ्गिप्रमां जनयत् अनुमानमित्युक्तं भवतीति ज्ञेयम् ।
ननु व्याप्तिग्रहदशायमेव बन्ध्यादिसाध्यस्य ज्ञातत्वात् कि-
मनुमानिनं कृत्यमिति चेत्, अत्र समाधानं तु अनुमानस्य स-
मुचितदेशकाले लिङ्गिप्रमाजनकत्वं स्योक्तत्वादेव लिङ्गिस्वरूपस्य ज्ञा-
तत्वेऽपि देशविशेषादिसंसृष्टतया अज्ञातत्वात् तादृशज्ञानजनकत्वे-
नानुमानस्य सार्थक्यं भवतीति न वैथ्यं ज्ञेयम् ।

-इति नवधा व्याप्तिप्रकारकथनपूर्वकं विस्तरेण अनुमानस्वरूपसमर्थनम्

६) अनुमानस्यानुमितिजनने द्विविधं सामर्थ्यं, व्याप्तिः स-
मुचितदेशादौ सिद्धिश्च,

ಈ ರೀತಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕಾರಣಗಳು ಇರಲಿ. ಪ್ರಕೃತ ಅದರಿಂದೇನು ಪ್ರಯೋಜನ ?
ಹೀಗೆಂದರೆ, ಇದರಿಂದ ಅನುಮಾನದ ಸ್ವರೂಪ ಹೇಳಿದಂತೆಯೇ ಆಯಿತು. ಈ ಅನು-
ಮಾನದ ಸ್ವರೂಪವೇನೆಂಬುದನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳಬಹುದು-ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಅದರ
ಸ್ವತಃತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಲಿಂಗ ಜ್ಞಾನವು [ಲಿಂಗದ ಸಮ್ಯಕ್ ಜ್ಞಾನವು] ಅಥವಾ ಸಮ್ಯಕ್
ಜ್ಞಾತವಾದ ಲಿಂಗವು, ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರಕಾರಾನುಸಾರವಾಗಿ ಸಮುಚಿತ ದೇಶಾದಿಗಳಲ್ಲಿ
ಲಿಂಗ ಜ್ಞಾನವನ್ನು [ಸಾಧ್ಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನು] ಹುಟ್ಟಿಸುವದೇ ಅನುಮಾನವೆಂದು
ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಉದಾ- ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಗ್ರಹಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಸಾಧ್ಯವಾದ ಅಗ್ನಿಜ್ಞಾನವಾಗುವದರಿಂದ,
ಅನುಮಾನದ ಕೃತ್ಯವೇನು ? [ಅಗ್ನಿಜ್ಞಾನದ ಸಲುವಾಗಿ ಅನುಮಾನವು, ಆ ಜ್ಞಾನವು
ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಗ್ರಹಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಆಗುವದರಿಂದ, ಅನುಮಾನದ ಪ್ರಯೋಜನವೆಲ್ಲವೆಂಬ
ದಾಸವು.] ಈ ಉದಾಹರಣೆ ಸಮಾಧಾನವು ಹೀಗಿದೆ- ಅನುಮಾನವು ಸಮುಚಿತ
ದೇಶದಲ್ಲಿ, ಲಿಂಗ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆಯೆಂದು ಹೇಳಿದುದರಿಂದ ಉತ್ತರ ಬಂದಂತೂ-
ಯಿತು. ಹೀಗೆಂದರೆ, ಲಿಂಗ [ಅಗ್ನಿಜ್ಞಾನವು, ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಗ್ರಹಣ ದಶಾದಿಲ್ಲದರೂ, ದೇಶ
ವಿಶೇಷ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಅಗಲೇ ಇರುವದರಿಂದ. ಅಂಥ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅನುಮಾನವು ಹುಟ್ಟಿ-
ಸುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಅನುಮಾನವು ಸಾರ್ಥಕವೇ ಆಗುವದಲ್ಲದೇ ವ್ಯರ್ಥವಲ್ಲವು.

೬) ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ್ವಯ ನಿರೂಪಣೆ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷಾರ್ಥತಾ
ನಿಯಮ ನಿರಾಕರಣೆ-

ನ ತು ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾನಿಯಮಃ, ಅಧೋದೇಶೋ ಪ್ರಮಿತಸ್ಯ ನದಿಪೂರಸ್ಯ ऊर्ध्वदेशे (ಪಕ್ಷೇ) ಕಾಲಾಂತರವೃಷ್ಟಿಚ್ಛನುಮಿತಿಹೇತುತ್ವ-स्याನುಭವಾತ್ ।

ನನ್ ಅಧೋದೇಶಗತನದಿಪೂರಕತ್ವಾತ್ ऊर्ध्वदेशೋ ವೃಷ್ಟಿಮಾನಿತಾದಿಪ್ರ-
ಯೋಗೇಣ ಸರ್ವತ್ರ ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾ ಸಂಪಾದಯಿತುಂ ಶಕ್ಯಾ, ಅತಃ ಕಥಂ ಪಕ್ಷ-
ಧರ್ಮತ್ವಾನಿಯಮ ಇತಿ ಚೇತ್ ಕಿಮೇವಂ ಪ್ರಯೋಗವಿಪರಿಣಾಮೋ ಲೌಕಿಕರೀ-
ತಿಮಾಶ್ರಿತ್ಯ, ಉತ ಸ್ವಪ್ರಕ್ರಿಯಾಸಂರಕ್ಷಣಾರ್ಥಾ । ನಾಥಃ, ಲೌಕಿಕಾಹಿ, ऊ-
ರ್ಧ्वदेशे ವೃಷ್ಟಿಃ ಕೃತ ಇತಿ ಪೃಷ್ಠಾಃ, ಅಧೋದೇಶೋ ನದಿಪೂರಾದಿತೀವ, ವದಂತಿ;
ನ ದ್ವಿತೀಯಃ, ಸಿದ್ಧಿ ಪ್ರಯೋಗವಿಪರಿಣಾಮೇ ವ್ಯಭಿಚಾರಾಭಾವೇನ ಪ್ರ-

ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಅನುಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವುಂಟು.
i] ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಹಾಗೂ ii] ಸಮುಚಿತ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಿಯು [ವಿವರಣೆ-ಲಿಂಗ
ಜ್ಞಾನವು ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. ಹಾಗೂ ತನಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ದೇಶದಲ್ಲಿರಬೇಕು.
ಹೀಗೆ ಎರಡು ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳಿದ್ದರೆ, ಮಾತ್ರ ಅನುಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಹೇ-
ತುವು ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿರಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಕೆಳಗಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ನದಿ-
ಪೂರವು ಮೇಲಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿ [ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ] ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಾದ ವೃಷ್ಟಿಯ ಅನುಮಿ-
ತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದು ಅನುಭವ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಶಂಕಾ- ಕೆಳಗಿನ ದೇಶವು, ನದಿಪೂರವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ, ಮೇಲಿನ ದೇಶವು ವೃಷ್ಟಿ-
ಯುಳ್ಳದೆಂದು ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ಹೇತುವು ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಬರುವದು. ಹೀಗೆಯೇ
ಪಕ್ಷ ಧರ್ಮತಾವನ್ನು [ಎಂದರೆ ಹೇತುವು ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿರುವದನ್ನು] ಎಲ್ಲೆಡೆಗೆ ಸಂಪಾದನೆ
ಮಾಡಲು ಬರುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಪಕ್ಷ ಧರ್ಮತಾ ನಿಯಮವನ್ನು ಏಕೆ ಬಿಡಬೇಕು ?
ಹೀಗೆ ಶಂಕಾ ಮಾಡಿದರೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಮೇಲಿನಂತೆ ವಿಪರೀತವಾದ ಪ್ರಯೋಗ
ವನ್ನು ಲೌಕಿಕರೀತಿಯಿಂದ ಹೇಳುವಿರೋ ? ಅಥವಾ ನಿಮ್ಮ ಪ್ರಕ್ರಿಯಾ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ
ಹೇಳುವಿರೋ ? ಎಂದು ಕೇಳಬೇಕು ಮೊದಲನೆಯ ಪಕ್ಷವು ಕೂಡದು. ಲೌಕಿಕರು
ಮೇಲಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಳೆ ಏಕೆ ? ಎಂದು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದಲ್ಲಿ ಕೆಳಗಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನದಿಪೂರ
ಇರುವದರಿಂದ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. (ಕಾರಣ ಲೌಕಿಕ ರೀತಿಯಿಂದ ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ)
ಎರಡನೆಯ ಪಕ್ಷವೂ ಸರಿಯಲ್ಲ. (ಪ್ರಯೋಗ ಪರಿಣಾಮ ಸಿದ್ಧವಾದ ಮೇಲೆ, ಉಕ್ತ
ನಿಯಮಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾರವು ಬರಬೇ ಹೋದರೆ, ವಾದಿಯು ಪ್ರಕ್ರಿಯಾಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ
ಸಿದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಕ್ರಿಯಾ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಸಿದ್ಧಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಯೋಗ ಪರಿ-
ಣಾಮ ಸಿದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಅನ್ಯೋನ್ಯಶ್ರಯ ದೋಷ ಬರುವದರಿಂದ ಎಲ್ಲೆ-
ಡೆಗೆ ಪಕ್ಷ ಧರ್ಮತಾ ನಿಯಮವು ಸಿದ್ಧಿಸುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಕ್ರಿಯಾಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸಿದ್ಧಿಃ, ತತಿಸಿದ್ಧೌ ಚ ಪ್ರಯೋಗವಿಪರಿಣಾಮಸಿದ್ಧಿರಿತ್ಯ-
ನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯಾತ್ ನ ಸರ್ವತ್ರ ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾನಿಯಮ ಇತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ ।

ಇತಿ ಅನುಮಾನಸ್ಯ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ್ವಯನಿರೂಪಣಪೂರ್ವಕಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾನಿಯಮಭಂಗಃ ।

೭) ನನು ವ್ಯಾಪ್ತಿಪ್ರಮಿತೀರನುಮಾನಸಾಮರ್ಥ್ಯಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ, ಸಾ ಚ ವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಪ್ರಮಿತಿಃ ಕೇನ ಪ್ರಮಾಣೇನ ಜಾಯತೇ? ಯಥಾಯಥ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾನುಮಾನಾಗಮ-
ಜಾಯತ ಇತಿ ಬ್ರೂಮಃ, ತತ್ರ ತಾವತ್ ಧೂಮಸ್ಯಾಗ್ನಿನಾ ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾಗಮ್ಯಾ ।

ನನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಯ ಸ್ವಸನ್ನಿಹಿತಮಾತ್ರಗ್ರಾಹಿತಯಾ ಸಾಹಚರ್ಯನಿಯಮರೂಪ-
ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹೇ ಕಥಂ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಮಿತಿ ಚೇದತ್ರ ಏವಂ ಪರಿಹಾರೋ ವ್ಯವಹರಃ-
ನ ಕೇವಲಂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಯ ನಿಯಮಘಟಿತಸಾಹಚರ್ಯರೂಪವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹೇ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ-
ಮಿತಿ ತು ಭೂಯೋದರ್ಶನವ್ಯಭಿಚಾರಾಭಾವನಿಶ್ಚಯೋಪಾಧ್ಯಭಾವನಿಶ್ಚರೂಪಸಹಕಾರಿ-
ಸಾಮರ್ಥ್ಯಯುಕ್ತಾತ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಃ ಪ್ರವೃತ್ತಿತ್ವಾತ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಂ ಜಾಯತೇ ಇತಿ ।

ಅತ್ರ ಭೂಯೋದರ್ಶನವ್ಯಭಿಚಾರಾದರ್ಶನೇ ದ್ವೇ ಏವ ಸಹಕಾರಿಣಿ, ಉಪಾಧ್ಯ-
ಭಾವನಿಶ್ಚಯಸ್ತು ವ್ಯಭಿಚಾರಾಭಾವನಿಶ್ಚಯೇ ಹೇತುರिति ಕೃತ್ವಾ ಸೋಽಪ್ಯತ್ರ
ಸಹಕಾರಿತ್ವೇನೋಪಾತ್ತಃ ತಥಾ ಚ ಭೂಯೋದರ್ಶನಾದಿಸಹಕಾರಿಸಚಿವಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೇಣ-
ವ ವ್ಯಾಪ್ತಿಪ್ರಮಿತೀರೂಪಘಟಿತ ಇತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್

೭) ಸಹಕಾರಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟುವದೇ-
ಬುದರಿ ಸಮರ್ಥನೆ-

ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರಮಿತಿಯು ಅನುಮಾನದ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು.
ಈ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರಮಿತಿಯು ಯಾವ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ? ಅಂದರೆ, ಯಥಾ
ಪ್ರಕಾರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನವೂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ, ಅನುಮಾನ, ಅಗಮಗಳಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಯೆಂದು
ಹೇಳುತ್ತೇವೆ. ಧೂಮಕ್ಕೆ ಅಗ್ನಿಯಿಂದಿರುವ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ.

೭ಂಕಾ- ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು [ಇಂದ್ರಿಯವು] ತನಗೆ ಸನ್ನಿಹಿತವಾದ ಪದಾರ್ಥವನ್ನು
ಮಾತ್ರ ಗ್ರಹಿಸುವದರಿಂದ, 'ಸಹಚರ್ಯ ನಿಯಮ' ರೂಪವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವಲ್ಲಿ
ಅದಕ್ಕೆ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವು ಹೇಗೆ? ಇದಕ್ಕೆ ಪರಿಹಾರವು ಹೀಗೆ- ಕೇವಲ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು
ಸಹಚರ್ಯ ನಿಯಮವಾದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವುಳ್ಳದೆಂದು ಹೇಳುವದಿಲ್ಲ.
ಅದರಿಂದ ಪುನಃ ಪುನಃ ದರ್ಶನ, ವ್ಯಭಿಚಾರಾರ್ಥವಾದ ನಿಶ್ಚಯ, ಉಪಾಧಿ ಅಭಾವದ
ನಿಶ್ಚಯ, -ಈ ಸಹಕಾರಿಗಳ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹ ಹಾಗೂ
ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟುವದೇಂದು ಹೇಳುತ್ತೇವೆ. ಪುನಃ ಪುನಃ ದರ್ಶನ, ಹಾಗೂ ವ್ಯಭಿಚಾರ
ದರ್ಶನದ ಅಭಾವ, ಇವೆರಡೂ ಸಹಕಾರಿಗಳು. ಉಪಾಧಿಯ ಅಭಾವದ ನಿಶ್ಚಯವೂ,

೧) ನನು ಭೂಯೋದರ್ಶನೋಪಾಧ್ಯಭಾವನಿಶ್ಚಯಾತ್ಯವ್ಯಭಿಚಾರಾಭಾವನಿಂ-
ಯಸಹಕೃತಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಯ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಜನಕತ್ವಾಂಗೀಕಾರೇ ಸತಿ ಕೇವಲಂ ಪ್ರತ್ಯ-
ಕ್ಷಂ ನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜನಕಂ, ಕಿಂ ತು ಭೂಯೋದರ್ಶನಾದಿಕಮೇವ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಜ-
ನಕಂ ಭವತು । ಮೇವ, ಯತಃ ಸಾಹಚರ್ಯನಿಯಮಗ್ರಾಹಿಣಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಯ ಭೂಯೋ-
ದರ್ಶನವ್ಯಭಿಚಾರಾದರ್ಶನೋಪಾಧ್ಯಭಾವನಿಶ್ಚಯಾಃ ಸಹಕಾರಿಣಿ ಏವ ನ, ತು
ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಜನಕಾಃ, ತಜ್ಜನಕಂ ತು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಮೇವ ।

೨) ನನು ಭೂಯೋದರ್ಶನವ್ಯಭಿಚಾರಾಭಾವದರ್ಶಯೋಃ ಕಾಪಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸಹ-
ಕಾರಿತ್ವಾಭಾವಾತ್ ತತ್ಸಹಕೃತಸ್ಯ ಸಾಹಚರ್ಯಗ್ರಾಹಿಣಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಯ ಪ್ರಮಾ-
ಣಾಂತರತ್ವಮೇವಾಂಗೀಕಾರ್ಯಂ, ನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವೇನ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮಿತಿ ಚೇನ್ನ, ಯಥಾ
ಸಂಸ್ಕಾರರೂಪಸಹಕಾರಿಭೇದೇನ ಚಕ್ಷುರ್ಜನ್ಯಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾಪ್ತಾಂ ಕಾರ್ಯಂ ನ ಪ್ರಮಾಣಾಂ-
ತರತಾ,

ವ್ಯಭಿಚಾರದ ನಿಶ್ಚಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದುದರಿಂದ ಅದನ್ನೂ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂತೂ, ಭೂಯೋದರ್ಶನಾದಿ ಸಹಕಾರಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂದೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರಮಾಣವೆಂಬುದು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೧) ಭೂಯೋದರ್ಶನ ಹಾಗೂ ಉಪಾಧಿಯ ಅಭಾವ ನಿಶ್ಚಯದಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುವ ವ್ಯಭಿಚಾರಾಭಾವ ನಿಶ್ಚಯಗಳ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನಜನಕವೆಂದು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದಲ್ಲಿ, ಕೇವಲ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನ ಜನಕವಲ್ಲ. ಆದರೆ ಭೂಯೋದರ್ಶನಾದಿಗಳೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನ ಜನಕಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದಂತಾಯಿತು. ಎಂದು ಹೀಗೆ ಶಂಕಿಸಿಕೊಡದು. ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಗ್ರಾಹಿಯಾದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಕ್ಕೆ, ಭೂಯೋದರ್ಶನ ವ್ಯಭಿಚಾರದ ಅದರ್ಶನ [ಅಭಾವ], ಉಪಾಧಿ ಅಭಾವ ನಿಶ್ಚಯಗಳು ಸಹಕಾರಿಗಳಿ [ಉತ್ತೇಜಕಗಳೇ] ಹೊರತು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನಜನಕಗಳಲ್ಲ. ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸತಕ್ಕದ್ದು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೇ. [ವಿನರಣೆ- ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು, ಇಂದ್ರಿಯಗಳು] ಪುನಃ ಪುನಃ ದರ್ಶನ, ವ್ಯಭಿಚಾರಾಭಾವ, ಉಪಾಧ್ಯಭಾವ ನಿಶ್ಚಯಗಳಿಂದ ಉತ್ತೇಜಿತವಾಗಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತವೆ.

ಶಂಕಾ- ಭೂಯೋದರ್ಶನ, ಹಾಗೂ ವ್ಯಭಿಚಾರಾಭಾವ ದರ್ಶನಗಳು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡಿಲ್ಲ. ಎಂದ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳಿಂದ ಸಹಕೃತವಾದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ [ಸಾಹಚರ್ಯನಿಯಮ] ಯನ್ನು ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಪ್ರಮಾಣಾಂತರವಾಗಬೇಕೆಂದು ಹೊರತು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೆಂಬ ಪ್ರಮಾಣವಾಗಲಾರದೆಂಬ ಶಂಕೆಯೂ ಸರಿಯಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಸಂಸ್ಕಾರ ರೂಪ ಸಹಕಾರಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಚಕ್ಷುರೇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞ

ತಥಾ ಸಾಹಚರ್ಯಾದಿಸಂಬಂಧಗ್ರಾಹಿಣಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಯ ಭೂಯೋದರ್ಶನಾದಿ-
ಸಹಕಾರಿವಿಶೇಷಸದ್ಭಾವೇಽಪಿ ನ ಪ್ರಮಾಣಾಂತರತ್ವಮ್ ।

೩) ನನು ಭೂಯೋದರ್ಶನಾದೇಃ ಸಹಕಾರಿತ್ವೇಽಪಿ ನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಾ-
ಹಕಂ, ಕುತ ಇತಿ चेತ್ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಯ ವರ್ತಮಾನಸನ್ನಿಕೃಷ್ಟಮಾತ್ರಗ್ರಾಹಕತ್ವಾತ್,
ತಥಾ ಚ ಸನ್ನಿಕೃಷ್ಟಕತಿಪಯಧೂಮಾದಿಷು ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹೇಽಪಿ ಕಥಂ ದೇಶಕಾಲ-
ವ್ಯವಹಿತವ್ಯಕ್ತಿಷು ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಃ? ನ್ಯಾಯಮತ ಇವ ಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಪ್ರ-
ತ್ಯಾಸತ್ತೇರಭಾವೇನ ತತ್ರ ಚಕ್ಷುಷೋಽಸಾಮರ್ಥ್ಯಾದಿತಿ चेನ್ನ, ಸಹಕಾರಿಸಾಮ-
ರ್ಥ್ಯೇನ ಕರಣಾನಾಂ ಶಕ್ತಯಂತರಾವಿರ್ಭಾವಸ್ಯ ಬಹುಲಮುಪಲಂಭಾತ್ । ತಥಾಹಿ-
ಸಂಸ್ಕಾರರೂಪಸಹಕಾರಿಸಾಮರ್ಥ್ಯಾಹಿತಶಕ್ತಿಕಸ್ಯ ಚಕ್ಷುಃ, ಅತೀತವರ್ತಮಾ-
ನವಿಷಯಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾಜನಕತ್ವದರ್ಶನಾತ್ ತಥಾ ಗಂಧಾನುಭವಜನ್ಯಸಂಸ್ಕಾರಾಹಿತಶ-
ಕ್ತಿಕಸ್ಯ ಚಕ್ಷುಃ ಚಂದನಖಂಡೇ, ಸುರಭಿಶ್ಚಂದನಖಂಡ ಇತಿ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾ-
ರಜನಕತ್ವದರ್ಶನಾತ್,

ರೂಪ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ, ಆ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯವೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಮಾಣಾಂತರವಾಗುವದಿಲ್ಲವೋ,
ಆದರಂತೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ಭೂಯೋದರ್ಶನಾದಿ ಸಹಕಾರಿ ವಿಶೇಷವಿದ್ದರೂ,
ಆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಪ್ರಮಾಣಾಂತರವಾಗುವದಿಲ್ಲ.

ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ವರ್ತಮಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ವಸ್ತುವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಗ್ರಹಣ ಮಾಡು-
ವದರಿಂದ, ಭೂಯೋದರ್ಶನಾದಿ ಸಹಕಾರಿಯುಳ್ಳದ್ದಾದರೂ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಲಾ-
ರದು. ಅಲ್ಲದೆ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು [ಇಂದ್ರಿಯಗಳು] ಸನ್ನಿವೃಷ್ಟವಾದ ಕೆಲವು ಧೂಮ ಮೊದ-
ಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಣ ಮಾಡುವದಲ್ಲದೇ ಹೊರತು, ದೇಶ ಕಾಲದಿಂದ
ಮರೆಯಾದ [ವ್ಯವಹಿತವಾದ] ಧೂಮಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಗ್ರಹಣ ಹೇಗೆ
ಮಾಡಬಲ್ಲದು? ಹಾಗೂ ನೈಯಾಯಿಕರಂತೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣ ಪ್ರತ್ಯಾಪತ್ತಿಯು
[ಸಂಬಂಧಸಾಮಾನ್ಯವು] ಇರಲಾರದ್ದರಿಂದ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣದ ಧೂಮಾದಿಗಳ ಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ
ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ಶಂಕಿಸಕೂಡದು. ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಸಹಕಾರಿ
ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ವಿಶೇಷ ಶಕ್ತಿಯ ಅವಿಭಾವವಾಗುತ್ತದೆಯೆಂಬುದು ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ
ಕಂಡಿದೆ. ಹೇಂದರೆ, ಸಂಸ್ಕಾರ ರೂಪ ಸಹಕಾರಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿ-
ಯಕ್ಕೆ ಅತಿ ಹಾಗೂ ವರ್ತಮಾನ ಕಾಲಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾ ಹು-
ಟ್ಟಿಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವು ಕಂಡಿದೆ. [ಅವನೇ ಈ ದೇವದತ್ತನ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರತ್ಯ-
ಭಿಜ್ಞೆಯು] ಆದರಂತೆ ಗಂಧದ ಅನುಭವದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂಸ್ಕಾರದಿಂದ ಕೂಡಿದ

ವೇತ್ರಬೀಜಸ್ಯ ಭರ್ಜನಲಕ್ಷಣಸಹಕಾರಿಸಾಮರ್ಥ್ಯೇನ ಕದಲೀಕಾಂಡಜನ-
ನಸಾಮರ್ಥ್ಯದರ್ಶನಾತ್ ತಥಾ ಪ್ರಕೃತೇಽಪಿ, ಉಪಾಧ್ಯಭಾವನಿಶ್ಚಯವ್ಯಭಿಚಾರಾಭಿ-
ವನಿಶ್ಚಯಭೂಯೋದರ್ಶನಜನ್ಯಸಂಸ್ಕಾರಾವಿಭೂತಶಕ್ತಿಕಸ್ಯ ಚಕ್ಷುಷಃ ಅತಿ-
ತಾದಿಧೂಮನಿಶ್ಚಯವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಾಹಕತ್ವೋಪಪತ್ತೇನ ಕೋಽಪಿ ದೋಷಃ ।

೪) ನನು ಲಿಂಗಪ್ರಮಿತವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ಮೃತೀಃ ಅನುಮಿತೀಹೇತುತ್ವಂ, ಭೂಯೋ-
ದರ್ಶನಾದೇಃ ವ್ಯಾಪ್ತಿಧೀಹೇತುತ್ವಂ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಪ್ರಕಾರಮಪೇಕ್ಷ್ಯಾನುಮಿತಜನಕತ್ವಂ ಇ-
ತ್ಯಂತರಕಲ್ಪನಾದಿಕಂ ಸರ್ವಂ ಕುತಃ ಕಲ್ಪಯತೇ? ಇತಿ ಚೇದನುಮಿತೀರೂಪ-
ಕಾರ್ಯದರ್ಶನಾದೇವ, ತಥಾಹಿ, ಅಸ್ತಿ ತಾವದ್ ಧೂಮದರ್ಶನಾನಂತರಮಗ್ನಿ-
ಜ್ಞಾನಂ ನ ತದಯತ್ಯರ್ಥ, ವಾಚ್ಯಕಾಭಾವರೂಪ-ಸಂವಾದಿತವಾತ್, ನ ಚಾನ್ಯದರ್ಶನೇ
ನಾನ್ಯಜ್ಞಾನಂ ನಿರ್ನಿಮಿತ್ತಂ ಭವಿತುಮರ್ಹತಿ, ಘಟಜ್ಞಾನೇನ ಪಟಧೀರಪಿ ಸ್ಯಾ-
ದಿತ್ಯತಿಪ್ರಸಂಗಾತ್ ।

ಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ಚಕ್ಷುರಿಂದಿಯವು ಗಂಧದ ಕೊರಡಿನಲ್ಲಿ ಅದು ಗಂಧವುಳ್ಳದ್ದೆಂಬ ಜ್ಞಾ-
ನವನ್ನೂ ಹುಟ್ಟಿಸುವದು ಕಂಡಿದೆ. ಬಿದಿರು ಬೀಜವು ಹುರಿಯುವಿಕೆಯೆಂಬ ಸಹಕಾರಿ
ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಬಾಳೆಯ ಕಾಂಡವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದು ಕಂಡಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಇಲ್ಲಿ
ಕೂಡ ಭೂಯೋ ದರ್ಶನ, ವ್ಯಭಿಚಾರಭಾವ ದರ್ಶನ, ಉಪಾಧಿ ಅಭಾವ ನಿಶ್ಚಯಗಳಿಂದ
ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂಸ್ಕಾರದಿಂದ ಚಕ್ಷುರಿಂದಿಯಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಶಕ್ತಿಯ ಅವಿರ್ಭಾವವಾಗಿ. ಅದರಿಂದ
ಆತೀತ ಕಾಲದ [ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣದ] ಧೂಮದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತಿ ಗ್ರಹಣವು ಕೊಡುತ್ತದೆ ಅದರಿಂದ
ಯಾವ ದೋಷವೂ ಇಲ್ಲ.

೪) ಲಿಂಗಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸ್ಪರ್ಶಗಳು ಅನುಮಿತಿಗೆ ಕಾರಣಗಳೆಂದೂ,
ಭೂಯೋ ದರ್ಶನಾದಿ ಸಹಕಾರಿಗಳು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳೆಂದೂ, ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸ್ಪ-
ರ್ಶಕಾರಗಳನ್ನವೇಕ್ಷಿಸಿ ಅನುಮತಿ ಹುಟ್ಟುವದೆಂದೂ, ಶಕ್ತ್ಯಂತರ ಕಲ್ಪನೆ ಮೊದಲಾದವು-
ಗಳನ್ನು ಎಕೆ ಕಲ್ಪನೆ ಮಾಡಬೇಕು? ಹೀಗೆಂದರೆ ಅನುಮತಿ ಕಾರ್ಯದರ್ಶನದಿಂದಲೇ
ಹೀಗೆ ಕಲ್ಪನೆ ಮಾಡಬೇಕಾದುದು ಸೂಕ್ತವು. ಹೀಗೆಂದರೆ, ಧೂಮ ದರ್ಶನವಾದ
ಮೇಲೆ ಅಗ್ನಿಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ ಭಾಧಕ ಜ್ಞಾನದ ಅಭಾವವೆಂಬ ಸಂವಾದ
ಇದ್ದುದರಿಂದ ಆ ಜ್ಞಾನ ಅಯಥಾರ್ಥವಲ್ಲವು. ಹಾಗೂ ಒಂದು ವಸ್ತು ದರ್ಶನದಿಂದ
ಇನ್ನೊಂದು ವಸ್ತುವಿನ ಜ್ಞಾನವು ನಿರ್ನಿಮಿತ್ತವಾಗಿ ಬರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾದಲ್ಲಿ
ಘಟದ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಪಟದ [ಬಟ್ಟೆಯ] ಜ್ಞಾನ ಬರಬೇಕಾದೀತೆಂಬ ಅತಿ ಪ್ರಸಂಗ ಬರು-
ವದು [ಧೂಮ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಅಗ್ನಿ ಜ್ಞಾನವೇ ಬರಬೇಕಲ್ಲದೇ ಬೇರೆ ಜ್ಞಾನ ಬರಲಾರದು]

ನ ಚ ವ್ಯಾಪ್ತित्वೇನ, ಸಮುಚಿತದೇಶವೃತ್ತಿತ್ವೇನ ಚ ಧೂಮಪ್ರಮಿತಿಂ ಪ-
ರಿಯಜ್ಯ ನಿಮಿತ್ತಾಂತರಮಸ್ತೀತಿ ಹೇತುಃ, ಅನುಮಿತೀಕರಣಂ, ವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಸಮುಚಿತದೇಶವತ್ತ್ವಾ ಧೂಮಜ್ಞಾನಮನುಮಿತಿಕರಣಂ, ಭೂಯೋದರ್ಶನಾದಿಸಹಕ್ರ-
ತಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಪ್ರಮಿತಿಜನಕಮಿತ್ಯೇನ ತ್ಸರ್ವಂ ಕಲ್ಪಯತಿ, ಯಥಾ ಸ್ವಲ್ಪ
ಶಿಲಾಶಕಲಾಧಾವನುಪಲಬ್ಧಾಮಪಿ ಕ್ಷಿತಿಸಲಿಲಾದಿಸಹಕಾರಿಸಮುದ್ಭೂತಾ
ಬಿಜಸ್ಯ ಶಕ್ತಿಂ ಅಂಕುರದರ್ಶನಂ ಕಲ್ಪಯತಿ ತಥೇತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ |

॥ ಇತಿ ಸಹಕಾರಿಸಚಿವಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೇಣ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಜನಕತ್ವಸಮರ್ಥನಮ್ ॥

೮) एवं ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಗಮ್ಯಾಂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಮುದಾಹೃತ್ಯಾನುಮಾನಗಮ್ಯಾಂ ವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ಮುತರತ್ರ 'ಪ್ರಾಣಾದಿಮತ್ತ್ವಂ ಸಾತ್ಮಕತ್ವೇನ ವ್ಯಾಪ್ತಂ', ಇತ್ಯತ್ರೋದಾಹರಿ-
ಷ್ಯಾಮಃ | ನ ಚ ತಸ್ಯಾಪ್ಯನುಮಾನಸ್ಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಸಾಪೇಕ್ಷತಯಾ, ಅನವಸ್ಥಾ
ಇತಿ ಚೇನ್ನ, ಅಂತತಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾಗಮಮೂಲತ್ವೇನಾನವಸ್ಥಾಯಾ ಅಭಾವಾತ್ |

ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸಹಿತವಾದ, ಸಮುಚಿತ ದೇಶ ವೃತ್ತಿಯಾದ ಧೂಮ ಜ್ಞಾನವನ್ನು
ಬಿಟ್ಟರೆ, ಅಗ್ನಿ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಬೇರೆ ಕಾರಣವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ, ಆ ಅಗ್ನಿ ಅನುಮಿತಿ ಎಂಬ
ಕಾರ್ಯದಿಂದ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಮುಚಿತ ದೇಶವುಳ್ಳ, ಲಿಂಗ ಜ್ಞಾನವು,
[ಧೂಮ ಜ್ಞಾನವು] ಅನುಮಿತಿಗೆ ಕಾರಣವೆಂದೂ, ಭೂಯೋ ದರ್ಶನಾದಿ ಸಹಕೃತ
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೆಂದೂ ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಕಲ್ಪನೆ ಮಾಡುವುದು
ಕೂಡುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆ- ಶಿಲಾ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಮಣ್ಣು ಹಾಗೂ ನೀರಿನ ಸಹಕಾರದಿಂದ
ಹುಟ್ಟಿದ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣದ ಅಂಕುರದ ದರ್ಶನವು, ಬೀಜದ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಲ್ಪನೆ
ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಅನುಮಿತಿ ರೂಪ ಕಾರ್ಯವು ಸಮುಚಿತ ದೇಶ
ವೃತ್ತಿತ್ವ, ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪನೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ.

೮) ಅನುಮಾನ ಹಾಗೂ ಅಗಮದಿಂದ ತಿಳಿಯುವ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರಕಾರಗಳು-
ಮೇಲೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ತಿಳಿಯುವ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಲಾಯಿತು.
ಅನುಮಾನಗಮ್ಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು 'ಪ್ರಾಣಾದಿ ಧರ್ಮಗಳು. ಆತ್ಮವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವು'
ಎಂದು ಮುಂದೆ ಉದಾಹರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅನುಮಾನದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನವಾ-
ಗುವದೆಂದರೆ, ಆ ಅನುಮಾನವೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸಾಪೇಕ್ಷಿತವಾದ ಕಾರಣ, ಆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೂ
ಇನ್ನೊಂದು ಅನುಮಾನ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿ ಅನವಸ್ಥಾದೋಷ ಬರುವದರಿಂದ, ಅನುಮಾನಗಮ್ಯ
ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೇ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿ ಶಂಕಾ ಮಾಡುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ
ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸಾಧಕವಾದ ಅನುಮಾನವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ, ಇಲ್ಲವೇ ಅಗಮ ಮೂಲಕವಾದುದರಿಂದ

ಆಗಮಗಮ್ಯಾ ವ್ಯಾಪ್ತಿस्तು — “ಬ್ರಾಹ್ಮಣೋ ನ ಹಂತವ್ಯ: ” “ಗೌ ಪದಾ ನ ಸ್ಪಷ್ಟವ್ಯಾ” ಇತಿ, ಅತ್ರಾನುಮಾನಾದಿವತ್ ದೃಷ್ಟಾಂತಾಪೇಕ್ಷಾ ನಾ-
ಸ್ತಿ येन तस्याप्यागमांतरवेद्यत्वे अनवस्था स्यादिति शंकानवकाश:

॥ इति अनुमानागमगम्यव्याप्तिप्रकारनिरूपणम् ॥

೧) अनुमानं त्रिविधं—१) कार्यानुमानं २) कारणानुमानं
३) अकार्यकारणानुमानं चेति ।

೧) यत् कार्यं सत् कारणस्यानुमापकं तत्कार्यानुमानं, यथा
धूमो अग्नेः अनुमापकम्.

೨) कारणानुमानं—यत् कारणं सत् कार्यानुमापकं तत्कार-
णಾನುमानं, यथा विशिष्टमेघोन्नतिः वृष्टेः, (विशिष्टमेघोन्नतिः
उदकपूर्णमेघस्यौन्नत्यमिति यावत्) ।

ಅನವಸ್ಥಾ ಬರಲಾರದು.

ಆಗಮಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುವ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು, 'ಬ್ರಾಹ್ಮಣನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಬಾರದು'
'ಆಕಳನ್ನು ಸೇವಿಸಬಾರದು' ಮುಂತಾದ ಅಗಮ ವಾಕ್ಯಗಳಿಂದಲೇ ಸಿದ್ಧವಾಗುವದು. ಈ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ದೃಷ್ಟಾಂತದ ಅಪೇಕ್ಷೆಯಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಒಂದು
ಅಗಮ ಜ್ಞಾನವು, ಅಗಮಾಂತರದ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಮಾಡಲೇ, ಎಂಬ ಅನವಸ್ಥಾದೋಷ ಶಂಕಾಕ್ಕೆ
ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲವು.

೯) ಕಾರ್ಯಕಾರಣ ಭೇದದಿಂದ ಅನುಮಾನ ತ್ರೈವಿದ್ಯ ನಿರೂಪಣೆ—

ಅನುಮಾನವು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ. i] ಕಾರ್ಯಾನುಮಾನವು ii] ಕಾರಣಾನುಮಾನವು. iii] ಅಕಾರ್ಯ ಕಾರಣಾನುಮಾನವು.

i] ಕಾರ್ಯಾನುಮಾನವು— ಯಾವುದು ಕಾರ್ಯವಾಗಿ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಅನುಮಾನವಾಗಿದೆಯೋ ಅದು ಕಾರ್ಯಾನುಮಾನವು. ಉದಾ:- ಧೂಮವು ಅಗ್ನಿಗೆ ಅನುಮಾನವು ಹಾಗೂ ಧೂಮವು ವಹ್ನಿಯ ಕಾರ್ಯವು.

ii] ಕಾರಣಾನುಮಾನವು— ಯಾವುದು ಕಾರಣವಾಗಿ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಅನುಮಾನವಾಗಿದೆಯೋ ಅದು ಕಾರಣಾನುಮಾನವು. ಉದಾ:- ಜಲಭರಿತ ಮೋಡವು ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಇರುವದು. ಇಲ್ಲಿ ಜಲಭರಿತ ಮೋಡದ ಉನ್ನತಿಯು ಕಾರಣವು. ವೃಷ್ಟಿಯ ಕಾರ್ಯವು]

ನನು ಕಾರ್ಯಾತ್ಕಾರಣಾನುಮಾನೇ ಧೂಮೋ, ಅಗ್ನೇರಿತ್ಯೇವೋಕ್ತಂ, ನ ತು ಆದ್ವೇ-
ಶ್ಚನಾಗ್ನೇರಿತಿ ವಿಶೇಷಣಮುಪಾತ್ತಂ, ಕಾರಣಾತ್ಕಾರ್ಯಾನುಮಾನೇ ತು ವಿಶಿಷ್ಟಮೇ-
ವೋತ್ತರೀತಿ, ಕಾರಣೇ ವಿಶೇಷಣಮುಪಾತ್ತಂ ಕುತ ಏವಮಿತಿ ಚೇದತ್ರ ಏವಂ
ಸಮಾಧಾನಂ --ಕಾರ್ಯ ಕಾರಣಮಾತ್ರಮನುಮಾಪಯತಿ ನ ತತ್ರ ವ್ಯಾಪಕಿಭೂತೇ
ಸಮಗ್ರತ್ವವಿಶೇಷಣಂ, ಕಾರಣಮಾತ್ರೇಣಾಪಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಸತ್ತ್ವೇನ ವಿಶೇಷಣಕೃತ್ಯಾ-
ಭಾವಾತ್ |ಕಾರಣ ತು ಕೃತ್ಸ್ನಕಲಾಪಯುಕ್ತಮೇವ ಕಾರ್ಯಮನುಮಾಪಯತಿ, ನತ್ವೇ-
ಕದೇಶೇ, ಕಾರಣಮಾತ್ರಸ್ಯ ಕಾರ್ಯವ್ಯಭಿಚರಿತತ್ವೇಽಪಿ ಸಾಮಗ್ರೀಯುಕ್ತಕಾರಣ-
ಸ್ಯ ತದ್ಭಾವಾತ್ ಕಾರಣಾನುಮಾನೇ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಮೇವ |

೩) ಅಕಾರ್ಯಕಾರಣಾನುಮಾನಂ, ಯಥಾ—ರಸೋ ರೂಪಸ್ಯ (ಪರಸ್ಪರಂ) ಕಾರ್ಯ-
ಕಾರಣಾಭಿವಾದಿದಮಕಾರ್ಯಕಾರಣಾನುಮಾನಮ್ |

ಇತಿ ಕಾರ್ಯಕಾರಣಾದಿಭೇದೇನ ಅನುಮಾನತ್ರೈವಿದ್ಯನಿರೂಪಣಮ್ |

ಶಂಕಾ. ಕಾರ್ಯದಿಂದ ಕಾರಣಾನುಮಾನ ಮಾಡುವಾಗ್ಗೆ ಧೂಮವು ಅಗ್ನಿಯ
ಕಾರ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು. ಆದರೆ 'ಹಸಿ ಉರವಲ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳ ಅಗ್ನಿ' ಎಂದು
(ಹಸಿ ಉರವಲ ಸಂಬಂಧವೆಂದು ವಿಶೇಷಣವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು) ಹೇಳಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕಾರ-
ಣದಿಂದ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಅನುಮಾನ ಮಾಡುವಾಗ್ಗೆ, ವೃಷ್ಟಿಗೆ 'ವಿಶಿಷ್ಟ ಮೋಡದ ಉನ್ನತಿ'
ಎಂದು 'ವಿಶಿಷ್ಟ'ವೆಂಬ (ಜಲಭರಿತವೆಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ) ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಈ ವ್ಯ-
ತ್ಯಾಸವೇಕೆ? ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು ಹೀಗಿದೆ. ಕಾರ್ಯವು ಕಾರಣ ಮಾತ್ರವನ್ನು
ಅನುಮೇಯಿಸುತ್ತದೆ, ಹೊರತು ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷಣವನ್ನು ವೇಕ್ಷಿಸುವದಿಲ್ಲ.
ಕಾರಣ ಮಾತ್ರವಿದ್ದರೆ ಸ್ವಾಸ್ಥಿಯಿರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷಣದ ಕೃತ್ಯ ಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ.
(ವಿವರಣೆ. ಕಾರ್ಯವು ಕಂಡ ಮೇಲೆ ಕಾರಣವಿದೆಯೆಂಬುದು ಸಿದ್ಧವಾಗುವದರಿಂದ
ಕಾರಣದಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ) ಆದರೆ ಕಾರಣವು ಕಾರ್ಯವನ್ನು
ಅನುಮೇಯಿಸುವಲ್ಲಿ, ಸಮಗ್ರ ಕಾರಣಕಲಾಪಯುಕ್ತವಾಗಿಯೇ ಅನುಮಿತಿಯನ್ನು ಹು-
ಟ್ಟಿಸುವದಲ್ಲದೆ ಏಕದೇಶಕಾರಣವು [ಕಾರಣ ಸಮೂಹಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವದೋ ಒಂದು]
ಕಾರ್ಯಾನುಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರದು. ಅಲ್ಲದೇ ಕಾರಣ ಮಾತ್ರವು [ಒಂದು
ಕಾರಣವು] ಕಾರ್ಯದಿಂದ ವ್ಯಭಿಚರಿತವಾಗಬಹುದು ಆದರೆ ಸಮಗ್ರ ಕಾರಣವು ವ್ಯಭಿ-
ಚರಿತವಾಗಲಾರದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಕಾರಣಾನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಾರಣದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷಣದ ಅನೇಕ
ಇಹುತ್ತದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

iii) ಅಕಾರ್ಯ ಕಾರಣಾನುಮಾನವು— ಎಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತ ವ್ಯಾಪಕಗಳಿಗೆ

೧೦) ಪುನರನುಸಾನಂ ದ್ವಿವಿಧಂ—೧) ದೃಷ್ಟಂ ೨) ಸಾಮಾನ್ಯತೋ ದೃಷ್ಟಂ
ಇತಿ । ನೈಯಾಯಿಕಮತಾನುಸಾರೇಣಾನುಮಾನದ್ವಯಂ, ಅನಯೋರ್ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯಮ್ ।

೧) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಯೋಗ್ಯಾರ್ಥಾನುಮಾಪಕಂ ದೃಷ್ಟಂ, ಯಥಾ—ಪರ್ವತೋ, ಬನ್ಹಿಮಾನ್,
ಧೂಮಾತ್ ।

೨) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾಯೋಗ್ಯಾರ್ಥಾನುಮಾಪಕಂ ಸಾಮಾನ್ಯತೋ ದೃಷ್ಟಂ, ಯಥಾ—ಅಯಂ,
ಚಕ್ಷುಷ್ಮಾನ್, ರೂಪಾದಿಜ್ಞಾನವತ್ತ್ವಾತ್ ಸಮತವತ್ ।

ಅಥ ಭಾಷ್ಯಮತಾನುಸಾರೇಣ ಲಕ್ಷಣಂ ತು—೧) ಯದ್ವರ್ಮಾವಿಚ್ಛಿನ್ನಯೋಃ
ವ್ಯಾಪ್ಯವ್ಯಾಪಕಭಾವಃ ತದ್ವರ್ಮಪುರಸ್ಕಾರೇಣೈವ ಸಾಧ್ಯಸಾಧನಭಾವೇ ದೃಷ್ಟಾನುಮಾನಂ,
ಯಥಾ—ಧೂಮೋ ಅಗ್ನಿಃ !

ಕಾರ್ಯಕಾರಣ ಭಾವವಿರುವದಿಲ್ಲವೋ, ಅಂತಹ ಅನುಮಾನವು ಅಕಾರ್ಯ ಕಾರಣಾನುಮಾನವು ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ರಸವು ರೂಪಕ್ಕೆ ಅನುಮಾನಪಡುವು. ಇಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಕಾರ್ಯಕಾರಣಭಾವವಿಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ, ರಸದಿಂದ ರೂಪಾನುಮಿತಿ ಹೊಂದಿದಲ್ಲಿ ಈ ಅನುಮಾನವು ಅಕಾರ್ಯಕಾರಣಾನುಮಾನವು.

೧೦) ನೈಯಾಯಿಕರು ಹಾಗೂ ಮೀಮಾಂಸಕರ ಪ್ರಕಾರ ಅನುಮಾನದ ಪ್ರಭೇದಗಳು.

ಅ] ಪುನಃ ಅನುಮಾನವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವು. i] ದೃಷ್ಟಾನುಮಾನವು. ii] ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ದೃಷ್ಟಾನುಮಾನವು. ಹೀಗೆ ನೈಯಾಯಿಕ ಮತಾನುಸಾರವಾಗಿ ಅನುಮಾನವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳ ಲಕ್ಷಣವು ಹೀಗಿದೆ—

i] ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಅರ್ಥವಿಷಯಕ ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟಿಸುವ ಅನುಮಾನವು ದೃಷ್ಟಾನುಮಾನವು. ಉದಾಹರಣೆ—ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ ಎಂಬ ಅನುಮಾನವು.

ii] ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಕ್ಕೆ ಅಯೋಗ್ಯವಾದ ಅರ್ಥವಿಷಯಕ ಅನುಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದು. ಸಾಮಾನ್ಯತಃ ದೃಷ್ಟಾನುಮಾನವು. ಉದಾ—‘ಇವನು, ಚಕ್ಷು ರಿಂದ್ರಿಯವುಳ್ಳವನು, ರೂಪಾದಿ ಜ್ಞಾನವುಳ್ಳವನಾದ್ದರಿಂದ, ಸಮ್ಯಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ಪುರುಷನಂತೆ’

ಆ] ಭಾಟ್ಟಿ [ಮೀಮಾಂಸಕರ] ಮತದಂತೆ ಈ ಅನುಮಾನಗಳ ಲಕ್ಷಣಾಂತರವು

i] ಯಾವ ಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದಾಗಿ ವ್ಯಾಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಕ ಭಾವ ಇದೆಯೋ ಅಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದಾಗಿ ಸಾಧ್ಯ-ಸಾಧನಭಾವ [ಲಿಂಗ-ಲಿಂಗೀಭಾವ] ಹೊಂದಿದಲ್ಲಿ ದೃಷ್ಟಾನುಮಾನವು. ಉದಾ—ಧೂಮವು ಅಗ್ನಿಗೆ ಅನುಮಾನಪಡುವು.

೨) ಯದ್ಧರ್ಮಪುರಸ್ಕಾರೇಣ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಃ, ತದ್ಧರ್ಮಭಿನ್ನಧರ್ಮಪುರಸ್ಕಾರೇಣ
ಲಿಂಗಲಿಂಗಿಭಾವೇ ಸಾಮಾನ್ಯತೋ ದೃಷ್ಟಂ-ಯಥಾ ಯಜ್ಞಾದಿಪ್ರವೃತ್ತಿಃ, ಸಸ್ಯಾದಿಫಲವತೀ,
ಪ್ರವೃತ್ತಿತ್ವಾತ್, ಕೃಷ್ಯಾದಿಪ್ರವೃತ್ತಿವತ್, (ಕೃಷಿವಲಸ್ಯಧಾನ್ಯಾದಿಫಲಕರ್ಷಣಾ-
ದಿಪ್ರವೃತ್ತಿವತ್), ಅಸ್ಮಿನ್ನನುಮಾನೇ ದೃಷ್ಟಾಂತೇ ಕೃಷ್ಯಾದಿಪ್ರವೃತ್ತೌ (ಸ್ವರ್ಗಾದ್ವಿಧೇಶನ
ಪ್ರೇಕ್ಷಾವತ್ಪ್ರವೃತ್ತಿತ್ವ-ಸ್ವರ್ಗಾದಿಫಲಕತ್ವರೂಪಲಿಂಗಲಿಂಗಿನೋರ-ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ತತ್ಸಾ-
ಮಾನ್ಯಾಕಾರಯೋಃ ಪ್ರೇಕ್ಷಾವತ್ಪ್ರವೃತ್ತಿತ್ವಫಲವತ್ತ್ವಯೋಃ ವ್ಯಾಪ್ಯವ್ಯಾಪಕಭಾವಸ-
ತ್ವಾದಸ್ಯ ಲಿಂಗಸ್ಯ ಸ್ವರ್ಗಾದಿಫಲವತ್ತ್ವಾನುಮಾಪಕತ್ವಂ ಯುಕ್ತಮिति ।

॥ ಇತಿ ಭದ್ರನೈಯಾಯಿಕರೀತ್ಯಾ ದೃಷ್ಟ-ಸಾಮಾನ್ಯತೋದೃಷ್ಟಾನುಮಾನಲಕ್ಷಣಭೇದಕಥನम्
೧೧) ತರ್ಕೋಽನುಮಾನಮೇವೇತಿ ದಕ್ಷಯಾಮ ಇತಿ ದ್ವೈಮುಖತಂ, ತದಿದಾನಿ ನಿರೂಪ್ಯತೇ-

[ವಿನರಣೆ-ಧೂಮತ್ರ ಅಗ್ನಿಮತ್ರ ಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡೇ ಧೂಮ-ಅಗ್ನಿಗಳಿಗೆ
ವ್ಯಾಪ-ವ್ಯಾಪಕ ಭಾವವಿದೆ. ಆ ಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಯೇ ಲಿಂಗ-ಲಿಂಗೀಭಾವ
ಹೊಂದಿವೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು]

ii] ಯಾವ ಧರ್ಮಗಳ ಮೂಲಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಗ್ರಹಣವೋ, ಆ ಧರ್ಮಗಳಿಂದ
ಭಿನ್ನವಾದ ಧರ್ಮಗಳ ಮೂಲಕ ಲಿಂಗ-ಲಿಂಗೀಭಾವ [ಸಾಧನ-ಸಾಧ್ಯಭಾವ] ಕಂಡಲ್ಲಿ,
ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ದೃಷ್ಟಾನುಮಾನವು ಉದಾ:-ಯಜ್ಞಾದಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯು, ಸ್ವರ್ಗಾದಿ
ಫಲವಲ್ಲದ್ದು, ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಾಗಿರುವದರಿಂದ, ಕೃಷಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಂತೆ [ಒಕ್ಕ-
ಲಿಗಿನಿಗೆ ಧಾನ್ಯ ಫಲಕ ಉಳುವದೇ ಮುಂತಾದ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಂತೆ] ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ
ದೃಷ್ಟಾಂತವಾದ ಕೃಷಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ, ಸ್ವರ್ಗಾದಿಗಳ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ
ಜ್ಞಾನಿಗಳ ಪ್ರವೃತ್ತಿತ್ವ ಫಲವತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಸ್ವರ್ಗಾದಿಗಳಿಗೆ ಲಿಂಗ ಲಿಂಗೀ ಭಾವವಿಲ್ಲ-
ದಿದ್ದರೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿತ್ವ ಫಲವತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಕ ಭಾವವಿದೆ. ಕಾರಣ
ಪ್ರವೃತ್ತಿತ್ವಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಸ್ವರ್ಗಾದಿ ಫಲವತ್ತ್ವದ್ದೆಂಬ ಅನುಮಾನವಿಲ್ಲವು ಕೂಡುತ್ತದೆ.
[ವಿನರಣೆ-ಜ್ಞಾನಿಗಳ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಹಾಗೂ 'ಸ್ವರ್ಗಾದಿಫಲಗಳು' ದೃಷ್ಟಾಂತದಲ್ಲಿ
ವ್ಯಾಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಸಾಮಾನ್ಯಕಾರವಾದ ಪ್ರವೃತ್ತಿಹಾಗೂ ಫಲಗಳಿಗೆ
ವ್ಯಾಪ್ಯವ್ಯಾಪಕ ಭಾವವಿದೆ ಅದರಿಂದ ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯತೋ ದೃಷ್ಟಾನುಮಾನವು]

iii] ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಧನಾನುಮಾನ ದೂಷಣಾನುಮಾನವೆಂಬ
ವಿಭಾಗದ ನಿರೂಪಣೆ-

ತಕವು ಅನುಮಾನವೇ ಎಂದು ತಿಳಿಸುವದಾಗಿ ಆಗಲೇ ಹೇಳಿದೆ.

ಪುನರನುಮಾನಂ ದ್ವಿವಿಧಂ--೧) ಸಾಧನಾನುಮಾನಂ ೨) ದೂಷಣಾನುಮಾನಂ चेति।

೧) ಸಾಧನಾನುಮಾನಂ--(ಸಾಧಯತೇ ಅನೇನೇತಿ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತ्या) ಸಾಧನಂ ಚ ತತ್ ಅನುಮಾನಂ चेति (ಕರ್ಮಧಾರಯಃ) ಸ್ವಪಕ್ಷಸಾಧಕಮನುಮಾನಮಿತಿ ಯಾವತ್, ಯಥಾ-ಧೂಮಪ್ರಮಿತಯಾ ಅಗ್ನಿಪ್ರಮಿತಿಸಾಧನಂ “ ಪರ್ವತೋಽಗ್ನಿಮಾನ್ ಧೂಮಾತ್ ” ಇತಿ

೨) ದೂಷಣಾನುಮಾನಂ--ಪೂರ್ವೋಕ್ತ. ಏವ ಸಮಾಸಃ)-ದ್ವಿವಿಧಂ ದುಷ್ಟಪ್ರಮಿತಿಸಾಧನಂ, ತರ್ಕಶ್ಚ । ದುಷ್ಟಪ್ರಮಿತಿಸಾಧನಂ ಯಥಾ-ನೆದಂ ಸ್ವಸಾಧ್ಯಸಾಧನಸಮರ್ಥಂ ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತತ್ವಾದಿತಿ, ತಥಾ ಚ ವನ್ಹಿಃ ಅನುಷ್ಣಃ ಪದಾರ್ಥತ್ವಾದಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಪರೋ ವಕ್ತಿ, ಇದಂ (ಪದಾರ್ಥತ್ವಂ) ಸ್ವಸಾಧ್ಯಸಾಧನಸಮರ್ಥಂ ನ, ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತಪ್ರತಿಜ್ಞಾತಾರ್ಥವತ್ತ್ವಾದಿತಿ, ಇದಮೇವ ಹಿ ದೂಷಣಾನುಮಾನಂ ।

ಈಗ ಅದನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಪುನಃ ಅನುಮಾನವನ್ನು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. i) ಸಾಧನಾನುಮಾನವು. ii) ದೂಷಣಾನುಮಾನವು.

i) ಸಾಧನಾನುಮಾನವು- ಸಾಧನಾನುಮಾನದಲ್ಲಿ ‘ಹೇತುವಿನಿಂದ ಸಾಧ್ಯವು ಸಾಧನ ಮಾಡುತ್ತದೆ.’ ಎಂಬ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯಿಂದಲೂ, ‘ಸಾಧನದಿಂದ ಅಭಿನ್ನ ಅನುಮಾನ’ ಎಂದು ಕರ್ಮಧಾರಯ ಸಮಾಸದಿಂದಲೂ, ಸ್ವಪಕ್ಷ ಸಾಧಕವಾದ ಅನುಮಾನವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಉದಾಃ-‘ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ ಹೀಗೆ ಧೂಮ ಜ್ವಾಲನದಿಂದ ಅಗ್ನಿ ಪ್ರವೀತಿಯನ್ನು ಸಾಧನ ಮಾಡತಕ್ಕ ಅನುಮಾನವು.’
ii) ದೂಷಣಾನುಮಾನವು:- ಮೇಲಿನಂತೆ ಕರ್ಮಧಾರಯ ಸಮಾಸದಿಂದ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯು (ದೂಷಣ ರೂಪವಾಗಿರುವ ಅನುಮಾನವು) ಈ ದೂಷಣಾನುಮಾನವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವು. ಅ] ದುಷ್ಟಪ್ರವೀತಿ ಸಾಧನವು. ಆ] ತರ್ಕವು.

ಅ] ದುಷ್ಟ ಪ್ರವೀತಿ ಸಾಧನವಾದ ದೂಷಣಾನುಮಾನಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ- ‘ಇದು, ಸ್ವಸಾಧ್ಯಸಾಧನ ಸಮರ್ಥವಾಗಿಲ್ಲ, ಪ್ರಮಾಣ ಬಾಧಿತವಾಗಿರುವ ಕಾರಣ ಹೀಗೆಯೇ ಅಗ್ನಿಯು ಉಷ್ಣವಲ್ಲ ಪದಾರ್ಥವಾಗಿರುವದರಿಂದ’ ಎಂದು ಅನುಮಾನ ಮಾಡಿದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ, ಪ್ರತಿವಾದಿಯು ಬಾಧಕ ಜ್ವಾಲನ ಮಾಡಿಕೊಡುವ ಅನುಮಾನವನ್ನು ಹೀಗೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ‘ಈ ಪದಾರ್ಥತತ್ವ ಹೇತು, ಸ್ವಸಾಧ್ಯಸಾಧನ ಸಮರ್ಥವಲ್ಲ, ಪ್ರಮಾಣ ಬಾಧಿತವಾಗಿ ಸಿದ್ಧವಾದ್ದರಿಂದ’ ಇದೇ ದೂಷಣಾನುಮಾನವು.

ನನು ಯದಪಿ ಛುಪ್ರಮಿತಿಸಾಧನತ್ವಂ ತರ್ಕೋಽಪ್ಯಸ್ತಿ, ತರ್ಕಾದಪಿ ಪರ-
ಪಕ್ಷಾಯುಕ್ತತಾಪ್ರಮಿತಿಸ್ತುಪಚ್ಛೇತೇ, ತಥಾ ಚ ದೂಷಣಾನುಮಾನದ್ವೈವಿಧ್ಯಕಥನಂ ಕ-
ಥಂ ಸಂಗಚ್ಛೇತ? ಇತಿ ಚೇದುಚ್ಯತೇ, ತಥಾಪಿ ಆಪಾದನರೂಪೇಣ ತರ್ಕಸ್ಯಾ-
ಯುಕ್ತತಾಪ್ರಮಿತ್ತಿಜನಕತ್ವಂ, ದೂಷಣಾನುಮಾನಸ್ಯ ತು ಸಾಧನರೂಪೇಣೇತಿ ಭೇದ ಇ-
ತಿ ಬೋಧ್ಯಮ್ ।

॥ ಇತಿ ಅನುಮಾನೇ ಸಾಧನಾನುಮಾನದೂಷಣಾನುಮಾನವಿಭಾಗನಿರೂಪಣಮ್ ॥
॥ ಇತಿ ಅನುಮಾನಪ್ರಕರಣಮ್ ॥

೨. ಅಥ ತರ್ಕಪ್ರಕರಣಮ್

೧) ತರ್ಕೋ ನಾಮ--ವ್ಯಾಪ್ಯಸ್ಯಾಂಗೀಕಾರೇ ಅನಿಷ್ಟವ್ಯಾಪಕಪ್ರಸಂಜನಂ ತರ್ಕಃ ।
(ಪ್ರಸಂಜನಂ ನಾಮ ಅಂಗೀಕಾರ್ಯತಾಜ್ಞಾಪನಂ) ಯಥಾ-ಯದಿ ವನ್ಹಿರ್ನ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ
ಧೂಮೋಽಪಿ ನ ಸ್ಯಾದಿತಿ । ಯದಿ ವನ್ಹಿಸ್ಸದ್ಭಾವೇಽಪಿ ವನ್ಹ್ಯಭಾವಃ, ಆರೋಪ್ಯತೇ
ವನ್ಹಿರ್ನ್ಯಾತ್ ಸ್ಯಾದಿತಿ, ತದಾ ಭವದನಿಷ್ಟಧೂಮಾಭಾವೋಽಪ್ಯಂಗೀಕಾರ್ಯಃ ಸ್ಯಾದಿತಿ
ಜ್ಞಾಪನಮಿತಿ ಭಾವಃ ।

ಶಂಕಾ-ತರ್ಕವೂ ಕೂಡ ದುಷ್ಟ ಪ್ರಮಿತಿ ಸಾಧನವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ತರ್ಕದಿಂದಲೂ
ಪರಪಕ್ಷವು ಅಯುಕ್ತವೆಂಬ ಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಎಂದ ಮೇಲೆ ದೂಷಣಾನು-
ಮಾನವು ಎರಡು ವಿಧವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಹೇಗೆ ಕೂಡುತ್ತದೆ? ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರವು
ತರ್ಕವು ದುಷ್ಟ ಪ್ರಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದಾದರೂ ಅಪಾದನರೂಪದಿಂದ ಪರಪಕ್ಷವು
ಅಯುಕ್ತವೆಂಬ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ, ದೂಷಣಾನುಮಾನವು ಸಾಧನರೂಪದಿಂದ ದುಷ್ಟ
ಪ್ರಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಅವುಗಳ ಭೇದ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೨. ತರ್ಕ ಪ್ರಕರಣವು

೧] ತರ್ಕ ಸ್ವರೂಪ ನಿರೂಪಣೆ-

ತರ್ಕದ ಲಕ್ಷಣ-ವ್ಯಾಪ್ಯವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅನಿಷ್ಟ ವ್ಯಾಪಕದ ಪ್ರಸಂಗ
ತಂದುಕೊಡುವದೇ ತರ್ಕವು. (ಪ್ರಸಂಗ ತರುವದೆಂದರೆ, ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಬೇಕಾದೀ-
ತೆಂದು ತಿಳಿಸುವದು) ಉದಾ; 'ಸರ್ವತದಲ್ಲಿ ಬೆಂಕಿ ಇದ್ದರೂ ಅದನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ
ಮಾಡದೇ ಹೋದರೆ, ಅಲ್ಲಿ ಧೂಮವೂ ಅಂಗೀಕೃತವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ' ಎಂದು ತಿಳಿ-
ಸುವದು. (ವಿವರಣೆ-ಸರ್ವತದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿ ಇದ್ದರೂ, ಅಗ್ನಿಯ ಅಭಾವವನ್ನು ಎಂದರೆ
ವ್ಯಾಪ್ಯವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸದಲ್ಲಿ, ಅದಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಧೂಮಾಭಾವವನ್ನು ಅಂಗೀ-
ಕರಿಸಬೇಕಾಗುವದು. ಅದರಿಂದ ಧೂಮವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಸಿದ್ಧವಾಗುವದರಿಂದ ಅದರ ಅಭಾವ.

ಅತ್ರ ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು—ವ್ಯಾಪ್ಯಂಗೀಕಾರೇ ವ್ಯಾಪಕಪ್ರಸಂಜನಂ ತರ್ಕ ಇತ್ಯುಕ್ತಂ (ಅನಿಷ್ಟಪದರ್ಶನಾಂತರೇ) ಯದ್ವಯಂ ಪರ್ವತೋ ನಿರ್ವಹಿ: ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ನಿಷ್ಕರಿಸ್ಯಾದಿತಿ ಇಷ್ಟಾಪಾದನೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿವಾರಣಾಯಾನಿಷ್ಟಸ್ಯೇತ್ಯುಕ್ತಂ | ವ್ಯಾಪ್ಯಂಗೀಕಾರೇ ಅನಿಷ್ಟಪ್ರಸಂಜನಂ ತರ್ಕ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ (ವ್ಯಾಪಕಪದಪರಿತ್ಯಾಗೇ) ಯದ್ವಯಂ ನಿರ್ವಹಿ: ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ವೃಕ್ಷರಹಿತ: ಸ್ಯಾದಿತಿ ಅನಿಷ್ಟಾಪಾದನವ್ಯಕ್ತಚ್ಛೇದಾಯ ವ್ಯಾಪಕಸ್ಯೇತ್ಯುಕ್ತಂ, ಏವಮಪಿ ನ ತದ್ವ್ಯವಚ್ಛೇದ: ವೃಕ್ಷರಹಿತತ್ವಾದೇರಪಿ ವ್ಯಾಪಕತ್ವಾತ್, ನ ಹಿ ವೃಕ್ಷರಹಿತತ್ವಂ ಕಸ್ಯಾಪ್ಯವ್ಯಾಪಕಸ್ಯ ಭವತಿ, ಅತಸ್ತದಾಪಾದನೇತಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಸ್ತದವಸ್ಥಾ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ವ್ಯಾಪ್ಯಸ್ಯಂಗೀಕಾರೇತ್ಯುಕ್ತಂ, ಉಕ್ತಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ: ಕಥಂ ವಾ ಪರಿಹೃತಾ ಇತಿ ತ್ವೇದಿತ್ಯಮ್—

ವವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ವಹ್ನಿ ಅಭಾವದಿಂದ, ಧೂಮಾಭಾವ ಸಾಧಿಸುವಾಗ್ಗೆ, 'ವಹ್ನಿ ಅಭಾವವು' ವ್ಯಾಪ್ತವೂ, 'ಧೂಮಾಭಾವವು' ವ್ಯಾಪಕವೂ ಆಗುತ್ತದೆ. ಲಕ್ಷಣದ ದಲಕೃತ್ಯವು: 'ವ್ಯಾಪ್ಯದ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕದ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಬೇಕಾದೀತೆಂಬ ಜ್ಞಾನನೆಯು ತರ್ಕವು,' ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ [ಅನಿಷ್ಟಪದ ಬಿಟ್ಟರೆ] 'ಈ ಸರ್ವತವು' ಆಗ್ನಿಯ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದಾದರೆ, ಘಟಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದಾಗಲೀ, ಎಂಬ ಇಷ್ಟಾಪಾದನ ರೂಪ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸಲು 'ಅನಿಷ್ಟ' ಪದವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು. 'ವ್ಯಾಪ್ಯದ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಅನಿಷ್ಟ ಪ್ರಸಂಗವು ತರ್ಕವು' ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ, [ವ್ಯಾಪಕಪದ ಬಿಟ್ಟರೆ], 'ಈ ಸರ್ವತವು, ವಹ್ನಿ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದಾದರೆ, ವೃಕ್ಷರಹಿತವಾದರೂ ಆಗಲಿ' ಎಂದು ಅನಿಷ್ಟಾಪಾದನ ರೂಪ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸಲು 'ವ್ಯಾಪಕ' ಪದವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಆದರೂ [ಅನಿಷ್ಟವ್ಯಾಪಕ ಪ್ರಸಂಜನವೆಂದು 'ವ್ಯಾಪಕ' ಪದ ಸೇರಿಸಿದರೂ] ಮೇಲಿನ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿವಾರಣೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ವೃಕ್ಷ ರಹಿತತ್ವವೂ ಆಗ್ನಿಯ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿದೆ. ವೃಕ್ಷಾಭಾವವು ಯಾವುದೇ ವಸ್ತುವಿಗೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಲಾರದು. ಹೀಗಾಗಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಉಳಿದೇ ಉಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿವಾರಿಸಲು ವ್ಯಾಪ್ಯವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದಲ್ಲಿ' ಎಂದು ಹೇಳಿದು. ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದರೂ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹೇಗೆ ಪರಿಹಾರವಾಯಿತೆಂದು ಶಂಕಿಸಿದರೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು ಹೀಗಿದೆ—

ಪಿತುರ್ಧನಂ ಪುತ್ರೋ ಗೃಹ್ಣಿಯಾದಿತೃಪ್ತೃ ಪುತ್ರಶಬ್ದಸ್ಯ ತತ್ಪುತ್ರ ಉ-
ಪಯೋಗವನಾತ್, ವ್ಯಾಪ್ಯಾಂಗೀಕಾರೇ ವ್ಯಾಪಕಪ್ರಸಂಜನಮಿತೃತ್ವಾಪಿ ವ್ಯಾಪಕಶ-
ಬ್ದಸ್ಯ ತದ್ವ್ಯಾಪಕೇ ಉಪಯೋಗವನಾದುಕ್ತಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿವ್ಯವಚ್ಛೇದ ಇತಿ ಸರ್ವ-
ಸಾರ್ಥಕಂ ಜ್ಞೇಯಂ ।

೨) ನನು ತರ್ಕಸ್ಯಾನುಮಾನಾಂತಗತಿಃ ಕಥಂ? ಇತಿ चेत्, ವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ಪ್ರಮಾಣೇನ ಅರ್ಥಗಮಕತ್ವಾದಿತಿ ಜ್ಞೇಯಂ ।

ತಸ್ಯ ಪಂಚಾಂಗಾನಿ—೧) ಆಪಾದಕಸ್ಯ ಆಪಾದನೇನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ೨)
ಪ್ರತಿತರ್ಕೇಣಾಪ್ರತಿಘಾತಃ ೩) ಆಪಾದನಸ್ಯ ಅನಿಷ್ಟತ್ವಂ ೪) ವಿಪರ್ಯಯೇ ಉ-
ಪಯೋಗವನಾಂ ೫) ಪರಸ್ಯ ಅನನುಕೂಲತ್ವಂ ಚೇತಿ ।

ಅತ್ರ ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು—೧) ಯದಿ ಘಟೋಽತ್ರ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಘಟೋಽಪಿ
ಸ್ಯಾತ್ ಇತ್ಯಾದೌ ತರ್ಕವಾಣ್ಯಾಯ, ಆಪಾದಕಸ್ಯ, ಆಪಾದನೇನ ವ್ಯಾಪ್ತೀರೀತ್ಯುಕ್ತಂ

‘ತಂದೆಯ ಧನವನ್ನು ಮಗನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಿ’ ಎಂಬ ತರ್ಕ-
ದಲ್ಲಿ ‘ಮಗ’ನೆಂದರೆ ಅವನ ಮಗನೇ ಹೊರತು ಬೇರೆಯವರ ಮಗನಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಗೆ
ಪರ್ಯಾಯವಾಗುವದೋ, ಹಾಗೆಯೇ, ‘ವ್ಯಾಪ್ತೃದ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಅನಿಷ್ಟ
ವ್ಯಾಪಕ ಪ್ರಸಂಗ’ ಎಂದು ಹೇಳುವ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಕೂಡ, ‘ವ್ಯಾಪಕ’ ಶಬ್ದದಿಂದ ‘ವ್ಯಾ-
ಪ್ತೃಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ವ್ಯಾಪಕವು’ ಎಂದು ಅರ್ಥವು. [ಹೊರತು, ಎಲ್ಲದಕ್ಕೂ ವ್ಯಾಪಕ-
ವೆಂದಲ್ಲಿ] ಇದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬಾರದು. ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ಪದಗಳು ಸಾರ್ಥಕವಾಗಿವೆ.

೨) ತರ್ಕವು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಅಂತರ್ಗತವಾಗುತ್ತದೆ? ಅಂದರೆ ತರ್ಕವು
ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಬಲದಿಂದ ವಸ್ತುಜ್ಞಾನ [ಅರ್ಥಾನುಮಿತಿ] ಹುಟ್ಟಿಸುವದರಿಂದ, ಕರಣರೂಪ
ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಐದು ಅಂಗಗಳು:- ೧) ಆಪಾದನದಿಂದ ಆಪಾದಕಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ
[ಬೆಂಕಿಯಿಲ್ಲದಿದ್ದಲ್ಲಿ, ಎಂಬಲ್ಲಿ ಬೆಂಕಿಯ ಅಭಾವವು ಆಪಾದಕವು. ಧೂಮವು ಇಲ್ಲದೇ
ಹೋದ್ದಲ್ಲಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಧೂಮಾಭಾವವು ಆಪಾದನವು] ೨) ಪ್ರತಿ ತರ್ಕದಿಂದ ಪ್ರತಿಘಾ-
ತವಿಲ್ಲದುದು ೩) ಆಪಾದನಕ್ಕೆ ಅನಿಷ್ಟತೆಯು ೪) ವಿಪರ್ಯಯದಲ್ಲಿ ಪರ್ಯಾಯವನವು
೫) ಪರರಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗದಿರುವದು.

೩) ಈ ಐದು ಅಂಗಗಳ ದಲಕೃತ್ಯವು:- ೧) ‘ಒಂದು ವೇಳೆ ಇಲ್ಲಿ ಘಟವಿದ್ದರೆ ಬಟ್ಟೆ-
ಯೂ [ಪಟ್ಟವೂ] ಇರಲಿ’ ಎಂಬ ತರ್ಕಕ್ಕೆ, ತರ್ಕದ ಲಕ್ಷಣ ಬರಬಾರದೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ
‘ಆಪಾದಕಕ್ಕೆ ಆಪಾದನದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ’ ಎಂಬ ಅಂಗವು ಬೇಕು,

೧ ೨) यदि शब्दो नित्यः स्यात् तर्हि अश्रावणः स्यादित्यादेः, यदि शब्दोऽनित्यो न स्यात् तर्हि कृतकोऽपि न स्यादिति प्रतितर्केण पराहतस्यातर्कत्वायोक्तं प्रतितर्केणाप्रतिघात इति । ३) यदि धूमः स्यात् तर्हि वह्निः स्यादित्यादेरतर्कत्वा-योक्तमापाद्यस्यानिष्टत्वमिति । ४) यदि तेजोजातं प्रकाशकं स्यात् तर्हि अनुष्णं न स्यादित्यादेरतर्कत्वायोक्तं विपर्यये प-र्यवसानमिति । ५) यदि शब्दो नित्यः स्यात् तर्हि कृतको न स्यात्, भवति च कृतकः, अतोऽनित्य इत्युक्ते परो वक्ति यदि कृतकः, तर्हि अनित्य एव भवेत्, घटादौ तथा दृष्टत्वादिति परानुकूलस्यातर्कत्वाय पराननुकूलेत्युक्तम् ।

[ಮೇಲಿನ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ

ಅಪಾದ್ಯ-ಅಪಾದಕಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಘಟವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಒಟವಿರಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅದು ತರ್ಕವಾಗಲಾರದು. ೨] ಒಂದು ವೇಳೆ ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವಾದಲ್ಲಿ, ಅದು ಶ್ರವಣೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ' ಎಂಬ ತರ್ಕಕ್ಕೆ 'ಶಬ್ದವು ಅನಿತ್ಯವಾ-ವಾಗದಿದ್ದಲ್ಲಿ (ನಿತ್ಯವಾದರೆ) ಅದು ಕೃತಕವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ ? ಎಂಬ ಪ್ರತಿತರ್ಕದಿಂದ ವಿರೋಧ ಬರುತ್ತದೆ. (ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿ ತರ್ಕದಿಂದ ಪರಾಹತವಾದ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ತರ್ಕತ್ವವಾರಣ ಮಾಡಲು 'ಪ್ರತಿತರ್ಕದಿಂದ ಆಪ್ರತಿಘಾತವೆಂಬ ಅಂಗವು ಬೇಕು,

೩] 'ಒಂದು ವೇಳೆ ಧೂಮವಿದ್ದರೆ, ಬೆಂಕಿಯೂ ಇರಲಿ' ಎಂಬ ಈ ತರ್ಕವಾ-ಕ್ಯವು ಸರಿಯಾದ ತರ್ಕವಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸಲು, 'ಅಪಾದ್ಯಕ್ಕೆ ಅನಿಷ್ಟತೆ' ಇರಬೇಕೆಂಬ ಅಂಗ ಬೇಕು. [ಮೇಲಿನ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಪಾದ್ಯವು ಅನಿಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ]

೪] 'ಒಂದು ವೇಳೆ ತೇಜಃ ಸಮೂಹವು ಪ್ರಕಾಶವಾದಲ್ಲಿ, ಅದು ಶೀತವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ,' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು ಸರಿಯಾದ ತರ್ಕವಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸಲು, 'ವಿಪರ್ಯ-ಪರ್ಯವಸಾನ' ಎಂಬ ಅಂಗವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. [ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ವಿಪ-ರ್ಯದಲ್ಲಿ ಒರ್ಯವಸಾನಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. 'ತೇಜ ಸಮೂಹವು ಶೀತವಾಗಿದೆ' ಕಾರಣ ಅದು ಪ್ರಕಾಶವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ' ಎಂದು ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಮೇಲಿನ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ತರ್ಕಲಕ್ಷಣ ಬಾರದೇ ತರ್ಕವಾಗಲಾರದು.

೫] 'ಒಂದು ವೇಳೆ ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವಾದರೆ, ಅದು ಕೃತಕವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ' ಅಂದರೆ ಪ್ರತಿವಾದಿಯು ಪ್ರತಿ ತರ್ಕವನ್ನು ಮಾಡಬಹುದು. ಶಬ್ದವು ಕೃತಕವಾದಲ್ಲಿ

ತರ್ಕಪಂಚಾಂಗಾಂ ವಿವರಣಮ್--

೧) ಆಪಾದಕಸ್ಯಾಪಾದೇನ ವ್ಯಾಪ್ತಿ:--ಯಥಾ ಯದ್ವಗ್ನಿನ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಧೂಮೋಽಪಿ ನ ಸ್ಯಾದಿತಿ ತರ್ಕೇ, ಯತ್ರಾಗ್ನಯಭಾವಃ ತತ್ರ ಧೂಮಾಭಾವ ಇತಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ (ಅತ್ರ ಆಪಾದಕಸ್ಯಾಪಾದನಕರ್ತುರಾಪಾದೇನ ಆಪಾದನಕರ್ಮಣಾ ಇತ್ಯರ್ಥ)

೫) ಪ್ರತೀತರ್ಕೇಣಾಪ್ರತಿಘಾತಃ, ಯಥಾಹ ಬೌದ್ಧಃ--ಯದಿ ಜಗತಃ ಕ್ಷಣಿಕತ್ವಂ ನ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಅರ್ಥಕ್ರಿಯಾಕಾರಿತ್ವರೂಪಂ ಸತ್ತ್ವಂ ನ ಸ್ಯಾತ್, ತದೇತಸ್ಯ ತರ್ಕಸ್ಯ ಯದಿ ಕ್ಷಣಿಕಂ ಸ್ಯಾತ್, ತರ್ಹಿ ತದೇವೇದೇಮಿತಿ ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾವಿರೋಧಃ-ಸ್ಯಾದಿತಿ ಪ್ರತೀತರ್ಕೇಣ ವಿರೋಧೋಽಸ್ತಿ, ತಥಾ ಸತ್ತರ್ಕೇ ನೈವ--ಯದ್ವಗ್ನಿಃ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿದಂ ಸ್ಯಾದಿತ್ಯಭಾವಾತ್

ಆದು ಅನಿತ್ಯವೇ ಆಗಲಿ' ಘಟವೇ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೇ ಕಂಡದ್ದರಿಂದ, ಎಂಬ ಪ್ರತಿ ತರ್ಕವು ಕೃತಕತ್ವವಾದಿಗೆ ಅನುಕೂಲವೇ ಆಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಪರಾನುಕೂಲ ತರ್ಕವು ಸರಿಯಾದ ತರ್ಕವಾಗಲಾರದೆಂದು ತಿಳಿಯಲು, 'ಪರನಿಗೆ ಅನನುಕೂಲವಾಗಬೇಕೆಂಬ' ಆಗವನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ತರ್ಕದಲ್ಲಿಯೆ ಐದು ಅಂಗಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯು

೧) ಆಪಾದಕಕ್ಕೆ ಆಪಾದ್ಯದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ, ಉದಾಹರಣೆ--ಒಂದು ವೇಳೆ ಪರ್ವ-ತದಲ್ಲಿ ಆಗ್ನಿ ಇಲ್ಲವೆಂದಾದರೆ. [ಅಂಗಿ-ಕೃತವಾದ] ಧೂಮವೂ ಇಲ್ಲದೇ ಹೋಗಲಿ' ಎಂಬ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ 'ಎಲ್ಲಿ ಆಗ್ನಿ ಅಭಾವವೋ ಅಲ್ಲಿ ಧೂಮದ ಅಭಾವ' ಎಂಬ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ. (ಇಲ್ಲಿ ಆಪಾದಕವೆಂದರೆ ಆಪಾದನೆಗೆ ಕರ್ತೃವಾದ ಆಗ್ನಿ ಅಭಾವವು. ಆಪಾದ್ಯವೆಂದರೆ ಆಪಾದನೆಗೆ ಕರ್ಮವಾದ ಧೂಮಾಭಾವವು) ಧೂಮಾಭಾವದಿಂದ ಆಗ್ನಿ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆಯೆಂದರ್ಥವು.

೨) ಪ್ರತಿ ತರ್ಕದಿಂದ ಅಪ್ರತಿಘಾತಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ-- ಬೌದ್ಧರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಒಂದು ವೇಳೆ ಜಗತ್ತು ಕ್ಷಣಿಕವಾಗದೇ ಹೋದರೆ, ಅದು ಸತ್ಯವಿಲ್ಲದೇ ಹೋಗಲಿ' ಎಂಬ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಒಂದು ವೇಳೆ ಜಗತ್ತು ಕ್ಷಣಿಕವಾದಲ್ಲಿ, ಆ ಘಟವೇ ಇದು ಎಂಬ ಕೃತ್ಯಭಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧವು ಬರಬೇಕಾದೀತು' ಎಂಬ ಪ್ರತಿತರ್ಕದಿಂದ ವಿರೋಧ ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಸರಿಯಾದ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ವಿರೋಧ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. (ಆಗ್ನಿ ಇಲ್ಲವೆಂದರೆ ಧೂಮವೂ ಇಲ್ಲದೇ ಹೋಗಲಿ, ಎಂಬ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಂದ: ವೇಳೆ ಆಗ್ನಿಯಿದ್ದರೆ ಹೀಗೆ ಆಗಲಿ ಎಂದು ಪ್ರತಿ ತರ್ಕವು ಹೇಳಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ)

೧ ೨) यदि शब्दो नित्यः स्यात् तर्हि अश्रावणः स्यादित्यादेः, यदि शब्दोऽनित्यो न स्यात् तर्हि कृतकोऽपि न स्यादिति प्रतितर्केण पराहतस्यातर्कत्वायोक्तं प्रतितर्केणाप्रतिघात इति । ३) यदि धूमः स्यात् तर्हि वह्निः स्यादित्यादेरतर्कत्वा-योक्तमापाद्यस्यानिष्टत्वमिति । ४) यदि तेजोजातं प्रकाशकं स्यात् तर्हि अनुष्णं न स्यादित्यादेरतर्कत्वायोक्तं विपर्यये प-र्यवसानमिति । ५) यदि शब्दो नित्यः स्यात् तर्हि कृतको न स्यात्, भवति च कृतकः, अतोऽनित्य इत्युक्ते परो वक्ति यदि कृतकः, तर्हि अनित्य एव भवेत्, घटादौ तथा दृष्टत्वादिति परानुकूलस्यातर्कत्वाय पराननुकूलेत्युक्तम् ।

[ಮೇಲಿನ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ

ಅಪಾದ್ಯ-ಅಪಾದಕಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಘಟವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಒಟವಿರಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅದು ತರ್ಕವಾಗಲಾರದು. ೨] ಒಂದು ವೇಳೆ ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವಾದಲ್ಲಿ, ಅದು ಶ್ರವಣೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ' ಎಂಬ ತರ್ಕಕ್ಕೆ 'ಶಬ್ದವು ಅನಿತ್ಯವಾ-ನಾಗದಿದ್ದಲ್ಲಿ (ನಿತ್ಯವಾದರೆ) ಅದು ಕೃತಕವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ? ಎಂಬ ಪ್ರತಿತರ್ಕದಿಂದ ವಿರೋಧ ಬರುತ್ತದೆ. (ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿ ತರ್ಕದಿಂದ ಪರಾಹತವಾದ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ತರ್ಕತ್ವವಾರಣ ಮಾಡಲು 'ಪ್ರತಿತರ್ಕದಿಂದ ಆಪ್ರತಿಘಾತವೆಂಬ ಅಂಗವು ಬೇಕು,

೩] 'ಒಂದು ವೇಳೆ ಧೂಮವಿದ್ದರೆ, ಬೆಂಕಿಯೂ ಇರಲಿ' ಎಂಬ ಈ ತರ್ಕವಾ-ಕ್ಯವು ಸರಿಯಾದ ತರ್ಕವಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸಲು, 'ಅಪಾದ್ಯಕ್ಕೆ ಅನಿಷ್ಟತೆ' ಇರಬೇಕೆಂಬ ಅಂಗ ಬೇಕು. [ಮೇಲಿನ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಪಾದ್ಯವು ಅನಿಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ]

೪] 'ಒಂದು ವೇಳೆ ತೇಜಃ ಸಮೂಹವು ಪ್ರಕಾಶವಾದಲ್ಲಿ, ಅದು ಶೀತವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ,' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು ಸರಿಯಾದ ತರ್ಕವಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸಲು, 'ವಿಷಯ ಪರ್ಯವಸಾನ' ಎಂಬ ಅಂಗವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. [ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ವಿಷ-ಯದಲ್ಲಿ ಉಪವಸಾನಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. 'ತೇಜ ಸಮೂಹವು ಶೀತವಾಗಿದೆ' ಕಾರಣ ಅದು ಪ್ರಕಾಶವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ' ಎಂದು ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಮೇಲಿನ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ತರ್ಕಲಕ್ಷಣ ಬಾರದೇ ತರ್ಕವಾಗಲಾರದು.

೫] 'ಒಂದು ವೇಳೆ ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವಾದರೆ, ಅದು ಕೃತಕವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ' ಅಂದರೆ ಪ್ರತಿವಾದಿಯು ಪ್ರತಿ ತರ್ಕವನ್ನು ಮಾಡಬಹುದು. ಶಬ್ದವು ಕೃತಕವಾದಲ್ಲಿ

ತರ್ಕಪಂಚಾಂಗಾನಾಂ ವಿವರಣಮ್--

೧) ಆಪಾದಕಸ್ಯಾಪಾದೇನ ವ್ಯಾಪ್ತಿ:--ಯಥಾ ಯದ್ವಗ್ನಿರ್ನ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ
ಧೂಮೋಽಪಿ ನ ಸ್ಯಾದಿತಿ ತರ್ಕೇ, ಯತ್ರಾಗ್ನಯಭಾವಃ ತತ್ರ ಧೂಮಾಭಾವ ಇತಿ
ವ್ಯಾಪ್ತಿ: (ಅತ್ರ ಆಪಾದಕಸ್ಯಾಪಾದನಕರ್ತುರಾಪಾದೇನ ಆಪಾದನಕರ್ಮಣಾ ಇತ್ಯರ್ಥ)

೫) ಪ್ರತೀತರ್ಕೇಣಾಪ್ರತಿಘಾತಃ, ಯಥಾಹ ಬೌದ್ಧಃ--ಯದಿ ಜಗತಃ ಕ್ಷಣಿಕತ್ವಂ
ನ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಅರ್ಥಕ್ರಿಯಾಕಾರಿತ್ವರೂಪಂ ಸತ್ತ್ವಂ ನ ಸ್ಯಾತ್, ತದೇತಸ್ಯ
ತರ್ಕಸ್ಯ ಯದಿ ಕ್ಷಣಿಕಂ ಸ್ಯಾತ್, ತರ್ಹಿ ತದೇವೇದೇಮಿತಿ ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾವಿರೋಧಃ-
ಸ್ಯಾದಿತಿ ಪ್ರತೀತರ್ಕೇಣ ವಿರೋಧೋಽಸ್ತಿ, ತಥಾ ಸತ್ತರ್ಕೇ ನೈವ--ಯದ್ವಗ್ನಿಃ
ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹೀದಂ ಸ್ಯಾದಿತ್ಯಭಾವಾತ್

ಆದು ಅನಿತ್ಯವೇ ಆಗಲೀ' ಘಟವೇ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೇ ಕಂಡದ್ದರಿಂದ,
ಎಂಬ ಪ್ರತಿ ತರ್ಕವು ಕೃತಕತ್ವವಾದಿಗೆ ಅನುಕೂಲವೇ ಆಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಸರಾನುಕೂಲ ತರ್ಕವು
ಸರಿಯಾದ ತರ್ಕವಾಗಲಾರದೆಂದು ತಿಳಿಯಲು, 'ಪರನಿಗೆ ಅನನುಕೂಲವಾಗಬೇಕೆಂಬ'
ಆಗವನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ತರ್ಕದಲ್ಲಿಯೆ ಏದು ಅಂಗಳಗಳೆ ನಿರೂಪಣೆಯು

೧) ಆಪಾದಕಕ್ಕೆ ಆಪಾದ್ಯದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ, ಉದಾಹರಣೆ--ಒಂದು ವೇಳೆ ಪರ್ವ-
ತದಲ್ಲಿ ಆಗ್ನಿ ಇಲ್ಲವೆಂದಾದರೆ. [ಅಂಗೀಕೃತವಾದ] ಧೂಮವೂ ಇಲ್ಲದೇ ಹೋಗಲೀ' ಎಂಬ
ತರ್ಕದಲ್ಲಿ 'ಎಲ್ಲಿ ಆಗ್ನಿ ಅಭಾವವೋ ಅಲ್ಲಿ ಧೂಮದ ಅಭಾವ' ವೆಂಬ ವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ಯಿದೆ. (ಇಲ್ಲಿ ಆಪಾದಕವೆಂದರೆ ಆಪಾದನೆಗೆ ಕರ್ತೃವಾದ ಆಗ್ನಿ ಅಭಾವವು. ಆಪಾದ್ಯವೆಂದರೆ
ಆಪಾದನೆಗೆ ಕರ್ಮವಾದ ಧೂಮಾಭಾವವು) ಧೂಮಾಭಾವದಿಂದ ಆಗ್ನಿ ಅಭಾವಕ್ಕೆ
ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆಯೆಂದರ್ಥವು.

೨) ಪ್ರತಿ ತರ್ಕದಿಂದ ಅಪ್ರತಿಘಾತಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ-- ಬೌದ್ಧರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.
ಒಂದು ವೇಳೆ ಜಗತ್ತು ಕ್ಷಣಿಕವಾಗದೇ ಹೋದರೆ, ಅದು ಸತ್ಯವಿಲ್ಲದೇ ಹೋಗಲಿ' ಎಂಬ
ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಒಂದು ವೇಳೆ ಜಗತ್ತು ಕ್ಷಣಿಕವಾದಲ್ಲಿ, ಆ ಘಟವೇ ಇದು ಎಂಬ
ಕೃತ್ಯಭಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧವು ಬರಬೇಕಾದೀತು' ಎಂಬ ಪ್ರತಿತರ್ಕದಿಂದ ವಿರೋಧ
ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಸರಿಯಾದ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ವಿರೋಧ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. (ಆಗ್ನಿ ಇಲ್ಲ-
ವೆಂದರೆ ಧೂಮವೂ ಇಲ್ಲದೇ ಹೋಗಲಿ, ಎಂಬ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಂದ: ವೇಳೆ ಆಗ್ನಿಯಿದ್ದರೆ
ಹೀಗೆ ಆಗಲಿ ಎಂದು ಪ್ರತಿ ತರ್ಕವು ಹೇಳಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ)

೩) ಆಪಾದಸ್ಯಾನಿಷ್ಠತ್ವಂ--ಅಂಗೀಕರತವ್ಯತಾವಿರೋಧಿಧರ್ಮವತ್ವಂ. ಯಥಾ-
ಯದಿ ಅಗ್ನಿರ್ನ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಧೂಮೋ ನ ಸ್ಯಾದಿತೃತ್ರ ಧೂಮೋ ನ ಸ್ಯದಿತಿ।

೪) ವಿಪರ್ವಯೇ ಪರ್ಯವಸಾನಂ--ಆಪಾದ್ಯವ್ಯತಿರೇಕಸ್ಯ ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾಪ್ರದರ್ಶನ-
ಪೂರ್ವಕಮಾಪಾದಕವ್ಯತಿರೇಕಸ್ಯ ಪಕ್ಷಸಂಬಂಧಕೃತ್ವಂ, ಯಥಾ-ಅತ್ರ ನಾಂಗೀಕರತುಂ ಶ-
ಕ್ಯತೇ ಧೂಮಾಭಾವಸ್ತಸ್ಮಾದಗ್ನಿಭಾವೋಽಪಿ ನ, ತಥಾ ಚ ವರ್ತತೇ ಚ ಧೂಮ-
ಸ್ತಸ್ಮಾದಾಗ್ನಿಮಾನಿತಿ ಯಾವತ್।

೫) ಪರಸ್ಯಾನನುಕೂಲತ್ವಂ--ವಿರೋಧಹೇತ್ವಾಭಾಸವತ್ ಪ್ರಕರಣಸಮವದಿತಿ
ವಾ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಾಸಾಧಕತ್ವಮಿತಿ

ಇತಿ ತರ್ಕಸ್ವರೂಪನಿರೂಪಣಮ್।

೨) ಪರಸ್ಯಾನನುಕೂಲತ್ವವಿಷಯೇ ವ್ಯತಿರೇಕೋದಾಹರಣಮುಕ್ತೇನೈವ ವಿಮರ್ಶಃ
ಕೃತಃ ಅಭಿನಾಮೃತೇ, ತಥಾ ಹಿ

೩) ಅಪಾದ್ಯಕ್ಕೆ ಅನಿಷ್ಠತೆ ಯೆಂದರೆ ಅಂಗೀಕೃತವಾದುದಕ್ಕೆ ವಿರೋಧಿಯಾಗಬೇಕು.
ಉದಾಹರಣೆ:- ಒಂದು ವೇಳೆ ಸರ್ವತದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ, ಅಲ್ಲಿ ಧೂಮವೂ
ಇಲ್ಲದೇ ಹೋಗಲಿ,' ಎಂಬ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ 'ಧೂಮವು ಇಲ್ಲದೇ ಹೋಗಲಿ' ಎಂಬುದು
ಅಪಾದ್ಯವಾಗಿದ್ದು, ಇದು ಅನಿಷ್ಠವಾಗಿದೆ. (ಧೂಮವು ಅಂಗೀಕೃತವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ
ವಿರೋಧಿಯಾಗಿದೆ)

೪) ವಿಸರ್ಯಯ ಪರ್ಯವಸಾನವೆಂದರೆ ಅಪಾದ್ಯ ವ್ಯತಿರೇಕವಾದುದಕ್ಕೆ ಸಕ್ಷ-
ಧರ್ಮತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿ, ಅಪಾದಕದವ್ಯತಿರೇಕವೂ ಸಕ್ಷ ಸಂಬಂಧವಾಗಿದೆಯೆಂದು
ಹೇಳುವುದು. ಉದಾ:- ಸರ್ವತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವೇಳೆ ಅಗ್ನಿ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ, ಧೂಮವೂ ಇಲ್ಲದೇ
ಹೋಗಲಿ' ಎಂಬ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ, ವಿಸರ್ಯಯ ಪರ್ಯವಸಾನ ಹೀಗೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಧೂ-
ಮವಿದ್ದ ಕಾರಣ ಧೂಮಾಭಾವವು ಅಂಗೀಕಾರ್ಯವಲ್ಲ. ಅದ್ದರಿಂದ ಅಗ್ನಿ ಅಭಾವವನ್ನು
ಅಂಗೀಕರಿಸಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಂದರೆ, ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ ಅಗ್ನಿಯೂ ಇದೆಯೆಂದು
ಅಂಗೀಕರಿಸಬೇಕೆಂಬುದೇ ವಿಸರ್ಯಯ ಪರ್ಯವಸಾನವು.

೫) ಪರನಿಗೆ ಅನನುಕೂಲವಿರುವದೆಂದರೆ, ವಿರುದ್ಧ ಹೇತ್ವಾಭಾಸದಂತೆ, ಅಥವಾ
ಪ್ರಕರಣ ಸಮದಂತೆ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಸಾಧಕವಾಗದೇ ಇರುವುದು.

೬) ತರ್ಕಾಂಗದಲ್ಲಿ 'ಪರನಿಗೆ ಅನನುಕೂಲತ್ವ'ದ ವಿಚಾರವು-

ತರ್ಕವು ಪರನಿಗೆ ಅನನುಕೂಲವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವ್ಯತಿರೇಕ ಉದಾಹರಣೆ
ಮೂಲಕ ಅಭಿನವಾಮೃತ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ವಿಮರ್ಶೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಅನಿತ್ಯ: ಶಬ್ದ: ಇತಿ ಆಚಾರ್ಯದೇಶೀಯ:, ನಿತ್ಯ: ಶಬ್ದ, ಇತಿ ಚಾ. ವಾಕಿ: । ಆಚಾರ್ಯದೇಶೀಯಶ್ಚಾರ್ವಾಕಂ ಪ್ರಯಾಹ್ಯದಿ ಶಬ್ದೋ ನಿತ್ಯ: ಸ್ಯಾತ್ ತಹಿ ಆಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣೋ ನ ಸ್ಯಾತ್ ತತ್ರಾಪಾದ್ಯಾಪಾದವಯೋರ್ವ್ಯಾಪ್ತಿರಸ್ತಿ- ಯತ್ರ ನಿತ್ಯತ್ವಂ ತತ್ರಾಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣತ್ವಾಭಾವ:—ಯಥಾ ಪರಮಾಣು- ರೂಪಂ, ತಥಾ ಚ ಪರಮಾಣುರೂಪಾದೌ ಅವ್ಯभिचरितसहचारदर्शनात्, न च प्रतितर्केण बाधमीक्षामह इति, प्रतितर्केणाप्रतिघातोऽप्यस्ति, आपद्यमिदमनिष्टं भवति, चोदकस्य, तेनाकाशगुणत्वाभावस्य प्र- माणविरुद्धत्वांगीकारात् परस्याननुकूलत्वं नास्ति, तथा हि - चो- दकोऽपि आचार्यदेशीयमाह-यदि शब्द: अनित्य: स्यात् तर्हि आ- काशविशेषगुणो न स्यात् घटरूपादौ अव्यभिचरितसाहचर्यद- र्शनात् व्याप्तिस्तावदस्ति, प्रतितर्काप्रतिघातादिकं पूर्ववदस्ति,

ಶಬ್ದವು ಅನಿತ್ಯವೆಂದು ಆಚಾರ್ಯ ದೇಶೀಯರು, ಷಬ್ದನಿತ್ಯವೆಂದು ಚಾರ್ವಾಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಆಚಾರ್ಯ ದೇಶೀಯರು ಚಾರ್ವಾಕರನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ— 'ಒಂದು ವೇಳೆ ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವಾದರೆ, ಇದು ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷಣ ಗುಣವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ' ಈ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಆಪಾದಕ ಆಪಾದ್ಯಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ. ಎಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯತ್ವವೋ ಅಲ್ಲಿ ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣದ ಅಭಾವವಿದೆ. ಸರಮಾಣು ರೂಪದಂತೆ, ಹೀಗೆ ಸರಮಾಣು ರೂಪ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಅವ್ಯಭಿಚರಿತವಾಗಿ ಕಂಡಿದೆ. ಹಾಗೂ ಈ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿತರ್ಕದಿಂದ ಬಾ- ಧವಿಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ, ಪ್ರತಿತರ್ಕದಿಂದ ಅಪ್ರತಿಘಾತವೆಂಬ ಅಂಗವೂ ಇದೆ. ಚಾರ್ವಾಕರು ಶಬ್ದವು ಆಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣವೆಂದು ಹೇಳುವರು. ಕಾರಣ, 'ಶಬ್ದವು ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ- ಗುಣವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ, ಎಂಬ ಆಪಾದ್ಯವು ಚಾರ್ವಾಕರಿಗೆ ಅನಿಷ್ಟವಾದ್ದರಿಂದ, 'ಆಪಾ- ದ್ಯದ ಅನಿಷ್ಟತೆ ಎಂಬ ಅಂಗವೂ ಇದೆ. ಅದೇ, 'ಪರನಿಗೆ (ಚಾರ್ವಾಕನಿಗೆ) ಅನನುಕೂಲತ್ವ' ಎಂಬ ಅಂಗಮಾತ್ರವಿಲ್ಲ. ಹೇಗೆಂದರೆ, ಚಾರ್ವಾಕರೂ ಕೂಡಾ ಆಚಾರ್ಯ ದೇಶೀಯ- ರನ್ನು, ಕುರಿತು 'ಶಬ್ದವು ಅನಿತ್ಯವಾದ್ದಲ್ಲಿ ಅದು ಆಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ, ಘಟರೂಪದಂತೆ, ಘಟರೂಪ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ 'ಯಾವುದು ಅನಿತ್ಯವೋ ಅದು ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣವಲ್ಲ' ಎಂಬ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಅವ್ಯಭಿಚರಿತವಾಗಿ ಕಂಡಿದೆ. ಹೀಗೆ ಈ ಪ್ರತಿತ- ರ್ಕದಲ್ಲಿಯೂ ಆಪಾದ್ಯ-ಆಪಾದಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ ಪ್ರತಿತರ್ಕದ ಅಪ್ರತಿಘಾತ ಮೊ- ದಲಾದ ಅಂಗಗಳೂ ಪೂರ್ವದಂತೆ ಇದೆ.

ಪರಾಸ್ಯಾನನುಕೂಲತ್ವಂ ತು ಉಭಯತ್ರಾಪಿ ನಾಸ್ತಿ; ಆಚಾರ್ಯದೇಶೀಯಸ್ಯಾನಿ-
ತ್ಯತ್ವಮನುಕೂಲಂ, ಚೋದಕಸ್ಯ ನಿತ್ಯತ್ವಮನುಕೂಲಮಿತಿ ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಹೇತುವತ್
ತರ್ಕದ್ವಯಮಾಭಾಸ ಇತಿ ಬೋಧ್ಯಂ, ಏತೇನ ಯದ್ವಾಪಾಞ್ ಪರಸ್ಯಾನಿಷ್ಟಂ ತಹಿ
ಪರಸ್ಯಾನನುಕೂಲಂ ಭವೇದೇವೇತಿ ನಿಯಮಾದಾಪಾದ್ಯಾನಿಷ್ಟತ್ವಾನ್ ಪರಸ್ಯಾನನುಕೂ-
ಲತ್ವಂ ಪೃಥಕ್ ನ ವಾಚ್ಯಮಿತಿ ಪರಾಸ್ತಮ್ ಅಸಂಕೀರ್ಣೋದಾಹರಣಸಂಭವಾದಿತಿ ।

ಇತಿ ತರ್ಕಾಂಗಪರಸ್ಯಾನನುಕೂಲತ್ವವಿಚಾರ:

೩) ಆಪಾದ್ಯಾನಿಷ್ಟಂ ದ್ವಿವಿಧಂ--೧) ಪ್ರಾಮಾಣಿಕಹಾನಂ ೨) ಅಪ್ರಾ-
ಣಿಕಕಲ್ಪನಂ ಚೇತಿ ।

೧) ಪ್ರಾಮಾಣಿಕಹಾನಂ ತ್ರೇಧಾ- ೧) ದೃಷ್ಟ - ೨) ಅನುಮಿತ - ೩) ಶ್ರುತ-
ಹಾನಭೇದಾತ್ ।

ಪರನಿಗೆ ಅನನುಕೂಲತ್ವವೆಂಬ ಅಂಗವು ಎರಡೂ ಕಡೆಗೆ ಇಲ್ಲ ಆಚಾರ್ಯ
ದೇಶೀಯರಿಗೆ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಅನಿತ್ಯತ್ವವು ಅನುಕೂಲವು, ಚಾರ್ವಾಕರಿಗೆ ನಿತ್ಯತ್ವವು ಅನುಕೂಲವು
(ವಿವರಣೆ- ಆಚಾರ್ಯ ದೇಶೀಯರ ಮೊದಲನೆ ತರ್ಕದ ವಿಪರ್ಯಯ ಪರ್ಯವಸಾನದಲ್ಲಿ
ಶಬ್ದವು ಆಕಾಶ ಗುಣವಾಗಿದೆ, ಕಾರಣ ಅನಿತ್ಯವು ಎಂದಲ್ಲಿ ಚಾರ್ವಾಕರು ಇದು ತಮಗೆ
ಅನುಕೂಲವೇ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಪ್ರತಿ ತರ್ಕಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರಂತೆ ಚಾರ್ವಾಕರು
ತರ್ಕದ ವಿಪರ್ಯಯ ಪರ್ಯವಸಾನಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯ ದೇಶೀಯರಿಗೆ ಅನುಕೂಲವೇ
ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಪ್ರತಿ ತರ್ಕಮಾಡುತ್ತಾರೆ) ಹೀಗಾಗಿ ಇಬ್ಬರ ತರ್ಕಕ್ಕೂ
ಪರಾನನುಕೂಲತ್ವವಿಲ್ಲ. ಎರಡೂ ತರ್ಕಗಳು ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧಧರ್ಮಸಾಧಕ ಹೇತುಗಳಂತೆ
ಅಭಾಸವಾಗುತ್ತವೆ.

ಇದರಿಂದ, ಅಪಾದ್ಯವು ಪರನಿಗೆ ಅನಿಷ್ಟವಾದರೆ, ಪರನಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗೇ
ತಿರುವೆಂಬ ನಿಯಮ ಬಲದಿಂದ, ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟದಿಂದ 'ಪರಾನನುಕೂಲ'ವೆಂಬುದು
ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿರದೇ, ಎರಡೂ ಒಂದೇ ಎಂಬ ವಾದವು ನಿರಸ್ತವಾಯಿತು. ಏಕೆಂದರೆ
ಒಂದರಲ್ಲಿ ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗದೇ ಇರುವ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ.
[ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟ'ವೆಂಬ ಅಂಗವೂ, 'ಪರಾನನುಕೂಲ' ಎಂಬ ಅಂಗವೂ ಭಿನ್ನಭಿನ್ನವೆಂದು
ತೀಯಬೇಕು]

೩] ತರ್ಕಾಂಗದಲ್ಲಿಯೂ ಅಪಾದ್ಯನಿಷ್ಟ ವಿಭಾಗಗಳು ಹಾಗೂ ಕೇವಲಾನಿಷ್ಟ
ವಿಚಾರವು-

ಅಪಾದ್ಯನಿಷ್ಟವು ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿದೆ- ೧] ಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾದುದನ್ನು ಬಿಡುಪಡೆ

- ೨) ಅಪ್ರಾಮಾಣಿಕಕಲ್ಪನಮಪಿ ತ್ರೇಧಾ - ೧) ಅದೃಷ್ಟ - ೨) ಅನನುಮಿತ - ೩) ಅಶ್ರುತಕಲ್ಪನಾಭೇದಾತ್)

ಎವಮಾಪಾದಾನಿಷ್ಠಂ ಷಡ್ವಿಧಂ ಜ್ಞೇಯಂ । ಆಪಾದಾನಿಷ್ಠಂ ಪುನಃ ಪಂಚಧಾ
೧) ಆತ್ಮಾಶ್ರಯತ್ವಂ ೨) ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯತ್ವಂ ೩) ಚಕ್ರಕಾಶ್ರಯತ್ವಂ ೪) ಅನವಸ್ಥಾ ೫) ಕೇವಲಾನಿಷ್ಠಂ चेति ।

ತದ್ವೇದಾತ್ ತದಾಪಾದನರೂಪಸ್ತರ್ಕೋಽಪಿ ಪಂಚವಿಧಃ ;

ತಥಾ ಹಿ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯಾಪಾದನತರ್ಕಸ್ತು—ತಸ್ಯೈವೋತ್ಪತ್ತಿಜ್ಞಪ್ತಯर्थं ತದ್-
ಘಟಿಜ್ಞಪ್ತಪೇಕ್ಷಾಂಗೀಕಾರೇ ಕೇನಚಿದ್ವಾದಿನಾ ತದಾ ಪ್ರತಿವಾದಿನಾ, ಸ್ವಾಪೇ-
ಕ್ಷಯಾ ಪೂರ್ವಭಾವಿತ್ವರೂಪಮಾತ್ಮಾಶ್ರಯತ್ವಮಾಪಾದ್ಯತೇ, ತಥಾ ಹಿ—ಯದಿ ಘಟೋ-
ಽಯಮಸ್ಯೈವ ಘಟಸ್ಯೋತ್ಪದಕಃ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಘಟಃ ಸ್ವತೋಽಪಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿ
ಸ್ಯಾತ್ ।

ಅಸ್ಯ ತರ್ಕಸ್ಯ ಪಂಚಾಂಗಾನಿತ್ಯಂ—೧. ಆಪಾದಕಸ್ಯಾಪಾದೇನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,

[ಪ್ರಮಾಣಿಕ ಹಾಸ] ಹಾಗೂ ೨] ಅಪ್ರಮಾಣಿಕವಾದುದನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವದು.

೧] ಪ್ರಮಾಣಿಕ ಹಾಸವು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವು. ಅ) ದೃಷ್ಟಹಾಸ [ಬಿಡುವದು]

ಆ) ಅನುಮಿತಿ ಹಾಸ ಹಾಗೂ ಇ) ಶ್ರುತಹಾಸ

೨] ಅಪ್ರಮಾಣಿಕ ಕಲ್ಪನೆಯು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವು. ಅ) ಅದೃಷ್ಟ ಕಲ್ಪನೆ

ಆ) ಅನನುಮಿತ ಕಲ್ಪನೆ ಹಾಗೂ ಇ) ಅಶ್ರುತಹಾಸ ಕಲ್ಪನೆ.

ಹೀಗೆ 'ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟವು' ಅರು ಪ್ರಕಾರವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪುನಃ
'ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟವು' ಐದು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ೧] ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ
೨] ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ ೩] ಚಕ್ರಕಾಶ್ರಯ ೪] ಅನವಸ್ಥಾ ಹಾಗೂ ೫] ಕೇವಲಾನಿಷ್ಟ,
ಈ ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟದ ಭೇದಗಳಿಗನುಸರಿಸಿ, ಅದನ್ನು ಅಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ತರ್ಕವೂ
ಐದು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಈ ಐದು ಪ್ರಕಾರದ ತರ್ಕಗಳು ಹೀಗಿವೆ.

೧] ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ ಅಪಾದನ ತರ್ಕವು— ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಇಲ್ಲವೇ
ಜ್ಞಾನಕ್ಕಾಗಿ, ಆ ವಸ್ತುವಿನ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನೇ ಇಲ್ಲವೇ ಜ್ಞಾನವನ್ನೇ ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿದಲ್ಲಿ
ತನ್ನಿಂತಲೂ ತಾನು ಮೊದಲೇ ಇರಬೇಕೆಂಬ 'ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ' ದೋಷವು ಪ್ರತಿವಾದಿಯಿಂದ
ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ— ಒಂದು ಮೇಳೆ ಈ ಘಟವು ತನ್ನಿಗೆ ತಾನು ಉತ್ಪಾದ-
ಕವೆಂದಾದರೆ, ಈ ಘಟವು ತನ್ನ ಉತ್ಪತ್ತಿಗಿಂತಲೂ ಮೊದಲು ತಾನು ಇರಬೇಕಾದೀತು'
ಈ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ ದೋಷದಿಂದ ಕೂಡಿದ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಐದು ಅಂಗಗಳು ಹೀಗೆ ಇರುತ್ತವೆ.

ಯದ್ಯಪ್ಯ ಕಾರಣಂ ತತ್ ತತೋಽಪಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ದೃಷ್ಟಂ, ಯಥಾಪ
ತಂತದಸ್ತದಪೇಕ್ಷಯಾ ಪೂರ್ವಭಾವಿನಃ ।

೨. ಪ್ರತಿಕರ್ತೃ || ಪ್ರತಿಘ.ತ:---ಯದಿ ಘಟಸ್ಯ ಘಟ ಉತ್ಪಾದಕ
ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಉತ್ಪಾದಕಃ ಇತಿ ಪ್ರತಿಕೂಲತರ್ಕೋ ನಾಸ್ತಿ ।

೩. ಅಪಾದ್ಯಾನಿಷ್ಠಂ ಚ ಸ್ವಪೇಕ್ಷಯಾ ಸ್ವಸ್ಯ ಪೂರ್ವಭಾವಿತ್ವಸ್ಯಾ
ಪರಿಣಾಮತ್ವಾನ್ ।

೪. ವಿಪರೀತಯೋರಪ್ಯವಸಾನಂ ಚಾಸ್ತಿ - ನಾಂಗೀಕರ್ತುಂ ಶಕ್ಯತೇ ಘಟಃ
ಪೂರ್ವಭಾವಿತ್ವಂ, ತಸ್ಮಾತ್ ಘಟಃ ನ ಸ್ವಸ್ಯ ಸ್ವಯಮೇವ ಉತ್ಪಾದಕಃ

ಪರಸ್ಯಾನುಕೂಲತ್ವಂ - ಯದ್ವಯಂ ಘಟಃ ಉತ್ಪಾದಕಃ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ
ಪೇಕ್ಷಯಾ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಸ್ಯಾತ್ ಇತಿ ತರ್ಕಪ್ರಯೋಗತಾರಂ ಪುರುಷಂ ಪ್ರತಿ
ಸಿದ್ಧಚನುಕೂಲತಯಾ ಅಯಮೇವ ತರ್ಕಃ ಪ್ರಯೋಗತುಂ ನ ಚ ಶಕ್ಯತೇ
ನಾ, ಅತೋಽನುಕೂಲತ್ವಮಸ್ಯ ತರ್ಕಸ್ಯೇತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಇತಿ ಪಚಾಂಗಾನಿ । ಅಂಗತ್ವಂ ನಾಮ ಸತ್ತರ್ಕತಾಪ್ರಯೋಗತ್ವಂ ।

೧] ಅಪಾದಕಕ್ಕೆ ಅಪಾದ್ಯದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಇದೆ. ಯಾವುದು ಯಾವುದೇ
ಕಾರಣವೋ, ಅದು ಅದಕ್ಕಿಂತ ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾಗಿರುವುದು ಕಂಡಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆ
ಬಟ್ಟೆಗೆ ಕಾರಣವಾದ ತಂತುಗಳು, ಬಟ್ಟೆಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾಗಿವೆ.

೨] ಪ್ರತಿ ತರ್ಕದಿಂದ ಅಪ್ರತಿಘಾತವಿದೆ - ಒಂದು ಸತ್ಯ ಘಟಕ್ಕೆ ಘಟವೇ
ನಾಗದೇ ಹೋದಲ್ಲಿ, ಹೀಗೆ ಆಗಬಹುದೆಂಬ ಪ್ರತಿತರ್ಕವಿಲ್ಲ.

೩] ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಠವೂ ಇದೆ-ತನಗಿಂತಲೂ ತಾನು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವುದು
ಮಾಡಿಕವು. (ಕಾರಣ ಅಪಾದ್ಯನಿಷ್ಠವು)

೪] ವಿಸರ್ಯಯದಲ್ಲಿ ವರ್ಯವಸನವಿದೆ- ಘಟದ ಪೂರ್ವಭಾವಿತ್ವವನ್ನು
ಕರಿಸಲು ಶಕ್ಯವಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಘಟವು ತನಗೆ ತಾನು ಉತ್ಪಾದಕವಾಗಲಾರದು.

೫] ಪರನಿಗೆ ಅನುಸರಣವಾಗಿದೆ- 'ಒಂದು ವೇಳೆ ಈ ಘಟವು ಇದೇ
ಉತ್ಪಾದಕವಾದರೆ, ತನಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರಬೇಕಾದೀತೆಂದು' ತರ್ಕ ಮಾಡುವ
ಕುರಿತು, ವಾದಿಯು ತನ್ನ ಇಷ್ಟಸಿದ್ಧಿಗನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ, ಇದೇ ತರ್ಕವನ್ನು
ಯೋಗ ಮಾಡಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಈ ತರ್ಕವು ಪರನಿಗೆ ಅನುಸರಣವು
ಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು ತರ್ಕದ ಅಂಗವೆಂದರೆ, ಸತ್ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಪ್ರಯೋಜನ ಸಾಮಾನ್ಯ

ಅನಿತ್ಯ: ಶಬ್ದ: ಇತಿ ಆಚಾರ್ಯದೇಶೀಯಃ, ನಿತ್ಯ: ಶಬ್ದ, ಇತಿ ಚಾ. ವಾಕ: । ಆಚಾರ್ಯದೇಶೀಯಶ್ಚಾರ್ವಕಂ ಪ್ರ-ಯಾಹ್ಯದಿ ಶಬ್ದೋ ನಿತ್ಯ: ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಆಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣೋ ನ ಸ್ಯಾತ್ ತತ್ರಾಪಾದ್ಯಾಪಾದವಯೋರ್ವ್ಯಾಪ್ತಿರಸ್ತಿ-ಯತ್ರ ನಿತ್ಯತ್ವಂ ತತ್ರಾಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣತ್ವಾಭಾವ:—ಯಥಾ ಪರಮಾಣು-ರೂಪಂ, ತಥಾ ಚ ಪರಮಾಣುರೂಪಾದೌ ಅವ್ಯभिचरितसहचारदर्शनात्, न च प्रतिकर्णेण बाधमीक्षामह इति, प्रतिकर्णेणाप्रतिघातोऽप्यस्ति, आपद्यमिदमनिष्टं भवति, चोदकस्य, तेनाकाशगुणत्वाभावस्य प्र-माणविरुद्धत्वांगीकारात् परस्याननुकूलत्वं नास्ति, तथा हि - चो-दकोऽपि आचार्यदೇಶೀಯमाह-यदि शब्द: अनित्य: स्यात् तर्हि आ-काशविशेषगुणो न स्यात् घटरूपादौ अव्यभिचरितसाहचर्यदर्-शनात् व्याप्तिस्तावदस्ति, प्रतिकर्काप्रतिघातादिकं पूर्ववदस्ति,

ಶಬ್ದವು ಅನಿತ್ಯವೆಂದು ಆಚಾರ್ಯ ದೇಶೀಯರೂ, ಶಬ್ದನಿತ್ಯವೆಂದು ಚಾರ್ವಕರೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಆಚಾರ್ಯ ದೇಶೀಯರು ಚಾರ್ವಕರನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ— 'ಒಂದು ವೇಳೆ ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವಾದರೆ, ಇದು ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷಣ ಗುಣವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ' ಈ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಆಪಾದಕ ಆಪಾದ್ಯಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ. ಎಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯತ್ವವೋ ಅಲ್ಲಿ ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣದ ಅಭಾವವಿದೆ. ಸರಮಾಣು ರೂಪದಂತೆ, ಹೀಗೆ ಸರಮಾಣು ರೂಪ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಅವ್ಯಭಿಚರಿತವಾಗಿ ಕಂಡಿದೆ. ಹಾಗೂ ಈ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿತರ್ಕದಿಂದ ಬಾ-ಧವಿಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ, ಪ್ರತಿತರ್ಕದಿಂದ ಅಪ್ರತಿಘಾತವೆಂಬ ಅಂಗವೂ ಇದೆ. ಚಾರ್ವಕರು ಶಬ್ದವು ಆಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣವೆಂದು ಹೇಳುವರು. ಕಾರಣ, 'ಶಬ್ದವು ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ-ಗುಣವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ, ಎಂಬ ಆಪಾದ್ಯವು ಚಾರ್ವಕರಿಗೆ ಅನಿಷ್ಟವಾದ್ದರಿಂದ, 'ಆಪಾ-ದ್ಯದ ಅನಿಷ್ಟತೆ ಎಂಬ ಅಂಗವೂ ಇದೆ. ಅದರ, 'ಕರನಿಗೆ (ಚಾರ್ವಕನಿಗೆ) ಅನನುಕೂಲತ್ವ' ಎಂಬ ಅಂಗಮಾತ್ರವಿಲ್ಲ. ಹೇಗೆಂದರೆ, ಚಾರ್ವಕರೂ ಕೂಡಾ ಆಚಾರ್ಯ ದೇಶೀಯ-ರನ್ನು ಕುರಿತು 'ಶಬ್ದವು ಅನಿತ್ಯವಾದಲ್ಲಿ ಅದು ಆಕಾಶವಿಶೇಷಗುಣವಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ, ಘಟರೂಪದಂತೆ, ಘಟರೂಪ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ 'ಯಾವುದು ಅನಿತ್ಯವೋ ಅದು ಆಕಾಶ ವಿಶೇಷ ಗುಣವಲ್ಲ' ಎಂಬ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಅವ್ಯಭಿಚರಿತವಾಗಿ ಕಂಡಿದೆ. ಹೀಗೆ ಈ ಪ್ರತಿತ-ರ್ಕದಲ್ಲಿಯೂ ಆಪಾದ್ಯ-ಆಪಾದ್ಯಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ ಪ್ರತಿತರ್ಕದ ಅಪ್ರತಿಘಾತ ಮೊ-ದಲಾದ ಅಂಗಗಳೂ ಪೂರ್ವದಂತೆ ಇದೆ.

ಪರಾಸ್ಯಾನನುಕೂಲತ್ವಂ ತು ಉಭಯತ್ರಾಪಿ ನಾಸ್ತಿ; ಆಚಾರ್ಯದೇಶೀಯಸ್ಯಾನಿ-
ತ್ಯತ್ವಮನುಕೂಲಂ, ಚೋದಕಸ್ಯ ನಿಯತತ್ವಮನುಕೂಲಮಿತಿ ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಹೇತುವತ್
ತರ್ಕದ್ವಯಮಾಭಾಸ ಇತಿ ಬೋಧ್ಯಂ, ಏತೇನ ಯದ್ವಾಪಾಞ್ ಪರಸ್ಯಾನಿಷ್ಟಂ ತರ್ಹಿ
ಪರಸ್ಯಾನನುಕೂಲಂ ಭವೇದೇವೇತಿ ನಿಯಮಾದಾಪಾಞ್ನಾನಿಷ್ಟತ್ವಾತ್ ಪರಸ್ಯಾನನುಕೂ-
ಲತ್ವಂ ಪೃಥಕ್ ನ ವಾಚ್ಯಮಿತಿ ಪರಾಸ್ತಮ್ ಅಸಂಕೀರ್ಣೋದಾಹರಣಸಂಭವಾದಿತಿ ।

ಇತಿ ತರ್ಕಾಂಗಪರಸ್ಯಾನನುಕೂಲತ್ವವಿಚಾರ:

೩) ಆಪಞ್ನಾನಿಷ್ಟಂ ದ್ವಿವಿಧಂ—೧) ಪ್ರಾಮಾಣಿಕಹಾನಂ ೨) ಅಪ್ರಾ-
ಣಿಕಕಲ್ಪನಂ ಚೇತಿ ।

೧) ಪ್ರಾಮಾಣಿಕಹಾನಂ ತ್ರೇಧಾ - ೧) ದೃಷ್ಟ - ೨) ಅನುಮಿತ - ೩) ಶ್ರುತ-
ಹಾನಭೇದಾತ್ ।

ಪರನಿಗೆ ಅನನುಕೂಲತ್ವವೆಂಬ ಅಂಗವು ಎರಡೂ ಕಡೆಗೆ ಇಲ್ಲ ಆಚಾರ್ಯ
ದೇಶೀಯರಿಗೆ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಅನಿತ್ಯತ್ವವು ಅನುಕೂಲವು, ಚಾರ್ವಾಕರಿಗೆ ನಿತ್ಯತ್ವವು ಅನುಕೂಲವು
(ವಿವರಣೆ- ಆಚಾರ್ಯ ದೇಶೀಯರ ಮೊದಲನೆ ತರ್ಕದ ವಿಷಯ ಪರ್ಯವಸಾನದಲ್ಲಿ
ಶಬ್ದವು ಆಕಾಶ ಗುಣವಾಗಿದೆ, ಕಾರಣ ಅನಿತ್ಯವು ಎಂದಲ್ಲಿ ಚಾರ್ವಾಕರು ಇದು ತಮಗೆ
ಅನುಕೂಲವೇ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಪ್ರತಿ ತರ್ಕಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರಂತೆ ಚಾರ್ವಾಕ
ತರ್ಕದ ವಿಷಯ ಪರ್ಯವಸಾನಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯ ದೇಶೀಯರಿಗೆ ಅನುಕೂಲವೇ
ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಪ್ರತಿ ತರ್ಕಮಾಡುತ್ತಾರೆ) ಹೀಗಾಗಿ ಇಬ್ಬರ ತರ್ಕಕ್ಕೂ
ಪರಾನನುಕೂಲತ್ವವಿಲ್ಲ. ಎರಡೂ ತರ್ಕಗಳು ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧಧರ್ಮಸಾಧಕ ಹೇತುಗಳಂತೆ
ಅಭಾಸವಾಗುತ್ತವೆ.

ಇದರಿಂದ, ಅಪಾದ್ಯವು ಪರನಿಗೆ ಅನಿಷ್ಟವಾದರೆ, ಪರನಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗೇ
ತಿರುವೆಂಬ ನಿಯಮ ಬಲದಿಂದ, ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟದಿಂದ 'ಪರಾನನುಕೂಲ'ವೆಂಬುದು
ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿರದೇ, ಎರಡೂ ಒಂದೇ ಎಂಬ ವಾದವು ನಿರ್ದೋಷವಾಯಿತು. ಏಕೆಂದರೆ
ಒಂದರಲ್ಲಿ ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗದೇ ಇರುವ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ.
[ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟ'ವೆಂಬ ಅಂಗವೂ, 'ಪರಾನನುಕೂಲ' ಎಂಬ ಅಂಗವೂ ಭಿನ್ನಭಿನ್ನವೆಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು]

೩] ತರ್ಕಾಂಗದಲ್ಲಿಯೂ ಅಪಾದ್ಯನಿಷ್ಟ ವಿಭಾಗಗಳು ಹಾಗೂ ಕೇವಲಾನಿಷ್ಟ
ವಿಚಾರವು-

ಅಪಾದ್ಯನಿಷ್ಟವು ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿದೆ- ೧] ಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾದುದನ್ನು ಬಿಡುಹಡು

- ೨) ಅಪ್ರಾಮಾಣಿಕಕಲ್ಪನಮಪಿ ತ್ರೇಧಾ - ೧) ಅದೃಷ್ಟ - ೨) ಅನನುಮಿತ - ೩) ಅಶ್ರುತಕಲ್ಪನಾಭೇದಾತ್)

ಎವಮಾಪಾದಾನಿಷ್ಠಂ ಷಡ್ವಿಧಂ ಜ್ಞೇಯಂ । ಆಪಾದಾನಿಷ್ಠಂ ಪುನಃ ಪಂಚಧಾ
೧) ಆತ್ಮಾಶ್ರಯತ್ವಂ ೨) ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯತ್ವಂ ೩) ಚಕ್ರಕಾಶ್ರಯತ್ವಂ ೪) ಅನವಸ್ಥಾ ೫) ಕೇವಲಾನಿಷ್ಠಂ चेति ।

ತದ್ವೇದಾತ್ ತದಾಪಾದನರೂಪಸ್ತರ್ಕೋಽಪಿ ಪಂಚವಿಧಃ ;

ತಥಾ ಹಿ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯಾಪಾದನತರ್ಕಸ್ತು--ತಸ್ಯೈವೋತ್ಪತ್ತಿಜ್ಞಪ್ತಯर्थं ತದ್-
ಉತ್ಪತ್ತಿಜ್ಞಪ್ತಯಪೇಕ್ಷಾಂಗೀಕಾರೇ ಕೇನಚಿದ್ವಾದಿನಾ ತದಾ ಪ್ರತಿವಾದಿನಾ, ಸ್ವಾಪೇ-
ಕ್ಷಯಾ ಪೂರ್ವಭಾವಿತ್ವರೂಪಮಾತ್ಮಾಶ್ರಯತ್ವಮಾಪಾದ್ಯತೇ, ತಥಾ ಹಿ--ಯದಿ ಘಟೋ-
ಽಯಮಸ್ಯೈವ ಘಟಸ್ಯೋತ್ಪದಕಃ ಸ್ಯಾತ್ ತದಿಹ ಘಟಃ ಸ್ವತೋಽಪಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿ
ಸ್ಯಾತ್ ।

ಅಸ್ಯ ತರ್ಕಸ್ಯ ಪಂಚಾಂಗೀತೃತ್ಯ--೧. ಆಪಾದಕಸ್ಯಾಪಾದ್ಯೇನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,

[ಪ್ರಮಾಣಿಕ ಹಾಸ] ಹಾಗೂ ೨] ಅಪ್ರಮಾಣಿಕವಾದುದನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವದು.

೧] ಪ್ರಮಾಣಿಕ ಹಾಸವು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವು. ಅ) ದೃಷ್ಟಹಾಸ [ಬಿಡುವದು]

೨) ಅನುಮಿತಿ ಹಾಸ ಹಾಗೂ ಇ) ಶ್ರುತಹಾಸ

೨] ಅಪ್ರಮಾಣಿಕ ಕಲ್ಪನೆಯು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವು. ಅ) ಅದೃಷ್ಟ ಕಲ್ಪನೆ

೩) ಅನನುಮಿತ ಕಲ್ಪನೆ ಹಾಗೂ ಇ) ಅಶ್ರುತಹಾಸ ಕಲ್ಪನೆ.

ಹೀಗೆ 'ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟವು' ಆರು ಪ್ರಕಾರವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪುನಃ
'ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟವು' ಐದು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ೧] ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ
೨] ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ ೩] ಚಕ್ರಕಾಶ್ರಯ ೪] ಅನವಸ್ಥಾ ಹಾಗೂ ೫] ಕೇವಲಾನಿಷ್ಟ,
ಈ ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟದ ಭೇದಗಳಿಗನುಸರಿಸಿ, ಅದನ್ನು ಆಪಾದನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ತರ್ಕವೂ
ಐದು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಈ ಐದು ಪ್ರಕಾರದ ತರ್ಕಗಳು ಹೀಗಿವೆ.

೧] ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ ಅಪಾದನ ತರ್ಕವು- ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಇಲ್ಲವೇ
ಜ್ಞಾನಕ್ಕಾಗಿ, ಆ ವಸ್ತುವಿನ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನೇ ಇಲ್ಲವೇ ಜ್ಞಾನವನ್ನೇ ಆಪೇಕ್ಷಿಸಿದಲ್ಲಿ
ತನ್ನಿಂತಲೂ ತಾನು ಮೊದಲೇ ಇರಬೇಕೆಂಬ 'ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ' ದೋಷವು ಪ್ರತಿವಾದಿಯಿಂದ
ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ಒಂದು ವೇಳೆ ಈ ಘಟವು ತನ್ನಿಗೆ ತಾನು ಉತ್ಪಾದ-
ಕವೆಂದಾದರೆ, ಈ ಘಟವು ತನ್ನ ಉತ್ಪತ್ತಿಗಿಂತಲೂ ಮೊದಲು ತಾನು ಇರಬೇಕಾದೀತು'
ಈ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ ದೋಷದಿಂದ ಕೂಡಿದ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಐದು ಅಂಗಗಳು ಹೀಗೆ ಇರುತ್ತವೆ.

ಯದ್ಯಮ್ಯ ಕಾರಣಂ ತತ್ ತತೋಽಪಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ದೃಷ್ಟಂ, ಯಥಾಪದಕಾರಣಂ
ತದಾಸ್ತದಪೇಕ್ಷಯಾ ಪೂರ್ವಭಾವಿನಃ ।

೨. ಪ್ರತಿಕರ್ತೃ ಪ್ರತಿಘತಃ--ಯದಿ ಘಟಸ್ಯ ಘಟ ಏವ ಕಾರಣಂ ನ
ಸ್ಯತ್ ತರ್ಹಿ ಏವಮಾಪಾದ್ಯತ ಇತಿ ತಿಕೂಶ್ತಕೋ ನಾಸ್ತಿ ।

೩. ಆಗಮಾನಿಷ್ಟಂ ಚ ಸ್ವಪೇಕ್ಷಯಾ ಸ್ವಸ್ಯ ಪೂರ್ವಭಾವಿತ್ವಸ್ಯಾಪ್ರಾಮಾ-
ಣೀಕೃತವಾನ್ ।

೪. ವಿವರ್ಯಯೇ ಪರ್ಯವಸಾನಂ ಚಾಸ್ತಿ - ನಾಂಗೀಕರ್ತುಂ ಶಕ್ಯತೇ ಘಟಸ್ಯ ಪು-
ರ್ವಭಾವಿತ್ವಂ, ತಸ್ಮಾನ್ ಘಟಃ ನ ಸ್ವಸ್ಯ ಸ್ವಯಮೇವ ಉತ್ಪಾದಕ ಇತಿ ।

ಪರಸ್ಯಾನನುಕೂಲತ್ವಂ - ಯದ್ಯಯಂ ಘಟಃ ಉತ್ಪಾದಕಃ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಸ್ವಾ-
ಪೇಕ್ಷಯಾ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಸ್ಯಾತ್ ಇತಿ ತರ್ಕಪ್ರಯೋಗತಾರಂ ಪುರುಷಂ ಪ್ರತಿ ಸ್ವೇಷ್ಟ-
ಸಿದ್ಧಚನುಕೂಲತಯಾ ಅಯಮೇವ ತರ್ಕಃ ಪ್ರಯೋಗತುಂ ನ ಚ ಶಕ್ಯತೇ ವಾದಿ-
ನಾ, ಅತೋಽನನುಕೂಲತ್ವಮಸ್ಯ ತರ್ಕಸ್ಯೇತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಇತಿ ಪಂಚಾಂಗಾನಿ । ಅಂಗತ್ವಂ ನಾಮ ಸತ್ತರ್ಕತಾಪ್ರಯೋಗಕತ್ವಂ ।

೧] ಅಪಾದಕಕ್ಕೆ ಅಪಾದ್ಯದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಇದೆ. ಯಾವುದು ಯಾವುದಕ್ಕೆ
ಕಾರಣವೋ, ಅದು ಅದಕ್ಕಿಂತ ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾಗಿರುವುದು ಕಂಡಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ-
ಬಟ್ಟೆಗೆ ಕಾರಣವಾದ ತಂತುಗಳು, ಬಟ್ಟೆಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾಗಿವೆ.

೨] ಪ್ರತಿ ತರ್ಕದಿಂದ ಅಪ್ರತಿಘಾತವಿದೆ - ಒಂದು ಸತ್ಯ ಘಟಕ್ಕೆ ಘಟವೇ ಕಾರಣ-
ವಾಗದೇ ಹೋದಲ್ಲಿ, ಹೀಗೆ ಆಗಬಹುದೆಂಬ ಪ್ರತಿತರ್ಕವಿಲ್ಲ.

೩] ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಕವೂ ಇದೆ-ತನಗಿಂತಲೂ ತಾನು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವುದು ಅಪ್ರಾ-
ಮಾಣಿಕವು. (ಕಾರಣ ಅಪಾದ್ಯನಿಷ್ಕವು)

೪] ವಿಸರ್ಯಯದಲ್ಲಿ ಪರ್ಯವಸನವಿದೆ- ಘಟದ ಪೂರ್ವಭಾವಿತ್ವವನ್ನು ಅಂಗೀ-
ಕರಿಸಲು ಶಕ್ಯವಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಘಟವು ತನಗೆ ತಾನು ಉತ್ಪಾದಕವಾಗಲಾರದು.

೫] ಪರನಿಗೆ ಅನುಸಕೂಲವಾಗಿದೆ- 'ಒಂದು ವೇಳೆ ಈ ಘಟವು ಇದೇ ಘಟಕ್ಕೆ
ಉತ್ಪಾದಕವಾದರೆ, ತನಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರಬೇಕಾದಿತ್ತೆಂದು' ತರ್ಕ ಮಾಡುವವನನ್ನು
ಕುರಿತು, ವಾದಿಯು ತನ್ನ ಇಷ್ಟಸಿದ್ಧಿಗನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ, ಇದೇ ತರ್ಕವನ್ನು ಪ್ರ-
ಯೋಗ ಮಾಡಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಈ ತರ್ಕವು ಪರನಿಗೆ ಅನನುಕೂಲವಾಗಿದೆ-
ಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು ತರ್ಕದ ಅಂಗವೆಂದರೆ, ಸತ್ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಪ್ರಯೋಜನ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು.

ಎವಂ ಜ್ಞಪ್ತಾವಪಿ, ತದ್ಜ್ಞಾನಸ್ಯ ತದ್ಜ್ಞಾನಂ ಪ್ರತಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿತ್ವಮಾಪಾ-
ದ್ಯಮಿತಿ ಜ್ಞಪ್ತಾತ್ಮಾಶ್ರಯೋ ಜ್ಞೇಯಃ ।

उत्पत्तिजल्प्यात्माश्रययोः, अयं विशेषो वर्तते - प्रमेयस्योत्पत्तौ
आत्माश्रयो हि प्रमेयस्यैव दोषो नान्यस्य, प्रमेयविलापहेतुत्वात्
यस्य हि मते घटस्य घट एव कारणं न तस्य घटोत्पत्तिः
सिद्ध्यति ।

ज्ज्ञप्तावात्माश्रयस्तु—ज्ञानस्यैव ज्ञेयस्यापि दोषः, उभयविला-
पहेतुत्वात्, तथा हि - यस्य मते तस्य ज्ञानस्य तदेव कारणं
न तस्य ज्ञानमिति सिद्ध्यति, ततश्च ज्ञेयविलोपश्चाप्नोति ज्ञाना-
विषये ज्ञेयसद्भावे मानाभावादिति ।

२) अन्योन्याश्रयापादकतर्कस्तु - द्वयोरितरेतरकारणत्वांगीकारे
अन्योन्यापेक्षया पूर्वभावित्वरूपमन्योन्याश्रित्वमागच्छं, आपादनप्र-
कारस्तु -

ಇದೇ ಪ್ರಕಾರ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ [ಜ್ಞಾಪ್ತಿ] ಒಂದು ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಅದೇ ಜ್ಞಾನವು ಕಾರ-
ಣವೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ, ತನಗಿಂತ ತಾನು ಮೊದಲಿರಬೇಕೆಂಬ, ಆತ್ಮಾಶ್ರಯವು ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ
ಬರುತ್ತದೆ. ಉತ್ಪತ್ತಿ ಹಾಗೂ [ಜ್ಞಾಪ್ತಿ] ಜ್ಞಾನ, ಈ ಎರಡೂ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯ ತರ್ಕಗ-
ಳಲ್ಲಿರುವ ವಿಶೇಷ ಹೀಗಿದೆ- ಆ] ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯವು
ವಸ್ತುವೇ ಹುಟ್ಟಿದಂತೆ ಮಾಡುವದರಿಂದ, ವಸ್ತು ದೋಷವೇ ಆಗುವದಲ್ಲವೇ ಬೇ-
ರೆಯ ದೋಷವಲ್ಲ. ಯಾರ ಮತದಲ್ಲಿ ಘಟಕ್ಕೆ ಘಟವೇ ಕಾರಣವೋ, ಅವರ ಮತದಲ್ಲಿ
ಘಟದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುವದೇ ಶಕ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಆ] ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿಯೂ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯವು, ಜ್ಞಾನದೋಷವಾದಂತೆ, ಜ್ಞೇಯವಾದ
ವಸ್ತುದೋಷವೂ ಆಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಜ್ಞೇಯ ವಸ್ತುಗಳೆರಡೂ ಹುಟ್ಟು-
ವದಿಲ್ಲ. ಹೇಗೆಂದರೆ-ಯಾರ ಮತದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಜ್ಞಾನವೇ ಕಾರಣವೋ,
ಅ ಮತದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನವೇ ಸಿದ್ಧಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನವೇ ಸಿದ್ಧಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಜ್ಞೇಯವೆಲ್ಲೆಂದ
ಸಿದ್ಧಿಸಬೇಕು. [ಜ್ಞಾನ ವಿಷಯವೇ ಜ್ಞೇಯವು. ಜ್ಞಾನ ವಿಷಯವಾಗದೇ ಜ್ಞೇಯವಿದೆ-
ಯೆಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವಿಲ್ಲ]

೨) ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ ಅಪಾದನೆ ತರ್ಕವು- ಎರಡು ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ
ಕಾರಣತ್ವವನ್ನು ಹೇಳುವಲ್ಲಿ, ಅನ್ಯೋನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಇನ್ನೊಂದು

ಯದಿ ದ್ವಯೋರಿತರೇತಕಾರಣತ್ವಂ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ अन्योन्यापेक्षया पूर्वभावि-
त्ವरूपमन्योन्याश्रयತ್ವಂ ಸ್ಯಾತ್ ।

೩) ಬಹುನಾಂ ಚಕ್ರಕವತ್ ಕಾರ್ಯಕಾರಣಭಾವಾಭ್ಯುಪಗಮೇ ಪೂರ್ವಭಾವಿತ್ವ-
ರೂಪಂ ಚಕ್ರಕಾಶ್ರಯತ್ವಮಾಪಾದ್ಯಮ್ ।

೪) ಅನವಸ್ಥಾ - ಅಪರ್ಯವಸಿತಾಪ್ರಾಮಾಣಿಕವ್ಯಕ್ತಿಪರಂಪರಾಂಗಿಕಾರೇ ಅ-
ನವಸ್ಥಾಽಽಪಾದ್ಯಾ । ಅನವಸ್ಥಾ ನಾಮ ಮೂಲಕ್ಷಯಾಪರನಾಮಿಕಾ, ಪ್ರಮಿತಕಾ-
ರ್ಯವಿಲೋಪರೂಪಾ ವಾ ।

೫) ಕೇವಲಾನಿಶ್ಠಾಪಾದನಮಪಿ ತ್ರೇಧಾ - ೧ ದೃಢ - ೨ ಅನುಮಿತ - ೩
ಶ್ರುತಹಾನಭೇದಾತ್. ತಥಾ - ೪ ಅದೃಢ ೫ ಅನುಮಿತ - ೬ ಅಶ್ರುತಕಲ್ಪ-
ನಾಭೇದಾच्च, ಏತದೇವಾಪ್ರಾಮಾಣಿಕಕಲ್ಪನಾನೇಕತ್ವೇ ಕಲ್ಪನಾಗೌರವಮುಚ್ಯತೇ ।

ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾಗಿರುವದಂಬ ತರ್ಕ ಮಾಡಬೇಕು. ಅಪಾದನ ಪ್ರಕಾರವು ಹೀಗೆ- ಒಂದು
ನೇಳೆವರಡು ಪದಾರ್ಥಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಕಾರಣವೆಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ಒಂದಕ್ಕೊಂದು
ಇನ್ನೊಂದು ಅನ್ಯೋನ್ಯವಾಗಿ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇರಲಿ, ಎಂದು ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ ದೋಷ
ಹೇಳುವದು. [ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ಮದುವೆ ಆಗದೇ ಹುಚ್ಚು ಹೋಗದು, ಹುಚ್ಚು ಹೋ-
ಗದೇ ಮದುವೆಯಾಗದು]

೩] ಚಕ್ರಕಾಶ್ರಯ ಅಪಾದನ ತರ್ಕವು- ಅನೇಕ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗೆ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು-
ರಂತೆ ಕಾರ್ಯಕಾರಣ ಹೇಳುತ್ತ, ಒಂದು ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ಕಾರಣವೆಂದು
ಹೇಳುತ್ತ ಚಕ್ರದಂತೆ ಮತ್ತೇ ಮೊದಲಿನ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಬಂದರೆ, ಚಕ್ರಕಾಶ್ರಯವೆಂಬ
ದೋಷವನ್ನು ಅಪಾದನೆ ಮಾಡಬೇಕು.

೪] ಅನವಸ್ಥಾ- ಪರ್ಯವಸಾನ ಹೊಂದದ ಅಪ್ರಮಾಣಿಕ ಅನೇಕ ವ್ಯಕ್ತಿ
ಪರಂಪರೆಯ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಆಂಗೀಕರಿಸಿದರೆ, ಅನವಸ್ಥಾ ಎಂಬ ದೋಷವನ್ನು ಅಪಾದನೆ
ಮಾಡಬೇಕು ಅನವಸ್ಥಾ ಎಂದರೆ, ಮೂಲ ಕ್ಷಯ ಮಾಡತಕ್ಕದ್ದು, ಅಥವಾ ಪ್ರಮಾಣ-
ದಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾದ ಕಾರ್ಯಹಾಸಿ ಮಾಡತಕ್ಕದೆಂದು ಅರ್ಥವು.

೫] ಕೇವಲ ಅನಿಷ್ಟ ಅಪಾದನೆ ತರ್ಕವು- ಈ ತರ್ಕವು i) ದೃಷ್ಟಹಾನ [ನಿರಾ-
ಕರಣೆ] ii) ಶ್ರುತಹಾನ ಹಾಗೂ iii) ಅನುಮಿತಿ ಹಾನ ಎಂಬ ಭೇದದಿಂದ ಮೂರು
ಪ್ರಕಾರವಿದೆ ಎದರಂತೆ iv) ಅದೃಷ್ಟ ಕಲ್ಪನೆ v) ಅನನುಮಿತಿ ಕಲ್ಪನೆ ಹಾಗೂ
vi) ಅಶ್ರುತ ಕಲ್ಪನೆ ಎಂಬ ಭೇದದಿಂದಲೂ ಮತ್ತೇ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವಿದೆ. ಅಶ್ರುತ
ಕಲ್ಪನೆಯು ಅನೇಕ ಅಪ್ರಮಾಣಿಕ ವಸ್ತು ಕಲ್ಪನೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು,

೧. ದೃಷ್ಟಾನ್ಯಂ ಯಥಾ-ಯದಿ ಪರ್ವತಃ ನಿರಗ್ನಿಃ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ನಿರ್ಧೂಮಃ ಸ್ಯಾತ್ ।

೨. ಅನುಮಿತಾನ್ಯಂ ಯಥಾ-ಯದಿ ದೇವದತ್ತಃ ರೂಪದೃಷ್ಟಾ ನ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಚಕ್ಷುಷ್ಮಾನ್ ನ ಸ್ಯಾತ್-

೩. ಶ್ರುತಾನ್ಯಂ ಯಥಾ-ಯದಿಶ್ವರಃ ನ ಸರ್ವಜ್ಞಃ ತರ್ಹಿ ನ ಜಗತ್ಕರ್ತಾ ಸ್ಯಾತ್ ।

೪. ಅದೃಷ್ಟಕಲ್ಪನಂ ಯಥಾ-ಯದಿ ಪಿತೃಮುದಕಂ ಪರಮತರ್ದಹೇತ್ ತರ್ಹಿ ಮಾಮಪಿ ದಹೇತ್ ।

೫. ಅನುಮಿತಕಲ್ಪನಂ ಯಥಾ-ಯದಿ ಬನ್ಹಿಃ ಜಲಾಭಿನ್ನಃ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ಶೀತಲಃ ಸ್ಯಾತ್ ।

೬. ಅಶ್ರುತಕಲ್ಪನಂ ಯಥಾ-ಯದಿಶ್ವರಃ ಜೀವಾಭಿನ್ನಃ ಸ್ಯಾತ್ ತರ್ಹಿ ದುಃಖಿ ಸ್ಯಾತ್ । ಕಲ್ಪನಾಗೌರವಂ ತು-ತತ್ತ್ವಮಸೀತ್ಯತ್ರ ಜೀವಬ್ರಹ್ಮೈಕ್ಯೇ ಪದದ್ವಯ-ಲಕ್ಷಣಾ, ಶ್ರುತಿಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಯೋರತತ್ತ್ವಾವೇದಕತ್ವಕಲ್ಪನಾ, ಇತ್ಯಾದಿ ।

|| ಇತಿ ತರ್ಕಾಂಗಾಪಾದಾನಿಷ್ಟೇ ಆತ್ಮಾಶ್ರಯತ್ವಾದಿಕಂ, ನಿರೂಪಿತಮ್ ತಥಾ
ಕೇವಲಾನಿಷ್ಟಂ ಚ

‘ಕಲ್ಪನಾ ಗೌರವಂ ವಂದೂ ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳು-

i] ದೃಷ್ಟಾನ್ಯಂ- ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದಾದರೆ, ಧೂಮದ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದೂ ಆಗಲಿ. [ದೃಷ್ಟವಾದ ಧೂಮವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸುವ ಪ್ರಸಂಗವೇ ದೋಷವು]

ii] ಅನುಮಿತಾನ್ಯಂ- ದೇವದತ್ತನು ರೂಪದರ್ಶನವುಳ್ಳವನಾಗದೇ ಹೋದಲ್ಲಿ, ಚಕ್ಷುರ್ವೇದ್ಯವುಳ್ಳವನಾಗದೇ ಹೋಗಲಿ.

iii] ಶ್ರುತಾನ್ಯಂ- ಈಶ್ವರನು ಸರ್ವಜ್ಞನಾಗದೇ ಹೋದರೆ, ಜಗತ್ಕೃತ್ರನು ಆಗದೇ ಹೋಗಲಿ [ಸರ್ವಜ್ಞನೇ ಜಗತ್ಕರ್ತನೆಂದು ಶ್ರುತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ.

iv] ಅದೃಷ್ಟಕಲ್ಪನಂ- ಕುಡಿದ ನೀರು ಬೆಹದ ಒಳಗೆ ದಹನ ಮಾಡುವದೆಂದಲ್ಲಿ ಅದು ನನ್ನನ್ನೂ ದಹಿಸಲಿ.

v] ಅನುಮಿತ ಕಲ್ಪನಂ- ಬೆಂಕಿಯು ನೀರಿನಿಂದ ಅಭಿನ್ನವಾದಲ್ಲಿ, ಅದು ಶೀತವೂ ಆಗಲಿ.

vi] ಅಶ್ರುತ ಕಲ್ಪನಂ- ಈಶ್ವರನು ಜೀವನಿಂದ ಅಭಿನ್ನನಾದಲ್ಲಿ, ದುಃಖಿಯೂ ಆಗಲಿ ಇದು ಕಲ್ಪನಾ ಗೌರವವು ಹೇಗೆಂದರೆ, ‘ತತ್ತ್ವಮಸಿ’ ಎಂಬ ವಾಕ್ಯಕ್ಕೆ, ಜೀವಬ್ರಹ್ಮ ಏಕ್ಯವನ್ನು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ತತ್ ಹಾಗೂ ‘ತ್ವಂ’ ಪದಗಳಿಗೆ ಲಕ್ಷಣಾರ್ಥವನ್ನು ಹಾಗೂ

೪) ನನು ತರ್ಕಸ್ಯಾನುಮಾನತ್ವೇ ಆಪಾದಕಂ ನಿರಗ್ನಿಕತ್ವಂ ಲಿಂಗಂ, ಆ-
ಪಾದ್ಯಂ ನಿರ್ಧೂಮತ್ವಂ ಸಾಧ್ಯಂ, ನ ಚೈವಂ ಯುಕ್ತಂ, ಲಿಂಗಸ್ಯ ನಿರ್ವಹಿತವ್ಯಸ್ಯಾ-
ಸಿದ್ಧತ್ವಾತ್, ಲಿಂಗಿನಃ ನಿರ್ಧೂಮತ್ವಸ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಬಾಧಾತ್, ಧೂಮಸ್ಯಾಂಗೀಕೃತ-
ತ್ವೇನ ತದಭಾವಸಾಧನೇಽಪಸಿದ್ಧಾಂತಾಪತ್ತೇಶ್ಚ, ಕಥಂ ತರ್ಕಸ್ಯಾನುಮಾನತ್ವಮಿತಿ
ಚೇದತ್ರ ಸಮಾಧಾನಂ, ತರ್ಕೋ ಅನುಮಾನಂ ಭವಿತುಮರ್ಹತಿ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಬಲೇನ ಪ-
ರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಜನಕತ್ವಾದಿತಿ ।

ನನು ಆಪಾದಕಸ್ಯ ಲಿಂಗಸ್ಯಾಸಿದ್ಧತ್ವಾದಾಪಾದ್ಯಸ್ಯ ನಿರ್ಧೂಮತ್ವಸ್ಯ ಕ್ಷಾ-
ಧಾಪಸಿದ್ಧಾಂತದೋಷಸ್ತತ್ವಾಚ್ಚ ಕಥಂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ತರ್ಕಸ್ಯೇತಿ ಶಂಕಾ-ಸ್ಯಾತ್,
ತನ್ನೋಪಪದ್ಯತೇ-ಸಾಧನರೂಪಲಿಂಗಸ್ಯೈವ ನಿರ್ವಹಿತವ್ಯಸ್ಯಾಸಿದ್ಧಿರ್ದೋಷಾಯ, ನ ತ್ವಾ-
ಪಾದಕರೂಪಸ್ಯ ಸ್ವಮತೇಽಸಿದ್ಧೇರ್ಭೂಷಣತ್ವಮೇವ,

ಶ್ರುತಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಕ್ಕೆ ಅತತ್ತ್ವವೇದಕತ್ವ [ಅಪ್ರಮಾಣಿಕತೆ] ನನ್ನು ಕಲ್ಪನಾ ಮಾಡಬೇಕಾ
ಗುವದು. ಇದೇ ಕಲ್ಪನಾ ಗೌರವವು.

೪) ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಬಾಧ ಹಾಗೂ ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ದೋಷಗಳೆಲ್ಲವೆಂಬುದರ
ಸಮರ್ಥನೆ-

ಶಂಕಾ- ತರ್ಕವು ಅನುಮಾನರೂಪವಾದಲ್ಲಿ, ಅಪಾದಕವಾದ ಅಗ್ನಿ ಅಭಾವವೇ
ಹೇತುವಾಗಿ, ಅಪಾದ್ಯವಾದ ಧೂಮಾಭಾವವು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವದು. ಆದರೆ ಇದು ಯೋಗ್ಯ
ವಾಗಲಾರದು. ಸರ್ವತದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿ ಇರುವದರಿಂದ, ಅದರ ಅಭಾವವು ಅಂದರೆ ಹೇತುವು,
ಅಸಿದ್ಧವು. [ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಹೇತು ಬರದಿದ್ದರೆ ಅಸಿದ್ಧಿಯು] ಅಪಾದ್ಯವಾದ 'ಧೂಮಾಭಾವವು'
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಬಾಧಿತವು. ಧೂಮವು ಅಂಗೀಕೃತವಾಗಿದ್ದರಿಂದ, ಅದರ ಅಭಾವವನ್ನು
ಅಪಾದಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತವೂ ಬರುತ್ತದೆ ಹೀಗೆ ಬಾಧೆ. ಅಸಿದ್ಧಿ, ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತ ದೋ-
ಷಗಳಿರ ವದರಿಂದ ತರ್ಕವು ಅನುಮಾನ ಹೇಗಾಗುವದು ? ಈ ಶಂಕಾಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು
ಹೀಗಿದೆ. ತರ್ಕವು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬಲದಿಂದ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣದಿದ್ದ ಪರೋಕ್ಷ ವಸ್ತು ವಿಷಯದಷ್ಟೆ
ಅನುಮತಿ ಹುಟ್ಟಿಸುವದರಿಂದ ಅನುಮಾನವಾಗಲು ಯೋಗ್ಯವೇ ಆಗಿದ್ದು, ಅದಕ್ಕೆ
ಅನುಮಾನತ್ವವು ಕೂಡುತ್ತದೆ,

ಶಂಕಾ- ಅಪಾದಕವಾದ 'ಅಗ್ನಿ ಅಭಾವ' ಲಿಂಗವು ಅಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಅಪಾದ್ಯವಾದ
ಧೂಮಾಭಾವವು ಬಾಧೆ ಹಾಗೂ ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತ ದೋಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಎಂದಮೇಲೆ
ತರ್ಕವು ಪ್ರಮಾಣ ಹೇಗಾಗಬೇಕು ? ಎಂದು ಶಂಕಾ ಮಾಡಿದರೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನ
ಹೀಗಿದೆ- ಅಗ್ನಿ ಅಭಾವವೆಂಬ ಲಿಂಗವು [ಹೇತು] ಸಾಧನಾನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ

ಪರಾಭ್ಯುಪಗತೇನೈವ “ವಹ್ನಿರ್ಮಾಸ್ತು ಧೂಮೋಽಸ್ತು” ಇತ್ಯಂಗೀಕಾರೇಣೈವ ಪ್ರವೃತ್ತಾತ್ ತರ್ಕಸ್ಯ, ಅಸ್ಮಾಭಿಃ ನಿರ್ಧೂಮೋ ಭವತೀತ್ಯಸಾಧನಾಪಾದನರೂಪದೂಷಣಾನು-
ಮಾನೇ ಚ ಬಾಧಾದೇರ್ನಿಷ್ಠೋಪಪಾದಕತ್ವೇನ ಭೂಷಣತೇವ ಭವತಿ ।

ಅಯಂ ಭಾವಃ—ಸಾಧ್ಯರೂಪಸ್ಯೈವ ಲಿಂಗಿನಃ ಬಾಧೋ ದೋಷೋ, ನ ತ್ವಾ-
ಪಾಘರೂಪಸ್ಯ, ಆಪಾಘತವ್ಯವ್ಯಾಘಾತಾತ್, ಯದಾಪಾಘಂ ತತ್ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತಮೇವ
ಅನಿಶ್ಚಂ ಹಿ ಆಪಾಘಂ, ಪ್ರಮಾಣಬಾಧ ಎವಾನಿಶ್ಚಂ, ತಥಾ ಚ ಕಥಂ ಬಾಧೋ
ದೋಷೋ ಭವೇತ್, ನ ಚಾತ್ರ ನಿರ್ಧೂಮತ್ವಂ ಸಾಧ್ಯಂ, ತಥಾತ್ವೇ ಯದಿ ತರ್ಹೀತಿ
ನ ಸ್ಯಾತ್ ಕಿಂ ತು ನಿರ್ಧೂಮೋಽಯಮಿತಿ ಸ್ಯಾತ್, ಅತಃ ಏವ ನಾಪಸಿದ್ಧಾಂತ-
ದೋಷೋಽಪಿ ಸ ಹಿ ಸಿದ್ಧಾಂತವಿರುದ್ಧಸಾಧನೇನ ಸ್ಯಾತ್, ನ ತ್ವಾಪಾದನೇನ
ತಸ್ಮಾತ್ ಸಾಧನಾನುಮಾನ ಏವ ಬಾಧಾಪಸಿದ್ಧಾಂತಯೋರ್ದೂಷಣತ್ವಂ, ನ ತ್ವಾಪಾ-
ದನರೂಪತರ್ಕಂ, ಪ್ರತ್ಯುತ ಭೂಷಣತ್ವಮೇವ ಸ್ಯಾದಿತಿ ।

ಅಸಿದ್ಧಿ ದೋಷವುಳ್ಳದ್ದಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಲಿಂಗವು ಆಪಾದಕರೂಪವಾಗಿದ್ದರಿಂದ
ದೋಷವಿಲ್ಲ, ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಮತದಂತೆ, ಈ ಅಸಿದ್ಧಿ ದೋಷವು ಭೂಷಣವೇ ಆಗು-
ತ್ತದೆ ಎಕೆಂದರೆ, ಪರನು ‘ಧೂಮ’ ಇರಲಿ ಅಗ್ನಿ ಬೇಡ’ ಎಂದು ಅಗ್ನಿ ಆಭಾವ’ವನ್ನು
ಆಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದಲೇ [ಅಪ್ರಯೋಜಕ ಶಂಕಾ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ] ಅಗ್ನಿಯಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ
ಧೂಮವು ಇಲ್ಲದೇ ಹೋಗಲಿ’ ಎಂಬ ತರ್ಕವು ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ನಮಿಂದ ಮಾತ್ರ
‘ನಿರ್ಧೂಮವು ಇರಲಿ’ ಎಂದು ಸಾಧನ ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಆಪಾದನರೂಪವಾದ ದೋಷಣ-
ನುಮಾನದಲ್ಲಿ, ಬಾಧ ಮೊದಲಾದ ದೋಷಗಳು ‘ಆಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟತಾ’ವನ್ನು ತಂದು-
ಕೊಟ್ಟು ಭೂಷಣಗಳೇ ಆಗುತ್ತವೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ— ಸಾಧ್ಯರೂಪವಾದ ಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಬಾಧವು ದೋಷವು.
ಹೊರತು ಆಪಾದ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲ, ಅಲ್ಲಿ ಆಪಾದ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಘಾತ ಬರುವದರಿಂದ ಬಾಧವು
ದೋಷವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಹೇಗೆಂದರೆ, ಯಾವುದು ಆಪಾದ್ಯವೋ ಅದು ಪ್ರಮಾಣ ಬಾಧಿ-
ತವಾಗಿಯೇ ಇರುವನು. ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತವಲ್ಲವೆಂದರೆ, ವ್ಯಾಹತಿಯು ಬರುತ್ತದೆ. ಆಪಾ-
ದ್ಯವಾದುದು ಅನಿಷ್ಟವೇ ಆಗಿರುತ್ತದೆ ಅನಿಷ್ಟವಾದುದು ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತವೇ ಆಗಿರುತ್ತದೆ.
ಹೀಗಾಗಿ ಬಾಧ ಮೊದಲಾದವು ದೋಷ ಹೇಗಾಗುವವು ? ಮೇಲಿನ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ
‘ನಿರ್ಧೂಮತ್ವ’ವು ಸಾಧ್ಯವಲ್ಲ. ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದ್ದರೆ, ‘ಯದಿ’ ‘ತರ್ಹಿ’ ಎಂಬ ಪದಗಳು
ಬೇಕಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ, ‘ಪರ್ವತವು (ಪಕ್ಷವು) ನಿರ್ಧೂಮವಾಗಬೇಕಾದೀತು’ ಎಂದು
ಆಪಾದನರೂಪವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಸಿದ್ಧಿತ್ವಾಂತ ದೋಷವು ಬರುವದಿಲ್ಲ.

॥ ಇತಿ ತರ್ಕೆ ಬಾಧಾಪಸಿद्धಾಂತಾದೇರ್ಷಣತ್ವಾಭಾವಸಮर्थನಮ್ ॥

೫) ನನು ತರ್ಕೆ ನಿರಗ್ನಿಕತ್ವನಿರ್ದಿಷ್ಟಮತ್ವರೂಪ-ಆಪಾದಕಾಪಾಢ್ಯಗೋಚರ-ಜ್ಞಾನಯೋಃ, ಯಥಾಕ್ರಮಂ ಕರಣತ್ವೇನ ಫಲತ್ವೇನಾಭಿಪ್ರೇತಯೋರ್ವಯೋರಪಿ ಭ್ರಮತ್ವಾತ್ ಕಥಂ ತರ್ಕಸ್ಯ ಪ್ರಮಿತಿಸಾಧನತ್ವರೂಪಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಇತ್ಯತೋ ಮೇವಂಫಲಕರ-ಣಭಾವಃ ಕಿಂತು ಅನ್ಯಥೈವೇತಿಭಾವೇನ ದೃಷ್ಟಾಂತಪೂರ್ವಮುಚ್ಯತೇ--

ಯಥಾ ಸಾಧನಾನುಮಾನೇ ನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಮಾತ್ರಂ, ನಾಪಿ ಸಮುಚಿತದೇಶವೃತ್ತಿ-ತ್ವಮಾತ್ರಂ, ಸಾಧ್ಯಪ್ರಮಿತಿಸಾಧನಂ, ಕಿಂತು ಮಿಲಿತಮೇವ, ಉಪಪಾದ್ಯ-ನಿಷ್ಠಂ, ವಿಪರ್ಯಯೇ ಪರ್ಯವಸಾನಂ ಚೋಭಯಂ ಮಿಲಿತಮೇವಾನುಮಿತಿಸಾಧನಂ ಭವ-ತೀತಿ, ತರ್ಕಸ್ಯ (ಪ್ರಮಿತಿಸಾಧನತ್ವಾತ್) ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮುಪಪದ್ಯತೇ |

ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಸಾಧನ ಮಾಡಿದಾಗ ಮಾತ್ರ ಅಸಿದ್ಧಾಂತದೋಷ ಬರಬಹುದಾಗಿತ್ತು ಅಪಾದನೆ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಾಧನಾನುಮಾನ-ದಲ್ಲಿಯೇ ಅಸಿದ್ಧಿಬಾಧ, ಅಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ದೋಷಗಳೇ ಹೊರತು ಅಪಾದನರೂಪವಾದ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಅವು ದೋಷಗಳಲ್ಲ. ಇಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲ ಭೂಷಣಗಳೇ ಆಗುತ್ತವೆ.

೫) ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಿತಿ ಕಾರಣತ್ವರೂಪ ಪ್ರಮಾಣ್ಯ ಸಮರ್ಥನೆಯು-

ಏಕಾ- ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿ ಅಭಾವರೂಪ ಅಪಾದನವು ಹಾಗೂ ಧೂಮಾಭಾವ ರೂಪ ಅಪಾದ್ಯ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನಗಳು, ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಕರಣ ಹಾಗೂ ಫಲರೂಪವಾಗಿರುವದರಿಂದ, ಇಲ್ಲಿ ಅವೆರಡೂ ಜ್ಞಾನಗಳು ಭ್ರಮಾತ್ಮಕವಾಗಿದ್ದು, ತರ್ಕವು ಪ್ರಮಿತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗಿ ಪ್ರಮಾಣ ಹೇಗಾಗುತ್ತದೆ? [ನಮ್ಮ ಧೂಮಗಳು ಸರ್ವತದ್ದಲ್ಲದ್ದಾಗಲೂ ಅವುಗಳ ಅಭಾವ ಜ್ಞಾನ ಬಂದಲ್ಲಿ ಅದು ಭ್ರಮವೇ ಹೊರತು ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವಾಗಲಾರದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು] ಹೀಗೆ ಏಕೆ ಮಾಡಕೂಡದು ಎಕೆಂದರೆ ಈ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ನಾವು ಹೇಳಿದ ಪ್ರಕಾರ ಫಲಕರಣವಾವದರೇ, ಬೇರೆ ರೀತಿಯಿಂದ ಇರುತ್ತದೆಂಬ ಭಾವದಿಂದ ದೃಷ್ಟಾಂತ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಸಾಧನಾನುಮಾನವು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಮಾತ್ರದಿಂದಾಗಲೀ, ಸಮುಚಿತ ದೇಶ ವೃತ್ತಿತ್ವ ಮಾತ್ರದಿಂದಾಗಲೀ, ಸಾಧ್ಯ ಪ್ರಮಿತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗಲಾರದೋ, ಅದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಸಮುಚಿತ ದೇಶ ವೃತ್ತಿತ್ವವೆರಡೂ ಕೂಡಿಯೇ ಹೀಗೆ ಅನುಮಿತಿಗೆ ಕಾರಣವೋ, ಹಾಗೆಯೇ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ಅಪಾದ್ಯ ಅನಿಷ್ಟತೆಯೂ ಹಾಗೂ ವಿಪರ್ಯಯ ಪರ್ಯವಸಾನವೂ ಕೂಡಿಯೇ ಅನುಮಿತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ತರ್ಕಕ್ಕೂ ಪ್ರಮಿತಿ ಸಾಧನತ್ವ ರೂಪ ಪ್ರಮಾಣ್ಯವು ಕೂಡುತ್ತದೆ.

ಅಯಂ ಭಾವ:—ಯದಿ ವನ್ಹಿನ್ ಸ್ಯಾತ್ ತಹಿ ಧೂಮೋಽಪಿ ನ ಸ್ಯಾದಿತಿ ತರ್ಕೆ “ನಿರ್ಧೂಮಃ ಸ್ಯಾತ್” ಇತಿ ಅನಿಷ್ಟಾಪಾದನಂ. ವಿಪರ್ಯಯೇ ಪರ್ಯವಸಾನಂ, ಉಭಯಂ ಮಿಲಿತಮೇವ ವನ್ಹ್ಯನುಮಿತಿಂ ಜನಯತಿ । ಅತ್ರ ನಿರ್ಧೂಮತ್ವಾಭಾವಜ್ಞಾನಂ ಕರಣಂ, ನಿರಗ್ನಿಕತ್ವಾಭಾವಜ್ಞಾನಂ ಫಲಂ ಜ್ಞಾನದ್ವಯಮಪಿ ಪ್ರಮಾಸ್ವರೂಪಮೇವೇತಿ ತರ್ಕಸ್ಯ ಪ್ರಮಿತಿಕರಣತ್ವರೂಪಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಯುಕ್ತಂ ಭವತೀತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

॥ ಇತಿ ತರ್ಕಸ್ಯ ಪ್ರಮಿತಿಕರಣತ್ವರೂಪಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸಮर्थನಮ್ ॥

ನನು ತರ್ಕಸ್ಯ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೇ ಪ್ರಾಮಾಣಾಂತರಾನುಗ್ರಾಹಕತ್ವಪ್ರಸಿದ್ಧಿವಿರೋಧ ಇತಿ चेन्न, ಸೋಽಯಂ ತರ್ಕಃ ಏಕವಿಧಿಪರಿತಶಂಕಾನಿರಸನದ್ವಾರೇಣ ಪ್ರಾಮಾಣಾನಾ ಮನುಗ್ರಾಹಕೋಽಪಿ ಭವತಿ, ತಥಾ ಹಿ—

ತರ್ಕೋ ದ್ವಿವಿಧಃ—೧) ಪ್ರಕೃತಸಾಧ್ಯಸ್ಯ ಪ್ರಕೃತಪಕ್ಷೇ ಸಾಧಕಹೇತ್ವಾ ಧೃಪಸ್ಥಿತೇ: ಪೂರ್ವ ಪ್ರವೃತ್ತಿ: ೨) ತತಃ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯಂಶ್ಚ ।

ಇಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ— ಒಂದು ಪಕ್ಷ [ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ] ವಹ್ನಿಯ ಅಭಾವವಿದ್ದಲ್ಲಿ, ಅಲ್ಲಿ ಧೂಮಾಭಾವವೂ ಇರಲಿ ಎಂಬ ತರ್ಕದಲ್ಲಿ ‘ಧೂಮಾಭಾವವಿರಲಿ’ ಎಂಬುದು ಅನಿಷ್ಟಾಪಾದನೆಯು. ಧೂಮ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಸಿದ್ಧವಾದ್ದರಿಂದ ಧೂಮಾಭಾವವಿರಲು ಶಕ್ಯವಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅಗ್ನಿಯ ಅಭಾವವೂ ಇಲ್ಲವೆಂಬುದು ವಿಸರ್ಯವು ಸರ್ಯವಸಾನವು. ಇವೆರಡೂ ಕಲಿತು ‘ವಹ್ನಿ’ ಇದೆ ಎಂಬ, ಅನುಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ [ನಿರ್ಧೂಮತ್ವಾಭಾವದ] ‘ಧೂಮಾಭಾವವಿಲ್ಲ’ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು ಎಂದರೆ ಧೂಮದ ಜ್ಞಾನವು ಕರಣವೇ ಹೊರತು, ಧೂಮಾಭಾವ ಜ್ಞಾನವು ಕರಣವಲ್ಲ. ಅದೇಕೆ [ನಿರಗ್ನಿಕತ್ವಾಭಾವದ] ‘ಅಗ್ನಿಯ ಅಭಾವವಿಲ್ಲವೆಂಬ’ ಜ್ಞಾನವು ಎಂದರೆ ಅಗ್ನಿಯ ಜ್ಞಾನವು ಫಲವೇ ಹೊರತು ‘ವಹ್ನಿಯ ಅಭಾವ ಜ್ಞಾನ’ ಫಲವಲ್ಲ. ಈ ಉಭಯ ಜ್ಞಾನಗಳೂ ಪ್ರಮಾ ಸ್ವರೂಪವೇ ಆಗಿದ್ದರಿಂದ ಪೂರ್ವೋಕ್ತ ದೋಷವು ಬಾರದು. ಕಾರಣ ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಾಣ ಕಾರಣತ್ವದೂ ಪ್ರಮಾಣ್ಯವು ಯುಕ್ತವೇ ಆಗುತ್ತದೆ.

೬) ತರ್ಕವು ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಅನುಗ್ರಾಹಕವೆಂಬುದರ ಸಮರ್ಥನೆಯು—

ಶಂಕಾ- ತರ್ಕವು ಪ್ರಮಾಣವಾದಲ್ಲಿ ಅದು ಪ್ರಮಾಣಾಂತರಗಳಿಗೆ ಅನುಗ್ರಾಹಕವೆಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯ ವಿರೋಧವು ಬರುವುದು ಎಂದು ಶಂಕಿಸುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಈ ತರ್ಕವು ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿಸರ್ಜಿತ ಶಂಕೆಯನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೆ ಅನುಗ್ರಾಹಕವೂ ಆಗುತ್ತದೆ ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ- ತರ್ಕವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ.

ಅ) ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯ ಸಾಧನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಹೇತು ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಗಿಂತ

ಆद्यಸ್ತು ವಿपर्यಯೇ ಪರ್ಯವಸಾನಸಹಿತಃ ಸಾಧ್ಯಪ್ರಮಿತಿಮೇವ ಜನಯತಿ । ದ್ವಿ-
ತೀಯಸ್ತುಧೂಮಾದಿರೂಪಹೇತುಪಸ್ಥಿತೌ, ತತ್ರ ವನ್ಹಿವ್ಯಭಿಚಾರಶಂಕಾयां धूमरूपहे-
तो व्याप्तिनिश्चायकतया, अनुग्राहको भवति, धूमादिकरणे वन्ह्य-
भावस्याशंकितत्वेन यदि धूमाधिकरणं वन्ह्यभाववत्स्यात् तर्हि
धूमाभाववत्स्यादित्यापत्त्या, धूमाधिकरणे वन्हिप्रमित्युत्पत्त्या व्य-
भिचारशंकाया विधूननात्, पर्वतादौ वन्हिनिश्चययस्तु धूमादि-
हेतुबलादेश भवति, तथा च तर्को न केवलं स्वतन्त्रं प्रमाणं
किं तु प्रतिबंधकनिरासकत्वेन अनुग्राहकोऽपि भवति ।

इति तर्कस्यानुमानानुग्राहकत्वसर्थनम्

इति.तर्कप्रकरणम् ।

ಮೊದಲೇ ಪ್ರವೃತ್ತವಾದುದು ಒಂದು ಪ್ರಕಾರ. ಆ) ಹೇತು ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಬಂದ
ಮೇಲೆ ಪ್ರವೃತ್ತವಾದುದು ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಕಾರ. ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಕಾರದ ತರ್ಕವು
ಅನಿಷ್ಟಾಪಾದನೆ ಹಾಗೂ ವರ್ಯವಸಾನ ಸಹಿತವಾಗಿ ಸಾಧ್ಯ ಪ್ರಮಿ-
ತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಕಾರದ ತರ್ಕ 'ಧೂಮ' ಮುಂತಾದ ಹೇತು
ಉಪಸ್ಥಿತವಾದ ಮೇಲೆ, ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಭಿಚಾರ ಶಂಕಾ ಬಂದರೆ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು
ನಿಶ್ಚಯ ಮಾಡುವ ಸಲುವಾಗಿ, [ಧೂಮಕ್ಕೆ ಅಶ್ರಯವಾಗಿರುವ ಆಡುಗೆಯ ತುನೆ]
ವಹಿ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದಾದರೆ, ಆಗ್ಯ ಧೂಮಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದೂ ಆಗಲಿ, ಎಂದು ಅಸತ್ತಿ
ಮಾಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಧೂಮಾಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ [ಅತುಗೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ] ವಹಿಯ ಪ್ರ-
ಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿ, ವ್ಯಭಿಚಾರ ಶಂಕಾವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುತ್ತದೆ ನಂತರ ಸರ್ವಕ
ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ, ಧೂಮರೂಪ ಹೇತು ಬಲದಿಂದಲೇ 'ವಹಿ' ನಿಶ್ಚಯವಾಗುತ್ತದೆ.
ಹೀಗಾಗಿ ತರ್ಕವು ಕೇವಲ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪ್ರಮಾಣವಿಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ವ್ಯಭಿಚಾರ ಮೊದಲಾದ
ಪ್ರತಿಬಂಧಕಗಳನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ, ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೆ ಅನುಗ್ರಹಕವೂ ಆಗುತ್ತದೆ.

[ವಿವರಣೆ - 'ಸರ್ವತವು ವಹಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಧೂಮವಿದ್ದುದರಿಂದ' ಈ ಅನುಮಾ-
ನಕ್ಕೆ ಧೂಮವಿಲ್ಲ, ವಹಿ ಬೇಡವೆಂದು ಅಪ್ರಯೋಜಕ ಶಂಕಾ ಮಾಡಿದರೆ, ಆಗ
ತರ್ಕವು 'ಧೂಮಾಧಿಕರಣವಾದ ಅತುಗೆ ಮನೆಯೂ ಬೆಂಕಿ ಇಲ್ಲದ್ದಾದಲ್ಲಿ ಅದು ಧೂ-
ಮಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದೂ ಆಗಲಿ' ಎಂದು ಅಸತ್ತಿ ಮೂಲಕ ವ್ಯಭಿಚಾರ ಶಂಕಾ ಪರಿಹರಿಸಿ.
ಅನುಗ್ರಹಕವಾಗುತ್ತದೆ. ನಂತರ ಧೂಮರೂಪ ಹೇತು ಬಲದಿಂದ 'ವಹಿ'ಯ ಅನುಮಿತಿ
ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ತರ್ಕವು ಅನುಗ್ರಹಕವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಅಥ ನೈಯಾಯಿಕೋಕ್ತಾನುಮಾನಭಂಗಪ್ರಕರಣಮ್ ।

೧) ನೈಯಾಯಿಕಸಿದ್ಧಂ ಅನುಮಾನಭೇದಂ ದೂಷಯಿತುಮನೃಚತೇ—

೧) ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ, ೨) ಕೇವಲವ್ಯತಿರೇಕಿ, ೩) ಅನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕೀ-
ತಿಭೇದಾತ್ ತ್ರಿವಿಧಮನುಮಾನಮಿತಿ ನೈಯಾಯಿಕಾಃ ।

ಕೇವಲಾನ್ವಯಾದಿಲಕ್ಷಣಂ ವಕ್ತುಂ ಪ್ರಥಮತಃ ಪಕ್ಷಾದಿಲಕ್ಷಣಮುಚ್ಯತೇ—

೧) ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮವಿಶಿಷ್ಟೋ ಧರ್ಮಿ ಪಕ್ಷಃ, ಧರ್ಮಿ ಪಕ್ಷ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ, ಸ-
ಪಕ್ಷಾದೌ (ಮಹಾನಸೇ) ಧರ್ಮಿಣ್ಯತಿವ್ಯಾಪ್ತಿರತಃ ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮೇತಿ “ಯತ್ಪ್ರತಿ-
ತಿಲಿಂಗೇನ ಜನಯಿತವ್ಯಾ ಸ ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮಃ” ಏತಾದೃಶಸಾಧ್ಯಧರ್ಮಸ್ಯ (ವ-
ನ್ಹೇಃ) ತತ್ರಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮವತ್ತ್ವಂ ಚ ಸಂಯೋಗೇನ ಸಂಬಂಧೇನ
ಹೇತಾವಪ್ಯ (ಧೂಮೇಽ) ಸ್ಥಿತಿ,

ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವ ಅನುಮಾನ ಭಂಗ ಪ್ರಕರಣವು—

೧) ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವ ನ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಅನುಮಾನಗಳ ನಿರೂಪಣೆ

i] ನೈಯಾಯಿಕರಿಂದ ಅಂಗೀಕೃತವಾದ ಅನುಮಾನ ಭೇದಗಳನ್ನು ದೂಷಿಸುವ
ವದಕ್ಕಾಗಿ, ಅವುಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ಅನುವಾದ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ.

೧] ಕೇವಲಾನ್ವಯೀ ೨] ಕೇವಲ ವ್ಯತಿರೇಕಿ ಹಾಗೂ ೩] ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ
ಎಂಬ ಭೇದದಿಂದ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರ ಅನುಮಾನಗಳೆಂದು ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.
ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವ ಅನುಮಾನ ಪ್ರಭೇದ ದೂಷಣೆಗೆ ಮೊದಲು ನಮ್ಮ ರೀತಿ-
ಯಿಂದ ‘ಪಕ್ಷ’ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಪಕ್ಷದ ಲಕ್ಷಣವು— ‘ಸಾಧ್ಯ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಧರ್ಮಿಯು ಪಕ್ಷವು’

ದಲಕೃತ್ಯವು— ‘ಧರ್ಮಿ ಪಕ್ಷವೆಂದರೆ ಸಪಕ್ಷರೂಪ ಮಹಾನಸ [ಅಡುಗೆ ಮನೆ]ವೂ
ಧರ್ಮಿಯಾಗಿದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಅದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು .ಸಾಧ್ಯ-
ಧರ್ಮವುಳ್ಳವೆಂಬ’ ದಲವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಸಾಧ್ಯ ಧರ್ಮವೆಂದರೆ ಯಾವುದರ ಜ್ಞಾನವು
ಹೇತುವಿನಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಯೋ ಅದು ಸಾಧ್ಯ ಧರ್ಮವು. ಈಗ ಹೇತುವಿನಿಂದ
ಹುಟ್ಟುವ ಸಾಧ್ಯರೂಪ ವಸ್ತು ಜ್ಞಾನವು ಮಹಾನಸದಲ್ಲಿ [ಸಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ] ಆಗುವದಿಲ್ಲವಾ-
ದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. [ವಿವರಣೆ-ಮಹಾನಸದಲ್ಲಿಯೆ ವಸ್ತು ಜ್ಞಾನವು
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಬಲದಿಂದಲೇ ಹೇತುವಿನ ಒಲದಿಂದಬಂದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ಅದು
ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮವಾಗಲಾರದು] ಇನ್ನು ‘ಸಾಧ್ಯ ಧರ್ಮವುಳ್ಳದ್ದು ಪಕ್ಷವು’ ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ
ಮಾಡಿದರೆ, ಸಾಧ್ಯ ಧರ್ಮವಾದ ವಸ್ತುವು ಸಂಯೋಗ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಹೇತುವಾದ

ಸಂಬಂಧಸ್ಯ ದ್ವ್ಯಾಶ್ರಯತ್ವಾತ್ ತದ್ವಾರಣಾಯ ಧರ್ಮೀತಿ, ತಥಾ ಚ ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮ-
ನಿರೂಪಿತಸಂಬಂಧಮಾತ್ರ ಸ್ಯ ಹೇತೌ ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ಧರ್ಮಿಪದಲಬ್ಧಸಾಧ್ಯಧರ್ಮಾಘಿಕ-
ರಣತ್ವಸ್ಯ ತತ್ರಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಪ್ತಿಃ ತದ್ವಾನುಪಕ್ಷಃ, ಯಥಾ ವನ್ಹಿಮತ್ಪರ್ವತಃ ।

ನಿಶ್ಚಿತಸಾಧ್ಯಸಮಾನಧರ್ಮಾ ಧರ್ಮಿ ಸಪಕ್ಷಃ, (ಅತ್ರ ವಿಗ್ರಹಃ-ಸಾ-
ಧ್ಯೇನ ಸಮಾನಃ ಸಾಧ್ಯಸಮಾನಃ, ನಿಶ್ಚಿತಶ್ಚಾಸೌ ಸಾಧ್ಯಸಮಾನಶ್ಚ, ನಿ-
ಶ್ಚಿತಸಾಧ್ಯಸಮಾನಃ, ನಿಶ್ಚಿತಸಾಧ್ಯಸಮಾನಃ ಧರ್ಮಃ ಯಸ್ಯ ಸಃ ನಿಶ್ಚಿತ
ಸಾಧ್ಯಸಮಾನಧರ್ಮಾ, ತದ್ವಾನ್ ಧರ್ಮಿ) ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು-ಸಾಧ್ಯಸಮಾನಧರ್ಮಾ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ, ಮಹಾನಸೀಯಧರ್ಮೇಽತಿವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಃ ತತ್ರ, ವ್ಯಾಪ್ತಿರೂಪಪ್ರತ್ಯಾಸತ್ಯಾ ಸಾಧ್ಯಸಮಾನಧರ್ಮವತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್
ತದ್ವಾರಣಾಯ ಧರ್ಮೀತಿ (ತಾತ್ಪರ್ಯಧರ್ಮ ಪ್ರತ್ಯಾಧಾರಭೂತೀತ್ಯರ್ಥಃ) । ತಥಾ ಚ
ಸಾಧ್ಯಸಮಾನವದ್ಧರ್ಮಾ ಧರ್ಮಿ ಮಹಾನಸೌ ಭವತಿ

[ಲಿಂಗ] ಧೂಮದಲ್ಲೆಯೂ ಇದೆ. [ಸಂಯೋಗ ಸಂಬಂಧವು ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವದು]
ಅಂದರೆ ವೆಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಯೋಗ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಧೂಮ ಬಂದರೆ ವೆಟ್ಟೆಯು ಸಂಯೋ-
ಗದಿಂದ ಧೂಮದಲ್ಲಿ ಬರುವದು ಎಂಬ ಭಾವ] ಯಾಕೆಂದರೆ ಸಂಯೋಗ ಎರಡರ-
ಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಕಾರಣ ಧೂಮದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.
ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು 'ಧರ್ಮಿ' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಹಾಕಬೇಕು. ಇದರಿಂದ ಸಾಧ್ಯ
ಧರ್ಮವಾದ ವೆಟ್ಟೆಯು ಸಂಯೋಗ ಸಂಬಂಧವು ಹೇತುವಾದ ಧೂಮದಲ್ಲಿದ್ದರೂ, 'ಧರ್ಮಿ'
ಎಂಬ ಪದವು ಅಧಿಕರಣಾರ್ಥವನ್ನು ಕೊಡುವದರಿಂದ, ಸಾಧ್ಯವಾದ ವೆಟ್ಟಿಗೆ ಧೂಮವು
ಅಧಿಕರಣವಾಗದ್ದರಿಂದ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ 'ಸಾಧ್ಯ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ
ಧರ್ಮಿಯೂ' ಪಕ್ಷವು. 'ವೆಟ್ಟೆಯುಳ್ಳ ಪರ್ವತವು ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯು.

೨] 'ನಿಶ್ಚಿತವಾದ ಸಾಧ್ಯದ ಸಮಾನಧರ್ಮವುಳ್ಳ ಧರ್ಮಿಯು ಸಪಕ್ಷವು' ಈ ಲಕ್ಷ-
ಣದ ದಲಕೃತ್ಯವು- 'ಸಾಧ್ಯ ಸಮಾನ ಧರ್ಮವುಳ್ಳದ್ದು ಸಪಕ್ಷವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಮಾ-
ಡಿದರೆ, ಮಹಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಧೂಮದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಏಕೆಂದರೆ, ಮಹಾಸ-
ನದಲ್ಲಿಯ ಧೂಮವು ವ್ಯಾಪ್ತಿರೂಪ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಸಾಧ್ಯಸಮಾನವಾದ ಧರ್ಮವುಳ್ಳ-
ದ್ದಾಗಿದೆ. [ಸಾಧ್ಯವು ಪರ್ವತದಲ್ಲಿಯ ವೆಟ್ಟೆಯು ಅದಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಾದುದು ಮಹಾಸನ
ವೆಟ್ಟೆಯು, ಈ ವೆಟ್ಟಿ ಧರ್ಮವನ್ನು ವ್ಯಾಪ್ತಿರೂಪ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಹೊಂದಿದುದು, ಮ-
ಹಾಸನ ಧೂಮವು] ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿವಾರಿಸಲು, 'ಧರ್ಮಿ' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಸೇರಿ-
ಸಬೇಕು. ಈಗ ಸಾಧ್ಯ ಸಮಾನ ಧರ್ಮವುಳ್ಳ ಧರ್ಮಿ [ಅಧಾರ] ಎಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ 'ಮಹಾಸನ'

ನ ತು ಧೂಮ ಇತಿ ನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮವಾನ್ ಧರ್ಮಿ ಸಪಕ್ಷ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ, ಪಕ್ಷೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಃ ಸಮಾನೇತಿ ಸಂದಿಗ್ಧತ್ವಾಕಾರಮಂತರೇಣ ಸಮಾನಧರ್ಮ-
ವಾನಿತ್ರಿ ಯಾತ್ರ ಪಕ್ಷೇ ತಥಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ನಿಶ್ಚಿತೇತಿ ಸ್ವ-
ರೂಪಕಥನಂ ಯಥಾ--ವನ್ಹಿಮನ್ಮಹಾನಸಃ ।

೩) ಸಾಧ್ಯಸಮಾನಧರ್ಮರಹಿತಃ ಧರ್ಮಿ, ವಿಪಕ್ಷಃ, ಧರ್ಮಿ ವಿಪಕ್ಷಃ ಇ-
ತ್ಯುಕ್ತೇ, ಪಕ್ಷೇತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮರಹಿತ ಇತಿ, ಪಕ್ಷೇ
ಸಾಧ್ಯಸ್ಯೇವ ಸತ್ತೇನ, ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮರಹಿತತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಸಾಧ್ಯ-
ಧರ್ಮರಹಿತೋ ವಿಪಕ್ಷ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ಸಪಕ್ಷೇ (ಮಹಾನಸೇ) ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತತ್ರ,
ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮಃ (ಪರ್ವತೀಯವನ್ಹಿಃ) ತದ್ರಹಿತತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತಾತ್. ತದ್ವಾರಣಾಯ
ಸಾಧ್ಯಸಮಾನಧರ್ಮರಹಿತೋ ವಿಪಕ್ಷ ಇತಿ,

ವಾಗುತ್ಪದೆಯಲ್ಲದೆ ಧೂಮವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಮೇಲಿನ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ದೂರವಾಯಿತು
ಇನ್ನು 'ಸಮಾನ' ಪದ ಬಿಟ್ಟು ಸಾಧ್ಯವುಳ್ಳ ಧರ್ಮಿ ಸಪಕ್ಷವೆಂದರೆ, ಪಕ್ಷವು ಸಾಧ್ಯ-
ಧರ್ಮವುಳ್ಳ ಧರ್ಮಿಯಾದ್ದರಿಂದ, [ಪಕ್ಷವಾದ ಪರ್ವತವು ಸಾಧ್ಯವಾದ ವಹ್ನಿವುಳ್ಳ
ಧರ್ಮಿಯಾದ್ದರಿಂದ] ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಣೆ ಮಾಡಲು
'ಸಮಾನ' ಪದವನ್ನು ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿಡಬೇಕು. 'ಸಮಾನಧರ್ಮ'ವೆಂಬ ಪದದಿಂದ ಸಂಶಯ
ವಿಷಯವಾಗದೆ ಇದ್ದ ಸಮಾನ ಧರ್ಮವುಳ್ಳದ್ದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು. ಪ್ರಕೃತ ಪಕ್ಷವಾದ
ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ, ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾಗಿಯೇ ಸಾಧ್ಯವಾದ ವಹ್ನಿ ಉಂಟಲ್ಲದೆ, ನಿಶ್ಚಯಕ್ಕೆ
ವಿಷಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ. ಆದಾಗ್ಯೂ 'ನಿಶ್ಚಿತ' ಎಂಬ ಪದವು ಲಕ್ಷಣದ
ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ದೃಢಕರಿಸಲು ಇದೆ ಸಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ ಎಂದರೆ 'ವಹ್ನಿವುಳ್ಳ ಮ-
ಹಾನಸವು'

೩] ಸಾಧ್ಯದ ಸಮಾನವಾದ ಧರ್ಮದಿಂದ ರಹಿತವಾದ ಧರ್ಮಿಯು 'ವಿಪಕ್ಷವು'
ದಲಕ್ಷ್ಯವು- 'ಧರ್ಮವಿಪಕ್ಷ' ವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ, ಪಕ್ಷವು ಧರ್ಮಿ-
ಯಾಗಿದ್ದರಿಂದ, ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು 'ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮ-
ರಹಿತ' ಎಂಬ ವಿಶೇಷ ಕೊಡಬೇಕು. ಈಗ ಪಕ್ಷವಾದ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮವಾದ
'ವಹ್ನಿ' ಇದೆಯಲ್ಲದೆ, ಆದರೆ ಅಭಾವ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ. ಇನ್ನು 'ಸಾಧ್ಯ-
ಧರ್ಮರಹಿತವು' ವಿಪಕ್ಷವೆಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ಸಪಕ್ಷವಾದ ಮಹಾನಸದಲ್ಲಿ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಏಕೆಂದರೆ ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮವೆಂದರೆ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿಯೆ ಅಗ್ನಿಯು,
ಮಹಾನಸದಲ್ಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅದು ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮರಹಿತವಾಗಿದೆ ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ

ತಥಾ ಚ महानसे साध्यसमानधर्मस्यैव सत्त्वेन तत्समानधर्मरहितत्वाभावात् नातिव्याप्तिः, यथा वन्ध्यभाववान् हृदः ।

ಇದಾನಿ ಕೆವಲಾನ್ರಯಿಲಕ್ಷಣಮುಚ್ಯತೆ--ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೆ ಸತಿ (ಪಕ್ಷ-
ವ್ಯಾಪಕತ್ವೆ ಸತಿ) ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೆ ಸತಿ ವಿಪಕ್ಷರಹಿತತ್ವಂ ಕೆವಲಾನ್ರ-
ಯಿನೊ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ, ಯಥಾ ಶಬ್ದೋ, ಅಭಿಧೇಯಃ, ಪ್ರಮೇಯ-
ತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ, ಪ್ರಮೇಯತ್ವಹೇತೌ, ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಸ್ಯ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಸ್ಯ ವಿ-
ಪಕ್ಷರಹಿತತ್ವಸ್ಯ ಚ ಸತ್ತ್ವಾತ್ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ । ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು—ಅ-
ತ್ರ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೆ ಸತಿ ವಿಪಕ್ಷರಹಿತತ್ವಮಿತ್ಯಂಗೀಕಾರೆ (ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ-
ತ್ವಾನಂಗೀಕಾರೇಽಪಿ) ಉಕ್ತಪ್ರಮೇಯತ್ವಹೇತೌ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯೋ ಭವತಿ, ಉ-
ಪದಲಸ್ಯ ಪ್ರಮೇಯತ್ವೆ ಸತ್ತ್ವಾನ್ । ತಥಾಪಿ ಶಬ್ದೋಽಭಿಧೇಯಃ, ಚಾಕ್ಷುಪತ್ವಾ-
ದಿತಿ ಸ್ವರೂಪಾಸಿದ್ಧೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,

ಪರಿಹರಿಸಲು 'ಸಾಧ್ಯ ಸಮಾನ ಧರ್ಮ' ರಹಿತವಾದ ಧರ್ಮಿಯು ವಿಪಕ್ಷವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಮಹಾನಸದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯ ಸಮಾನ ಧರ್ಮವೇ ಇದ್ದು. ಅದರ ರಹಿತತ್ವ ಬರದಿದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ. ಪ್ರಕೃತ, ವಬ್ಧ ಅಭಾವವುಳ್ಳ ಸರೋವರವು [ಹೃದಯ] ವಿಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯು.

1) ಈಗ ಕೇವಲಾನ್ವಯೀ ಲಕ್ಷಣವು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ-- 'ಸರ್ವಪಕ್ಷದಲ್ಲಿದ್ದು ಸಪಕ್ಷದಲ್ಲಿದ್ದು, ವಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿರದೇ ಇರುವ ಹೇತುವು, ಕೇವಲಾನ್ವಯಿಯು' ಉದಾ-
ಹರಣೆಗೆ-- 'ಶಬ್ದವು ಅಭಿಧೇಯವು. ಪ್ರಮೇಯವಾದ್ದರಿಂದ' ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರ-
ಮೇಯತ್ವ ಹೇತುವು ಕೇವಲಾನ್ವಯಿಯು. ಈ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾ-
ಗುತ್ತದೆ. 'ಪ್ರಮೇಯತ್ವ' ಹೇತುವು ಎಲ್ಲ ಶಬ್ದಗಳಲ್ಲಿ ಎಂದರೆ ಸರ್ವಪಕ್ಷದಲ್ಲಿದೆ. ಸರ್-
ಕ್ಷವಾದ 'ಘಟ' ಮೊದಲಾದ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಅಭಿಧೇಯವಿಲ್ಲದ
ಪ್ರಮೇಯವಾಗದ ವಸ್ತುವೇ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ, ವಿಪಕ್ಷವು ರಹಿತವೂ ಆಗಿದೆ.

ದಲಕೃತ್ಯವು-- 'ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು ವಿಪಕ್ಷರಹಿತವಾದ ಹೇತು' ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ-
ಯೆಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ, [ಸರ್ವಪಕ್ಷ ವೃತ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ], ಮೇಲಿನ ಅನುಮಾನದ
'ಪ್ರಮೇಯತ್ವ' ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಕೂಡುತ್ತದೆ. ಆದರೆ, 'ಶಬ್ದವು ಅಭಿಧೇಯವು,
ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾಗಿದ್ದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ
ಹೇತುವಾದ ಚಾಕ್ಷುಸತ್ವವು ಪಕ್ಷವಾದ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಇರಲಾರದ್ದರಿಂದ ಅಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ.
ಆದರೂ ಈ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅಭಿಧೇಯವುಳ್ಳ ಘಟ ಮೊದಲಾದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಕ್ಷುಸ-

ತತ್ರಾಪಿ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವವಿಶಿಷ್ಟವಿಪಕ್ಷರಹಿತತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಂ ದೇಯಂ, ತತ್ರ ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಏವಮಪಿ ತಸ್ಯಾಮೇವ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾयां ವರ್ಣಾत्मಕತ್ವಾದಿತಿ ಭಾಗಾಸಿದ್ಧೇ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ವಾರಣಾಯ ಸರ್ವೇತಿ ಪಕ್ಷವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ, तथा च सर्वपक्षवृत्तीति यावत्, शब्दोऽभिधेयः, वर्णात्मकत्वात् इत्यत्र शब्दत्वावच्छिन्नवर्णात्मक-
ध्वन्यात्मकशब्दयोर्मध्ये, वर्णात्मकशब्दे वर्णात्मकत्वरूपहेतुसद्भावेऽपि, हेतोः सर्वपक्षवृत्तिತ್ವाभावात्ನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, सर्वಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ
ವಿಪಕ್ಷರಹಿತತ್ವಮಿತ್ಯೇವೋಕ್ತೇ, ಸರ್ವಮನಿತ್ಯಂ, ಪ್ರಮೇಯತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ ಅತಿವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿರಸ್ತದ್ವಾರಣಾಯ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವವಿಶೇಷಣಂ,

ತ್ವನಿರೂಪದರಿಂದ, ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವವಿದಿ. ಹಾಗೂ ಅಭಿಧೇಯತ್ವದ ಅಭಾವವೇ ಅಪ್ರಸಿ-
ದ್ಧವಾದ ಕಾರಣ ವಿಸಕ್ಷರಹಿತವೂ ಆಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಅಸಿದ್ಧವಾದ 'ಚಾ-
ಕ್ಷುಷತ್ವ' ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ, ಸಕ್ಷವೃತ್ತಿ-
ಯಾಗಿದು' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಆಗ ಚಾಕ್ಷುಷತ್ವ ಹೇತುವಿಗೆ ಸಕ್ಷವಾದ
'ಶಬ್ದ' ವೃತ್ತಿತ್ವವಿಲ್ಲದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. ಆದರೂ 'ಶಬ್ದವು ಅಭಿಧೇಯವು
ವರ್ಣಾತ್ಮಕವಾಗಿದ್ದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನ ಪ್ರಯೋಗವು ಭಾಗಾಸಿದ್ಧವಾಗುವದು.
ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದತ್ವವಿದ್ದರೂ ಧ್ವನ್ಯಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ
ಶಬ್ದತ್ವ ಬಾರದೇ ಇರುವ ಕಾರಣ, ಸಕ್ಷದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದು, ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ
ಬಾರದೆ ಕಾರಣ ಭಾಗಾಸಿದ್ಧವಾಗುವದು ಭಾಗಾಸಿದ್ಧವಾದ ಈ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಯು, ಏಕೆಂದರೆ, ಈ 'ವರ್ಣಾತ್ಮಕಶಬ್ದತ್ವ' ಹೇತುವು ಸಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಸಪಕ್ಷ-
[ಪದವಾಕ್ಯ] ವೃತ್ತಿಯೂ ಆಗಿದೆ ವಿಸಕ್ಷರಹಿತವೂ ಆಗಿದೆ. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ನಿವಾರಿಸಲು, 'ಸರ್ವಪಕ್ಷ'ವೆಂದು ಸಕ್ಷದಲ್ಲಿ 'ಸರ್ವ' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು.

ಪ್ರಕೃತ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದವು ಕೇವಲ ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ಶಬ್ದಗಳಲ್ಲಿದ್ದು, ಧ್ವನ್ಯಾತ್ಮಕ
ಶಬ್ದಗಳಲ್ಲಿದ್ದರಿಂದ, ಸಕ್ಷದ ಏಕದೇಶ ವೃತ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು, ಸರ್ವಪಕ್ಷ ವೃತ್ತಿಯಾಗಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. 'ಸರ್ವಪಕ್ಷ ವೃತ್ತಿತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿಸಕ್ಷರಹಿತವು' ಕೇವಲಾನ್ವ-
ಯಿಯು ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ, [ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡದೇ ಹೋದರೆ]
'ಸರ್ವವು ಅನಿತ್ಯವು ಪ್ರಮೇಯವಾದ್ದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಮೇಯತ್ವ
ಹೇತುವು ಸರ್ವಪಕ್ಷ ವೃತ್ತಿಯಾಗಿದೆ, ಹಾಗೂ ಪ್ರಮೇಯತ್ವದ ಅಭಾವ ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಿದ್ದ
ಕಾರಣ ವಿಸಕ್ಷರಹಿತವೂ ಆಗಿದೆ.

ತಥಾ ಚ ಪ್ರಮೇಯತ್ವಸ್ಯ ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೇಽಪಿ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯ-
ಪ್ತಿಃ, ಸರ್ವಸ್ಯಾಪಿ ಪಕ್ಷತ್ವೇನ ಸಪಕ್ಷವಸ್ಯೋಭಾವಾತ್ । ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ
ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಅನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕಿಣಿ ಧೂಮಾದೌ ಗತಂ, ಅतो ವಿ-
ಪಕ್ಷರಹಿತತ್ವಮಿತಿ ವಕ್ತವ್ಯಂ, ಧೂಮಾತ್ಮಕಹೇತೋಃ ವಿಪಕ್ಷಸ್ಯೈವ ಸತ್ತ್ವೇನ ವಿಪಕ್ಷ-
ರಹಿತತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿರिति ಕ್ರಮೇಣ ವ್ಯಾವರ್ತ್ಯಾನಿತಿ ಬೋಧ್ಯಮ್ ;

ತತ್ ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ ದ್ವಿವಿಧಂ--೧. ಸರ್ವಪಕ್ಷತದೇಕದೇಶಮೇದಾತ್ । ಶ-
ಬ್ದೋಽಭಿಧೇಯಃ ಪ್ರಮೇಯತ್ವಾದಿತಿ ಸಪಕ್ಷವ್ಯಾಪಕಂ (ಸರ್ವಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ), ಅಭಿ-
ಧೇಯತಾಯಾ ಸಂಪ್ರತಿಪನ್ನೇ ಸರ್ವಸ್ಥಿಮನ್ಸಪಕ್ಷೇ ಪ್ರಮೇಯತ್ವಸ್ಯ ವೃತ್ತಿಃ । ೨. ಶ-
ಬ್ದೋಽಭಿಧೇಯಃ ಗುಣತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ ಗುಣತ್ವಸ್ಯ ಸಪಕ್ಷೈಕದೇಶರೂಪಾದೌ ವೃತ್ತಿಃ,
ಘಟಾದಾವೃತ್ತೀರಿತಿ ಸಪಕ್ಷೈಕದೇಶಕೇವಲಾನ್ವಯಿತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ ।

ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸಲು, 'ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವ' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಈ
ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಮೇಯತ್ವಕ್ಕೆ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವವಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, ಸರ್ವಪಕ್ಷ-
ಸಪಕ್ಷವಾದ ಮೇಲೆ, ಸಪಕ್ಷವೆಂಬುದೇ ಇರಲಾರದ ಕಾರಣ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವ ಬರಲಾರದು
'ಸರ್ವಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು ಸರ್ವಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾದುದು' ಎಂದು ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ ಲಕ್ಷಣ
ಮಾಡಿದರೆ, [ವಿಪಕ್ಷರಹಿತವಾದುದೆಂಬ ದಲವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರೆ], ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ
ಹೇತುವಾದ 'ಧೂಮ'ದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. [ಸರ್ವತಃ, ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಧೂ-
ಮಿರುವದರಿಂದ, ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಧೂಮಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಹಾಗೂ ವ್ಯತಿರೇಕ
ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಎರಡೂ ಇರುವದರಿಂದ, 'ಅದು ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ ಹೇತುವು']
ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು, 'ವಿಪಕ್ಷರಹಿತತ್ವ' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಧೂ-
ಮರೂಪ ಹೇತುವಿಗೆ ಸರೋವರವೆಂಬ ವಿಪಕ್ಷವಿರುವ ಮೂಲಕ, ವಿಪಕ್ಷರಹಿತವಾಗಿಲ್ಲವಾ-
ದ್ದರಿಂದ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಕ್ರಮದಿಂದ ವಿಶೇಷಣಗಳಿಗೆ ಸಾರ್ಥಕವಿದೆಯೆಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಈ ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ ಹೇತುವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಿದೆ- ಅ) ಸರ್ವಪಕ್ಷದಲ್ಲಿರುವದು.
ಆ) ಸಪಕ್ಷದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವದು.

ಅ) 'ಶಬ್ದವು, ಅಭಿಧೇಯವು, ಪ್ರಮೇಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ- 'ಈ ಅನುಮಾನದ-
ಲ್ಲಿಯ ಹೇತುವಾದ ಪ್ರಮೇಯತ್ವವು, ಅಭಿಧೇಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಎಲ್ಲ ಸಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ-
ಯೂ ಇದೆ. ಕಾರಣ ಪ್ರಮೇಯತ್ವವು 'ಸರ್ವ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ' ಹೇತುವು.

ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ ಕೇವಲವ್ಯತಿರೇಕಿ, 'ಅನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕೀತಿ' ಶಬ್ದವಾಚ್ಯ-
ತಯಾ ನಿಮಿತ್ತಂ ವಕ್ತುಂ ನೈಯಾಯಿಕೋದಾಹೃತವ್ಯಾಪ್ತಿರ್ವೈವಿಧ್ಯಂ ತಥಾ ಪೂರ್ವಾ-
ವशिष्टकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिणो: लक्षणमुच्यते—

द्विविधा किञ्च व्याप्तिः—१) अन्वयतः, २) व्यतिरेकतश्च ।

१) साधनस्य साध्येन सह व्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः, २) साध्या
भावस्य साधनाभावेन सह व्याप्तिर्व्यतिरेकः ।

तयोर्मध्ये प्रमेयत्वगुणत्वयोः, केषलान्वय एवास्ति, यत्प्रमेयं त-
दभिधेयं, यथा घटः, न तत्र व्यतिरेकः, यदभिधेयं न, तत्प्र-
मेयं न भवतीति, निदर्शनाभावात् सर्वस्याप्यभिधेयत्वेनानभिधे-
यत्वासंभवाच्च, तेनैतत्ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ - हेतुरित्युच्यते,

ಆ) ಶಬ್ದವು. ಅಭಿಧೇಯವು, ಗುಣತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ 'ಗುಣತ್ವ' ಹೇತುವು ಸಪಕ್ಷದ ಏಕದೇಶವಾದ ರೂಪಾದಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದು, ಸಪಕ್ಷವಾದ ಘಟಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, 'ಗುಣತ್ವ' ಹೇತುವು ಸಪಕ್ಷದ ಏಕದೇಶ ವೃತ್ತಿಯಾದ ಕೇವಲಾನ್ವಯೀ ಹೇತುವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. (ಘಟವು ದ್ರವ್ಯವಾದ ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಗುಣತ್ವವಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವವು)

ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವಂತೆ ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ, ಕೇವಲ ವ್ಯತಿರೇಕಿ, ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ, ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನೂ, ಹಾಗೂ ಈ ಮೊದಲು ಹೇಳಿದ್ದ ಕೇವಲ ವ್ಯತಿರೇಕಿ, ಹಾಗೂ ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿಗಳ, ಲಕ್ಷಣವನ್ನೂ ಈಗ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ,

ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ- ೧) ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ೨) ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು.

ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಲಕ್ಷಣ ಹೇತುವಿಗೆ ಸಾಧ್ಯದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು.

ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಲಕ್ಷಣ- ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಕ್ಕೆ ಸಾಧನಾ ಭಾವದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. [ನಿ- 'ಎಲ್ಲಿ ಧೂಮವೋ ಅಲ್ಲಿ ಆಗ್ನಿಯು' ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು 'ಎಲ್ಲಿ ಆಗ್ನಿಯು ಆಭಾವವೋ ಅಲ್ಲಿ ಧೂಮದ ಆಭಾವವು- ಸರೋವರ- ದಂತೆ' ಎಂಬಲ್ಲಿ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು]

ಆವರಣದಲ್ಲಿ, ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ 'ಪ್ರಮೇಯತ್ವ' 'ಗುಣತ್ವ' ಹೇತುಗಳಿಗೆ ಕೇವಲ- ಅನ್ವಯವೇ ಉಂಟು. ಯಾವದು ಪ್ರಮೇಯವೋ, ಅದು ಅಭಿಧೇಯವೂ ಆಗಿದೆ. ಘಟದಂತೆ 'ಅಲ್ಲದೇ ಎಲ್ಲವೂ ಅಭಿಧೇಯವೂ ಹಾಗೂ ಪ್ರಮೇಯವೂ ಆಗಿದ್ದು,

एवं गुणत्वहे- तुरपि, तथा च केवलान्वयव्याप्तिमत्त्वेनैवोभयोः प्रमेयत्वगुणत्वहेत्वोः केवलान्वयिशब्दवाच्यत्वमुक्तं भवति ।

२) केवलव्यतिरेकिलक्षणं तु—सर्वपक्षवृत्तित्वे सति अविद्यमानसपक्षत्वे सति सर्वविपक्षव्यावृत्तत्वं यथा—जीवच्छरीरजातं, सात्मकं, प्राणादिमत्वादित्यत्र प्राणादिमत्त्वहेतौ लक्षणसमन्वयः ।

दलकृत्यं तु—सर्वपक्षवृत्तित्वमित्युक्ते केवलान्वयिनि “शब्दो-
अभिधेयः प्रमेयत्वात्,, इत्यत्रातिव्याप्तिः, अतः, अविद्यमानस-
पक्षत्वं विशेषणं देयं, केवलान्वयिनि प्रमेयत्वहेतौ अविद्यमानस-
पक्षत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, सर्वपक्षवृत्तित्वे सति अविद्यमानस-
पक्षत्वमित्युक्ते “सर्वं अभिधेयं प्रमेयत्वात्,, इत्यनुपसंहारिणि गतं,

ಯಾವುದು ಅಭಿಧೇಯವಲ್ಲವೋ ಅದು ಪ್ರಮೇಯವೂ ಅಲ್ಲ' ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಿದರ್ಶನವಿಲ್ಲವಾ-
ದ್ದರಿಂದ, 'ಪ್ರಮೇಯತ್ವ' ಹೇತುವು ಕೇವಲಾನ್ವಯಿಯು. ಅದರಂತೆಯೇ 'ಗುಣತ್ವ'ವೂ
ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ ಹೇತುವಾಗಿದೆ. ಕಾರಣ ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳ ಈ ಹೇತುಗಳು
'ಕೇವಲಾನ್ವಯಿ' ಶಬ್ದವಾಚ್ಯವಾಗಿವೆ.

೨) ಕೇವಲ ವ್ಯತಿರೇಕಿ ಲಕ್ಷಣವು- 'ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು, ಸಪಕ್ಷವೇ ಇಲ್ಲ-
ದ್ದಾಗಿ, ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಲ್ಲದೇ ಇರುವ ಹೇತುವು, ಕೇವಲ ವ್ಯತಿರೇಕಿಯು' ಉದಾ:-
'ಜೀವವುಳ್ಳ ಶರೀರ ಸಮೂಹವು, ಆತ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಪ್ರಾಣ ಮೊದಲಾದವುಗಳು-
ಳ್ಳದ್ದರಿಂದ' ಈ ಅನುಮಾನದ 'ಪ್ರಾಣಾದಿವುಳ್ಳದ್ದು' [ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಯುಳ್ಳದ್ದು] ಎಂಬ
ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. [ವಿ. ಪ್ರಾಣಾದಿವುಳ್ಳದ್ದೆಂಬ ಹೇತುವು,
ಎಲ್ಲ ಶರೀರಗಳು ಪಕ್ಷವಾದ್ದರಿಂದ ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಬೇರೆ ಸಪಕ್ಷವೇ ಇಲ್ಲ'
ಹಾಗೂ ವಿಪಕ್ಷವಾದ ಘಟಾದಿಗಳಿಂದ ವ್ಯಾವೃತ್ತವಾಗಿದೆ]

ದಲಕೃತ್ಯವು- 'ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವವು ಕೇವಲ ವ್ಯತಿರೇಕಿ' ಎಂಬಲ್ಲಿ 'ಶಬ್ದವು
ಅಭಿಧೇಯವು. ಪ್ರಮೇಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ, ಎಂಬ ಅನುಮಾನದ ಪ್ರಮೇಯತ್ವ' ಹೇ-
ತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಎಕೆಂದರೆ ಪ್ರಮೇಯತ್ವವು ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿದೆ.
ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿವಾರಿಸಲು, 'ಅವಿದ್ಯಮಾನಸಪಕ್ಷತ್ವವೆಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೂಡಬೇಕು.
ಕೇವಲಾನ್ವಯಿಯಾದ 'ಪ್ರಮೇಯತ್ವ' ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವವಿದ್ದು,
'ಅವಿದ್ಯಮಾನ ಸಪಕ್ಷವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿಲ್ಲ'ವಾದ ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. 'ಸರ್ವ
ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿ, ಅವಿದ್ಯಮಾನ ಸಪಕ್ಷವುಳ್ಳದ್ದು' ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದೆ.

ಅತಃ ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಂ ದೇಯಂ, ಪ್ರಮೇಯತ್ವಹೇತೌ ಸರ್ವಸ್ಯಪಿ ಪಕ್ಷ-
ತ್ವೇನ ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತ-
ತ್ವಮಿತ್ಯತ್ರ ಸರ್ವಪದಪರিত್ಯಾಗೇ ವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಮಿತ್ಯೇವೋಕ್ತೇ ಜೀವಿ-
ರೀರಜಾತಂ, ಸಾತ್ಮಕಂ, ಪೃಥಿವೀತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಪೃಥಿವೀತ್ವ-
ಹೇತೌ, ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಂ, ಅವಿವಿಧಮಾನಸಪಕ್ಷತ್ವಂ ವಿಪಕ್ಷಾದ್ ವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಂ (ಯ-
ಕ್ತಿಚಿದ್ ವಿಪಕ್ಷಜಲಾದಿವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಂ ಚ) ವರ್ತತೇ, ಇತಿ ತದ್ವಾರಣಾಯ
ಸರ್ವಂ ಇತಿವಿಪಕ್ಷವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ, एवं ಚ ಪೃಥಿವೀತ್ವಹೇತೌ ಯಕ್ತಿಚಿದ್ವಿಪ-
ಕ್ಷಜಲಾದಿವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವೇಽಪಿ, ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷಘಟಾದಿವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿ
ವ್ಯಾಪ್ತಿರिति । ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯತ್ರ ಸರ್ವಪದಾನುಪಾದಾನೇ, ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ-
ತ್ವೇ ಸತಿ ಅವಿವಿಧಮಾನಸಪಕ್ಷತ್ವೇ ಸತಿ ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಂ, ಇತ್ಯು-
ಕ್ತೇಽಪಿ, ಕೇವಲವ್ಯತಿರೇಕಿಣಿ ಪ್ರಾಣಾದಿಮತ್ವಹೇತೌ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯೋ ಭವತಿ,

‘ಸರ್ವವೂ, ಅಭಿಧೇಯವು, - ಪ್ರಮೇಯತ್ವವಿರುವದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯ ಪ್ರ-
ಮೇಯತ್ವ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. (ಈ ಹೇತುವಿಗೆ ಸರ್ವವೂ ಸಕ್ಷವಾ-
ಗಿದ್ದರಿಂದ, ಸಪಕ್ಷವೇ ಇಲ್ಲವಾಗಿ ಸರ್ವಸಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವ ಹಾಗೂ ಸಪಕ್ಷದ ಅಭಾವವೂ
ಇದೆ. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸರಿಹರಿಸಲು ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವ’ ನೆಂಬ ದಲವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು.
ಈಗ, ಮೇಲಿನ ಪ್ರಮೇಯತ್ವ ಹೇತುವಿಗೆ, ವಿಪಕ್ಷವೇ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಸರ್ವ ವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾ-
ವೃತ್ತತ್ವ” ಧರ್ಮವು ಬರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರಲಾರದು. ‘ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ’
ನೆಂಬಲ್ಲಿ ‘ಸರ್ವ’ ಪದವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು ‘ವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ’ ನೆಂದಿಷ್ಟೇ ದಲ-
ವನ್ನು ಸೇರಿಸಿದರೆ, ‘ಜೀವವುಳ್ಳ’ ಶರೀರ ಸಮೂಹವು ಅತ್ಯಸಹಿತವೂ - ವೃಥಿವಿತ್ಯವಿರು-
ವದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದ ಹೇತುವಾದ ‘ಪೃಥಿವೀತ್ವ’ ದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು.
ಇಲ್ಲಿಯ ಪೃಥಿವೀತ್ವ ಹೇತುವು ಸಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಅವಿದ್ಯಮಾನ ಸಪಕ್ಷವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ,
ಕೆಲವೊಂದು ವಿಪಕ್ಷವಾದ ‘ಜಲ’ ನೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ವ್ಯಾವೃತ್ತವಾಗಿದೆ. ಈ ಅತಿ-
ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸರಿಹರಿಸಲು, ವಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ‘ಸರ್ವ’ ನೆಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ‘ಪೃಥಿವೀತ್ವ’
ಹೇತುವು, ಜಲಾದಿಗಳಾದ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಘಟಾದಿಗಳೂ ವಿಪಕ್ಷ-
ವಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪೃಥಿವೀತ್ವವಿರುವದರಿಂದ, ‘ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತ’ವಾಗಲಾರದು.
ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ ಇನ್ನು ‘ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೇಸತಿ’ ಎಂಬಲ್ಲಿಯೂ ‘ಸರ್ವ’
ಪದ ಬಿಟ್ಟಲ್ಲಿ, ಎಂದರೆ, ‘ಸಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವವುಳ್ಳ ಸಪಕ್ಷವಿಲ್ಲದ ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತವಾದ
ಹೇತುವು ಕೇವಲ ವ್ಯತಿರೇಕೀ ಎಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನ, ಅನುಮಾನದ

ತಥಾಪಿ ಜೀವच्छरीरजातं सात्मकं, नीलशरीरत्वादित्य-
नुमाने, नीलशरीरत्त्वहेतौ पक्षवृत्तित्वादिकं, सर्वविशेषणमस्तीत्य-
तिव्याप्तिः तद्वारणाय सर्वमिति पक्षविषणं देयं, तथा च नी-
लशरीरत्त्वस्य, यत्किञ्चिन्नीलशरीरे वर्तमानत्वेऽपि जीवच्छरीर-
जातेऽभावात्तातिव्याप्तिरिति सर्वं विशेषणं सार्थकं ज्ञेयमिति-
जनार्दनीये ।

तथा च जीवच्छरीरजातं सात्मकं, प्राणादिमत्त्वादित्यत्र य-
त्सात्मकं न भवति तद् प्राणादिमत्र भवति यथा घट इति
व्यतिरेक एवास्ति, न तु यत्प्राणादिमत् तत्सात्मकमित्यन्वयः, स-
र्वस्यापि जीवच्छरीरजातस्य पक्षत्वात्, अन्यस्य सर्वस्य निरा-
त्मकत्वात्, तेनैतत्, केवलव्यतिरेकीत्युच्यत इति ।

‘ಪ್ರಾಣಾದಿಸುತ್ತ’ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾದರೂ ‘ಜೀವವುಳ್ಳ ಶರೀರ ಸಮೂ-
ಹವು, ಅತ್ಯಸಹಿತವಾದುದು, - ನೀಲ ಶರೀರವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೂ ‘ನೀಲ-
ಶರೀರತ್ವ’ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಒರುವದು. ಏಕೆಂದರೆ, ಈ ಹೇತುವು ಪಕ್ಷ-
ವೃತ್ತಿಯಾಗಿದೆ, ಹಾಗೂ ಸರ್ವ ಜೀವಂತ ಶರೀರಗಳನ್ನು, ಪಕ್ಷ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಸಪ-
ಕ್ಷವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿಲ್ಲ, ಹಾಗೂ ವಿಪಕ್ಷವಾದ ಘಟ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ನೀಲಶರೀರವು
ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು, ವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತವೂ ಆಗಿದೆ. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸಲು ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ
‘ಸರ್ವ’ ಪದವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು.

ಈಗ, ‘ನೀಲ ಶರೀರತ್ವ’ ವು ಕೆಲವೊಂದು ನೀಲ ಶರೀರದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಎಲ್ಲ ಶರೀ-
ರಗಳಲ್ಲರಲಾರದು. ಸರ್ವ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಈ ಹೇತು ಬರಲಾರದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲವು.
ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ವಿಶೇಷಣಗಳು ಸಾರ್ಥಕವಾಗಿವೆಯೆಂದು ಜನಾರ್ದನೀಯ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಲ್ಲಿ
ಹೇಳಿದೆ.

ಅದಕಾರಣ ‘ಜೀವವುಳ್ಳ ಶರೀರ ಸಮೂಹವು ಅತ್ಯಸಹಿತವಾದುದು, ಪ್ರಾಣಾದಿ-
ಗಳುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ,’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ, ‘ಯಾವುದು ಅತ್ಯಸಹಿತವಾಗಿದ್ದರೂ, ಅದು
ಪ್ರಾಣಾದಿಗಳುಳ್ಳದ್ದಲ್ಲ,- ಘಟದಂತೆ’ ಎಂಬ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೇ ಇದಲ್ಲದೇ ‘ಯಾ-
ವದು’ ಪ್ರಾಣಾದಿಗಳುಳ್ಳದ್ದು ಅದು ಅತ್ಯಸಹಿತವೆಂದು ಅನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ,
ಜೀವವುಳ್ಳ ಸರ್ವ ಶರೀರಗಳೂ ಪಕ್ಷವಾದುವುಗಳು, ಉಳಿದ ಎಲ್ಲ ಪದಾರ್ಥಗಳೂ ನಿ-
ರಾತ್ಮಕವಾಗಿದ್ದರಿಂದ, ಅನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಈ ಹೇತು ಕೇವಲ
ವ್ಯತಿರೇಕ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

೩) ಅನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕಿಲಕ್ಷಣಂ ತು—ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ ಸಪಕ್ಷ-
ವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷತ್ವಮನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕಿಣಿ ಲಕ್ಷಣಂ, “ಶಬ್ದೋ-
ಅನಿತ್ಯ: ಕೃತಕತ್ವಾತ್” ಇತ್ಯತ್ರ, ಕೃತಕತ್ವಹೇತೌ ಸರ್ವವಿಶೇಷಣಸ್ಯ ಸ-
ತ್ವಾಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ: ।

ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು—ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯೇವೋಕ್ತೇ, “ಜೀವಚ್ಛರೀರಜಾತಂ
ಸಾತ್ಮಿಕಂ ಪ್ರಾಣಾದಿಮತ್ತ್ವಾತ್,, ಇತ್ಯತ್ರ ಪ್ರಾಣಾದಿಮತ್ವಸ್ಯ ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೇ
ನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ: ತದ್ವಾರಣಾಯ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಂ ದೇಯಂ, ಪ್ರಾಣಾದಿಮತ್ವಹೇತೌ ಸ-
ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ:, ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ-
ತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ “ಪರ್ವತೌ ವಹ್ನಿಮಾನ್ ಪ್ರಮೇಯತ್ವಾತ್,, ಇತ್ಯತ್ರ ಪ್ರಮೇಯತ್ವ-
ಹೇತೌ ಉಭಯದಲಯೋರಪಿ ಸತ್ತ್ವೇನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಸ್ತದ್ವಾರಣಾಯ ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾ-
ವೃತ್ತಾತ್ವವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ, ಪ್ರಮೇಯತ್ವಸ್ಯ ವಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಾತ್ವೇನ ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾ-
ವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ:,

೨) ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ ಲಕ್ಷಣವು— ‘ಸರ್ವ ಪಕ್ಷಗಳಲ್ಲಿದ್ದು, ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು
ಸರ್ವ ವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತವಾದ ಹೇತುವು ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿಯು’ ಶಬ್ದವು, ಅನಿತ್ಯವು,—
‘ಕೃತಕವಾಗಿದ್ದರಿಂದ,’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ, “ಕೃತಕತ್ವ” ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ವೇಲಿನ ಎಲ್ಲ
ವಿಶೇಷಣಗಳಿರುವದರಿಂದಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು.

ದಲಕೃತ್ಯವು— ‘ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವವುಳ್ಳ ಹೇತುವು ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ ಹೇತುವು
ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ, ‘ಜೀವಚ್ಛರೀರ ಸಮೂಹವು, ಸಾತ್ಮಕವು, ಪ್ರಾಣಾದಿಗಳು—
ಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಣಾದಿಮತ್ವ ಹೇತುವು ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ-
ಯಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು
‘ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವ’ ಎಂಬ ದಲವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು. ‘ಪ್ರಾಣಾದಿಮತ್ವ’ ಹೇತುವಿಗೆ,
ಎಲ್ಲ ಜೀವಚ್ಛರೀರಗಳೂ, ಪಕ್ಷವಾಗಿರುವದರಿಂದ, ಸಪಕ್ಷವೇ ಇಲ್ಲವಾಗಿ, ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ-
ತ್ವ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ‘ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯೂ
ಆಗಬೇಕೆಂದಿಷ್ಟೇ ವಿವಕ್ಷಾ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ‘ಸರ್ವತವು, ಆಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು,—ಪ್ರಮೇಯತ್ವ-
ವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದ ‘ಪ್ರಮೇಯತ್ವ’ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರು-
ವದು. ಪ್ರಮೇಯತ್ವ ಹೇತುವು ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು, ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯೂ
ಆಗಿದೆ. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸಲು ‘ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ’ ಎಂಬ ದಲವನ್ನು ಕೊ-
ಡಬೇಕು. ‘ಪ್ರಮೇಯತ್ವ’ವು ವಿಪಕ್ಷವಾದ ಸರೋಪವೇದದಲ್ಲಿ ಇರುವದೇ ಹೋಲತು,

ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ
(ಪಕ್ಷೇ ಸರ್ವಪದಾನುಪಾದಾನೇ) ಉಕ್ತಕೃತಕತ್ವಹೇತೌ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯೇಽಪಿ “ಪ-
ರ್ವತಹೃದೌ ವನ್ಹಿಮಂತೌ ಧೂಮವತ್ತ್ವಾ,, ದಿತಿ ಭಾಗಾಸಿದ್ಧೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ತದ್ವಾರ-
ಣಾಯ ಸರ್ವೇತಿ ಪಕ್ಷವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ, ತಥಾ ಚ ಧೂಮವತ್ತ್ವಸ್ಯ ಪರ್ವತೇ ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ
ಹೃದೇಽಭಾವೇನ ಚ ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತಥಾ ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ-
ತ್ವೇ ಸತಿ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ ವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ (ವಿಪಕ್ಷೇ ಸರ್ವಪದಾನು-
ಪಾದಾನೇ) “ ಜೀವಚ್ಛರೀರಜಾತಂ ಅನಿತ್ಯಂ ಪೃಥಿವೀತ್ವಾತ್,, ಇತಿ ವ್ಯಭಿಚಾ-
ರಿಣ್ಯತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಯಥಾ ಪೃಥಿವೀತ್ವಸ್ಯ ನಿತ್ಯಗಗನಾದಾವೃತ್ತೇಃ ವಿಪಕ್ಷ-
ವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಮಸ್ತೀತ್ಯತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ತದ್ವಾರಣಾಯ ವಿಪಕ್ಷೇ ಸರ್ವಮಿತಿ ವಿಶೇಷಣಂ
ದೇಯಂ, ತಥಾ ಚ ಪೃಥಿವೀತ್ವಸ್ಯ ನಿತ್ಯಗಗನಾದೌ ಅವೃತ್ತಾವಪಿ, ನಿತ್ಯೇ ಪಾರ್ಥಿ-
ವಪರಮಾಣ್ವಾದೌ ವೃತ್ತೇಃ, ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ

ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವವಾಗಿಲ್ಲ, ಕಾರಣ ಇಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವುದಿಲ್ಲ.

(ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಪದ ಸರಿತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ) ಕೇವಲ ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿ
ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿ, ಸರ್ವಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವವಾದದ್ದು ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ, ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ
ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ಈ ಮೊದಲು ಹೇಳಿದ ‘ಕೃತಕತ್ವ’ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯ-
ವಾದರೂ, ‘ಸರ್ವತ ಸರೋವರಗಳು ನದಿಯುಳ್ಳವುಗಳು-ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ’ ಎಂಬ
ಅನುಮಾನದ ಭಾಗಾಸಿದ್ಧವಾದ ಧೂಮ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. (ಧೂ-
ಮವು ಸರ್ವತದಲ್ಲಿದ್ದರೂ, ಸರೋವರದಲ್ಲಿದ್ದದ್ದರಿಂದ’ ಪಕ್ಷದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲೆಲ್ಲ-
ವಾದ್ದರಿಂದ, ಭಾಗಾಸಿದ್ಧವು) ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸಲು, ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ‘ಸರ್ವ’ ಪದ-
ವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು. ‘ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ’ ಎಂದಾಗ ಧೂಮವು ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿ-
ಗದ್ದರಿಂದ ಮೇಲಿನ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ‘ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ, ಸರ್ವ-
ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ, ವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವವಾದುದು, ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ, ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ
ಮಾಡಿದರೆ, (ವಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಪದ ಸರಿತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದರೆ), ‘ಜೀವಚ್ಛರೀರ ಸಮಾಹವು
ಅನಿತ್ಯವು,-ಪ್ರಥಿವೀತ್ವವಿರುವದರಿಂದ’ ಎಂಬ ವ್ಯತಿರೇಕವಾದ ಅನುಮಾನದ ‘ಪ್ರಥಿವೀತ್ವ’
ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಹೇಗೆಂದರೆ, ‘ಪ್ರಥಿವೀತ್ವ’ವು ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾಗಿ
ಆಗಿದ್ದು, ವಿಪಕ್ಷದಿಂದ (ನಿತ್ಯವಾದ ಗಗನದಿಂದ) ವ್ಯಾವೃತ್ತವೂ ಆಗಿದೆ. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
ನಿವಾರಿಸಲು, ವಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ‘ಸರ್ವ’ ಎಂಬ ವೀಕ್ಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಈಗ ‘ಪ್ರಥಿವೀತ್ವ’ವು

ಕ್ರಮೇಣ ಸರ್ವಂ ವಿಶೇಷಣಂ ಸಾರ್ಥಕಂ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ತದ್ವಿಧಮ್—ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ, ಸಪಕ್ಷೈಕದೇಶವೃತ್ತಿತಿ । ಆद्यಂ ಯಥಾ-
ಶಬ್ದೋಽನಿತ್ಯಃ ಕೃತಕತ್ವಾದಿತಿ, ಸರ್ವಸ್ಥಿಮಿತ್ತನಿತ್ಯೇ ಕೃತಕತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್
ಸರ್ವಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ ಅನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕೀತ್ಯುಚ್ಯತೇ । ದ್ವಿತೀಯಂ ಯಥಾ—ಪರ್ವತೋ, ಅ-
ಗ್ನಿಮಾನ್ ಧೂಮಾದಿತಿ ಸಪಕ್ಷೈಕದೇಶವೃತ್ತಿ, ಅಗ್ನಿಮತ್ಪರ್ವತಾದೌ ಏಕಚಿದ್ವರ್ತ-
ಮಾನತ್ವಾತ್ ಅಯೋಗೋಲಕಾದೌ ಏಕಚಿದವರ್ತಮಾನತ್ವಾच्च, ಇದಂ ಹಿ ಯದ್ಭೂ-
ಮವತ್ತದ್ಗ್ನಿಮತ್ ಯಥಾ ಮಹಾನಸಃ, ಯದಗ್ನಿಮತ್ರ ಭವತಿ ತದ್ಭೂಮತ್ರ ಭ-
ವತಿ ಯಥಾ ಹೃದ ಇತಿ, ವ್ಯಪ್ತಿರ್ದೈವಿಧ್ಯಸದ್ಭಾವಾತ್ ಸಪಕ್ಷೈಕದೇಶವೃತ್ತಿ ಅ-
ನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕೀತ್ಯುಚ್ಯತೇ, ಏವಮುಭೇ ಅಪಿ ಅನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕಿಣಿ ಜ್ಞೇಯೇ ।

ಇತಿ ನೈಮಾಘಿಕೋಕ್ತವ್ಯಾಪ್ತಿರಸ್ತಥಾ ತದನುಮಾನಂ ಚ ನಿರೂಪಿತಮ್ ।

‘ನಿತ್ಯವಾದ ಗಗನ’ ದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವಾಗಿದ್ದರೂ, ನಿತ್ಯವಾದ ಪಾರ್ಥಿವ ಪರಮಾಣುವಿನಲ್ಲಿ
ಪ್ರಥಿವೀತ್ವವಿರುವದರಿಂದ, ಸರ್ವವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾಪ್ತತ್ವ, ಬರಲಾರದ ಕಾರಣ, ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ಯಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಕ್ರಮದಿಂದ ಎಲ್ಲ ವಿಶೇಷಣಗಳು ಸಾರ್ಥಕವಾಗುವೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಈ ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ—ಹೇತುವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಿದೆ- ೧) ಸರ್ವಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ.
೨) ಸಪಕ್ಷದ ಏಕದೇಶವೃತ್ತಿ ಎಂದು.

೧) ಸರ್ವಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ ಹೇತುವಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆ— ‘ಶಬ್ದವು ಅನಿತ್ಯವು-ಕೃತಕತ್ವ-
ವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಲ್ಲ ಅನಿತ್ಯವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ (ಎಂದರೆ ಎಲ್ಲ ಸಪಕ್ಷವಾದ ಘ-
ಟಾದಿಗಳಲ್ಲಿ) ಕೃತಕತ್ವವಿರುವದರಿಂದ ‘ಕೃತಕತ್ವವು’ ಸರ್ವಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾದ ಅನ್ವಯ
ವ್ಯತಿರೇಕಿ ಹೇತುವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

೨) ಸಪಕ್ಷದ ಏಕದೇಶವೃತ್ತಿ ಹೇತುವಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆ— ‘ಸರ್ವತವು, ಅಗ್ನಿಯು-
ಳ್ಳದ್ದು- ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ’ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಹೇತುವಾದ ಧೂಮವು, ಸಪಕ್ಷದ ಏಕದೇಶ-
ವೃತ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಧೂಮವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳ ಮಹಾನಸದಲ್ಲಿದೆ. ಅದರ ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳ
ಅಯೋಗೋಲಕದಲ್ಲಿ (ಕಾದ ಕಬ್ಬಿಣ ಗುಂಡಿನಲ್ಲಿ) ಇಲ್ಲ. ಈ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಎರಡು
ರೀತಿಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆ. ಯಾವುದು ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದು, ಅದು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಮಹಾ-
ನಸದಂತೆ, ಯಾವುದು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದಲ್ಲ, ಅದು ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದಲ್ಲ ಸರೋವರದಂತೆ
ಹೀಗೆ ದ್ವಿವಿಧ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದ್ದರಿಂದ, ಧೂಮವೆಂಬ ಹೇತುವು ‘ಸಪಕ್ಷದ ಏಕ-
ದೇಶವೃತ್ತಿಯಾದ ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ’ ಯಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ, ‘ಕೃತಕತ್ವ’ ಹಾಗೂ ‘ಧೂ-
ಮವತ್ವ’ ಎರಡೂ ಅನ್ವಯ-ವ್ಯತಿರೇಕಿ ಹೇತುಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೨) ನೈಯಾಯಿಕೈಃ, ಯತ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿರ್ದೈವಿಧ್ಯಮುಚ್ಯತೇ ತದಸತ್ ವ್ಯತಿರೇಕ-
ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಪ್ರಕೃತಸಾಧ್ಯಸಿದ್ಧೌ ಅನುಪಯೋಗಾತ್ ತಥಾ ಹಿ—ईश्वरः, सर्वज्ञः,
सर्वकर्तृत्वात्, इत्यत्र, सर्वकर्तृत्वेन सार्वज्ञ्यसाधने कार्ये, सर्वज्ञत्वा-
भावस्य सर्वकर्तृत्वाभावेन व्याप्तिर्न हि युज्यते न हि भावस्य
भावसाधने अभावस्याभावेन व्याप्तिरुपयुज्यते, तथा व्याप्तिप-
क्षधर्मतयोर्वैयधिकरण्यं चैवं सति स्यात्, अतो व्यतिरेकव्याप्तिः
अनुपयुक्तैवेति ज्ञेयम् ।

ನನು ಅತ್ರ ಅನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತಿರ್ನಾಸ್ತೀವ, ವ್ಯತಿರೇಕವ್ಯಾಪ್ತಿವಿವಿಧಮಾನಾಪಿ
ಚೇದನುಪಯೋಗಿನಿ, ತರ್ಹಿ, ಉಭಯಾಭಾವಾತ್ ಕಥಂ ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವಸ್ಯ ಸಾರ್ವಜ್ಞ-
ಸಾಧಕತ್ವಮ್, ತದಭಾವೇ ಚ ಕಥಂ ಶಾಸ್ತ್ರೇ ತಸ್ಯ ಕೇವಲವ್ಯತಿರೇಕಯು-
ಮಾನತ್ವೇನ ಸಂವ್ಯವಹಾರ ಇತಿ ಚೇದಿತ್ಯಮ್—

೨] ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿಭಾಗದ ಖಂಡನವು—

ಅ] ನೈಯಾಯಿಕರಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಧೈರ್ಯಯುಕ್ತವು ಸರಿಯಲ್ಲ. ವ್ಯತಿ-
ರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು, ಪ್ರಕೃತ ಸಾಧ್ಯವನ್ನು ಸಾಧನ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಅನುಪಯುಕ್ತವು.
ಹೇಗೆಂದರೆ, 'ಈಶ್ವರನು, ಸರ್ವಜ್ಞನು ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವದಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ
'ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವದಿಂದ ಸಾರ್ವಜ್ಞತೆಯನ್ನು ಸಾಧನ ಮಾಡುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ, ಸರ್ವಜ್ಞ-
ತ್ವದ ಅಭಾವಕ್ಕೆ, ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವಾಭಾವದಿಂದ, ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಸರಿಯಾಗುವ-
ದಿಲ್ಲ. ಭಾವ ಪದಾರ್ಥದಿಂದ ಭಾವ ಪದಾರ್ಥವನ್ನು ಸಾಧನ ಮಾಡುವಾಗ್ಗೆ, ಅಭಾವಕ್ಕೆ
ಅಭಾವದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾ
ಇವೆರಡೂ ಒಂದೇ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿರದೇ ಹೋಗಲಿ ಎಂಬ ಆಪತ್ತಿ ಬರುವದು. ಕಾರಣ
ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಅನುಪಯುಕ್ತವೆಂದೇ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಶಂಕಾ. 'ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವ' ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ, ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವ ಹಾಗೂ ಸರ್ವಜ್ಞ-
ಗುಣಕ್ಕೆ ಬೇರೆ ದೃಷ್ಟಾಂತವೇ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ, ಅನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲವು. ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಯಿದ್ದರೂ, ಅದು ಅನುಪಯುಕ್ತವಾದಲ್ಲಿ, ಎರಡೂ ವಿಧ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ 'ಸ-
ರ್ವಕರ್ತೃತ್ವ' ಹೇತುವು 'ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವವನ್ನು' ಹೇಗೆ ಸಾಧನ ಮಾಡಬಲ್ಲದು? ಅದು
ಸಾಧನ ಮಾಡದಿದ್ದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ 'ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವ' ಹೇತುವಿಗೆ 'ಕೇವಲ ವ್ಯ-
ತಿರೇಕಿ' ಎಂಬ ವ್ಯವಹಾರವಾದರೂ ಹೇಗೆ ಮಾಡುವದು? ಈ ಶಂಕಾ ಬಂದರೆ,
ಸಮಾಧಾನ ಹೀಗೆ ಇದೆ.

ತತ್ರಾಪಿ ಯಃ ಸರ್ವಕರ್ತಾ, ಸ ಸರ್ವಜ್ಞ ಇತ್ಯೇವ ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, एवं तर्हि व्यतिरेकोक्तिर्व्यर्थी, इति चेन्न, अत्र व्याप्तिग्रहणस्थानस्यैव वि-
प्रतिपत्तिविषयत्वप्राप्त्या सर्वज्ञत्वरूपसाध्येन सा दर्शयितुमशक्या
अभूत् । ततोऽनुमानेनान्वयव्याप्ति साधयितुं व्यतिरेकव्याप्तिरु-
पन्यस्यते । सर्वकर्तृत्वादिति प्रयुवते, कथमस्य व्याप्तिरित्याकां-
क्षायां सर्वकर्तृत्वम्, सर्वज्ञत्वेन व्याप्तम्, तदभावव्यापकाभावप्र-
तियोगित्वात्, यत्, यदभावव्यापकाभावप्रतियोगि तत्तेन व्याप्तम्
यथा धूमवत्त्वम् अग्निमत्त्वेन व्याप्तमिति, अन्वयव्याप्तिमुक्तेन
साध्यसाधने केवलव्यतिरेक्युपयोगोऽस्ति, न साक्षादिति ध्येयम् ।
अन्वयव्यतिरेकिणितु व्यतिरेकव्याप्तिरनुपयुक्तैव,

ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೂ 'ಯಾವನು ಸರ್ವಕರ್ತೃವೋ ಅವನು ಸರ್ವಜ್ಞನು' ಎಂದೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಹಾಗಾದರೆ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ವ್ಯರ್ಥವೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಮೇಲಿನ ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗ್ರಹಣ ಮಾಡತಕ್ಕ ಸಾಧನವು ಸಂದೇಹಾಸ್ಪದವಾದ್ದರಿಂದ, ಸರ್ವಜ್ಞರೂಪ ಸಾಧ್ಯದಿಂದ ಆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ನಿರ್ದೇಶನ ಮಾಡಲು ಅವಶ್ಯವಾಯಿತು. ಕಾರಣ ಅನುಮಾನ ಮೂಲಕ ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಸಂವಾದಿಸುವದಕ್ಕಾಗಿ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. 'ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವವಾದ್ದರಿಂದ' ಎಂದು ಹೇಳು ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಲು, ಅದಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಹೇಗೆ ? ಎಂಬ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ ಬಂದರೆ. ಹೀಗೆ ಹೇಳಬೇಕು. ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವವು ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವು. ಏಕೆಂದರೆ, 'ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವದ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ, ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವಾಭಾವಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾಗಿದೆ. ಸರ್ವಕರ್ತೃತ್ವವು, ಯಾವುದು ಯಾವುದರ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಅಭಾವಕ್ಕೆ, ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯೋ' ಅದು ಆದರಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವು. ಉದಾಹರಣೆ- ಧೂಮವು ಅಗ್ನಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವು. ಹೇಗೆಂದರೆ ಅಗ್ನಿಯ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದುದು ಧೂಮಾಭಾವವು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯು ಧೂಮವು. ಹೀಗೆ ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಮೂಲಕ ಸಾಧ್ಯವನ್ನು ಸಾಧನ ಮಾಡುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆಯೇ ಹೊರತು ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಸಾಧ್ಯ ಸಾಧನ ಮಾಡಲಾರದು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕಿ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ.

ಪ್ರಕೃತಸಾಧ್ಯಸಿದ್ಧಚಂಗಭೂತಾನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತೇ: ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದಿನೈವ ಸಿದ್ಧತ್ವಾತ್, ವ್ಯ-
ತಿರೇಕವ್ಯಾಪ್ತಿस्तು ವ್ಯಭಿಚಾರಾಭಾವಮುಖೇನ ಕಥಂಚಿದ್ರುಪಯುಜ್ಯತೇ, ತಥಾ ಚ
ವ್ಯತಿರೇಕವ್ಯಾಪ್ತಿ: ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವನ್ನಿ ವಿಪಕ್ಷೇ, ಹೇತ್ವಭಾವಪ್ರತಿಪಾದನಾತ್,
ವ್ಯಭಿಚಾರಶಙ್ಕಾನಿವರ್ತಕತ್ವೇನ ಅನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹೇ ಉಪಯುಕ್ತಾ ಭವತೀತಿ
ಜ್ಞೇಯಂ ।

ಇತಿ ನೈಯಾಯಿಕೋಕ್ತವ್ಯಾಪ್ತಿವಿಭಾಗಖಂಡನಂ ।

೩) ಮತಾಂತರನಿರಾಸಾಯ ಅನುಮಾನವಿಭಾಗಾಂತರಂ ನಿರೂಪ್ಯತೇ—

ಅನುಮಾನಂ ಪುನರ್ವಿವಿಧಂ -- ೧) ಸ್ವಾರ್ಥಂ + ೨) ಪಾರಾರ್ಥಂ ಚ ।

೧) ಸ್ವಾರ್ಥಂ—ಸ್ವಸ್ಯ ಅರ್ಥ: ಪ್ರಯೋಜನಂ ಯಸ್ಮಾದಿತಿ ಸ್ವಾರ್ಥಾನುಮಾನಂ ತಥಾ
ಚ ಪರೋಪದೇಶಮನುಪೇಕ್ಷ್ಯ, ಯತ್ಸ್ವಯಮೇವ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನತತ್ಸ್ಮರಣಸಹಿತಂ ಲಿ-
ಙ್ಗಜ್ಞಾನಂ, ಯತ್ ಪರೋಪದೇಶಮನುಪೇಕ್ಷಯೋತ್ಪದ್ಯತೇ ತತ್ಸ್ವಾರ್ಥಾನುಮಾನಂ ।

೨) ಪರರ್ಥಂ—ಪರಸ್ಯಾರ್ಥ: ಪ್ರಯೋಜನಂ ಯಸ್ಮಾದಿತಿ ಪರಾರ್ಥಾನುಮಾನಂ,

ಪ್ರಕೃತವಾದ ಸಾಧ್ಯಸಿದ್ಧಿಗೆ ಅಂಗಭೂತವಾದ ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದಲೇ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ. [ಕಾರಣ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲ]
ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಕದಾಚಿತ್ ವ್ಯಭಿಚಾರದ ಅಭಾವವಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಸಲು
ಉಪಯುಕ್ತವಾಗುವದು. [ವಿ. ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದ್ದಲ್ಲಿ, ಆ ಅನು-
ಮಾನದ ಹೇತುವು ವ್ಯಭಿಚಾರಿತವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಇಷ್ಟು ಮಾತ್ರ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು
ಪ್ರಯೋಜನ] ಹೀಗೆ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು, ಸಾಧ್ಯದ ಅಭಾವವುಳ್ಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ
ಹೇತುವಿನ ಅಭಾವವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವದರಿಂದ, ವ್ಯಭಿಚಾರ ಶಂಕೆಯನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿ
ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗವಾಗುವದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಪ್ರಕಾರಾಂತರದಿಂದ ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವ ಅನುಮಾನದ ವಿಭಾಗ-
ಗಳ ಹಾಗೂ ಅದರ ಅವಯವ ನಿರೂಪಣೆ; ಹಾಗೂ ಭಾಟ್ಟರು ಬೌದ್ಧರು
ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ ಅವಯವಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯು—

೧] ಸ್ವಾರ್ಥಾನುಮಾನವು— ತನಗೆ ಪ್ರಯೋಜನ, ಯಾವುದರಿಂದಾಗುವದೋ
ಅದು ಸ್ವಾರ್ಥಾನುಮಾನವು. ಎಂದರೆ, ಪರೋಪದೇಶವನ್ನಪೇಕ್ಷಿಸದೇ ತಾನೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸ್ಮರಣೆ ಪೂರ್ವಕ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಯೋ, ಅದು
ಸ್ವಾರ್ಥಾನುಮಾನವು.

೨] ಪರೋಪದೇಶಾನುಮಾನವು— ಪರರಿಗೆ ಪ್ರಯೋಜನವು ಯಾವುದರಿಂದ ಆಗುತ್ತದೆಯೋ,

ತಥಾ ಚ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನತತ್ಸ್ಮರಣಸಹಿತಂ ಲಿಙ್ಗಜ್ಞಾನಂ, ಯತ್ನು ಪರೋ, ಪದೇಶಮಪೇಕ್ಷಯೋತ್ಪದ್ಯತೇ ತತ್ ಪರಾರ್ಥಾನುಮಾನಮ್ ।

ಪರೋಪದೇಶಸ್ತು, ಪञ्चावयववाक्यानिತಿ नवीननैयायिकाः ।

ಪञ್ಚಾವಯವಾಸ್ತು--೧) ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ- ೨) ಹೇತು - ೩) ಉದಾಹರಣ - ೪) ಉಪನಯ ೫) ನಿಗಮನಾನೀತಿ । ಏತ ಏವ ವೈಶೇಷಿಕೈಃ ೧) ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ೨) ಉಪದೇಶ - ೩) ನಿರ್ದೇಶನ - ೪) ಅನುಸಂಧಾನ - ೫) ಪ್ರತ್ಯಾನ್ಮಾಯಾಃ - ಇತಿ ವ್ಯಾಪದಿಶ್ಯಂತೇ ।

ಜರನೈಯಾಯಿಕೈಃ-- ೧) ಜಿಜ್ಞಾಸಾ - ೨) ಸಂಶಯ - ೩) ಶಕ್ಯಪ್ರಾಪ್ತಿ - ೪) ಪ್ರಯೋಜನ - ೫) ಸಂಶಯನಿರಾಸೆಃ ಸಹ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾದಯೋ ದಶಾವಯವಾಃ ಸ್ವೀಕೃಯಂತೇ । ತತ್ರ ಜಿಜ್ಞಾಸಾದಿಪಂಚಕಸ್ಯ ಶಬ್ದರೂಪತ್ವಸ್ಯಾಸ್ಫುಟತ್ವೇನಾನ್ವಯವತ್ವಾತ್ ತಥಾ ಚ ಜಿಜ್ಞಾಸಾಽಽದಯಃ ಶಬ್ದಾ ಏವ ನ ಭವಂತಿ ಕೃತಃ ವಾಕ್ಯಾವಯವಾಃ, ಇತಿ ತತ್ಪಕ್ಷೋ ನ ಯುಕ್ತ ಇತಿ, ನವೀನನೈಯಾಯಿಕೈರಪೇಕ್ಷಿತಃ

ಅದು ಪರಾರ್ಥಾನುಮಾನವು. ಎಂದರೆ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸ್ಮರಣೇವರ್ವಕ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವು ಪರೋಪದೇಶವನ್ನಪೇಕ್ಷಿಸಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಯೋ ಅದು ಪರಾರ್ಥಾನುಮಾನವು ಪರೋಪದೇಶವೆಂದರೆ ಐದು ಅವಯವ ವಾಕ್ಯಗಳಿಂದ ನವೀನ ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಪಂಚವಾಯವಗಳು-೧) ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ - ೨) ಹೇತುವು. ೩) ಉದಾಹರಣೆ ೪) ಉಪನಯ ೫) ನಿಗಮನ. ಈ ಐದು ಅವಯವಗಳನ್ನೇ ನೈವೇಷಿಕರು ಜೇರೆ ರೀತಿಯಿಂದ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ೧) ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ೨) ಉಪದೇಶ ೩) ನಿರ್ದೇಶನ ೪) ಅನುಸಂಧಾನ ೫) ಪ್ರತ್ಯಾನ್ಮಾಯ, ಪ್ರಾಚೀನ ನೈಯಾಯಿಕರು ಹತ್ತು ಅವಯವಗಳೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ- ೧) ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ೨) ಸಂಶಯ, ೩) ಶಕ್ಯವ್ಯಾಪ್ತಿ ೪) ಪ್ರಯೋಜನ ೫) ಸಂಶಯನಿರಾಸೆ ಈ ಐದು ಅವಯವಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾದಿ ಐದು ಅವಯವಗಳು- ಹೀಗೆ. ಹತ್ತು ಅವಯವಗಳೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 'ಜಿಜ್ಞಾಸೆ' ನೊಂದಲಾದ ಐದು ಅವಯವಗಳು ಶಬ್ದರೂಪಗಳಾದೇ ಕೇವಲ ಮನೋವೃತ್ತಿಯೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿರುವುದರಿಂದ ಅವು ಅನುಮಾನದ ಅವಯವಗಳಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಜಿಜ್ಞಾಸಾದಿಗಳು ಶಬ್ದಗಳೇ ಆದ್ದರಿಂದ ಬಳಿಕ ಅವು ವಾಕ್ಯಾವಯವಗಳು ಹೇಗಾಗಬಹುದು? ಕಾರಣ ಇವು ಸ್ಪಷ್ಟವು ನವೀನ ನೈಯಾಯಿಕರಿಂದ ಉಪೇಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪರೋಪದೇಶಸ್ಯಾವಶ್ಯಕತ್ವಂ ಇತ್ಯಂ - ಯಾವತಾ ವ್ಯಾಪ್ತಿವಿಶಿಷ್ಟಲಿಂಗಧಿ-
ಸ್ತಾವದಾಕಾಂಕ್ಷಾಕ್ರಮೇಣಾಭಿಧೇಯಂ, ಅನ್ಯಥಾನ್ಯನುತ್ವಾಪತ್ತೇಃ, ತತ್ರ ಸಾಧ್ಯಾನು-
ಪಸ್ಥಿತತೌ ಹೇತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಾ ನೈವೋದೇತಿತಿ, ತದ್ವುಪಸ್ಥಿತತ್ಯರ್ಥ ೧) ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ -
ಯಥಾ ಪರ್ವತೋ ವಹ್ನಿಮಾನಿತಿ, ತತಃ ಕಸ್ಮಾತ್ಪ್ರಮಾಣಾದಿದಂ ಜ್ಞೇಯಂ, ಇತ್ಯಾ-
ಕಾಂಕ್ಷಾयां ಹೇತು - ಸ್ವರೂಪಮಾತ್ರಪ್ರತಿಪಾದಕಂ, '೨) ಧೂಮಾದಿತಿ, ಹೇತುವಚನಂ ।
ತತೋಽಸ್ಯ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಜಿಜ್ಞಾಸಾयाಂ ಪ್ರಥಮಂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಪ್ರದರ್ಶನಾರ್ಥ, ೩) 'ಉದಾ-
ಹರಣಂ, ೪) ಪಶ್ಚಾತ್ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾಪ್ರದರ್ಶನಾರ್ಥ, ಅಗ್ನಿವ್ಯಾಪ್ತಧೂಮವಾನಯಮಿತ್ಯುಪ-
ನಯಃ । ತತಃ ಸರ್ವಸ್ಯೈಕಬುದ್ಧಚಾರೋಹಾಯ ಏಕವಾಕ್ಯತಾಮಾಪಾದಯಿತುಂ ೫)
ನಿಗಮನಮಿತಿ । ತಸ್ಮಾತ್ ಪಂಚಾವಯವಾ ಅವಶ್ಯಕಾ ಏವೇತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್

೩) ಇದಾನಿಂ ಕ್ರಮೇಣಾವಯವಾನಾಂ ಸ್ವರೂಪಮುಚ್ಯತೇ —

ಪರೋಪದೇಶದವದು ಅವಯವಗಳ ಕೃತ್ಯವನ್ನು ನವೀನ ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೀಗೆ ಹೇಳು-
ತ್ತಾರೆ. ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಂದ ಸಹಿತವಾದ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟುವವರೆಗೆ ಆಕಾಂಕ್ಷಾಕ್ರಮದಿಂದ
ಅವಯವಗಳನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು. ಹಾಗೆ ಹೇಳದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನ ಪ್ರಯೋಗಕ್ಕೆ ಸ್ಥಾನಕಾ
ಬಂದು, ಸರಿಯಾದ ಅನುಮತಿ ಹುಟ್ಟಲಾರದು. ಹೇಗೆಂದರೆ, ಮೊದಲು ಸಾಧ್ಯದ
ಪ್ರತೀತಿ ಆಗದೇ ಹೋದರೆ, ಹೇತುವಿನ ಇಚ್ಛೆಯೇ ಹುಟ್ಟುವದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಾಧ್ಯದ
ಉಪಸ್ಥಿತಿಯ ಸಲುವಾಗಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯೆಂಬ ಅವಯವವು ಬೇಕು-೧] ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ-ಉದಾ:-
ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು. ಅದನ್ನು ಯಾವ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ತಿಳಿಯಬೇಕೆಂದು
ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಹುಟ್ಟಿದಲ್ಲಿ, ಹೇತುವಿನ ಸ್ವರೂಪ ಮಾತ್ರ ಪ್ರತಿಪಾದಕವಾದ [ಧೂಮಾತ್]
'ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ' ಎಂಬ ೨] ಹೇತುವಚನ ಬೇಕು. ಈ ಹೇತುವಿನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ-
ವೇನು ? ಎಂಬ ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಬಂದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರದರ್ಶನಾರ್ಥ ೩] ಉದಾ-
ಹರಣೆ ಬೇಕು ['ಯಾವುದು ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದೋ ಅದು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಮಹಾನ-
ಸದಂತೆ' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು] ನಂತರ ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾ ತೋರಿಸಲು [ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಹೇತುವಿನ
ಇರುವಿಕೆ ತಿಳಿಸಲು] ೪] 'ಅಗ್ನಿವ್ಯಾಪ್ತ ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದು. ಈ ಪರ್ವತ'ವು ಎಂಬ ಉಪನಯ
ವಾಕ್ಯಬೇಕು.

ನಂತರ ಎಲ್ಲವೂ ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಬುದ್ಧಿಸ್ಥವಾಗುವಂತೆ ಹಾಗೂ ಏಕವಾಕ್ಯತಾ ಬರು-
ವದಕ್ಕಾಗಿ ೫] 'ವ್ಯಾಪ್ತಿವಿಶಿಷ್ಟ ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದಾದುದರಿಂದ ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು'
ಎಂಬ ನಿಗಮನ ವಾಕ್ಯ ಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಐದು ಅವಯವ ವಾಕ್ಯಗಳು, ಅನುಮತಿ
ಹುಟ್ಟಿಸಲು ಅವಶ್ಯ ಬೇಕು.

ತತ್ರ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ನಾಮ, ಪಕ್ಷವಚನಂ-ಸಾಧ್ಯವಿಶಿಷ್ಟಧರ್ಮಿವಚನಮಿತಿ ಯಾವತ್
ಯಥಾ 'ಪರ್ವತೋಽಗ್ನಿಮಾನಿತಿ, ತತ್ರ ಧರ್ಮಿಣಮುದ್ದಿಶ್ಯ ಪಶ್ಚಾಧರ್ಮೋ ವಿಧಾ-
ತವ್ಯಃ । ತಥಾ ಚ ಅಗ್ನಿಮಾನ್ ಪರ್ವತ ಇತಿ ನ ವಾಚ್ಯಂ । "ಸಿದ್ಧಧ-
ರ್ಮಿಣಮುದ್ದಿಶ್ಯ ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮೋ ವಿಧೀಯತ, ಇತಿ ವಚನಾತ್ ।

೨) ಸಾಧನತ್ವಖ್ಯಾಪಕವಿಭಕ್ತಯಂತಂ ಲಿಂಗವಚನಂ हेतुः, तथा च का-
रणत्वप्रतिपादकपंचम्यंतं तृतीयांतं वा विभक्तिवचनमिति याव-
त्, यथा धूमवत्त्वादिति वचनं हेतुवाक्यं, अत्र, लिंगवचनं हे-
तुरित्युक्ते 'धूमवान् पर्वतो बन्हिमान्' इति वाक्येऽतिव्याप्तिः,
अतः साधनत्वप्रतिपादकेति, तत्र साधनत्वप्रतिपादकत्वाभावान्ना-
तिव्याप्तिः, साधनत्वप्रतिपादकेत्येवोक्ते 'पर्वतो बन्हिमान् पर्व-
तत्वादिति वाक्ये गतं, अतः लिंगवचनमिति (न्यायावयव इ-
ति यावत्) वक्तव्यं, पर्वतो बन्हिमान् पर्वतत्वादित्यत्र साधन-
त्वप्रतिपादकत्वेऽपि लिंगवचनभावान्नातिव्याप्तिरिति ।

೨] ಈ ಕ್ರಮದಿಂದ ಐದು ಅವಯವಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ೧] ಪ್ರ-
ತಿಜ್ಞೆ - ಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯೆಂದರೆ ಪಕ್ಷವಚನವು. ಹಾಗೆಂದರೆ. ಸಾಧ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಧರ್ಮಿಯ
ವಚನವು. ಉದಾಹರಣೆ- 'ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು' ಇಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಿಯನ್ನು ಉದ್ದೇಶ
ಮಾಡಿ ನಂತರ ಧರ್ಮವಿಧಾನ ಮಾಡಬೇಕು. ಪರ್ವತವು ಎಷ್ಟು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಎನ್ನಬೇಕೇ
ಹೊರತು, 'ಅಗ್ನಿಮಾನ್ ಪರ್ವತ' ಎನ್ನಕೂಡದು. ಸಿದ್ಧವಾದ ಧರ್ಮಿಯನ್ನುದ್ದೇಶಿಸಿ
ನಂತರ ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮವನ್ನು ವಿಧಾನ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ವಚನವಿರುತ್ತದೆ.

೨] ಹೇತು-ಸಾಧನವನ್ನು ಹೇಳುವ ನಿಭಕ್ತಿ ಪ್ರತ್ಯಯವುಳ್ಳ ಲಿಂಗವಚನವು ಹೇತುವು.
ಉದಾ;-'ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ' ಎಂಬ ವಚನವು ಹೇತುವಾಕ್ಯವು. ದಲಕೃತ್ಯವು-ಲಿಂಗ-
ವಚನವು ಹೇತುವು' ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದರೆ, 'ಧೂಮವುಳ್ಳ ಪರ್ವತವು, ಎಷ್ಟು-
ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು, ಸಾಧ-
ನತ್ವ ಪ್ರತಿಪಾದಕ' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಮೇಲಿನ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಧನತ್ವ
ಪ್ರತಿಪಾದಕತ್ವವಿಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ, ಅಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. 'ಸಾಧನತ್ವವನ್ನು ಹೇಳು-
ವದು ಹೇತುವಾಕ್ಯ' ಎಂಬಲ್ಲಿ, ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು-ಪರ್ವತತ್ವವಿರುವದರಿಂದ
ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು 'ಲಿಂಗವಚನ' ಎಂದು
ಹೇಳಬೇಕು. [ಎಂದರೆ ಸಾಧ್ಯವನ್ನು ಸಾಧನ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಅಂಗವಾಗಬೇಕು]

೩) ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಣಸ್ಥಲಂ ದೃಷ್ಟಾಂತಃ, ಯಥಾ ಮಾಹನಸ ಇತಿ, ಅತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಸ್ಥಾನಂ ದೃಷ್ಟಾಂತ, ಇತ್ಯೊವೋಕ್ತೇ ಪಕ್ಷೇ ಗತಂ, ಅತಃ ಗ್ರಹಣಮಿತಿ, ತದ್ಗ್ರಹಣಂ ಚ ಮಾಹನಸೇ ನ ತು ಪಕ್ಷೇ, ಸ ದೃಷ್ಟಾಂತೋ ದ್ವಿವಿಧಃ ೧) ಸಾಧರ್ಮ್ಯದೃಷ್ಟಾಂತಃ ೨) ವೈಧರ್ಮ್ಯದೃಷ್ಟಾಂತಃ ಇತಿ ಚ,

೧) ತತ್ರ ಅನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಣಸ್ಥಲಂ ಸಾಧರ್ಮ್ಯದೃಷ್ಟಾಂತಃ, ಯಥಾಧುಮಾನುಮಾನೇ ಮಾಹನಸಃ ।

೨) ವ್ಯತಿರೇಕವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಣಸ್ಥಲಂ ವೈಧರ್ಮ್ಯದೃಷ್ಟಾಂತಃ, ಯಥಾ ಮಾಹದ ಇತಿ ।

೪) ಸಮ್ಯಕ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿಪ್ರದರ್ಶನಪೂರ್ವಕಂ ದೃಷ್ಟಾಂತಾಭಿಧಾನಮುದಾಹರಣಂ, (ಯೋ ಧೂಮವಾನ್ ಸ ಸ ವಹ್ನಿಮಾನ್) ಇತ್ಯೇವ, ನ ಪುನರ್ವಿಪರೀತೀತೀತಿ ಸಮ್ಯಕ್ ಶಬ್ದಾರ್ಥಃ, ತದ್ ದ್ವಿವಿಧಂ--೧) ಸಾಧರ್ಮ್ಯೋದಾಹರಣಂ ೨) ವೈಧರ್ಮ್ಯೋದಾಹರಣಂ ಚೇತಿ ।

ಮೇಲಿನ 'ಪರ್ವತತ್ವವಿರುವದರಿಂದ' ಎಂಬ ಹೇತುವು, ಸಾಧನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪಂಚಮಿವಿ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದರೂ ಲಿಂಗವಚನವಾಗಿಲ್ಲ. [ಆನುಮಾನದ ನ್ಯಾಯಾವಯವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರದು] ಕಾರಣ ಅತಿನ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ.

೩] ಉದಾಹರಣೆ- ಉದಾಹರಣೆಯ ಘಟಕವು ದೃಷ್ಟಾಂತವು, ದೃಷ್ಟಾಂತವೆಂದರೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗ್ರಹಣ ಮಾಡತಕ್ಕ ಸ್ಥಳವು.

ಉದಾಹರಣೆ- ಮಹಾನಸವು, [ಆಡುಗೆ ಮನೆಯು] ದಲಕೃತ್ಯವು ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಸ್ಥಾನವು 'ದೃಷ್ಟಾಂತವು' ಎಂದು ಲಕ್ಷಣಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅತಿನ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಏಕೆಂದರೆ ಪಕ್ಷವೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಸ್ಥಳವಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು 'ಗ್ರಹಣ' ವೆಂಬ ಪದವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಈ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಗ್ರಹಣವು ಮಹಾನಸದಲ್ಲಾಗುತ್ತದೆಯೇ ಹೊರತು ಪಕ್ಷವಾದ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅತಿನ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಈ ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ ಅ] ಸಾಧರ್ಮ್ಯ ದೃಷ್ಟಾಂತ ಹಾಗೂ ಆ] ವೈಧರ್ಮ್ಯ ದೃಷ್ಟಾಂತ.

ಆ] ಅನ್ವಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಸಾಧರ್ಮ್ಯ ದೃಷ್ಟಾಂತವು [ಉದಾಃ ಧೂಮಾನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಹಾನಸವು]

ಆ] ವೈತಿರೇಕ- ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ದೃಷ್ಟಾಂತವು. ವೈಧರ್ಮ್ಯ ದೃಷ್ಟಾಂತವು [ಉದಾಃ-ಧೂಮಾನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸರೋವರವು] ಉದಾಹರಣೆಯೆಂದರೆ 'ಸಮೀಚಿನ' ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರದರ್ಶನಪೂರ್ವಕ ದೃಷ್ಟಾಂತವನ್ನು ಹೇಳುವದು. ಉದಾಃ- ಯಾವುದು ಧೂಮವುಳ್ಳದೋ ಅದು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು. ಮಹಾನಸದಂತೆ. ಈ ವಾಕ್ಯವು

೧) ಸಾಧರ್ಮ್ಯೋದಾಹರಣಂ ತು--ಅನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತಿರ್ದರ್ಶನಪೂರ್ವಕಂ (ಸಾಧರ್ಮ್ಯ) ದೃಷ್ಟಾಂಭಿಧಾನಮ್, ಯಥಾ-ಯೋ ಧೂಮವಾನ್ ಸೋಽಗ್ನಿಮಾನ್, ಯಥಾ ಮಹಾನಸ ಇತಿ ವಚನಮ್ |

ವ್ಯತಿರೇಕವ್ಯಾಪ್ತಿಪ್ರದರ್ಶನಪೂರ್ವಕಂ ವೈಧರ್ಮ್ಯೋದಾಹರಣಂ, ಯಥಾ--ಯೋಽಗ್ನಿಮಾನ್ ಭವತಿ, ಸ ಧೂಮವಾನ್ ಭವತಿ, ಯಥಾ--ಮಹಾನ್ಹದ ಇತಿ ವಚನಂ |

೫) ದೃಷ್ಟಾಂತೇ ಉದಾಹರಣೋಪದರ್ಶಿತವ್ಯಾಪ್ತಿಕಸ್ಯ ಲಿಂಗಸ್ಯ, ಪಕ್ಷೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿಸತ್ವಪ್ರತಿಪಾದಕಂ ವಚನಂ, ಉಪನಯ: |

ಸ ದ್ವಿವಿಧ:- ೧) ಸಾಧರ್ಮ್ಯೋಪನಯ: ೨) ವೈಧರ್ಮ್ಯೋಪನಯ: ಇತಿ ಚ |

೧) ಸಾಧರ್ಮ್ಯೋಪನಯೋ--ಮಹಾನಸ ಇವ ಧೂಮವಾನ್ ಪರ್ವತ ಇತಿ ವಚನಂ

೨) ವೈಧರ್ಮ್ಯೋಪನಯಸ್ತು--ನ ಚ ಹೃದ ಇವ ನಿರ್ದೂಮ: ಪರ್ವತ ಇತಿ ವಚನಂ |

೬) ಸಹೇತುಕಂ ಪಕ್ಷವಚನಂ ನಿಗಮನಂ, ಯಥಾ ಧೂಮವತ್ವಾತ್ ಪರ್ವತೋಽಗ್ನಿ-
ಮಾನಿತಿ ವಚನಮ್ |

ಉದಾಹರಣೆಯು. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ವಿಪರೀತವಾಗಿ ಎಂದರೆ 'ಯಾವುದು ಅಗ್ನಿಯು ಳ್ಳದ್ದು ಅದು ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದು' ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗದು. ಇದನ್ನು ತಿಳಿಸಲು 'ಸಮ್ಯಕ್' [ಸಮೀಚಿನ್] ಪದವಿದೆ. ಈ ಉದಾಹರಣೆಯು i] ಸಾಧರ್ಮ್ಯ ಹಾಗೂ ii] ವೈಧರ್ಮ್ಯವೆಂದು ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿದೆ.

i] ಸಾಧರ್ಮ್ಯೋದಾಹರಣೆ--ಅನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರದರ್ಶನಪೂರ್ವಕ ದೃಷ್ಟಾಂತಾಭಿಧಾನವು ಸಾಧರ್ಮ್ಯೋದಾಹರಣೆಯು. ಉದಾ:- 'ಯಾವುದು ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದು, ಅದು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಮಹಾನಸದಂತೆ' ಯೆಂಬ ವಚನವು ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯು.

೪] ಉಪನಯ- ದೃಷ್ಟಾಂತದಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳ, ಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳುವ ವಚನವು, ಉಪನಯವು. ಈ ಉಪನಯವೂ ಎರಡು ವಿಧ-

i] ಸಾಧರ್ಮ್ಯ ಉಪನಯ, ii] ವೈಧರ್ಮ್ಯ ಉಪನಯ.

ಆ] ಸಾಧರ್ಮ್ಯ ಉಪನಯವು- 'ಮಹಾನಸದಂತೆ ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದು ಈ ಸರ್ವತವು' ಎಂಬ ವಚನವು.

ಆ] ವೈಧರ್ಮ್ಯ ಉಪನಯವು- 'ಸರೋವರದಂತೆ ಧೂಮಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದು ಈ ಸರ್ವತವು' ಎಂಬ ವಚನವು.

೫] ನಿಗಮನ-ಹೇತು ಸಹಿತವಾದ ಪಕ್ಷ ವಚನವು ನಿಗಮನವು. ಉದಾ:- 'ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದಾದುದರಿಂದ ಸರ್ವತವು ವಹ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು' ಎಂಬ ವಚನವು.

ಭಾಡ್ಮತಾನುಸಾರೇಣಾವಯವನಿಮ ಉಚ್ಯತೇ--

೧ (ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ-೨) ಹೇತು: - ೩) ಉದಾಹರಣಮಿತಿ । ಉದಾಹರಣ, ಉಪ-
ನಯನ, ನಿಗಮನಾನಿ ವಾ ತ್ರಯ ಉವಾವಯವಾ ಇತಿ ಭಾಡ್ಮಾ: ।

ಉದಾಹರಣೋಪನಯೌ ದ್ವಾವೇವೇತಿ ಬೌದ್ಧಾ: ।

ಇತಿ ಪ್ರಕಾರಾಂತರೇ ಗನೈಯಿಕೋಕ್ತಾನುಮಾನವಿಭಾಗಕಥನಪೂರ್ವಕಂ ತದವಯವ
ನಿರೂಪಣಂ ತಥಾ ಭಾಡ್ಮಾಬೌದ್ಧಾಂಗೀಕೃತಾವಯವ ನಿರೂಪಣಂ ಚ ॥

ತನ್ನಿರಸನಪ್ರಕಾರಸ್ತು ಇತ್ಯಮ್-- 'ಉದಾಹರಣದ್ವೈವಿಧ್ಯಂ, ಪಶ್ಚೇವ, ತ್ರಯ
ಉವ ಅವಯವಾ:' ಇತ್ಯಾದಿ ನಿಯಮೋ ನ ಸಂಭವತಿ, ವ್ಯಾಪ್ತಿರ್ದೈವಿಧ್ಯನಿ-
ರಾಕರಣೋಽಉದಾಹರಣೋಪನಯದ್ವೈವಿಧ್ಯಸ್ಯಾಪಿ, ನಿರಾಕೃತತ್ವಾತ್ ನಿಯಮಾನುಪಪತ್ತೇಶ್ಚ ।

ನಿಯಮಾನುಪಪತ್ತಿರೈತಥಾ- ಪಂಚತ್ವಾದಿಅವಯವಪ್ರವಕ್ತರೀ ವಾದಿನಿ ಪುರುಷೇ
ಪ್ರತಿವಾದಿನ: ಕಿಮಾಪ್ತಿನಿಶ್ಚಯೋ ನಾಸ್ತಿ, ಉತ ಅಸ್ತೀತಿ ।

i] ಭಾಟ್ಟಮತಾನುಸಾರ ಅವಯವಗಳ ನಿಯಮವು- ೧] ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ೨] ಹೇತು
೩] ಉದಾಹರಣೆ- ಅಥವಾ ೧] ಉದಾಹರಣೆ. ೨] ಉಪನಯ. ೩] ನಿಗಮನ, ಎಂದಾ-
ಗಲೀ ಮೂರೇ ಅವಯವಗಳೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ii] ಭೌದ್ಧರು. ಉದಾಹರಣೆ, ಹಾಗೂ ಉಪನಯ, ಹೀಗೆ ಎರಡೇ ಅವಯವ-
ಗಳೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಸೈಯಾಯಿಕರ ಹಾಗೂ ಭಾಟ್ಟ ಭೌದ್ಧರ ನಿಯಮಗಳ ನಿರಾಸವು-

ಮೇಲಿನ ವಾದದ ನಿರಾಸ ಪ್ರಕಾರವು ಹೀಗಿದೆ- ಎರಡು ಪ್ರಕಾರದ ಉದಾಹರಣೆ-
ಗಳೆಂಬ, ಐದು ಅಥವಾ ಮೂರು ಅವಯವಗಳೆಂಬ ನಿಯಮವು ಸರಿಯಲ್ಲ. ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು
[ಅನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕ, ಹಾಗೂ ವ್ಯತಿರೇಕ, ಎಂದು] ಎರಡು ಪ್ರಕಾರಗಳೆಂಬುದನ್ನು
ನಿರಾಕರಿಸಿದ್ದರಿಂದ, ಉದಾಹರಣೆ ಹಾಗೂ ಉಪನಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ-
ಗಳೆಂಬ ವಾದವನ್ನೂ ನಿರಾಕರಿಸಿದಂತಾಯಿತು. [ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಉಪಯೋಗ-
ಎಲ್ಲಿಂದ ಬಳಕೆ ವೈಧರ್ಮ್ಯ ಉದಾಹರಣೆ, ವೈಧರ್ಮ್ಯ ಉಪನಯಗಳೂ ಅನುಪಯ-
ಕ್ತವಾದಂತೆಯೇ ಸರಿ]

ಮೇಲಿನ ನಿಯಮಗಳು ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಹೇಗೆಂದರೆ, ಐದು, ಮೂರು, ಅವ-
ಯವಗಳೆಂದು ಹೇಳತಕ್ಕ ವಾದಿಯನ್ನು ಕೂರಿತು ಪ್ರತಿನಿಧಿಗೆ ಆಪ್ತಿ ನಿಶ್ಚಯವಿದೆಯೇ
ಇಲ್ಲವೇ, ಎಂದು ಕೇಳುವೆವು.

೧) ನಾಸ್ತೀತಿ ಪಕ್ಷೇ ಯಥಾರ್ಥಮೇವೇದಂ ವಾಕ್ಯಮಯಮ್ ವದತೀತ್ಯಾಪ್ತನಿಶ್ಚಯೇನ ವಿಶ್ವಾಸಾಭಾವಾತ್ಪುನರಾಕಾಂಕ್ಷೋದಯಾತ್ ತನ್ನಿವೃತ್ಯರ್ಥಮವಯವಾಂತರಪ್ರಯೋಗಸ್ಯಾವಶ್ಯಕತ್ವಾನ्न ಪಂಚಾವಯವನಿಯಮಃ ।

೨) ಅಸ್ತೀತಿ ಪಕ್ಷೇ ಯಥಾರ್ಥಮೇವಾಯಮಿದಂ ವಾಕ್ಯಂ ವದತೀತಿ ವಿಪ್ರಲಂಭಕತ್ವಾಭಾವಘಟಿತಾಪ್ತಿನಿಶ್ಚಯೇ, ನಿಶ್ಚಯಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವೇನೈವಾಸ್ತಿಕಸ್ಯ ಮನ್ವಾದಿಸ್ಮೃತೀತಃ ಸಂಧ್ಯಾವಂದನಾದಿ ಕರ್ತವ್ಯತಾನಿಶ್ಚಯವತ್ ಪ್ರಕೃತೇಽಪಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಮಾತ್ರೇಣ ಸಾಧ್ಯಸಿದ್ಧಿಃ, ಸಪ್ರಮಾಣಮೇವಾಯಂ ವದತೀತಿ ನಿಶ್ಚಯಸತ್ತ್ವೇನ- ಹೇ-

ತ್ವಾದಿರೂಪಪ್ರಮಾಣಾಕಾಂಕ್ಷಾವಿರಹಾತ್ ಹೇತ್ವಾಘಭಿದಾನವೈಯರ್ಥ್ಯ, ತಥಾ ಚ ವಾಕ್ಯಶ್ರುತೃಃ, ವಾದಿನಿ ಆಪ್ತನಿಶ್ಚಯೇ, ನಿಶ್ಚಯೇ ವಾ, ಪಕ್ಷದ್ವಯೇಽಪಿ ಅವಯವನಿಯಮೋಽನುಪಪನ್ನ ಇತಿ ।

i] ವಾದಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿವಾದಿಗೆ ಅಪ್ಪಿನಿಶ್ಚಯವಿಲ್ಲವೆಂದರೆ, ಅವನು ಹೇಳುವ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಪ್ಪಿನಿಶ್ಚಯ ಅಭಾವದಿಂದ ಯಥಾರ್ಥತೆಯ ವಿಶ್ವಾಸ ಕೂಡುವುದಿಲ್ಲ. ಆಗೇ ಪುನಃ ಪ್ರತಿವಾದಿಗೆ ಅಕಾಂಕ್ಷಾ ಬಂದು, ಅದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ಅವಯವಾಂತರ ಪ್ರಯೋಗದ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಬರುವದು. ಹೀಗೆ ಸಂಚಾವಯವಗಳೇ ಎಂಬ ನಿಯಮ ಕೂಡುವುದಿಲ್ಲ.

ii] ವಾದಿ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿವಾದಿಗೆ ಅಪ್ಪಿನಿಶ್ಚಯವಿದೆಯೆಂದು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದಲ್ಲಿ, ವಾದಿಯು ವಂಚಕನಲ್ಲ. ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿಯೇ ಹೇಳುತ್ತಾನೆಂಬ ಅಪ್ಪಿನಿಶ್ಚಯ ಮೂಲಕ ವಿಶ್ವಾಸ ಹುಟ್ಟುವದು. ಅಪ್ಪಿನಿಶ್ಚಯ ಮೂಲಕವೇ ಅಪ್ಪಿಕ ಪುರುಷನಿಗೆ ಹೇಗೆ ಮನ್ವಾದಿ ಸ್ವಲ್ಪತಿಗಳಿಂದ ಸಂಧ್ಯಾವಂದನಾದಿ ಕರ್ತವ್ಯ ನಿಶ್ಚಯವಾಗುವದೋ, ಹಾಗೆಯೇ ಪ್ರಕೃತ ವಾದಿ ವಾಕ್ಯವಾದ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾರೂಪ ಒಂದೇ ಅವಯವದಿಂದಲೇ ಸಾಧ್ಯವು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ. ಅವನು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾಗಿಯೇ ಹೇಳುತ್ತಾನೆಂಬ ನಿಶ್ಚಯ ಬುದ್ಧಿಯಿಂದ, ಹೇತ್ವಾದಿ ಅವಯವಗಳ [ಬೇರೆ ಪ್ರಮಾಣಗಳ] ಇಚ್ಛೆಯೇ ಹುಟ್ಟಲಾರದ್ದರಿಂದ, ಹೇತು ಮೂದಲಾದ ಅವಯವಗಳನ್ನು ಹೇಳುವದು ವ್ಯರ್ಥವಾಗುವದು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ಕ್ರಮಣ ಮಾಡುವವನಿಗೆ, ವಾದಿ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಪ್ಪಿನಿಶ್ಚಯವಿರಲಿ, ಇಲ್ಲವಿರಲಿ, ಎರಡೂ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅವಯವಗಳ ನಿಯಮವು ಕೂಡುವುದಿಲ್ಲ. [ವಿವರಣೆ- ಅಪ್ಪಿನಿಶ್ಚಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಪುನಃ ಪುನಃ ಅವಯವಾಂತರಗಳ ಅವಶ್ಯಕತೆ ತೋರಿ ಹೇಳಬೇಕಾದ್ದರಿಂದ ಐದು ಇಲ್ಲವೇ ಮೂರು ಎಂಬ ನಿಯಮವು ಕೂಡಲಾರದು. ಅಪ್ಪಿನಿಶ್ಚಯವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅವಯವದಿಂದಲೇ ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತಿರಲು ಅವಯವಾಂತರ ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ನಿಯಮ ಕೂಡದು]

ತರ್ಹಿ ವಾದಿವಾಕ್ಯಂ ಕಥಂ ಬೋಧಕಂ ಭವತೀತಿ चेದ್ರುಚ್ಯತೇ—ಗೃಹಿತ-
ವ್ಯಾಪ್ತಾದೇ: (ಗೃಹಿತಾ ನಿಶ್ಚಿತಾ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಆದಿಃ= ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾ ಯೇನ
ತಸ್ಯ) ಪುರುಷಸ್ಯ ವ್ಯಾಪ್ತಾದಿಸ್ಮಾರಕತ್ವೇನ, ಅಗೃಹಿತವ್ಯಾಪ್ತಾದೇ: ಪುರುಷಸ್ಯ
ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಾನುಕೂಲಜಿಜ್ಞಾಸಾಜನಕಧೂಮಾಘುಪಸ್ಥಿತಜನಕತ್ವೇನ ಚ ವಾದಿ-
ವಾಕ್ಯಂ ಬೋಧಕಂ ಭವತೀತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್

ವ್ಯಾಪ್ತಿस्ಮರಣಾದ್ಯರ್ಥಮಪಿ, ಅವಯವನಿಯಮೋಪೇಕ್ಷಯತೇ, ಇತಿ चेನ್ನ, ವ್ಯಾ-
ಪ್ತಿಸ್ಮರಣಾದಿಕಂ ತು ಏತೇಶ್ಚತುರ್ಭಿರಪಿ ಪ್ರಕಾರೈ: (ನೈಯಾಯಿಕಸೌಗತಾ-
ಭ್ಯಾಂ ಉಕ್ತಪ್ರಕಾರದ್ವಯಂ ಮೀಮಾಂಸಕೋಕ್ತಪ್ರಕಾರದ್ವಯಮಿತಿ ಪ್ರಕಾರಚತುಷ್ಟಯಂ) ತೈ-
ರನುಭೂಯತೇ ।

ಅಯಂ ಭಾವಃ—ಮೀಮಾಂಸಕಾದೀನಾಂ ಸ್ವಸ್ವನಿಯಮಾನುಸಾರೇಣ ತ್ರಯವಯವ-
ದ್ವಯವಯವಪ್ರಯೋಗೇ, ಪಂಚಾವಯವಾದಿನಾಂ ನೈಯಾಯಿಕಾದೀನಾಂ ವ್ಯಾಪ್ತಾದಿಮಲ್ಲಿ-
ಗೋಪಸ್ಥಿತಿರ್ಭವತಿ ವಾ ನ ವಾ ।

ಹಾಗಾದರೆ, ವಾದಿಯ ವಾಕ್ಯಗಳು ಹೇಗೆ ಬೋಧಕವಾಗುವವೆಂಬ ಬಗ್ಗೆ
ಶಂಕೆ ಬಂದರೆ, ಸಮಾಧಾನವು ಹೀಗಿದೆ. ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷ ಧರ್ಮತಾಗಳು, ಯಾವ
ಪುರುಷನಿಂದ ಗ್ರಹಿತವಾಗಿದೆಯೋ ಅವನಿಗೆ ವಾದಿಯ ವಾಕ್ಯಗಳು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ
ಪಕ್ಷ ಧರ್ಮತಾಗಳನ್ನು ಸ್ಮರಣೆಗೆ ತಂದು ಕೊಡುತ್ತವೆ. ಯಾವ ಪುರುಷನಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾಗಳು ಗ್ರಹಿತವಾಗಿಲ್ಲವೋ [ಅವುಗಳ ಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲವೋ] ಅಂಥವನಿಗೆ
ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ಹುಟ್ಟಿಸುವ ಮೂಲಕ ಧೂಮಾದಿ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ಕಾರಣವಾಗಿ ವಾದಿಯ ವಾಕ್ಯವು ಬೋಧಕವಾಗುವದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷ ಧರ್ಮತಾ ಅವುಗಳ ಸ್ಮರಣೆ ಬರುವವದಕ್ಕಾಗಿಯಾದರೂ
ಅವಯವ ನಿಯಮಗಳು ಬೇಕೆಂದಲ್ಲಿ, ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪಕ್ಷ ಧರ್ಮತೆಗಳ ಸ್ಮರಣೆಯು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ
ಹೇಳಿದ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರಗಳಿಂದಲೂ [ನೈಯಾಯಿಕರ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧರ ಒಂದೊಂದು
ಪ್ರಕಾರ ಹಾಗೂ ಮಿಮಾಂಸಕರು [ಭಾಟ್ಟರು] ಹೇಳುವ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ ಹೀಗೆ
ಒಟ್ಟು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರಗಳಿಂದ] ಅನುಭೂತವಾಗುವದು. (ಆದ್ದರಿಂದ ಇಷ್ಟೇ ನಿಯ-
ಮಗಳೆಂದು ನಿಯಮ ಬೇಕಿಲ್ಲ. ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪಕ್ಷ ಧರ್ಮಗಳ ಸ್ಮರಣೆಗೆ ಎಷ್ಟು ಅವಯವಗಳು-
ಪಯುಕ್ತವೋ ಅಷ್ಟೇ ಸಾಕು ಎಂಬ ಭಾವವು)

ಇಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ-ಮೀಮಾಂಸಕರು ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧರು ತಮ್ಮ ನಿ-
ಯಮಾನುಸಾರ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮೂರು ಇಲ್ಲವೇ ಎರಡು ಅವಯವಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗ
ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ಐದು ಅವಯವಗಳನ್ನಂಗೀಕರಿಸಿದ ನೈಯಾಯಿಕರಿಗೆ

ನೆತಿ ಪಕ್ಷೇ-ನೈಯಾಢಿಕಾದಯೋ ಮೀಮಾಂಸಕಾಢೀನ್ ನ ನಿರಾಕುರ್ಯುಃ, ತದ್-
 ಕ್ತಲಿಗಾಬೋಧಾತ್, (ವ್ಯಾಪ್ತಿಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾವಿಶಿಷ್ಟಲಿಗಸ್ಮರಣಾಭಾವಾತ್,
 ಁವಮಗ್ರೇಽಪಿ) ಁವಂ ಮೀಮಾಂಸಕಾದಯೋಽಪಿ ನ ನೈಯಾಢಿಕಾಢೀನ್ ನಿರಾಕು-
 ರ್ಯುಃ, ತದ್ಕುತಲಿಗಾಬೋಧಾತ್, ಪ್ರತ್ಯುತ ಪರಸ್ಪರಂ ಸ್ವಾವಯವನಿಯಮಸಂರಕ್ಷಣಾ-
 ಯ ಁತೇ ಕಥಾಂತರರಾರಂಭಂ ಕುರ್ಯುಃ । ತತ್ರಾಪ್ಯುಕ್ತರೀತ್ಯಾ ಪರಸ್ಪರಮಬೋಧೇ ಸ್ವಾ-
 ಬಯವಸಮರ್ಥನಾನುಪಪತ್ತಿರಿತಿ, ವಾಡಿಪ್ರತಿವಾಢಿನೋಃ ಮೂಕೀಭಾವ ಁವಾಪದ್ಧೇತ,
 ತಸ್ಮಾತ್ ಸಮಯಬಂಧಾನುಸಾರೆಣ ಸ್ವಸ್ವರೀತ್ಯಾಽವಯವಪ್ರಯೋಗ ಁವ ಪರಸ್ಪರಂ
 ಬೋಧೋ ಭವತೀತಿ, ಆದ್ಯಪಕ್ಷೋಽಗ್ನಿಕಾರ್ಯಃ, ತಥಾ ಚ ಪಂಚಾವಯವಾಢಿನಿ-
 ಯಮಾಭಾವೇಽಪಿ ವ್ಯಾಪ್ತ್ಯಾಢಿಮಲ್ಲಿಗಬೋಧೋಽನುಭೂತ ಇತಿ ಸವೈರಂಗೀಕೃತ-
 ತ್ವಾತ್, ನ ತನ್ನಿರಿಯಮೋ ಯುಕ್ತ ಇತಿ ಬೋಧ್ಯಮ್ । ಇತಿಭಾವವಿವರಣೇ ।
 ಅಪಿ ಚ ಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣಟೀಕಾಯಾಃ, ಁಕ್ತಂ ಚ--

ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸಹಿತ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವಾಗುವದೋ ಇಲ್ಲವೋ ? ಮೀಮಾಂಸಕರಿಂದ ಇಲ್ಲವೇ
 ಬೋಧರಿಂದ ಉಕ್ತವಾದ ಅವಯವಗಳಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನ ಆಗುವದಿಲ್ಲವೆಂ-
 ಢರೆ, ನೈಯಾಯಿಕರು ಅವರಿಬ್ಬರನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸದೇ ಹೋಗಲಿ ಆದರಂತೆ ಮೀಮಾಂಸಕ
 ನೋಡಲಾದವರು ನೈಯಾಯಿಕರನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಲಾರರು.

ನಿರಾಕರಣವೇ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಉಭಯತರರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಅವಯ-
 ವಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಾದಗಳನ್ನೇ (ಕಥಾಂತರ) ಮಾಡಬೇಕಾದೀತು.
 ಆ ಕಥಾಂತರದಲ್ಲಿ ಕೂಡಾ ಪರಸ್ಪರ ಅವಯವಗಳಿಂದ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವಾಗದೇ ಆದರಿಂದ
 ಸ್ವಕೀಯ ಅವಯವಗಳ ಸಮರ್ಥನೆಯಾಗದೇ, ವಾಡಿ ಪ್ರತೀವಾದಿಗಳು ಮೂಕಭಾವ
 ಹೋವಬೇಕಾಗುವದು. ಆದುದರಿಂದ, ಸಮಯ ಬಂಧಾನುಸಾರವಾಗಿ ಎಂದರೆ ಪರಸ್ಪರರು
 ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ ನಿಯಮಾನುಸಾರವಾಗಿ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ರೀತಿಯಿಂದಲೇ ಅವಯವ ಪ್ರಯೋಗ
 ಮಾಡುವದರಿಂದ, ವಾಡಿ-ಪ್ರತೀವಾದಿಗಳಿಗೆ, ಪರಸ್ಪರ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆಯೆಂದು
 ಪ್ರಥಮ ಸಕ್ಷವನ್ನು ಒಪ್ಪಬೇಕು. ಹಾಗೆಯೇ ಐದು ಅವಯವಗಳ ನಿಯಮವಿಲ್ಲ.
 ಢಾಗಲೂ ಸಹ, ಐದು ಅವಯವಗಳನ್ನಂಗೀಕರಿಸಿದ ನೈಯಾಯಿಕರಿಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸಹಿತ
 ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆಯೆಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲರೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡದ್ದರಿಂದ
 ಇಷ್ಟೇ ಅವಯವಗಳೆಂಬ ನಿಯಮವು ಸರಿಯಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. (ಹೀಗೆ ಭಾವ
 ವಿವರಣದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ)

ಆದರಂತೆಯೇ ಪ್ರಮಾಣ ಲಕ್ಷಣ ಟೀಕಾದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದೆ-

ಯಸ್ಯ ಯಾವತಾ ವಿನಾ ನ ಬೋಧಃ, ತಂ ಪ್ರತಿ ತಾವದಭಿವಾದನಸ್ಯೇಷ್ಟತ್ವಾತ್,
ವಿಚಿತ್ರಬುದ್ಧಯೋ ಹಿ ಪುರುಷಾ ಇತಿ ।

ಇತಿ ನೈಯಾಯಿಕಾಶ್ಚುಕ್ತಾವಯವನಿಯಮಾನುಪಪತ್ತಿಸಮರ್ಥನಮ್ ।

ನ ಕೇವಲಂ ಚತ್ವಾರ ಏವ ಪರೋಪದೇಶಾಃ (ನ್ಯಾಯಾವಯವಾಃ) ಪರೋಕ್ತಾಃ,
ಕಿಂತ್ವನ್ಯೇಽಪಿ ಸಂತಿ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ಮರಣಸಹಿತಲಿಂಗಜ್ಞಾನಜನನವಿಷಯೇ ತಾನಿ
ಸಪ್ತವಿಧಾನೀತಿ ನಿರೂಪ್ಯತೇ—

೧) ಪರ್ವತೋ, ಅಗ್ನಿಮಾನ್, ಧೂಮವತ್ತ್ವಾತ್, ಮಹಾನಸವತ್ ಇತಿ ವಚನಂ,
ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಹೇತುರ್ದಾಹರಣೈಕದೇಶದೃಷ್ಟಾಂತವಚನೇನಾನುಮಾನಮುದ್ರಾಭಿಜ್ಞಸ್ಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹ-
ಣಸ್ಥಲೇ ಉಕ್ತೇ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ಮೃತಿರ್ಭವತ್ಯೇವ, ಉದಾಹರಣವಚನಾಭಾವಪ್ರಯುಕ್ತ-
ನ್ಯೂನತಾ ನಾಸ್ತಿ ।

೨) ವನ್ಹಿವ್ಯಾಪ್ಯಧೂಮವಾನಯಂ ಪರ್ವತೋಽಗ್ನಿಮಾನಿತಿ ಹೇತುಗರ್ಭಪಕ್ಷವಚನವಾ,

“ಪುರುಷರು ವಿಭಿನ್ನಬುದ್ಧಿಯವರಾದ್ದರಿಂದ ಯಾರಿಗೆ ಎಷ್ಟು ಅವಯವಗಳು ಇಲ್ಲವೋ
ಇದ್ದರಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಸಹಿತ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವಾಗುವದಿಲ್ಲವೋ ಅಷ್ಟು ಮಾತ್ರ ಅವಯವಗಳನ್ನು
ಅವರನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುವದು ಇಷ್ಟವು ”

ಪರೋಪದೇಶಗಳು ಏಳು ಪ್ರಕಾರವೆಂಬ ರೀತಿಯಿಂದ ಪುನಃ ಅನುಮಾನ
ವಿಭಾಗವು—

ಅನ್ಯರು ಹೇಳಿದ ನ್ಯಾಯದ ಅವಯವಗಳು (ಪರೋಪದೇಶಗಳು) ನಾಲ್ಕೇ ಪ್ರ-
ಕಾರ ಎಂಬುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸ್ಮರಣೆ ಸಹಿತ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸುವದರಲ್ಲಿ
ಬೇರೆ ಅವಯವಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಅವು ಒಟ್ಟು ಏಳು ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ—

೧) ‘ ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ, ಮಹಾನಸವಂತೆ ’ ಎಂಬ
ವಚನದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ, ಹೇತು, ಉದಾಹರಣೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾದ (ಆಡುಗೆ ಮನೆ)
ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಇದ್ದು, ಅನುಮಾನ ಪ್ರಯೋಗದ ರೀತಿಯನ್ನು ತಿಳಿದವನಿಗೆ, ವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಗ್ರಹಣ ಮಾಡತಕ್ಕ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸ್ಮರಣೆಯು ಬಂದೇ ಬರುತ್ತದೆ.
ಇಲ್ಲಿ ಉದಾಹರಣೆ ವಾಕ್ಯ ಹೇಳದೇ ಇರುವದರಿಂದ ಯಾವ ನ್ಯೂನತೆಯು ಬರುವದಿಲ್ಲ.
(ಅವಯವ ಕಡಿಮೆ ಇದ್ದರೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸ್ಮರಣೆಯಿಂದ ಅನುಮತಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ.
ಕಾರಣ ಅವಯವಗಳು ಇಷ್ಟೇ ಎಂಬ ನಿಯಮ ಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ.

೨) ‘ವಹ್ನಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದ ಧೂಮವುಳ್ಳ ಈ ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು
ಎಂಬ ಹೇತು ಗರ್ಭಪಕ್ಷವುಳ್ಳ ವಚನದಲ್ಲಿ ಪಂಚಮೀ ವಿಭಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ಹೇತು ವಾಕ್ಯವು

ಅತ್ರ ಧೂಮವತ್ತ್ವಾದಿತಿ ಪಂಚಮ್ಯಂತಪ್ರಯೋಗಾಭಾವೇಽಪಿ, ಲೋಕೇ ಶಾಸ್ತ್ರೇ, ಹೇತುಗರ್ಭಪ್ರಯೋಗಾನ್ ದೃಷ್ಟವತೋ ವ್ಯುತ್ಪನ್ನಸ್ಯ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾವಿಶಿಷ್ಟ-
ಲಿಂಗಪ್ರತೀತಿರ್ಭವತೀತಿ ನ ನ್ಯೂನತಾ ।

೩) ಅಗ್ನಿಮಾನಿತಿ ಕಠಿಣತ್, ಅಗ್ನಿಮಾನಿತ್ಯನ್ಯಃ, ತತ್ರ ದ್ವಯೋ-
ವಿವಾದೇನ ಅಗ್ನಿಮಾನ್ಪರ್ವತ ಇತಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಸಿದ್ಧೌ, ಕುತಃ ಪರ್ವತೋಽಗ್ನಿ-
ಮಾನಿತಿ ಪ್ರಶ್ನೇ, ಧೂಮವತ್ತ್ವಾದಿತಿ ಹೇತುಮಾತ್ರವಚನಂ, ಅತ್ರೋಕ್ತವಚನೇನ
ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮಸ್ಯ, ಲಿಂಗಧರ್ಮಿಣಶ್ಚೋಪಸ್ಥಿತೇಃ, ಸಾಮರ್ಥ್ಯಲಿಂಗಸ್ಮृत्याದಿಸಂಭ-
ವಾತ್ ನ ನ್ಯೂನತಾ ।

೪) ಪರ್ವತಸ್ಯಾಗ್ನಿಮತ್ತ್ವೇ ಕಿಂ ಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ ಪೃಷ್ಟೇ ಅಗ್ನಿವ್ಯಾಪ್ಯಧೂ-
ಮವತ್ತ್ವಾದಿತಿ ಲಿಂಗೋಕ್ತಿಮಾತ್ರಂ ವಾ । ತೇನೈವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಲಿಂಗಸ್ಮृत्याದಿಕ
ಮಿತಿ ನ ನ್ಯೂನತಾ ।

ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದರೂ, ಲೌಕಿಕ ಹಾಗೂ ಶಾಸ್ತ್ರ ರೀತಿಗಳಿಂದ ಹೇತುಗರ್ಭ ಪ್ರಯೋಗ-
ಗಳನ್ನು ತಿಳಿದ ಪುರುಷನಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸಹಿತ ಪಕ್ಷ ಧರ್ಮತಾದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಲಿಂಗಜ್ಞಾ-
ನವು ಬಂದೇ ಬರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ ಹೀಗಾಗಿ ಹೇತುವಚನ
ಹೇಳದೇ ಇದ್ದ ಪ್ರಯುಕ್ತ ನ್ಯೂನತೆ ಬರುವದಿಲ್ಲ.

೨) ಒಬ್ಬನು 'ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳ' ದೆಂದೂ, ಇನ್ನೊಬ್ಬನು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದಲ್ಲ'
ವೆಂದೂ ವಿವಾದ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಾಗ್ಗೆ, ಈ ಇಬ್ಬರ ವಿವಾದದಿಂದ 'ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿ ಯು-
ಳ್ಳದ್ದು' ಎಂಬ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಚನವು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತಿರಲು, ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದೇಕೆ ?
ಎಂದು ಪ್ರಶ್ನೆ ಮಾಡಲು, 'ಧೂಮ ಇರುವದರಿಂದ' ಎಂದು ಹೇತು ವಚನವೊಂದ-
ನ್ನೇ ಹೇಳಿದಾಗಲೂ, ಈ ಹೇತು ವಚನವೊಂದರಿಂದಲೇ, ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸ್ಮರಣಸಹಿತ, ಪಕ್ಷ
ಧರ್ಮತಾ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವು ಆಗುವದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟುವದು.
ಉಳಿದ ಅವಯವಗಳ ಅಭಾವ ಪ್ರಯುಕ್ತ ನ್ಯೂನತಾ ಬರಲಾರದು!

೪) ' ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು ' ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವೇನು ? ಎಂದು ಪ್ರಶ್ನೆ
ಮಾಡಿದಾಗ್ಗೆ, 'ಅಗ್ನಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದ ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ' ಎಂದು ಹೇತು ವಾಕ್ಯ
ಹೇಳುವದರಿಂದಲೇ, ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸ್ಮರಣ ಸಹಿತ ಪಕ್ಷ ಧರ್ಮತಾ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ.
(ಆದ್ದರಿಂದ ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ) ಹೀಗಾಗಿ ಉಳಿದ ಅವಯವಗಳ ಅಭಾವದಿಂದ
ನ್ಯೂನತೆಯಿಲ್ಲ.

೫) ಧೂಮವನ್ಮಹಾನಸವತ್ ಅಗ್ನಿಮಾನಿತಿ ಸಪ್ರತಿಜ್ಞಂ हेतुगर्भं दृष्टान्तवचनं वा । अस्मिन्पक्षे महानसवदिति व्याप्तेः, धूमवदिति दृष्टान्तविशेषणेन पक्षधर्मतायाश्चोपस्थितिरिति न न्यूनता ।

೬) अग्निव्याप्यधूमोऽत्र पर्वतेऽस्ती त्युपनयो वा, अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिरस्त्येवेति न न्यूनता ।

೭) व्याप्तिमद्धूमवत्ತ್ವಾत् पर्वतोऽग्निमानिति निगमनं वा, अत्रापि व्याप्तिಪಕ್ಷಧರ್ಮಸ್ಥಿತೆ: ಸತ್ತ್ವಾತ್ ನ ನ್ಯೂನತಾ ।

एते सप्त प्रकाराः, तत्र तत्र शास्त्रे परीक्षकव्यवहृताः । तस्मात् परीक्षकव्यवहारातिक्रमाभावात् न न्यूनाधिकमुद्भावनीयं तथा च १) कार्य - २) कारण - ३) अकार्यकारण - ४) दृष्ट - ५) सामान्यतो दृष्ट - ६) साधन - ७) दूषण - ८) स्वार्थ - ९) परार्थभेदभिन्नमस्मदुक्तप्रकारोपेतमेवानुमानमिति बोध्यम् ।

೫) 'ಧೂಮವುಳ್ಳ ಮಹಾನಸದಂತೆ, ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಸರ್ವತವು' ಎಂದು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಸಹಿತ ಹೇತುಗರ್ಭಿತ ದೃಷ್ಟಾಂತ ವಚನವು ಇಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ 'ಮಹಾನಸದಂತೆ' ಎಂಬುದರಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಜ್ಞಾನವೂ 'ಧೂಮವುಳ್ಳ' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣದಿಂದ ಕೂಡಿದ ದೃಷ್ಟಾಂತದಿಂದ, ಸಕ್ಷಧರ್ಮದ ಜ್ಞಾನವು ಆಗುವದರಿಂದ ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವಯವಗಳ ಅಭಾವ ಪ್ರಯುಕ್ತ ನ್ಯೂನತಾ ಬರಲಾರದು.

೬) 'ಅಗ್ನಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದ ಧೂಮವು ಈ ಸರ್ವತದಲ್ಲಿದೆ' ಎಂಬ ಉಪಸಂಯ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸ್ಮರಣಸಹಿತ ಸಕ್ಷಧರ್ಮತಾ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವು ಆಗುವದರಿಂದ, ಉಳಿದ ಅವಯವಗಳ ಅಭಾವದ ಮೂಲಕ ನ್ಯೂನತಾ ದೋಷವಿಲ್ಲ.

೭) "ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳ ಧೂಮ ಇರುವದರಿಂದ ಸರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು" ಎಂಬ ನಿಗಮನ ವಚನದಲ್ಲಿಯೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಸಕ್ಷ ಧರ್ಮತಾ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುವದರಿಂದ, ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟುವದು. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ಅವಯವಗಳ ಅಭಾವ ಪ್ರಯುಕ್ತ ನ್ಯೂನತಾ ಇಲ್ಲ.

ಈ ರೀತಿ ಏಳು ಪ್ರಕಾರಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷಕರಿಂದ ವ್ಯವಹರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಪರೀಕ್ಷಕರ ವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸಲಾಗದ್ದರಿಂದ ನ್ಯೂನತೆಯನ್ನಾಗಲೀ, ಅಧಿಕವನ್ನಾಗಲೀ ಹೇಳಿಕೂಡದು. ಹಾಗೂ ೧) ಕಾರ್ಯಾನುಮಾನ, ೨) ಕಾರಣಾನುಮಾನ ೩) ಅಕಾರ್ಯಕಾರಣಾನುಮಾನ ೪) ದೃಷ್ಟಾನುಮಾನ

॥ ಇತಿ ಪರೋಪದೇಶಾನಾಂ ಸಪ್ತವಿಧತ್ವಕಥನಪೂರ್ವಕಂ ಪುನರನುಮಾನವಿಭಾಗ
ನಿರೂಪಣಮ್ ॥

ಇತಿ ನೈಯಾಯಿಕೋಕ್ತಾನುಮಾನಭಜ್ಞಪ್ರಕರಣಮ್

೪) ಉಪಪತ್ತಿದೋಷವಿಚಾರಪ್ರಕರಣಮ್

೧) ಅಥ ನಿರ್ದೋಷೋಪಪತ್ತಿರನುಮಾನಮಿತ್ಯುಕ್ತಮ್, ತತ್ರೋಪಪತ್ತಿದೋಷಾಃ
ಕಿಲಕ್ಷಣಕಾಃ ಕಿಯಂತ ಇತಿ ಚಿದ್ರುಚ್ಯತೇ—

ಯತ್ಸದ್ಭಾವೇ ಲಿಙ್ಗಾಭಿಮತಮನುಮಿತಿಪ್ರಮಾಂ ನ ಜನಯತಿ ಸಂಶಯವಿಪರ್ಯಯಿ-
ವಾ ಕರೋತಿ ಸ ಉಪಪತ್ತಿದೋಷಃ, ತಥಾ ಚ ದೋಷತ್ವಂ ನಾಮ ಪ್ರಮಾಪ್ರತಿಬ-
ಂಧಕತ್ವಮ್, ತತ್ ಪ್ರತಿಬಂಧಕತ್ವಂ ಚ ಜ್ಞಾನಾಜನಕತ್ವೇನ ಏಕಚಿತ್ ಸಂಶ-
ಯವಿಪರ್ಯಯಜನಕತ್ವೇನ ವಾ ವಿವಕ್ಷಿತಮ್ ।

ಕಿಯಂತ ಇತ್ಯಸ್ಯೋತ್ತರಂ ತು—ತೇ ದೋಷಾ ದ್ವಿವಿಧಾಃ । ೧) ಅರ್ಥ - ೨)
ವಚನ - ದೋಷಭೇದಾತ್, ತತ್ರ (ಅರ್ಥದೋಷವಚನದೋಷಯೋರ್ಮಧ್ಯೆ) ಲಿಙ್ಗಾಭಿಮ-
ತಸ್ಯೋಪಪತ್ತೇರೇವ ಅರ್ಥಸ್ಯ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಪ್ರಾಪ್ತೌ ೧) ವಿರೋಧಃ, ೨) ಅಸಂಗತಿಶ್ಚೇತಿ

೫) ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ದೃಷ್ಟಾಂತಮಾನ ೬) ಸಾಧನಾನುಮಾನ, ೭) ದೂಷಣಾನುಮಾನ
೮) ಸ್ವಾರ್ಥಾನುಮಾನ ೯) ಪರಾರ್ಥಾನುಮಾನಗಳೆಂದು ಒಂಬತ್ತು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ
ನಮ್ಮಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟವುಗಳಿಗೆ ಅನುಮಾನಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೪] ಉಪಪತ್ತಿ ದೋಷ ವಿಚಾರ ಪ್ರಕರಣವು.

೪] ಉಪಪತ್ತಿಯ ದೋಷಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಕಾರಗಳು.

ನಿದೋಷವಾದ ಉಪಪತ್ತಿಯು [ಯುಕ್ತಿಯು] ಅನುಮಾನವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು.

೫ ಉಪಪತ್ತಿ ದೋಷಗಳ ಲಕ್ಷಣವೇನು? ಅವು ಎಷ್ಟು ಪ್ರಕಾರಗಳೆಂದರೆ, ಹೀಗಿದೆ—

ಯಾವುದಿರುವದರಿಂದ ಲಿಂಗವೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವದು, ಅನುಮಿತಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನು
ಹುಟ್ಟಿಸುವದಿಲ್ಲವೋ, ಇಲ್ಲವೇ ಸಂಶಯ ವಿಪರೀತಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವದೋ ಅದು
ಉಪಪತ್ತಿಯ ದೋಷವು. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗಿರುವದೇ ದೋಷವು. ಪ್ರಮಾ
ಪ್ರತಿಬಂಧಕವು ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿದೆ— ೧] ಜ್ಞಾನವನ್ನೇ ಹುಟ್ಟಿಸದಿರುವದು ಅಥವಾ
೨] ಸಂಶಯ ಇಲ್ಲವೇ ವಿಷಯವು ಜ್ಞಾನವನ್ನಾದರೂ ಹುಟ್ಟಿಸುವದು— ಎಂದು ತಿಳಿ-
ಯಬೇಕು.

ಈ ದೋಷಗಳು ಎಷ್ಟು ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ? ಈ ದೋಷಗಳು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರಗ-
ಳಾಗಿವೆ. ೧] ಅರ್ಥದೋಷ ೨] ವಚನದೋಷ

ದ್ವಿವಿಧೌ, ತದ್‌ದ್ವಾರಾ ವಚನಸ್ಯಾಪಿ ದೋಷೌ, ಅರ್ಥಸ್ಯಾಪ್ಯಾಧುತ್ವೇ ವಚನ-
ಸ್ಯಾಪ್ಯಾಪ್ಯಾಧುತ್ವಾದಿತಿ ।

ತತ್ರ ವಿರೋಧೌ ನಾಮ ಯೋಗ್ಯತಾಭಾವಃ, ಪರಸ್ಪರಮನ್ವಯಯೋಗ್ಯತಾಭಾವ ಇ-
ತಿ ಯಾವತ್, ಸ ಕುತ್ರ ದೃಷ್ಟ ಇತಿ चेत्, ವನ್ಹಿರನುಷ್ಣಃ ಪದಾರ್ಥತ್ವಾ-
ದಿತ್ಯತ್ರ ವನ್ಹನುಷ್ಣತ್ವಯೋಃ ಪರಸ್ಪರಮನ್ವಯಯೋಗ್ಯತಾ ನಾಸ್तीತಿ ದೃಷ್ಟಃ ।

೨) ಅಸಂಗತಿರ್ನಾಮ, ಆಕಾಂಕ್ಷಾವಿರಹಃ, ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ನಾಮ ಜಿಜ್ಞಾಸಾ,
'ಜಿಜ್ಞಾಸಾವಿಷಯತ್ವಾಭಾವಃ, ಆಕಾಂಕ್ಷಾವಿರಹ ಇತಿ ಯಾವತ್, ಪರ್ವತೋನ್-
ಗ್ನಿಮಾನಿತ್ಯತ್ರ ಆಕಾಂಕ್ಷಾವಿರಹೋಸ್ತೀತಿ ಜ್ಞೇಯಃ ।

ವಚನದೋಷೌ ತು ನ್ಯುನಾಧಿಕ್ಯೇ, ವಚನದ್ವಾರೇಣಾರ್ಥಸ್ಯಾಪಿ ದೋಷೌ, ವ-
ಚನಾಪ್ಯಾಧುತ್ವೇ ತದರ್ಥಸ್ಯಾಪ್ಯಾಪ್ಯಾಧುತ್ವಾದಿತಿ ।

ಇವೆಡರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಾಭಿಮತವಾದ ಉಪಪತ್ತಿರೂಪ ಅರ್ಥದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ದೋಷ-
ಗಳು, ಮತ್ತೆ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿವೆ- ೧] ವಿರೋಧ ಹಾಗೂ ೨] ಅಸಂಗತಿ ಎಂದು.
ಅರ್ಥವು ದುಷ್ಟವಾದಲ್ಲಿ ವಚನವೂ ದುಷ್ಟವಾಗುವದರಿಂದ ಇವು ಅರ್ಥದ್ವಾರಾ ವಚನ-
ದೋಷಗಳೂ ಆಗಿವೆ.

೧] ವಿರೋಧವೆಂದರೆ- ಯೋಗ್ಯತೆಯ ಅಭಾವವು ಎಂದರೆ ಪರಸ್ಪರ ಅನ್ವಯ
ಯೋಗ್ಯತಾ ಇಲ್ಲದಿರುವಿಕೆಯು. ಇದು ಎಲ್ಲಿ ಕಂಡಿದೆಯೆಂದರೆ- 'ವಹ್ನಿಯು ಅನುಷ್ಠವಾದುದು,
ಪದಾರ್ಥವಾದುದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ 'ವಹ್ನಿ' ಹಾಗೂ 'ಅನುಷ್ಠ' [ಶೈತ್ಯ]
ಗಳಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಅನ್ವಯ ಯೋಗ್ಯತಾಗಳಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

[ವಹ್ನಿ ಇದ್ದಲ್ಲಿ ಶೈತ್ಯವಿಲ್ಲ, ಶೈತ್ಯವಿದ್ದಲ್ಲಿ ವಹ್ನಿಯಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಸಿದ್ಧವು]

೨] ಅಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ- ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯ ಅಭಾವವು. ಆಕಾಂಕ್ಷೆ ಎಂದರೆ 'ಜಿಜ್ಞಾಸೆ'
ಯು, ಜಿಜ್ಞಾಸಾ ಇಲ್ಲದಿರುವದೇ ಆಕಾಂಕ್ಷಾವಿರಹವು. 'ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದಲ್ಲ'
ಎಂಬ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯೇ ಹುಟ್ಟುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಈ ವಾಕ್ಯವು
'ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ವಿರಹ' ರೂಪ ಅಸಂಗತಿಯುಳ್ಳದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ವಚನ ದೋಷಗಳು- ೧] ನ್ಯೂನ ಹಾಗೂ ೨] ಅಧಿಕ ಎಂದು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ-
ಗಳಿವೆ. ವಚನವು ದುಷ್ಟವಾದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥವೂ ದುಷ್ಟವಾಗುವದರಿಂದ ಇವು ವಚನ ಮೂ-
ಲಕ ಅರ್ಥಕ್ಕೂ ದೋಷಗಳಾಗುತ್ತವೆ.

ತತ್ರ ನ್ಯೂನ, ಯಂ ಪ್ರತಿ ಯಾವದ್ವಕ್ತವ್ಯ ತದೇಕದೇಶವಚನಮ್, ಯಥಾ ಪ-
ರ್ವತೋ ಧೂಮವತ್ವಾದಿತಿ, ತಥಾ ಚ "ಯಾವತ್ಪದಸಮುದಾಯಂ ವಿನಾ ಸ್ವತಾ-
ತ್ಪರ್ಯಜ್ಞಾನಂ ನ ಸಂಭವತಿ ತಾವತ್ಪದಸಮುದಾಯಾಘಟಿತತ್ವಂ ನ್ಯೂನತ್ವಮ್," ಇ-
ತ್ಯಾದಶಃ ।

ನ್ಯೂನತ್ವಸ್ಯ ವಚನದೋಷತ್ವಂ ಕುತಃ? ಸನ್ನಿಧ್ಯಭಾವಾದಿತಿ, ಸನ್ನಿಧಿ-
ಶ್ಚ, ಅವಿಲಂಬನೋಚ್ಚರಿಸ್ವತ್ವಂ, ತದಭಾವಃ ಸನ್ನಿಧ್ಯಭಾವಃ, ತಥಾ ಚ ದೋ-
ಷತ್ವಂ ನಾಮ ವಾಕ್ಯಾರ್ಥಪ್ರಮಾಣಪ್ರಯುಕ್ತಸನ್ನಿಧಿವಿಘಟಕತ್ವಂ, ತೇನ ನಿಮಿತ್ತೇನ
ನ್ಯೂನತ್ವವಚನದೋಷ ಇತಿ ।

೨) ಆಧಿಕ್ಯಂ ನಾಮ, ಅಕಾಂಕ್ಷಿತಸ್ಯೈವವಾನ್ಯೇನ ಕೃತಕಾರ್ಯಸ್ಯ ವ-
ಚನಂ (ಪ್ರಯೋಗಾಧಿಕ್ಯಮಿತಿ ಯಾವತ್), ಯಥಾ - ಪರ್ವತೋಽಗ್ನಿಮಾನ್ ಧೂಮ-
ವತ್ವಾತ್ ಪ್ರಕಾಶವಿಶೇಷಾಚ್ಚೇತ್ಯತ್ರಾಧಿಕ್ಯಂ ದೋಷಃ ।

‘ನ್ಯೂನ’ ವೆಂದರೆ ಯಾರನ್ನು ಕುರಿತು ಎಷ್ಟು ಹೇಳಬೇಕು. ಆದರೆ ಏಕದೇಶವನ್ನು
ಕೂಡ, ಹೇಳುವದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ‘ಪರ್ವತವು ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ’ ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು
ನ್ಯೂನವಾದುದು. ಹೀಗೆ ಎಷ್ಟು ಪದಗಳ ಸಮುದಾಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಆ ವಾಕ್ಯದ ತಾತ್ಪರ್ಯ
ಜ್ಞಾನವಾಗುವದಿಲ್ಲವೋ, ಅಷ್ಟು ಪದಗಳ ಸಮುದಾಯವಿಲ್ಲದಿರುವದೇ ನ್ಯೂನತೆಯು
ಎಂದು [ಶ್ರೀ ಹುಲಗಿ ನರಸವಾಚಾರ್ಯರ] ‘ಆದರ್ಶ’ ಎಂಬ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.

‘ನ್ಯೂನತೆಯು’ ವಚನದೋಷ ಹೇಗಾಗುವದು ? ಅದು ಹೀಗೆ- ಸನ್ನಿಧಿಯ ಅ-
ಭಾವದಿಂದ ದೋಷವಾಗುತ್ತದೆ. ‘ಸನ್ನಿಧಿ’ ಎಂದರೆ ವಿಲಂಬವಿಲ್ಲದೇ ಉಚ್ಚರಿಸುವದು.
ಇದರ ಅಭಾವವೇ ಸನ್ನಿಧಿಯ ಅಭಾವವು. ಹಾಗೂ ‘ವಚನದೋಷ’ ವೆಂದರೆ ವಾ-
ಕ್ಯಾರ್ಥದ ಸಮ್ಯಕ್ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಸನ್ನಿಧಿಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸುವದು. ಈ
ನಿಮಿತ್ತದಿಂದ “ನ್ಯೂನತ್ವ”ವು ವಚನದೋಷವಾಗುವದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೩) ಅಧಿಕ್ಯವೆಂದರೆ- ಆಕಾಂಕ್ಷಿತವಾದದ್ದಲ್ಲದೆ, ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲದ ಬೇರೆ ವಾಕ್ಯ
ಪ್ರಯೋಗವು ಅಧಿಕ್ಯವು. [ಬೇರೆ ವಾಕ್ಯದಿಂದಲೇ ಅರ್ಥಸಿದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತಿರಲು ವಾಕ್ಯಾಂ-
ತರವನ್ನು ಹೇಳುವದು ಕೃತ ಕಾರ್ಯವಾದ ವಚನವು. ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲ]

ಉದಾಹರಣೆಗೆ- ‘ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದು.’ ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ ಹಾಗೂ
ಪ್ರಕಾಶವಿಶೇಷವಿರುವದರಿಂದ ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ್ಯ ದೋಷವಿದೆ. [ವಿವರಣೆ-
ಆಕಾಂಕ್ಷಿತವಾದ ಅಗ್ನಿಯು ಯಾವುದರಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆಯೋ ಅದನ್ನಲ್ಲದೆ, ಅಗ್ನಿ
ಎಂಬ ಕಾರ್ಯ ಸಿದ್ಧಿಸಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ವಾಕ್ಯಾಂತರ ಪ್ರಯೋಗವು ಅಧಿಕ್ಯವು-
ಧೂಮದಿಂದಲೇ ಅಗ್ನಿ ಸಿದ್ಧಿಸುವಾಗ ‘ಪ್ರಕಾಶ ವಿಶೇಷ’ ಪ್ರಯೋಗವು ಅಧಿಕ್ಯವು]

ನನು ನ್ಯೂನತ್ವಾಧಿಕಯಾಭ್ಯಾಂ ವಚನೇ ಕುಛೇ ಸತಿ ತದರ್ಥಭೂತೋಪಪತ್ತೇ: ಪ್ರ-
ಮಾಜನಕತ್ವಾಭಾವಾದುಪಪತ್ತೇರಪಿ ನ್ಯೂನತ್ವಾಧಿಕಯೇ ದೋಷೋ ಇತ್ಯುಕ್ತಂ, ವಚನ-
ಸ್ಯ ನ್ಯೂನತ್ವೇ ಸಮ್ಯಗವಬೋಧಾಭಾವಾದಸ್ತು ಪ್ರಮಾಜನಕತ್ವಾಭಾವ: । ವಚ-
ನಾಧಿಕಯೇ ತು ಕಥಮಬೋಧಕತ್ವಂ, ಉಪಪತ್ತೇರದೃಷ್ಟತ್ವಾತ್, ಇತಿ ಚೇತ್, ಸತ್ಯಂ
ಪರ್ವತೋ ಅಗ್ನಿಮಾನ್ ಧೂಮಾತ್, ಪ್ರಕಾಶವಿಶೇಷಾಚ್ಚೇತ್ಯತ್ರ ಅದೃಶ್ಯಸ್ಯ ಲಿಂಗ-
ಸ್ಯ ಪ್ರಮಾಜನಕತ್ವಂ ದ್ವಿತೀಯಸ್ಯ ತು ನಾಸ್ತಿ, ಆದೇನೈವ ಸಂಶಯವಿपर्य-
ಯಾಜ್ಞಾನಾನಾಂ ನಿವೃತ್ತತ್ವಾತ್, एवं ಚ ವಿವಕ್ಷಿತಪ್ರಮಾಜನಕತ್ವಾಭಾವಾತ್,
ದ್ವಿತೀಯಸ್ಯ ಲಿಂಗಸ್ಯ ಅಧಿಕಯಂ ದೋಷೋ ಭವತಿ, ದಾಡರ್ಶಾದಿಪ್ರಯೋಜನ-
ಸದ್ಭಾವೇ ತು ವಿವಕ್ಷಿತಪ್ರಮಾಜನಕತ್ವಾತ್ ನಾಧಿಕಯಂ ದೋಷ ಇತಿ ಜ್ಞೇಯಂ ।

ಇತಿ ಉಪಪತ್ತೇರ್ದೋಷತ್ವನಿವೃತ್ತಿಪೂರ್ವಕದೋಷವಿಭಾಗನಿರೂಪಣಮ್ ।

ಶಂಕಾ- ನ್ಯೂನ ಹಾಗೂ ಅಧಿಕ ದೋಷಗಳಿಂದ ವಚನವು ದುಷ್ಟವಾಗುತ್ತಿರಲು
ಆ ವಚನದ ಅರ್ಥವಾದ ಉಪಪತ್ತಿಯೂ ಪ್ರಮಾಜನಕವಾಗಲಾರದು. ಅದರಿಂದ
ನ್ಯೂನಾಧಿಕಗಳೂ ಉಪಪತ್ತಿಯ ದೋಷಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದಂತಾಯಿತು. ವಚನವು ನ್ಯೂ-
ನವಾದಲ್ಲಿ ಸಮ್ಯಕ್ ಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟಿದೇ ಇರುವದರಿಂದ, ಅದು ಪ್ರಮಾಜನಕವಾಗದೇ
ಹೋಗಲಿ. ಆದರೆ ವಚನವು ಅಧಿಕದೋಷದಿಂದ ಕೂಡಿದಾಗ್ಗೆ ಅದಕ್ಕೆ ಅಬೋಧಕತ್ವ
ಹೇಗೆ ಬರುವದು ? ಏಕೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಉಪಪತ್ತಿಯು [ಯುಕ್ತಿಯು] ದುಷ್ಟವಾಗಲಾರದು.
ಹೀಗೆ ಶಂಕಾ ಬಂದರೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನ ಹೀಗಿದೆ. 'ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು
ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ ಹಾಗೂ ಪ್ರಕಾಶವಿಶೇಷವಿರುವದರಿಂದ,' ಎಂಬ ಅನುಮಾನ ವಚ-
ನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಲಿಂಗವಾದ 'ಧೂಮ'ವು ಪ್ರಮಾಜನಕವು. ಎರಡನೆಯವಾದ 'ಪ್ರಕಾಶ'
ವಿಶೇಷ ಹೇತುವು 'ಅಗ್ನಿ' ಪ್ರಮಾ ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರದು. ಮೊದಲಿನ ಹೇತುವಿನಿಂದಲೇ
ಅಜ್ಞಾನ, ಸಂಶಯ. ಹಾಗೂ ವಿಪರೀತ ಜ್ಞಾನಗಳ ನಾಶವಾಗುವದರಿಂದ, ಎರಡನೆಯ
ಹೇತುವಿಗೆ ಪ್ರಯೋಜನಕತ್ವವೇ ಇಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ, ಅದು ಅಧಿಕವಾಗಿ ದೋಷವಾಗು-
ತ್ತದೆ. ಒಂದು ವೇಳೆ ನಿಶ್ಚಯ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಹುಟ್ಟಿಸುವ ದಾರ್ಢ್ಯರೂಪ ಪ್ರಯೋಜನವಿದ್ದರೆ
ಮಾತ್ರ, ಅಪೇಕ್ಷಿತ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗುವದರಿಂದ, ಅಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಧಿಕವು ದೋಷ-
ವಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಅ] ಅನುಮಾನ ದೋಷಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ 'ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧ' ಎಂಬ
ದೋಷದ ನಿರೂಪಣೆಯು-

೨) ಪರೋದೀರಿತಹೇತ್ವಾಭಾಸಾನಾಂ ಅನುಮಾನದೋಷು ವಿರೋಧಾದಿಪು ಅ-
ಂತರ್ಭಾವೀಕೃತೃ ತದ್ವಿಭಾಗಃ ಟಿಪ್ಪಣ್ಯಾದ್ಯುಕ್ತರೀತ್ಯಾ ಉಚ್ಯತೇ (ಎಂ ಅ-
ನ್ಯತ್ರಾಪಿ) - ಏತೇ ವಿರೋಧಾದಯೋ ದ್ವಿವಿಧಾಃ ೧) ಕಥಾಸ್ವರೂಪೇ, ಉದಾ-
ವನೀಯಾಃ ೨) ಅನುಮಾನನಿಷ್ಠಾಶ್ಚ ।

ಕೀದೃಶೀ ಸಾ ಕಥಾ ಇತಿ ಚೇತ್—ಸಮಯಬಂಧಃ ತತ್ತತ್ಸಿದ್ಧಾಂತಾ-
ನುಸಾರೇಣಾವಯವಾದಿಪ್ರಯೋಗಃ ಕಾರ್ಥಿ ಇತಿ ನಿಯಮಃ) ತಾದೃಶಕಥಾಸ್ವ-
ರೂಪೇ, ಉದಾಹರಣೀಯಾಃ ।

ಕಥಾನಿಷ್ಠದೋಷಾಸ್ತು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಿರೋಧಃ, ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಸಂಗತಿಃ, ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ-
ಧಿಕೃತಂ ಚ । ಏತೇ ಸಮಯಬಂಧಕಥಾಸಾಧಾರಣಾ ದೋಷಾ ಜಾತವ್ಯಾಃ ।

ತತ್ರ ಅನುಮಾನನಿಷ್ಠಾಸ್ತಾವದ್ಉಚ್ಯಂತೇ—

ಅನುಮಾನವಿರೋಧಸ್ತ್ರಿವಿಧಃ—೧) ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ—೨) ಹೇತುಃ—೩) ದ-
ೃಷ್ಟಾಂತವಿರೋಧಭೇದಾತ್ । ಅತ್ರ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಪದೇನ ಪಕ್ಷೋಪ್ಯುಪಲಕ್ಷ್ಯತೇ,

ಪರಮ ಹೇಳಿದ ಹೇತುವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಅನುಮಾನ ದೋಷಗಳಾದ ವಿರೋ-
ಧಾದಿಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡುವದಕ್ಕಾಗಿ ವಿರೋಧಾದಿಗಳ ವಿಭಾಗವನ್ನು
[ಬಿಪ್ಪಣಿ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾದಂತೆ] ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳುತ್ತೇನೆ.

ಈ ವಿರೋಧಾದಿಗಳು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ- ೧] ಕಥಾ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟುವಂ-
ತಹವು. ಹಾಗೂ ೨] ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿರತಕ್ಕವು.

‘ಕಥಾ’ ಎಂದರೇನು ? ಸಮಯ ಬಂಧ, ಪ್ರಶ್ನೆ, ಸ್ವಪಕ್ಷಸಾಧನೆ, ಹಾಗೂ ಪರಪಕ್ಷ
ದೂಷಣೆ, ಇವುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ವಚನವೇ ‘ಕಥಾ’ [ಇಲ್ಲಿ ಸಮಯಬಂಧವೆಂದರೆ, ಅ-
ವರವರ ಸಿದ್ಧಾಂತದಂತೆ ಅವಯವ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ವಾದಿ-ಪ್ರತಿವಾ-
ದಿಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ ನಿಯಮವು]

ಇಂತಹ ಕಥಾಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವಿಸುವ ದೋಷಗಳು ಯಾವವೆಂದರೆ—

i] ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧವು ii] ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ಅಸಂಗತಿ iii] ಪತಿಜ್ಞಾ ನ್ಯೂನತಾ
ಹಾಗೂ iv] ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ಅಧಿಕೃತ ಎಂದು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ. ಇವು ಸಮಯ ಬಂಧ-
ದಿಂದ ಕೂಡಿದ ‘ಕಥಾ’ ದಲ್ಲಿ ಬರತಕ್ಕ ಸಾಧಾರಣ ದೋಷಗಳು.

೨] ಇನ್ನು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ದೋಷಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ- i] ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ
ವಿರೋಧ ii] ಹೇತು ವಿರೋಧ ಹಾಗೂ iii] ದೃಷ್ಟಾಂತ ವಿರೋಧ. ಇಲ್ಲಿ ‘ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ’
ಪದದಿಂದ ಉಪಲಕ್ಷ್ಯವಾಗಿ ಪಕ್ಷ ವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಹೇತುಪದೇನ ಲಿಙ್ಗಾನ್ವ, ದೃಷ್ಟಾಂತಪದೇನೋದಾಹರಣಮಪಿ, ವಿರೋಧಸ್ಯೋಭಯದೂಷಣತ್ವಾತ್
 ಅತ್ರ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಿರೋಧೋ ನಾಮ--ಪ್ರತಿಜ್ಞಾತಾರ್ಥಪ್ರತಿರ್ಘ್ನಾಸಮ್ಭವಾಃ ।
 ನನು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಿರೋಧಾದಯಃ ಕಥಮನುಮಾನನಿಷ್ಠಾ ಇತಿ चेದ್ವಚ್ಯತೇ--ಪ್ರತಿ-
 ಜ್ಞಾಹೇತುಃಪ್ರತಿಜ್ಞಾಂತವಿರೋಧಾದಿನಾಮ್, ಅನುಮಾನತ್ವಾಭಿಮತನಿಷ್ಠತ್ವಾಭಾವೇಽಪಿ ಅ-
 ನುಮಾನಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿಘಟಕತ್ವಾತ್ ಅನುಮಾನದೋಷತ್ವಂ ಬೋಧ್ಯಮ್ ।

ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಿರೋಧೋ ದ್ವಿವಿಧಃ - ೧) ಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧಃ ೨) ಸ್ವವಚನವಿ-
 ರೋಧಶ್ಚಛತಿ ।

೧) ಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧೋಽಪಿ ದ್ವಿವಿಧಃ - ೧) ಪ್ರಬಲ ಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧಃ ೨) ಸಮ-
 ಬಲಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧಶ್ಚ । ಹೀನಬಲವಿರೋಧೋಽಪಿ ಕುತೋ ನೋಕ್ತ ಇತಿ ಚೇನ್
 ಹೀನಬಲಸ್ಯ ಪ್ರಬಲೇನೈವ ಬಾಧಿತಸ್ಯಾಕಿಂಚಿತ್ತಕರತ್ವಾತ್ ತದ್ವಿರೋಧೋ ನೋಕ್ತಃ ।

ಅದರಂತೆ 'ಹೇತು' ಪದದಿಂದ ಲಿಂಗವನ್ನು, 'ದೃಷ್ಟಾಂತ' ಪದದಿಂದ ಉದಾಹರಣೆಯನ್ನು
 ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ, ವಿರೋಧವು ಏಕರೂಪದ ದೋಷವೇ ಆಗಿದೆ. (ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ
 ವಿರೋಧವಾದಲ್ಲಿ ಸಕ್ಷವೂ ದೋಷವುಳ್ಳದ್ದಾಯಿತೆಂದು ಭಾವವು)

ಈ ಮೂರರಲ್ಲಿ 'ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧ' ವೆಂದರೆ- ಪ್ರತಿಜ್ಞಾತವಾದ ಅರ್ಥಕ್ಕೆ ಪ್ರ-
 ತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯಾಗುವುದು. ಶಂಕಾ-ವ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಲಿಂಗವು ಅನುಮಾನವೆಂದ ಮೇಲೆ
 ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧಾದಿಗಳು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಬರುತ್ತವೆ ? ಎಂದು ಶಂಕಾ ಬಂದರೆ
 ಅದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನ ಹೀಗೆ- ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ, ಹೇತು, ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳ ವಿರೋಧಾದಿ ದೋಷಗಳು
 [ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಿ] ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ [ವ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಿಂಗದಲ್ಲಿ] ಇಲ್ಲದೇ ಹೋದರೂ,
 ಅನುಮಾನದ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಕಡೆಸುವದರಿಂದ [ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಸಮುಚ್ಚಿತದೇಶ-
 ವೃತ್ತಿತ್ವವೆಂಬ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕುವದರಿಂದ] ಅನುಮಾನ ದೋಷ-
 ಳಾಗುತ್ತವೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವು- i] ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧವು ಹಾಗೂ
 ii] ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧವು.

i] ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧವೂ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಾದುದು. ಅ] ಪ್ರಬಲ ಪ್ರಮಾಣ
 ವಿರೋಧವು ಆ] ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧವು. ಹೀನಬಲ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ವಿ-
 ರೋಧದಲ್ಲಿ ಗಣಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, ಹೀನಬಲ ಪ್ರಮಾಣವು ಪ್ರಬಲ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ
 ಬಾಧಿತವಾಗುವದರಿಂದ, ನಿರಸಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದು ವಿರೋಧದಲ್ಲಿ ಸರಿಗಣಿಸಿಲ್ಲ.

ನನು ಪ್ರಾಮಾण्याತಿರಿಕಿತಂ ಕಿಂ ಬಲವತ್ತ್ವಂ ಇತ್ಯತಸ್ತದ್ವಿಬಜ್ಯ ನಿರೂ-
ಪ್ಯತೇ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಂ ದ್ವಿವಿಧಂ - ೧) ಬಹುತ್ವೇನ ೨ - ಸ್ವಾಭಾವಿಕತ್ವೇನ ಚ,
ಸ್ವಾಭಾವಿಕತ್ವಂ ಉಪಜೀವ್ಯತ್ವಂ ನಿರವಕಾಶತ್ವಂ ಚೇತಿ, ತತ್ರ ನಿರವಕಾ-
ಶತ್ವಂ ಚ ವಿಷಯಾಂತರಪರತಯಾ ನೇತುಮಶಕ್ಯತ್ವಂ, ಉಪಜೀವ್ಯತ್ವಂ ಚ -
ಯೇನ ವಿನಾ ಯಸ್ಯೋದಯೋ ನಾಸ್ತಿ ತತ್ತಸ್ಯೋಪಜೀವ್ಯಂ ತತ್ರೋಪಜೀವ್ಯತ್ವಮಸ್ತೀತಿ
ಧ್ಯೇಯಂ । ಉತೌ ಪ್ರಬಲಪ್ರಮಾಣ-ಸಮಬಲಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧೌ ಪ್ರತ್ಯೇಕಂ ತ್ರಿವಿಧೌ,
ತಥಾಹಿ - ೧. ಪ್ರಬಲಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಿರೋಧಃ ೨. ಪ್ರಬಲಾನು ಮಾನವಿರೋಧಃ
೩. ಪ್ರಬಲಾಗಮವಿರೋಧೇತಿ । ೧. ಸಮಬಲಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಿರೋಧಃ ೨. ಸಮಬ-
ಲಾನುಮಾನವಿರೋಧಃ ೩. ಸಮಬಲಾಗಮವಿರೋಧೇತಿ ।

ಶಂಕಾ- ಪ್ರಮಾಣ್ಯ ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ಬಲವತ್ತವು ಯಾವುದು ? ಎಂಬ ಸಂಶಯ
ಬಂದರೆ, ಆ 'ಪ್ರಾಬಲ್ಯ' ವನ್ನು ವಿಭಾಗಿಸಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಬಲ್ಯವು ಎರಡು
ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ. ಅ] ಬಹುತ್ವದಿಂದ ಬರುವ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವು ಹಾಗೂ ಆ] ಸ್ವಾಭಾವಿಕತೆ-
ಯಿಂದ ಬರುವ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವು. ಈ ಸ್ವಾಭಾವಿಕತೆಯು ಉಪಜೀವ್ಯವು ಹಾಗೂ ನಿರವಕಾ-
ಶವು ಎಂದು ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿದೆ. ನಿರವಕಾಶವೆಂದರೆ- ಅನ್ಯಾರ್ಥ ಸರವಾಗಿ ಹೇಳಲು
ಬರದಿರುವುದು. [ಒಂದು ವಾಕ್ಯಕ್ಕೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ಅರ್ಥ
ಹೇಳಲು ಬಾರದಿರುವದೇ ನಿರವಕಾಶ ಅರ್ಥವು]

ಆ] ಉಪಜೀವ್ಯವೆಂದರೆ- ಯಾವುದಿಲ್ಲದೇ ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನ ಉತ್ಪತ್ತಿಯೇ
ಆಗುವದಿಲ್ಲವೋ, ಆ ವಸ್ತುವಿಗೆ, ಅದು ಉಪಜೀವ್ಯವು. [ವಿವರಣೆ: ಉದಾಹರಣೆಗೆ
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಹೊರತಾಗಿ ಧೂಮಾನುಮಾನವು ಉದಯವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಈ ಧೂಮಾ-
ನುಮಾನಕ್ಕೆ ಧೂಮ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಉಪಜೀವ್ಯವು. ಹೀಗೆ ನಿರವಕಾಶತೆ ಇಲ್ಲವೇ ಉಪ-
ಜೀವ್ಯತೆಯುಳ್ಳ ಸ್ವಾಭಾವಿಕತೆ, ಹಾಗೂ ಬಹುತ್ವಗಳಿಂದ ಬರುವ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವು, ಪ್ರಾ-
ಮಾಣ್ಯದ ಹೊರತಾಗಿ ಬರುವದು]

ಅ] ಪ್ರಬಲ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧವು ಹಾಗೂ ಆ] ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋ-
ಧವು. ಒಂದೊಂದು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿವೆ.

೧] ಪ್ರಬಲ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ವಿರೋಧ ಅ] ಪ್ರಬಲ ಅನುಮಾನ ವಿರೋಧವು ಹಾಗೂ
೨] ಪ್ರಬಲ ಆಗಮ ವಿರೋಧ. ಅದರಂತೆ- ೧] ಸಮಬಲ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ವಿರೋಧ, ೨] ಸ-
ಮಬಲ ಅನುಮಾನ ವಿರೋಧ ಹಾಗೂ ೩] ಸಮಬಲ ಆಗಮ ವಿರೋಧ.

೨) ಸಮಬಲವಿರೋಧೋಽಪಿ ದ್ವಿವಿಧಃ - ೧. ತೇನೇವಾನುಮಾನೇನ (ವಾದಿ-ಪ್ರಯುಕ್ತ) ಹೇತುನೈವ ೨. ಅನುಮಾನಾಂತರೇಣ ಚೇತಿ ।

೨) ತತ್ರಸ್ವವಚನವಿರೋಧೋಽಪಿ ದ್ವಿವಿಧಃ - ೧) ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತಃ ೨) ಜಾತಿಶ್ಚೇತಿ । ೧) ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತಸ್ತು - ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯಾಂಗೀಕೃತಸಿದ್ಧಾಂತವಿರುದ್ಧಾಂಗೀಕಾರಃ, ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯವಚನಸ್ಯಾಪಿ ಸ್ವಯಮಂಗೀಕೃತತ್ವೇನ ಸ್ವವಚನತ್ವಾತ್ ।

೨) ಸ್ವವಚನ ಏವ ವ್ಯಾಹತಿಃ ಜಾತಿಃ - ಸಾ ತ್ರಿವಿಧಾ - ೧ ಏಕ-ಕರ್ತೃಕವಾಕ್ಯೇ ಪದಯೋಃ ಅವಾಂತರವಾಕ್ಯಯೋರ್ವಾ ಮಿಥೋ ವ್ಯಾಘಾತಃ, ೨ ಸ್ವ-ಕ್ರಿಯಾವಿರೋಧಃ, ೩ ಸ್ವನ್ಯಾಯವಿರೋಧಶ್ಚೇತಿ ।

೧ ಏಕಕರ್ತೃಕವಾಕ್ಯೇ ಪದಾಯೋರ್ವಾ ಅವಾಂತರವಾಕ್ಯಯೋರ್ವಾ ಮಿಥೋ ವಿ-ರೋಧೋ ನಾಮ - ಸ್ವಘಟಕಪದಪ್ರತಿಪಾದಾರ್ಥವಿರುದ್ಧಾರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದಕಪದಘಟಿತವಾ-ಕ್ಯತ್ವಂ, ಏತಚ್ಚ ಪದಯೋರ್ವಿರೋಧಲಕ್ಷಣಂ, ಏವಮೇವ ವಾಕ್ಯಯोरಪಿ ವಿರೋ-ಧೋ ಜ್ಞೇಯಃ ।

೨] ಸಮಬಲ ವಿರೋಧ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಿವೇ- i) ವಾದಿ ಹೇಳುವ ಅನುಮಾನ ದಿಂದ ಹಾಗೂ ii) ಅನುಮಾನಾಂತರ [ಹೇತುತರ] ದಿಂದ.

೨] ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧದಲ್ಲಿಯ ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧವೂ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ. i) ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತ ಹಾಗೂ ii) ಜಾತಿ ಎಂದು.

i) ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತವೆಂದರೆ- ತಮ್ಮ ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ಅಂಗೀಕೃತವಾದ ಸಿ-ದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡುವುದು. ಏಕೆಂದರೆ, ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯರ ವಚನವನ್ನು ತಾನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಅದು ಸ್ವವಚನವೇ ಆಗುವುದು.

ii) ಸ್ವವಚನದಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಾಹತಿಯೇ [ವಿರುದ್ಧಾರ್ಥವೇ] ಜಾತಿಯು. ಈ ಜಾತಿಯು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ- ಅ) ಒಬ್ಬನಿಂದ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದವರ ಪದಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರವಾಗಿ ವಿರೋಧ ಬಂದರೆ, ಅದು ಸ್ವವಚನ ವ್ಯಾಹತಿಯೇ ಜಾತಿಯು ಆ) ಸ್ವಕ್ರಿಯಾ ವಿರೋಧವು ಇ) ಸ್ವನ್ಯಾಯ ವಿರೋಧವು.

ಅ) ಏಕಕರ್ತೃಕವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಪದಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲವೇ ಅವಾಂತರ ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ವಿರೋಧವೆಂದರೆ- 'ಸ್ವವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಘಟಕವಾದ ಪದದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯವಾದ ಅರ್ಥಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಅರ್ಥ ಪ್ರತಿಪಾದಕ ಪದದಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಾಕ್ಯವು. ಇದು ಪದಗಳಿಗೆ ಇದ್ದ ಪರಸ್ಪರ ವಿರೋಧವು. ಇದರಂತೆ ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೂ ಪರಸ್ಪರ ವಿರೋಧವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು-

ಪದಾರ್ಥವಿರೋಧೋ ಯಥಾ - ಮೇ ಮಾತಾ ವಂಧ್ಯಾ, ಅತ್ರೋಕ್ತಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ - ಮೇ ಮಾತಾ ವಂಧ್ಯೇತಿ ವಾಕ್ಯೇ, ಸ್ವಘಟಕಪದಂ, ಮೇ ಮಾತೇತಿ ಪದಂ, ಪದಪ್ರತಿಪಾದಾರ್ಥಃ, ಮಾತೃರೂಪೋರ್ಥಃ, ತದ್ವಿರುದ್ಧಾರ್ಥಃ, ವಂಧ್ಯಾರೂಪೋರ್ಥಃ, ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದಕಪದಂ, ವಂಧ್ಯಾ ಇತಿ ಪದಂ, ತದ್ಘಟಿತವಾಕ್ಯಂ, ಮೇ ಮಾತಾ ವಂಧ್ಯಾ ಇತಿ ವಾಕ್ಯಂ, ತತ್ರ ವಾಕ್ಯತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ವಾಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ ಇತಿ ।

ವಾಕ್ಯಯೋವಿರೋಧೋ ಯಥಾ - ದ್ರವ್ಯಂ ಗುಣವ್ಯತಿರಿಶಕ್ತಂ ಅವ್ಯತಿರಿಶಕ್ತತ್ವಾದಿತಿ ।

೨ ಸ್ವಕ್ರಿಯಾವಿರೋಧೋ ನಾಮ, ಸ್ವವಚನಕ್ರಿಯಯಾ ವಿರೋಧಃ, ಯಥಾ - ಮೂಕೋಽಹ್ಮಿತಿ ವಾಕ್ಯಮ್ ।

೩ ಸ್ವನ್ಯಾಯವಿರೋಧೋ ನಾಮ - ಸ್ವವಚನನ್ಯಾಯೇನ ವಿರೋಧಃ, ಯಥಾ - ಮೇಯಂ ಮಾನಸಾಪೇಕ್ಷಂ ನ ಭವತೀತಿ

ಪದ ವಿರೋಧಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ- 'ನನ್ನ ತಾಯಿಯು ಬಂಜೆ' ಈ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. 'ಸ್ವ' ಎಂದರೆ 'ನನ್ನ ತಾಯಿ ಬಂಜೆ' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು. ಸ್ವಘಟಕ ಪದಗಳು 'ನನ್ನ ತಾಯಿ' ಎಂಬ ಪದಗಳು. ಈ ಪದಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ಅರ್ಥವು 'ತಾಯಿ' [ಮಾತೃತ್ವ] ಎಂಬ ಅರ್ಥವು. ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧ ಅರ್ಥವೆಂದರೆ 'ಬಂಜೆ' (ವಂಧ್ಯಾತ್ವ) ಈ ಅರ್ಥ ಹೇಳುವ ಪದ "ಬಂಜೆ" (ವಂಧ್ಯಾ) ಎಂಬ ಪದವು. ಇದರಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಾಕ್ಯವೆಂದರೆ 'ನನ್ನ ತಾಯಿ ಬಂಜೆ' (ಮೇಮಾತಾ ವಂಧ್ಯಾ) ಎಂಬವಾಕ್ಯವಾದುದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

೪) ಸ್ವಕರ್ತೃಕ ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೆ ವಿರೋಧ ಹೇಗೆಂದರೆ- 'ದ್ರವ್ಯವು ಗುಣದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಗುಣದಿಂದ ಅಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದರಿಂದ' ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ಹಾಗೂ ಹೇತುವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾಗ ವಾಕ್ಯ ವಿರೋಧವು ಬರುವದು. (ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯೂ ಸಮನ್ವಯ ಮಾಡಬೇಕು)

೫) ಸ್ವಕ್ರಿಯಾ ವಿರೋಧವೆಂದರೆ ಸ್ವವಚನ ಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ವಿರೋಧವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ 'ನಾನು ಮೂಕನು' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು ['ನಾನು' ಎಂಬ ಉಚ್ಚಾರಣೆ ರೂಪ ಕ್ರಿಯೆಯು ಮೂಕನಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಮೂಕನೆಂದು ಹೇಳುವದರಿಂದ ಮರಸ್ತರ ಆವನ ವಚನಕ್ಕೂ ಕ್ರಿಯೆಗೂ ವಿರೋಧವು]

ಈ) ಸ್ವನ್ಯಾಯ ವಿರೋಧವೆಂದರೆ ಸ್ವವಚನ ನ್ಯಾಯದಿಂದ ವಿರೋಧವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, 'ಪ್ರಮೇಯವು ಪ್ರಮಾಣವನ್ನೇ ಪ್ರೇಕ್ಷಿಸುವದಿಲ್ಲ' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಮೇಯ ಎಂಬ ಪದದಿಂದಲೇ ಪ್ರಮಾಣ ಸಾಕ್ಷೇಕ್ಷಿತವೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾದ ವೇ.ಲಿ.

ಜಾತಿಶಬ್ದೇ ನೋಕ್ತಾರ್ಥಃ ಕಥಂ ಭವತೀತಿ ಚೇದುಚ್ಯತೇ (ಜಸ್ಯ ಅತಿಃ ಜಾತಿಃ) ಜಸ್ಯ, ಸ್ವಾಖ್ಯಸ್ಯಾನ್ಯಸ್ಯ ವಾ ಜನಕಸ್ಯ, ಜ್ಞಾಪಕಸ್ಯ, ಅತಿಃ, ಅತ್ಯಯೋ ವಿರೋಧೋ ಜಾತಿಃ ತಥಾ ಚ ಜೇನ ಜನಕೇನ ಸ್ವಾಖ್ಯೇನ (ಸ್ವ-ವಚನೇನ) ಅನ್ಯೇನ ಸ್ವಕ್ರಿಯಾಸ್ವನ್ಯಾಯೇನ ವಾ ವಾಕ್ಯಸ್ಯ ಅತಿಃ, ವಿ-ರೋಧೋ ಜಾತಿಃ ।

ಇತಿ ಅನುಮಾನನಿಷೇಧೋಪಪತ್ತಿಃ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಿರೋಧನಿರೂಪಣಮ್ ।

೨) ಕ್ರಮಪ್ರಾಪ್ತೋ ಹೇತುವಿರೋಧಃ ಉಚ್ಯತೇ--

ಹೇತುವಿರೋಧೋ ದ್ವಿವಿಧಃ - ೧) ಅಸಿದ್ಧಿಃ ೨) ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ।

(೧) ಸಮುಚಿತಸ್ಥಲೇ ಲಿಂಗಸ್ಯಾಪ್ರಮಿತಿಃ, ಅಸಿದ್ಧಿಃ, ಸಮುಚಿತಸ್ಥಲಂ ನಾಮ ಯತ್ರ ಸ್ಥಲೇ ಲಿಂಗಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಪ್ರಮಿತಿರನುಮಿತಿಹೇತುಃ ತತ್ ಸಮುಚಿತಸ್ಥಲಂ ।

(೨) ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ತ್ರಿವಿಧಾ -

‘ಪ್ರಮಾಣ ಸಾಪೇಕ್ಷನಲ್ಲ’ ವೆಂದರೆ, ತನ್ನ ನ್ಯಾಯದಿಂದಲೇ ತನಗೆ ವಿರೋಧ ಬರುತ್ತದೆ. ‘ಜಾತಿ’ ಶಬ್ದದಿಂದ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಅರ್ಥವು ಹೇಗೆ ಬರುತ್ತದೆಂದರೆ, [ಜಸ್ಯ ಅತಿಃ ಜಾತಿಃ] ‘ಜಸ್ಯ’ ಎಂದರೆ ಸ್ವನಾಕೃತಿ ಇಲ್ಲವೇ ಅನ್ಯದರ ಜನಕದ ಅಥವಾ ಜ್ಞಾಪಕದ ‘ಅತಿಃ’ ಎಂದರೆ ವಿರೋಧವು. ಹಾಗೆಂದರೆ, ಸ್ವವಚನದಿಂದ, ಇಲ್ಲವೇ ‘ಅನ್ಯ’ ವೆಂದರೆ ಸ್ವಕ್ರಿಯಾ ಅಥವಾ ಸ್ವನ್ಯಾಯದಿಂದ, ಸ್ವನಾಕೃತಿಗೆ ವಿರೋಧವೇ “ಜಾತಿ” ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಇ) ಅನುಮಾನ ದೋಷಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಹೇತು ವಿರೋಧವು-

ಕ್ರಮಾನುಸಾರವಾಗಿ ಈಗ ‘ಹೇತು ವಿರೋಧ’ ವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗುವುದು. ಹೇತು ವಿರೋಧವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಿದೆ- ೧) ಅಸಿದ್ಧಿಯು ೨) ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. (ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲದೇ ವ್ಯಭಿಚಾರಿತವಾಗುವುದು)

೧) ತನಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ [ಸಮುಚಿತ] ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಹೇತುವಿನ ಜ್ಞಾನವಾಗದೇ ಇರುವದೇ ‘ಅಸಿದ್ಧಿ’ ಯು

‘ಸಮುಚಿತ ಸ್ಥಳ’ ವೆಂದರೆ ಯಾವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗ ಇರುವಿಕೆಯ ಜ್ಞಾನವು ಅನುಮಿತಿಗೆ ಕಾರಣವೋ ಅದು ಸಮುಚಿತ ಸ್ಥಳವು [ವಿವರಣೆ- ಲಿಂಗವು ಯಾವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿದ್ದುಕೊಂಡು ತನಗೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಸಾಧ್ಯದ ಪ್ರಮಿತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೋ ಆ ಸ್ಥಳವೇ ಸಮುಚಿತ ಸ್ಥಳವು]

೨) ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವಿದೆ-

೧ ಸಾಧ್ಯೇನ ತದಭಾವೇನ ಸಂಬಂಧಃ, ಯಥಾ ಪರ್ವತೋ ವನ್ಹಿಮಾನ್ ಪ್ರಮೇಯ-
ತ್ವಾತ್, ಅತ್ರ ಪ್ರಮೇಯತ್ವಸ್ಯ ಸಾಧ್ಯೇನ (ವನ್ಹಿತಾ) ತಥಾ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವೇನ
(ವನ್ಹ್ಯಭಾವೇನ) ಚ ಮಹಾನಸಹೃದಾದೌ ಕ್ರಮೇಣ ಸಮ್ಬಂಧೋಽಸ್ತಿ ।

೨. ಸಾಧ್ಯಸಂಬಂಧಾಭಾವೇ ಸತಿ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವೇನೈವ ಸಂಬಂಧಃ, ಯಥಾ-ಶಬ್ದೋ
ನಿತ್ಯಃ ಕೃತಕತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ ।

೩. ಉಭಯಸಂಬಂಧಾಭಾವಃ-ಸಾಧ್ಯವತಿ ಸಪಕ್ಷೇ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವತಿ ವಿಪಕ್ಷೇ
ಚಾರ್ತಮಾನಂ, ಪಕ್ಷಮಾತ್ರವೃತ್ತಿತಿ ಯಾವತ್, ಯಥಾ-ಸರ್ವಂ ಅಭಿಧೇಯಂ ಪ್ರಮೇ-
ಯತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ ಸರ್ವಸ್ಯಾಪಿ ಪಕ್ಷತ್ವೇನ ಅಯಂ ಹೇತುಃ ಉಭಯಸಂಬಂಧಾಭಾವವಾನ್
ಇತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಇತಿ ಅನುಮಾನನಿಷ್ಠದೋಷಮध्ये ಹೇತುವಿರೋಧಕಥನಮ್ ।

i] ಹೇತುವಿಗೆ ಸಾಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವೆಂದಿವು. ಇರುವ ಸಂಬಂಧ. ಉ-
ದಾಹರಣೆಗೆ- 'ಸರ್ವವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು. ಪ್ರಮೇಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ' ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ 'ಪ್ರ-
ಮೇಯತ್ವ' ಹೇತುವಿಗೆ, ಸಾಧ್ಯವಾದ "ಅಗ್ನಿ" ಯಿಂದಲೂ ಹಾಗೂ ಅದರ
ಅಭಾವ ಎಂದರೆ ಅಗ್ನಿ ಅಭಾವದಿಂದಲೂ 'ಮಹಾನಸ' ಹಾಗೂ [ಹೃದ] ಸರೋವರ-
ದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಸಂಬಂಧವಿರುತ್ತದೆ.

ii] ಸಾಧ್ಯ ಸಂಬಂಧಾಭಾವವಿದ್ದು, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವದಿಂದಲೇ ಸಂಬಂಧವಿರುವದು.
ಉದಾಹರಣೆಗೆ :-

'ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವು, ಕೃತಕತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ 'ಕೃ-
ತಕತ್ವ' ಹೇತುವಿಗೆ, ನಿತ್ಯತ್ವದ [ಸಾಧ್ಯದ] ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲ. ಅದರ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವದಿಂದ
[ಅನಿತ್ಯತ್ವದಿಂದ] ಲೇ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದ ಪ್ರಯುಕ್ತ, ಇದು [ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಕಾರದ]
ಅನ್ಯಾಪ್ತಿಯು.

iii] ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾಭಾವವು- ಸಾಧ್ಯವುಳ್ಳ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವುಳ್ಳ
ವಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಯೂ ಇರಲಾರದೇ, ಪಕ್ಷಮಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಹೇತು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ-
'ಸರ್ವವು ಅಭಿಧೇಯವು ಪ್ರಮೇಯತ್ವ ಇರುವದರಿಂದ' ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸರ್ವವೂ
ಪ್ರಮೇಯವಾದ್ದರಿಂದ, ಸಪಕ್ಷ-ವಿಪಕ್ಷಗಳು ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ ಕಾರಣ, ಪ್ರಮೇಯತ್ವ ಹೇತುವು
ಸಪಕ್ಷ-ವಿಪಕ್ಷ ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಬಾರದೇ ಕೇವಲ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿರುವದರಿಂದ, ಈ ಹೇತುವು
ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ಅನ್ಯಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ದೃಷ್ಟಾಂತವಿರೋಧೋಽಪಿ ದ್ವಿವಿಧಃ ೧.ಸಾಧ್ಯವೈಕಲ್ಯ ೨)ಸಾಧನವೈಕಲ್ಯಂ चेति ।

ನನು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಿರೋಧೇ ಯಥಾ ಸ್ವವಚನವಿರೋಧೋ ಗಣಿತಃ, ತಥಾ ಹೇ-
ತುದೃಷ್ಟಾಂತವಿರೋಧಯೋರಪಿ ಕುತಃ ಸ್ವವಚನವಿರೋಧೋ ನ ಗಣಿತಃ ಇತಿ चे-
ದ್ವುಚ್ಯತೇ - ಯದಪಿ ಪರ್ವತೋ ಅಗ್ನಿಮಾನ್ ಧೂಮವತ್ವೇ ಸತಿ ನಿರ್ಧೂಮವತ್ವಾನ್ ಮ
ಹಾನಸವದಿತ್ಯತ್ರ ಹೇತೌ ದೃಷ್ಟಾಂತೇ ಚ ಸ್ವವಚನವಿರೋಧೋಽಸ್ತಿ, ತಥಾಪಿ
ಸ್ವವಚನವಿರೋಧಸ್ಯ ಹೇತಾವಿಸಿದ್ಧ್ಯುನ್ನಾಯಕತ್ವಾನ್, ದೃಷ್ಟಾಂತೇ ಸಾಧನವೈಕಲ್ಯೋ-
ನ್ನಾಯಕತ್ವಾನ್ ಅಸಿದ್ಧ್ಯಾದಿಗ್ರಹಣೇನೈವ ಸ್ವವಚನವಿರೋಧೋಽಪಿ ಸಂಗೃಹೀತ-
ಪ್ರಾಪ್ತ ಇತಿ ನೋಕ್ತಃ, ಯದಪಿ “ಮೇ ಮಾತಾ ವಂಧ್ಯಾ ,,” ಇತಿ ಪ್ರ-
ತಿಜ್ಞಾಯಾಮಪಿ ಸ್ವವಚನವಿರೋಧೋ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಿರೋಧೇನೈವ ಸಂಗೃಹೀತ ಇತಿ
ನ ವಕನವ್ಯಃ, ತಥಾಪಿ ಸ್ವವಚನವಿರೋಧೇ ಸಾಪಸಿದ್ಧಾಂತ ಜಾತಿಭೇದೇನ ದ್ವಿ-
ವಿಧ್ಯಜ್ಞಾಪನಾರ್ಥ ತದಭಿಜ್ಞಾನಮಿತಿ ಜ್ಞಾತವ್ಯಮ್ ।

ಇತಿ ದೃಷ್ಟಾಂತವಿರೋಧಕಥನಮ್ ।

೫) ದೃಷ್ಟಾಂತ ವಿರೋಧವು.

ದೃಷ್ಟಾಂತ ವಿರೋಧವು ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿದೆ- ೧) ಸಾಧ್ಯ ವೈಕಲ್ಯ ಹಾಗೂ
ಸಾಧನವೈಕಲ್ಯ ಎಂದು.

ಶಂಕಾ- ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧವು ಹೇಗೆ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧದಲ್ಲಿ ಪರಿಗಣಿತವಾ-
ಯಿತೋ, ಹಾಗೆಯೇ (ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧವನ್ನು) ಹೇತು ಹಾಗೂ ದೃಷ್ಟಾಂತ ವಿ-
ರೋಧಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅಂತರ್ಭಾವ ಏಕೆ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ? ಎಂಬ ಶಂಕೆಗೆ ಉತ್ತರ ಹೀಗಿದೆ-
• ಸರ್ವತಃ ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ಧೂಮಾರೂಪವಾದುದರಿಂದ,
ಮಹಾನಸದಂತೆ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ, ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ದೃಷ್ಟಾಂತದಲ್ಲಿ,
ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧವಿದೆ. ಆದರೂ ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧವು ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು
ತಂದುಕೊಟ್ಟು, ತನ್ಮೂಲಕ ದೋಷವಾಗುತ್ತದೆ. ದೃಷ್ಟಾಂತದಲ್ಲಿ ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧವು
ಸಾಧನ ವೈಕಲ್ಯ ಮೂಲಕವಾಗಿಯೇ ಗ್ರಹಿತವಾಗುವದು. ಆದಕಾರಣ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ
ಹೇಳುವ ಕಾರಣವಿಲ್ಲ. ಒಂದು ವೇಳೆ ‘ನನ್ನ ತಾಯಿಯು ಬಂಜೆ’ ಎಂಬ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ
ವಚನದಲ್ಲಿ ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧವು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧವನ್ನು ಗ್ರಹಣ ಮಾಡುವ-
ದರಿಂದಲೇ ಸಂಗ್ರಹಿತವಾಗುವದರಿಂದ, ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧವನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ
ಹೇಳಬೇಕಾಗಿಲ್ಲವಾದರೂ, ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧದಲ್ಲಿ ‘ಅಪಮದ್ಧಾಂತ’ ಹಾಗೂ ‘ಜಾತಿ’
ಎಂಬ ಭೇದಗಳ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಲು, ಅದನ್ನು (ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋ-
ಧದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡದೇ) ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು

एवमसंगतिन्यूनाधिक्यान्यपि प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तसंबंधभेदेन प्रत्येकत्रिविधानि

तत्रासंगतिर्नाम आकांक्षाविरहः, यथा - अग्निमानित्युक्ते तरुशि-
लाद्यपि तत्रास्तीति प्रत्युक्तिः, असंगतिः, अनाकांक्षाभिधानात् ।
प्रतिज्ञाविरोधादीनामुदाहरणानि कानि, कथारूपसाधारणविरोधा-
दयः के इति जिज्ञासायां-एतेषामुदाहरणानि, परोदीरितनिग्रहस्था-
नानां विरोधासंगतिष्वंतर्भावप्रकाराश्च-पद्धत्यादौ विस्तरेणोक्ताः,
तत्रैव ते ज्ञातव्याः ।

ननु निग्रहस्थानानि कियंतीति जिज्ञासायां तानि निरूप्य-
न्ते-- १) विरोधः २) असंगतिः ३) न्यूनं ४) आधिक्यं ५)
संवादः ६) अनुक्तिरिति षडेव निग्रहस्थानानि ।

तत्र संवादानुक्तयोः स्वरूपं कथ्यते—

ಉ) ನಿಗ್ರಹಸ್ಥಾನ ವಿಭಗಪೂರ್ವಕ ಕಥಾ ಸ್ವರೂಪ ನಿರೂಪಣೆ-

೧) ಹೀಗೆಯೇ, ಅಸಂಗತಿ, ನ್ಯೂನ, ಅಧಿಕೃಗಳು, ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ, ಹೇತು, ದೃಷ್ಟಾಂ-
ತಗಳ ಸಂಬಂಧ ಭೇದದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮೂರು ಮೂರು ವಿಭಗಳಾಗಿವೆ. (ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ
ಅಸಂಗತಿ, ಪ್ರತಿಜ್ಞಾನ್ಯೂನ, ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ಅಧಿಕೃ ಹೀಗೆ) ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ
ಅಕಾಂಕ್ಷಾ ವಿರಹವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ- “ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು” ಎಂದು ಹೇಳಿ-
ದ್ದಾಗ್ಯೆ, ಅಲ್ಲಿ ಗಿಡ, ಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದವು ಇವಿಯೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ ಅಸಂಗತಿಯು-
ವಿಕಂಡರೆ, ಗಿಡ, ಕಲ್ಲು ಮೊದಲಾದವನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ಇಚ್ಛೆಯಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಹೇಳಿದರೆ,
[ಅನಾಕಾಂಕ್ಷಿತವಾದುದನ್ನು ಹೇಳಿದರೆ] ಅಸಂಗತಿಯಾಗುವದು.

೨] ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧಗಳಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಕಥಾಕೂಪದಲ್ಲಿ
ಬರುವ ಸಾಧಾರಣ ವಿರೋಧಾದಿಗಳ ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲಪೇಕ್ಷಿಸದಲ್ಲಿ, ಅವು-
ಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಪರಮ ಹೇಳಿದ ನಿಗ್ರಹ ಸ್ಥಾನಗಳು ವಿರೋಧ ಅಸಂಗತಿಗಳಲ್ಲೇ
ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುವ ಪ್ರಕಾರವನ್ನೂ, ಪ್ರಮಾಣ ಸದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿವಿತ್ತೃತವಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದರಿಂದ
ಅಲ್ಲಿಯೇ ನೋಡಿ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೩] ನಿಗ್ರಹ ಸ್ಥಾನಗಳು ಎಷ್ಟು ಪ್ರಕಾರವೆಂದು ಜಿಜ್ಞಾಸಾ ಬಂದರೆ, ಅವು ಹೀಗೆ
ನಿರೂಪಿತವಾಗಿವೆ- i] ವಿರೋಧ ii] ಅಸಂಗತಿ iii] ನ್ಯೂನ iv] ಅಧಿಕೃ v] ಸಂವಾದ
ಹಾಗೂ vi] ಅನುಕ್ತಿ ಹೀಗೆ ಆರು ನಿಗ್ರಹ ಸ್ಥಾನಗಳು.

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂವಾದ ಹಾಗೂ ಅನುಕ್ತಿಗಳ ಸ್ವರೂಪವು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

೧) ಸಂವಾದ:--ವಿಪ್ರತಿಪನ್ನಪ್ರಮೇಯಾಂಗೀಕಾರ: । ೨) ಪರಬೋಧನಾರ್ಥಸ್ಯಾವಶ್ಯಂ ವಕ್ತವ್ಯಸ್ಯಾವಚನಂ ಅನುವಿತ್ತ: :

ನಿಗ್ರಹಸ್ಯ ಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಂ ತು--ಕಥಾयां ಅಖಂಡಿತಾಹಂಕಾರೇಣ ವಾದಿನಾ ಪ್ರತಿವಾದಿನ: ಅಹಂಕಾರಖಂಡನಂ, ಪರಾಜಯೋ, ನಿಗ್ರಹ, ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ ।

ನಿಗ್ರಹಸ್ಥಾನಂ ತು--ಪರಾಜಯಾಪರನಾಮಕನಿಗ್ರಹೇತು: । ಕಥಾ ನಾಮಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ವತ್ಕರ್ತೃಕವಿಚಾರಗೋಚರವಾಕ್ಯಪ್ರಬಂಧ: ।

ಸಾ ತ್ರಿವಿಧಾ--೧) ವಾದ - ೨) ಜಲ್ಪ - ೩) ವಿತಂಡಾ ಭೇದಾತ್ ।

೧) ವಾದಕಥಾ--ತತ್ವಬುಭುತ್ಸುಕಥಾ ೨) ಜಲ್ಪಕಥಾ - ಸ್ವಪಕ್ಷಸಾಧನೋಪೇತವಿಜಿಗಿಷುಕಥಾ ೩) ವಿತಂಡಾಕಥಾ - ಸ್ವಪಕ್ಷಸಾಧನಹೀನವಿಜಿಗಿಷುಕಥಾ ।

v] ಸಂವಾದವೆಂದರೆ ವಿಪ್ರತಿಪನ್ನ ಪ್ರಮೇಯದ [ವಿರುದ್ಧ ಇಲ್ಲವೇ ಸಂಶಯವುಳ್ಳ ಪ್ರಮೇಯಗಳ] ಅಂಗೀಕಾರವು.

vi] ಅನುಕ್ರಿಯೆಂದರೆ, ಪರರಿಗೆ ಬೋಧವಾಗುವದರ ಸಲುವಾಗಿ ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಹೇಳತಕ್ಕದ್ದನ್ನು ಹೇಳದೇ ಇರುವದು.

೪] ನಿಗ್ರಹದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣ ಹೀಗಿದೆ- 'ಕಥಾದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಹಂಕಾರ ಖಂಡನವಾಗದೇ ಇದ್ದ ವಾದಿಯಿಂದ ಪ್ರತಿನಾದಿಯ ಅಹಂಕಾರ ಖಂಡನರೂಪ ಪರಾಜಯವೇ ನಿಗ್ರಹವು' ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

ನಿಗ್ರಹಸ್ಥಾನವೆಂದರೆ ಪ್ರತಿನಾದಿಯ ಪರಾಜಯ ಇಲ್ಲವೇ ನಿಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಯುಕ್ತಿಯು. [ಯಾವ ಯುಕ್ತಿಯಿಂದ ಪ್ರತಿನಾದಿಯ ನಿಗ್ರಹವಾಗುವದೋ ಅದೇ ನಿಗ್ರಹಸ್ಥಾನವು]

'ಕಥಾ' ಎಂದರೆ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಜ್ಞರು ಮಾಡುವ ವಿಚಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಾಕ್ಯ ಸಮೂಹವು. ಈ ಕಥಾ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ--

೧] ವಾದ ೨] ಜಲ್ಪ ಹಾಗೂ ೪] ವಿತಂಡ ಎಂಬ ಭೇದದಿಂದ ಮೂರು ವಿಧವಾಗಿದೆ.

೧] ವಾದ ಕಥಾ ಎಂದರೆ, ತತ್ವ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಮಾಡುವ ಪರಸ್ಪರ ವಾದವು.

೨] ಜಲ್ಪಕಥಾ ಎಂದರೆ, ಸ್ವಪಕ್ಷ ಸಾಧನದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಜಯ ಸಂಪಾದನೆಯೇ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವುಳ್ಳ ವಾದವು.

೩] ವಿತಂಡ ಕಥಾ ಎಂದರೆ, ಸ್ವಪಕ್ಷ ಸಾಧನ ಹೀನವಾದ ಜಯದಲ್ಲಿ ಇಚ್ಛೆಯುಳ್ಳ ಕಥಾ.

ಪೂರ್ವೋಕ್ತನಿಗ್ರಹಲಕ್ಷಣೇ ಅಹಂಕಾರಖಂಡನಂ ತು—ಸ್ವಸಿದ್ಧಾಂತಸಾಧನಂ ಪರ-
ಸಿದ್ಧಾಂತದ್ವರ್ಷಣಂ ಚ ಕರಿಷ್ಯಾಮಿತಿ ತಯೋರೈಃ ಸಂಕಲ್ಪಸ್ತಸ್ಯ ನಿವೃತ್ತಿಃ ।

ನಿಗ್ರಹಸ್ಥಾನಲಕ್ಷಣಾಂತರಂ ತು—ಪರೋಕ್ತಸ್ವವಕ್ತವ್ಯಯೋರಜ್ಞಾನಂ, ವಿಪರಿ-
ತಜ್ಞಾನಂ ವಾ ನಿಗ್ರಹಃ, ತದ್ಜ್ಞಾಪಕಂ ನಿಗ್ರಹಸ್ಥಾನಂ, ತಥಾ ಚ ತತ್ವಾಪ್ರ-
ತಿಪತ್ತಿಲಿಂಗಂ (ಲಿಂಗಂ ನಾಮ ಜ್ಞಾಪಕಂ) ನಿಗ್ರಹಸ್ಥಾನಂ । ತತ್ರ ತತ್ವಾಪ್ರ-
ತಿಪತ್ತಿಶ್ಚ ದ್ವಿವಿಧಾ—೧) ಅಜ್ಞಾನರೂಪಾಪ್ರತಿಪತ್ತಿಃ ೨) ವಿಪರಿತ--
ಜ್ಞಾನರೂಪಾವಿಪ್ರತಿಪತ್ತಿಶ್ಚ ಜೇಯಾ ।

ಇತಿ ನಿಗ್ರಹಸ್ಥಾನವಿಭಾಗಪೂರ್ವಕಕಥಾಸ್ವರೂಪನಿರೂಪಣಮ್ ।

ಇತಿಉಪಪತ್ತಿದೋಷವಿಚಾರಪ್ರಕರಣಮ್ ।

ಅಥ ಹೇತ್ವಾಭಾಸಪ್ರಕರಣಮ್ ।

ಪರೋದೀರಿತಹೇತ್ವಾಭಾಸಾನಾಂ ಸ್ವೋಕ್ತಾನುಮಾನದೋಷೇಷ್ವಂತರ್ಭಾವಿಕಥನಾಯ ಹೇ-
ತ್ವಾಭಾಸಲಕ್ಷಣಂ ವಕ್ತುಮುಪಕ್ರಮ್ಯತೇ--

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ನಿಗ್ರಹ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಬಂದ 'ಅಹಂಕಾರಖಂಡನೆ' ಎಂದರೆ,
'ದೃಷ್ಟಾಂತ ಸಮರ್ಥನೆ ಹಾಗೂ ಪರಸಿದ್ಧಾಂತ ದೂಷಣೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೇನೆ'
ಎಂಬ ಪರಸ್ಪರರಲ್ಲಿರುವ ಸಂಕಲ್ಪವನ್ನು ನಿವೃತ್ತಿಗೊಳಿಸುವದು. ನಿಗ್ರಹಸ್ಥಾನದ ಬೇರೆ
ಲಕ್ಷಣವು ಹೀಗಿದೆ- ಪ್ರತಿನಾದಿಯು ಹೇಳಿದುದರ ಹಾಗೂ ತಾನು ಹೇಳಬೇಕಾದುದರ
ಅಜ್ಞಾನ ಅಥವಾ ವಿಸರೀತ ಜ್ಞಾನವು ನಿಗ್ರಹವು. ಇದನ್ನು ತಿಳಿಸುವದೇ ನಿಗ್ರಹ
ಸ್ಥಾನವು. ತಥಾಚ ತತ್ವದ ಜ್ಞಾನವು ಅಗಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸುವ ಲಿಂಗವು ಎಂದರೆ
ಜ್ಞಾಪಕವು ನಿಗ್ರಹಸ್ಥಾನವು. ಇಲ್ಲಿ ತತ್ವದ ಜ್ಞಾನವಾಗದೇ ಇರುವದು [ಅಪ್ರತಿಷ-
ತ್ತಿಯು] ಎಂಬುದು ವಿಧ- i] ಅಜ್ಞಾನರೂಪವಾದುದು [ಅಪ್ರತಿಷತ್ತಿ] ಹಾಗೂ ii] ವಿಪ-
ರಿತ ಜ್ಞಾನರೂಪವಾದುದು [ವಿಪ್ರತಿಷತ್ತಿಯು] ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಉಪಪತ್ತಿದೋಷ ವಿಚಾರ ಪ್ರಕರಣವು ಮುಗಿದುದು.

೫) ಹೇತ್ವಾಭಾಸ ಪ್ರಕರಣವು.

ಪರರಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟ ಹೇತ್ವಾಭಾಸಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಹೇಳಿದ ಅನುಮಾ-
ನ ದೋಷಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡುವದಕ್ಕಾಗಿ, ಹೇತ್ವಾಭಾಸದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು
ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ನಿದೋಷವಾದ ಹೇತುವಿಗೆ ಇರುವ ಅಂಗಗಳು ಐದು-

೧. ಪಕ್ಷಧರ್ಮತ್ವಂ ೨. ಸಪಕ್ಷೋ ಸತ್ತವಂ ೩. ವಿಪಕ್ಷಾನ್ವಾವೃತ್ತಿ: ೪. ಅಬಾಧಿತವಿಷಯತ್ವಂ ೫. ಅಸತ್ತಪ್ರತಿಪಕ್ಷತ್ವಂ चेति हेतोः पंच रूपाणि। तत्रान्वयव्यतिरेकिणः पंचापि विवक्षितानि, इतरयोस्तु चत्वारि, तथा हि--केवलान्वयिनो विपक्षाभावेन ततो व्यावृत्त्यभावात्, केवलव्यतिरेकिणः सपक्षाभावेन तत्र सत्त्वानुपपत्तेरिति ।

इदानीं हेत्वाभासलक्षणमुच्यते--त्रिविधेषु अनुमानेषु यत्र यावन्ति विवक्षितानि तेषु कतिपयसहिताः कतिपयरहिताः हेत्वाभासा इत्युच्यन्ते, तथा च यादृशहेतौ पंचानां मध्ये यावन्ति अपेक्षितानि तावद्रूपाभाववत्त्वं हेत्वाभासस्य लक्षणमिति पर्यवसितम् ।

तज्जरನೆಯಾಯಿಕರೀತ್ಯಾ ಗಣ್ಯತೆ--೧. ಅಸಿದ್ಧ - ೨. ವಿರುದ್ಧ - ೩. ಅನೇಕಾಂತಿಕ - ೪. ಅನಧ್ಯವಿಸಿತ ೫. ಕಾಲಾತ್ಯಯಾಪದಿಷ್ಟ - ೬. ಸತ್ತಪ್ರತಿಪಕ್ಷ - ೭, ಪ್ರಕರಣಸಮಾ: ।

೧) ಸಪಕ್ಷ ಧರ್ಮತಾ ೨] ಸಪಕ್ಷದಲ್ಲಿರುವಿಕೆ ೩] ವಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಲ್ಲದಿರುವಿಕೆ ೪] ಬಾಧೆ ದೋಷಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾಗದಿರುವುದು, ಹಾಗೂ ೫] ಸಪಕ್ಷವನ್ನು ಹೊಂದದೇ ಇರುವುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 'ಅನ್ವಯವ್ಯತಿರೇಕ' ರೂಪ ಹೇತುವಿಗೆ ಈ ಐದು ಅವಯವಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಉಳಿದವುಗಳಿಗೆ [ಕೇವಲಾನ್ವಯೀ ಹಾಗೂ ಕೇವಲ ವ್ಯತಿರೇಕಿ ಹೇತುಗಳಿಗೆ] ನಾಲ್ಕು ಅವಯವಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ. ಕೇವಲಾನ್ವಯೀ ಹೇತುವಿಗೆ ವಿಪಕ್ಷವಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ವಿಪಕ್ಷದಿಂದ ವ್ಯಾವೃತ್ತಿಯೂ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ 'ವಿಪಕ್ಷ-ವ್ಯಾವೃತ್ತಿ' ಎಂಬ ಅಂಗವಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ವ್ಯತಿರೇಕಿ ಹೇತುವಿಗೆ ಸಪಕ್ಷವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ 'ಸಪಕ್ಷದಲ್ಲಿರುವಿಕೆ' ಎಂಬ ಅಂಗವಿಲ್ಲ.

ಹೇತ್ವಾಭಾಸದ ಲಕ್ಷಣ- ಮೂರು ವಿಧ ಅನುಮಾನಗಳಲ್ಲಿ [ಕೇವಲ ಅನ್ವಯ ಹೇತುಕ, ಕೇವಲ ವ್ಯತಿರೇಕ ಹೇತುಕ ಹಾಗೂ ಅನ್ವಯ ವ್ಯತಿರೇಕ ಹೇತುಗಳಲ್ಲಿ] ಎಷ್ಟು ಅವಯವಗಳು ವಿವಕ್ಷಿತವಾಗಿಯೋ ಇವೆಲ್ಲ ಇರಲಾರದೇ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮಾತ್ರವಿದ್ದು ಕೆಲವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಹೇತ್ವಾಭಾಸಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ತಥಾಚಿ ಅನುಮಾನದ ಐದು ಅವಯವಗಳಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ಅಪೇಕ್ಷಿತಗಳೋ, ಎಷ್ಟು ಅವಯವಗಳ ಅಭಾವವು ಹೇತ್ವಾಭಾಸದ ಲಕ್ಷಣವು ಎಂದು ಅರ್ಥವು.

ಜರನ್ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುವಂತೆ ಹೇತ್ವಾಭಾಸಗಳು ಏಳು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿವೆ.

೧. ತತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ಯಸ್ಯ ಪಕ್ಷಧರ್ಮತ್ವಪ್ರಮಿತಿ: ಸಿದ್ಧಿಃ, ತದಭಾವೋಽಸಿ-
ದ್ಧಿಃ ತದ್ವಾನಸಿದ್ಧಿಃ । ಅಸಿದ್ಧಶ್ಚತುರ್ವಿಧಃ--೧) ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧ - ೨)
ಆಶ್ರಯಸಿದ್ಧ - ೩) ಪಕ್ಷಧರ್ಮತ್ವಾಸಿದ್ಧ - ೪) ಅಜ್ಞಾನಾಸಿದ್ಧಾಶ್ಚ ।

೧. ತತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧೋ ದ್ವಿವಿಧಃ--೧) ಸಾಧ್ಯಸಂಬಂಧರಹಿತಃ ೨)
ಸೋಪಾದಿಕಸಂಬಂಧಃचेति, ೧) ಆದ್ಯೋ ಯಥಾ--ಸರ್ವ ಕ್ಷಣಿಕಂ ಸತ್ತ್ವಾ-
ದिति, ಅಯಂ ಪ್ರಾಗುಕ್ತೇ अव्याप्तिरूपहेतुविरोधावांतरभेदे साध्यत-
ದಭಾವರೂಪೋಭಯಸಂಬಂಧಾಭಾವರೂಪೇಹ್ಯಂತರ್ಮವತಿ ।

೨) ದ್ವಿತೀಯೋ ಯಥಾ - ವೈಧಿ ಹಿಸಾ, ಪಾಪಸಾಧನಂ ಹಿಸಾತ್ವಾತ್ ಬ್ರ-
ಹ್ಮಹಿಸಾವತ್ । ಅತ್ರ ನಿಷಿದ್ಧತ್ವಮುಚ್ಚಿತಃ

೧) ಅಸಿದ್ಧ ೨) ವಿರುದ್ಧ ೩) ಅನೈಕಾಂತಿಕ ೪) ಅನಧ್ಯವನಿಸಿತ ೫) ಕಾಲಾತ್ಯಯಾಪ-
ದಿಷ್ಯ ೬) ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ ೭) ಪ್ರಕರಣ ಸಮ.

ಅಸಿದ್ಧ ಲಕ್ಷಣವು- ವ್ಯಾಪ್ಯವಾದ ಹೇತುವಿನ ಸತ್ತ್ವ ಧರ್ಮತಾಜ್ಞಾನವು ಸಿದ್ಧಿಯು.
ಅದರ ಅಭಾವವು ಅಸಿದ್ಧಿಯು. ಈ ಅಸಿದ್ಧಿ ದೋಷವುಳ್ಳದ್ದು ಅಸಿದ್ಧವು. ಈ 'ಅಸಿದ್ಧ'ವು
ನಾಲ್ಕು ವಿಧ- i] ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧ ii] ಅಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧ iii] ಸತ್ತ್ವಧರ್ಮತಾಸಿದ್ಧ ಹಾಗೂ
iv] ಅಜ್ಞಾನಾಸಿದ್ಧ.

i] ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ-

೧] ಸಾಧ್ಯ ಸಂಬಂಧರಹಿತವಾದ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧವು. ೨] ಸೋಪಾದಿಕ ಸಂಬಂಧ-
ವುಳ್ಳ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧವು.

೧] ಸಾಧ್ಯಸಂಬಂಧರಹಿತವಾದುದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ- 'ಸರ್ವವು, ಕ್ಷಣಿಕವು, ಅರ್ಥ-
ಶ್ರೇಯಾಕಾರಿಯಾಗಿರುವದರಿಂದ [ಅಸ್ತಿತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ] [ಇಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೂ ಕ್ಷಣ-
ಕತ್ವಕ್ಕೂ ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲ] ಈ 'ಅಸ್ತಿತ್ವ' ಹೇತುವು, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ರೂಪ ಹೇತುವಿರೋಧಗಳ ಅನಂತರಭೇದವಾದ ಸಾಧ್ಯ, ಸಾಧ್ಯಭಾವರೂಪ
ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾಭಾವರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ. ['ಸತ್ತ್ವ' ಹೇತುವಿಗೆ 'ಕ್ಷಣ-
ಕತ್ವ' ಸಾಧ್ಯಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲ. ಸಾಧ್ಯಭಾವದಿಂದಲೇ ಸಂಬಂಧವುಂಟು]

೨] ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧದ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಕಾರವಾದ ಸೋಪಾದಿಕ ಸಂಬಂಧಕ್ಕೆ
ಉದಾಹರಣೆಗೆ- 'ವೇದದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಹಿಂಸೆಯು, ಪಾಪಸಾಧನವು- ಹಿಂಸೆಯಾಗಿದ್ದರಿಂದ,
ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಹಿಂಸೆಯಂತೆ', ಎಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ನಿಸಿದ್ಧತ್ವವು ಉಪಾಧಿಯು.

ಹಿಂಸಾತ್ವಪಾಪಸಾಧನತ್ವಯೋ: ಸಂಬಂಧೇ ನಿಷಿಧ್ವತ್ವಸ್ಯ ಪ್ರಯೋಗಕತ್ವಾತ್

ಇದಾನಿಂ ಪ್ರಸಂಗವಶಾದುಪಾಧೇರ್ಲಕ್ಷಣಾದಿಕಂ ವಿस्तರಣೋಚ್ಯತೇ--

उपाधेर्लक्षणं तु - साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं, सा-
ध्यव्यापकत्वं च - साध्याधिकरणवृत्ति - अत्यंतभावाप्रतियोगित्वं,
प्रकृते निषिद्धत्वे लक्षणसमन्वयः - साध्यं पापसाधनत्वं, तद-
धिकरणं ब्रह्महिंसा तद्वृत्तिर्योऽत्यंतभावः घटात्यंतभावः, तत्प्र-
तियोगी घट अप्रतियोगि निषिद्धत्वं, तत्र साध्याधिकरणवृत्ति
- अत्यंतभावाप्रतियोगित्वस्य सत्त्वात् साध्यव्यापकत्वमस्ति, तथा
साधनाव्यापकत्वं नाम साधनाधिकरणवृत्ति - अत्यंतभावप्रतियो-
गित्वं, तद्यथा - साधनं हिंसात्वं तदधिकरणं वैधीहिंसा, तद्वृ-
त्त्यत्यंतभावः निषिद्धत्वात्यंतभावः तत्प्रतियोगि निषिद्धत्वमिति
तत्र साधनाव्यापकत्वं वर्तते इति निषिद्धत्वे लक्षणसमन्वयः ।

‘ಹಿಂಸಾ’ ಮತ್ತು ‘ಪಾಪಸಾಧನ’ ಗಳ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ‘ನಿಷಿಧ್ವತ್ವ’ ವು ಪ್ರಯೋಜನವು-
[ಹಿಂಸೆಯು ನಿಷಿಧ್ವನಾದ ಪ್ರಯುಕ್ತವೇ ಪಾಪಸಾಧನವಾಗುವದೆಂದು ಹೇಳಬೇಕೇ ಹೊರತು
‘ಹಿಂಸಾ’ ಮಾತ್ರದಿಂದಲ್ಲ. ‘ಹಿಂಸಾತ್ವ’ ಹೇತುವು ‘ನಿಷಿಧ್ವತ್ವ ಉಪಾಧಿಸಂಬಂಧವುಳ್ಳದ್ದು]
ಈಗ ಪ್ರಸಂಗಾನುಸಾರವಾಗಿ ‘ಉಪಾಧಿ’ಯ ಲಕ್ಷಣ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು
ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಉಪಾಧಿಯ ಲಕ್ಷಣವು- ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಸಾಧನಕ್ಕೆ ಅನ್ಯಾಪಕವಾದದ್ದು
ಉಪಾಧಿಯು. ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವೆಂದರೆ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ಯಾವುದು ಅಧಿಕರಣವೋ ಈ
ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿರತಕ್ಕ ಅತ್ಯಂತಾಭಾವಕ್ಕೆ ಅಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾಗಿದ್ದು ಎಂಬ ಅರ್ಥವು.
ಪ್ರಕೃತ ‘ನಿಷಿಧ್ವತ್ವ’ ಉಪಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವದು. ಸಾಧ್ಯವು ‘ಪಾ-
ಪಸಾಧನತ್ವವು’ ಇದಕ್ಕೆ ಅಧಿಕರಣವು ‘ಬ್ರಹ್ಮಹಿಂಸೆಯು’ ಇದರಲ್ಲಿರುವ ಅತ್ಯಂತಾಭಾವ-
ವೆಂದರೆ ಘಟ ಪಟದ ಅತ್ಯಂತಾಭಾವವು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾದುದು
‘ನಿಷಿಧ್ವತ್ವವು’ ಈ ನಿಷಿಧ್ವತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯಾಧಿಕರಣದಲ್ಲಿಯೆ ಅತ್ಯಂತಾಭಾವದ ಅಪ್ರ-
ತಿಯೋಗಿತ್ವ” ಧರ್ಮವಿದೆ. ಕಾರಣ ಈ ಉಪಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವು ಇದೆ.
ಅದರಂತೆ ಸಾಧನ ಅನ್ಯಾಪಕತ್ವವೂ ಇದೆ. ಸಾಧನ ಅನ್ಯಾಪಕತ್ವವೆಂದರೆ ಸಾಧನ-
ಾಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ಅತ್ಯಂತಾಭಾವಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾಗಿರುವದು. ಇಲ್ಲಿ
ಸಾಧನವು ಹಿಂಸಾತ್ವವು. ಇದಕ್ಕೆ ಅಧಿಕರಣವು “ವೈದಿಕ ಹಿಂಸೆಯು”

ಉಪಾಧಿಲಕ್ಷಣೇ ಸಾಧನಾವ್ಯಾಪಕತ್ವಮಿತ್ಯೇವಾಸ್ತು ಇನಿ ಚೇತ್ ಶಬ್ದೋ
ನಿತ್ಯಃ ಕೃತಕತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ ಘಟತ್ವಮುಪಾಧಿಃ ಸ್ಯಾತ್ ಕೃತಕತ್ವವತಿ ಶಬ್ದೇ
ಘಟತ್ವಸ್ಯಾಸತ್ತ್ವಾತ್ ಸಾಧನಾವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ, ತಥಾ ಚ, ಸಾಧನಾವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ
ಘಟತ್ವೇಽಸ್ತೀತಿ ಘಟತ್ವಮುಪಾಧಿಃ ಸ್ಯಾತ್ । ಅತಃ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ವಿಶೇ-
ಷಣಂ ದೇಯಂ, ಘಟತ್ವಸ್ಯ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವಾಭಾವಾತ್ (ಯತ್ರ ನಿತ್ಯತ್ವಂ ತ-
ತ್ರ ಘಟತ್ವಂ ನಾಸ್ತೀತಿ) ನೋಪಾಧಿತ್ವಂ । ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವಮುಪಾಧಿರಿತ್ಯೇ-
ವೋಕ್ತೇ - ಪರ್ವತೋ ವನ್ಹಿಮಾನ್ ಧೂಮಾದಿತ್ಯತ್ರ ದ್ರವ್ಯತ್ವಮುಪಾಧಿಃ ಸ್ಯಾತ್, ಯತ್ರ
ವನ್ಹಿಮತ್ವಂ ತತ್ರ ದ್ರವ್ಯತ್ವಂ ಯಥಾ ಮಹಾನಸ ಇತಿ ದ್ರವ್ಯತ್ವಸ್ಯ ಸಾಧ್ಯ-
ವ್ಯಾಪಕತ್ವಮಸ್ತಿ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಸಾಧನಾವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ,

ಇದರಲ್ಲಿಯು ಅತ್ಯಂತಾಭಾವವೆಂದರೆ 'ನಿಷಿದ್ಧತ್ವಾಭಾವವು' ಈ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋ-
ಗಿಯು 'ನಿಷಿದ್ಧತ್ವವು' ಹೀಗೆ ನಿಷಿದ್ಧತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಾಧನಾವ್ಯಾಪಕತ್ವವೂ ಉಂಟು.
'ನಿಷಿದ್ಧತ್ವ'ದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಉಪಾಧಿಯು ಲಕ್ಷಣದ ದಲಕೃತ್ಯವು. ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ "ಸಾಧನ ಅನ್ಯಾಪಕತ್ವ"
ಇಷ್ಟೇ ಇರಲಿ ಎಂದರೆ, ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವು ಕೃತಕತ್ವವುಳ್ಳದಾಗಿರುವದರಿಂದ ಎಂಬ ಅನು-
ಮಾನದಲ್ಲಿ, 'ಘಟತ್ವ'ವು ಉಪಾಧಿಯಾಗಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ, 'ಘಟತ್ವ'ಕ್ಕೆ
ಸಾಧನ ಅನ್ಯಾಪಕತ್ವವುಂಟು. ಮೇಲಿನ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ 'ಕೃತಕತ್ವ'ವು ಹೇತುವಿದ್ದು
ಪಕ್ಷನಾದ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿದೆ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಘಟತ್ವವಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ, ಘಟತ್ವಕ್ಕೆ ಸಾಧನಾ-
ಧಿಕರಣ ವೃತ್ತಿ ಅತ್ಯಂತಾಭಾವ ಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವವಿದೆ. ಸಾಧನಾಅನ್ಯಾಪಕತ್ವ ಬರು-
ವದರಿಂದ ಘಟತ್ವವು ಉಪಾಧಿಯು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು, 'ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವ'
ಎಂಬ ದಲವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು. ಘಟಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವಿಲ್ಲ. [ನಿತ್ಯತ್ವವಿದ್ದಲ್ಲಿ
ಘಟತ್ವವಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಘಟತ್ವಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವಿಲ್ಲ] ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ಉಪಾಧಿ-
ಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಇನ್ನು 'ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವು ಉಪಾಧಿಯು' ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ
ಮಾಡಿದರೆ, 'ಪರ್ವತವು ವನ್ಹಿಯುಳ್ಳದು, ಧೂಮ ಇರುವದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾ-
ನಕ್ಕೆ 'ದ್ರವ್ಯತ್ವವು' ಉಪಾಧಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ, ಎಲ್ಲಿ ವನ್ಹಿಮತ್ವ-
ವಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ದ್ರವ್ಯತ್ವವಿದೆ. ಹೀಗೆ [ಸಾಧ್ಯಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದದರಿಂದ]
ದ್ರವ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯ ವ್ಯಾಪಕತ್ವವಿದೆ.

ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು 'ಸಾಧನ ಅನ್ಯಾಪಕತ್ವ'ವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು.

ದ್ರವ್ಯತ್ವತ್ಯ ಸಾಧನವತಿ ಪಕ್ಷೇ (ಧೂಮವತ್ಪರ್ವತೇ ಸತ್ತ್ವಾತ್ ಸಾಧನವ್ಯಾಪ-
ಕತ್ವಮೇವ ವರ್ತತೇ ನ ತು ಸಾಧನಾವ್ಯಾಪಕತ್ವಮಿತಿ ದ್ರವ್ಯತ್ವಂ ನೋಪಾಧಿ-
ಭವತಿ, ತಥಾ ಚ ಉಪಾಧೇರ್ಲಕ್ಷಣಮುಕ್ತರಿತ್ಯಾ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವೇ ಸತಿ
ಸಾಧನಾವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಅತ್ರ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ಚತುರ್ವಿಧಂ--೧) ಶುದ್ಧಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ೨)
ಪಕ್ಷಧರ್ಮಾವಿಚ್ಛಿನ್ನಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ೩) ಸಾಧನಧರ್ಮಾವಿಚ್ಛಿನ್ನಸಾಧ್ಯವ್ಯಾ-
ಪಕತ್ವಂ ೪) ಉದಾಸೀನಧರ್ಮಾವಿಚ್ಛಿನ್ನಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ಚೇತಿ । ತದ್ವೇದಾ-
ದ್ಉಪಾಧೇರಪಿ ಚಾತುರ್ವಿಧ್ಯಂ, ತಥಾ ಹಿ--೧) ಆದೌ ಯಥಾ - ಪರ್ವತೋ ಧೂ-
ಮವಾನ್ ವಹೇರಿತ್ಯತ್ರ, ಆದ್ರೇಂದ್ರನಸಂಯೋಗಃ, ಅಯಂ ಶುದ್ಧಮಾಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕಃ ।

ದ್ರವ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವಿದ್ದರೂ, ಸಾಧನ ಅವ್ಯಾಪಕತ್ವವಿಲ್ಲ [ಎಂದರೆ ಸಾಧನ
ಇದ್ದಲ್ಲಿ ಉಪಾಧಿ ಇರಲಾರದು] ಏಕೆಂದರೆ ಸಾಧನವಾದ ಧೂಮವು ಪಕ್ಷವಾದ ಪರ್ವತ-
ದಲ್ಲಿದೆ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ದ್ರವ್ಯತ್ವ ಉಪಾಧಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. [ಧೂಮಕ್ಕೆ
ದ್ರವ್ಯತ್ವವು ವ್ಯಾಪಕವಾಯಿತೇ ಹೊರತು ಅವ್ಯಾಪಕವಾಗಲಿಲ್ಲ] 'ದ್ರವ್ಯತ್ವ' ಉಪಾ-
ಧಿಗೆ ಸಾಧನಅವ್ಯಾಪಕತ್ವ ಬರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ 'ಧೂಮ' ಹೇತುವಿಗೆ "ದ್ರವ್ಯತ್ವ"ವು
ಉಪಾಧಿಯಾಗಲಾರದು. 'ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ, ಸಾಧನಕ್ಕೆ ಅವ್ಯಾಪಕವಾದುದೇ
ಉಪಾಧಿಯು' ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಇಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ- ೧] ಶುದ್ಧ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕ-
ತ್ವವು ೨] ಪಕ್ಷಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವು. ೩] ಸಾಧನಧರ್ಮದಿಂದ
ಕೂಡಿದ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವು ೪] ಉದಾಸೀನ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾ-
ಪಕತ್ವವು. ಈ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರಗಳ ಭೇದದಿಂದ ಉಪಾಧಿಯೂ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾ-
ರವಾಗಿದೆ, ಅವುಗಳಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆ ಹೀಗಿದೆ-

೧] ಮೊದಲನೆಯದಾದ ಶುದ್ಧ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕ ಉಪಾಧಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆ- ಪರ್ವ-
ತವು ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದು, ವಹು ಇರುವದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ 'ಹಸಿಕಟ್ಟಿಗೆ
ಸಂಯೋಗವು' ಉಪಾಧಿಯು. ಇದು ಶುದ್ಧವಾದ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿದೆ. (ವಿವ-
ರಣೆ- ಸಾಧ್ಯ ಅಧಿಕರಣ ವೃತ್ತಿ ಅತ್ಯಂತ ಅಭಾವ ಅಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವವೇ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪ-
ಕತ್ವವು. ಇಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವು ಧೂಮವು, ಧೂಮಾಧಿಕರಣವು ಮಹಾನಸವು. ಅಲ್ಲಿ ಘಟ ಅತ್ಯಂ-
ತಾಭಾವವು. ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿ ಘಟವು. ಅಪ್ರತಿಯೋಗಿಯು ಹಸಿಕಟ್ಟಿಗೆ ಸಂಯೋಗ
[ಆದ್ರೇಂದ್ರನ ಸಂಯೋಗ] ಹಾಗೆಯೇ ಸಾಧನ ಅವ್ಯಾಪಕತ್ವವೂ ಈ ಉಪಾಧಿಗೆ ಇದೆ.

೨) ದ್ವಿತೀಯೋ ಯಥಾ ವಾಯುಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಪರ್ಶಾಶ್ರಯತ್ವಾದಿ-
ತ್ಯತ್ರ ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವಾವಚ್ಛಿನ್ನಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವವ್ಯಾಪಕೋಽಭ್ದೂತರೂಪವತ್ವಮುಪಾಧಿಃ, ಅ-
ತ್ರ ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವಂ ಪಕ್ಷಧರ್ಮಃ, ಅಭ್ದೂತರೂಪವತ್ವೋಪಾಧಿಃ ಕೇವಲಸಾಧ್ಯ-
ವ್ಯಾಪಕತ್ವಂ ನಾಸ್ತಿ, ಗುಣಾದೌ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಸದ್ಭಾವೇಽಪಿ, ಅಭ್ದೂತರೂಪವತ್ವಾ-
ಭವಾದ್ವ್ಯभिचारಃ, ಅತೌ ದ್ರವ್ಯತ್ವಾವಚ್ಛಿನ್ನೇತ್ಯುಕ್ತಂ, ತಥಾ ಚ, ಗು-
ಣಾದೌ ದ್ರವ್ಯತ್ವಾವಚ್ಛಿನ್ನಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಸ್ಯಾಸತ್ತ್ವಾತ್ ನ ವ್ಯभिचारಃ,

ಇಲ್ಲಿ ಸಾಧನವು 'ವಹ್ಮಯು'. ಅದಕ್ಕೆ ಅಧಿಕರಣವು ಕಾದ ಕಬ್ಬಿಣದಗುಂಡು ಇಲ್ಲಿ
ಹಸಿ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಸಂಯೋಗವಿಲ್ಲ.

ಸಾಧನವ್ಯಾಪಕವೆಂದರೆ. ಸಾಧನಾಧಿಕರಣವೃತ್ತಿ ಅತ್ಯಂತಾಭಾವ ಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವವು
ಇದು ಅಲ್ಲಿ ಅದೆ.

೨] ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯು- ನಾಯುವು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ
ಸ್ಪರ್ಶಕ್ಕೆ ಅಶ್ರಯವಾದುದರಿಂದ, ಎಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಬಹುದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಉದ್ಭೂತರೂಪ [ಪ್ರಕಟ] ರೂಪವು ಉಪಾಧಿಯು. ಇಲ್ಲಿ
ಬಹುದ್ರವ್ಯತ್ವವು, ಸಕ್ಷಧರ್ಮವು [ನಾಯುವು ಹೊರಗಿರುವ ದ್ರವ್ಯವಾಗಿದೆ] ಉದ್ಭೂತ
ರೂಪವೆಂಬ ಉಪಾಧಿಗೆ ಕೇವಲ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, ಗುಣ ಮೊದಲಾ-
ದವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಾದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವವಿದ್ದರೂ ಉದ್ಭೂತರೂಪವಿಲ್ಲ, ಅದುದರಿಂದ ವ್ಯಭಿ-
ಚಾರ ಬರುತ್ತದೆ. ರೂಪಾದಿ ಗುಣಗಳು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾದರೂ ಪ್ರಕಟವಾದ ರೂಪವುಳ್ಳವು-
ಗಳಾಗಿಲ್ಲ. ಅವು ದ್ರವ್ಯವನ್ನು ಅಶ್ರಯಿಸಿ ತೋರುವವಲ್ಲದೇ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾ-
ಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಕ್ಕೂ ಉದ್ಭೂತರೂಪಕ್ಕೂ, ವ್ಯಾಪ್ಯವ್ಯಾಪಕಭಾವ
ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವವು ವ್ಯಾಪಕಾಭಾವದ ವೃತ್ತಿ ವ್ಯಾಪ್ಯವಾಗುವದರಿಂದ ವ್ಯಭಿಚಾರವು,
ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕಾಭಾವವೆಂದರೆ, ಉದ್ಭೂತರೂಪಾಭಾವವು ಈ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದಕ್ಕೆ ಗುಣವು
ಇದರಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ಧರ್ಮವು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವವು. ಈ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವವು ವ್ಯಾಪ್ಯವಾದುದರಿಂದ
ವ್ಯಭಿಚಾರವಾಗುವದೆಂಬ ಭಾವವು.

ಈ ವ್ಯಭಿಚಾರ ದೋಷ ಪರಿಹರಿಸಲು ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಎಂಬ ವಿಶೇಷ-
ಣವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಕ್ಕೆ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಗುಣಾದಿಗಳಲ್ಲಿ, ಉದ್ಭೂತರೂಪ
ಹೇಗಿಲ್ಲವೋ ಅದರಂತೆ ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ವ್ಯಭಿಚಾರ
ದೋಷ ಬರಲಾರದು.

घटादौ द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वेन तत्र उद्भूतरूपवत्त्व-
स्यापि विद्यमानत्वेन साध्यव्यापकताऽस्तीति, तथापि आत्मनि
द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वसद्भावेऽपि उद्भूतरूपवत्त्वं नास्तीति न-
साध्यव्यापकता, अतो बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नेति प्रत्यक्षत्वविशेषणं दे-
यं, तथा च, आत्मनि बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्याभावान्न-
व्यभिचारः, अयं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः (बहिर्द्र-
व्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकोद्भूतरूपवत्त्वमूपाधिरिति) ।

(३) तृतीयो यथा-गर्भस्थः श्यामो भवितुमर्हति मैत्रीतन-
यत्वात् इत्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिः, केवलशाकपाकजत्वस्य सा-
ध्यव्यापकता नास्ति,

ಘಟಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವವಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಉದ್ಭೂತರೂಪವೂ ಇದೆ. ಹೀಗೆ ಘಟಾದಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಉದ್ಭೂತರೂಪವು ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಕ್ಕೆ [ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿದೆ ಕಾರಣ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತಾ ಬಂದಿತು. ಆದರೆ ಆತ್ಮನಲ್ಲಿ ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವವಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಿ ಉದ್ಭೂತರೂಪವಿಲ್ಲ [ಆತನು ನಾನು ಎಂಬ ಸಾಕ್ಷೀ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಕ್ಕೆ ಗೋಚರನೇ ಹೊರತು ಅವನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ರೂಪವಿಲ್ಲ) ಆದುದರಿಂದ ಮತ್ತೆ ವ್ಯಾಪಕಾಘಾತವದ್ವೈತಿ ವ್ಯಾಪ್ಯವಾಗುವದರಿಂದ ವ್ಯಭಿಚಾರ ಬಂದು ಉದ್ಭೂತರೂಪವತ್ವಕ್ಕೂ ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಕ್ಕೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತಾ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಈ ಆಕ್ಷೇಪವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ದ್ರವ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ಬಹು: [ಹೊರಗೆ] ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಈಗ ಆತ್ಮನಲ್ಲಿ ಬಹುದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ವ್ಯಭಿಚಾರ ದೋಷ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಕೃತ ಎಲ್ಲಿ [ಘಟಾದಿಗಳಲ್ಲಿ] ಬಹುದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವವಿದೆಯೋ ಅಲ್ಲಿ ಉದ್ಭೂತರೂಪವತ್ವ ಉಪಾಧಿ ಇದೆ ಕಾರಣ ಉದ್ಭೂತರೂಪವೆಂಬ ಉಪಾಧಿಗೆ ಶುದ್ಧ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸಕ್ಷಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವಿದೆ.

೩] ಮೂರನೆಯ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ:- (ಅಂದರೆ ಸಾಧನ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕ ಉಪಾಧಿಗೆ ಉದಾ:) ಗರ್ಭದಲ್ಲಿರುವ ಶಿಶು, ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದವನಾಗಬಹುದು, ಮೈತ್ರೀಯಂಜನಳ ಮಗನಾದ್ದರಿಂದ, ಈ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ 'ಶಾಕಾಹಾರ ತಿನ್ನುವವಳಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ್ದು' (ಶಾಕಸಾರ್ವಜತ್ಯ) ಉಪಾಧಿಯು,

ಛಟಾದೌ ಷ್ಯಾಮತ್ವಸದ್ಭಾವೇಽಪಿ ಶಾಕಪಾಕ - ಜತ್ವಾಭಾವಾತ್, ಅತೌ ಮೈತ್ರಿತನಯತ್ವಾವಚ್ಛಿನ್ನೇತ್ಯುಕ್ತಂ, ತಥಾ ಚ ಛಟೇ ಮೈತ್ರಿತನಯತ್ವಾವಚ್ಛಿ-
ನ್ನಷ್ಯಾಮತ್ವಸ್ಯಾಭಾವಾನ್ನ ವ್ಯಭಿಚಾರಃ, ಅತ್ರ ಮೈತ್ರಿತನಯತ್ವಂ ಸಾಧನಧರ್ಮಃ,
ಎವಂ ಚಾಯಮುಪಾಧಿಃ ಸಾಧನಧರ್ಮಾವಚ್ಛಿನ್ನಸಾಧ್ಯ ವ್ಯಾಪಕೌ ಜ್ಞೇಯಃ ।

(೪) ಚತುर्थೌ ಯಥಾ-ಪರಮಾಣುರೂಪಂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ಪ್ರಮೇಯತ್ವಾದಿತೃತೃ ಬಹಿ-
ದ್ರವ್ಯತ್ವಾವಚ್ಛಿನ್ನಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವವ್ಯಾಪಕೌದ್ಭೂತರೂಪವತ್ವಮುಪಾಧಿಃ, उद्ಭೂतरू-
पवत्त्वस्य केवलसाध्यव्यापकता नास्ति, गुणादौ, तथा आत्मनि
च व्यभिचारात्, तद्वारणाय क्रमेण विशेषणं देयं, तथा च द्र-
व्यत्वविशेषणेन गुणादौ, बहिर्विशेषणेन च आत्मनि व्यभिचा-
राभावात् उद्भूतरूपवत्वोपाधेः तादृशसाध्यव्यापकताऽस्ति,

ಈ ಉಪಾಧಿಗೆ ಕೇವಲ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವವು ಇಲ್ಲ. ಘಟೆ ಮೊದಲಾದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಕಷ್ಟ-
ವರ್ಣವಿದೆ ಆದರೂ ಶಾಕಪಾಕದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಧರ್ಮವಿಲ್ಲ ಆದುದರಿಂದ ವ್ಯಭಿಚಾರ
ಬಿರುತ್ತದೆ. ಈ ವ್ಯಭಿಚಾರ ಪರಿಹರಿಸಲು, ಮೈತ್ರಿಯ ಮಗನಾಗಿರುವಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡು
ಎಂಬ ಸಾಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಷ್ಟವರ್ಣ ಉಳ್ಳದ್ದಕ್ಕೆ, ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಈಗ ಶಾಕಪಾಕ-
ಯಿಂದ ಜನಿಸಿದ್ದು ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣದಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡೇ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ (ಕಷ್ಟವರ್ಣ-
ವುಳ್ಳದ್ದಕ್ಕೆ) ಶಾಕಪಾಕಜತ್ವವು ವ್ಯಾಪಕವಾಗುವದರಿಂದ ಉಪಾಧಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ
ಮೈತ್ರೀತನಯತ್ವವೆಂಬುದು ಸಾಧನಧರ್ಮವು ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯ ಶಾಕಪಾಕಜತ್ವ
ಎಂಬ ಉಪಾಧಿಯು ಸಾಧನ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕವಾಗುವದೆಂದು
ಕೇಳಬೇಕು.

೪) ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ:- (ಉದಾಹರಣೆ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ
ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವಕ್ಕೆ) 'ಪರಮಾಣುರೂಪವು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು, ಪ್ರಮೇಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ'
ಎಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ 'ಬಹುದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ವ್ಯಾಪಕ ಉದ್ಭೂ-
ತರೂಪವತ್ವ'ವು ಉಪಾಧಿಯು. ಉದ್ಭೂತರೂಪವತ್ವಕ್ಕೆ ಕೇವಲ (ಶುದ್ಧ) ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾ-
ಪಕತ್ವವಿಲ್ಲ. ಗುಣದಲ್ಲಿ ವ್ಯಭಿಚಾರ ಬರುವದರಿಂದ, ಅದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು, ದ್ರವ್ಯತ್ವ-
ದಿಂದ ಕೂಡಿದ' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಆದರೂ 'ಆತ್ಮ' ನಲ್ಲಿ ಬರುವ
ವ್ಯಭಿಚಾರ ನಿವಾರಿಸಲು, 'ಬಹಿಃ' (ಹೊರಗಿನ) ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣವನ್ನು ದ್ರವ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ
ಕೊಡಬೇಕು. ಇದರಿಂದ 'ಗುಣ' ಹಾಗೂ 'ಆತ್ಮ' ಎರಡರಲ್ಲಿ ಬಂದ ವ್ಯಭಿಚಾರ ಪರಿ-
ಹಾರವಾಯಿತು. ಈಗ ಉದ್ಭೂತರೂಪವತ್ವ ಉಪಾಧಿಗೆ ಬಹುದ್ರವ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ

ಅತ್ರ ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವಂ ಉದಾಸೀನಧರ್ಮಃ, ಅಸ್ಯ ಪಕ್ಷಧರ್ಮತ್ವಾಭಾವಾತ್ ತಥಾ ಸಾ-
ಧನಧರ್ಮತ್ವಾಭಾವಾच्च, ತಥಾ ಚಾಯಮುಪಾಧಿಃ ಉದಾಸೀನಧರ್ಮಾವಿಚ್ಛಿನ್ನಸಾ-
ಧ್ಯವ್ಯಾಪಕೋ ಜ್ಞೇಯಃ ।

ಎವಂ ಚ ಉಕ್ತಪ್ರಕಾರಾನ್ಯತಮಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕತ್ವೇ ಸತಿ ಸಾಧನಾವ್ಯಾ-
ಪಕತ್ವಂ ಉಪಾಧೇರ್ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ ।

ನನು ಉಪಾಧೇರ್ದೋಷತ್ವಂ ಕಥಂ? ಇತಿ ಚೇದಿತ್ಯಂ - ಸಾಧ್ಯತದಭಾವಕೋಟಿ-
ಕವಿಪ್ರತಿಪತ್ತೇಃ ಪ್ರಾಕ್, ಅನುಮಾನಪ್ರಯೋಗಾತ್ಪೂರ್ವ (ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಣವೇಲಾ-
ಯಾ-ಮಿತಿ ಯಾವತ್) ವ್ಯಭಿಚಾರೋಪಾಯಕತ್ವೇನೇತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ । ಕಥಮಿತಿ ಜಿ-
ಜ್ಞಾಸಾಯಾಂ ಇತ್ಯಂ - ಯತ್ರ ಹಿಸಾತ್ವಂ ತತ್ರ ಪಾಪಸಾಧನತ್ವಮಿತಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ-
ಗ್ರಹಣವೇಲಾयां ನಿಷಿಫ್ಠತ್ವಮುಪಾಧಿಃ, ವ್ಯಭಿಚಾರಾನುಮಾಪಕಂ ಭವತಿ, ಹಿ-
ಸಾತ್ವಂ, (ಹೇತುಃ) (ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವದ್ವೃತ್ತಿ ಸಾಧ್ಯಂ ಪಾಪಸಾಧನತ್ವಂ ಸಾ-
ಧ್ಯಾಭಾವವತ್ ಪಾಪಸಾಧನತ್ವಾಭಾವವತ್, ವೈಧಿ ಹಿಸಾ ತದ್ವೃತ್ತಿಃ,

ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕತ್ವವೂ ಕೂಡುತ್ತದೆ. ಆದರೆ, ಇಲ್ಲಿ 'ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವ'ವು ಉದಾಸೀನ
ಧರ್ಮವು. ಏಕೆಂದರೆ, ಅದು ಪಕ್ಷಧರ್ಮವೂ ಆಗಿಲ್ಲ, ಸಾಧನಧರ್ಮವೂ ಆಗಿಲ್ಲ.
ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಉಪಾಧಿಯು ಉದಾಸೀನ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕವೆಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಹೀಗೆ ಮೇಲಿನ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ
ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಸಾಧನಕ್ಕೆ ಅವ್ಯಾಪಕವಾದುದು ಉಪಾಧಿಯೆಂದು, ಅದರ ಲಕ್ಷಣ
ಹೇಳಿದಂತಾಯಿತು.

ಶಂಕಾಃ- ಉಪಾಧಿಯು ದೋಷವು ಹೇಗೆ? ಎಂದರೆ- ಸಾಧ್ಯ ಭಾಗವೂ ಸಾಧ್ಯ
ಭಾವ ಪ್ರಕಾರಕ ಸಂಶಯ ಬರುವ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ, (ಅನುಮಾನ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡು-
ವದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು) ಎಂದರೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಗ್ರಹಣ ಮಾಡತಕ್ಕ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ಹೇತುವಿಗೆ
ವ್ಯಭಿಚಾರವನ್ನು ತೋರಿಸಿ ಉಪಾಧಿಯು ದೋಷವಾಗುತ್ತದೆ. ಉಪಾಧಿಯು ಸಾಧ್ಯ-
ತ್ವಾಗಿ ದೋಷವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಇದು ಹೇಗಾಗುವದೆಂದರೆ. 'ಎಲ್ಲಿ ಹಿಂಸೆ ಇದೆಯೋ ಅಲ್ಲಿ
ಪಾಪ ಸಾಧನತ್ವವಿದೆ' ಎಂಬ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಗ್ರಹಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 'ನಿಷಿದ್ಧತ್ವ' ಉಪಾಧಿಯು
ವ್ಯಭಿಚಾರದ ಅನುಮಾನವಾಗುತ್ತದೆ.

ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೆ "ಹಿಂಸಾತ್ವ"ವು ಇಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷವಾಗಿ, ಸಾಧ್ಯಭಾವದ ವೈ-
ತ್ತ್ವಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾಧ್ಯವು ಪಾಪಸಾಧನತ್ವವು. ಸಾಧ್ಯಭಾವವುಳ್ಳದೆಂದರೆ

ತಥಾ ಚ ಪಾಪಸಾಧನತ್ವಾಭಾವವದ್ವೃತ್ತಿ: (ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವ್ಯಾಪಕೋಪಾಧ್ಯಾಭಾವವ-
ದ್ವೃತ್ತಿತ್ವಾತ್) ಪಾಪಸಾಧನತ್ವಾಭಾವವ್ಯಾಪಕನಿಷಿದ್ಧತ್ವಾಭಾವವದ್ವೃತ್ತಿತ್ವಾ-
ತ್ ವ್ಯಾಪಕನಿವೃತ್ತಿ: ವ್ಯಾಪ್ಯನಿವೃತ್ತೌ ತಂತ್ರತ್ವಾತ್ ಇತಿ, एवं ನಿಷಿದ್ಧ-
ತ್ವಮುಪಾಧಿ: ವ್ಯಭಿಚಾರೋನ್ನಾಯಕೋ ಭವತಿ ।

ನನು ಅನುಮಾನಪ್ರಯೋಗಾತ್ಪೂರ್ವಂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಣವೇಲಾಯಾಮಪಿ ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷೋ-
ನ್ನಾಯಕ ಏವಾಸ್ತು ಉಪಾಧಿರिति ಚೇನ್ನ, ಅನುಮಾನಪ್ರಯೋಗಾತ್ಪೂರ್ವಂ ಪ-
ಕ್ಷಪರಿಗ್ರಹಾಭಾವಾತ್ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಾವಸರಾಭಾವೇನ ತದನ್ವಯಾಪಕತ್ವಾತ್, ವಿ-
ಪ್ರತಿಪತ್ಯುತ್ತರಕಾಲೇ ತು (ಅನುಮಾನಪ್ರಯೋಗನಂತರಮಿತಿ ಯಾವತ್) ಪಕ್ಷಪರಿ-
ಗ್ರಹೇಣ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷೋನ್ನಾಯಕತ್ವಮುಪಾಧಿ: ಸಂಭವತಿ, ತತ್ಕಥಮಿತಿ ಚೇದಿತ್ಯ-

ಪಾಪಸಾಧನತ್ವಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದು, ವೈದಿಕ ಹಿಂಸೆಯು ತದ್ವೃತ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು 'ಹಿಂಸಾ' ಆದ-
ರಿಂದ ವೈದಿಕ ಹಿಂಸೆಯು 'ಪಾಪಸಾಧನಾಭಾವವದ್ವೃತ್ತಿ'ಯಾಯಿತು. ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಕ್ಕೆ
ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಉಪಾಧಿ ಅಭಾವವೆಂದರೆ ನಿಷಿದ್ಧತ್ವಾಭಾವವು. ನಿಷಿದ್ಧತ್ವಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದು
ವೈದಿಕ ಹಿಂಸೆಯು ಯಾಕೆಂದರೆ ವ್ಯಾಪಕದಲ್ಲಿಲ್ಲದ್ದು ವ್ಯಾಪ್ಯದಲ್ಲಿರಲಾರದೆಂದು ನಿಯ-
ಮವಿದೆ. ಹೀಗೆ 'ನಿಷಿದ್ಧತ್ವ' ಉಪಾಧಿಯು ವೈಭಿಚಾರ ಉನ್ನಾಯಕವಾಗುವದು.
[ವಿವರಣೆ- ವೈಭಿಚಾರೋನ್ನಾಯಕ ಅನುಮಾನ ಮಾಡುವಾಗ್ಗೆ ಪೂರ್ವಾನುಮಾನದ
ಹೇತುವನ್ನೇ ಪಕ್ಷಮಾಡಿ, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವ ವ್ಯಾಪಕ ಉಪಾಧ್ಯಾಭಾವವದ್ವೃತ್ತಿತ್ವ
ಹೇತುವಿನಿಂದ, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವೃತ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಸಾಧನ ಮಾಡಬೇಕು, ವ್ಯಾಪಕವು ತಾನು
ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಲ್ಲದ್ದಾಗಿ ತನಗೆ ವ್ಯಾಪ್ಯವಾದ ಸಾಧ್ಯವನ್ನು ಇಲ್ಲದಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇದು
ನಿಯಮವು. ಹೀಗೆ ಉಪಾಧಿಯು ವೈಭಿಚಾರ ಉನ್ನಾಯಕವಾಗುತ್ತದೆ]

ಶಂಕಾ- ಅನುಮಾನ ಪ್ರಯೋಗ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ, ಎಂದರೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ
ಉಪಾಧಿಯು ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ ಉನ್ನಾಯಕವಾಗಲಿ ಎಂದು ಶಂಕೆ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಅನು-
ಮಾನ ಪ್ರಯೋಗಕ್ಕಿಂತ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ [ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಣ ಮಾಡತಕ್ಕ ಸಮಯದಲ್ಲಿ]
ಪಕ್ಷವಿಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ ಅನುಮಾನ ಮಾಡಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. [ಎಲ್ಲಿ ಧೂಮಪೋ
ಆಲ್ಲಿ ಆಗ್ನಿಯು" ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು ದೃಷ್ಟಾಂತದಲ್ಲಿ ಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ ಹೊರತು ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ
ಆಲ್ಲ. ಪಕ್ಷವೇ ಇಲ್ಲದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಸಾಧನ ಮಾಡತಕ್ಕ
ಅನುಮಾನಾಂತರವು. ಅಂದರೆ ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷವು ಹುಟ್ಟುವದಿಲ್ಲ] ವಿಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯ
ಉತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಅನುಮಾನ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ, ಪಕ್ಷವು ಪರಿ-
ಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಡುವದರಿಂದ, ಉಪಾಧಿಯು ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ ಉನ್ನಾಯಕವಾಗುತ್ತದೆ.

“ವ್ಯಾಪಕಾಭಾವಸ್ಯ ವ್ಯಾಪ್ಯಾಭಾವನಿಯತತ್ವಾತ್” ಉಪಾಧಿ: ಸ್ವಯಂ ಪಕ್ಷಾ-
ವ್ಯಾವರ್ತಮಾನ: ಸ್ವವ್ಯಾಪ್ಯಸಾಧ್ಯಮಪಿ ವ್ಯಾವರ್ತಯತಿ, ತತ್ಪ್ರಕಾರಸ್ತು - “
ವೈದಿ ಹಿಸಾ ಪಾಪಸಾಧನಂ ಹಿಸಾತ್ವಾತ್,, ಇತ್ಯತ್ರ ನಿಷಿದ್ಧತ್ವಮುಪಾಧಿ: |
ವೈದಿ ಹಿಸಾ, (ಪಕ್ಷ:) ಪಾಪಸಾಧನಂ ನ ಭವತಿ (ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವಾನ್)
ಪಾಪಸಾಧನತ್ವವ್ಯಾಪಕನಿಷಿದ್ಧತ್ವಾಭಾವಾತ್ (ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವ್ಯಾಪಕೋಪಾ-
ಧ್ಯಾಭಾವಾತ್) ಇತಿ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷೋತ್ತರಾಯಕೋ ಭವतीತಿ ಜೇಯಮ್ |

ನನು ವಿಪ್ರತಿಪತ್ಯುತ್ತರಕಾಲೇಽಪಿ ವ್ಯಭಿಚಾರೋತ್ತರಾಯಕ ಉಪಾಧಿ:
ಏಕೇನ ರೂಪೇಣ ದ್ವಿಷಕತಾಸಂಭವೇ ದ್ವೈರೂಪ್ಯಕಲ್ಪನಾಸಂಭವಾದಿತಿ ಚೇನ್ನ, ಪಕ್ಷೇ
ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಸಾಧಕೋಪಾಧಿವ್ಯತಿರೇಕೋಽಸ್ತೀತಿ ಜ್ಞಾನಮಂತರೇಣ ವ್ಯಭಿಚಾರಜ್ಞಾ-
ನಾಸಂಭವಾತ್, ಪ್ರಥಮೋಪಸ್ಥಿತಪ್ರತಿಪಕ್ಷೋತ್ತರಾಯಕತಯೈವೋಪಾಧಿ: ದ್ವಿಷಕತಾಸಿದ್ಧಿ:
ವ್ಯಭಿಚಾರೋತ್ತರಾಯಕತ್ವಕಲ್ಪನಾಭಾವೇನ ದ್ವೈರೂಪ್ಯಸಂಭವಾದಿತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ |

ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ:-ವ್ಯಾಪಕದ ಅಭಾವವು ವ್ಯಾಪ್ಯದ ಅಭಾವವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತದೆಂಬ
ನಿಯಮದಂತೆ ಉಪಾಧಿಯು [ವ್ಯಾಪಕವು] ತಾನು ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಲ್ಲದಾಗ, ತನಗೆ ವ್ಯಾಪ್ಯ-
ವಾದ ಸಾಧ್ಯವನ್ನು ಇಲ್ಲದಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ:- ವೈದಿಕ ಹಿಂಸೆಯು,
ಪಾಪಸಾಧನವು, ಹಿಂಸೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಎಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ “ನಿಷಿದ್ಧತ್ವ”ವು ಉಪಾ-
ಧಿಯು. ವೈದಿಕಹಿಂಸೆಯು, [ಪಕ್ಷ] ಪಾಪಸಾಧನವಲ್ಲ. [ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದು]
ಪಾಪಸಾಧನಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ನಿಷಿದ್ಧತ್ವವು ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ, ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ
ಅನುಮಾನಸಕವಾಗುತ್ತದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಶಂಕಾ- ಉಪಾಧಿಯು ವಿಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯ [ಅನುಮಾನ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿದ]
ನಂತರ ಕೂಡ ವ್ಯಭಿಚಾರ ಉನ್ನಯಕವೇ ಆಗಲಿ, ಹಾಗಾದಲ್ಲಿ ಉಪಾಧಿಯು ಕೇವಲ
ವ್ಯಭಿಚಾರರೂಪವಾದ ಒಂದೇ ದೋಷವನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುವದಷ್ಟೇ! ಅದನ್ನು
ಬಿಟ್ಟು, ‘ವ್ಯಭಿಚಾರ’ ಹಾಗೂ ‘ಸತ್ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ ಅನುಮಾನ’ ಹೀಗೆ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರದ
ದೋಷಣೆ ಹೇಳುವದು ಸರಿಯಲ್ಲ ಎಂದು ಸಂಶಯ ಬಂದರೆ, ಅದು ಕೂಡದು.
ಏಕೆಂದರೆ, ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವ ಸಾಧನ ಮಾಡತಕ್ಕ ಉಪಾಧಿಯ ಅಭಾವವಿಡ-
ಯೆಂದು ಜ್ಞಾನವಾಗದೇ, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದೆಂಬ ವ್ಯಭಿಚಾರ ಜ್ಞಾನವೇ ಹುಟ್ಟು-
ವದಿಲ್ಲ. [ಅಂದರೆ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಉಪಾಧಿ ಅಭಾವದಿಂದ, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವ ಸಾಧನ ಮಾಡ-
ಬೇಕು. ಹಾಗಾದರೆ, ಮಾತ್ರ ವ್ಯಭಿಚಾರ ದೋಷ ಬರುವದು ಇಲ್ಲವಾದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ
ಉಪಾಧಿಯು ಮೊದಲು ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ ಉನ್ನಯಕವಾಗಿ ದೋಷವಾಗುವದರಿಂದ

ನನು ಶುದ್ಧಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕೋಪಾಧಿಸ್ಥಲೇ ಪಕ್ಷೇ, ಉಪಾಧ್ಯಭಾವೋ ವಿಶಿಷ್ಟಸಾಧ್ಯಾಭಾವಮೇವ ಸಾಧಯೇತ್, ನ ತು ಶುದ್ಧಸಾಧ್ಯಾಭಾವಂ, ತದಾ ಶುದ್ಧಸಾಧ್ಯಸಾಧಕಾನುಮಾನಸ್ಯ ವಿಶಿಷ್ಟಸಾಧ್ಯಾಭಾವಸಾಧಕಸತ್ತಪ್ರತಿಪಕ್ಷಾನುಮಾನಂ ಕಥಂ ಪ್ರತಿಬಂಧಕಂ ಭವೇದಿತಿ ಚೇದಿತ್ಯಮ್ |

“ಯ ಉಪಾಧಿರ್ಲಗತಿ ಸಾಧ್ಯೇ ಸಂಬಂಧವಿಶೇಷಣೇ ತದ್ವಿಶೇಷಣಯುಕ್ತತದಭಾವಾಭ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಃ ಕೇವಲಃ, ಅಸ್ಯಾರ್ಥಃ - ಯಃ ಉಪಾಧಿಃ ಸಾಧ್ಯೇ ವಿಶೇಷಣಸಂಬಂಧಸಹಿತಃ ಲಗತಿ ತಥಾ ಚ ಉಪಾಧಿಃ ವಿಶಿಷ್ಟಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕೋ ಭವತಿ, ತದ್ವಿಶೇಷಣಯುಕ್ತತದಭಾವಃ ಸಾಧ್ಯವಿಶೇಷಣಂ ಯತ್ ತದ್ವಿಶೇಷಣಯುಕ್ತಃ ಸನ್ ಉಪಾಧ್ಯಭಾವಃ ತಸ್ಯ ಅಭ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಃ-ಉಪಾಧ್ಯಭಾವಾಭಾವಃ, ಕೇವಲಃ ಶುದ್ಧಸಾಧ್ಯವ್ಯಾಪಕೋ ಭವತಿ, ಇತ್ಯುಕ್ತಚಾನುಸಾರೇಣ

ವ್ಯಭಿಚಾರಉನ್ನಾಯಕವಾಗುವದೆಂಬ ಕಲ್ಪನೆ ಸರಿಯಲ್ಲ. [ಎವರಣ್ಣ- ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಉಪಾಧಿ ಇದೆ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನದಿಂದ, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವು ಇದೆ ಎಂದು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಗ್ರಹಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಿರಲು ಈ ಮಾರ್ಗ ಬಿಟ್ಟು ಹೇತುವನ್ನು ಪಕ್ಷ ಮಾಡಿ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವೃತ್ತಿತ್ವ ಹೇಳುವದು ಗೌರವಾಗುತ್ತದೆಂಬ ಭಾವವು] ಹೀಗೆ ಉಪಾಧಿಗೆ ಎರಡು ರೂಪಗಳು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತವೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. [ಎಂದರೆ ಪಕ್ಷದ ಗ್ರಹಣಕ್ಕಿಂತ ನೋಡಲು ವ್ಯಭಿಚಾರವು, ಪಕ್ಷಗ್ರಹಣವಾದ ಮೇಲೆ ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷವುನ್ನಾಯಕತ್ವವು, ಹೀಗೆ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ ದೋಷ ತಂದು ಕೊಡುವದು]

ಶಂಕಾ- ಶುದ್ಧಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಉಪಾಧಿಯ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವೋಕ್ತ ರೀತಿಯಿಂದ ಉಪಾಧಿಗೆ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ ಅನುಮಾನ ಮಾಡಲು ಶಕ್ಯವಿದ್ದರೂ, ಪಕ್ಷಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ [ವಿಶೇಷ ಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ] ಸಾಧ್ಯಾವ್ಯಾಪಕವಾದ ಉಪಾಧಿ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಉಪಾಧಿ ಅಭಾವವು, ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವನ್ನೇ ಸಾಧನೆ ಮಾಡುತ್ತದೆಯಲ್ಲದೇ ಶುದ್ಧಸಾಧ್ಯಾಭಾವವನ್ನು ಸಾಧನೆ ಮಾಡಲಾರದು. [ಉಪಾಧಿಯು ಪಕ್ಷಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದಲ್ಲಿ, ತಾನು ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಲ್ಲದಾಗಿ, [ತನಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದ ಪಕ್ಷಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾಧ್ಯವನ್ನು ಇಲ್ಲದಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ ಹೊರತು ಶುದ್ಧ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವನ್ನು ಸಾಧನೆ ಮಾಡಲಾರದೆಂಬ ಭಾವವು] ಇನ್ನು ಶುದ್ಧಸಾಧ್ಯಸಾಧನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವ ಸಾಧನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಅನುಮಾನವು ಹೇಗೆ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷವಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗಬಲ್ಲದು? ಎಂದು ಸಂಶಯ ಬಂದರೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನ ಹೀಗಿದೆ-

ಪ್ರಕೃತೇ, ವಾಯುಃ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಃ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಪರ್ಶಾಶ್ರಯತ್ವಾತ್ ಇತ್ಯತ್ರ, उद्भूतरूपवत्त्वं उपाधिः, अस्य च न शुद्धसाध्यव्यापकता, किं तु बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न-प्रत्यक्षत्वं प्रति उद्भूतरूपवत्त्वस्य व्यापकता (विशिष्टसाध्यव्यापकता) तदोपाधिः, एवं सत्प्रतिपक्षोन्नायको भवति यथा-वायुः, बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाभाववान्, बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाभावव्यापकोद्भूत रूपवत्त्वाभावादिति । अस्योपाधिः, शुद्धसाध्याभावसाधकत्वं तु - पूर्वोक्तनियमानुसारेण, एवं भवति, तथाहि-वायुः, प्रत्यक्षत्वाभाववान्, प्रत्यक्षत्वाभावव्यापकबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नोद्भूतरूपवत्त्वाभावाभावाभावात् ।

तथा च - वायुः, प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षस्पर्शಾಶ್ರयत्ವಾತ್, अस्यानुमानस्य, वायुः, प्रत्यक्षत्वाभाववान्, प्रत्यक्षत्वाभावव्यापकबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नोद्भूतरूपवत्त्वाभावाभावाभावात्

‘ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಟ್ಟಲ್ಲಿ ಯಾವದು ಉಪಾಧಿಯಾಗುತ್ತದೆಯೋ [ಉಪಾಧಿಯಿರಿಸಿ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗುತ್ತದೆಯೋ] ಆ ಸಾಧ್ಯದ ವಿಶೇಷಣದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಉಪಾಧಿಯ ಅಭಾವದ ಅಭಾವವೇ, ಶುದ್ಧ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗುತ್ತದೆ’ ಎಂಬ ನಿಯಮಕ್ಕನುಸರಿಸಿ ಇಲ್ಲಿ ‘ವಾಯುವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಪರ್ಶಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯವಾಗುವದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ‘ಪ್ರಕಟರೂಪವು [ಉದ್ಭೂತರೂಪವು] ಉಪಾಧಿಯು. ಈ ಉಪಾಧಿಯು ಶುದ್ಧ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿಲ್ಲ. “ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವ”ದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಕ್ಕೆ ಪ್ರಕಟರೂಪವು, ಉದ್ಭೂತರೂಪವು, ವ್ಯಾಪಕವು, [ಎಂದರೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವು] ಈ ಉಪಾಧಿಯು ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ ಅನುಮಾನವನ್ನು ಹೀಗೆ ಹುಟ್ಟಿಸುವದು. ವಾಯುವು ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವದ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದು, ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವದ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಉದ್ಭೂತರೂಪದ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ, ಈ ಉದ್ಭೂತರೂಪವೆಂಬ ಉಪಾಧಿಯು ಶುದ್ಧ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕ ಹೇಗಾಗುತ್ತದೆಯೆಂದರೆ ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ನಿಯಮದಂತೆ, ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗುವದು. ವಾಯುವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವದ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವದ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಉದ್ಭೂತರೂಪದ ಅಭಾವದ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದಾದುದರಿಂದ, ಆರ್ಥಾತ್ ಉಪಾಧಿಯಾದ ಉದ್ಭೂತರೂಪತ್ವಾಭಾವವುಳ್ಳದ್ದಾದರಿಂದ, [ಇದು ವಾಯುವು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಪರ್ಶಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯವಾದ್ದರಿಂದ, ಎಂಬ ಮೊದಲಿನ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ

(ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಾಭಾವವ್ಯಾಪಕಃ, ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವಾವಚ್ಛಿನ್ನೋದ್ಭೂತರೂಪತ್ವಾಭಾವಾ-
ಭಾವರೂಪೋ ಯೋ, ಉಪಾಧಿಃ, ತಸ್ಯಾಭಾವಃ, ತಸ್ಮಾತ್) ಇತ್ಯೇವಂ ಶುಚ್ಛಸಾ-
ಧ್ಯಾಭಾವಸಾಧಕೋ ಭವತೀತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಅಸ್ತವೇವಂ ಉಪಾಧಿವಿಚಾರಃ, ಸೋಪಾಧಿಕವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧಿಃ ಕಾಂತರ್ಭಾ-
ವಃ? ಇತಿ ಜಿಜ್ಞಾಸಾಯಾಮುಚ್ಯತೇಉಪಾಧಿಃ ವ್ಯಭಿಚಾರೋನ್ನಾಯಕತ್ವೇ ಸಾಧ್ಯ-
ತದಭಾವಸಂಬಂಧಲಕ್ಷಣ - ಅವ್ಯಾಪ್ತಾಂತರ್ಭವತಿ, ಪ್ರತಿಪಕ್ಷೋನ್ನಾಯಕತ್ವೇ ಚ ಸ-
ಮಬಲಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧೇ, ಅಂತರ್ಭವತೀತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಇತಿ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧೌ ವಿವಿಧೋಪಾಧಿನಿರೂಪಣಮ್ ತದಂತರ್ಭಾವಿಕಥನಂ ಚ ।

ಆಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧೌ ದ್ವಿವಿಧಃ-೧) ಅಸದಾಶ್ರಯಃ - ೨) ಸಿದ್ಧಸಾಧ-
ನಶ್ಚೇತಿ ।

ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಅನುಮಾನವಾಗುವದು] ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಾಭಾವಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ
ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಉದ್ಭೂತರೂಪದ ಅಭಾವದ ಅಭಾವವು, ಉಪಾಧಿಯು-
ಈ ಉಪಾಧಿಯ ಅಭಾವವುಳ್ಳದ್ದಾದುದರಿಂದ, ವಾಯುವು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವದ ಅಭಾವವು-
ಳ್ಳದ್ದು ಅಂತ ಮೇಲಿನ ರೀತಿಯಿಂದ ಅನುಮಾನ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. [ಹೇತು ವಾ-
ಕ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಗ್ರಹಃ- ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷತ್ವಾಭಾವ ವ್ಯಾಪಕವು ಬಹಿರ್ದ್ರವ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಉ-
ದ್ಭೂತರೂಪದ ಅಭಾವದ ಅಭಾವವು ಯಾವದೋ, ಅದು ಉಪಾಧಿಯು, ಈ ಉಪಾ-
ಧಿ ಅಭಾವ ಇರುವುದರಿಂದ] ಹೀಗೆ ಶುದ್ಧಸಾಧ್ಯ ವ್ಯಾಪಕ ಆಗುವದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಉಪಾಧಿ ವಿಚಾರವು ಮೇಲೆ ವಿವೇಚಿಸಿದಂತೆ ಇರಲಿ, ಪ್ರಕೃತ ಈ ಉಪಾಧಿಯ
ಅಂತರ್ಭಾವವು ಹೇಗೆ? ಎಂಬ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ಹುಟ್ಟಿದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು:-
ಉಪಾಧಿಯು ವ್ಯಭಿಚಾರ ಉನ್ನಾಯಕವಾದರೆ, ಸಾಧ್ಯ ಸಂಬಂಧ ಹಾಗೂ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವ
ಸಂಬಂಧ ಲಕ್ಷಣ ಆವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ [ವ್ಯಭಿಚಾರದಲ್ಲಿ] ಅಂತರ್ಭಾವತನಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ
ಉನ್ನಾಯಕವಾದಲ್ಲಿ ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಹೊಂದುತ್ತದೆ
ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಹೇತ್ವಾಭಾವದಲ್ಲಿ ಅಸಿದ್ಧ ಹೇತುವಿನ ಅಂತರ್ಭಾವ ಹಾಗೂ ಅದರ
ವಿಭಾಗಗಳು-

೨] ಆಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ. ಅ] ಆಸದಾಶ್ರಯವು, ಅಂದರೆ
ಆಸತ್ತೇ [ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದದ್ದು] ಆಶ್ರಯವಾಗಿರುವ ಹೇತುವು. ಆ] ಸಿದ್ಧ ಸಾಧನವು.

(೧) ಆದ್ಯೋ ಯಥಾ - ಶಶವಿಷಾಣಂ ತೀಕ್ಷ್ಣಂ ವಿಷಾಣತ್ವಾದಿತೃಣಶಶವಿಷಾಣತತೈಕ್ಷ್ಣ್ಯಯೋರಭಾವಸ್ಯ ಪ್ರಮಿತತ್ವೇನ, ಅಸ್ರಾನ್ತುಮಾನಸ್ಯ ಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧಾಘಸಂಕೀರ್ಣೋದಾಹರಣಸ್ಯಾಭಾವಾದಯಂ ಅಸದಾಶ್ರಯೋ ಹೇತ್ವಾಭಾಸಃ ಏವ ನ ಭವತಿ, ಕಿಂತು ಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧೇಂತರ್ಭಾವಃ ।

(೨) ದ್ವಿತೀಯೋ ಯಥಾ - ಇಶ್ವರವಾದಿನಂ ಪ್ರತಿ ಕ್ಷಿತಿಯಾದಿಕಂ ಸ-ಕರ್ತೃಕಂ ಕಾರ್ಯತ್ವಾದಿತಿ, ಅಯಮಸಂಗತಾವಂತರ್ಭವತಿ, ಅನಾಕಾಂಕ್ಷಿತಾಭಿಧಾ-ನಾತ್ ಆಕಾಂಕ್ಷಾಭಾವರೂಪಾಸಂಗತಾವಂತರ್ಭವತೀತಿ ಯಾವತ್ ।

ಪಕ್ಷಧರ್ಮತ್ವಾಸಿದ್ಧೋ ಸಪ್ತವಿಧಃ- (೧) ಸ್ವರೂಪಾಸಿದ್ಧಃ, (೨) ವ್ಯ-ಧಿಕರಣಾಸಿದ್ಧಃ, (೩) ವಿಶೇಷಣಾಸಿದ್ಧಃ, (೪) ವಿಶೇಷ್ಯಾಸಿದ್ಧಃ, (೫) ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಿಶೇಷಣಾಸಿದ್ಧಃ, (೬) ಅಜ್ಞಾನಾಸಿದ್ಧಃ, (೭) ಭಾ-ಗಾಸಿದ್ಧಃ ಇತಿ ಚ ಭೇದಾತ್ ।

ಅ] ಅಸದಾಶ್ರಯವು, ಉದಾಹರಣೆ:- ಮೋಲದಕೋಡು, ತೀಕ್ಷ್ಣವಾದದು, ಕೋಡು ಅದುದರಿಂದ, ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ, ಮೋಲದ ಕೋಡು ಹಾಗೂ ಅದರ ತೀಕ್ಷ್ಣತೆ ಇವುಗಳ ಅಭಾವವೇ [ಸತ್ತಾ ಇಲ್ಲದಿರುವಿಕೆ] ಪ್ರಮಿತವಾಗಿವೆ. ಕಾರಣ ಈ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧ ಬಿಟ್ಟು, ಬೇರೆ ದೋಷ ಹೇಳುವ ಉ-ದಾಹರಣೆ, ಇಲ್ಲ ಹೀಗಿರುವದರಿಂದ ಅಸದಾಶ್ರಯವು ಹೇತ್ವಾಭಾಸವೇ ಆಗುವದಿಲ್ಲ ಅದರ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ.

ಆ] ಸಿದ್ಧಸಾಧನ. ಉದಾಹರಣೆ:- ಈಶ್ವರನು ಇದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದವನನ್ನು ಕುರಿತು, 'ಭೂಮಿ ಮೊದಲಾದವು, ಒಬ್ಬಕರ್ತೃವಾಗಿ ವುಳ್ಳವುಗಳು ಕಾರ್ಯವಾಗಿರುವದರಿಂದ' ಈಶ್ವರನನ್ನು ಸಾಧನೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಅನುಮಾನ ಮಾಡುವದು. ಈ ರೀತಿ ಅನುಮಾನ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಸಾಧನವು. ಈ ಸಿದ್ಧಸಾಧನ ದೋಷವು ಅಸಂಗತಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಹೊಂದುತ್ತದೆ [ಅಸಂಗತಿ ಅಂದರೆ ಇಚ್ಛೆ [ಆಕಾಂಕ್ಷೆ] ಇಲ್ಲದಿರುವದು ಪ್ರಕೃತ ಈಶ್ವರವಾದಿಗೆ ಈಶ್ವರ ಸಾಧನೆ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ[ಇಚ್ಛೆ] ಇಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ ಅವನಿಗೆ ಅನಾಕಾಂಕ್ಷಿತವಾದುದನ್ನು ಹೇಳುವದರಿಂದ ಈ ದೋಷವು ಅಸಂಗತಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರುತ್ತದೆ]

೩] ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾಸಿದ್ಧವು ಏಳು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ- ೧) ಸ್ವರೂಪಾಸಿದ್ಧವು ೨) ವ್ಯಧಿಕರಣಾಸಿದ್ಧವು ೩) ವಿಶೇಷಣಾಸಿದ್ಧವು ೪) ವಿಶೇಷ್ಯಾಸಿದ್ಧವು ೫) ಅಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿಶೇಷಣಾಸಿದ್ಧವು. ೬) ಅಜ್ಞಾನಾಸಿದ್ಧವು. ೭) ಭಾಗಾಸಿದ್ಧವು.

(೧) ಆद्यೋ ಯಥಾ - ಶಬ್ದೋ ನಿಯತಃ ಚಾಕ್ಷುಷತ್ವಾದಿತೃಣ್ ಚಾಕ್ಷು-
ಷತ್ವಸ್ಯ ಶಬ್ದೇಽಭಾವಾತ್ ಹೇತೋಃ ಸಮುಚಿತದೇಶವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವೇನ, ಅಯಂ
ಚಾಕ್ಷುಷತ್ವಹೇತುರಸಿದ್ಧಃ ।

(೨) ಸ್ವರೂಪಾಸಿದ್ಧ್ಯದೀನಾಂ ಮಧ್ಯೆ ವ್ಯಾಧಿಕರಣಾಸಿದ್ಧೋ ನ ದೂಷಣಂ
“ ಉರ್ವದೇಶೋ, ವೃಷ್ಟಿಮಾನ್, ಅಧೋದೇಶೋ ನದೀಪುರಾತ್ ” ಇತ್ಯಾದೌ ಅನುಮಿತೇ-
ರಪ್ರತ್ಯುಹ್ತವಾದಿತಿ ।

(೩-೪) ವ್ಯರ್ಥವಿಶೇಷಣಾಸಿದ್ಧಃ, ವ್ಯರ್ಥವಿಶೇಷ್ಯಾಸಿದ್ಧಶ್ಚ, ಅಧಿಕೃತ-
ಅಂತರ್ಮವತಃ, ಯಥಾ - ಶಬ್ದೋ ನಿಯತಃ ಸಾಮಾನ್ಯವತ್ವೇ ಸತಿ ಕೃತಕತ್ವಾ-
ದಿತೃಣ್ ಅಪೇಕ್ಷಿತಾಧಿಕಾಭಿಧಾನರೂಪತ್ವಾದುಭಯೋರಾಧಿಕೃತೇ, ಅಂತರ್ಮವೋ ಜ್ಞೇಯಃ ।

೧] ಸ್ವರೂಪಾಸಿದ್ಧವು:- ಶಬ್ದವು, ನಿತ್ಯವು, ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಜನ್ಯವಾದ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಶಬ್ದವು ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ವಿಷಯವೇ ಆಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ, ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯ ವಿಷಯತ್ವ ಹೇತುವಿಗೆ ಸಮುಚಿತ ದೇಶವೃತ್ತಿತ್ವವಿಲ್ಲ ಆದುದರಿಂದ ಈ ಹೇತುವು ಸ್ವರೂಪಾಸಿದ್ಧವು. [ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಹೇತು ಬಾರದಿದ್ದರೆ ಸ್ವರೂಪಾಸಿದ್ಧಿಯು ಹೇತುವು ಇದರಿಂದ ಕೂಡಿದುದು ಸ್ವರೂಪಾಸಿದ್ಧವು.] ಈ ವಿಭಾಗವು ಅಸಿದ್ಧಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ.

೨] ವ್ಯಾಧಿಕರಣಾಸಿದ್ಧವು:- ಈ ವ್ಯಾಧಿಕರಣಾಸಿದ್ಧವು ದೋಷವೇ ಅಲ್ಲ. ಯಾಕಂದರೆ ಮೇಲಿನ ದೇಶವು, ವೃಷ್ಟಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಕೇಳಿರುವ ಪ್ರದೇಶವು ನದೀಪುರವುಳ್ಳದಾದ್ದರಿಂದ, ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳಿಗೆ ವೈಯಥಿಕರಣವು ಇದೆ [ವಂದೇ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಇರುವಿಕೆ ಇಲ್ಲ] ಹೀಗಿದ್ದರೂ [ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಸಂಬಂಧವಿರುವದರಿಂದ] ಅನುಮತಿಯು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಅದಕಾರಣ ವ್ಯಾಧಿಕರಣಾಸಿದ್ಧಿಯು ದೋಷವಲ್ಲ. ಹೇತುವು ದುಷ್ಪ್ರವಾಗುವದಿಲ್ಲ.

೪-೫] ವ್ಯರ್ಥ ವಿಶೇಷಣಾಸಿದ್ಧವು, ಹಾಗೂ ವ್ಯರ್ಥ ವಿಶೇಷ್ಯಾಸಿದ್ಧವು ಇವೆರಡೂ ಅಧಿಕೃತದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆ:- ಶಬ್ದವು, ಅನಿತ್ಯವು, ಸಾಮಾನ್ಯತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೃತಕತ್ವವುಳ್ಳದಾದ್ದರಿಂದ, ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೃತಕತ್ವ ಹೇತುವಿನಿಂದ ಅನುಮತಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತಿರಲು ಅಪೇಕ್ಷಿತವಾದುದಕ್ಕಿಂತ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಹೇಳುವದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷಣ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ್ಯವು ಅಸಿದ್ಧವು ಇವು ಅಧಿಕೃತದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪರಿಗಣನೆ ಮಾಡುವ ಕಾರಣವಿಲ್ಲ.

೫) ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಿಶೇಷಣಾಸಿದ್ಧಸ್ತು ಯಥಾ ಭೂರಿಯಂ-ಶಶವಿಷಾಣೋಽಽಖಿತಾ ಭೂತ್ವಾದಿತಿ, ಅಯಂ ಹೇತ್ವಾಭಾಸಃ ನ ಭವತಿ, ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಾವ್ಯಾಪ್ತಾ-ದಿರೂಪದೋಷದ್ವಯರಹಿತೋದಾಹರಣಾಭಾವಾತ್, ತಥಾ ಚ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾತಾರ್ಥಸ್ಯ ಬಾ-ಧಿತತ್ವಾತ್ ವ್ಯಾಪ್ತಭಾವಾದ್ವಾ ಅಸ್ಯ ದೃಷ್ಟತ್ವೇನ ತತ್ರೈವಾಂತರ್ಭಾವಸಂಭಾವಾತ್ ।

೬) ಅಜ್ಞಾನಾಸಿದ್ಧಸ್ತು (ಉತ್ತಮಿತ್ಯಸಿದ್ಧಃ) ಯಥಾ - ಧೂಮಬಾಷ್ಪಾ-ವಿವೇಕೇ ಧೂಮವತ್ತ್ವಾದಿತಿ, (ತಥಾ ಚ ಧೂಮವತಿ, ಕಿಮಯಂ ಧೂಮಃ, ತ-ತ ಬಾಷ್ಪಾ ಇತಿ ಸಂದೇಹದಶಾಸಾಂ ಪ್ರಯುಕ್ತಃ, ಧೂಮವತ್ತ್ವಾದಿತಿ ಹೇತುರ-ತಿ ಯಾವತ್,) ಅಯಮಪಿ ನ ಸ್ವರೂಪಾಸಿದ್ಧಃ ನಾಜ್ಞಾನಾಸಿದ್ಧಃ, ಕಿಂ ತು ಪ್ರಮಾವಿರಹಾತ್ ಪ್ರಮಿತ್ಯಸಿದ್ಧಃ ಇತಿ ಅಸಿದ್ಧಃ ಉವ, ಸಮುಚಿತಸ್ಥಲೇ ಲಿಂಗಸ್ಯಾಪ್ರಮಿತಃ ।

ಇತಿ ಹೇತ್ವಾಭಾಸೇ ಅಸಿದ್ಧಹೇತುವಿಭಾಗಕಥನಪೂರ್ವಕಂ ತೇಷಾಂ ತಂಭಾವಸಮರ್ಥನಂ ಚ

೫] ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಿಶೇಷಣಾಸಿದ್ಧವು:- ಉದಾಹರಣೆ:- ಭೂಮಿಯು. ಮೂಲದ ಕೋಡಿ-ನಿಂದ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಭೂಧರ್ಮವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ, ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಮೂಲದ ಕೋಡೀ-ಇಲ್ಲ, ಸಾಧ್ಯ ವಿಶೇಷಣವು ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಅಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿಶೇಷಣಾಸಿದ್ಧ-ವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು, ಆದರೆ ಇದು ಹೇತ್ವಾಭಾಸವೇ ಆಗುವದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಮಾಣಭಾಧ, ಅನ್ಯಾಪ್ತಿ. ಅಸಿದ್ಧ ಎಂಬ ದೋಷಗಳಲ್ಲಿ ಬರಲಾರದು. [ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷವೆಂಬ ಬಗ್ಗೆ] ಉದಾಹರಣೆ ಇಲ್ಲ, ಕಾರಣ ಹೇತ್ವಾಭಾಸವಲ್ಲ] ಆದರೆ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾತವಾದ ಅರ್ಥವು ಬಾಧಿತವಾಗುವದರಿಂದ ಬಾಧದಲ್ಲಿಯೂ, ಅಥವಾ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿ-ಯಲ್ಲಿಯೂ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ ಹೊರತು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷವಾಗಲಾರದು.

೬] ಅಜ್ಞಾನಾಸಿದ್ಧವು:- ಅಜ್ಞಾನಾಸಿದ್ಧವೆಂದರೆ- ಹೇತುವಿನ ಜ್ಞಾನವು ಸಿದ್ಧಸ-ದಿರುವದೆಂದು ಅರ್ಥವು.

ಉದಾಹರಣೆ- ಇಲ್ಲಿ ಧೂಮ ಇಲ್ಲವೇ ಮಂಜು ಎಂಬ ಸಂಶಯ ಬಂದಾಗ್ಗೆ, 'ಧೂ-ಮವಿರುವದರಿಂದ' ಎಂಬ ಹೇತುವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿದರೆ, ಈ ಹೇತುವು ಸ್ವರೂ-ಪಾಸಿದ್ಧವೂ ಅಲ್ಲ, ಅಜ್ಞಾನಾಸಿದ್ಧವೂ ಅಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹೇತುವಿನ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವಾಗದೇ ಇರುವದರಿಂದ 'ಪ್ರಮಿತಿಅಸಿದ್ಧ' ವಾಗುತ್ತದೆ. [ಹೇತುವಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿ-ದ್ದುದರಿಂದ ಪ್ರಮಿತಿ ಹುಟ್ಟಲಾರದ ಕಾರಣ ಪ್ರಮಿತಿ ಅಸಿದ್ಧವು] ಹೀಗಾಗಿ ಸಮುಚಿತ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗದ ಪ್ರಮಿತಿ ಆಗದಿರುವದರಿಂದ ಇದು ಅಸಿದ್ಧಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾ-ವವಾಗುತ್ತದೆ.

(೨) ಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷಯೋರೇವ ವರ್ತಮಾನೋ ಹೇತುವಿರುದ್ಧಃ, ಯಥಾ—ಶಬ್ದೋ ನಿಯತಃ ಕೃತಕತ್ವಾತ್, ಅಯಂ ವಿರುದ್ಧೋ ಹೇತುಃ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವೇನೈವ ಸಂಬಂಧಾವ್ಯಾಪ್ತಃ, ವ್ಯಾಪ್ತಿರಹಿತಃ ತಥಾ ಚ ಅವ್ಯಾಪ್ತಾವಂತಿರ್ಭವತಿ ।

(೩) ಪಕ್ಷಸಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಃ ಅನೈಕಾಂತಿಕಃ—ಯಥಾ - ಶಬ್ದೋ ನಿಯತಃ ಪ್ರಮೇಯತ್ವಾದಿತೃಪ್ತಃ ಪ್ರಮೇಯತ್ವಹೇತೌ ಪಕ್ಷಸಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವೇನ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ । ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು - ವಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ಯೇವೋಕ್ತೇ ವಿರುದ್ಧಹೇತಾವತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತಿ,

೭] ಭಾಗಾಸಿದ್ಧಿವು:- ಇದೂ ಸಹ ಅಸಿದ್ಧಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಪರವಾದಿಗಳು ಹೇಳುವ ವ್ಯಭಿಚಾರ, ಅನಧ್ಯವಸಿತ ಮೊದಲಾದ ದೋಷಗಳೂ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತವೆಂಬುದರ ಸಮರ್ಥನೆ=

ವಿರೋಧವು:- ಸಪಕ್ಷ-ವಿಪಕ್ಷ ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಇರತಕ್ಕ ಹೇತುವು ವಿರುದ್ಧವು ಉದಾಹರಣೆ:- ಶಬ್ದವು, ನಿತ್ಯವು, ಕೃತಕತ್ವಉಳ್ಳದ್ದರಿಂದ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ 'ಕೃತಕತ್ವ' ಹೇತುವು ಸಪಕ್ಷವಾದ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿಯೂ ವಿಪಕ್ಷವಾದ 'ಘಟ'ದಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವದರಿಂದ, ವಿರುದ್ಧವು. ಈ ವಿರುದ್ಧ ಹೇತುವು ಸಾಧ್ಯಾಭಾವದಿಂದಲೇ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಂದ ರಹಿತವಾಗಿರುವದರಿಂದ, ಅನ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ. [ಕೃತಕತ್ವವು ಅನಿತ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳದ್ದೇ ಹೊರತು ನಿತ್ಯತ್ವದಿಂದಲ್ಲ]

೩] ಅನೈಕಾಂತಿಕವು- ಸಪಕ್ಷ, ವಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾದ ಹೇತುವು ಅನೈಕಾಂತಿಕವು- ಉದಾಹರಣೆ, 'ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವು ಪ್ರಮೇಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ 'ಪ್ರಮೇಯತ್ವ' ಹೇತುವು ಸಪಕ್ಷವಾದ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿದೆ, ವಿಪಕ್ಷವಾದ 'ಆಕಾಶ'ದಲ್ಲಿದೆ, ಹಾಗೂ ವಿಪಕ್ಷವಾದ 'ಘಟ' ದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ 'ಪ್ರಮೇಯತ್ವ' ಹೇತುವು ಅನೈಕಾಂತಿಕವು.

ದಲಕೃತ್ಯವು- 'ವಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಿಯಾದುದು' ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ, ವಿರುದ್ಧ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. 'ಶಬ್ದವು, ನಿತ್ಯವು, ಕೃತಕವಾದುದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ 'ಕೃತಕತ್ವ' ವಿರುದ್ಧ ಹೇತುವು ವಿಪಕ್ಷವಾದ 'ಘಟ' ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿಯೂ 'ಕೃತಕತ್ವ' ವುಂಟು, ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು, 'ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ' ಎಂದು ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು.

ತಸ್ಯ ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಾಭಾವೇನ ನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಸದ್ವೇತೌ “ ಪರ್ವತೌ ವನ್ಹಿಮಾನ್ ಧೂಮಾತ್ ” ಇತ್ಯತ್ರಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ತದ್ವಾರಣಾಯ ವಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಂ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಂ । ಅಯಮಪಿ ಸಾಧ್ಯತದಭಾವಸಂಬಂಧಿತವಾದವ್ಯಾಪ್ತಾಂಭವತಿ, ಸಾಧ್ಯತದಭಾವಸಂಬಂಧಿ೦ ನಾಮ ಸಾಧ್ಯಾಧಿಕರಣವೃತ್ತಿತ್ವೇ ಸತಿ, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಾಧಿಕರಣವೃತ್ತಿತ್ವಂ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಸಾಧ್ಯಾಸಾಧಕಃ ಪಕ್ಷಃ ಏವ ವರ್ತಮಾನ೦ ಹೇತುರನಧ್ಯವಸಿತಃ । ದಲ-
ಕೃತ್ಯಂ ತು-ಪಕ್ಷ ಏವ ವರ್ತಮಾನ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ಕೇವಲವ್ಯತಿರೇಕಿಣಿ ಗತಂ, ತದ್ವಾರ-
ಣಯ ಸಾಧ್ಯಾಸಾಧಕೇತಿ ವಕ್ತವ್ಯಂ, ತಸ್ಯ ಸಾಧ್ಯಸಾಧಕತ್ವಾನ್ತ್ರಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ,

ಮೇಲಿನ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೆ, ‘ಕೃತಕತ್ವ’ವು ನಿಪಕ್ಷವಾದ, ‘ಆಕಾಶ’ ದಲ್ಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ‘ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ’ ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದರೆ, ‘ಪರ್ವತವು ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಸದ್ವೇತುವಾದ ಧೂಮದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. ಇದರ ನಿವಾರಣೆಗೆ, ‘ನಿಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವ’ ವೆಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಧೂಮವು ನಿಪಕ್ಷವಾದ ‘ಸರೋವರ’ ದಲ್ಲಿ ಇರಲಾರದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ. ಪ್ರಕೃತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮೇಯತ್ವಹೇತುವು ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೂ, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಕ್ಕೂ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿರುವದರಿಂದ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ. [ಪ್ರಮೇಯತ್ವಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಾದ ನಿತ್ಯತ್ವದ ಸಂಬಂಧವೂ ಇದೆ, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವಾದೆ ಅನಿತ್ಯತ್ವದ ಸಂಬಂಧವೂ ಇದೆ. ಕಾರಣ ಈ ಹೇತುವು ವ್ಯಾಪ್ತಿರಹಿತವಾಗಿದೆ] ಸಾಧ್ಯಹಾಗೂ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವ ಸಂಬಂಧವೆಂದರೆ, ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ಅಧಿಕರಣವಾದುದರಲ್ಲಿದ್ದು, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಕ್ಕೆ ಅಧಿಕರಣ ಯಾವುದೋ ಅಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವದೆಂದರ್ಥವು.

೪] ಅನಧ್ಯವಸಿತವು-ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಧಕವಾಗದೇ, ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಯೇ ಇರತಕ್ಕ ಹೇತುವು ಅನಧ್ಯವಸಿತವು.

ದಲಕೃತ್ಯವು- ‘ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಯೇ ಇರತಕ್ಕ ಹೇತುವು’ ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ, ಕೇವಲ ವೃತ್ತಿರೇಕಿ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು. [‘ಜೀವಂತ’ ಶರೀರವು, ಆತ್ಮವುಳ್ಳದ್ದು, ‘ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿರುವದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ‘ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿರುವದರಿಂದ’ ಹೇತುವು, ಪಕ್ಷವಾದ ಜೀವಂತ ಶರೀರದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವದರಿಂದ ಕೇವಲ ವೃತ್ತಿರೇಕಿಯಾಗಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದು] ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು, ‘ಸಾಧ್ಯಸಾಧಕವಾಗದೇ [ಸಾಧ್ಯಸಾಧಕ] ಎಂದು ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು ‘ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳಿರುವದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಸಾಧಕವಾಗದಿಯೇ ಹೊರತು ಅಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ.

ಸಾಧ್ಯಾಸಾಧಕೇತುಕ್ತೇ ಅಸಿದ್ಧಹೇತಾವತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಃ ಪಕ್ಷ ಏವ ವ-
ರ್ತಮಾನೇತಿ, ಸಾಧ್ಯಾಸಾಧಕಃ ಪಕ್ಷೋ ವರ್ತಮಾನ ಇತ್ಯೇವೋಕ್ತೇ ಅನೇಕಾಂತಿಕೇ-
ತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಅತಃ ಪಕ್ಷ ಏವೇತಿ ವಿಶೇಷಣಂ ದೇಯಮ್ ।

ಸ ತ್ರಿವಿಧಃ--(೧) ಸಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷರಹಿತಃ (೨) ಸಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷ-
ಸಹಿತಃ (೩) ಸಪಕ್ಷವಾನ್ ವಿಪಕ್ಷರಹಿತಶ್ಚೇತಿ ।

(೧) ಸಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷರಹಿತೋ ಯಥಾ--ಸರ್ವ್ ಅನಿತ್ಯಂ ಸತ್ತ್ವಾತ್, ಸ-
ರ್ವಸ್ಯಾಪಿ ಪಕ್ಷತ್ವೇನ ಸಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷರಹಿತತ್ವಮಸ್ಯ ।

(೨) ಸಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷಸಹಿತೋ ಯಥಾ--ಭೂಃ ನಿತ್ಯಾ ಗಂಧವತ್ತ್ವಾದಿ-
ತ್ಯತ್ರ ಆಕಾಶಃ ಸಪಕ್ಷಃ ಜಲಂ ವಿಪಕ್ಷಃ ।

(೩) ಸಪಕ್ಷವಾನ್ ವಿಪಕ್ಷರಹಿತೋ ಯಥಾ--ಶಬ್ದೋ ಅಭಿಧೇಯಃ ಶ-
ಬ್ದತ್ವಾತ್, ಅತ್ರ ಸಪಕ್ಷೋ ಘಟ ಇತಿ ಕ್ರಮೇಣ ನಿರ್ದರ್ಶನಾನಿ ।

‘ಸಾಧ್ಯಾಸಾಧಕ’ ವೆಂದೆಷ್ಟೇ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ಅಸಿದ್ಧ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಬರುವದು. ‘ಶಬ್ದವು, ನಿತ್ಯವು, ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಸಿದ್ಧವಾದ ಚಾಕ್ಷುಷತ್ವ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ‘ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಯೇ ಇರತಕ್ಕ’ ಎಂದು ದಳ ಕೊಡಬೇಕು. ಅಸಿದ್ಧ ಹೇತು ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. [ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ವಿಶೇಷಣಗಳು ಸಾರ್ಥಕವಾಗಿವೆ.]

ಈ ಅನಧ್ಯವಸಿತವು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ-i] ಸಪಕ್ಷ ವಿಪಕ್ಷ ರಹಿತವು ii] ಸಪಕ್ಷ ವಿಪಕ್ಷ ಸಹಿತವು iii] ಸಪಕ್ಷವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ವಿಪಕ್ಷರಹಿತವಾದುದು.

i] ಸಪಕ್ಷ ವಿಪಕ್ಷ ರಹಿತವಾದ ಅನಧ್ಯವಸಿತವು- ‘ಸರ್ವವು, ಅನಿತ್ಯವು, ಸತ್ಯವುಳ್ಳದ್ದಾದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸರ್ವವೂ ಪಕ್ಷವಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಅನುಮಾನದ ಹೇತು ಸಪಕ್ಷ ವಿಪಕ್ಷ ರಹಿತವಾಗಿದೆ.

ii] ಸಪಕ್ಷ ವಿಪಕ್ಷಸಹಿತವಾದುದು- ‘ಭೂಮಿಯು, ನಿತ್ಯವು, ಗಂಧವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಪಕ್ಷವು [ನಿತ್ಯತ್ವ ಸಮಾನಧರ್ಮವುಳ್ಳದ್ದು] ಆಕಾರವು, ವಿಪಕ್ಷವು [ನಿತ್ಯತ್ವಸಮಾನಧರ್ಮ ರಹಿತವಾದದ್ದು] ಜಲ, ಘಟ ಮೊದಲಾದವು ಗಂಧವತ್ವ ಹೇತುವು ಸಪಕ್ಷ ವಿಪಕ್ಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅನಧ್ಯವಸಿತವು.

iii] ಸಪಕ್ಷ ಹೊಂದಿ ವಿಪಕ್ಷರಹಿತವಾದುದು. ‘ಶಬ್ದವು ಅಭಿಧೇಯವು, ಶಬ್ದತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಪಕ್ಷವು ಘಟವು. [ಎಲ್ಲವೂ ಅಭಿಧೇಯಗಳೇ ಆಗಿವೆ ವಿಪಕ್ಷವೇ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ, ಈ ‘ಶಬ್ದತ್ವ’ ಹೇತು ವಿಪಕ್ಷರಹಿತವಾಗಿದೆ]

ಅಯಮತ್ರ ವಿಚಾರ: ತ್ರಿವಿಧೋಽಪ್ಯಯಮನಧ್ಯವಸಿತಃ, ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿ-
ದ್ಧತ್ವಾತ್, ಪೃಥಕ್ ಹೇತ್ವಾಭಾಸೋ ನ ಭವತಿ, ತಥಾ ಹಿ--

(೧) ಆದ್ಯಹೇತೌ (ಸತ್ತವಹೇತೌ) ಸಪಕ್ಷಸ್ಯೈವಾಭಾವೇನ ಹೇತೋಃ ಸಾ-
ಧ್ಯಸಂಬಂಧಾಭಾವಾತ್, ಅಯಂ ಸತ್ತವಹೇತುಃ, ಸಾಧ್ಯಸಂಬಂಧರಾಹಿತ್ಯರೂಪವ್ಯಾಪ್ಯ-
ತ್ವಾಸಿದ್ಧಾವಂತರ್ಭವತಿ ।

(೨) ದ್ವಿತೀಯಗಂಧವತ್ವಹೇತುಃ, ತಥಾ (೩) ತೃತೀಯಶಬ್ದವತ್ವಹೇ-
ತೌಶ್ಚ, ಕ್ರಮೇಣ ಆಕಾಶಘಟಾದಿರೂಪಸಪಕ್ಷಸತ್ತವೇಽಪಿ ತತ್ರ ಹೇತುಭೂತಗಂಧ-
ವತ್ವಶಬ್ದವತ್ವಯೋಃ ವ್ಯಾಪ್ತೇರ್ದರ್ಶಯಿತುಮಶಕ್ಯತ್ವೇನ ಸಾಧ್ಯಸಂಬಂಧರಾಹಿತ್ಯರೂ-
ಪವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧಾವಂತರ್ಭಾವಿ ಎವೇತಿ ನೈಯಾಯಿಕೈಕದೇಶಿನಃ ।

ಇದು ಮೂರನೆಯ ಪ್ರಕಾರದ ಅನಧ್ಯವಸಿತವು.

[ವಿವರಣೆ- 'ಸತ್ತ್ವ' 'ಗಂಧವತ್ತ್ವ' ಹಾಗೂ 'ಶಬ್ದತ್ವ' ಈ ಹೇತುಗಳು ಪಕ್ಷದ
ಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದು ಸಾಧ್ಯಸಾಧಕಗಳಾಗಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅನಧ್ಯವಸಿತ ಹೇತುಗಳು]

ಆ] ಪ್ರಾಚೀನ ನೈಯಾಯಿಕರಿಂದ ಅಂಗೀಕೃತವಾದ ಅನಧ್ಯವಸಿತದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ
ನವೀನ ನೈಯಾಯಿಕರ, ಬೇರೆಯವರ ಹಾಗೂ ಸಿದ್ಧಾಂತಿಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಹೀಗಿ-
ತು. ಮೂರು ಅನಧ್ಯವಸಿತಗಳೂ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತವೆ ಹೊರತು
ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಹೇತ್ವಾಭಾಸಗಳಿಲ್ಲವೆಂದು ನವೀನ ನೈಯಾಯಿಕರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.
ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ- i] ಮೊದಲಿನ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೆ "ಸತ್ತ್ವ" ಹೇತುವಿಗೆ ಸಪಕ್ಷವೇ
ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಸಾಧ್ಯದ ಸಂಬಂಧವು ಬರಲಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಈ 'ಸತ್ತ್ವ' ಹೇತುವು ಸಾಧ್ಯ-
ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲದ 'ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವ' ಅಸಿದ್ಧ' ದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ. ii] ಎರಡನೆಯ
ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೆ 'ಗಂಧವತ್ತ್ವ' ಹೇತುವಿಗೆ ಹಾಗೂ ಮೂರನೆಯ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೆ
'ಶಬ್ದತ್ವ' ಹೇತುವಿಗೆ, ಕ್ರಮದಿಂದ ಆಕಾಶ ಹಾಗೂ ಘಟ, ಹೀಗೆ ಸಪಕ್ಷಗಳಿದ್ದರೂ
'ಗಂಧವತ್ತ್ವ' 'ಶಬ್ದತ್ವ' ಹೇತುಗಳಿಗೆ ಆಕಾಶ ಘಟಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲು
ಅಶಕ್ಯವಾದುದರಿಂದ, ಇವೆರಡು ಹೇತುಗಳು ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಸಾಧ್ಯಸಂಬಂಧ ರಾ-
ಹಿತ್ಯರೂಪ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ.

[ವಿವರಣೆ- ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯತ್ವ ಇದ್ದರೂ ಗಂಧವತ್ತ್ವವಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲಿ ಗಂಧವತ್ತ್ವವೋ
ಅಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯತ್ವವೆಂದು ಅನ್ವಯವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಇದರಂತೆ ಘಟದಲ್ಲಿ ಶಬ್ದತ್ವವಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ
ಎಲ್ಲಿ ಶಬ್ದತ್ವವೋ ಅಲ್ಲಿ ಅಭಿಧೇಯತ್ವವೆಂದು ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ಭಾವವು]

ಅನ್ಯೇ ತು—(೧) ಆದ್ಯ: ಸರ್ವಂ ಅನಿತ್ಯಂ ಸತ್ತ್ವಾದಿತಿ, ಸತ್ತ್ವಹೇತು: ಸಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷರಹಿತೋ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧವಂತರ್ಭವತಿ |

(೨) ದ್ವಿತೀಯ:—ಭೂನಿತ್ಯಾ ಗಂಧವತ್ತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ ಗಂಧವತ್ತ್ವಹೇತು: ಸತಿ ಸಪಕ್ಷೋ ಪಕ್ಷಮಾತ್ರವೃತ್ತಿ: |

(೩) ಶಬ್ದೋಽಭಿಧೇಯ: ಶಬ್ದತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ ಶಬ್ದತ್ವಹೇತು: ಸಪಕ್ಷವಾನ್ ವಿಪಕ್ಷರಹಿತಶ್ಚ |

ತಥಾ ಚ ಪರಾಭಿಮತೌ ದ್ವೌ, ಗಂಧವತ್ತ್ವಶಬ್ದತ್ವಹೇತು, ಸಪಕ್ಷೋಽವಿಶ್ವ-
ಮಾನಿ ಅನೇಕಾಂತಿಕೇ ಅಂತರ್ಭವತ: ತಥಾ ಹಿ—

ಸವ್ಯಭಿಚಾರೋ ಹಿ ಅನೇಕಾಂತಿಕ: ಸ್ವಭೂಮಿಮತಿಕ್ರಮ್ಯಾನ್ಯತ್ರ ವರ್ತ-
ಮಾನತ್ವಂ ವ್ಯಭಿಚಾರ: ತೇನ ಸಹಿತ: ಸವ್ಯಭಿಚಾರ ಇತಿ ಯಾವತ್,
ಸ ಚ ದ್ವಿವಿಧ: (೧) ಅನ್ವಯಮುಖೇನ (೨) ವ್ಯತಿರೇಕಮುಖೇನ ಚೇತಿ |

ಅ] ಬೇರೆ ಕೆಲವರು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ—

i] 'ಸರ್ವವು ಅನಿತ್ಯವು, ಸತ್ಯವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ' ಎಂಬ ಮೊದಲಿನ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸರ್ವವೂ ಸತ್ಯವಾಗಿದ್ದರಿಂದ 'ಸತ್ಯ' ಹೇತುವು ಸಪಕ್ಷ ವಿಪಕ್ಷರಹಿತವಾಗಿದ್ದು [ಸಾಧ್ಯ-
ಸಂಖ್ಯಂಧಾಭಾವರೂಪವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ.]

ii] 'ಭೂಮಿಯು ನಿತ್ಯವು ಗಂಧವತ್ತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ' ಎಂಬ ಎರಡನೆಯ ಅನುಮಾ-
ನದಲ್ಲಿ ಗಂಧವತ್ತ್ವ ಹೇತುವಿಗೆ ಸಪಕ್ಷವಿದ್ದರೂ [ನಿತ್ಯತ್ವವುಳ್ಳ ಆಕಾಶ ಸಪಕ್ಷವು] ತಾನು
ಸತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಿದೆ.

iii] 'ಶಬ್ದವು ಅಭಿಧೇಯವು ಶಬ್ದತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ' ಎಂಬ ಮೂರನೆಯ ಅನು-
ಮಾನದಲ್ಲಿ ಶಬ್ದತ್ವ ಹೇತುವಿಗೆ ಅಭಿಧೇಯತ್ವ ಸಮಾನ ಧರ್ಮವುಳ್ಳ ಘಟಾದಿಗಳು
ಸಪಕ್ಷವಿದ್ದರೂ ಈ ಹೇತುವಿಗೆ ವಿಪಕ್ಷವಿಲ್ಲ. [ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವೂ ಅಭಿಧೇಯಗಳೇ
ಹೊರತು ಅಭಿಧೇಯವಿಲ್ಲದ್ದು ಇಲ್ಲ]

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ 'ಗಂಧವತ್ತ್ವ ಹಾಗೂ 'ಶಬ್ದತ್ವ ಹೇತುಗಳು ಪರರಿಂದ ಅನಧ್ಯವಸಿತ-
ವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಆದರೆ, ಇವು ಸಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ ['ಆಕಾಶ' ಹಾಗೂ
'ಘಟ' ದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ] ಅನೈಕಾಂತಿಕದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತವೆ. ಅದು
ಹೇಗೆಂದರೆ—'ವ್ಯಭಿಚಾರದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಅನೈಕಾಂತಿಕವು' ವ್ಯಭಿಚಾರವೆಂದರೆ ತಾನು
ಆರಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆಡೆಗೆ ಇರುವದು. ಈ ವ್ಯಭಿಚಾರವು ಎರಡು ವಿಧ-
i] ಅನ್ವಯ ಮುಖದಿಂದ ಅ.ಗ.ವ ವ್ಯಭಿಚಾರ ii] ವ್ಯತಿರೇಕ ಮುಖದಿಂದಾಗುವ ವ್ಯಭಿಚಾರ.

(೧) ತಯೋರ್ಮಧ್ಯೆ ಹೇತೋರ್ನ್ವಯಸ್ಥಾನಂ ಪಕ್ಷಃ, ಸಪಕ್ಷಶ್ಚ ತದತಿರೇಕೇಣ ವಿಪಕ್ಷೋಽಪಿ ವರ್ತಮಾನೋ ಹೇತುಃ ಸಾಧಾರಣೋಽನೈಕಾಂತಿಕಃ ।

(೨) ಹೇತುಃ ವ್ಯತಿರೇಕಸ್ಥಾನಂ ವಿಪಕ್ಷಃ ಸಪಕ್ಷೈಕದೇಶೋಽಪಿ, ಯಥಾ ಧೂಮಾನುಮಾನೇ, ಅಯಃಪಿಂಡಃ-ತತ್ರ ಸರ್ವಸ್ಮಿನ್ಸಪಕ್ಷೋಽವರ್ತಮಾನಃ ಅಸಾಧಾರಣಾ-ನೈಕಾಂತಿಕಃ ।

ತಥಾ ಚೋಕ್ತಪ್ರಕಾರೇಣ ದ್ವಿತೀಯೋ ಗಂಧವತ್ತ್ವಹೇತುಃ ಸರ್ವೇಭ್ಯೋ ನಿತ್ಯೇಭ್ಯಃ ಅನಿತ್ಯೇಭ್ಯೋ ವ್ಯಾವೃತ್ತಃ ಸನ್ ಪಕ್ಷಮಾತ್ರವೃತ್ತಿರನೈಕಾಂತಿಕೋ ಭವತಿ ।

ತೃತೀಯಃ ಶಬ್ದವತ್ತ್ವಹೇತುಃ, ಸರ್ವಸಪಕ್ಷಭೂತಘಟಾಢಾವರ್ತಮಾನಃ ಸನ್ ಅಸಾಧಾರಣನೈಕಾಂತಿಕೋ ಭವತಿ, ಏವಂ ಚ ದ್ವಾವಪಿ ಅನುಧ್ಯವಸಿತೋ, ಅನೈಕಾಂತಿಕೋ, ಇತಿ ತೇಷಾಮಭಿಪ್ರಾಯಃ ।

೧] ಈ ಎರಡರಲ್ಲಿ ಹೇತುವಿಗೆ ಸಪಕ್ಷವೂ ಹಾಗೂ ಸಪಕ್ಷವೂ ಅನ್ವಯಸ್ಥಾನ-ಗಲಾಗಿವೆ. ಇವೆರಡರಲ್ಲಿಲ್ಲದೇ ವಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಯೂ ಇದ್ದರೆ, ಹೇತುವು ಸಾಧಾರಣ ಅನೈ-ಕಾಂತಿಕವು.

೨] ಹೇತುವಿಗೆ ವ್ಯತಿರೇಕ ಸ್ಥಾನವು ಹಾಗೂ ಸಪಕ್ಷದ ಏಕದೇಶವು. ಇದಕ್ಕೆ ದೃಷ್ಟಾಂತ ಸರ್ವತವು ಧೂಮವುಳ್ಳದ್ದು, ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ ಎಂಬ ವ್ಯತಿರೇಕ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಾದ ಕಬ್ಬಿಣ ಗುಂಡು, ಸಪಕ್ಷದ ಏಕದೇಶವಾಗಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಧೂಮವಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಕಾದ ಕಬ್ಬಿಣಗುಂಡು [ಅಯೋಗೋಲಕವು] ವ್ಯತಿರೇಕಸ್ಥಲವು. ಹೀಗೆ ಸರ್ವಸಪಕ್ಷದಲ್ಲಿರದೇ ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದು, ಏಕದೇಶದಲ್ಲಿಲ್ಲದೇ ಇರುವ ಹೇತುವು ಅಸಾಧಾರಣ ಅನೈಕಾಂತಿಕವಾಗುತ್ತದೆ.

ಅದರಂತೆ, ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಎರಡನೆಯದಾದ 'ಗಂಧವತ್ತ್ವ' ಹೇತುವು ಸರ್ವಸತ್ಯ ಸದಾರ್ಥಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಅಭಿತ್ಯ ಸದಾರ್ಥಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನ [ವ್ಯಾವೃತ್ತ] ವಾಗಿದ್ದು ಸಪಕ್ಷ ಮಾತ್ರ ವೃತ್ತಿಯಾಗಿದೆ [ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ] ಆದ್ದರಿಂದ ಅದು ಅನೈಕಾಂತಿಕ ವಾಗಿದೆ.

ಮೂರನೆಯದಾದ ಶಬ್ದತ್ವ ಹೇತುವು ಸರ್ವಸಪಕ್ಷಗಳಾದ ಘಟಾದಿಗಳಲ್ಲಿ [ಅಭಿ-ಧೇಯವಾದವುಗಳಲ್ಲಿ] ಇರದೇ ಇರುವದರಿಂದ ಅಸಾಧಾರಣ ಅನೈಕಾಂತಿಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ 'ಗಂಧವತ್ತ್ವ' 'ಶಬ್ದತ್ವ' ಎರಡೂ ಹೇತುಗಳು ಅನುಧ್ಯವಸಿತಗಳಾಗದೇ, ಅನೈ-ಕಾಂತಿಕಗಳೇ ಆಗುವದರಿಂದ ಕೆಲವರ ಮತವು.

ಸ್ವಮತರೀತ್ಯಾಂತರ್ಭಾವಸ್ತು ಇತ್ಯಮ್--ಅನಧ್ಯವಸಿತತ್ವೇನ ವಾ, ಪೃಥಕ್ ಹೇತ್ವಾಭಾಸತ್ವೇನ ವಾ, ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧತ್ವೇನ ವಾ, ಅಸಾಧಾರಣಾನೇಕಾಂತಿ-
ಕತ್ವೇನ ವಾ, ಸರ್ವಪ್ರಕಾರೇಣಾವ್ಯಾಪ್ತಾವೇವಾಂತರ್ಭವತಿ, ತತ್ರಾಪಿ ತೃತೀಯಾವ್ಯಾ-
ಪ್ತಾವಂತರ್ಭವತಿ, | ಉಭಯಸಂಬಂಧಾಭಾವಾದಿತಿ ಯಾವತ್ |)

ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತೇ, ಉಭಯಸಂಬಂಧಾಭಾವಶ್ಚತುರ್ವಿಧ:- (೧) ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತ-
ಸ್ಯೇವಾಭಾವಾತ್ ೨) ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತೇ ಸಾಧ್ಯಸತ್ವೇಽಪಿ ಹೇತೋರಭಾವಾತ್ ೩) ಸಾ-
ಧ್ಯಭಾವಸ್ಯಾಪ್ರಸಿದ್ಧತ್ವಾತ್ ೪) ಸಾಧ್ಯಸ್ಯೇವಾಪ್ರಸಿದ್ಧತ್ವಾಚ್ಛೇತಿ |

ಸಿದ್ಧಾಂತ ರೀತಿಯಿಂದ ಅಂತರ್ಭಾವದ ಪ್ರಕಾರವು- ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಈ ಮೂರು
ಹೇತುಗಳು [ಸತ್ಯ, ಗಂಧತ್ವ ಹಾಗೂ ಶಬ್ದತ್ವ] [ಪರಮ ಹೇಳಿದಂತೆ] ಅನಧ್ಯವಸಿತ.
ಗಳೆಂದಾಗಲಿ, ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಹೇತ್ವಾಭಾಸಗಳೆಂದಾಗಲಿ, ಅಥವಾ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧಗಳೆಂದಾಗಲಿ,
ಅಥವಾ ಸಾಧಾರಣ-ಅಸಾಧಾರಣ ಅನೈಕಾಂತಿಗಳೆಂದಾಗಲಿ, ಹೇಳಿದಾಗ್ಯೂ, ಈ ಎಲ್ಲ
ಪ್ರಕಾರಗಳು ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತವೆ. ಇದರಲ್ಲೂ ಮೂರನೆಯ-
ದಾದ ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾಭಾವರೂಪ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತವೆ. ಏಕೆಂ-
ದರೆ ಈ ಹೇತುಗಳಿಗೆ ಪಕ್ಷ ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಾಧ್ಯಭಾವ
ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಗಳೂ ಇಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾಭಾವ ಪ್ರಕಾರದ
ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವದು.

ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತದಲ್ಲಿ ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾಭಾವವು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ.

೧) ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತವೇ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಬರುವ ಸಂಬಂಧಾಭಾವವು. ೨] ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತವಾ-
ದುದರಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದರೂ, ಹೇತು ಇಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ ಬರುವ ಸಂಬಂಧಾಭಾವವು.
೩] ಸಾಧ್ಯಭಾವವು ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವದರಿಂದ ಬರುವ ಸಂಬಂಧಾಭಾವವು. ೪] ಸಾಧ್ಯವೇ
ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಬರುವ ಸಂಬಂಧಾಭಾವವು.

[ವಿವರಣೆ- ೧] ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತವಾದುದೇ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ, ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳಿಗೆ ನಿರರ್ಶ-
ನವೇ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳ ಉಭಯ ಸಂಬಂಧ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ೨) ಪಕ್ಷಾತಿರಿ-
ಕ್ತವಾದ ವಸ್ತುವಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದರೂ ಹೇತುವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳ ಸಂ-
ಬಂಧ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ೩) ಸಾಧ್ಯಭಾವವೇ ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಿದ್ದರೂ ಹೇತು-ಸಾಧ್ಯಗಳ ಉ-
ಭಯ ಸಂಬಂಧ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ೪) ಸಾಧ್ಯವು ಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದಿದ್ದಾಗಲೂ ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳಿಗೆ
ಸಂಬಂಧ ಬರಲಾರದು)

೧ ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತಸ್ಯೈವಾಭಾವಾದಿತೃಢಾಂತೋ ಯಥಾ-ಸರ್ವಂ ಅನಿತ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್ । ಅತ್ರ ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತಸ್ಯೈವಾಭಾವೇನಾಂ ಸತ್ತ್ವಹೇತುಃ, ಉಪ-ಸಂಬಂಧಾಭಾವರೂಪಾವ್ಯಾಪ್ತಾಂವಂತಿರ್ಭವತೀತಿ । ಏವಮುತ್ತರತ್ರಾಪಿ ಜ್ಞೇಯಂ ।

೨ ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತೇ ಸಾಧ್ಯಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ಹೇತೋರಭಾವಾದಿತೃಢಾಂತೋ ಯಥಾ-ಸರ್ವಂ ಅನಿತ್ಯಾ ಗಂಭೀರತ್ವಾದಿತಿ ।

೩ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಸ್ಯಾಪ್ರಸಿದ್ಧತ್ವಾದಿತೃಢಾಂತೋ ಯಥಾ-ಶಬ್ದೋಽಭಿಧೇಯಃ ಶಬ್ದ-ತ್ವಾದಿತಿ ।

೪ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಸ್ಯೈವಾಪ್ರಸಿದ್ಧತ್ವಾದಿತೃಢಾಂತೋ ಯಥಾ-ಸರ್ವಂ ಕ್ಷಣಿಕ ಸತ್ತ್ವಾದಿತಿ ।

೧) ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತದ ಅಭಾವ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಹೀಗಿದೆ- 'ಸರ್ವವು ಅನಿತ್ಯ ಸತ್ತ್ವ (ಅಸ್ತಿತ್ವ) ವುಳ್ಳದಾಗಿರುವದರಿಂದ' (ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ 'ಸರ್ವವು' ಪಕ್ಷವಾದ್ದರಿಂದ ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತ ವಸ್ತುವೇ ಇಲ್ಲವೆಂದಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ 'ಸತ್ತ್ವ' ಹೇತುವು ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾಭಾವ ರೂಪ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುವದು]

೨) ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದರೂ ಹೇತು ಇಲ್ಲದಿರುವದಕ್ಕೆ ದೃಷ್ಟಾಂತವೆಂದರೆ- 'ಭೂಮಿಯು ನಿತ್ಯವು, ಗಂಧವುಳ್ಳದ್ದಾದ್ದರಿಂದ' [ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯ ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತವಾದುದು. ಆಕಾಶವಾಗಿದೆ ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ 'ನಿತ್ಯತ್ವರೂಪ ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದರೂ, "ಗಂಧವತ್ತ್ವ" ಎಂಬ ಹೇತು ಇಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, 'ಗಂಧಸತ್ತ್ವ' ಹೇತುವು ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾರೂಪ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುವದು]

೩] ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವು ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದಕ್ಕೆ ದೃಷ್ಟಾಂತವೆಂದರೆ- 'ಶಬ್ದವು ಅಭಿಧೇಯವು, ಶಬ್ದವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ' ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಾದ 'ಅಭಿಧೇಯತ್ವ'ದ ಅಭಾವವೇ ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವು. ಏಕೆಂದರೆ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಅಭಿಧೇಯವಾದವುಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ 'ಶಬ್ದತ್ವ' ಹೇತುವು ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾರೂಪ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುವದು]

೪] ಸಾಧ್ಯವೇ ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದಕ್ಕೆ ದೃಷ್ಟಾಂತವೆಂದರೆ- 'ಸರ್ವವು ಕ್ಷಣಿಕವು ಸತ್ತ್ವವುಳ್ಳದ್ದಾದ್ದರಿಂದ' [ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಾದ 'ಕ್ಷಣಿಕತ್ವ'ವು ಅಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಪದಾರ್ಥಗಳೆಲ್ಲ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ನಾಶಹೊಂದುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಸತ್ತ್ವ ಹೇತು ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾಭಾವರೂಪ ಅನ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ]

एवं रीत्या पक्षातिरिक्ते उभयसंबंधाभावश्चतुर्धा विद्यामानत्वात् पूर्वोक्तहेतवोऽव्याप्तावेवांतर्भवतीति ध्येयम् ।

एके तु-भूः नित्या गंधवत्वादित्यत्र जलादौ व्यतिरेकव्याप्तिसं-
भवादयमसाधारणानैकांतिकहेत्वाभास एव न भवतीत्याहुः ।

अपरे तु-अस्मिन् गंधवत्त्वानुमाने सपक्षे सत्यपि तत्रावर्तमानस्य
हेतोः व्याप्तिरेव नास्ति, उत केवलव्यतिरेकिवदस्तीति संदेहविष-
यत्वात् हेत्वाभासत्वमित्याहुः तथा च तादृशसंशयस्य व्याप्तिग्रहप्र-
तिबंधकतया अनुमितितत्करणान्यतरसाक्षात्प्रतिबंधकज्ञानविषयत्व-
रूपहेत्वाभासलक्षणाक्रांतत्वाद्धेतवाभासत्वं बोध्यं,

ಹೀಗೆ ಪಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತವಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಉಭಯ ಸಂಬಂಧಾಭಾವವು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾ-
ರವಿರುವದರಿಂದ, ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ['ಸತ್ತ್ವ', 'ಗಂಧವತ್ತ್ವ' ಹಾಗೂ ಶಬ್ದತ್ವ] ಹೇತು-
ಗಳು ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಬರುತ್ತವೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ- 'ಭೂಮಿಯು, ನಿತ್ಯವು, ಗಂಧವುಳ್ಳ-
ದ್ದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ 'ಜಲ'ದಲ್ಲಿ ವ್ಯತಿರೇಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಸಂಭವಿಸುತ್ತದೆ.
(ಎಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯತ್ವವಿಲ್ಲವೋ ಅಲ್ಲಿ ಗಂಧವತ್ತ್ವವಿಲ್ಲ) ಕಾರಣ ಈ ಗಂಧವತ್ತ್ವ ಹೇತುವು
ಅಸಾಧಾರಣ ಅನೈಕಾಂತಿಕ ಹೇತ್ವಾಭಾಸವೇ ಆಗುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಬೇರೆ ಕೆಲವರು ಹೀಗೆ ಹೇಳುವರು- ಈ ಗಂಧವತ್ತ್ವ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಪ-
ಕ್ಷವಿದ್ದರೂ [ನಿತ್ಯವಾದ 'ಗಗನ'ವಿದೆ] ಅಸಪಕ್ಷವಾದ 'ಅಕಾಶ'ದಲ್ಲಿ 'ಗಂಧವತ್ತ್ವ ರೂಪ
ಹೇತುವಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ಈ ಹೇತುವಿಗೆ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೇ ಇಲ್ಲವೇ? ಅಥವಾ ಕೇವಲ
ವ್ಯತಿರೇಕಿಯಂತೆ ಮಾತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇವೆಯೇ ಎಂಬ ಸಂಶಯಕ್ಕೆ, ['ಗಂಧವತ್ತ್ವ' ಹೇತುವು]
ವಿಷಯವಾಗುವದರಿಂದ ಹೇತ್ವಾಭಾಸವಾಗುವದೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗೂ ಅಸಂಶ-
ಯವು ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗುವದರಿಂದ, ಅನುಮಿತಿ ಹಾಗೂ ಅನು-
ಮಿತಿಕರಣಗಳೆಲ್ಲೊಂದಾದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಾತ್ತಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗಿ ಅನು-
ಮಿತಿಯನ್ನೇ ಹುಟ್ಟಿಸದಿರುವದರಿಂದ ಹೇತ್ವಾಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆಂದು ಅವರ ಮತವು.
[ವಿನರಣೆ:- ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಶಯ ಬಂದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ನಿಶ್ಚಿತ ಜ್ಞಾನವೇ ಆಗು-
ವದಿಲ್ಲ. ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದೇ ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟುವದಿಲ್ಲ. ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ
ಹೇತು ಜ್ಞಾನಗಳು ಅನುಮಿತಿಯುಕ್ತರಣಗಳಾಗಿದ್ದು, ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ,
ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಸಂದೇಹವು ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗುವದು. ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿಬಂಧಕಜ್ಞಾನ ವಿಷ-

ಅಯಮಪಿ ಹೇತ್ವಾಭಾಸೋಽವ್ಯಾಪ್ತಾಂತ್ರ್ಭವನೀತಿ ಸಿದ್ಧಾಂತರೀತ್ಯಾ ಜ್ಞೇಯಂ ।
ಇತಿ ಪರೋಕ್ತಾನುಧ್ಯವಸಿತವ್ಯಭಿಚಾರಾದೀನಾಂ ಅವ್ಯಾಪ್ತಾಂತ್ರ್ಭಾವಿಸಮರ್ಥನಮ್ ।

೪ ಪ್ರಮಾಣೇನ ನಿಶ್ಚಿತಸಾಧ್ಯಾಭಾವವತಿ ಪಕ್ಷೇ ವರ್ತಮಾನೋ ಹೇತುಃ ಕಾಲಾ-
ತ್ಯಯಾಪದಿಷ್ಟಃ ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತ ಇತಿ ಯಾವತ್, ತದ್ಬಾಧಿತತ್ವಂ ಚ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾ-
ದಿತ್ರಯೇಣ ಸಂಭವತಿ । ತಥಾಹಿ—

೧ ಸರ್ವಂ ತೇಜಃ, ಅನುಷ್ಣಂ ದ್ರವ್ಯತ್ವಾದಿತಿ, ಅತ್ರ ಧರ್ಮಿಭೂತತೇಜೋಗ್ರಾಹಕೇಣ
ಸಾಧ್ಯಪ್ರತಿಯೋಗಿಭೂತೋಷ್ಣತ್ವಗ್ರಾಹಕೇಣ ಉಪಜೀವ್ಯೇನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೇಣ ಪಕ್ಷೋ ಬಾಧಿ-
ತ ಇತಿ ಅಯಂ ಕಾಲಾತ್ಯಯಾಪದಿಷ್ಟಃ ಪ್ರಥಮಃ ।

೨ ಅನುಮಾನರೂಪಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತೋ ಯಥಾ—ಚಕ್ಷುಃ, ರೂಪಗ್ರಾಹಕಂ ನ ಭವತಿ,
ಇಂದ್ರಿಯತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ,

ಯವಾಗುವದೇ ಹೇತ್ವಾಭಾಸ ಆಗುವದು. 'ಗಂಧವತ್ತ್ವ' ಹೇತುವು ಈ ಲಕ್ಷಣ ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಹೇತ್ವಾಭಾಸವಾಗುವದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ]

ಅದೇ, ಸಿದ್ಧಾಂತ ರೀತಿಯಿಂದ, ಮೇಲಿನ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹ ಬಂದರೂ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನವಾಗದ ಮೂಲಕ, ಹೇತುವು ಅವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೪) ಅನ್ಯರು ಹೇಳುವ, ಬಾಧ ಸತ್ಯ, ತಿಪಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಪ್ರಕರಣಸಮಗಣಿ ಪ್ರಬಲ ಹಾಗೂ ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವದ ಸಮರ್ಥನೆ:—

೧) ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ನಿಶ್ಚಿತವಾದ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವವುಳ್ಳ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ಹೇತುವು 'ಕಾಲಾತ್ಯಯಾಪದಿಷ್ಟ' ಎಂದರೆ 'ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಈ ಪ್ರಮಾಣ ಬಾಧಿತತ್ವವು ಹೇತುವಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ, ಅನುಮಾನ, ಆಗಮ, ಈ ಮೂರರಿಂದಲೂ ಬರುತ್ತದೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ—

ಅ) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಹೇತುವು ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತವಾಗುವದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ— 'ಎಷ್ಟೇ ಜಪಿಸು, ಉಷ್ಣರಹಿತವಾದುದು, ದ್ರವ್ಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ' ಇಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷವಾದ ತೇಜಸ್ಸು, ಧರ್ಮಿಯನ್ನೂ ಹಾಗೂ ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾದ ಉಷ್ಣವನ್ನೂ ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ಹಾಗೂ ಉಪಜೀವ್ಯವಾದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಪಕ್ಷವು [ಪ್ರತಿಕ್ಷೆಯ] ಬಾಧಿತವಾಗುವದು.

ಆ) ಅನುಮಾನದಿಂದ ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತವಾಗುವ ಹೇತುವಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆ:— 'ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯವು, ರೂಪಗ್ರಾಹಕವಲ್ಲ, ಇಂದ್ರಿಯವಾದುದರಿಂದ' ಈ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ

ರೂಪಜ್ಞಾನಂ, ಕರಣಸಾಧ್ಯಂ, ಕ್ರಿಯಾತ್ವಾದಿತಿ, ಸಾಮಾನ್ಯಪರಿಶೋಭ್ಯಾಂ ಚಕ್ಷುಷೋ
ಧರ್ಮಿಣೋ ಗ್ರಹಣಾತ್, ಯೇನ ಕ್ರಿಯಾತ್ವಾನುಮಾನೇನ ಚಕ್ಷುಷಃ ಸಿದ್ಧಿಃ ತೇನೈವ ರೂಪ-
ಗ್ರಾಹಕತ್ವೇನೈವ ಸಿದ್ಧಿಃ, ಚಕ್ಷುಃ, ರೂಪಗ್ರಾಹಕಂ ನ ಭವತೀತ್ಯುಕ್ತೇ, ಕ್ರಿಯಾತ್ವಾನು-
ಮಾನೇನ ಪಕ್ಷೋ (ಸಾಧ್ಯಧರ್ಮೋ) ಬಾಧಿತ ಇತಿ ದ್ವಿತೀಯಕಾಲಾತ್ಯಯಾಪದಿಷ್ಟಃ ।

೩ ಸುರಾ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇನ, ಪೇಯಾ, ದ್ರವದ್ರವ್ಯತ್ವಾತ್, ಇತ್ಯನುಮಾನಂ “ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೋ
ನ ಸುರಾಂ ಪಿಬೇತ್ ” ಇತ್ಯಾಗಮಬಾಧಿತ ಇತಿ ತೃತೀಯಕಾಲಾತ್ಯಯಾಪದಿಷ್ಟಃ
(ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತಃ)

ತ್ರಿವಿಧೋಽಪ್ಯಯಂ ಪ್ರಬಲಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧ ಎವಾಂತರ್ಭವತೀತಿ ಧ್ಯೇಯಃ ।

೨. ಸಮಬಲಪ್ರಮಾಣವಿರುದ್ಧಃ ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಃ,

ಪ್ರತಿಯಾಗ “ರೂಪಜ್ಞಾನವು, ಕರಣಸಾಧ್ಯವು, ಕ್ರಿಯೆಯಾದ್ದರಿಂದ” ಎಂಬ ಸಾಮಾನ್ಯ
ಅನುಮಾನದಿಂದ, ರೂಪಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕರಣ ಸಾಧ್ಯತ್ವವು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕರಣವು
ಯಾವುದೆಂದರೆ, ಪರಿಶೇಷ ಅನುಮಾನದಿಂದ ರೂಪ ಗ್ರಾಹಕವಾದುದು ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿ-
ಯವೆಂದೇ ಸಿದ್ಧಿಸುವದು. ಯಾವ ಕ್ರಿಯೆಯುಳ್ಳದೆಂಬ ಅನುಮಾನದಿಂದ ಚಕ್ಷುರಿಂ-
ದ್ರಿಯವು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆಯೋ, ಅದೇ ಕ್ರಿಯೆಯುಳ್ಳದೆಂಬ ಅನುಮಾನದಿಂದಲೇ ಅದು
ರೂಪಗ್ರಾಹಕವೆಂದೂ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದ ಮೇಲೆ ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯವು ರೂಪಗ್ರಾ-
ಹಕವಲ್ಲವೆಂದು ಸಾಧನ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಾನುಮಾನದ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಾಕ್ಯವಾದ ಚಕ್ಷು-
ರಿಂದ್ರಿಯವು ರೂಪಗ್ರಾಹಕವಲ್ಲ ವೆಂಬುದೇ ಬಾಧಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಎರಡನೆಯ
ಕಾಲಾತ್ಯಯಾಪದಿಷ್ಟವು

೩] ಆಗಮದಿಂದ ಪ್ರಮಾಣಬಾಧಿತವಾಗುವ ಹೇತುವಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆ- ‘ಮು-
ಷ್ಯವು ಬ್ರಾಹ್ಮಣನಿಂದ ಜೇಯವು, ದ್ರವ ಪದಾರ್ಥವಾದ್ದರಿಂದ’ ಈ ಅನುಮಾನವು
‘ಬ್ರಾಹ್ಮಣನು ಮದ್ಯವನ್ನು ಕುಡಿಯಲಾಗದು’ ಎಂಬ ಆಗಮ ವಾಕ್ಯದಿಂದ ಬಾಧಿತ-
ವಾಗಿದೆ. ಇದು ಮೂರನೆಯ ಪ್ರಕಾರದ ಕಾಲಾತ್ಯಯಾಪದಿಷ್ಟವು. ಎಂದರೆ ಪ್ರಮಾಣ
ಬಾಧಿತವು.

ಈ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರದ ಪ್ರಮಾಣ ಬಾಧಿತ ಹೇತುಗಳು, ಸಿದ್ಧಾಂತ ರೀತಿಯಿಂದ
ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋಧದಲ್ಲೊಂದಾದ ‘ಪ್ರಬಲ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧ’ ದಲ್ಲೆಯೇ ಅಂತರ್ಭಾ-
ಗವಾಗುತ್ತವೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಃ - ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರುದ್ಧವಾದುದೇ ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷವು.
ಉದಾಹರಣೆ...

ಏತಾ-ವಾಯು: ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಪರ್ಶಾಶ್ರಯತ್ವಾದಿತಿ ಹೇತು: ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ: । ಅ-
ಸ್ಯ ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷತ್ವಂ ಕುಃ? ವಾಯು: ನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ: ರೂಪರಹಿತದ್ರವ್ಯತ್ವಾತ್ ಇತ್ಯ-
ನೇನ ಪ್ರತಿರೂಢತ್ವಾದಿತಿ, ಅಯಂಸಮಬಲಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧ ಏವಾಂತರ್ಭವತಿ ।

೩. ಸ್ವಪಕ್ಷಪರಪಕ್ಷಪ್ರಮೇಯಸಾಧನೆ ಪ್ರಯುಕ್ತ: ತ್ರಿರೂಪ: ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿತ್ವಸಪಕ್ಷ-
ವೃತ್ತಿತ್ವ ವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತಿಮಾನ್ ಹೇತು: ಪ್ರಕರಣಸಮ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ, ಯಥಾ -ವಿಮತಂ
ಮಿಥ್ಯಾ ದೃಶ್ಯತ್ವಾದಿತಿ ।

ನನು ಏಕಸ್ಯೇವ ದೃಶ್ಯತ್ವಸ್ಯ ಕಥಂ ಸ್ವಪರಪಕ್ಷಸಿದ್ಧಯೋರ್ಹೇತುತ್ವಂ? ವಿರೋಧಾತ್
(ಸ್ವಪಕ್ಷೇ ಸತ್ಯತ್ವಸ್ಯ, ಪರಪಕ್ಷೇ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಸ್ಯ, ತಯೋ: ಪರಸ್ಪರವಿರೋಧಾದಿ-
ತಿ ಯಾವತ್) ಇತಿ ಚೇನ್ನ ।

ವಾಯುವು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಸ್ಪರ್ಶಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯವಾದ್ದರಿಂದ' ಈ ಅನು-
ಮಾನದಲ್ಲಿಯ ಹೇತುವು ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷವುಳ್ಳದ್ದು. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ. 'ವಾಯುವು,
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಲ್ಲ, ರೂಪರಹಿತ ದ್ರವ್ಯವಾದುದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಿಂದ ಮೊದಲಿನ
ಅನುಮಾನವು ಪ್ರತಿರೋಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಅದು "ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ"ವು ಈ ಅನುಮಾ-
ನವು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಿರೋಧದಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ "ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧ"ದಲ್ಲಿ ಅಂ-
ತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ. (ಎರಡೂ ಪರಸ್ಪರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾವುಳ್ಳವುಗಳಾಗಿ ಸಮ-
ಬಲವುಳ್ಳವುಗಳಾಗಿವೆ]

iii] ಪ್ರಕರಣಸಮಃ- ಸಪಕ್ಷ ಪರಪಕ್ಷಗಳ ಪ್ರಮೇಯ ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋ-
ಗಿಸಲ್ಪಡುವ ಮೂರು ಅಂಶವುಳ್ಳ ಎಂದರೆ ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ, ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ ಹಾಗೂ 'ವಿಪಕ್ಷ'
ವ್ಯಾವೃತ್ತಿಯಾಗಿರುವ, ಹೇತುವು 'ಪ್ರಕರಣಸಮ' ವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಉದಾಹ-
ರಣೆಗೆ. ವಾದಿ-ಪ್ರತಿವಾದಿಗಳಿಗೆ ವಿವಾದಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದ ಪ್ರಪಂಚವು, ಮಿಥ್ಯಾಭಿ-
ತವು, ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣುವದರಿಂದ, [ದೃಶ್ಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ] ಈ ಅನುಮಾನದ ಹೇತುವು
ಪ್ರಕರಣಸಮವು. [ಎಕೆಂದರೆ, ದೃಶ್ಯತ್ವವು ಪಕ್ಷವಾದ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿದೆ, ಸಪಕ್ಷವಾದ ಸಿಂಹಿ-
ನಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಬೆಳ್ಳಿಯಲ್ಲದೆ, ಹಾಗೂ ವಿಪಕ್ಷವಾದ 'ಬ್ರಹ್ಮ' ನಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಮೂರು
ಅಂಶಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಪ್ರಕರಣಸಮವಾಗಿದೆ]

ಶಂಕಾ- 'ದೃಶ್ಯತ್ವ' [ಕಣ್ಣಿಗೆ ತೋರುವಿಕೆ] ಹೇತುವು ಸ್ಪಷ್ಟ ಪರಪಕ್ಷಗಳ ಪ್ರ-
ಮೇಯವನ್ನು ಹೇಗೆ ಸಾಧನ ಮಾಡಬಲ್ಲದು? ಸಿದ್ಧಾಂತಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯತ್ವವನ್ನೂ
ಪರಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವವನ್ನೂ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಸಾಧನ ಮಾಡುವದರಿಂದ. ಸತ್ಯತ್ವ ಮಿಥ್ಯಾ-
ತ್ವಗಳು ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧ ಧರ್ಮಗಳಾಗಿದ್ದರಿಂದ, ವಿರೋಧವೇ ಬಂದು ಎರಡೂ ಸಪ್ತದ

ಯಥಾ ಪರಪಕ್ಷೇ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಸಾಧನೆ ದೃಶ್ಯತ್ವಹೇತುಃ ಪ್ರಯುಜ್ಯತೇ, ತಥಾ ಸ್ವಪಕ್ಷೇ ಸತ್ಯತ್ವಸಾಧನೆಽಪಿ, “ವಿಮತಂ ಸತ್ಯಂ ದೃಶ್ಯತ್ವಾದಿತಿ ಪ್ರಯುಜ್ಯತೇ, ತಥಾ ಚ ಅ-
ಯಂ ತ್ರಿರೂಪೋ ಹೇತುಃ ಪ್ರಕರಣಸಮ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ। ಅಸ್ಯ ಪ್ರಕರಣಸಮಹೇತೋರಂತರ್ಮಾ-
ವವಿಷಯೇಽಯಂ ವಿಚಾರಃ, ಅಯಂ ತ್ರಿರೂಪೋ ಹೇತುಃ, ನೈವ ಸಂಭವತಿ ಇತಿ ಕೇ-
ಚಿತ್ತ್ರಯಾಯಿಕಾ ಆಹುಃ:

ತಥಾಹಿ - ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಪ್ರಯೋಗೇ ಯೌ ಸಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷೌ ಶುಕ್ತೀರೂಪ್ಯಬ್ರಹ್ಮಾಸ್ವರೂ-
ಪೌ ತೌ ಸತ್ಯತ್ವಪ್ರಯೋಗೇ ವಿಪಕ್ಷಸಪಕ್ಷೌ ಭವತಃ, ತಥಾ ಚ ಸತ್ಯತ್ವಸಾಧನದ-
ಶಾಖಾಂ ಯಃ ಸಪಕ್ಷಃ ತಸ್ಯ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಸಾಧನದಶಾಖಾಂ ವಿಪಕ್ಷತ್ವಾವಶ್ಯಂಭಾವೇನ,
ಮಿಥ್ಯಾತ್ವವಾದಿಪಕ್ಷೇ ದೃಶ್ಯತ್ವಹೇತುರ್ನ ಸಂಭವತಿ,

ಅನುಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ದೃಶ್ಯತ್ವವು ಹೇತುವಾಗುವದು, ಕೂಡುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ಶಂಕೆ ಮಾಡ-
ಕೂಡದು.

ಹೇಗೆ ಪರಪಕ್ಷ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ ಸಾಧನೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ
'ದೃಶ್ಯತ್ವ ಹೇತುವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತದೆಯೋ, ಹಾಗೆಯೇ ಸ್ವಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಜಗತ್ತಿಗೆ
ಸತ್ಯತ್ವ ಸಾಧನೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿಯೂ “ದೃಶ್ಯತ್ವ” ಹೇತುವು ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಡು-
ತ್ತದೆ- ‘ವಿವಾದವಿಷಯವಾದ ಜಗತ್ತು ಸತ್ಯವು ದೃಶ್ಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ [ಕಣ್ಣಿಗೆ ತೋ-
ರುವದರಿಂದ]’ ಈ ಮೂರು ರೂಪವಾದ ದೃಶ್ಯತ್ವ ಹೇತುವು ‘ಪ್ರಕರಣಸಮ’
ವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಈ ‘ಪ್ರಕರಣಸಮ’ ಹೇತು’ ವಿನ ಅಂತರ್ಭಾವದ ವಿಷ-
ಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ವಿಚಾರವಿದೆ- ಕೆಲವು ನೈಯಾಯಿಕರು ಈ ರೀತಿ ಮೂರು
ರೂಪವಾದ ಹೇತುವಿನ ಸಂಭವವೇ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆದು ಹೇಗೆಂದರೆ-
ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ ಯಾವದು ಸಪಕ್ಷ ವಿಪಕ್ಷಗಳು ಇರುವವೋ: [ಶಿಂಸಿನಲ್ಲಿ
ತೋರುವ ಬೆಳ್ಳಿ ಸಪಕ್ಷ, ಹಾಗೂ ಬ್ರಹ್ಮವಿಪಕ್ಷ] ಅವು ಸತ್ಯತ್ವಸಾಧಕ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ
ವಿಪಕ್ಷ ಸಪಕ್ಷಗಳಾಗುವವು. [ಬ್ರಹ್ಮ ಸಪಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಶಿಂಸಿನಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಬೆಳ್ಳಿವಿಪಕ್ಷ]
ಹಾಗೂ ಸತ್ಯತ್ವ ಸಾಧನೆಯ ದಶಾದಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಸಪಕ್ಷವೋ, ಅದು ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ
ಸಾಧನೆ ಮಾಡುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಪಕ್ಷವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ ಸಾಧನೆ ಮಾಡು-
ವ ಸಕ್ಷದಲ್ಲಿ ‘ದೃಶ್ಯತ್ವ’ ವೆಂಬ ಹೇತುವೇ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. [ಎಕೆಂದರೆ, ದೃಶ್ಯತ್ವವು
ಸತ್ಯತ್ವ ವಾದಿಗಳ ಅನುಮಾನದಂತೆ ಬ್ರಹ್ಮನಲ್ಲಿರುವದರಿಂದ, ಬ್ರಹ್ಮನು ಪದವಾದಿಗಳ
'ವಿಪಕ್ಷ' ವಾದುದರಿಂದ, 'ವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ' ವೆಂಬ ಅಂಗವು ದೃಶ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ಬಾರದೇ,
ಅದು ತ್ರಿರೂಪವಾಗಿ ಹೇತುವಾಗದ್ದರಿಂದ ಪರಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ 'ದೃಶ್ಯತ್ವ' ಹೇತುವು

ಯಥಾ-ವಾಯು: ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸ್ಪರ್ಶಾಶ್ರಯತ್ವಾದिति हेतु: सत्प्रतिपक्ष: । अस्य सत्प्रतिपक्षत्वं कुत्र: ? वायु: न प्रत्यक्ष: रूपरहितद्रव्यत्वात् इत्यनेन प्रतिरुद्धत्वादिति, अयंसमबलप्रमाणविरोध एवांतर्भवति ।

೩. स्वपक्षपरपक्षप्रमेयसाधने प्रयुक्त: त्रिरूप: पक्षवृत्तित्वसपक्ष-वृत्तित्व विपक्षव्यावृत्तिमान् हेतु: प्रकरणसम इत्युच्यते, यथा -विमतं मिथ्या दृश्यत्वादिति ।

ನನು ಏಕಸ್ಯೇವ ದೃಶ್ಯತ್ವಸ್ಯ ಕಥಂ ಸ್ವಪರಪಕ್ಷಸಿದ್ಧಯೋರ್ಹೇತುತ್ವಂ ? ವಿರೋಧಾತ್ (ಸ್ವಪಕ್ಷೇ ಸತ್ಯತ್ವಸ್ಯ, ಪರಪಕ್ಷೇ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಸ್ಯ, ತಯೋರಸ್ಪರವಿರೋಧಾದಿ-ತಿ ಯಾವತ್) ಇತಿ चेन्न ।

ವಾಯುವು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಸ್ಪರ್ಶಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯವಾದ್ದರಿಂದ' ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯ ಹೇತುವು ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷವುಳ್ಳದ್ದು. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ. 'ವಾಯುವು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಲ್ಲ, ರೂಪರಹಿತ ದ್ರವ್ಯವಾದುದರಿಂದ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಿಂದ ಮೊದಲಿನ ಅನುಮಾನವು ಪ್ರತಿರೋಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಅದು "ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ"ವು ಈ ಅನುಮಾನವು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಿರೋಧದಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ "ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧ"ದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ. (ಎರಡೂ ಪರಸ್ಪರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಪಕ್ಷಧರ್ಮತಾವುಳ್ಳವುಗಳಾಗಿ ಸಮಬಲವುಳ್ಳವುಗಳಾಗಿವೆ]

iii] ಪ್ರಕರಣಸಮ:- ಸಪಕ್ಷ ಪರಪಕ್ಷಗಳ ಪ್ರಮೇಯ ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುವ ಮೂರು ಅಂಶವುಳ್ಳ ಎಂದರೆ ಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ, ಸಪಕ್ಷವೃತ್ತಿ ಹಾಗೂ 'ವಿಪಕ್ಷ' ವ್ಯಾವೃತ್ತಿಯಾಗಿರುವ, ಹೇತುವು 'ಪ್ರಕರಣಸಮ' ವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ. ವಾದಿ-ಪ್ರತಿವಾದಿಗಳಿಗೆ ವಿವಾದಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದ ಪ್ರಪಂಚವು, ಮಿಥ್ಯಾಭೂತವು, ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣುವದರಿಂದ, [ದೃಶ್ಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ] ಈ ಅನುಮಾನದ ಹೇತುವು ಪ್ರಕರಣಸಮವು. [ವಿಕೇಂದರೆ, ದೃಶ್ಯತ್ವವು ಪಕ್ಷವಾದ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿದೆ, ಸಪಕ್ಷವಾದ ಸಿಂಹಿನಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಬೆಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿದೆ, ಹಾಗೂ ವಿಪಕ್ಷವಾದ 'ಬ್ರಹ್ಮ' ನಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಮೂರು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಪ್ರಕರಣಸಮವಾಗಿದೆ]

ಶಂಕಾ- 'ದೃಶ್ಯತ್ವ' [ಕಣ್ಣಿಗೆ ತೋರುವಿಕೆ] ಹೇತುವು ಸ್ವಪಕ್ಷ ಪರಪಕ್ಷಗಳ ಪ್ರಮೇಯವನ್ನು ಹೇಗೆ ಸಾಧನ ಮಾಡಬಲ್ಲದು ? ಸಿದ್ಧಾಂತಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯತ್ವವನ್ನೂ ಪರಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವವನ್ನೂ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಸಾಧನ ಮಾಡುವದರಿಂದ, ಸತ್ಯತ್ವ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಗಳು ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧ ಧರ್ಮಗಳಾಗಿದ್ದರಿಂದ, ವಿರೋಧವೇ ಬಂದು ಎರಡೂ ಸತ್ಯ

ಯಥಾ ಪರಪಕ್ಷೋ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಸಾಧನೆ ದೃಶ್ಯತ್ವಹೇತುಃ ಪ್ರಯುಜ್ಯತೇ, ತಥಾ ಸ್ವಪಕ್ಷೋ ಸತ್ಯತ್ವಸಾಧನೆಽಪಿ, “ವಿಮತಂ ಸತ್ಯಂ ದೃಶ್ಯತ್ವಾದಿತಿ ಪ್ರಯುಜ್ಯತೇ, ತಥಾ ಚ ಅ-
ಯಂ ತ್ರಿರೂಪೋ ಹೇತುಃ ಪ್ರಕರಣಸಮ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ। ಅಸ್ಯ ಪ್ರಕರಣಸಮಹೇತೋರಂತರ್ಮಾ-
ವವಿಷಯೇಽಯಂ ವಿಚಾರಃ, ಅಯಂ ತ್ರಿರೂಪೋ ಹೇತುಃ, ನೈವ ಸಂಭವತಿ ಇತಿ ಕೇ-
ಚಿನ್ನೈಯಾಽಯಿಕಾ ಆಹುಃ:

ತಥಾಹಿ - ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಪ್ರಯೋಗೇ ಯೌ ಸಪಕ್ಷವಿಪಕ್ಷೌ ಶುಕ್ತೀರೂಪ್ಯಬ್ರಹ್ಮಾತ್ಮಸ್ವರೂ-
ಪೌ ತೌ ಸತ್ಯತ್ವಪ್ರಯೋಗೇ ವಿಪಕ್ಷಸಪಕ್ಷೌ ಭವತಃ, ತಥಾ ಚ ಸತ್ಯತ್ವಸಾಧನದ-
ಶಾಖಾಂ ಯಃ ಸಪಕ್ಷಃ ತಸ್ಯ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಸಾಧನದಶಾಖಾಂ ವಿಪಕ್ಷತ್ವಾವಶ್ಯಂಭಾವೇನ,
ಮಿಥ್ಯಾತ್ವವಾದಿಪಕ್ಷೋ ದೃಶ್ಯತ್ವಹೇತುಃ ಸಂಭವತಿ,

ಅನುಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ದೃಶ್ಯತ್ವವು ಹೇತುವಾಗುವದು, ಕೂಡುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ಶಂಕೆ ಮಾಡ-
ಕೂಡದು.

ಹೇಗೆ ಪರಪಕ್ಷ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ ಸಾಧನೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ
'ದೃಶ್ಯತ್ವ ಹೇತುವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತದೆಯೋ, ಹಾಗೆಯೇ ಸ್ವಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಜಗತ್ತಿಗೆ
ಸತ್ಯತ್ವ ಸಾಧನೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿಯೂ “ದೃಶ್ಯತ್ವ” ಹೇತುವು ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಡು-
ತ್ತದೆ- ‘ವಿನಾದವಿಷಯವಾದ ಜಗತ್ತು ಸತ್ಯವು ದೃಶ್ಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ [ಕಣ್ಣಿಗೆ ತೋ-
ರುವದರಿಂದ]’ ಈ ಮೂರು ರೂಪವಾದ ದೃಶ್ಯತ್ವಹೇತುವು ‘ಪ್ರಕರಣಸಮ’
ವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಈ ‘ಪ್ರಕರಣಸಮ’ ಹೇತು’ ವಿನ ಅಂತರ್ಭಾವದ ವಿಷ-
ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ವಿಚಾರವಿದೆ- ಕೆಲವು ನೈಯಾಯಿಕರು ಈ ರೀತಿ ಮೂರು
ರೂಪವಾದ ಹೇತುವಿನ ಸಂಭವವೇ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆದು ಹೇಗೆಂದರೆ-
ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ ಯಾವದು ಸಪಕ್ಷ ವಿಪಕ್ಷಗಳು ಇರುವವೋ: [ಶಿಂಸಿನಲ್ಲಿ
ತೋರುವ ಬೆಳ್ಳಿ ಸಪಕ್ಷ, ಹಾಗೂ ಬ್ರಹ್ಮವಿಪಕ್ಷ] ಅವು ಸತ್ಯತ್ವಸಾಧಕ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ
ವಿಪಕ್ಷ ಸಪಕ್ಷಗಳಾಗುವವು. [ಬ್ರಹ್ಮ ಸಪಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಶಿಂಸಿನಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಬೆಳ್ಳಿವಿಪಕ್ಷ]
ಹಾಗೂ ಸತ್ಯತ್ವ ಸಾಧನೆಯ ದಶಾದಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಸಪಕ್ಷವೋ, ಅದು ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ
ಸಾಧನೆ ಮಾಡುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಪಕ್ಷವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ ಸಾಧನೆ ಮಾಡುವ
ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ‘ದೃಶ್ಯತ್ವ’ ವೆಂಬ ಹೇತುವೇ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. [ಎಕೆಂದರೆ, ದೃಶ್ಯತ್ವವು
ಸತ್ಯತ್ವ ವಾದಿಗಳ ಅನುಮಾನದಂತೆ ಬ್ರಹ್ಮನಲ್ಲಿರುವದರಿಂದ, ಬ್ರಹ್ಮನು ಸವಾದಿಗಳ
'ವಿಪಕ್ಷ' ವಾದುದರಿಂದ, ವಿಪಕ್ಷವ್ಯಾವೃತ್ತತ್ವ' ವೆಂಬ ಅಂಗವು ದೃಶ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ಬಾರದೇ,
ಆದು ತ್ರಿರೂಪವಾಗಿ ಹೇತುವಾಗದ್ದರಿಂದ ಪರಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ‘ದೃಶ್ಯತ್ವ’ ಹೇತುವು

एवं सत्यत्ववादिपक्षेऽपि न संभवति, मिथ्यात्वसाधनदशायां यः शुक्तिरूप्यः सपक्षः, तस्य सत्यत्वसाधनदशायां विपक्षत्वेन संभवात्, तथा च एवंरूपहेत्वाभास एव नास्तीति तेषां वादः । तदसत् सत्प्रतिपक्षस्थले परस्परविरुद्धहेत्वोः साध्यतदभावव्याप्यत्वरूपं समबलत्वं, यथा आभिमानिकं तथाऽऽभिमानिकसपक्षत्वादेः संभवात्, अयमपि त्रिरूपो प्रकरणसमहेतुः प्रतिज्ञायाः समबलविरोध एवांतर्भवतीति ध्येयः ।

इति पराभ्युपगतबाधसत्प्रतिपक्षत्वादेः प्रबलसमबलप्रमाणविरोधेऽन्तर्भावसमर्थनम् ।

५) ननु हेतुदोषाणां कालात्ययापदिष्टसत्प्रतिपक्षप्रकरणसमानां कथं प्रतिज्ञादोषांतर्भावः इति चेन्न,

ಕೂಡುವದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವವು]೪ದೇ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಸತ್ಯತ್ವವಾದಿ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡುವ-
ದಿಲ್ಲ. ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಸಾಧನದಶಾದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸಿಂಪಿನಲ್ಲಿ ತೋರುವ ಬೆಳ್ಳಿ ಸಪಕ್ಷವೋ, ಅದೇ
ಸತ್ಯತ್ವಸಾಧನದಶಾದಲ್ಲಿ ವಿಸಪ್ತನಾಗುವದರಿಂದ, ತ್ರಿರೂಪ ಹೊಂದದೇ, ಸತ್ಯತ್ವಸಾಧನೆ
ಮಾಡಲಾರದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂತಹ ಪ್ರಕಾರದ ಹೇತ್ವಾಭಾಸವೇ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಕೆಲವು
ನೈಯಾಯಿಕರ ವಾದವಿದೆ. ಆದರೆ ಅದು, ಸರಿಯಲ್ಲ. ಸತ್ಪ್ರತಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಗುರುತ್ವ-
ವಾದ ಹೇತುಗಳು ಸಾಧ್ಯಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪ್ಯವೆಂದು ಹೇಗೆ ಅಭಿ-
ಮಾನಿಕವಾಗಿ[ನಮ್ಮ ಅನುಮಾನಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ಯಾದಿಗಳು ಇವೆಯೆಂದು ಅಭಿಮಾನವುಳ್ಳ-
ವರಾಗಿ]ತಿಳಿಯುವದರಿಂದ, ಸಮಬಲಗಳಾಗುವವೋ ಹಾಗೆಯೇ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಸತ್ಯತ್ವ ಹಾಗೂ
ಮಿಥ್ಯಾತ್ವ ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಸಾಧನ ಮಾಡತಕ್ಕ ಅನುಮಾನಗಳಲ್ಲಿ
ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುವ 'ದೃಶ್ಯತ್ವ' ಹೇತುವಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಅಭಿಮಾನಿಕವಾಗಿ "ಸಪಕ್ಷ" ವಿಪ-
ಕ್ಷಗಳು ಸಂಭವಿಸುವದರಿಂದ, ಈ ತ್ರಿರೂಪವಾದ 'ದೃಶ್ಯತ್ವ' ಹೇತುವು 'ಪ್ರಕರಣಸಮ'
ವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಿದ್ಧಾಂತ ರೀತಿಯಿಂದ ಈ ಪ್ರಕರಣಸಮ ಹೇತು ಕೂಡ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಿರೋ-
ಧಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಸಮಬಲ ವಿರೋಧದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೫] ಹೇತ್ವಾಭಾಸಗಳಿಂದ ಪಕ್ಷಾಭಾಸಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದವುಗಳು-

ಶಂಕಾ. ಹೇತು ದೋಷಗಳಾದ [ಕಾಲಾತ್ಯಯಾಪದಿಸ್ತ್ಯ] ಪ್ರಮಾಣಭಾದ, ಸತ್ಪ್ರ-
ತಿಪಕ್ಷ, ಪ್ರಕರಣಸಮ- ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ದೋಷಗಳಾದ ಪ್ರಬಲ ಹಾಗೂ
ಸಮಬಲ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡುವದು?

ಹೇತುಪಸ್ಥಿತೇ: ಪ್ರಾಕ್ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಯಾಮೇವ ತेषಾಂ ಸ್ಫುರಣಾತ್ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾದೋಷಸ್ಯೈವೋ-
ಚಿತತ್ವಾತ್ 'ಯೋ ಹಿ ಯನ್ನಿಷ್ಟತಯಾ ಜ್ಞಾತಃ, ಅನುಮಿತಿಪ್ರತಿಬಂಧಕಃ ಸಃ ತಸ್ಯೈವ
ದೋಷ ಇತಿ ನಿಯಮಾತ್', ಅನ್ಯಥಾ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಹಾನ್ಯಾದಿಕಮಪಿ ಹೇತುಹಾನ್ಯಾದಿಕಂ
ಸ್ಯಾತ್ ।

किं च “नित्यो वर्णः” इति तार्किकप्रयुक्तप्रतिज्ञाश्रितोऽपसि-
द्धांतः, तथा “मूकोहं” “मे माता बंध्या” इति प्रतिज्ञाश्रितौ स्व-
वचनविरोधस्वक्रियाविरोधौ च, एते च, हेत्वाभासानंतर्भूताः । त-
स्मात् बाधादेः प्रतिज्ञामात्र एव स्फुरणात्, सत्प्रतिज्ञार्थं विरुद्धार्थं
ग्राहित्वाच्च प्रतिज्ञादोषत्वमेव । एतेन पक्षवदाभासंत इति पक्षा-
भासा बाधादयः, हेतुदोषांतर्गतत्वात् हेतुदोषेभ्यः पृथग् न वक्तव्या
इति यदुक्तं नैयायिकैः, तदपि निरस्तं भवति,

ಎಂದು ಶಂಕೆ ಬಂದರೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನ ಹೀಗಿದೆ- ಹೇತುವು ಉಪಸ್ಥಿತವಾಗುವ
ಮೊದಲೇ, ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ದಲ್ಲಿಯೇ ಈ ದೋಷಗಳು ತೋರುವದರಿಂದ, ಅವುಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ
ದೋಷಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣನೆ ಮಾಡಿದ್ದು ಸರಿಯು. ಏಕೆಂದರೆ, ಯಾವುದು ಯಾವ ಅಂಗದಲ್ಲಿ
ಜ್ಞಾತವಾಗಿ ಅನುಮಿತಿ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗುತ್ತದೆಯೋ, ಅದು ಆ ಲಿಂಗದ ದೋಷವೆಂದು
ನಿಯಮವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪದಿದ್ದರೆ 'ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಹಾನಿಯೇ ಮೊದಲಾದ ದೋಷಗಳು
“ಹೇತುಹಾನಿ” ದೋಷಗಳಾಗಲಿಂಬ ಅಪತ್ತಿ ಬರುವದು.

ಇದಲ್ಲದೇ, ತಾರ್ಕಿಕರು ಹೇಳುವ 'ವರ್ಣವು, ನಿತ್ಯವು' ಎಂಬ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾದಲ್ಲಿರುವ
'ಅಪಸಿದ್ಧಾಂತ' ದೋಷವು, ಹಾಗೂ 'ನಾನು ಮೂಕನು' 'ನನ್ನ ತಾಯಿ ಬಂಜೆ'
ಎಂಬ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಾಕ್ಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸ್ವವಚನ ವಿರೋಧ, ಸ್ವಕ್ರಿಯಾವಿರೋಧಗಳು, ಹೇತ್ವಾ
ಭಾಸದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತಗಳಾಗಲಾರದೇ, ಎಂದರೆ ಹೇತುದೋಷಗಳಾಗದೇ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ-
ವಾಕ್ಯ ಮಾತ್ರದಿಂದಲೇ ಬಾಧೆ ಮೊದಲಾದ ದೋಷಗಳು ತೋರುವದರಿಂದ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ-
ರ್ಥದ ವಿರುದ್ಧಾರ್ಥವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವದರಿಂದಲೂ, ಪ್ರತಿಜ್ಞಾದೋಷಗಳೇ ಆಗುತ್ತವೆ.
ಮೇಲಿನ ನಿಯಮದಿಂದ ಸಕ್ಷದಿಂದ ತೋರುವ ಮಾತ್ರದಿಂದ ಸಕ್ಷಭಾಗಗಳಾಗಿರುವ
ಬಾಧಾದಿಗಳು ಹೇತು ದೋಷಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವೆಂದುವದರಿಂದ, ಹೇತುದೋಷಗಳೆಂದ
ಅವುಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಕೂಡದೆಂದು ನೈಯಾಯಿಕರಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟದ್ದು ನಿರಸ್ತವಾ-
ದು.

ಯತಃ ಸ್ವಕ್ರಿಯಾವಿರೋಧಸ್ವನ್ಯಾಯವಿರೋಧಪ್ರಮಾಣಾಬಾಧಾದಿನಾಂ ಲಿಂಗೋಕ್ತಿರಹಿತ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾयां ಸ್ಫುರಣಾತ್ ತಥಾ ಉದಾಹರಣಸ್ಯಾಪಿ ಸತ್ತ್ವಾತ್ ಹೇತ್ವಾಭಾಸೇಭ್ಯಃ ಪಕ್ಷಾಭಾಸಾನಾಂ ಪೃಥಗದೋಷತ್ವಂ ಸಿದ್ಧಮ್ ।

ಇತಿ ಹೇತ್ವಾಭಾಸೇಭ್ಯಃ ಪಕ್ಷಾಭಾಸಾನಾಂ ಪೃಥಕ್ತ್ವಸಮರ್ಥನಮ್ ।

೬) ಏವಮುದಾಹರಣಾಭಾಸಾನಪಿ ಹೇತ್ವಾಭಾಸೇಷು ಅಂತರ್ಮಾವಿರ್ಯಂತಃ, ತेषಾಂ ನ ಪೃಥಕ್ ವಾಚ್ಯತಾಮಾಹುಃ ನೈಯಾಯಿಕೇಕದೇಶಿನಃ, ತಥಾಹಿ—

ಉದಾಹರಣಲಕ್ಷಣಹಿತಾಃ, ಉದಾಹರಣವದವಭಾಸಮಾನಾಃ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸಾಃ, ಉದಾಹರಣಂ ನಾಮ—ಸಮ್ಯಗ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿಪ್ರದರ್ಶನಪೂರ್ವಕಂ ದೃಷ್ಟಾಂತವಚನಮ್ ।

ಉದಾಹರಣಾಭಾಸೋ-ದ್ವಿವಿಧಃ—(೧) ಸಾಧರ್ಮ್ಯೋದಾಹರಣಾಭಾಸಃ, (೨) ವೇಷರ್ಮ್ಯೋದಾಹರಣಾಭಾಸಃ ।

(೧) ತತ್ರಾಽಽಃ ಷಡ್ವಿಧಃ—೧. ಸಾಧ್ಯವಿಕಲಃ ೨. ಸಾಧನವಿಕಲಃ

ಏಕೆಂದರೆ, ಸ್ವಕ್ರಿಯಾ ವಿರೋಧ, ಸ್ವನ್ಯಾಯವಿರೋಧ, ಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧ, ಬಾಧೆ, ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಲಿಂಗ [ಹೇತು] ಹೇಳುವ ಮೊದಲೇ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾದಲ್ಲಿಯೇ ತೋರುತ್ತವೆ. ಹಾಗೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳೂ ಉಂಟು. ಆದ್ದರಿಂದ ಪಕ್ಷಾಭಾಸಗಳು ಹೇತ್ವಾಭಾಸಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷಗಳೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ.

೬] ಆನ್ಯರು ಹೇಳುವ ದೃಷ್ಟಾಂತದೋಷಗಳ ಅಂತರ್ಭಾವದ ಪ್ರಕಾರ ಹಾಗೂ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸಗಳಿಗೂ, ಹೇತ್ವಾಭಾಸಗಳಿಗೂ ಇರುವ ಭಿನ್ನತೆಯ ಸಮರ್ಥನೆ—

ನೈಯಾಯಿಕರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಇದೇ ರೀತಿ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸಗಳನ್ನು ಹೇತ್ವಾಭಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡಿ, ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷಗಳಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಗೆ ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವೆಂದರೆ. ಉದಾಹರಣೆಯ ಲಕ್ಷಣದಿಂದ ರಹಿತವಾಗಿ ಉದಾಹರಣೆಯಂತೆ ತೋರತಕ್ಕವುಗಳು ಉದಾಹರಣಾಭಾಸಗಳು.

ಉದಾಹರಣೆಯೆಂದರೆ—ಸಮ್ಯಕ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರದರ್ಶನಪೂರ್ವಕ ದೃಷ್ಟಾಂತವಾಕ್ಯವು ಉದಾಹರಣಾಭಾಸಗಳು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ— ೬] ಸಾಧರ್ಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು.

೭] ವೈಧರ್ಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು.

೭] ಸಾಧರ್ಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು ಆರು ಪ್ರಕಾರವು—

i] ಸಾಧ್ಯ ವಿಕಲವು. ii] ಸಾಧನ ವಿಕಲವು. iii] ಉಭಯ ವಿಕಲವು.

೩. ಉಭಯವಿಕಲ: ೪. ಆಶ್ರಯಹೀನ: ೫. ವ್ಯಾಪ್ತೃಭಿಧಾನವಿಕಲ: ೬. ವಿ-
ಪರೀತವ್ಯಾಪ್ತೃಭಿಧಾನಶ್ಚ ।

(೨) ದ್ವಿತೀಯೋಽಪಿ ಷಡ್ವಿಧ: ೧. ಸಾಧ್ಯಾಭಾವರಹಿತ: ೨. ಸಾಧನಾ-
ಭಾವರಹಿತ: ೩. ಉಭಯಾಭಾವರಹಿತ: ೪. ಆಶ್ರಯಹೀನ: ೫. ವ್ಯಾಪ್ತೃಭಿ-
ಧಾನವಿಕಲ: ೬. ವಿಪರೀತವ್ಯಾಪ್ತೃಭಿಧಾನಶ್ಚೇತಿ ।

(೧) ಸಾಧ್ಯಮೌದಾಹರಣಾಭಾಸೇ, ೧ ಸಾಧ್ಯವಿಕಲೋ ಯಥಾ-ಮನೋಽನಿತ್ಯಂ
ಮೂರ್ತತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ ಯನ್ಮೂರ್ತಂ ತದನಿತ್ಯಂ ಯಥಾ ಪರಮಾಣುಃ, ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ಪರಮಾಣುರ-
ನಿತ್ಯತ್ವಂ ನಾಸ್ತೀತಿ ಸಾಧ್ಯವಿಕಲೋ ದೃಷ್ಟಾಂತ: ।

(೨) ಸಾಧನವಿಕಲೋ ಯಥಾ-ಮನೋಽನಿತ್ಯಂ ಮೂರ್ತತ್ವಾತ್ ಯಥಾಕರ್ಮಂ, ಮೂರ್ತತ್ವಂ
ನಾಮ-ಪರಿಚ್ಛಿನ್ನಪರಿಮಾಣತ್ವಂ, ಕರ್ಮಣಿ ಚ ಪರಿಮಾಣಗುಣಾಭಾವಾತ್ ಸಾಧ-
ನವಿಕಲೋ ದೃಷ್ಟಾಂತ: ।

೩. ಉಭಯವಿಕಲ: (ಸಾಧ್ಯಸಾಧನವಿಕಲ:) ಯಥಾ-ಮನೋಽನಿತ್ಯಂ
ಮೂರ್ತತ್ವಾತ್ ಯಥಾ ಆಕಾಶಃ, ದೃಷ್ಟಾಂತಭೂತಾಕಾಶೋಽನಿತ್ಯತ್ವಂ ನಾಸ್ತಿ ತಥಾ ಪ-
ರಿಮಾಣಲಕ್ಷಣಗುಣಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ಪರಿಚ್ಛಿನ್ನಪರಿಮಾಣವತ್ವಾಭಾವಾದ್ಉಭಯವೈಕಲ್ಯಂ
ತತ್ರಾಸ್ತೀತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

iv] ಅಶ್ರಯ ಹೀನವು v] ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನ ವಿಕಲವು [ಅಥವಾ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನವು.
vi] ವಿಪರೀತ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನವು.

i) ಸಾಧ್ಯವಿಕಲ ಸಾಧ್ಯಮೂರ್ತ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು-‘ಮನಸ್ಸು ಅನಿತ್ಯವು. ಮೂರ್ತ
ನಾದುದರಿಂದ’ ಇಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಮೂರ್ತವೋ ಅದು ಅನಿತ್ಯವು ಪರಮಾಣುವಿನಂತೆ
ಹೀಗೆ ಉದಾಹರಣೆ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ದೃಷ್ಟಾಂತವಾದ ಪರಮಾಣುವಿನಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಾದ ಅನಿ-
ತ್ಯತ್ವವಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಸಾಧ್ಯವಿಕಲವಾಯಿತು

ii] ಸಾಧನವಿಕಲಸಾಧ್ಯಮೂರ್ತ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು. ‘ಮನಸ್ಸು ಅನಿತ್ಯವು ಮೂರ್ತ
ನಾದ್ದರಿಂದ ‘ಕರ್ಮ’ ದಂತೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೃಷ್ಟಾಂತವಾದ ‘ಕರ್ಮ’ ದಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತತ್ವ-
ವಿಲ್ಲ. [ಮೂರ್ತವೆಂದರೆ ಪರಿಚ್ಛಿನ್ನಪರಮಾಣುವುಳ್ಳದ್ದು ಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಪರಮಾಣುವೇ
ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಮೂರ್ತತ್ವ ಬರಲಿಲ್ಲ] ಕಾರಣ ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಸಾಧನ ವಿಕಲವಾಗಿದೆ.

iii] ಉಭಯವಿಕಲ ಸಾಧ್ಯಮೂರ್ತ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು. ‘ಮನಸ್ಸು ಅನಿತ್ಯವು
ಮೂರ್ತನಾದುದರಿಂದ, ಆಕಾಶದಂತೆ’ ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯ ದೃಷ್ಟಾಂತವಾದ ಆಕಾಶ-
ದಲ್ಲಿ ಅನಿತ್ಯತ್ವವು ಇಲ್ಲ ಮೂರ್ತತ್ವವು ಇಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಉಭಯವಿಕಲದೃಷ್ಟಾಂತವಾಗಿದೆ.

೪. ಆಶ್ರಯಹೀನೋ ಯಥಾ—ಮನೋಽನಿತಂ ಮೂರ್ತತ್ವಾತ್ ಯಥಾ ಶಶವಿಷಾಣ-
ಮ್, ಅತ್ರಾಪಿ ಯನ್ಮೂರ್ತಂ ತದನಿತಂ ಮಿತಿ ವ್ಯಾಪ್ತೌ ಯದ್ವಾಪಿ, ಉಭಯವೈಕಲ್ಯಂ ಶ-
ಕ್ಯತೇ ವಕ್ತುಂ, ತಥಾಪಿ ಪುರಃಸ್ಫೂರ್ತಿಕತ್ವಾದಸದಾಶ್ರಯಮೇವೋಕ್ತಮ್ ।

೫. ಅವ್ಯಾಪ್ತೃಭಿಧಾನಂ (ವ್ಯಾಪ್ತೃಭಿಧಾನವಿಕಲಃ) ಯಥಾ—ಮನೋಽ-
ನಿತಂ ಮೂರ್ತತ್ವಾತ್ ಘಟವದಿತೃತ್ರ ಘಟೇ ದೃಶ್ಯಂತೀಕೃತೇ, ಯನ್ಮೂರ್ತಂ ತದನಿತಂ ಮಿತಿ
ನಾನುವರ್ತತೇ, ತತಃಶ್ರಾಯಂ ವ್ಯಾಪ್ತೃಭಿಧಾನವಿಕಲಃ ।

೬. ವಿತರೀತವ್ಯಾಪ್ತೃಭಿಧಾನಂ ಯಥಾ—ಮನೋಽನಿತಂ ಮೂರ್ತತ್ವಾತ್ ಯಥಾ ಘಟ-
ಃ ತೃತ್ರ ಯದನಿತಂ ತನ್ಮೂರ್ತಮಿತಿ ಸಾಧ್ಯಪುರಃಸರಂ ವ್ಯಾಪ್ತಿವಂಕ್ತವ್ಯಾ, ಅತಃ
ಏವೇದಂ ವಿಪರೀತವ್ಯಾಪ್ತೃಭಿಧಾನಮಿತ್ಯುಚ್ಯತೇ ।

(೨) ವೈಷಮ್ಯೋದಾಹರಣಾಭಾಸೇ, ೧. ಸಾಧ್ಯಾಭಾವರಹಿತೋ ಯಥಾ—ಮನೋಽ-
ನಿತಂ ಮೂರ್ತತ್ವಾದಿತೃತ್ರ

iv] ಆಶ್ರಯಹೀನಸಾಧ್ಯಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು—‘ಮನಸ್ಸು, ಅನಿತ್ಯವು, ಮೂರ್ತ-
ವಾದುದರಿಂದ, ಮೂಲದ ಕೋಡಿನಂತೆ:— ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯ ದೃಷ್ಟಾಂತವಾದ
‘ಮೂಲದ ಕೋಡೆ ಇಲ್ಲವೆಂದ ಮೇಲೆ ಸಾಧ್ಯಸಾಧನಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯವೇ ಇಲ್ಲದಂತಾಗಿ
ಆಶ್ರಯಹೀನ ದೃಷ್ಟಾಂತವಾಗುವದು” [ಈ ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಸಾಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಾಧನ
ವೈಕಲ್ಯವುಳ್ಳದ್ದು ಆಗಿದ್ದು, ಆಶ್ರಯಹೀನತ್ವವು ಮೊದಲೇ ಸ್ಪೂರ್ತಿಯಾಗುವದರಿಂದ,
ಆಶ್ರಯಹೀನ ದೃಷ್ಟಾಂತವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ]

v] ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನ ಸಾಧ್ಯಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು—‘ಮನಸ್ಸು, ಅನಿತ್ಯವು
ಮೂರ್ತವಾದುದರಿಂದ, ಘಟದಂತೆ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ‘ಯಾವುದು ಮೂರ್ತ-
ವೋ ಅದು ಅನಿತ್ಯ’ ಎಂದು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. [ಏಕೆಂದರೆ ಈ ನಿಯಮ-
ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಿಲ್ಲ. ಮೂರ್ತವಾದ ಕೆಲವು ನಿತ್ಯವೂ ಆಗಬಲ್ಲವು] ಆದ್ದರಿಂದ ದೃಷ್ಟಾಂತವು
ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನವಿವಿಧವಾಗಿದೆ.

vi] ವಿಪರೀತ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನ ಸಾಧ್ಯಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು. ‘ಮನಸ್ಸು
ಅನಿತ್ಯವು ಮೂರ್ತವಾದುದರಿಂದ ಘಟದಂತೆ’ ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಅನಿ-
ತ್ಯವೋ ಅದು ಮೂರ್ತವು ಎಂದು ಸಾಧ್ಯ ಪುರಃಸರವಾಗಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ವಿಪರೀತ
ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನ ದೃಷ್ಟಾಂತವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

i] ಸಾಧ್ಯಾಭಾವರಹಿತ ವೈಧ್ಯಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು. ‘ಮನಸ್ಸು, ಅನಿತ್ಯವು
ಮೂರ್ತವಾದುದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ

ಯದನಿತ್ಯಂ ನ ಭವತಿ, ತನ್ಮೂರ್ತಂ ನ ಭವತಿ, ಯಥಾ ಕರ್ಮ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ಕರ್ಮಣಿ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಸ್ಯಾಭಾವತ್ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವರಹಿತೋಽಯಂ ದೃಷ್ಟಾಂತಃ ।

೨. ಸಾಧಾನಾಭಾವರಹಿತೋ ಯಥಾ-ಮನೋಽನಿತ್ಯಂ ಮೂರ್ತತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ ಯಥಾ ಪರಮಾಣುಃ, ಪರಮಾಣೌ ಸಾಧನಾಭಾವಸ್ಯಾಭಾವಾತ್ (ತಸ್ಯ ಮೂರ್ತತ್ವೇನ), ತಥಾ ಚಾಽಯಂ ಸಾಧಾನಾಭಾವರಹಿತವೈಧರ್ಮ್ಯೋದಾಹರಣಾಭಾಸಃ ।

(೩) ಉಭಯವ್ಯಾವೃತ್ತಿ (ಸಾಧ್ಯಾಭಾವಸಾಧನಾಭಾವರಹಿತಃ) ಯಥಾ-ಮನೋಽನಿತ್ಯಂ ಮೂರ್ತತ್ವಾತ್ ಇತ್ಯತ್ರಯದನಿತ್ಯಂ ನ ಭವತಿ ತನ್ಮೂರ್ತಂ ನ ಭವತಿ, ಯಥಾ ಷಡ್ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ಉಭಯಾಭಾವಪ್ರಯುಕ್ತೋಽಯಂ ದೃಷ್ಟಾಂತಾಭಾಸಃ ।

(೪) ವೈ. ಆಶ್ರಯಹೀನೋ ಯಥಾ ಮನೋಽನಿತ್ಯಂ ಮೂರ್ತತ್ವಾತ್ ಇತ್ಯತ್ರ, ಯದನಿತ್ಯಂ ನ, ತನ್ಮೂರ್ತಂ ನ, ಯಥಾ-ಶಶವಿಷಾಣಮಿತ್ಯುಕ್ತೇ ಆಸದಾಶ್ರಯೋಽಯಂ ದೃಷ್ಟಾಂತಃ ।

(೫) ವೈ. ಅವ್ಯಾಪ್ತ್ಯಭಿಧಾನಂ ಯಥಾ-ಮನೋಽನಿತ್ಯಂ ಮೂರ್ತತ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ ಯದನಿತ್ಯಂ ನ ಭವತಿ, ತನ್ಮೂರ್ತಂ ನ ಭವತಿ, ಯಥಾಽಽಕಾಶ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ವ್ಯಾಪ್ತ್ಯಭಿಧಾನವಿಕಲತ್ವಾತ್ ದೃಷ್ಟಾಂತಾಽಽಭಾಸೋಽಯಂ ।

‘ಯಾವುದು ಅನಿತ್ಯವಲ್ಲವೋ ಅದು ಮೂರ್ತವಲ್ಲ. ಕರ್ಮದಂತೆ’ ಎಂದು ಉದಾಹರಣೆ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಕರ್ಮವು ಅನಿತ್ಯತ್ವರೂಪ, ಸಾಧ್ಯಾಭಾವದ ಅಭಾವ, ಇರುವದರಿಂದ, ಈ ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಸಾಧ್ಯಾಭಾವರಹಿತವಾಗಿದೆ.

ii] ಸಾಧನಾಭಾವ ರಹಿತ ವೈಧರ್ಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು- ‘ಮನಸ್ಸು ಅನಿತ್ಯವು ಮೂರ್ತತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ, ಪರಮಾಣುವಿನಂತೆ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಧನಾಭಾವದ ಅಭಾವ ಇರುವದರಿಂದ [ಅದು ಮೂರ್ತವು], ಪರಮಾಣು ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಸಾಧನಾಭಾವರಹಿತ ವೈಧರ್ಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು.

iii] ಉಭಯಾಭಾವರಹಿತ ವೈಧರ್ಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು- ‘ಮನಸ್ಸು ಅನಿತ್ಯವು ಮೂರ್ತತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ‘ಯಾವುದು ಅನಿತ್ಯವಲ್ಲವೋ ಅದು ಮೂರ್ತವಲ್ಲ ಘಟದಂತೆ’ ಎಂದು ಉದಾಹರಣೆ ಹೇಳಿದರೆ, “ಘಟ”ದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯಾಭಾವರಹಿತತ್ವ [ಅನಿತ್ಯತ್ವವು] ವೂ ಇದೆ, ಸಾಧನಾಭಾವರಹಿತತ್ವವೂ [ಮೂರ್ತತ್ವವೂ] ಇದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ಉಭಯಾಭಾವರಹಿತವು.

iv] ಆಶ್ರಯಹೀನ ವೈಧರ್ಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು. ‘ಮನಸ್ಸು ಅನಿತ್ಯವು ಮೂರ್ತತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬಲ್ಲಿ ‘ಯಾವುದು ಅನಿತ್ಯವಲ್ಲವೋ ಅದು ಮೂರ್ತವು ಅಲ್ಲ ನೋಲಿದ ಕೋಡಿನಂತೆ’ ಎಂದು ಉದಾಹರಣೆ ವಾಕ್ಯ ಹೇಳಿದಾಗ,

(೬) ವಿಪರೀತವ್ಯಾಪ್ಯಭಿಧಾನಂ ಯಥಾ ಮನೋಽನಿತ್ಯಂ ಮೂರ್ತನ್ವಾದಿತ್ಯತ್ರ
ಯನ್ಮೂರ್ತಂ ನ ಭವತಿ ತದನಿತ್ಯಂ ನ ಭವತಿತಿ ನಾನುವರ್ತತೇ, ಅತಃ ದೃಷ್ಟಾ-
ತಾಭಾಸೋಽಯಮ್ ।

ಅತ್ರ-ವೈಧಿಮ್ಯೋದಾಹರಣಸ್ಯಾನುಪಯುಕ್ತತ್ವಾತ್ ಕುತ ಇತಿ चेದಿತ್ಯಂ-ಕೇವ-
ಲವ್ಯತಿರೇಕಖಂಡನಪ್ರಸ್ತಾವೇ ವ್ಯತಿರೇಕವ್ಯಾಪ್ತೇರನುಮಿತ್ಯನಂಗತ್ವಸ್ಯೋಕ್ತತ್ವಾತ್
ತದಾಭಾಸತ್ವಕಥನಮನುಪಯುಕ್ತಂ, ಅವ್ಯಾಪ್ಯಭಿಧಾನಂ ತು ನ ದೋಷಃ, ತಥಾ-
ಹಿ ವ್ಯುತ್ಪನ್ನಸ್ಯ ಘಟವದಿತ್ಯುಕ್ತಯೇವ ವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ಮೃತಿಸಂಭವಾತ್, ಅವ್ಯುತ್ಪನ್ನಂ
ಪ್ರತಿ ಕಥಮಿತಿ ಚೇತ್ ತದಾ ನ್ಯೂನಂ ದೋಷಂ ವದಾಮಃ (ಅವಶ್ಯವಂತವ್ಯಸ್ಯಾವಚನಂ)

‘ಮೂಲದ ಕೋಡೇ’ ಇಲ್ಲದಿರುವಾಗ ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಆಶ್ರಯಹೀನವಾಗುವದು.

v] ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನವಿಕಲ ವೈಧಿಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು. ‘ಮನಸ್ಸು
ಅನಿತ್ಯವು ಮೂರ್ತತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಯಾವುದು ಅನಿತ್ಯವಲ್ಲವೋ
ಅದು ಮೂರ್ತವೂ ಅಲ್ಲ. ಆಕಾಶದಂತೆ’ ಎಂದು ಉದಾಹರಣೆ ನಾಕೂ ಹೇಳಿದಾಗ
ಇಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ [ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ]. ಏಕೆಂದರೆ
ಪರಮಾಣುವಿನಂತೆ ಅನಿತ್ಯವಾಗದಿದ್ದರೂ ಮೂರ್ತವಾಗಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಆಕಾಶ
ದೃಷ್ಟಾಂತವು ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನವಿಕಲವಾಗಿದೆ.

vi] ವಿಸರೀತ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನ ವೈಧಿಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವು-‘ಮನಸ್ಸು
ಅನಿತ್ಯವು. ಮೂರ್ತತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ, ಘಟದಂತೆ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ‘ಯಾವುದು
ಮೂರ್ತವಲ್ಲವೋ ಅದು ಅನಿತ್ಯವಲ್ಲ’ ಎಂದು ವಿಸರೀತ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ.
ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದರೆ ವಿಸರೀತ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ದೃಷ್ಟಾಂತವು ಉದಾಹರಣಾ
ಭಾಸವಾಗುವದು.

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಸಾಧನವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ವೈಧಿಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸಗಳೆಂದು
ಎರಡು ಪ್ರಕಾರದ ದೃಷ್ಟಾಂತ ದೋಷ ಹೇಳುವದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, - ಕೇವಲ
ವೈತರೇಕಿ ಖಂಡನದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ವೈತರೇಕಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಅನುಮಿತಿಗೆ ಅಂಗವಾಗಿ-
ಲಾರದೆಂದು ಈಗಾಗಲೇ ಹೇಳಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವೈಧಿಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸ
ಹೇಳುವದು ಅಯುಕ್ತವು. ಅವ್ಯಾಪ್ತಿ ಅಭಿಧಾನವು [ಎಂದರೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳದೇ
ಇರುವದು] ದೋಷವೇ ಆಗಲಾರದು. ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳದಿದ್ದರೂ ವ್ಯುತ್ಪನ್ನವಾದ
ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಸ್ಮರಣೆ ಏಂದು ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟುವದರಿಂದ, ದೋಷವಾಗುವ-
ದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ವ್ಯುತ್ಪನ್ನವಲ್ಲದವನಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸ್ಮರಣೆ ತಾನೇ ಬರುವದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ

ವಿಪರೀತವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಧಾನಮಸಂಗತಾವಂತಿರ್ಭವತಿ, ಅನಾಕಾಂಕ್ಷಿತಾಭಿಧಾನರೂಪ-
ತ್ವಾತ್ತಸ್ಯ, ವಿಪರೀತವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಧಾನವಿಷಯೇ ಕೇಷಾಮಪಿ ಆಕಾಂಕ್ಷಾಭಾ-
ವಾದಿತಿ ಯಾವತ್ । ಆಶ್ರಯಹೀನತ್ವಂ ಚ—ಆಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧಿವದ್ದೂಷಣಂ, ಆ-
ಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧಸ್ಯೇವಾಸ್ಯಾಪಿ ಸಾಧನವೈಕಲ್ಯರೂಪದೃಷ್ಟಾಂತದೋಷಾಸಂಕೀರ್ಣೋದಾಹರಣಾ-
ಭಾವಾದದೋಷತ್ವಮಿತಿ ಯಾವತ್ । ಉಭಯವೈಕಲ್ಯಂ ತು ಪೃಥಕ್ ದೋಷಾಂತರತ್ವೇನ ನ
ಗಣನೀಯಂ, ಸಾಧ್ಯಸಾಧನಯೋರ್ನಯತರವೈಕಲ್ಯೇನೈವ ದೃಷ್ಟಾಂತಸ್ಯ ದುಷ್ಟತ್ವಾನ್, ಉಭ-
ಯವೈಕಲ್ಯರೂಪದೋಷಾಂತರಾಂಗೀಕಾರೇ ಆಧಿಕೃತಂ ದೋಷಃ, ತस्ಮಾತ್ ಸಾಧ್ಯವೈಕ-
ಲ್ಯಸಾಧನವೈಕಲ್ಯೇತಿ ದ್ವಯಮೇವ ದೃಷ್ಟಾಂತದೂಷಣಮಂಗೀಕಾರ್ಯಂ ।

ಅತ್ರ ನೈಯಾಯಿಕಾ ಏವ ವದಂತಿ—ಸಾಧ್ಯವೈಕಲ್ಯೇ ದೃಷ್ಟಾಂತೋ ವಿಪಕ್ಷೋ
ಭವತಿ, ತತ್ರ ವರ್ತಮಾನಂ ಸಾಧನಮನೈಕಾಂತಿಕಂ ವಿರುದ್ಧಂ ವಾ ಭವತಿ ।

ಆಗ್ನಿ ದೋಷವಾಗಲೆಂಬುದೂ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ನ್ಯೂನ [ಅವಶ್ಯ ವತ್ತವ್ಯದಅವಚನ]
ನೆಂಬ ದೋಷ ಹೇಳಲು ಬರುವದು. ವಿಸರೀತ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಧಾನವೂ ಕೂಡ ಅಸಂ-
ಗತಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ. [ವಿಸರೀತ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯು ಯಾರಿಗೂ
ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಅನಾಕಾಂಕ್ಷಿತವಾದುದನ್ನು ಹೇಳಿದರೆ ಅಸಂಗತಿಯಾಗುವದು.] ಆಶ್ರಯ
ಹೀನತ್ವವೂ ಸಹ, ಆಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧಿಯು ಹೇಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷವಲ್ಲವೋ ಹಾಗೆಯೇ
ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷವಾಗಲಾರದು. ಆಶ್ರಯಾಸಿದ್ಧಿಯು ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧದಲ್ಲಿ ಅಂತ-
ರ್ಭೂತವಾಗುವಂತೆ ಆಶ್ರಯಹೀನತ್ವವು 'ಸಾಧನವೈಕಲ್ಯ' ದೋಷದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತ-
ವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಹೇಳುವ ಕಾರಣವಿಲ್ಲ. ಉಭಯ ವೈಕಲ್ಯವೂ ಕೂಡ
ಪ್ರತ್ಯೇಕದೋಷವಾಗಲಾರದು. ಸಾಧ್ಯ ವೈಕಲ್ಯ ಇಲ್ಲವೇ ಸಾಧನ ವೈಕಲ್ಯ. ಯಾವುದೇ
ಒಂದು ದೋಷವಿದ್ದರೂ, ದೃಷ್ಟಾಂತವು ದೃಷ್ಟವಾಗುತ್ತಿರಲು, ಉಭಯ ವೈಕಲ್ಯ ಹೇ-
ಳುವ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಉಭಯ ವೈಕಲ್ಯವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷವೆಂದು
ಸರಿಗಣಿಸಬೇಕಿಲ್ಲ. ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷವೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ 'ಅಧಿಕೃತ' ದೋಷ ಬರುವದು.
ಆದ್ದರಿಂದ ಸಾಧ್ಯವೈಕಲ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಾಧನ ವೈಕಲ್ಯನೆಂಬ ಎರಡೇ ದೃಷ್ಟಾಂತ ದೋಷ-
ಗಳೆಂದು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಬೇಕು

ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಸಾಧ್ಯವೈಕಲ್ಯದಲ್ಲಿ
ದೃಷ್ಟಾಂತವು ವಿಪಕ್ಷವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಪಕ್ಷದಲ್ಲಿದ್ದು ಹೇತುವು ಅನೈಕಾಂತಿಕವಾಗಲಿ,
ವಿರುದ್ಧವಾಗಲೀ ಆಗುವದು.

ತಥಾಸಾಧನವೈಕಲ್ಯೇ-ಸಾಧ್ಯಸಂಬಂಧರಾಹಿತ್ಯರೂಪಾ, ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧಿರ್ಭವतीತಿ, ದೃಷ್ಟಾಂತದೋಷೋ ಹೇತ್ವಾಭಾಸೇಽಂತರ್ಮವತಿ । एवं ಹೇತ್ವಾಭಾಸಾಂತರ್ಭವಿಕಥ-
ನಮಯುಕ್ತಂ, ತಥಾ ಹಿ ದೃಷ್ಟಾಂತದೋಷೋಕ್ತಯನಂತರಂ ಪ್ರತಿಭಾಸಾತ್ “ ಯೋ
ಯನ್ನಿಷ್ಟತಯಾ ಜ್ಞಾತಃ ಸನ್ ಅನುಮಿತಿಪ್ರತಿಬಂಧಕಃ, ಸಃ ತಸ್ಯ ದೋಷ ” ಇತಿ
ನಿಯಮಾತ್, ತಥಾ ಚ ಪ್ರತಿಭಾಸಾನುಸಾರೇಣೈವ ದೋಷಸ್ಯೋದ್ಭಾವ್ಯತ್ವೇನ ಸಾ-
ಧಾನವೈಕಲ್ಯಾದೇಃ ದೃಷ್ಟಾಂತದೋಷತ್ವಮೇವ, ಅನ್ಯಥಾ ಬಾಧೇ ಪಕ್ಷಸ್ಯೈವ ವಿಪ-
ಕ್ಷತ್ವಾತ್ ತತ್ರ ಹೇತುವೃತ್ತೌ ವ್ಯಭಿಚಾರಃ, ಅವೃತ್ತೌ ಸ್ವರೂಪಾಸಿದ್ಧಿರिति
ಬಾಧಸ್ಯಾಪಿ ಪೃಥಕ್ದೋಷತ್ವಾಸಂಭವಾದिति ಜ್ಞಾತವ್ಯಂ ।

[‘ಶಬ್ದವು ನಿತ್ಯವು, ಪ್ರಮೇಯತ್ವವುಳ್ಳದ್ದರಿಂದ’ ಎಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ವಿಪಕ್ಷವಾದ
‘ಘಟ’ ದಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯತ್ವವಿಲ್ಲವೆರೂ ಪ್ರಮೇಯತ್ವವಿವೆ. ಹೀಗೆ ವ್ಯಭಿಚಾರವಾಗಲಿ, ಇಲ್ಲವೇ
ವಿರೋಧವಾಗಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಅದರಂತೆಯೇ ಸಾಧನ ವೈಕಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯಸಂಬಂಧ
ಅಭಾವರೂಪ ವ್ಯಾಪ್ತತ್ವವಿದ್ದಿಯು ಬರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಸಾಧ್ಯವೈಕಲ್ಯ ಸಾಧನ ವೈಕಲ್ಯ-
ರೂಪ ದೃಷ್ಟಾಂತ ದೋಷಗಳು ಹೇತ್ವಾಭಾಸದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತವೆಯೆಂದು
ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಆದರೆ ಹೀಗೆ ಈ ಎರಡೂ ದೋಷಗಳನ್ನು ಹೇತ್ವಾಭಾಸದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತ
ಮಾಡುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, ಸಾಧ್ಯವೈಕಲ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಾಧನ ವೈಕಲ್ಯ ದೋಷಗಳು
ದೃಷ್ಟಾಂತ ಹೇಳಿದ ನಂತರವೇ ತೋರುತ್ತವೆ. ‘ಯಾವುದು ಎಲ್ಲದ್ದು ಜ್ಞಾತವಾಗಿ
ಅನುಮಿತಿಗೆ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗುವದೋ, ಅದು ಅದಕ್ಕೆ ದೋಷವು’ ಎಂಬ ನಿಯ-
ಮದಂತೆ, ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ದೃಷ್ಟಾಂತ ಹೇಳಿದ ನಂತರ, ಅದರಲ್ಲಿದ್ದು ಅನುಮಿತಿಗೆ
ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗಿ ಜ್ಞಾತವಾಗುವದರಿಂದ, ಸಾಧ್ಯವೈಕಲ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಾಧನವೈಕಲ್ಯ-
ವೆಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೃಷ್ಟಾಂತ ದೋಷಗಳೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಯುಕ್ತವು. ಇದನ್ನು
ಒಪ್ಪದಿದ್ದರೆ, ಬಾಧದಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷವೇ ವಿಪಕ್ಷವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಹೇತು ಬಂದರೆ ವ್ಯಭಿಚಾರ
ದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ. ಬಾರದಿದ್ದರೆ ಸ್ವರೂಪಾದ್ಧಿಯು ಬರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಬಾಧವು ಕೂಡ
ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷವಾಗದೇ ಹೋಗಲೇ ಎಂದು ಆಪತ್ತಿ ಬರುತ್ತದೆ. [ವಿವರಣೆ-ಪ-
ಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಬಾಧವು. ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷವೆಂದು ಹೇಗೆ ನೈಯಾ-
ಯಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆಯೋ ಹಾಗೆಯೇ ಸಾಧ್ಯವೈಕಲ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಾಧನವೈಕಲ್ಯ
ದೋಷಗಳು ವ್ಯಭಿಚಾರಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗದೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೃಷ್ಟಾಂತದೋಷ-
ಗಳಾಗುವವು]

ಅತ್ರೈವ ದ್ವುಷಾಂತರಮುಚ್ಯತೇ, ತಥಾಹಿ-ಪರ್ವತೋ ವನ್ಹಿಮಾತ್ ಧೂಮಾತ್, ಅ-
ಯೋಗೋಲಕವತ್ ಇತ್ಯತ್ರ ಸಪಕ್ಷಾಂತರೇ. ಮಹಾನಸಾದೌ ವರ್ತಮಾನಸ್ಯ ಧೂಮ-
ಪಹತೋಃ, ದೃಷ್ಟಾಂತೇಽಯೋಗೋಲಕೇ ಸಪಕ್ಷೇಽಸತ್ತವೇಽಪಿ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧಿರೂಪಹೇತ್ವಾ-
ಭಾಸತ್ವಾಸಂಭವಾच्च ಧೂಮಸ್ಯ ವನ್ಹಿವ್ಯಾಪ್ತಯಕ್ಷತೇಃ, ತಸ್ಯ ಪೃಥಗ್ದೋಷತ್ವಂ
ವಾಚ್ಯಂ, ಸಃ ಪೃಥಗ್ದೋಷಃ ಸಾಧನವೈಕಲ್ಯರೂಪ ಏವ, ನನು ತತ್ರಾಪಿ (ತತ್ಪ್ರಾ-
ಯಃಪಿಂಡಾದೌ ಸಪಕ್ಷೇದೇಶೇಽಪಿ) ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನಾಭಾವಾತ್ ವ್ಯಾಪ್ಯತ್ವಾಸಿದ್ಧಿ-
ರिति चेನ್ನ, ತಥಾಪಿ ಮಹಾನಸವದಿತಿ ವಕ್ತವ್ಯೇ ಅಯಃಪಿಂಡವದಿತುಕ್ತೇಃ
ಪುರುಷದೋಷತ್ವೇನಾರ್ಥದೋಷತ್ವಾಭಾವಾತ್ ಅರ್ಥದೋಷಸ್ಯೈವ ಹೇತ್ವಾಭಾಸತ್ವಾच्च, ತಥಾ
ಚ ಸಾಧರ್ಮ್ಯೋದಾಹರಣಾಭಾಸಸ್ಯಾಪಿ ಹೇತ್ವಾಭಾಸಾತ್ ಪೃಥಗ್ದೋಷತ್ವಮಂಗೀಕಾರ್ಯಮ್ ।

ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವನ್ನು ಹೇತ್ವಾಭಾಸದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡಬೇಕೆನ್ನುವ ವಿಷ-
ಯದಲ್ಲಿ, ಬೇರೆ ದೋಷವೂ ಬರುವದೆಂದು ಹೇಳುವೆವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, 'ಸರ್ವತಃ
ಅಗ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಧೂಮವಿರುವದರಿಂದ, ಕಾದಕಬ್ಬಿಣಗುಂಡಿನಂತೆ' ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ,
ದೃಷ್ಟಾಂತವಾದ ಕಾದಕಬ್ಬಿಣಗುಂಡಿನಲ್ಲಿ 'ಧೂಮ' ಎಂಬ ಹೇತುವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಸಾಧ್ಯ
ಸಂಬಂಧರೂಪತ್ವರೂಪವಾದ ವ್ಯಾಪ್ತತ್ವಾಸ್ಥಿತಿ ದೋಷ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಸಪಕ್ಷ-
ದ ಏಕದೇಶವಾದ ಮಹಾನಸದಲ್ಲಿ ಧೂಮಾಗ್ನಿಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿರುವದರಿಂದ
ಉಕ್ತದೋಷ ಬರಲಾರದು. [ದೃಷ್ಟಾಂತದಲ್ಲಿ] ಕಾದ ಕಬ್ಬಿಣಗುಂಡಿನಲ್ಲಿ ಧೂಮವಿಲ್ಲವೆಂದ
ನೀಲೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕದೋಷ ಹೇಳಬೇಕು. ಆ ದೋಷ ಯಾವುದೆಂದರೆ, 'ಸಾಧನ
ವೈಕಲ್ಯವನ್ನೇ ಹೇಳಬೇಕೇ ಹೊರತು ಬೇರೆ ದೋಷ ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ.

ಶಂಕಾ-ಸಪಕ್ಷದ ಏಕದೇಶವಾದ ಕಾದಕಬ್ಬಿಣಗುಂಡಿನಲ್ಲಿ ಧೂಮ-ಅಗ್ನಿಗಳಿಗೆ
ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನವಾಗದೇ ಇರುವದರಿಂದ [ಸಾಧ್ಯಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ] ವ್ಯಾಪ್ತ-
ತ್ವಾಸ್ಥಿತಿ ಏಕೆ ಹೇಳಬಾರದೆಂದು ಶಂಕೆ ಬಂದರೆ, ಸಮಾಧಾನ ಹೀಗಿದೆ- ಧೂಮದ
ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಡುಗೆ ಮನೆಯ ದೃಷ್ಟಾಂತ ಹೇಳುವದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕಾದಕಬ್ಬಿ-
ಣಗುಂಡಿನ ದೃಷ್ಟಾಂತ ಹೇಳಿದ್ದು ಪುರುಷದೋಷವಾಗುವದೇ ಹೊರತು ಅರ್ಥದೋ-
ಷವಾಗಲಾರದು. ಅರ್ಥದೋಷವಾದರೆ ಮಾತ್ರ ಹೇತ್ವಾಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ತಥಾಚ
ಸಾಧರ್ಮ್ಯ ಉದಾಹರಣಾಭಾಸವನ್ನು ಹೇತ್ವಾಭಾಸದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ದೋಷವೆಂದೇ
ವಿರೂಪಿಸಬೇಕು. [ಅಂದರೆ ದೃಷ್ಟಾಂತ ದೋಷವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಅಂಗೀಕಾರ
ಮಾಡಬೇಕಾಗುವದು]

[ಹೇತ್ವಾಭಾಸ ಪ್ರಕರಣವು ಮುಗಿದುದು]

इति परोक्तदृष्टान्तदोषाणामन्तर्भावकथनं तथा हेत्वाभासेभ्यः
उदाहरणाभासानां पृथक्त्वसमर्थनं च ।

इति हेत्वाभासप्रकरणम् ।

श्री १००८ परमपूज्यपाद श्रीसत्यध्यानतीर्थ-अंतेवासि हुल्मीत्युपाव्ह
हुच्चाचार्यशिष्येण अग्निहोत्रीत्युपाव्ह भीमाचार्यसुतेन वादिराजेन
विरचिते प्रमाणसंग्रहे, अनुमानपरिच्छेदः

समाप्तः

ಶ್ರೀ ವೇದವ್ಯಾಸಾಯ ನಮಃ

ಶ್ರೀ ಲಕ್ಷ್ಮೀನೃಸಿಂಹಾಯ ನಮಃ

ಅಥಾಗಮಪರಿಚ್ಛೇದಃ

೧. ಆಗಮಪ್ರಕರಣಮ್

ಅನುಮಾನನಿರೂಪಣಾನಂತರಂ ಆಗಮಸ್ವರೂಪಲಕ್ಷಣಾದಿಕಮುಚ್ಯತೇ ।

(೧) ನಿರ್ದೋಷಶಬ್ದಃ ಆಗಮಃ, ಪ್ರಮಾಪ್ರತಿಬಂಧಕದೋಷರಹಿತಃ ಶಬ್ದ, ಆಗಮ ಇತಿ ಯಾವತ್, ಆಗಮಾಭಾಸೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿವಾರಣಾಯ ನಿರ್ದೋಷೇತಿ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದೌ ತದ್ವಾರಣಾಯ ಶಬ್ದೇತಿ, ನಿರ್ದೋಷತ್ವಸ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೇ ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ತತ್ರ ಶಬ್ದತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ।

ಶಬ್ದನಿರ್ದೋಷಾಸ್ತು - (೧) ಅಬೋಧಕತ್ವಂ (೨) ವಿಪರೀತಬೋಧಕತ್ವಂ (೩) ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕತ್ವಂ (೪) ಅಪ್ರಯೋಜನತ್ವಂ (೫) ಅನಭಿಮತಪ್ರಯೋಜನತ್ವಂ (೬) ಅಶಕ್ಯಸಾಧನಪ್ರತಿಪಾದನಂ (೭) ಲಕ್ಷ್ಯಪಾಢ್ಯೇ ಸತಿ ಗುರುಪಾಢ್ಯೋಪದೇಶನಮಿತಿ ।

ಅಥಆಗಮಪರಿಚ್ಛೇದವು

೧) ಆಗಮ ಪ್ರಕರಣವು

ಆಗಮಸ್ವರೂಪ ಕಥನಪೂರ್ವಕ ಶಬ್ದನಿಷ್ಪದೋಷಗಳ ಕಥನವು

ಅನುಮಾನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಹೇಳಿದ ನಂತರ ಆಗಮ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಲಕ್ಷ-
ಣಾದಿಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ-

೧] ದೋಷರಹಿತವಾದ ಶಬ್ದವು, ಆಗಮವು. ಪ್ರಮಾಕ್ಕೆ [ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ] ಪ್ರತಿಬಂಧಕ ದೋಷರಹಿತವಾದ ಶಬ್ದವು ಆಗಮವು ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವು. ದಲಕೃತ್ಯ-ಶಬ್ದವು ಆಗಮವು, ಇಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಆಗಮಾಭಾಸದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ನಿರ್ದೋಷತ್ವವೆಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಆಗಮಾಭಾಸದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೋಷತ್ವ ಇಲ್ಲ ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯೂ ಇಲ್ಲ, ನಿರ್ದೋಷವು ಆಗಮವೆಂದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೂ ನಿರ್ದೋಷವಾಗಿದೆ. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸಲು, ಶಬ್ದ ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೋಷತ್ವವಿದ್ದರೂ ಶಬ್ದತ್ವವಿಲ್ಲ ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ.

ಶಬ್ದನಿಷ್ಪದೋಷಗಳು:- ೧] ಬೋಧವಾಗದಿರುವುದು. ೨] ವಿಪರೀತ ಭೋಧನಾಗುವುದು. ೩] ತಿಳಿಸಿದ್ದನ್ನೇ ತಿಳಿಸುವುದು. ೪] ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲದಿರುವುದು. ೫] ಅಭಿಮತವಾಗದ ಪ್ರಯೋಜನಗಳುಳ್ಳದ್ದು. ೬] ಅಶಕ್ಯವಾದದ್ದನ್ನು ಸಾಧನ ಮಾಡಲು ಹೇಳುವುದು.

इति परोक्तदृष्टान्तदोषाणामन्तर्भावकथनं तथा हेत्वाभासेभ्यः
उदाहरणाभासानां पृथक्त्वसमर्थनं च ।

इति हेत्वाभासप्रकरणम् ।

श्री १००८ परमपूज्यपाद श्रीसत्यध्यानतीर्थ-अंतेवासि हुत्मीत्युपाव्ह
हुच्चाचार्यशिष्येण अग्निहोत्रीत्युपाव्ह भीमाचार्यमुतेन वादिराजेन
विरचिते प्रमाणसंग्रहे, अनुमानपरिच्छेदः

समाप्तः

ಶ್ರೀ ವೇದವ್ಯಾಸಾಯ ನಮಃ
ಶ್ರೀ ಲಕ್ಷ್ಮೀನೃಸಿಂಹಾಯ ನಮಃ
ಅಥಾಗಮಪರಿಚ್ಛೇದಃ

೧. ಆಗಮಪ್ರಕರಣಮ್

ಅನುಮಾನನಿರೂಪಣಾನಂತರಂ ಆಗಮಸ್ವರೂಪಲಕ್ಷಣಾದಿಕಮುಚ್ಯತೇ ।

(೧) ನಿರ್ದೋಷಶಬ್ದಃ ಆಗಮಃ, ಪ್ರಮಾಪ್ರತಿಬಂಧಕದೋಷರಹಿತಃ ಶಬ್ದಃ, ಆಗಮ ಇತಿ ಯಾವತ್, ಆಗಮಾಭಾಸೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿವಾರಣಾಯ ನಿರ್ದೋಷೇತಿ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದೌ ತದ್ವಾರಣಾಯ ಶಬ್ದೇತಿ, ನಿರ್ದೋಷತ್ವಸ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೇ ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ತತ್ರ ಶಬ್ದತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ।

ಶಬ್ದನಿಷ್ಠದೋಷಾಸ್ತು - (೧) ಅಬೋಧಕತ್ವಂ (೨) ವಿಪರೀತಬೋಧಕತ್ವಂ (೩) ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕತ್ವಂ (೪) ಅಪ್ರಯೋಜನತ್ವಂ (೫) ಅನಭಿಮತಪ್ರಯೋಜನತ್ವಂ (೬) ಅಶಕ್ಯಸಾಧನಪ್ರತಿಪಾದನಂ (೭) ಲಘುಪಾಢೇ ಸತಿ ಗುರುಪಾಢೋಪದೇಶನಮಿತಿ ।

ಅಥಆಗಮಪರಿಚ್ಛೇದವು

೧) ಆಗಮ ಪ್ರಕರಣವು

ಆಗಮಸ್ವರೂಪ ಕಥನಪೂರ್ವಕ ಶಬ್ದನಿಷ್ಠದೋಷಗಳ ಕಥನವು

ಅನುಮಾನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಹೇಳಿದ ನಂತರ ಆಗಮ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಲಕ್ಷಣಾದಿಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ-

೧] ದೋಷರಹಿತವಾದ ಶಬ್ದವು, ಆಗಮವು. ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ [ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ] ಪ್ರತಿಬಂಧಕ ದೋಷರಹಿತವಾದ ಶಬ್ದವು ಆಗಮವು ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವು. ದಲಕೃತ್ಯ-ಶಬ್ದವು ಆಗಮವು, ಇಷ್ಟೇ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಆಗಮಾಭಾಸದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ನಿರ್ದೋಷತ್ವವೆಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಆಗಮಾಭಾಸದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೋಷತ್ವ ಇಲ್ಲ ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯೂ ಇಲ್ಲ, ನಿರ್ದೋಷವು ಆಗಮವೆಂದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೂ ನಿರ್ದೋಷವಾಗಿದೆ. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸಲು, ಶಬ್ದ ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೋಷತ್ವವಿದ್ದರೂ ಶಬ್ದತ್ವವಿಲ್ಲ ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲ.

ಶಬ್ದನಿಷ್ಠ ದೋಷಗಳು:- ೧] ಬೋಧವಾಗದಿರುವುದು. ೨] ವಿಪರೀತ ಭೋಧನಾಗುವುದು. ೩] ತಿಳಿಸಿದ್ದನ್ನೇ ತಿಳಿಸುವುದು. ೪] ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲದಿರುವುದು. ೫] ಅಭಿಮತವಾಗದ ಪ್ರಯೋಜನಗಳುಳ್ಳದ್ದು. ೬] ಅಶಕ್ಯವಾದದ್ದನ್ನು ಸಾಧನ ಮಾಡಲು ಹೇಳುವುದು.

(೧) ಅತ್ರಾಬೋಧಕತ್ವಂ ದ್ವೇಧಾ - ೧ನಿರಭಿಧೇಯತ್ವೇನ ೨ ಅನ್ವಯಾಭಾವೇನ
ಚ, ನಿರಭಿಧೇಯತ್ವಮಿತ್ಯತ್ರ- (ನಿರ್ಗತಂ ಅಭಿಧೇಯಂ ಯಸ್ಯ ತಸ್ಯ ಭಾವಃ)
ತಥಾ ಚ ವಾಚ್ಯರಹಿತತ್ವಮಿತ್ಯರ್ಥಃ: ಯಥಾ - ಶಶವಿಷಾಣಮಸ್ತೀತ್ಯಾದೌ ನಿ-
ರಭಿಧೇಯತ್ವೇನಾಬೋಧಕತ್ವಮ್ ।

ಗೌರವಃ: ಪುರುಷೋ ಹಸ್ತೀ ಕುಂಡಮಜಾಜಿನಂ ದಶದಾಡಿಮಾನಿ ಇತ್ಯಾದೌ
ಅನ್ವಯಾಭಾವೇನಾಬೋಧಕತ್ವಂ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

(೨) ವಿಪರೀತಬೋಧಕತ್ವಂ - ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನಮಾನಾರ್ಥಕತ್ವಂ, ತದ್ವಿಪರೀತ - ವಿಮತಂ
ಮಿಥ್ಯಾ ದೃಶ್ಯತ್ವಾದಿತ್ಯಾದಿಪ್ರತಿವಾದಿವಾಕ್ಯೇ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।

(೩) ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕತ್ವಂ - ಯೇನ ಯೋರ್ಥಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದಿನಾ ನಿರ್ಣಿತಃ, ತಂ
ಪ್ರತಿ ತದ್ ಬೋಧಕತ್ವಂ, ಯಥಾ - ವಹ್ನಿಃ ಉಷ್ಣಃ, ಮಧುರೋ ಗುಡ ಇತ್ಯಾದಿ,

೭] ಲಘೂಪಾಯದಿಂದ ಸಾಧಿಸತಕ್ಕ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೂರಿತು ಗುರು [ಬಹು]
ಉಪಾಯ ಹೇಳುವುದು.

೧] ಇಲ್ಲಿ ಬೋಧನಾಗದಿರುವುದು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರಃ: ೧] ಅಭಿಧೇಯವಿಲ್ಲದಿರು-
ವದರಿಂದ, ೨] ಅನ್ವಯವು ಕೂಡದಿರುವದರಿಂದ [ಇವೆರಡು ದೋಷಗಳಿಂದ ವಾಕ್ಯವು
ಅಬೋಧನಾಗುತ್ತದೆಂಬ ಭಾವ] ನಿರಭಿಧೇಯ ಎಂಬಲ್ಲಿ ವಿಗ್ರಹವು-ಯಾವುದು ನಿರ್ಗತ-
ವಾದ ಅಭಿಧೇಯ ಉಳ್ಳದ್ದೋ ಅದು, ಅಂದರೆ ವಾಚ್ಯಾರ್ಥರಹಿತವಾದದ್ದು [ಅರ್ಥ-
ವಿಲ್ಲದ್ದು] ಹೇಗೆಂದರೆ-ಶಶವಿಷಾಣವಿದೆ ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು ವಾಚ್ಯಾರ್ಥರಹಿತವಾದ್ದರಿಂದ
ಅಬೋಧಕವಾಗುತ್ತದೆ.

೨] ಗೋವು, ಕುದುರೆ, ಆನೆ, ಕುಂಡವು, ಹತ್ತು ದಾಳಂಬರಿಹಣ್ಣು, ಈ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ
ಅನ್ವಯವೇ ಕೂಡದಿರುವದರಿಂದ ಈ ವಾಕ್ಯವು ಅಬೋಧಕವಾಗುತ್ತದೆ.

೩] ವಿಪರೀತ ಬೋಧಕವು:- ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಇರದೇ ಇರತಕ್ಕ ಅಲ್ಲಿ ತೋರತಕ್ಕ
ಧರ್ಮವನ್ನು ಹೇಳುವುದು ಉದಾಹರಣೆಗೆ:- ಈ ಪ್ರಪಂಚವು, ಸುಳ್ಳು, ಕಾಣುವದರಿಂದ
ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರತಿವಾದಿಗಳ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. [ಪ್ರಪಂಚವು ನಿಜವಾಗಿ ಸತ್ಯವು
ಅದರೂ ಅಸತ್ಯವೆಂದು ಸಾಧಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅವಾಕ್ಯವು ಅವಿದ್ಯಮಾನ ಅರ್ಥ ಹೇಳುವದರಿಂದ
ವಿಪರೀತ ಬೋಧಕವು]

೪] ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕವು- ಯಾವನಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ನೋಡಲಾದವುಗಳಿಂದ ಯಾವ
ಅರ್ಥವು ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆಯೋ ಅವನನ್ನು ಕೂರಿತು ಆ ನಿಶ್ಚಿತವಾದ ಅರ್ಥ ತಿಳಿಸುವ
ವಾಕ್ಯವು ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕವು. ಉದಾಹರಣೆ:- ವಹ್ನಿಯು ಉಷ್ಣವು [ಬೆಂಕಿಯು ಸುಡತಕ್ಕದ್ದು]

ನ ಚ ಬಹುಪ್ರಮಾಣಸಂವಾದಶ್ಚ ದಾಡರ್ಶಹೇತೋರೇವೈತುಕತತ್ವೇನ ಕಥಂ ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕತ್ವಂ
ದೋಷ ಇತಿ ವಾಚ್ಯಂ, ಪೂರ್ವಪ್ರಮಾಣೇನ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಶಂಕಾಕಲಂಕಿತೇನ ಅರ್ಥಾನಿ-
ರ್ಣಯೇ, ಉತ್ತರೋತ್ತರಪ್ರವೃತ್ತಪ್ರಮಾಣಾನಾಂ ತನ್ನಿರ್ಣಾಯಕತ್ವೇನ ದಾಡರ್ಶಹೇತುತ್ವಸ್ಯ
ತದರ್ಥತ್ವಾತ್, ಅತ್ರ ಚ ನಿರ್ಣಿತಜ್ಞಾಪಕತ್ವಮೇವ ದೋಷತ್ವೇನ ವಿವಕ್ಷಿತಮಿತಿ ।
ಅಸ್ಯೋದಾಹರಣಂ ತು ಸ್ಫಿಟಾಲೋಕಮಧ್ಯವರತಿಸಮನಸ್ಕೇಂದ್ರಿಯಸನ್ನಿಕೃಷ್ಟಘಟಪ್ರತಿ-
ಪಾದಕಂ ವಾಕ್ಯಂ, ತತ್ರ ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕತ್ವಂ ದೋಷೋ ಭವತ್ಯೇವ ।

(೪) ಅಪ್ರಯೋಜನತ್ವಂ - “ ಕಾಕಸ್ಯ ಕತಿ ವಾ ದಂತಾಃ, ಮೇಷಸ್ಯಾಂಡಂ
ಕಿಯತ್ಪಲಂ, ಕಂಬಲೇ ಕತಿ ರೋಮಾಣಿ, ಕಾ ವಾರ್ತಾ ಚೋಲಮಂಡಲೇ ” ಇತ್ಯಾದಿ ।

(೫) ಅನಭಿಮತಪ್ರಯೋಜನತ್ವಂ-ಯಥಾ, ವಿರಕ್ತಸ್ಯ ವಾಣಿಜ್ಯೋಪದೇಶಃ ।

ಬೆಲ್ಲವು, ಸಿಹಿ, ಇವೆ ಮೊದಲಾದ ವಾಕ್ಯಗಳು. ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ
ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಸಂವಾದವಿದ್ದರೆ [ಅಂದರೆ ಒಂದೇ ವಸ್ತುವನ್ನು ಅನೇಕ ಪ್ರಮಾಣಗಳು
ಬೋಧಿಸಿದಲ್ಲಿ] ಅವು ದಾಡರ್ಶ ಹುಟ್ಟಿಸುವವರಿಂದ. ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕವು ದೋಷ ಹೇಗೆ
ಆಗುತ್ತದೆ? ಹೀಗೆ ಅನ್ನಕೂಡದು. ಅರ್ಥ ನಿಶ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಪ್ರಮಾಣವು ಅಪ್ರಾ-
ಮಾಣ್ಯ ಶಂಕಾ ಕಲಂಕಿತವಾದಲ್ಲಿ, ಉತ್ತರೋತ್ತರ ಪ್ರವೃತ್ತ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಅರ್ಥ
ನಿಶ್ಚಯಕವಾಗಿ ದಾಡರ್ಶಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಿತವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು
ಮನಃ ತಿಳಿಸುವ ವಾಕ್ಯವೇ, ದೋಷಯುಕ್ತವಾಗುವದು ಎಂದು ವಿವಕ್ಷಾ ಇರುತ್ತದೆ.
[ಅಂದರೆ ಪ್ರಮೇಯದ ಅರ್ಥ ದಾಡರ್ಶಕ್ಕೆ ವಾಕ್ಯಗಳು ಕಾರಣವಾದಲ್ಲಿ ದೋಷಗಳು
ಆಗುವದಿಲ್ಲ, ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಇಲ್ಲದೇ ಹೋದರೆ, ತಿಳಿಸಿದ್ದನ್ನೇ ತಿಳಿಸುವದು
ದೋಷವಾಗುತ್ತದೆ. ಎಂಬ ಭಾವ] ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ: ಸ್ವಚ್ಛವಾದ ಬೆಳಕಿನ
ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಕೃಷ್ಟವಾದ ಘಟವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದನ ಮಾಡತಕ್ಕ
ವಾಕ್ಯವು ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕವು [ಯಾಕೆಂದರೆ ಇದು ಘಟವು ಎಂದು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಿಂದ
ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ ಅದರೂ ಸಿದ್ಧವಾದ ಘಟವನ್ನೇ ಈ ವಾಕ್ಯವು ಬೋಧಿಸಿದಲ್ಲಿ, ವಾಕ್ಯವು
ಜ್ಞಾತಜ್ಞಾಪಕವಾಗುತ್ತದೆಂಬ ಭಾವವು]

೪] ಪ್ರಯೋಜನರಹಿತವಾದುದು-ಕಾಗೆಗೆ ಹಲ್ಲು ಎಷ್ಟು ಮೇಷದ [ಕುರಿಯು]
ಅಂದ ಎಷ್ಟು ತೋಲೆ [ಭಾರವು], “ಕಂಬಲೆಯಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ಕೂದಲುಗಳು” (ಚೋಳ
ದೇಶದಲ್ಲಿ ವನು ಪಾರ್ತೆಯು’ ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ವಾಕ್ಯಗಳು ಪ್ರಯೋಜನ ಶೂ-
ನ್ಯವಾದವುಗಳು. [ಇವುಗಳ ತಿಳುವಳಿಕೆಯಿಂದ ಯಾವ ಪ್ರಯೋಜನವೂ ಇಲ್ಲವೆಂಬ
ಭಾವ]

೫] ಅನಭಿಮತ ಪ್ರಯೋಜನವುಳ್ಳದ್ದು-ವಿರಕ್ತನಿಗೆ ವ್ಯಾಸಾಂಧ ಉಪದೇಶವು.

(೬) ಅಶಕ್ಯಸಾಧನಪ್ರತಿಪಾದನ-ಯಥಾ, ಮೃತಮೃದ್ವಿಶ್ಯ ಹಿಮಧರೋತ್ತರ-
ಸಾನುಸಿದ್ಧಮೃತಿಹರಸಂಜೀವಿನಿಕಥನಮ್ ।

೭ ಲಘುಪಾಢೇ ಸತಿ ಗುರುಪದೇಶನ-ಪಿಪಾಸುಂ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯಂ ಪ್ರತಿ ಗಂಗಾತೀರೇ
ಕೂಪಖನನೋಪದೇಶ ಇತ್ಯಾದಿ । ಏತಾದೃಶದೋಷರಹಿತಶಬ್ದ ಆಗಮ ಇತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

॥ ಇತಿ ಆಗಮಸ್ವರೂಪಕಥನಪೂರ್ವಕಶಬ್ದನಿಷ್ಠದೋಷವಿಭಾಗನಿರೂಪಣಮ್ ॥

(೨) ನನು ಶಬ್ದ: ಪದವಾಕ್ಯಾತ್ಮಕ: ನ ತು ವಾಕ್ಯಾತ್ಮಕ ಏವ, ಸಿದ್ಧಾಂತೇ
ವೈದಿಕಾನಾಮಪಿ ಪದಾನಾಂ ಮಾಹಾಯೋಗವೃತ್ತಯಾ ಭಗವತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯೋಕ್ತತ್ವಾತ್,

೬] ಅಶಕ್ಯಸಾಧನ-ಪ್ರತಿಪಾದನವು- ಯಥಾ, ಮರಣ ಹೊಂದಿದವನನ್ನು ಕುರಿತು
ಹಿಮಾಚಲದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಮರಣ ಪರಿಹಾರಕ ಸಂಜೀ-
ವಿನಿ ತರುವ ಬಗೆಯ ಉಪದೇಶವು.

೭] ಅಲ್ಪ ಉಪಾಯ ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದರೂ ಗುರುಪಾಯದ ಉಪದೇಶವು:-ನೀರಡಿ-
ಕೆಯಿಂದ ಬಳಲಿದ ದಕ್ಷಿಣ ದೇಶದವನನ್ನು ಕುರಿತು ಗಂಗಾತೀರದಲ್ಲಿ ಭಾವಿ ತೆಗೆದು
ನೀರು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು, ಎಂಬ ಉಪದೇಶವು. ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಉಪದೇಶಪರವಾ-
ಕ್ಯಗಳು ದೋಷಯುಕ್ತಗಳು. ಇಂಥ ದೋಷಗಳಿಂದ ರಹಿತವಾದ ಶಬ್ದವೇ ಆಗುವವು
ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಇತಿ ಆಗಮದ ಸ್ವರೂಪ ಕಥನಪೂರ್ವಕ ಶಬ್ದನಿಷ್ಠದೋಷಗಳ ಕಥನವು.

೭] ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕಾನುಸಾರ ಆಗಮದ ಲಕ್ಷಣಾಂತರದ ನಿರೂಪಣೆಯು:-

ಶಬ್ದವು, ಪದ ಮತ್ತು ವಾಕ್ಯಸ್ವರೂಪವು, ಕೇವಲ ವಾಕ್ಯಸ್ವರೂಪವಲ್ಲ. ಸಿದ್ಧಾಂ-
ತದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಪದಗಳಾದರೂ, ಮಹಾಯೋಗವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಸ್ವರೂಪ
ಬೋಧಕಗಳಾಗುವದರಿಂದ, ಅವುಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. [ಕಾರಣ,
ಶಬ್ದಗಳು ಕೇವಲ ವಾಕ್ಯಾತ್ಮಕಗಳು ಅಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪದವಾಕ್ಯಸ್ವರೂಪಗಳು ಎಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೮ಕಾ- ಯೋಗಿಕ ಪದಗಳು ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ವಿಭಾಗದಿಂದ ಸಂಸರ್ಗ
[ಸಂಬಂಧ] ಬೋಧಕವಾಗಿರುವದರಿಂದ ವಾಕ್ಯಸ್ವರೂಪಗಳೇ ಆಗುವವು. [ಉದಾಹರಣೆ-
ಇಂದ್ರ ಎಂಬ ಪದವು, ಇಲ್ಲ ಇದಿ ವಿಶ್ವರ್ಯ ಎಂದು ಧಾತ್ವರ್ಥ, ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯಯ
ಸೇರಿಸಿದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರ ಎಂಬ ಪದವಾಗುವದು. ಆಗ್ಗೆ ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಂಬಂಧದಿಂದ
ವಿಶ್ವರ್ಯ ಉಳ್ಳವನು ಎಂದು ಈ ಪದದ ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ
ಇಂದ್ರ ಎಂಬ ಪದವು ವಾಕ್ಯಸ್ವರೂಪ ಆಗುವದೆಂಬ ಭಾವ]

ನ ಚ ಯೌಗಿಕಪದಾನಾಮಪಿ ಪ್ರಕೃತಿಪ್ರತ್ಯಯವಿಭಾಗೇನ ಚ ಸಂಸರ್ಗಬೋಧಕತಯಾ
ವಾಕ್ಯಾತ್ಮಕತೈವೇತಿ ವಾಚ್ಯಂ, ತಥಾಪಿ ಪದಸಮುದಾಯರೂಪವಾಕ್ಯಾತ್ಮಕತ್ವಾ-
ಭಾವಾತ್ ಕೇವಲವಾಕ್ಯಾತ್ಮಕೋ ನ, ತಥಾ ಚಾತ್ರ ಲಕ್ಷಣೇ ಪದವಾಕ್ಯೋ-
ಭಯವಿಧೋಽಪಿ ಶಬ್ದೋ ಲಕ್ಷ್ಯತವೇನ ವಿವಕ್ಷಿತ: । ಇತಿ ಭಾವವಿವರಣೆ ।

ಪದಸಮುದಾಯರೂಪವಾಕ್ಯಮಾತ್ರಂ ಲಕ್ಷೀಕೃತ್ಯ ಪ್ರವೃತ್ತಂ “ ಆಗಮೋಽದುಷ್ಠವಾ-
ಕ್ಯಂ ಚೇತಿ ” ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕವಚನಂ, ತದನುಸಾರೇಣ ಪದವಾಕ್ಯಾದಿಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾಪ-
ನಾಯ, ಲಕ್ಷಣಾಂತರಮುಚ್ಯತೇ - “ ನಿರ್ದೋಷವಾಕ್ಯಮಾಗಮ ” ಇತಿ । ತಥಾ ಚ
ನಿರ್ದೋಷವಾಕ್ಯತ್ವಂ ವಾ ಆಗಮಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ ।

ವಾಕ್ಯಘಟಕಪದಲಕ್ಷಣಂ ಕಿಮಿತಿ ಚೇದುಚ್ಯತೇ - ವಿಭಕ್ತಯಂತಾ ವರ್ಣಾಃ
ಪದಂ, ಜಾತೌ ಚೇದಂ ಬಹುವಚನಂ

ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ಶಬ್ದಗಳೂ [ಪದಗಳೂ] ವಾಕ್ಯಾತ್ಮಕಗಳೇ ಆಗುವದೆಂದು ಶಂಕಿಸಕೂಡದು.
ಆದರೂ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಕೇವಲಪದ ಸಮುದಾಯರೂಪ ವಾಕ್ಯಾತ್ಮಕತ್ವ ಇಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ,
ವಾಕ್ಯಸ್ವರೂಪಗಳಲ್ಲ [ಅಂದರೆ ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಂಬಂಧಬೋಧಕವಾಗಿ ವಾಕ್ಯಸ್ವರೂ-
ಪವಾದರೂ, ಪದಸಮುದಾಯರೂಪ ವಾಕ್ಯರೂಪಗಳಾಗುವದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಭಾವ]

ಆಗಮದ ಲಕ್ಷಣಾಂತರ- ಪದಗಳ ಸಮುದಾಯರೂಪ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ಮಾತ್ರ
ಲಕ್ಷ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ‘ಅದುಷ್ಟ ವಾಕ್ಯವೂ ಸಹ ಆಗಮವಾಗುತ್ತದೆ’ ಎಂಬ
ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕ ವಚನವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕ ವಚನಾನುಸಾರವಾಗಿ, ಪದ
ಮತ್ತು ವಾಕ್ಯಗಳ ಸ್ವರೂಪ ತಿಳಿಯಲು ಲಕ್ಷಣಾಂತರ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ‘ನಿರ್ದೋಷ-
ವಾದ ವಾಕ್ಯವು ಆಗಮವು’ ಎಂದು. ತಥಾಚ- ನಿರ್ದೋಷ ವಾಕ್ಯವು ಆಗಮವು
ಎಂಬುದು ಆಗಮದ ಬೇರೆ ಲಕ್ಷಣವು, ಎಂದು ಹೇಳಿದಂತಾಯಿತು. [ನಿವರಣೆ-
ಕೇವಲ ನಿರ್ದೋಷ ಶಬ್ದವೇ ಆಗಮವೆಂದು ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ, ಯಾಕೆಂದರೆ
ಪದ ಸಮುದಾಯರೂಪ ವಾಕ್ಯವು ಸಂಗ್ರಹವಾಗುವದಿಲ್ಲ, ಕಾರಣ ಪದಸಮುದಾಯ-
ರೂಪ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹ ಮಾಡುವದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಲಕ್ಷಣಾಂತರವು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ
ಎಂಬ ಭಾವವು]

ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಘಟಕವಾದ [ಪದಗಳು] ಪದದ ಲಕ್ಷಣವೇನು? ಅಂದರೆ - ‘ವಿಭ-
ಕ್ತಿಯೇ ಅಂತ್ಯವಾಗಿ ಉಳ್ಳ, ವರ್ಣಗಳೇ ಪದಗಳು’ ಇಲ್ಲಿ ವರ್ಣಾಃ] ವರ್ಣಗಳು ಎಂಬ
ಬಹುವಚನವು ವರ್ಣಗಳ ಧರ್ಮ, ವರ್ಣತ್ವಜಾತಿಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ
ಆಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಹೇಳಿದ್ದು

ಅತೌ ನ ವರ್ಣದ್ವಯಾತ್ಮಕಪದೇಽವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ಯದ್ವಾ ಭಾವದೀಪೇ ವರ್ಣಾ ಇತಿ ಬಹು-
ವಚನಮತಂತ್ರಂ (ಅವಿವಿಕ್ಷಿತಂ) ತೇನ “ಅ ಇತಿ ಬ್ರಹ್ಮ” “ಕಃ ಛಂದಸಾಂ
ಯೋಗಮಾವೇದ ಧೀರಃ” ಇತ್ಯಾದೌ ಅಃ ಕ ಇತ್ಯಾದೇಃ ಪದತ್ವಸಿದ್ಧಿಃ । ವಿಭ-
ಕ್ತೃತಾ ಇತಿ ವ್ಯಾಧಿಕರಣಬಹುವ್ರೀಹಿಃ, ವಿಭಕ್ತಿವರ್ತಮಾನ್ ಸುಪ್ತಿಶ್ಚ “ಸುಪ್-
ತಿಙ್ಗಿತಂ ಪದಮಿತಿ” ಪಾಣಿನ್ಯುಕ್ತೇ, ವಿಭಕ್ತೃತತ್ವಸ್ಯ ವರ್ಣಾವ್ಯಭಿಚಾ-
ರೇಽಪಿ ವರ್ಣಾ ಇತ್ಯುಕ್ತಿಃ ಸ್ಪಷ್ಟಾರ್ಥಾ ।

ಲಕ್ಷಣೇ ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು—ಜಬಗಡದೇತ್ಯಾದಿವರ್ಣಸಮುದಾಯೇಽತಿವ್ಯಾಪ್ತಿವಾ-
ರಣಾಯ ವಿಭಕ್ತಕೃತ್ಯಂತಾ ಇತಿ

[ವಿಭಕ್ತಿಯೇ ಅಂತ್ಯವಾಗಿ ಉಳ್ಳ ವರ್ಣತ್ವವು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು].
ಹೀಗೆ ವಿವಕ್ಷ್ಯ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವದರಿಂದ, ಎರಡು ವರ್ಣಗಳುಳ್ಳ ‘ರಾಮ’ ಇತ್ಯಾದಿ-
ಪದದಲ್ಲಿ ಅನ್ಯಾಸ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ ಯಾಕೆಂದರೆ ವಿಭಕ್ತಿಯೇ ಅಂತ್ಯವಾಗಿ ಉಳ್ಳವರ್ಣತ್ವವು
ರಾಮ ಎಂಬ ಎರಡು ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. [ವಿವರಣೆ: ‘ವಿಭಕ್ತಿಯೇ ಅಂತ್ಯವಾಗಿ
ಉಳ್ಳ ವರ್ಣಗಳು’ ಎಂದು ಬಹುವಚನವಿರುವದರಿಂದ, ‘ರಾಮ’ ಎಂಬ ಎರಡು
ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುವಚನ ಸಮಾನೇಶವಾಗದ್ದರಿಂದ ಅನ್ಯಾಸ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಜಾತಿ
ವಿವಕ್ಷ್ಯ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಾತ್ವಜಾತಿಯು, ಎರಡು ವರ್ಣದಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವದರಿಂದ
ಅನ್ಯಾಸ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವ]

ಅಥವಾ ಭಾವದೀಪದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದೆ— ವಿಭಕ್ತಿ ಅಂತ್ಯವರ್ಣಾಃ ಎಂಬಲ್ಲಿ
ಬಹುವಚನವು ವಿವಕ್ಷಿತವಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳುವದರಿಂದ— ‘ಅ’ ಅಂದರೆ ಬ್ರಹ್ಮನು, ಯಾವ-
ನು ವೇದಗಳ ಯೋಗಾರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿದವನು’ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ‘ಅಃ’ ‘ಕಃ’ ಎಂಬುದಕ್ಕೂ
ಪದತ್ವವು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ. [ವಿ- ಯಾಕೆಂದರೆ ವರ್ಣಗಳು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಬಹುವಚನವೇ
ಹೇಳಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿಲ್ಲ, ಕಾರಣ ಒಂದು ಅಕ್ಷರವೂ ಕೂಡ ಪದವಾಗುವದು]

ವಿಭಕ್ತ್ಯಂತ ಎಂಬಲ್ಲಿ, ವಿಭಕ್ತಿಯು ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಾವುದಕ್ಕೆ ಇದೆಯೋ ಅದು
ಎಂದು ವ್ಯಾಧಿಕರಣ ಬಹುವ್ರೀಹಿ ಸಮಾಸ ಮಾಡಬೇಕು. ‘ವಿಭಕ್ತಿ’ ಅಂದರೆ ‘ಸುಪ್’
‘ತಿಙ್’ ಇವೇ ಅಂತ್ಯವಾಗುಳ್ಳ ಪದಗಳು. ‘ಸುಪ್’ ‘ತಿಙ್’ ಇವೇ ಅಂತ್ಯವಾಗಿ
ಉಳ್ಳವುಗಳೇ ಪದಗಳು ಎಂಬ ಪಾಣಿನೀಯ ಸೂತ್ರವಿದೆ.

ವಿಭಕ್ತಿಯೇ ಅಂತ್ಯವಾದವುಗಳು. ವರ್ಣಗಳೇ ಆಗುತ್ತವೆ ಎಂಬುದು ನಿರವ-
ಶವಾಗಿದ್ದರೂ ‘ವರ್ಣಗಳು’ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯುವದರ ಸಲು-
ಸಾಗಿ ಹೊರತು ಬೇರೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದಲ್ಲ. ಲಕ್ಷಣದ ದಲಕೃತ್ಯಂಃ—

ಜಗದವರ್ಣಾನಾಂ ವಿಭಕ್ಯಂತತ್ವಾಭಾವಾನಾತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ, ವಿಭಕ್ಯಂತಾ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ, ' ಪರ್ವತೋ ವನ್ಹಿಮಾನ್ ' ಇತಿ ವಿಭಕ್ಯಂತೇ ವಾಕ್ಯೇ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಃ ಸ್ತದ್ವಾರಣಾಯ ವರ್ಣಿ ಇತಿ, " ಪರ್ವತೋ ವನ್ಹಿಮಾನ್ ಇತಿ ವಾಕ್ಯೇ ' ವರ್ಣಾನಾಂ ಪದತ್ವೇನ ಪ್ರವೇಶೋಽಪಿ ನ ವರ್ಣತ್ವೇನ ಪ್ರವೇಶಃ, ಅತಸ್ತೇನ ತದ್ವ್ಯಾವೃತ್ತಿರिति ಧ್ಯೇಯಂ, ತಥಾ ಚ ವಿಭಕ್ಯಂತತ್ವೇ ಸ ತ ವರ್ಣತ್ವಂ ಪದಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ ।

ಇತಿ ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕಾನುಸಾರೇಣಾಗಮಸ್ಯ ಲಕ್ಷಣಾಂತರನಿರೂಪಣಮ್ ।

೩) ವಾಕ್ಯಲಕ್ಷಣಂ ತು ಇತ್ಯಂ-ಆಕಾಂಕ್ಷಾಸನ್ನಿಧಿಯಾಗ್ಯತಾವತ್ಪದಸಮೂಹೋವಾಕ್ಯಂ ।

ಅತ್ರ ದಲಕೃತ್ಯಂ ತು-ಗೌರವಃ ಪುರುಷೋಹಸ್ತೀತ್ಯಾದಿನಿರಾಕಾಂಕ್ಷಪದಸಮೂಹ-ವ್ಯವಚ್ಛೇದಾಯ, ಆದ್ಯಂ ವಿಶೇಷಣಂ,

'ವರ್ಣಗಳು' ಪದದ ಲಕ್ಷಣವೆಂದಲ್ಲಿ ಜ,ಬ,ಗ,ಡ,ದ, ಇತ್ಯಾದಿ ವರ್ಣ ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಅಲ್ಲಿ ಕೂಡ ವರ್ಣತ್ವವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸರಿಹರಿಸಲು ವಿಭಕ್ತಿಯೇ ಅಂತ್ಯವಾಗಿ ಉಳ್ಳ ವರ್ಣಗಳು ಎಂದು ವಿಕಲ್ಪ ಮಾಡಬೇಕು. ಜ,ಬ,ಗ,ಡ,ದ, ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣತ್ವವಿದ್ದರೂ ವಿಭಕ್ತ್ಯಂತತ್ವವಿಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. 'ವಿಭಕ್ತಿ ಅಂತ್ಯವಾಗಿ ಉಳ್ಳದ್ದು ಪದವು ಹೀಗೆ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಸರ್ವತಃ, ವಹ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು, ಎಂಬ ವಿಭಕ್ತಿಯೇ ಅಂತ್ಯವಾಗಿ ಉಳ್ಳ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಇದನ್ನು ಸರಿಹರಿಸಲು, 'ವರ್ಣಗಳು' ಎಂದು ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ದಲ ಕೊಡಬೇಕು. ಸರ್ವತಃ ವಹ್ನಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ, ವರ್ಣಗಳು ಪದತ್ವರೂಪದಿಂದ ಪ್ರವಿಷ್ಟವಾದರೂ ವರ್ಣತ್ವರೂಪದಿಂದ ಪ್ರವಿಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ತಥಾಚಃ ವಿಭಕ್ತಿಯೇ ಅಂತ್ಯವಾಗಿ ಉಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ವರ್ಣವಾದದ್ದು ಪದವು ಎಂದು ಲಕ್ಷಣ ಕೊಡದಂತಾಯಿತು

ಇತಿ ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕಾನುಸಾರವಾಗಿ ಅಗಮ ಲಕ್ಷಣಾಂತರದ ನಿರೂಪಣೆಯು.

೪] ವಾಕ್ಯಲಕ್ಷಣವು ಹಾಗೂ ಆಕಾಂಕ್ಷಾದಿ ಪದಾರ್ಥಸ್ವರೂಪ ನಿರೂಪಣೆಯು

ವಾಕ್ಯದ ಲಕ್ಷಣವು:- ಆಕಾಂಕ್ಷೆ, ಸನ್ನಿಧಾನ, ಯೋಗ್ಯತಾಉಳ್ಳ ಪದ ಸಮೂಹವು

ವಾಕ್ಯವು.

ಲಕ್ಷಣದ ದಲಕೃತ್ಯವು:- ಸನ್ನಿಧಿ, ಯೋಗ್ಯತಾವುಳ್ಳ ಪದ ಸಮೂಹವು ವಾಕ್ಯವೆಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ಗೋವು, ಅಶ್ವವು, ಪುರುಷನು, ಹಸ್ತಿ ಇತ್ಯಾದಿ ನಿರಾಕಾಂಕ್ಷೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪದಗಳ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು.

ವ್ಯವಧಾನೇನೋಚ್ಚರಿಸ್ಯ ದೇವದತ್ತ, ಗಾಮಾನಯ, ಇತ್ಯಾದಿಪದಸಮೂಹಸ್ಯ ವ್ಯವ-
 ಚ್ಛೇದಾಯ, ದ್ವಿತೀಯಂ ವಿಶೇಷಣಂ, ಅಗ್ನಿನಾ ಸಿಂಚೇದಿತ್ಯಾದಿಪದಜಾತ-
 ವ್ಯಾವೃತ್ಯರ್ಥಂ ತೃತೀಯಂ ವಿಶೇಷಣಂ, ಇತಿ ।

(೧) ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ನಾಮ-ಜಿಜ್ಞಾಸಾ, ಸಾ ಚೇತನಧರ್ಮಃ (ಶ್ರೋತೃಧರ್ಮ
 ಇತ್ಯರ್ಥಃ) ತಥಾ ಚ ಕಥಂ ಪದಾನಾಂ ಸಾಕಾಂಕ್ಷತಾ? ಇತಿ ಚೇದಿತ್ಯಂ-ಪೂ-
 ರ್ವಪದಸಂಜಾತಶ್ರೋತೃಜಿಜ್ಞಾಸಾವಿಷಯಪದಾರ್ಥಬೋಧಕತ್ವಾತ್, ಪದಾನ್ಯಪಿ ಸಾಕಾಂಕ್ಷಾ-
 ನಿ, ತಥಾ ಚ ಪೂರ್ವಪದಸಂಜಾತಜಿಜ್ಞಾಸಾವಿಷಯಪದಾರ್ಥಾಃ ಆಕಾಂಕ್ಷಾಸಂಬಂಧಿನಃ,
 ಸಂಬಂಧಃ ವಿಷಯವಿಷಯಿಭಾವಃ, ತತ್ಪ್ರತಿಪಾದಕತ್ವಾತ್ ಪದಾನಿ ಸಾಕಾಂಕ್ಷಾಣಿ.

ಯಾಕೆಂದರೆ ಈ ವಾಕ್ಯವು ಸನ್ನಿಧಿ ಯೋಗ್ಯತಾಉಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ
 ಪರಿಹರಿಸಲು ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಎಂಬಪದವನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಉಕ್ತ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ
 ಆಕಾಂಕ್ಷೆ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಯೋಗ್ಯತಾವುಳ್ಳ
 ಪದಸಮೂಹವು ವಾಕ್ಯವೆಂದು ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಿದರೆ, ವ್ಯವಧಾನದಿಂದ [ತಡವಾಗಿ]
 ಉಚ್ಚರಿತವಾದ ದೇವದತ್ತನೇ ಗೋವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ, ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ
 ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು [ಈ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ, ಯೋಗ್ಯತಾ ಅದೆ] ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು
 'ಸನ್ನಿಧಿ' ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಉಕ್ತ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಧಿಯಿಲ್ಲ. [ಆವಿಲಂ
 ಬದಿಂದ ಉಚ್ಚಾರಣೆ ಇಲ್ಲ] ಕಾರಣ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯೂ ಇಲ್ಲ. ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಸನ್ನಿಧಿಯುಳ್ಳ
 ಪದಸಮೂಹವು ವಾಕ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ [ಯೋಗ್ಯತಾ ಪದ ಬಿಟ್ಟರೆ] - ಆಗ್ನಿಯಿಂದ ಸೇಚನ
 ಮಾಡಬೇಕು. [ಸಿಂಪಡಿಸಬೇಕು] ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು. ಈ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ
 ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಸನ್ನಿಧಿ ಉಂಟು. ಈ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪರಿಹರಿಸಲು ಯೋಗ್ಯತಾ ಎಂಬ
 ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಉಕ್ತ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಸನ್ನಿಧಿಯಿದ್ದರೂ ಯೋಗ್ಯತಾ
 [ಇಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ ಅತಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಇಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಉಕ್ತವಾಕ್ಯ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಮೂರು ದಲಗಳ
 ಸಾರ್ಥಕತೆ ಇದೆ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ ಎಂದರೆ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯು ಈ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯು [ಕ್ಷೀಯವ
 ಇಚ್ಛಾ]ಜೀತನರ್ಥವು. ಅಂದಮೇಲೆ, ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯು ಪದಗಳ
 ಧರ್ಮವು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಹೇಗೆ ಕೂಡುತ್ತದೆ? ಹಾಗೂ ಪದಗಳು ಸಾಕಾಂಕ್ಷೆ-
 ತಗಳು ಹೇಗೆ? ಅಂದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು- ಪೂರ್ವಪದಗಳಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ
 ಶ್ರೋತೃ ಪುರುಷನಜಿಜ್ಞಾಸೆ, ಈ ಜಿಜ್ಞಾಸಾಕ್ಕೆ ವಿಷಯಗಳಾಗಿ ಪದಾರ್ಥವನ್ನು
 ಬೋಧಿಸುವದರಿಂದ ಪದಗಳೂ ಸಾಕಾಂಕ್ಷಿತಗಳು (ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಉಳ್ಳವುಗಳು)

ಯಥಾ -- ಗಾಂ ಆನಯ, ಇತ್ಯಾದಿ ಪದೇಷು ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ:-ಪೂರ್ವಪದಂ, ಗಾಂ ಇತ್ಯಾ-
ಕಾರಕಪದಂ ತತ್ಪದಸಂಜಾತಾ ಯಾ ಶ್ರೋತೃಜಿಜ್ಞಾಸಾ ಪ್ರಯೋಜಕವೃದ್ಧೇನ ಗಾಮಿ-
ತ್ಯಭಿಹಿತೇ ಕಿಮಾನಯೇತ್ಯುಚ್ಯತೇ ಪಶ್ಯೇತಿ ವಾ ಇತಿ ಪ್ರಯೋಜ್ಯವೃದ್ಧಸ್ಯ ಆ-
ನಯನಸಂಬಂಧಿನಿ ಗವಾದಿವಿಷಯಕಜಿಜ್ಞಾಸಾ, ಜಿಜ್ಞಾಸಾವಿಷಯಿಭೂತಾರ್ಥ: ಪ್ರ-
ಯೋಜ್ಯವೃದ್ಧಶ್ರುತಗವಾದಿಪಾದಾರ್ಥ:, ತತ್ಪ್ರತಿಪಾದಕತ್ವಂ, ಗಾಮಾನಯೇತ್ಯಾದಿಪದೇಷ್ವ-
ಸ್ತೀತಿ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ: ।

(೨) ಸನ್ನಿಧಿ:-ಅವಿಲಂಬೇನೋಚ್ಚರಿಸ್ತತ್ವಂ, ಪದಧರ್ಮ ಏವ ನತ್ವಾ-
ಕಾಂಕ್ಷಾದಿವದರ್ಥದ್ವಾರಾ ಪದಧರ್ಮ:, ತಥಾ ಚ- “ ಗಾಮಾನಯ ” (“ ಸ್ಮದಬ್ರ-
ವೀತ್ ” “ ಜಲೇನ ಸಿಂಚತಿ ”) ಇತ್ಯಾದೌ ಗವಾದಿಪದಾನಾಮವಿಲಂಬೇನೋ-
ಚ್ಚಾರಣವಿಷಯತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತ್ವಾತ್ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯ: ।

ತಥಾಚ:-ಪೂರ್ವಪದ ಸಂಜಾತ ಜಿಜ್ಞಾಸಾಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ಆಕಾಂಕ್ಷಾಕ್ಕೆ
ಸಂಬಂಧ ಉಳ್ಳವುಗಳು, (ಆಕಾಂಕ್ಷಾಕ್ಕೆ ಪದಗಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧವು ವಿಷಯ-ವಿಷಯೀ
ಭಾವವು) ಇಂಥ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಪದಗಳು ಪ್ರತಿಸಾದನೆ ಮಾಡುವದರಿಂದ ಪದಗಳೂ
ಸಾಕಾಂಕ್ಷಿತಗಳು ಆಗವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ದೃಷ್ಟಾಂತ:- ‘ಗೋವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ’
ಈ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯು ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಪೂರ್ವಪದವೆಂದರೆ,
ಗೋವನ್ನು (ಗಾಂ) ಎಂಬ ಪದವು. ಈ ಪದದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಶ್ರೋತೃ ಪುರುಷನ
ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯು, ಅಂದರೆ, ಪ್ರೇರಣೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪುರುಷನು ಗೋವನ್ನು ಎಂದು
ಹೇಳುತ್ತಿರಲು ಪ್ರೇರಣೆ ಹೊಂದಿದನಾಗಿ, ‘ಆನಯ’ (ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ) ಎಂದು
ಹೇಳುತ್ತಾನೆಯೋ ಅಥವಾ, ನೋಡು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆಯೋ ಎಂಬ ಆನಯನ
ಸಂಬಂಧಿಯಾದ ಗೋ ವಿಷಯಕ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯು, ಈ ಜಿಜ್ಞಾಸಾ ವಿಷಯವಾದ ಅರ್ಥವು,
ಪ್ರೇರಣೆ ಹೊಂದಿದ ಪುರುಷನಿಂದ ಶ್ರುತವಾದ ಅರ್ಥವು ಗೋವನ್ನು (ಗಾಂ) ಆನಯ
ಎಂಬ ಪದದ ಅರ್ಥವು, ಈ ಅರ್ಥವನ್ನು ಪ್ರತಿಸಾದನೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ‘ಗಾಂ ಆನಯ’
‘ಗೋವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ’ ಎಂಬ ಪದಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತ ಲಕ್ಷಣ ಒರು.
ವದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

೨] ಸನ್ನಿಧಿ ಅಂದರೆ- ವಿಲಂಬವಿಲ್ಲದೇ ಉಚ್ಚರಿಸುವದು. ಇದು ಪದದ ಧರ್ಮವೇ
ಹೊರತು ಆಕಾಂಕ್ಷಾದಂತೆ ಅರ್ಥವ್ಯಾಪಾರ ಪದದ ಧರ್ಮವಲ್ಲ. ತಥಾಚ:-‘ಗೋವನ್ನು
ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ’ ‘ಮಣ್ಣು ಮಾತಾಡಿತು’ ‘ಜಲದಿಂದ ಸೇತನೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ’ ಇತ್ಯಾದಿ
ಪದಗಳಲ್ಲಿ ವಿಲಂಬವಿಲ್ಲದೇ ಉಚ್ಚರಣೆ ಇರುವದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

(೩) ಯೋಗ್ಯತಾಲಕ್ಷಣಮುಚ್ಯತೇ-ಪ್ರತಿತಾನ್ವಯಸ್ಯ ಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧಾಭಾವ
ಯೋಗ್ಯತಾ, ಪದಾರ್ಥಧರ್ಮಃ, ತದ್ವಾಚಕತ್ವಾತ್ ಪದಾನ್ಯಪಿ ಯೋಗ್ಯತಾಂತ್ಯುಚ್ಯಂತೆ,
ತಥಾ ಚ ಪ್ರಮಾಣಾವಿರುದ್ಧಾನ್ವಯಪ್ರತಿಯೋಗ್ಯತೆಪ್ರತಿಪಾದಕತ್ವಂ ಪದಗತಯೋಗ್ಯತಾ
ಇತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ, ಯಥಾ-ಜಲೇನ ಸಿಂಚತೀತ್ಯತ್ರ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ, ತ-
ಥಾಹಿ-ಪ್ರಮಾಣಾವಿರುದ್ಧಾನ್ವಯಃ ಜಲಸೇಚನಯೋಃ ಕಾರ್ಯಕಾರಣಭಾವಸಂಸರ್ಗಾನ್ವಯಃ
ತಸ್ಯ ಅಬಾಧಿತತ್ವಾತ್ ಸೇಚನಸ್ಯ ಜಲೇನ ಸಹಾನ್ವಯೋ ಯೋಗ್ಯತಾ, ತತ್ಪ್ರ-
ತಿಯೋಗ್ಯತೆಃ ಜಲಸೇಚನರೂಪಕ್ರಿಯಾರ್ಥಃ ತತ್ಪ್ರತಿಪಾದಕತ್ವಾತ್ ತತ್ರ ಪದಗತ
ಯೋಗ್ಯತಾಸ್ತೀತಿ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ । ಅತಃ ಏವಾಗ್ನಿನಾ ಸಿಂಚತೀತಿ
ನ ವಾಕ್ಯಂ, ಯೋಗ್ಯತಾವಿರುದ್ಧಾತ್, ತತ್ಕರಣಮಿತಿ ಚೇತ್ ನಹ್ಯಗ್ನಿಸೇವನಯೋಃ
ಪರಸ್ಪರಾನ್ವಯಯೋಗ್ಯತಾಸ್ತೀತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಇತಿ ವಾಕ್ಯಲಕ್ಷಣಂ ತಥಾ ಆಕಾಂಕ್ಷಾದಿಪದಾರ್ಥಸ್ವರೂಪನಿರೂಪಣಂ ಚ

೩] ಯೋಗ್ಯತಾ ಲಕ್ಷಣವು:- ತೋರತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರೋಧದ
ಅಭಾವವೇ ಯೋಗ್ಯತಾ. ಇದು ಪದಾರ್ಥಧರ್ಮವು, ಈ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುವ ಪದಗಳು
ಯೋಗ್ಯತಾವುಳ್ಳವುಗಳು ಆಗುತ್ತವೆ. (ತಥಾಹಿ:- ಪದಗತ ಯೋಗ್ಯತೆ ಅಂದರೆ, ಪ್ರಮಾ-
ಣಗಳಿಗೆ ವಿರೋಧವಾಗದಿರುವ, ಸಂಬಂಧಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾದ, ಅರ್ಥವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದನೆ
ಮಾಡುವುದೇ ಪದಗತ ಯೋಗ್ಯತೆಯು.

ಜಲದಿಂದ ಸಿಂಚಿಸುತ್ತಾನೆ, ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.
ಪ್ರಮಾಣ ಅನಿರುದ್ಧವಾದ ಸಂಬಂಧವೆಂದರೆ, ಜಲ ಮತ್ತು ಸೇಚನೆಗೆ ಕಾರ್ಯಕಾರಣ
ಸಂಬಂಧವು. ಈ ಸಂಬಂಧವು ಅಬಾಧಿತವಾದ್ದರಿಂದಲೇ ಸೇಚನಕ್ಕೆ ಜಲದಿಂದ ಕೂಡಿದ
ಸಂಬಂಧವೇ ಯೋಗ್ಯತೆಯು. ಈ ಸಂಬಂಧಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾದ ಅರ್ಥವು, ಜಲ
ಸೇಚನರೂಪ ಕ್ರಿಯಾರ್ಥವು. ಈ ಅರ್ಥವನ್ನು [ಸೇಚನ ಕ್ರಿಯಾರ್ಥವನ್ನು] ಪ್ರತಿಪಾದನೆ
ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಜಲದಿಂದ ಸೇಚನೆ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂಬ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಯೋಗ್ಯತಾ
ಇದೆ. ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಅಗ್ನಿಯಿಂದ ಸಿಂಚಿಸುತ್ತಾನೆ
ಎಂಬ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಯೋಗ್ಯತಾ ಇಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಅದು ವಾಕ್ಯವಾಗಲಾರದು. ಹೇಗೆಂದರೆ
ಅಗ್ನಿಗೂ ಸೇಚನರೂಪ ಕ್ರಿಯಾಕ್ರೂಪ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧವು ಇಲ್ಲ [ಯೋಗ್ಯತಾ ಇಲ್ಲ]
ಕಾರಣ ಅದು ವಾಕ್ಯವಾಗಲಾರದು.

ಇತಿ ವಾಕ್ಯಲಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಆಕಾಂಕ್ಷ ಪದಾರ್ಥ ಸ್ವರೂಪ ನಿರೂಪಣೆ

(೪) ನನು ಕ್ರಮವಿಶೇಷವಿಶಿಷ್ಟವರ್ಣಸಮೂಹಸ್ಯ ಪದತ್ವಂ ವಾಚ್ಯಂ, ನ ಚ ನಿಯತೇಷು ವ್ಯಾಪ್ತೇಷು ಚ ವರ್ಣೇಷು ಕಾಲತಃ (ಸದಾತನತ್ವೇನ) ದೇಶತಃ (ಸರ್ವಗತತ್ವೇನ) । ವಾ ಸ್ವತಃ ಕ್ರಮಃ ಸಂಭವತಿ, ಅತಃ ಪ್ರತೀತಿಕ್ರಮೇ-
ಣೈವ ತೇಷು ಕ್ರಮೋ ವಕ್ತವ್ಯಃ । ನಚೈವ ಸಮುದಾಯೇ ಸಂಭವತಿ, ಪ್ರತೀತಿ-
ನಾಮಾಶುತರವಿನಾಶಿತತ್ವೇನ ಮೇಲನಾಸಂಭವಾತ್, ಅತಃ ವರ್ಣೇಷು ಪದತ್ವಮೇವ
ಜ್ಞಾತುಮಶಕ್ಯಂ, ಕುತಸ್ತದ್ವದಿತವಾಕ್ಯತ್ವಮಿತಿ ಚೇದಿತ್ಯಂ--

ಪೂರ್ವಪೂರ್ವವರ್ಣಾನುಭವಜನಿತಸಂಸ್ಕಾರಸಹಿತಂ ವಾಚ್ಯವಾಚಕಭಾವಸಂಬಂಧಗ್ರಹ-
ಣಸಂಸ್ಕಾರಾನುಗೃಹೀತಂ, ಅಂತ್ಯವರ್ಣಸನ್ನಿಕೃಷ್ಠಂ, ಶ್ರೋತ್ರಂ, ಅನೇಕೇಷ್ವಪಿ ವರ್ಣೇಷು
ಏಕಾಂ ಪದಬುದ್ಧಿಂ ಜನಯತಿ,

೪) ಪದ ಮತ್ತು ವಾಕ್ಯಾರ್ಥಜ್ಞಾನಗಳ ಉತ್ಪತ್ತಿಕ್ರಮ ನಿರೂಪಣೆಯು-

ಶಂಕಾ- ಕ್ರಮ ವಿಶೇಷದಿಂದ ಕೂಡಿದ ವರ್ಣಗಳ ಸಮುದಾಯವೇ ಪದವೆಂದು
ಹೇಳಬೇಕು. ನಿತ್ಯವಾದ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದ ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲದಿಂದಾಗಲಿ [ಕಾಲವು
ಸದಾತನವು] ಅಥವಾ ದೇಶದಿಂದಾಗಲಿ [ದೇಶವು ಎಲ್ಲ ಕಡೆ ಇರುತ್ತದೆ] ಸ್ವಾಭಾವಿಕ
ಕ್ರಮವು ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ [ವರ್ಣಗಳು ನಿತ್ಯವಾದ್ದರಿಂದ ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಗಲಿ
ಅಥವಾ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಗಲಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಕ್ರಮ ಇದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ]

ಆ ವರ್ಣಗಳ ಪ್ರತೀತಿ ಹೇಗೆ ಬರುತ್ತದೆಯೋ ಹಾಗೆಯೇ
ಕ್ರಮ ಕೂಡ ಬರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಆದರೆ ವರ್ಣಗಳ ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ
ಪ್ರತೀತಿ ಕ್ರಮವೇ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ-ಪ್ರತೀತಿಗಳು ಬಂದ ಕೂಡಲೇ ನಾಶವಾಗುವ
ಕಾರಣ [ವಿವರಣೆ:-ಘಟವೆಂಬ ಪದದಲ್ಲಿ, 'ಘ'ವರ್ಣದಿಂದ ಬರುವ ಜ್ಞಾನವು 'ಟ'
ವರ್ಣದಿಂದ ಬರುವ ಜ್ಞಾನ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ನಷ್ಟವಾಗುವದರಿಂದ ಎರಡು ವರ್ಣಗಳ
ಕೂಡುವಿಕೆಯೇ ಆಗಲಾರದಕಾರಣ ಪದವು ಹೇಗೆ ಆದೀತು, ಆಗಲಾರದೆಂಬ ಭಾವ]
ಸಮೂಹ ಆಗದಿದ್ದರೆ ಪದಗಳು ಆಗಲು ಶಕ್ಯವಿಲ್ಲ. ಪದಗಳೇ ಆಗದೇ ಹೋದರೆ
ಪದಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ಅಗುವ ವಾಕ್ಯವಾದರೂ ಹೇಗೆ ಆಗಬೇಕು ಎಂದು ಶಂಕಿಸಿದಲ್ಲಿ.
ಸಮಾಧಾನವು:- ಪೂರ್ವ ಪೂರ್ವ ವರ್ಣದ ಅನುಭವದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂಸ್ಕಾರದಿಂದ
ಸಹಿತವಾದ ವಾಕ್ಯವಾಚಕ ಸಂಬಂಧ ಗೃಹಣದಿಂದ ಜನ್ಯವಾದ ಸಂಸ್ಕಾರದಿಂದ ಕೂಡಿದ
ಕಂತ್ಯವರ್ಣದ ಸನ್ನಿಹಿತವುಳ್ಳ ಶ್ರವಣೇಂದ್ರಿಯವು ಅನೇಕಗಳಾದ ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ, ಒಂದು
ಪದವು ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ.

ನನು ಸನ್ನಿಕರ್ಮಭಾವೇ ಕಥಂ ಶ್ರೋತ್ರಂ ವರ್ಣೇಷು ಪದಬುದ್ಧಿಂ ಜನಯೇತ್ ಇತಿ
 ಚೇದತ್ರೈವೋಕ್ತಂ ಅಂತ್ಯವರ್ಣಸನ್ನಿಕೃಷ್ಠಮಿತಿ, ನ ಚಾಂತ್ಯವರ್ಣಶ್ರವಣಕಾಲೇ ಶ್ರೋತ್ರಸ್ಯ
 ಅಂತ್ಯವರ್ಣಸಂಬಂಧಮಾತ್ರಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ಪೂರ್ವವರ್ಣಸನ್ನಿಕರ್ಮಭಾವಾತ್ ಕಥಂ ಪೂರ್ವಾ-
 ವರ್ಣೇಷು ಪದವಬುದ್ಧಿಃ? ಅತ್ರೋಕ್ತಂ ಪೂರ್ವಪೂರ್ವವರ್ಣಾನುಭವಜನಿತಸಂಸ್ಕಾರಸಹಿ-
 ತಮಿತಿ, एवं ಚ ಯಥಾ ಪೂರ್ವಾನುಭವಸಂಸ್ಕಾರರೂಪಸಹಕಾರಿಸಹಕೃತಸ್ಯ
 ಚಕ್ಷುಷಃ ಪೂರ್ವೋತ್ತರಕಾಲಸಂಬಂಧಾವಗಾಹಿಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾಜನಕತ್ವಂ, ತಥಾ ಇಹಾಪಿ
 ಪೂರ್ವಪೂರ್ವವರ್ಣಾನುಭವಜನಿತಸಂಸ್ಕಾರರೂಪಸಹಕಾರಿಸಹಿತಸ್ಯ ಶ್ರೋತ್ರಸ್ಯ ಅನೇಕೇಷು
 ವರ್ಣೇಷು ಏಕಪದವಬುದ್ಧಿಂ ಜನಯೇತ್ ಯುಜ್ಯತೇ ।

ಶ್ರೋತ್ರಸ್ಯಾನೇಕೇಷು ವರ್ಣೇಷು, ಏಕಂ ಪದಮಿತಿ ಪ್ರತೀತಿಜನಕತ್ವೇ 'ಮಾರ'
 ಇತ್ಯತ್ರ ರಾಮ ಇತಿ ಪ್ರತೀತ್ಯಾಪತ್ತಿಃ, ಯತಃ 'ಮಾರ' ಇತ್ಯತ್ರ ಯಾವಂತೋ
 ವರ್ಣಾಃ, ತಾವಂತೇ ಏವ ರಾಮ ಇತ್ಯತ್ರಾಪಿ ವರ್ತತೇ,

ಶಂಕಾ:- ಸನ್ನಿಕರ್ಮವು ಆಗದಿದ್ದರೆ, ಶ್ರವಣೇಂದ್ರಿಯವು ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಪದಬುದ್ಧಿ-
 ಯನ್ನು ಹೇಗೆ ಹುಟ್ಟಿಸಿತು? ಎಂಬ ಶಂಕೆ ಪರಿಹರಿಸಲು ಅಂತ್ಯವರ್ಣ ಸನ್ನಿಕರ್ಮವೆಂಬ
 ಪದವನ್ನು ಮೇಲಿನ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂತ್ಯವರ್ಣ ಶ್ರವಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ
 ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಂತ್ಯವರ್ಣದ ಸಂಬಂಧ ಮಾತ್ರ ಇದ್ದರೂ ಪೂರ್ವವರ್ಣ ಸನ್ನಿಕರ್ಮ
 ಇಲ್ಲದಿರುವ ಕಾರಣ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಪದವು ಬುದ್ಧಿಯು
 ಹೇಗೆ ಬರಬೇಕು? ಎಂದು ಶಂಕಿಸಿದಲ್ಲಿ ಈ ಶಂಕೆ ಪರಿಹರಿಸಲು ಮೇಲಿನ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ
 ಪೂರ್ವಪೂರ್ವ ವರ್ಣಗಳ ಅನುಭವದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂಸ್ಕಾರ ಸಹಿತ, ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ
 ಕೊಟ್ಟಿದೆ, ಹೀಗೆ ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡುವದರಿಂದ- ಪೂರ್ವಪೂರ್ವ ಅನುಭವಜನ್ಯ ಸಂಸ್ಕಾರ
 ರೂಪ ಸಹಕಾರಿ ಸಹಕೃತವಾದ ಜನ್ಮೇಂದ್ರಿಯವು, ಪೂರ್ವೋತ್ತರ ಕಾಲಸಂಬಂಧವನ್ನು
 ಗ್ರಹಿಸತಕ್ಕ ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೇಗೆ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆಯೋ ಅದರಂತೆ ಇಲ್ಲಿ ಕೂಡ
 ಪೂರ್ವಪೂರ್ವ ವರ್ಣಗಳ ಅನುಭವದಿಂದ ಜನಿತವಾದ ಸಂಸ್ಕಾರರೂಪ ಸಹಕಾರಿ ಸಹ-
 ತವಾದ ಶ್ರವಣೇಂದ್ರಿಯವು ಅನೇಕವಾದ ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪದವು ಎಂಬ ಬುದ್ಧಿ-
 ಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ, ಕಾರಣ ಪೂರ್ವಶಂಕೆಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ.

ಶ್ರವಣೇಂದ್ರಿಯವು ಅನೇಕ ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ, ಒಂದು ಪದವೆಂಬ ಬುದ್ಧಿಯನ್ನು
 ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ, ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ-“ಮಾರ” ಎಂಬಲ್ಲಿ ‘ರಾಮ’ ಎಂದು ಪ್ರತೀತಿಯನ್ನು
 ಹುಟ್ಟಿಸಲಿ, ಯಾಕಂದರೆ ‘ಮಾರ’ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ವರ್ಣಗಳು ಇವೆಯೋ ಅಷ್ಟೆ
 ವರ್ಣಗಳು ‘ರಾಮ’ ಎಂಬ ಪದದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇವೆ.

ಇತಿ ಶಂಕಾಪರಿಹಾರಾರ್ಥಂ ಅತ್ರೈವೋಕ್ತಂ ವಾಚ್ಯವಾಚಕಸಂಬಂಧಗ್ರಹಣಸಂಸ್ಕಾರಾನು-
ಗೃಹೀತಮಿತಿ, ರಾಮ ಇತಿಶ್ರವಣಕಾಲೇ ವಾಚ್ಯವಾಚಕಸಂಬಂಧಗ್ರಹಣಸಂಸ್ಕಾರಃ
ಆಕಾರಶಿರಸ್ಕರೇಫೋಪರಿಮಕಾರವಿಷಯಕಸಂಸ್ಕಾರಃ, ತದನುಗೃಹೀತಂ, ಅಂತ್ಯವ-
ರ್ಣಸನ್ನಿಕೃಷ್ಟ ಮಕಾರಸನ್ನಿಕೃಷ್ಟಂ ಶ್ರೋತ್ರಂ, ರ್, ಆ, ಮ್, ಅ ಇತಿ ವರ್ಣೈಃ, ರಾಮ ಇ-
ತಿ ಏಕಾಂ ಪದಬುದ್ಧಿಂ ಜನಯತಿ, ನ ತು ಮಾರೇತಿ, ಮಾರೇತಿ ಶ್ರವಣಕಾಲೇ ತತ್ಸ-
ದೃಶಸಂಸ್ಕಾರಾಭಾವೇನ ನ ರಾಮೇತಿ ಪದಪ್ರತಿತಿಃ, ಇತಿ ಜನಾದನೀಯೇ ।

ತಥಾ ಪೂರ್ವಪೂರ್ವಾನುಭವಜನಿತಸಂಸ್ಕಾರಸಹಕೃತಂ ಅಂತ್ಯಪದವಿಷಯಂ ಶ್ರೋತ್ರಂ
ಅನೇಕೈಃ ಪದೈಃ ಆಕಾಂಕ್ಷಾನ್ವಿತವಾದೇನ ಏಕಾಂ ವಾಕ್ಯಬುದ್ಧಿಂ ಜನಯತಿ ।
ತಥಾ ಚ ಪ್ರತ್ಯೇಕಂ ವರ್ಣಪದಪ್ರತಿತಿತಾಂ ಉಕ್ತರೀತ್ಯಾ ಮೇಲನಾಸಂಭವೇಽಪಿ
ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾಸ್ಥಲ ಇವ ಅಂತ್ಯವರ್ಣಪದಸಂಬಂಧಪೂರ್ವವರ್ಣಪದಸಂಸ್ಕಾರಸಹಕೃತಂ ಸತ್
ಶ್ರೋತ್ರಂ, ತಾವದ್ವರ್ಣಪದವಿಷಯಕಮೇಕಂ ಸಮೂಹಾಲಂಬನಪ್ರತ್ಯಕ್ಷರೂಪಂ ಜ್ಞಾನಂ ಜನಯತಿ,

[ಹಾಗೂ ಆ ವರ್ಣಗಳಿಗೆ ಪೂರ್ವವರ್ಣ ಅನುಭವ ಜನ್ಯಸಂಸ್ಕಾರ ಸಹಕೃತತ್ವವೂ ಇದೆ] ಈ
ಶಂಕಾಪರಿಹಾರಮಾಡಲು, ಇದೇ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ, ವಾಚ್ಯವಾಚಕ ಸಂಬಂಧಗೃಹಣ ಸಂಸ್ಕಾರ ಅ-
ನುಗೃಹಿತವಾದ ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯವೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. 'ರಾಮ' ಎಂಬ ಪದ ಶ್ರವಣಕಾಲದಲ್ಲಿ
ವಾಚ್ಯವಾಚಕ ಸಂಬಂಧಗೃಹಣ ಸಂಸ್ಕಾರವೆಂದರೆ, 'ಅ' ಕಾರದಿಂದ ಕೂಡಿದ 'ರಾ'
ಕಾರದ ಮುಂದೆ ಒರುವ ಮ ಕಾರ ವಿಷಯಕ ಅರ್ಥಸಂಸ್ಕಾರವು, ಈ ಸಂಸ್ಕಾರದಿಂದ
ಅನುಗೃಹಿತವಾದ ಅಂತ್ಯವರ್ಣ "ಮ" ಕಾರ ಸನ್ನಿಕೃಷ್ಟವಾದ ಶ್ರೋತ್ರವು
ರ್+ಅ+ಮ್+ಅ, ಎಂಬ ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮ ಎಂಬ ಪದ ಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸು-
ತ್ತದೆ, ಹೊರತು 'ಮಾರ' ಎಂಬ ಪದಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಹಾಗೂ
'ಮಾರ' ಎಂಬ ಪದಶ್ರವಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ [ರಾಮ ಎಂಬ ಪದಶ್ರವಣದ] ಸಂಸ್ಕಾರ
ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ 'ರಾಮ' ಪದಪ್ರತಿತಿ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಜನಾರ್ದನ ಭಟ್ಟಿಯದಲ್ಲಿ
ಹೇಳಿದೆ

ಇದರಂತೆ ಪೂರ್ವಪೂರ್ವ ಪದಗಳ ಅನುಭವದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂಸ್ಕಾರ ಸಹಕಾ-
ರಿಯಾದ, ಅಂತ್ಯಪದ ಗ್ರಹಿಸಿದ ಶ್ರವಣೇಂದ್ರಿಯವು, ಅನೇಕ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಆಕಾಂಕ್ಷಾ-
ದಿಗಳ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ವಂದು ವಾಕ್ಯ ಎಂಬ ಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ.

ತಥಾಚ- ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ವರ್ಣ ಮತ್ತು ಪದಗಳ ಪ್ರತಿತಿಗೆ ಪೂರ್ವ-
ದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದಂತೆ ಮೇಲಿನ ಕೂಡದಿದ್ದರೂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಭಿಜ್ಞಯಂತೆ ಅಂತ್ಯವರ್ಣ ಮತ್ತು ಪದ
ಸಂಬಂಧವಾಗಿ, ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವಪೂರ್ವ ವರ್ಣ ಪದಸಂಸ್ಕಾರ ಸಹಿತವಾಗಿ,

एवं च एकज्ञानविषयत्वेन तेषु समुदायो युज्यत इति बोध्यं ।

ನನು ಅಶ್ರುತಪದಾರ್ಥಸಂಗತಿಕಸ್ಯ, ಅನನುಸಂಹಿತೋಪಕ್ರಮಾದಿನ್ಯಾಯಸ್ಯ ಚ ಪುರುಷಸ್ಯ, ವಾಕ್ಯಾರ್ಥಪ್ರಮಿತ್ಯನುದಯಾತ್ ಅನುಪ್ರಮಾಣಲಕ್ಷಣಸ್ಯ, ಯಥಾರ್ಥ-ಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವಸ್ಯ ವಾಕ್ಯೇ ಶಬ್ದೇ ಚಾಭಾವಾದವ್ಯಾಪ್ತಿರिति चेदुच्यते ।

ಆಗ ಮೊದಲಿಗಿ ವಾಚ್ಯವಾಚಕಭಾವಸ್ಮರಣಸಹಕೃತೋಪಕ್ರಮಾದಿನ್ಯಾಯಾನುಸಂಹಿತ-
 ಉ ಸ್ವಾರ್ಥಬೋಧಕಃ, ನ ತು ಸತ್ತಾಮಾತ್ರೇಣ, ತಥಾ ಚ-ವಾಚ್ಯವಾಚಕಭಾ-
 ವಸ್ಮರಣಸಹಕೃತೋಪಕ್ರಮಾದಿನ್ಯಾಯಾನುಸಂಹಿತಸ್ಯೈವ ಶಬ್ದಸ್ಯ (ಆಗಮಸ್ಯ)
 ಲಕ್ಷ್ಯತ್ವಾತ್ ತಸ್ಯ ಚ ವಾಕ್ಯಾರ್ಥಪ್ರಮಿತಿಸಾಧನತ್ವಾನಾವ್ಯಾಪ್ತಿರिति, ಅ-
 ತ್ತ ವಾಕ್ಯಂ ಕರಣಂ, ಪದಾರ್ಥಸ್ಮೃತಿರಾವಾಂತರವ್ಯಾಪಾರೋ, ವಾಕ್ಯಾರ್ಥಜ್ಞಾನಂ
 ಫಲಂ, ಇತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ ।

॥ इति पदवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिक्रमव्युत्पादनम् ॥

॥ इति आगमविमर्शप्रकरणम् ॥

ಶ್ರೋತೇಂದ್ರಿಯವು ಎಲ್ಲ ವರ್ಣ ಹಾಗೂ ಪದಗಳ, ಸಮೂಹಾಲಂಬನಾತ್ಮಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷರೂಪ ಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಿಂದ ಒಂದೇ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವರ್ಣಗಳು ಹಾಗೂ ಪದಗಳು ವಿಷಯಗಳಾಗುವದರಿಂದ ಪದ ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ, ಸಮುದಾಯವು ಉಂಟುತ್ತದೆ.

ಆಗಮವು ಕೂಡ, ವಾಚ್ಯವಾಚಕಭಾವ ಸ್ಮರಣದಿಂದ ಸಹಕೃತವಾಗಿ ಉಪಕ್ರ-
 ಮಾದಿ ನ್ಯಾಯಾನುಸಂಹಿತವಾಗಿಯೇ, ಸ್ವಾರ್ಥಬೋಧಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಕೇವಲ [ಆಗಮವು]
 ತಾನು ಇರುವಿಕೆಯ ಮಾತ್ರದಿಂದ ಅರ್ಥ ಬೋಧಿಸಲಾರದು.

ತಥಾಚಃ-ವಾಚ್ಯವಾಚಕ ಭಾವಸ್ಮರಣದಿಂದ ಸಹಕೃತವಾದ, ಉಪಕ್ರಮಾದಿ ನ್ಯಾಯಾನುಸಾರ-
 ನಾಗಿ ಇರುವ ಆಗಮವೇ ಈ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಲಕ್ಷ್ಯವು. ಈ ಆಗಮದಲ್ಲಿ ವಾಕ್ಯಾರ್ಥ ಪ್ರಮಿತಿ
 ಸಾಧನತ್ವರೂಪ ಲಕ್ಷಣವು ಬರುವುದರಿಂದ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿದೋಷ ಬರುವುದಿಲ್ಲ [ವಿ. ವಾಕ್ಯಾರ್ಥ
 ಪ್ರಮಿತಿ ಸಾಧನವಾದದ್ದು ಆಗಮವು ಕೇವಲ ಶಬ್ದಗಳು ಹಾಗೂ ವಾಕ್ಯಗಳು ತಾವು
 ಇರುವ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರವು. ಆದರೂ ವಾಚ್ಯವಾಚಕ ಭಾವ ಸ್ಮರಣ
 ಸಹಕೃತ ಉಪಕ್ರಮ ನ್ಯಾಯಾನುಸಂಹಿತವಾಗಿಯೇ ಪ್ರಮಿತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗುವದು. ಹೀಗೆ
 ಪ್ರಮಿತಿ ಸಾಧನತ್ವ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವುದರಿಂದ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ ಕಾರಣ
 ಉಕ್ತಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಅವ್ಯಾಪ್ತಿದೋಷ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಭಾವವು] ಇಲ್ಲಿ ವಾಕ್ಯವು ಕರಣವು,
 ಪದಾರ್ಥ ಸ್ಮರಣೆಯು [ಆಧವಾ ಪದಶಕ್ತಿಜ್ಞಾನವು] ಅವಾಂತರ ವ್ಯಾಪಾರವು,

ಅಥ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಪ್ರಕರಣಮ್

ನನು ಪೂರ್ವ ಯೋಗ್ಯತಾ ಪದಾರ್ಥಧರ್ಮ ಇತ್ಯುಕ್ತಃ, ಪ್ರಕೃತೇ ಪದಾರ್ಥಸ್ವರೂಪಂ
ಸ್ವಸಿದ್ಧಾಂತೀಯಾ ನಿರೂಪಯಿತುಂ ಪರಾಭಿಮತಾನ್ ವಾದಾನನುಷ್ಠ, ನಿರಾಕ್ರಿಯತೇ

(೧) ಭಾಷ್ಯಾಃ—ಪದಾನಾಂ ವಾಚ್ಯಾ ಜಾತಿರೇವ, ವ್ಯಕ್ತಯಸ್ತು ಲಕ್ಷ್ಯಾ
ಇತಿ, ಜಾತೀರೇಕತ್ವಾದುಪದೇಶಾದಿನಾ ತತ್ರ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹ ಉಪಪದ್ಯತೇ, ವ್ಯ-
ಕ್ತೀನಾಮನಂತತ್ವೇನ ಪ್ರತಿವ್ಯಕ್ತಿಗ್ರಹಾಸಂಭವಾತ್ ಜಾತಿರೇವ ವಾಚ್ಯಾ, ತಸ್ಯಾ-
ಶ್ಚಾನಯನಾದ್ವಿನುಪಪತ್ತ್ಯಾ ತದಾಶ್ರಯಿಭೂತಾ ವ್ಯಕ್ತಿಲಕ್ಷ್ಯತ ಇತಿ ವದಂತಿ ।

ವಾಚ್ಯಾರ್ಥಜ್ಞಾನವೇ ಫಲವು, ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಇತಿ ವಾಚ್ಯಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಉತ್ಪತ್ತಿಯ ಕ್ರಮದ ನಿರೂಪಣೆ

ಅಥ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹ ಪ್ರಕರಣವು

೧) ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಣ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಭಾಟ್ಟರನುತದ ನಿರೂಪಣೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಖಂಡನೆ.

ಯೋಗ್ಯತೆಯು ಪದಾರ್ಥ ಧರ್ಮವು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು, ಪ್ರಕೃತ ಪದಾರ್ಥ
ಸ್ವರೂಪವು ಸಿದ್ಧಾಂತ ರೀತಿಯಿಂದ ಹೇಳುವುದರ ಸಲುವಾಗಿ, ಪರಾಭಿಮತ, ವಾದ.
ಗಳನ್ನು ಅನುವಾದ ಮಾಡಿ ನಿರಾಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

೧) ಭಾಟ್ಟರನುತವು— ಪದಗಳಿಗೆ ವಾಚ್ಯಾರ್ಥ ಜಾತಿಯು, ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಲಕ್ಷ್ಯವು,
[ಘಟದಲ್ಲಿ, ಘಟತ್ವ ಜಾತಿಯು ವಾಚ್ಯಾರ್ಥವು, ವ್ಯಕ್ತಿಯಾದ ಘಟವು ಲಕ್ಷ್ಯವು] ಜಾತಿಯು
ನಂದಾದ ಕಾರಣ, ಉಪದೇಶದಿಂದ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಜ್ಞಾನವು ಕೂಡುತ್ತದೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು
ಆನಂತಗಳಾದ ಪ್ರಯುಕ್ತ ಪ್ರತಿವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹ ಆಗುವದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.
ಆದುದರಿಂದ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು ಎಂದೇ ವಾಚ್ಯವು. ಆ ಜಾತಿಗೆ
ಆನಯನಾದ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ ಕಾರಣ ಜಾತಿಗೆ ಅಶ್ರಯವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಲಕ್ಷಣವು-
ತ್ತಿಯಿಂದ ಬೋಧ್ಯವೆಂದು ಭಾಟ್ಟರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. [ವಿ ಗೋವಿನಲ್ಲಿ ಗೋತ್ವಜಾತಿ
ಇದೆ, ಈ ಗೋತ್ವ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಗೋ ಪದದ ಶಕ್ತಿಯೂ ಇದೆ ಎಂಬ ಉಪ-
ದೇಶದಿಂದ ಗೋತ್ವದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಜ್ಞಾನವು ಆಗುತ್ತದೆ ಜಾತಿಯು ಆನೇಕಗಳಲ್ಲ, ಕಿಂತು
ಎಲ್ಲ ಗೋ ಗಳಲ್ಲಿ ಗೋತ್ವವೆಂಬ ಒಂದೇ ಜಾತಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಗೋತ್ವದಲ್ಲಿ
ಶಕ್ತಿಜ್ಞಾನವಾದಲ್ಲಿ, ಗೋತ್ವ ಜಾತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಎಲ್ಲ ಗೋವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಜ್ಞಾನವು
ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಆಗುತ್ತದೆ. ಅದರ ಪುನಃವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ ಇದೆ ಅಂತ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ,
ಪುನಃಯೆಂದು ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಉಪದೇಶ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು
ಆನಂತ ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವಾಗುತ್ತದೆ, ಎಂದು

ತನ್ನೊಪಪದ್ಯತೆ-ಅತ್ರ ಶಕ್ತಿಗ್ರಾಹಕವೃದ್ಧವ್ಯವಹಾರಾದೇವ್ಯಕ್ತಾವೇವೋಪಲಂಭನೆನ
ತತ್ರೈವ ಶಕ್ತಿಗ್ರಾಹಕತ್ವಕಲ್ಪನಾ ಯುಕ್ತಾ ನ ಜಾತೌ, ತತ್ರಕದಾಪಿ ವೃದ್ಧವ್ಯ-
ವಹಾರಾದ್ಯದರ್ಶನಾತ್, ಅನುಗತಜಾತ್ಯನುಪಪತ್ತೇರ್ವಕ್ಷ್ಯमाणತ್ವಾತ್, ತಥಾ ಗಾ-
ಮಾನಯೇತ್ಯಾದೌ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥಾನುಪಪತ್ತ್ಯಭಾವೇನ ಲಕ್ಷಣಾಯಾಮಪಿ ವ್ಯಕ್ತಿಲಾಭಾ-
ಸಭವಾಚ್ಚ । ಕಿಂ ಚ ಯಸ್ಯಾಂ ವ್ಯಕ್ತೌ ಗೌಃ ಶುಕ್ಲಾ, ಗೌರ್ದೀರ್ಧಾ, ಗೌಃ
ಸಾಸ್ನಾದಿಮತೀ, ಗೌಗಂಚ್ಛತಿ, ಗಾಂ ಬಧಾನೇತ್ಯಾದೌ, ಪ್ರಯೋಗಪ್ರತೀತ್ಯೋಃ ಪ್ರಾ-
ಚುರ್ಯ ಅಸ್ತಿ ತಸ್ಯಾಂ ವ್ಯಕ್ತೌ ಲಕ್ಷಣಾ ತದ್ವಿಪರೀತಾಯಾಂ ಜಾತೌ ಶಕ್ತಿ-
ರिति ಕಥನಂ ಅತಿಸಾಹಸಮಿತ್ಯಾದಿ ತರ್ಕತಾಂಡವೇಽಪ್ಯುಕ್ತಂ ತತ್ರೈವ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।

॥ ಇತಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವಿಷಯೇ ಭಾಷ್ಯಮತನಿರೂಪಣಂ ತತ್ಖಂಡನಂ ಚ ॥

ಭಾಟ್ಟರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ ಎಂಬ ಭಾವವು]

ಹೀಗೆ ಭಾಟ್ಟರು ಹೇಳುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ:-ಜ್ಞಾನಿಗಳ ವ್ಯವಹಾರ ಬಲದಿಂದ
ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು (ಜ್ಞಾನವು) ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಕಂಡಿದೆ, ಕಾರಣ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಶಕ್ತಿ
ಗ್ರಹವು ಯುಕ್ತವು. ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧ ವ್ಯವ-
ಹಾರವೂ ಕಂಡಿಲ್ಲ. ಹಾಗೂ ಸಕಲ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಜಾತಿ ಇಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು
ಮುಂದೆ ಹೇಳುತ್ತೇವೆ. ಗೋವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ (ಗಾಂ ಆನಯ) ಎಂಬ ವ್ಯವ-
ಹಾರದಲ್ಲಿ ಗೋರೂಪ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಿಧ ಅನುಪಪತ್ತಿಯೂ
[ಯುಕ್ತಿವಿರೋಧ] ಇಲ್ಲ. ಆದ ಮೇಲೆ ಗೋತ್ವಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು, ಹಾಗೂ
ಲಕ್ಷಣಾವೃತ್ತಿಯಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಗ್ರಹಣ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದು ಸರಿಯಲ್ಲ [ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ,
ಕೊಡದೇ ಹೋದರೆ ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಬೇಕು ಪ್ರಕೃತ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥವೇ ಕೂಡುವದರಿಂದ
ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡುವ ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲ] ಮತ್ತು ಗೋರೂಪ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ 'ಗೋವು
ಶುಕ್ಲವು' 'ಗೋವು ದೀರ್ಘವು' 'ಗೋವು ಗಂಗೆದೊಗಲುಳ್ಳದ್ದು' 'ಗೋವು ಹೋಗುತ್ತದೆ'
'ಗೋವನ್ನು ಕಟ್ಟು' ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರತೀತಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ.
ಇಂಥ ಗೋವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಯಾವ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನ ವ್ಯವಹಾರ-
ಇಲ್ಲವೋ ಅಲ್ಲಿ [ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ] ಶಕ್ತಿಯು ಎಂಥ ಹೇಳುವುದು. ಅತಿಸಹಸವೇ ಸರಿ
ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯವು ತರ್ಕತಾಂಡವದಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಅಲ್ಲಿಯೇ ನೋಡಬೇಕು.

ಇತಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಣ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಭಾಟ್ಟಮತದ ನಿರೂಪಣೆ ಹಾಗೂ ಅದರ
ಖಂಡನೆಯು-

೨. ವೈಶೇಷಿಕಾಸ್ತು - ಜಾತಿವಿಶಿಷ್ಟವ್ಯಕ್ತಯೋ ವಾಚ್ಯಾ ಇತಿ ಕೇವ-
ಲವ್ಯಕ್ತಿನಾಮನಂತತ್ವೇನ ತಾಸ್ವೇಕಸ್ಯ ಪದಸ್ಯ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಾಸಂಭವೇಽಪಿ ಜಾ-
ತಿವಿಶಿಷ್ಟಾಸು ತಾಸು ಏಕಪದಶಕ್ತಿಗ್ರಹಃ ಸಂಭವತೀತಿ ವದಂತಿ । ಅ-
ತ್ರೇದಂ ದೂಷಣಂ-ಕಿ ಜಾತಿವಿಶಿಷ್ಟಂ ಏಕಮೇವ ಶಕ್ಯಂ, ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿಮಿತ್ತಂ ತು
ವಿಶಿಷ್ಟತ್ವಮಿತಿ, ಕಿ ವಾ ವ್ಯಕ್ತಿರೇವ ಶಕ್ಯಾ, ಜಾತಿಃ ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿ-
ಮಿತ್ತಮಿತಿ ಪ್ರಕಟವ್ಯಂ ।

(೪) ತತ್ರಾಘ್ರೇ ವಿಶಿಷ್ಟಸ್ಯಾಪ್ಯಾನಂತ್ಯೇನ ವಿಶಿಷ್ಟತ್ವಸ್ಯಾಜಾತಿತ್ವೇನ
ಅನುಗತತ್ವಾಸಂಭವಃ ತಥಾ - ಶಬ್ದವ್ಯಕ್ತಿವಿಶೇಷ್ಯಕಜಾತಿಪ್ರಕಾರಕಬೋಧಸ್ಯ-
ವಾನುಭವೇನ ತದನಂಗೀಕಾರೇ ವಿಶಿಷ್ಟವಿಶೇಷ್ಯಕವಿಶಿಷ್ಟತ್ವಪ್ರಕಾರಕಬೋಧಾ-
ಪತ್ತಿಶ್ಚಸ್ಯಾತ್ ।

೨] ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಣ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವೈಶೇಷಿಕರ ಮತ ಹಾಗೂ ಅದರ ಖಂಡನೆಯು-

ವೈಶೇಷಿಕರು:- ಪದಕ್ಕೆ ಜಾತಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು ಇದೆ, ಎಂದು
ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಅನಂತ ಇದ್ದ ಕಾರಣ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ
ಪದಕ್ಕೆ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಣವಾಗದಿದ್ದರೂ ಜಾತಿವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಣವು ಆಗುತ್ತದೆ.
ಹೀಗೆ ವೈಶೇಷಿಕರು ಹೇಳುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಜಾತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂದೇ
ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಶಕ್ತಿಯೋ, [ಶಕ್ತಿವಿಶಿಷ್ಟವೋ] ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತವಾದುದು ವಿಶಿಷ್ಟತ್ವವೋ, ಅಥವಾ
ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಶಕ್ತಿಯು, ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತವಾದುದು ಜಾತಿಯೋ ಅವರನ್ನು ಹೀಗೆ ಪ್ರಶ್ನೆ
ಮಾಡಬೇಕು.

೧] ಅದ್ಯ ಸಕ್ಷವು [ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿಮಿತ್ತವು ವಿಶಿಷ್ಟತ್ವವು ಎಂಬುದು] ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ.
ವಿಶಿಷ್ಟಗಳು ಅನಂತವಾದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಹಾಗೂ ವಿಶಿಷ್ಟತ್ವಕ್ಕೆ
ಜಾತಿತ್ವವೇ ಇಲ್ಲ ಕಾರಣ ಅದು ಅನುಗತವೂ ಆಗಲಾರದು, ಕಾರಣ ವಿಶಿಷ್ಟತ್ವವು
ಜಾತಿ ಆಗುವದಿಲ್ಲ. ಅಂದ ಮೇಲೆ ವಿಶಿಷ್ಟತ್ವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು
ಹೇಗೆ ಆವಿತು ? ಮತ್ತೂ ವ್ಯಕ್ತಿ ವಿಶೇಷ್ಯಕ ಜಾತಿ ಪ್ರಕಾರಕ [ಉದಾ:- ಘಟ ವಿಶೇಷ್ಯಕ
ಘಟತ್ವ ಪ್ರಕಾರಕ] ಅನುಭವ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಅನುಭವವನ್ನೂ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿ-
ದಿದ್ದರೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿಶೇಷ್ಯಕ ವಿಶಿಷ್ಟತ್ವ ಪ್ರಕಾರಕ ಅನುಭವ ಬರಲಿ ಎಂದು ಆಪತ್ತಿ-
ಯನ್ನೂ ಮಾಡಬೇಕಾದೀತು ಹಾಗೆ ಅನುಭವ ಬರುವದಿಲ್ಲ ಕಾರಣ ಜಾತಿವಿಶಿಷ್ಟ
ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತವು ವಿಶಿಷ್ಟತ್ವವು ಎಂದು ಹೇಳುವ
ವೇದಲಿನ ಸಕ್ಷ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ

(೨) ದ್ವಿತೀಯೇ - (ವ್ಯಕ್ತಿರೇವ ಶಕ್ಯಾ ಜಾತಿस्तು ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿಮಿತ್ತ-
ಮಿತ್ಯತ್ರ) ತತ್ರಾಪ್ಯಸಾರ್ವತ್ರಿಕತ್ವಂ ಆಕಾಶಾದಿಪದೇಷು ಜಾತ್ಯಾದಿಪದೇಷು ವಾ
ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿಮಿತ್ತಜಾತ್ಯಭಾವಾತ್ ಪ್ರಕಾರಾಂತರಕಲ್ಪನೇ ದ್ವೈವಿಧ್ಯಕಲ್ಪನಯಾ ಕ-
ಲ್ಪನಾಗೌರವಮಿತ್ಯಾದಿದೋಷೋ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಃ ।

ಇತಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವಿಷಯೇ ವೈಶೇಷಿಕಮತನಿರೂಪಣಂ ತತ್ಪ್ರಕಾರಖಂಡನಂ ಚ ।

೩. ವೈಯಾಕರಣಾಸ್ತು - ಏಕಚಿಜ್ಜಾತಿಃ, ಕ್ವಚಿದ್ವ್ಯಕ್ತಿರिति, ಕ್ವಚಿಜ್ಜಾ-
ತಿಃ ಗವಾದಿಪದೇಷು, ಏಕಚಿದ್ವ್ಯಕ್ತಿಃ ಆಕಾಶಾದಿಪದೇಷು ಸಂಜ್ಞಾಶಬ್ದಾದಿಷು
(ದೇವದತ್ತಾದಿಷು) ಚ, ಇತಿ ವದಂತಿ ।

ಅತ್ರ ದ್ವಿವಿಧ್ಯಾ - ಏತತ್ಪಕ್ಷೇಽನುಗತವಾಚ್ಯಾಭಾವಃ, ತಥಾ ದ್ವೈವಿಧ್ಯಕಲ್ಪನೇನ
ಕಲ್ಪನಾಗೌರವಪ್ರಸಂಗದೋಷಶ್ಚ ಸ್ಪಷ್ಟಏವೇತಿ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।

ಇತಿ ವೈಯಾಕರಣರೀತ್ಯಾ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹನಿರೂಪಣಂ ತತ್ಖಂಡನಂ ಚ ।

೨] ಎರಡನೇ ಪಕ್ಷವೂ [ವ್ಯಕ್ತಿಯೇ ಶಕ್ಯವು, ಜಾತಿಯು ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತವು]
ಸರಿಯಲ್ಲ:- ಯಾಕೆಂದರೆ, ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ
ಆಕಾಶಾದಿಪದಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಜಾತಿ ಮೊದಲಾದ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತಗಳಾದ
ಜಾತಿಗಳೇ ಇಲ್ಲ. [ಆಕಾಶವು ಮಂದೇ ವ್ಯಕ್ತಿ ಆದ್ದರಿಂದ ಅದರಲ್ಲಿ ಆಕಾಶತ್ವ ಜಾತಿ
ಇಲ್ಲ. ಹಾಗೂ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಜಾತಿ ಇಲ್ಲ ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತವು
ಜಾತಿ ಹೇಗೆ ಆಗುತ್ತದೆ? ಆ ಜಾತಿ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹ
ಹೇಗೆ ಆಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಭಾವವು] ಗೋ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಗೋತ್ವಜಾತಿಯು
ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತವು. ಆಕಾಶಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿಮಿತ್ತವು ಬೇರೆ ವಿಧವೆಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ
ಎರಡು ರೀತಿಯಿಂದ ಕಲ್ಪನಾ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಕಲ್ಪನಾಗೌರವ ದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ
ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. [ಕಾರಣ ವೈಶೇಷಿಕರ ಪಕ್ಷ ಸರಿಯಲ್ಲ]

೩] ವೈಯಾಕರಣ ಪ್ರಕಾರ ಶಬ್ದಶಕ್ತಿಗ್ರಹಣ ನಿರೂಪಣೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಖಂಡನೆ.

ಕೆಲವು ಕಡೆ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು, ಹಲವು ಕಡೆ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು
ಹೇಗೆಂದರೇ- ಗವಾದಿ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಗೋತ್ವ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು. ಆಕಾಶಾದಿ
ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಜಾತಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ ಕಾರಣ] ಸಂಜ್ಞಾಪದ ದೇವದತ್ತ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ
ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು. ಎಂದು ವೈಯಾಕರಣರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಈ ಮತದ ದೂರಣವು:- ಇವರ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ, ಅನುಗತವಾದ ವಾಚ್ಯಾರ್ಥವಿಲ್ಲ.
ಒಂದು ಕಡೆ ಒಂದು ರೀತಿ, ಬೇರೊಂದು ಕಡೆ ಬೇರೆ ರೀತಿ ಎಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ

೪. ನೈಯಾಯಿಕಾಸ್ತು - ಏಕಚಿಜ್ಜಾತಿಃ, ಏಕಚಿದ್ವ್ಯಕ್ತಿಃ, ಏಕಚಿದಾಕೃತಿ-
ರिति च वदन्ति ।

(೧) ಜಾತ್ಯಾದಿಪದೇಷು ಗೋತ್ವಘಟತ್ವಾದಿಷು ತತ್ರ ಜಾತ್ಯಂತರಾಭಾವೇನ
ತದ್ವಿಶಿಷ್ಟಾನುಪಪತ್ತಯಾ ಜಾತೇರೇವ ವಾಚ್ಯತ್ವಾತ್ ।

(೨) ಏಕಚಿದ್ವ್ಯಕ್ತಿಃ-ಆಕಾಶವ್ಯಕ್ತ್ಯಾದಿಪದೇಷು ತತ್ರ ಏಕವ್ಯಕ್ತಿ-
ತ್ವೇನ ಆಕಾಶತ್ವಾದೇಃ, ತಥಾ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಸ್ಯ ಸತ್ತಾತುಲ್ಯತ್ವೇನ, ಅಜಾ-
ತಿತ್ವೇನ, ಜಾತಿವಿಶಿಷ್ಟಸ್ಯಾಪ್ಯಾಚ್ಯತ್ವಾತ್ ವ್ಯಕ್ತೀರೇವ ವಾಚ್ಯಾ ।

(೩) ಏಕಚಿದಾಕೃತಿಃ-ಸಾಸ್ತನಾದಿಮಂಚ್ಚಛೇದೇ ಪೃಥಿವೀತ್ವಾದಿನಾ ಸಾಂಕ-
ರ್ಯೇಣಾಕೃತಿತ್ವಸ್ಯಾಜಾತಿಯಾ ತದ್ವಿಶಿಷ್ಟಸಂಭವೇನ ಆಕೃತೇರೇವ ವಾಚ್ಯತ್ವ-
ಮಿತಿ ತೇಷಾಮಾಶಯಃ ।

ಪೂರ್ವದಂತೆ ಕಲ್ಪನಾಗೌರವ ದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ.

೪] ನೈಯಾಯಿಕರ ಮತ ಪ್ರಕಾರ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹ ನಿರೂಪಣೆ ಅದರ ಖಂಡನೆಯು
ಕೆಲವು ಕಡೆ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು ಕೆಲವು ಕಡೆವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು,
ಕೆಲವು ಕಡೆ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು ಎಂದು ನೈಯಾಯಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ ಹೇಗೆಂದರೆ
೧) ಜಾತಿಮೊದಲಾದ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಎಂದರೆ ಗೋತ್ವ, ಘಟತ್ವಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆಜಾತಿಗಳು ಇಲ್ಲದಿ-
ರುವದರಿಂದ (ಜಾತಿ ವಿಶಿಷ್ಟಜಾತಿ ಹೇಳಲು ಬರದಿರುವದರಿಂದ) ಜಾತಿಯೇ ವಾಚ್ಯವು
(ಎಂದರೆ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಶಕ್ತಿಯು) ೨] ಕೆಲವು ಕಡೆ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು.
ಆಕಾಶ ಹಾಗೂ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಅವು ಒಂದೇ ವ್ಯಕ್ತಿ ಆದ್ದರಿಂದ
ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಜಾತಿ ಇಲ್ಲ [ಆಕಾಶತ್ವವು ಜಾತಿಹೀನ ನಿತ್ಯಂ ಅನೇಕಾನುಗತಂ' ನಿತ್ಯವೂ
ಅನೇಕಾನುಗತವು. ಜಾತಿ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ, ಆಕಾಶವು ಒಂದೇ ವ್ಯಕ್ತಿ ಆದಕಾರಣ
ಆಕಾಶತ್ವಕ್ಕೆ ಅನೇಕಾನುಗತತ್ವ ಬರುವದಿಲ್ಲ ಆದ್ದರಿಂದ ಅದು ಜಾತಿ ಅಗುವದಿಲ್ಲ
ಇದರಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಎಂಬ ಜಾತಿ ಇಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಸತ್ತಾ, ಹೇಗೆ
ಜಾತಿಯಲ್ಲವೋ ಅದರಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವೂ ಜಾತಿ ಅಗಲಾರದು ಎಂಬ ಭಾವವು] ಈ
ಕಾರಣದಿಂದ ಆಕಾಶ, ವ್ಯಕ್ತಿ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಜಾತಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗದ್ದರಿಂದ ಅವು-
ಗಳಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಣ ಅಗದೇ ಹೋಗಬೇಕಾದೀತು, ಕಾರಣ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಣ
ವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ೩] ಕೃಷಿತ್ ಆಕೃತಿಯು- ಸಾಸ್ತನಾದಿಗಳಿದ್ದು
[ಸಾಸ್ತನಾದಿಮತ್] ಎಂಬ ಪದದಲ್ಲಿ ಆಕೃತಿತ್ವವು ಜಾತಿ ಅಗಲಾರದು, ಯಾಕೆಂದರೆ,
ಸೃಷ್ಟಿವೀತ್ಯ ಆಕೃತಿತ್ವಗಳಿಗೆ ಸಾಂಕಾರ್ಯವಿರುತ್ತದೆ, ಆಕೃತಿತ್ವ ವಿಶಿಷ್ಟವೇ

ಅತ್ರ ದೂಷಣಂ—ಉತ್ಪಕ್ಷೇಽನುಗತವಾಚ್ಯಾಭಾವಃ, ತಥಾ ಗವಾದಿಪದಾನಾಂ
ಆಕೃತಿವಿಶಿಷ್ಟವ್ಯಕ್ತೌ ಶಕ್ತ್ಯಂಗೀಕಾರೇ ಚ ವೈಶೇಷಿಕಪಕ್ಷೋಕ್ತವಿಕಲ್ಪಾನುಪ-
ಪತ್ತಿರೂಪದೋಷಾಪರಿಹಾರಃ, ಆಕೃತೇರಪಿ ಗವಾದಿಪದವಾಚ್ಯತ್ವೇ 'ಸಾಸ್ನಾ-
ದಿಮಾನ್ಗೌ'ರೀತ್ಯತ್ರ ಸಾಸ್ನಾದಿಮತ್ಪದಂ ಪುನಃಕೃತಂ ಸ್ಯಾತ್ ಇತ್ಯಾದಿ
ದೋಷೋಽಪರಿಹಾರ್ಯಃ:

ಇತಿ ಪದಶಕ್ತಿಗ್ರಹೇ ನೈಯಾಯಿಕಮತನಿರೂಪಣಂ ತತ್ಸಂಧಂ ಚ

೪. ಅನ್ಯಾಪೋಹ ಇತಿ ಬೌದ್ಧಾಃ, ಅನ್ಯಾಪೋಹೋ ನಾಮ-ಯೇನ ಪದೇನ ಯಃ
ಪದಾರ್ಥಃ ಪ್ರತೀಯತೇ ತದನ್ಯಾನ್ಯತ್ವಮಿತ್ಯರ್ಥಃ (ಅತದ್ವ್ಯಾವೃತ್ತಿರೀತಿ ಯಾವತ್) |
ತಥಾ ಚ ಘಟ ಇತ್ಯುಕ್ತೇ ಅಘಟೋ ನ ಭವತೀತ್ಯರ್ಥಃ, ಘಟ ಇತ್ಯಸ್ಯ ಘಟಾ-
ನ್ಯಾನ್ಯತ್ವೇ ಶಕ್ತಿರೀತಿ |

ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ ಅಂದಮೇಲೆ ಆಕೃತಿತ್ವ ವಿಶಿಷ್ಟ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ ಹೇಗೆ ಇರಬೇಕು?
ಅದರಿಂದ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಶಕ್ತಿ ಹೇಳಬೇಕೆಂದು ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು.

ಇಲ್ಲಿ ದೂಷಣವು:- ಈ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿಯೂ ಅನುಗತವಾದ ವಾಚ್ಯತ್ವವು ಇಲ್ಲ.
[ಒಂದೊಂದರಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ವಿಧವಾಗಿ ಹೇಳಬೇಕಾಗುವದು] ಹಾಗೂ ಗವಾದಿ ಪದಗಳಲ್ಲಿ
ಆಕೃತಿತ್ವವಿಶಿಷ್ಟ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ವೈಶೇಷಿಕರಂತೆ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ,
ವೈಶೇಷಿಕರ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾದ ವಿಕಲ್ಪಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಪರಿಹಾರವಾಗದೇ ಆ
ದೋಷಗಳು ಬಂದೇ ಬರುತ್ತವೆ. ಆಕೃತಿಯೇ ಗವಾದಿ ಪದದಿಂದ ವಾಚ್ಯವಾಗಿ
ಸಾಸ್ನಾದಿಉಳ್ಳದ್ದು ಗೋವು ಎಂಬಲ್ಲಿ 'ಸಾಸ್ನಾದಿಮಾನ್' ಈ ಪದವು ಪುನರುಕ್ತವಾ-
ಗುವದು [ಆಕೃತಿಯು 'ಗೋ'ಪದದಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟರೆ, ಗೋ ಪದದಿಂದಲೇ ಅದರ
ಆಕೃತಿ [ಗಂಗೆ ತೋಗಲು ಮೊದಲಾದವುಗಳು] ತೋರುವದರಿಂದ ಮನಃ ಸಾಸ್ನಾದಿಮಾನ್
ಅಂದಲ್ಲಿ ಪುನರುಕ್ತತೆಯು ಇತ್ಯಾದಿ ದೋಷಗಳು ಈ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅಪರಿಹಾರ್ಯವಾದವುಗಳು
ಬರುತ್ತವೆ.

ಇತಿ ಪದಶಕ್ತಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ನೈಯಾಯಿಕರ ಮತ ನಿರೂಪಣೆ ಅದರ ಖಂಡನೆ-

೪] ಶಬ್ದ ಶಕ್ತಿವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಮತ ನಿರೂಪಣೆ ಅದರ ಖಂಡನೆ:-

ಅನ್ಯಾಪೋಹದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು ಎಂದು ಬೌದ್ಧರು- ಅನ್ಯಾಪೋಹವೆಂದರೆ, ಯಾವ
ಪದದಿಂದ ಯಾವ ಫಲಾರ್ಥವು ಪ್ರತಿಷೇಧವಾಗುತ್ತದೆಯೋ ಅದರ ಅನ್ಯಾಪೋಹವು.
ಆತ್ಮದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಉದಾಃ- ಘಟ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಆಘಟವು ಅಲ್ಲ ಎಂಬ ಅರ್ಥವು
[ಘಟ ಪದಕ್ಕೆ ಆಘಟದ ಅಭಾವದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು] ಹೀಗೆ ಅವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಅತ್ರ ದೂಷಣಂ ತು—ಘಟಶಬ್ದಸ್ಯಾಘಟಾನ್ಯಾರ್ಥಕತ್ವಾದಘಟಶಬ್ದಸ್ಯ ಘಟಭಿ-
ನ್ನಾರ್ಥಕತ್ವಾತ್, ಘಟಪದಾರ್ಥಪ್ರತಿಪತ್ತೌ ಅಘಟಪದಾರ್ಥಪ್ರತಿಪತ್ತಿಃ ಅಘಟಪದಾ-
ರ್ಥಪ್ರತಿಪತ್ತೌ ಘಟಪದಾರ್ಥಪ್ರತಿಪತ್ತಿರिति ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯೋ ದೋಷೋ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಃ ।

इति पदशक्तिग्रहे बौद्धमतनिरूपणं तत्खंडनं च

ಅತ್ರಾಚಾರ್ಯಾಣಾಂ ಸಿದ್ಧಾಂತಸ್ತು—ವ್ಯಕ್ತ ಎವ ವಾಚ್ಯಾಃ ಸಮಯಪ್ರತಿಪತ್ತೌ (ವಾ-
ಚ್ಯವಾಚಕ ಸಮ್ಬಂಧಜ್ಞಾನೇ) ಸಾಹೃಷ್ಯಂ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹೇ ನಿಮಿತ್ತಮಿತಿ । ತದಭಿಪ್ರಾ-
ಯಸ್ತು-ಶಕ್ತಿಗ್ರಾಹಕಸ್ಯಾನಯನಾದಿವ್ಯವಹಾರಸ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವೇವ ಸಂಭವಾತ್ ಸೇವ
ವಾಚ್ಯಾ, ಗುಣಕ್ರಿಯಾಜಾತೃದಿಕಂ ತು ವಿಶೇಷಣಭೂತಂ ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿಮಿತ್ತಂ ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿ-
ಮಿತ್ತಾನಾಂ ತು ಶಕ್ತಿ ಪ್ರತಿ ವಿಷಯತಯಾ ಭಾಸಮಾನತ್ವೇಽಪಿ ನ ಶಕ್ಯತ್ವಂ,

उक्तं च सुधायां—“ ते ते व्यावृत्ताकारो एव तैस्तैर्व्यवृत्तैर्द्रव्य-
गुणक्रियासामान्यैर्निमित्तैस्तत्तच्छेद वाच्या ” इति ।

ಈ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ದೂಷಣವು:- ಘಟ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ -ಅಘಟ ಅನ್ಯಾರ್ಥಕತ್ವವು ಅಘಟ
ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಘಟಭಿನ್ನಾರ್ಥಕತ್ವವು ಹೀಗೆ ಹೇಳುವುದರಿಂದ, ಘಟ ಪದಾರ್ಥದ ಜ್ಞಾನ-
ನಾದರೆ ಅಘಟ ಪದಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಘಟ ಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾನವಾದರೆ ಘಟಪ-
ದಾರ್ಥಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಅನೈಸ್ಯನೈಸ್ಯಶ್ರಯದೋಷಬರುವುದರಿಂದ ಈ ಪಕ್ಷ ಸರಿಯಲ್ಲ.

ಪದಶಕ್ತಿಗ್ರಹಣ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಾಂತವು:-

ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯ ಸಿದ್ಧಾಂತವು ಹೀಗೆ ಇದೆ:- ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೇ ವಾಚ್ಯಗಳು.
ವಾಚ್ಯವಾಚಕ ಸಂಬಂಧಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯಶ್ಯವು ನಿಮಿತ್ತವು [ವಿವರಣೆ:-ಸಾಧ್ಯಶ್ಯವು,
ಗೋ ವ್ಯಕ್ತಿಯಂತೆ ವಾಚ್ಯವಲ್ಲ, ಗೋತ್ವದಂತೆ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತವೂ ಅಲ್ಲ ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯಾಸ-
ಕ್ತಿ] ಸಂಬಂಧ ಮಾತ್ರದಿಂದ ಗೋತ್ವಾದಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಜ್ಞಾಪಕವು(ಜ್ಞಾನಹುಟ್ಟಿಸುವ
ದು) ಆಗುವದು. ಈಕಾರಣದಿಂದ ಸಕಲ ಗೋ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಗೋ ಪದಶಕ್ತಿ ಗ್ರಹವು ಬರು-
ವದು, ಗೋಪದ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹ ಸಲುವಾಗಿ ಅನುಗತ ಜಾತಿ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡುವ ಅವಶ್ಯಕತೆ
ಇಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವವು] ಶಕ್ತಿಗ್ರಾಹಕ(ಶಕ್ತಿ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಆಗತಕ್ಕ) ಅನಯನಾದಿ ಕೊಡತೆಗೆದು
ಕೊಳ್ಳುವ ವ್ಯವಹಾರವು ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಕಾಣುವುದರಿಂದ, ವ್ಯಕ್ತಿಯೇ ಗೋಪದ ವಾಚ್ಯ
ವು (ಗೋ ಪದಕ್ಕೆ ಗೋ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಶಕ್ತಿಯು]

ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯ ವಿಶೇಷಣಗಳಾದ ಗುಣಕ್ರಿಯಾ, ಜಾತಿಮಾದಲಾದವುಗಳು ಗೋ
ಶಬ್ದ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತಗಳು, ಇವುಗಳು ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಷಯಗಳಾಗಿ ತೋರಿದರೂ
ಅವುಗಳಿಗೆ(ಜಾತಿಕ್ರಿಯಾದಿಗಳಿಗೆ) ಶಕ್ತಿತ್ವವು (ಶಕ್ತಿವಿಷಯತಾ) ಬರುವದಿಲ್ಲ. 'ಸುಧಾ'ದಲ್ಲಿ

ನ ಚ ವಿಶೇಷ್ಯವದ್ವಿಶೇಷಣಾನಾಮಪಿ ಶಕ್ತಿ ಪ್ರತಿ ವಿಷಯತಯಾ ಭಾಸಮಾನತ್ವೇ
ಶಕ್ಯತ್ವಮಸ್ತು ಇತಿ ವಾಚ್ಯಂ, ಶಕ್ತಿ ಪ್ರತಿ ವಿಷಯತಯಾ ಭಾಸಮಾನಂ ಯ-
ದ್ವಿಶೇಷ್ಯಂ ತಸ್ಯೈವ ಶಕ್ಯಶಬ್ದಾರ್ಥತ್ವಾತ್, ಅನ್ಯಥಾ ವಿಶೇಷಣಾನಾಮಪಿ ಶ-
ಕ್ಯತ್ವೇನ ತेषು ಶಕ್ಯವೃತ್ತಿತ್ವಾಸಂಭವೇನ ಶಕ್ಯತಾವच्छೇದಕತ್ವರೂಪಪ್ರವೃತ್ತಿ-
ನಿಮಿತ್ತತ್ವಾಯೋಗಾತ್ ವಿಶೇಷ್ಯಮಾತ್ರಸ್ಯ ಶಕ್ಯತ್ವೇ ತು ವಿಶೇಷಣಾನಾಂ ತದನ-
ತಿರಿಕ್ತವೃತ್ತಿತ್ವೇನ ಶಕ್ಯತಾವच्छೇದಕತ್ವೋಪಪತ್ತಿಃ,

ಈ ಪ್ರಕಾರ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ:-ದ್ರವ್ಯ, ಗುಣ, ಕ್ರಿಯಾ, ಜಾತಿ ಮೊದಲಾದ ಸಾಮಾನ್ಯ
ಧರ್ಮಗಳ ನಿಮಿತ್ತದಿಂದ, ಇತರ ವ್ಯಾವೃತ್ತವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೇ (ಇತರ ಒದಾರ್ಥದಿಂದ
ಭಿನ್ನವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೇ) ಆ, ಆ ಶಬ್ದಗಳಿಂದ ವಾಚ್ಯಗಳು, ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ' ವಿಶೇಷ್ಯ (ವ್ಯ-
ಕ್ತಿ)ದಂತೆ ವಿಶೇಷಗಳು ಕೂಡ, ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಷಯವಾಗಿ ತೋರಿದಲ್ಲಿ (ಅಂದರೆ
ವಿಶೇಷಣಗಳು ಶಕ್ತಿಗೆ ವಿಷಯವಾದಲ್ಲಿ) ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಶಕ್ತಿ ಇದೆ ಎಂದಾಗಲಿ? ಎಂದು
ಶಂಕಿಸಕೂಡದು- ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಷಯವಾಗಿ ತೋರಿದ ವಿಶೇಷ್ಯವೇ (ವ್ಯಕ್ತಿಯೇ)
ಶಕ್ಯವು (ಶಕ್ತಿವಿಶೇಷ್ಯವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ-) ಈ ರೀತಿಯನ್ನು ವಪ್ಪದೇಹೋದರೆ,
ವಿಶೇಷಣಗಳೂ ಕೂಡ ಶಕ್ಯವಾಗಬೇಕಾದೀತು, ಹಾಗಾದಲ್ಲಿ-ವಿಶೇಷಣಗಳು, ಶಕ್ಯವೃತ್ತಿ
ಧರ್ಮ ಆಗದೇ ಹೋಗಬೇಕಾಗುವದು. [ವಿವರಣೆ:- ಗೋತ್ರದಲ್ಲಿ ಗೋರೂಪ ಅರ್ಥ
ವು ಶಕ್ಯವು, ಶಕ್ಯತಾನುಭೇದಕವು ಗೋತ್ರವು, [ಸಾನ್ನದಿಮತ್ತವು] ಈ ಗೋತ್ರವೇ
ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತವು ಕೂಡ ಪ್ರಕೃತ, ಗೋವ್ಯಕ್ತಿಯಂತೆ ಗೋತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು
ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ಗೋತ್ರವೂ ಶಕ್ಯವಾಗುವದು, ಗೋತ್ರವು ಶಕ್ಯವಾದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಶಕ್ಯವಾದ
ಗೋವೃತ್ತಿತ್ವ ಸರ್ವಥಾ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ, ಗೋವು ಹಾಗೂ ಗೋತ್ರವೂ ಎರಡೂ ಶಕ್ಯ-
ವಾದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತ [ವಿಶೇಷಣ] ಎಂದು ಹೇ-
ಳಬೇಕೆ ಎನಾ ಗೋತ್ರಾದಿಗಳೇ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತ [ವಿಶೇಷಣವಾದ]ಧರ್ಮಗಳಾಗಲಾರವು
ಕಾರಣ ಗೋವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಶಕ್ತಿ ಇದೆ ಎಂಬ ಭಾವವು]

ವಿಶೇಷ್ಯವಾದ ಗೋವ್ಯಕ್ತಿಯೇ ಶಕ್ಯವಾದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷಣಗಳು ಇದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು
ಬೇರೆಡೆ ಇರಲಾರವು. ಕಾರಣ, ಅವುಗಳಿಗೆ, [ಗೋತ್ರಾದಿಗಳಿಗೆ] ಶಕ್ಯತಾನುಭೇದ-
ಕತ್ವವು ಕೊಡುತ್ತದೆ. [ಅನುಭೇದಕವೆಂದರೆ ಆನ್ಯಾನಾನತಿರಿಕ್ತವಾದ ಧರ್ಮವು ಗೋತ್ರಾ-
ವುನ್ಯಾನವೃತ್ತಿ ಅಗಿಲ್ಲ ಅಧಿಕವೃತ್ತಿಯೂ ಅಗಿಲ್ಲ ಗೋವಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಿದೆ ಕಾರಣ
ಅದು ಅನುಭೇದಕವು]

ನ ಚೈವಂ ಶಬ್ದಾದ್ವಿಶೇಷಣಾನಾಂ ಪ್ರತೀತಿರ್ನ ಸ್ಯಾತ್ ಇತಿ ವಾಚ್ಯಂ, “ಶಕ್ಯ-
ತ್ವವತ್ ತದವच्छೇದಕತ್ವस्याಪಿ ಶಬ್ದಧೀವಿಷಯತ್ವೇ ತತ್ರತ್ವಾತ್”
ಕಥಮನ್ಯಥಾ ಪರಮತೇ, ಆಕಾಶಾದಿಪದಾಶಕ್ಯಸ್ಯ ಶಬ್ದಾಶ್ರಯತ್ವಸ್ವ ಧಿ:
ಸ್ಯಾತ್ ಇತಿ (ಭಾವವಿವರಣೆ) ನನ್ ಅನುಗತಜಾತ್ಯಭಾವೇ ವ್ಯಕ್ತಿನಾ-
ಮಾನಂತೇನ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಾಯೋಗ ಇತಿ ಚೇನ್ನತತ್ರ ಸಾಹಸ್ಯಂ ನಿಮಿತ್ತಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ,
ತದ್ವಿವರಣಂ ಭಾವದೀಪರೀತ್ಯಾ ಕ್ರಿಯತೇ, ತಥಾಹಿ :-

ಚಕ್ಷು:ಸನ್ನಿಕೃಷ್ಟೇ ಪುರೋವೃತ್ತಿಗೋಪಿಂಡಾದೀ ವಿಷಯಮಾನೇನ ಅತೀತಾನಾಗತ-
ಸರ್ವಪ್ರತಿಯೋಗಿಕೇನ ಸಾಹಸ್ಯೇನ ಸ್ವಪ್ರತಿಯೋಗಿಷು ಅನಂತಗವಾದಿಷು ಪ್ರತಿ-
ಯೋಗಿತಾಸಂಬಂಧೋಪಸ್ಥಾಪಿತೇಷು ಗವಾದಿಪದಶಕ್ತಿಗ್ರಹಸಂಭವಾದಿತಿ,

ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ-ಶಬ್ದದಿಂದ [ಗೋಶಬ್ದದಿಂದ] ವಿಶೇಷಣಗಳ ಪ್ರತೀತಿಯು
ಹುಟ್ಟಿದೇ ಹೋಗಲೇ, [ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯೇ ಇದ್ದ ಮೇಲೆ ಅವಿಶೇಷಣಗಳ
ಜ್ಞಾನ ಹೇಗೆ ಆಗಬೇಕು] ಈ ಪ್ರಕಾರ ಶಂಕಿಸಕೂಡದು. ಶಕ್ಯದಂತೆ ಶಕ್ಯತಾವ-
ಛೇದಕವೂ ಶಬ್ದಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾಗುವದು ಎಂಬ ನಿಯಮವಿರುವದರಿಂದ, ಶ-
ಕ್ಯತಾವಛೇದಕಗಳಾದ ವಿಶೇಷಣಗಳ ಜ್ಞಾನವೂ ಆಗುತ್ತದೆ. ಪರಮತದಲ್ಲಿ ಕೂಡ
ಆಕಾಶಾದಿ ಪದದಿಂದ ಅಶಕ್ಯವಾದ [ಶಕ್ತಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ವಿಷಯವಾಗದ] ಆಕಾಶಗತ
ಶಬ್ದಾಶ್ರಯತ್ವದ ಜ್ಞಾನವು ಹೇಗೆ ಆದೀತು? [ಎ. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ನಿಯಮವನ್ನು
ವಪ್ಪಲೇಬೇಕು. ಯಾಕೆಂದರೆ. ಪರಮತದ ಪ್ರಕಾರ ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಶಬ್ದಾಶ್ರಯತ್ವವು
ಇದೆ ಆದರೆ ಆ ಶಬ್ದಾಶ್ರಯತ್ವವು, ಆಕಾಶಪದಶಕ್ತಿಯ ವಿಷಯವಲ್ಲ. ಆದರೂ ಶ-
ಬ್ದಾಶ್ರಯತ್ವಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ ಮೇಲಿನ ನಿಯಮದಂತೆ, ಆದರಂತೆಯೇ ಇಲ್ಲಿಯೂ
ವಿಶೇಷಣಗಳ ಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು ಹೀಗೆ ಭಾವ ವಿವರಣೆಯಲ್ಲಿ
ಹೇಳಿದೆ.] ಶಾಕಾ:-ಅನುಗತವಾದ ಜ್ಯೋತಿ [ಧರ್ಮ] ಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸದಿದ್ದರೆ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು
ಆನಂತವಾದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹ ಆಗುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದೇವೆ. ಹೀಗೆ
ಶಂಕಿಸಿದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು. ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗೆ ಅನೋನ್ಯ ಸಾದೃಶ್ಯವು ಪ್ರಯೋ-
ಜಕವು ಎಂದು ಈ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ [ಸಾದೃಶ್ಯವು ನಿಮಿತ್ತವು] ಹೇಳಿದೆ. ಇದರ ವಿವರ-
ಣೆಯನ್ನು ಭಾವದೀಪ ರೀತಿಯಿಂದ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ
ಚಕ್ಷುರಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿರ್ವಹ ಉಳ್ಳ, ಮುಂದಿರುವ ವಂದು ಗೋವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದು, ಆತೀತ (ಗ-
ತಿಯ) ಅನಾಗತ (ಬರುವ) ಸರ್ವ ಗೋ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಕ ಸಾದೃಶ್ಯದಿಂದ, ಸಾದೃಶ್ಯ ಪ್ರತಿ-
ಯೋಗಿ ಅದ ಅನಂತ ಗೋಗಳು ಪ್ರತಿಯೋಗಿತಾಸಂಬಂಧದಿಂದ

ತथा च सादृश्येनैवातीतानागतादिसकलगोव्यक्त्युपस्थितिसंभवात्
उपस्थापिनसकलव्यक्तिषु पदस्य शक्तिग्रहः संभवति । अतो
नैतदर्थं अनुगतसामान्यमङ्गीकार्यमिति बोध्यम् ।

ನನು ಸಮಯೋ ನಾಮ—ಪದಾನಾಂ ಪದಾರ್ಥಾನಾಂ ಚ ವಾಚ್ಯವಾಚಕಭಾವ-
ಸಂಬಂಧಃ, ಸ ಚ ಸರ್ವಧಿಷ್ಠವಜ್ಞಾತೃಷು ಜ್ಞಾತುಮಶಕ್ಯ ಇತಿ ಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸ್ಯ
(ಪದಾರ್ಥರೂಪಸಂಬಂಧಜ್ಞಾನಸ್ಯ) ಶಕ್ತಿಜ್ಞಾನಾತ್ಪ್ರಾगेವ ಸದ್ಭಾವಾತ್ ಕಿಮಾ-
ಗಮಸ್ಯ ಪ್ರಯೋಜನಂ ಇತಿ ಚೇತ್ ಉಚ್ಯತೇ—ಯಥಾ, ವ್ಯಾಪ್ತಿಗ್ರಹಕಾಲೇ ಜ್ಞಾ-
ತಯೋರಪಿ ಸಾಧ್ಯಪಕ್ಷಯೋಃ ಸಂಸರ್ಗೋಽನುಮಾನೇನ ಬೋಧ್ಯತೇ, ತಥಾ ಜ್ಞಾತಾನಾಮೇವ
ಪದಾರ್ಥಾನಾಂ ಕ್ರಿಯಾಕಾರಕಾದಿರೂಪಾನ್ವಯವಿಶೇಷಸ್ಯ, ಆಗಮೋ ಬೋಧಕಃ ತಥಾ
‘‘ಚ’’ ಘಟಮಾನಯ ’ ಇತ್ಯತ್ರ

ಉಪಸ್ಥಾಪಿತವಾಗುತ್ತಿರಲು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಗೊಪದದಿಂದ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು ಆಗುತ್ತದೆ. ತಥಾಚ-
ಅನ್ಯೋನ್ಯಸಾಧ್ಯಶ್ಯದಿಂದಲೇ ಆತೀತಾನಗತ[ಹೋದ,ಮುಂದೆ ಬರುವ]ಎಲ್ಲ ಗೋಗಳಜ್ಞಾ-
ನವು ಉಪಸ್ಥಿತಆಗತೀರಲು ಎಲ್ಲ ಗೋಗಳಲ್ಲಿ ಗೊಪದ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹವು ಆಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ
ಅನುಗತ ಜಾತಿಯನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡುವ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿ-
ಯಬೇಕು. ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ [ಸಮಯ ಪ್ರತಿಪತ್ತಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ] ಸಮಯವೆಂದರೆ, ಪದಪದಾರ್ಥ-
ಗಳ ವಾಚ್ಯವಾಚಕ ಭಾವಸಂಬಂಧವು. ಸಂಬಂಧವು ಸಂಬಂಧಿಗಳು ತಿಳಿಯದೇ ಇದ್ದಲ್ಲಿ
ಉಕ್ತ ಸಂಬಂಧ [ವಾಚ್ಯವಾಚಕಭಾವ] ತಿಳಿಯುವದು ಅಶಕ್ಯವು. ಅಂದಮೇಲೆ ಪದಾರ್ಥ-
ರೂಪಸಂಬಂಧಿಗಳ ಜ್ಞಾನವು [ಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾನವು] ಶಕ್ತಿಜ್ಞಾನಕ್ಕಿಂತ ಪೂರ್ವದ-
ಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವದರಿಂದ ಆಗುವದಿಂದ ಪ್ರಯೋಜನವೇನು? [ವಿವರಣೆ- ಪದಪದಾರ್ಥ-
ಗಳ ಸಂಬಂಧವೇ ಸಮಯ ಅಥವಾ ಶಕ್ತಿಯು ಈ ಸಂಬಂಧಜ್ಞಾನವಾಗಬೇಕಾದರೆ
ಸಂಬಂಧಿಯಾದ ಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಬೇಕು. ಪದಪದಾರ್ಥದ ಸಂಬಂಧ ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ
ಅದೆ, ಈ ಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾನವು ಶಕ್ತಿ[ಸಂಬಂಧ]ಜ್ಞಾನದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮೊದಲೇ ಆದ ಪ್ರಯುಕ್ತ
ಆಗುವದಿಂದ ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವವು] ಹೀಗೆ ಶಂಕಿಸಿದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾ-
ನವು:-ಹೇಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗ್ರಹಣ ಮಾಡತಕ್ಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯಪಕ್ಷಗಳ ಜ್ಞಾನ-
ವಿದ್ದರೂ ಅನುಮಾನದಿಂದ [ಉದಾ:-ಧೂಮಜ್ಞಾನದಿಂದ] ಪರ್ವತ ಮೊಗ್ಗುಗಳ ಸಂಬಂಧವು
ಜ್ಞಾತವಾಗುತ್ತದೆಯೇ? ಅದರಿಂದ, ಪದಾರ್ಥಗಳ ಜ್ಞಾನವಿದ್ದರೂ ಪ್ರಿಯಾಕಾರಕರೂಪ
ಸಂಬಂಧ ವಿಶೇಷದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಆಗಮವು ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಉದಾ:-‘‘ಘಟ
ತಗದುಕೊಂಡು ಬಾ’’ ಎಂಬಲ್ಲಿ

ಘಟಕರ್ಮಕರ್ಮಾನಯನಮಿತಾದಿರೂಪಸಂಸರ್ಗವಿಶೇಷಸ್ಯ ಪದಕದಂಬರೂಪಾಗಮೋ ಬೋಧಕ ಇತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಇತಿ ಪದಶಕ್ತಿಗ್ರಹೇಸ್ವಸಿದ್ಧಾಂತಸಮर्थನಮ್ ।

(೩) ಅಥ ಅನ್ವಯಬೋಧವಿಮರ್ಶಪ್ರಕರಣಮ್

ನನು ಪದಾನಾಂ ಪದಾರ್ಥಮಾತ್ರಜ್ಞಾಪಕತ್ವೇನ ಅನ್ವಯಸಾಮಾನ್ಯಸ್ಯ ಅನ್ವಯ-
ವಿಶೇಷಸ್ಯ ವಾ ಜ್ಞಾಪಕಂ ನ ಕಿಂಚಿದಸ್ತಿ, ತಥಾ ಚ ಅನ್ವಯವಿಶೇಷಬೋ-
ಧಕತ್ವೇನಾಗಮಸ್ಯ ಸಾರ್ಥಕಯೋಪಪಾದನಮಯುಕ್ತಮಿತಿ ಚೇತ್, ಅತ್ರ, ವಾಚ್ಯಂತರೋ-
ಕ್ತಪರಿಹಾರಾನನ್ವಯ ದೂಷಣಕ್ರಿಯತೇ:-

೧. ವೈಯಾಕರಣಾಸ್ತು-ವರ್ಣಪದಾಭಿವ್ಯವತಃ, ಏಕಃ, ವಾಕ್ಯಾತ್ಮಕಃ ಸ್ಫೋ-
ಟಾಖ್ಯಃ, ಅಖಂಡಃ, (ವರ್ಣಾವಯವರಹಿತಃ) ವಾಕ್ಯಾತ್ಮಕಶಬ್ದಃ, ಪದಾರ್ಥಾನಾಂ
ಸಾಮಾನ್ಯಾನವ್ಯಯಸ್ಯ ವಿಶೇಷಾನವ್ಯಯಸ್ಯ ಚ ಜ್ಞಾಪಕ ಇತಿ ।

ಘಟಂ, ಅನಯ, ಎಂದು ಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾನನ ಮೊದಲು ಇದ್ದರೂ, ಈ ವಾಕ್ಯರೂಪ
ಆಗುವು, ಘಟವಿಷಯಕವಾದದ್ದು ಅನಯನವು [ತರುವದು] ಎಂಬ ಸಂಬಂಧ ವಿಶೇ-
ಷವನ್ನೂ ಬೋಧಿಸುತ್ತದೆ ಕಾರಣ ಈ ಆಗುವುದಿಂದ ಪ್ರಯೋಜನ ಉಂಟೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೨] ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯ ಬೋಧನವಿಮರ್ಶ ಪ್ರಕರಣವು

ಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾನಯ ಬೋಧದಲ್ಲಿ ವೈಯಾಕರಣ ಪುಕ್ತಿಯಾನಿರೂಪಣೆ
ಹಾಗೂ ಅದರ ಖಂಡನೆ—

ಶಂಕಾ- ಪದಗಳು, ಪದಾರ್ಥಮಾತ್ರ ಜ್ಞಾನನಕಗಳು (ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತವೆ) ಅದರಿ
ಆಸ್ವಯ [ಸಂಬಂಧ] ಸಾಮಾನ್ಯದ ಹಾಗೂ ಆಸ್ವಯವಿಶೇಷದ [ಸಂಬಂಧ ವಿಶೇಷದ], ಜ್ಞಾ-
ನಜನಕಗಳು ಎಂದು ಹೇಳಲು ಯಾವ ಲಿಂಗಗಳೂ ಇಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಆಗುವು
[ಸಂಬಂಧ] ವಿಶೇಷ ಬೋಧಕವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಸುಯೆಲ್ಲ [ವಿ.ಪದಗಳು ಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾನ
ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತವೆ. ಅದರಿ ಪದಪದಾರ್ಥಗಳ ಸಂಬಂಧ ವಿಶೇಷ ಜಾನವನ್ನು ಯಾವದು
ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ? ಪದಗಳೆ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತವೆಯೇ ಅಥವಾ ಬೇರೆ ಯಾವದಾದರೂವ-
ಸ್ತು ಉಂಟೋ? ಎಂಬ ಭಾವ] ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಾದಿಗಳಿಂದ ಉಕ್ತವಾದ ಪರಿಹಾರವನ್ನು
ಅನುವಾದಿಸಿ ದೂಷಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ

[ಆಸ್ವಯ ಬೋಧ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ] ವೈಯಾಕರಣರು:- ವರ್ಣಪದಗಳಿಂದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತ-
ವಾದ ಮನೋ ಅದ ವಾಕ್ಯರೂಪವಾದ ಅಖಂಡವಾದ [ವರ್ಣಗಳ ಅನಯವ ಆಗವೇ ಇದ್ದು]

ತತ್ರ ಪ್ರಮಾಣಂ ತು-ಅನೇಕೇಷು ವರ್ಣೇಷು, ಚ 'एकं पदं' 'एकं वाक्यं' इत्ये-
कत्वो ल्लेखिप्रत्यक्षप्रतीतिरप्यस्तीति । स्फोटो नाम पतञ्जलिना म-
हाभाष्ये एवमुक्तं 'अय गौरित्यत्रैकशब्दः, येनोच्चरितेन सास्ना-
लांगूलखुरककुदविषाणानां संप्रत्ययो भवति स स्फोटः शब्द' इति ।
स्फोट इत्यत्र विग्रहं, स्फोटशब्दार्थं च वैयाकरणा द्वेधा निरु-
क्तवतः । स्फुटयते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यंग्यः ।
तथा स्फुटयति स्फुटीभवति अर्थ इति स्फोटोऽर्थ प्रत्यायक
इति । तत्रापि, यथा स्फोटविषये प्रत्यक्षं प्रमाणं, तथा अ-
र्थपित्तिरूपप्रमाणमप्यस्ति, तथा हि (भावविवरणे) :-वर्णाः
पदानि च न, प्रत्येकमर्थमुपस्थापयन्ति, समुदायोऽपि नाशुतरविना-
शिनां संभवति,

ಸ್ಪೋಟವು, ಪದಾರ್ಥಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ಅನ್ವಯ ವಿಶೇಷ್ಯಾನ್ವಯವನ್ನು ಬೋ-
ಧಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವು- ಅನೇಕ ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ
ಏಕಪದವು [ಎಂದು ಪದವು], ಅನೇಕ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಎಂದು ವಾಕ್ಯವು ಎಂದು ಏಕ-
ತ್ವವನ್ನೂ, ವಿಷಯೀಕರಿಸತಕ್ಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರತೀಯು ಇದೆ. [ಇದೇ ಪ್ರಮಾಣವು] ಸ್ಪೋ-
ಟವೆಂದರೇ- ಪತಂಜಲಿಯ ಮಹಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ, ಗೋವು
ಎಂಬಲ್ಲಿ ಗೋಶಬ್ದವು ಯಾವನಿಂದ ಉಚ್ಚರಿತವಾಗಿ, ಗಂಗೆ ತೊಗಲು, ಬಾಲ, ಖುರ,
ಇಣ, ಕೋಡುಗಳ ಜ್ಞಾನ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆಯೋ ಅದೇ ಸ್ಪೋಟವು. ಸ್ಪೋಟ-
ವೆಂಬಲ್ಲಿ ವಿಗ್ರಹವು- ವೈಯಾಕರಣರಿಂದ, ಎರಡು ರೀತಿಯಿಂದ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದೆ.
'ಸ್ಪುಟ್ಯತೆ [ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ] ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಇತಿ ಸ್ಪೋಟವು' ಅಂದರೆ ವರ್ಣಗಳಿಂದ
ಆಭಿವ್ಯಂಗ್ಯವಾದದ್ದು. ಆದ್ದರಿಂದ 'ಸ್ಪುಟವಾಗುತ್ತದೆ' [ಆರ್ಥವು] ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಸ್ಪೋ-
ಟವು, ಅಂದರೆ ಆರ್ಥವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನಜನಕವು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗೂ
ಸ್ಪೋಟ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಪ್ರಮಾಣವಿದೆಯೋ ಅದರಂತೆ ಅರ್ಥಪತ್ತಿ
ಪ್ರಮಾಣವೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೇ- [ಭಾವವಿವರಣೆಯಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯ ಹೇ-
ಳಲಾಗುತ್ತದೆ] ವರ್ಣಗಳು ಪದಗಳೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಆರ್ಥಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಲಾರವು.
ಸಮುದಾಯದಿಂದಲೂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ, ಯಾಕೆಂದರೆ- ವರ್ಣಗಳು, ಪದಗಳು, ಉಚ್ಚರಿತ-
ವಾದಕ್ಷಣವೇ. ನಾಶವಾಗುತ್ತವೆ. ಅಂದ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳ ಸಮುದಾಯ ಹೇಗಾದೀತು?
[ಅಂದರೆ ಅವುಗಳಿಂದ ಅನ್ವಯ ಬೋಧ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ]

ನಿತ್ಯತ್ವೇಽಪಿ ಪ್ರತೀಯಮಾನಾನಾಮಬೋಧಕತ್ವೇನ ಅಶ್ವತರವಿನಾಶಪ್ರತೀತಿಸಮುದಾ-
ಯಸ್ಯಾಪ್ಯಸಂಭವೇನ ತಾವದ್ವರ್ಣಪದವಿಷಯಕೈಕಸಮೂಹಾಲಂಬನಾಂಗೀಕಾರೇ ಚಾವಶ್ಯಕ-
ಕ್ರಮಾನುಪಪತ್ತ್ಯಾರ್ಥಪ್ರತೀತಿಯನುಪಪತ್ತೇ: ಉತಾವತ್ಪದಾಭಿವ್ಯಕ್ತಂ ಸ್ಫೋಟಾಖ್ಯಂ ವಾಕ್ಯಂ
ಚಾಂಗೀಕರತವ್ಯಮಿತ್ಯರ್ಥಪ್ರತ್ಯಾಯಕತ್ವಾನ್ಯಥಾನುಪಪತ್ತಿರೇವ ತತ್ರ ಮಾನಮಿತಿ ।

ಅತ್ರ ದ್ವರ್ಣಂ ತು-ಭಾವವಿವರಣೆ (ವೇದೇಶೋ) ತಥಾ ಹಿ--ಸ್ಫೋಟೇ,
ಅರ್ಥಾಪ್ತೀರೂಪಪ್ರಮಾಣಮುಪನ್ಯಸ್ತ ತದನುಪಪನ್ನಂ, ಅಪ್ರತೀತಾರ್ಥಸ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಾಯ-
ಕತ್ವೇಽತಿಪ್ರಸಂಗೇನ ಪ್ರಮಾಣಾಂತರಸ್ಯ ಚ ತತ್ಪ್ರಾಪಕಸ್ಯಾಭಾವೇನ ತಯೇವಾರ್ಥಾ-
ಪತ್ಯಾ ತತ್ಪ್ರತೀತೌ, ಇತರೇತರಾಶ್ರಯತ್ವಪ್ರಸಂಗಾತ್ ।

ಪದವರ್ಣಗಳು ನಿತ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತೀತವಾದರೂ ಅನ್ವಯಬೋಧ ಕಂಡಿಲ್ಲ. ಆ ಪದವರ್ಣಗಳಿಂದ ಬರುವ ಪ್ರತೀತಿಯಾದರೂ ಅಶ್ವತರವಿನಾಶ ಹೊಂದುವದರಿಂದ ಪ್ರತೀತಿಸಮುದಾಯವೂ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಎಂದು ಸತ್ಯ ವಂದೊಂದು ಪದಗಳ ವಿಷಯಕ ಸಮುಹಾಲಂಬನಾತ್ಮಕ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿದರೂ ಆ ವರ್ಣ ಪದಗಳಿಗೆ ಅವಶ್ಯವಾದ ಕ್ರಮವು ಉಪಪತ್ತಿಯಾಗದಲೇ ಅರ್ಥಜ್ಞಾನವು ಆಗದೇ ಹೋಗುತ್ತದೆ, ಆದರೆ ಪದ ಹಾಗೂ ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಅರ್ಥಜ್ಞಾನವು ಆಗುತ್ತದೆ, ಅಂದಮೇಲೆ ಪದವರ್ಣಗಳಿಗೆ ಅರ್ಥಪ್ರತೀತಿಜನಕತ್ವ ಕೂಡಬೇಕಾದರೆ ಅರ್ಥಪತ್ತಿಯಿಂದ, ವರ್ಣ ಮತ್ತು ಪದಗಳಿಂದ ಅಭಿವ್ಯಂಗ್ಯವಾದ ಸ್ಫೋಟಾತ್ಮಕ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಬೇಕು [ವಿ ವರ್ಣಪದಗಳಿಂದ, ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ರೀತಿಯಿಂದ ಪ್ರತೀತಿಯೂ ಹುಟ್ಟದಿದ್ದರೂ, ಯಾವದೋ ರೀತಿಯಿಂದ ಪ್ರತೀತಿಯಂತೂ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಅಂದ ಮೇಲೆ ಅರ್ಥಪ್ರತೀತ್ಯನ್ಯಥಾಅನುಪತ್ತಿರೂಪ ಅರ್ಥಪತ್ತಿಯೇ ಸ್ಫೋಟ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಎನಂತ ಸ್ಫೋಟ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಪತ್ತಿಯು ಪ್ರಮಾಣವೆಂದಾಯಿತು]

ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ರೂಪಣವು:-[ಭಾವವಿನರಣದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ] ಸ್ಫೋಟ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಪತ್ತಿ ಪ್ರಮಾಣ ಹೇಳಿದ್ದು ಸರಿಯಲ್ಲ, ಯಾವ ಸ್ಫೋಟವು ಪ್ರತೀತಿಗೆ ವಿಷಯವೇ ಆಗಿಲ್ಲವೋ ಅಂಥ ಸ್ಫೋಟವು ಪ್ರತೀತಿಗೆ ವಿಷಯವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಅತಿಪ್ರಸಂಗ ಬರುವದು. [ಯಾವನಿಗೆ ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನ ಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲವೋ ಅವನಿಗೂ ಆ ವಸ್ತುವಿನ ಜ್ಞಾನ ಬರಬೇಕಾದೀತು ಇದೇ ಅತಿ ಪ್ರಸಂಗವು] ಹಾಗೂ ಸ್ಫೋಟ ತಿಳಿಸತಕ್ಕ ಸಮಾಹಾರತಂಗಳು ಇಲ್ಲ ಪೂರ್ವೋಕ್ತ ಅರ್ಥಪತ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಸ್ಫೋಟವು ಪ್ರತೀತವಾಗುತ್ತದೆ [ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ] ಅಂದಲ್ಲಿ ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ.

ಪ್ರತೀತಿ ಹಿ ಸ್ಫೋಟೇಶ್ಚಪ್ರತೀತಿ: ತಸ್ಯಾಂ ಚ ಸತ್ಯಾಂ ತದನ್ಯಥಾನುಪಪತ್ಯಾ ಸ್ಫೋ-
ಟಪ್ರತೀತಿರिति ।

ನವೈಕಂ ಪದಂ ಏಕಂ ವಾಕ್ಯಮಿತ್ಯೇಕಾರ್ಥಾವಲಂಬಿನಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಪ್ರತೀತಿ:; ತತ್ರ
ಪ್ರಮಾಣಾಂತರಮಸ್ತೀತ್ಯುಕ್ತಮिति ವಾಚ್ಯಂ, ಅನೇಕೇಷು 'ಏಕಂ ವನಂ' ಇತಿವದ್
ಪಪತ್ತೇ; ಅನ್ಯಥಾ ತತ್ರಾಪ್ಯನೇಕ ವೃಕ್ಷಾತಿರಿಕ್ತತೈಕವನಸ್ವೀಕಾರಾಪತ್ತಿರिति
ಸ್ಯಾತ್ ।

॥ ಇತಿ ಪದಾರ್ಥಾನ್ವಯಬೋಧೇ ವೈಯಾಕರಣಪ್ರಕ್ರಿಯಾನಿರೂಪಣಂ ತತ್ಪ್ರಬಂಧನಂ ಚ ॥

೨. ವಾಕ್ಯಾಂತ್ಯವರ್ಣಿ, ಅನ್ವಯಬೋಧಕ ಇತ್ಯನ್ಯೇ-

ಏತತ್ಪಕ್ಷೇ ಅಶ್ರುತಪೂರ್ವವರ್ಣಸ್ಯಾಪಿ ಅನ್ವಯವರ್ಣಶ್ರವಣಮಾತ್ರೇಣಾನ್ವಯಬೋಧಾಪತ್ತಿ:;

ಹೇಗೆಂದರೆ- ಸ್ಫೋಟವು ಪ್ರತಿಪತ್ತಿನಾದಲ್ಲಿ ಅದರಿಂದ ಸದಾರ್ಥ ವಿಷಯಕ
ಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯು, ಸದಾರ್ಥ ವಿಷಯಕ ಪ್ರತಿಪತ್ತಿ ಬಂದಲ್ಲಿ, ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪತ್ತಿಅನ್ವಯವಿಷಯಕವಿಷಯ-
ಯಿಂದ ಸ್ಫೋಟ ಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯು ಬರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಅನ್ವಯವಿಷಯದೊಳಗಿನ
ಬರುತ್ತದೆ. [ಸ್ಫೋಟವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯು ಪ್ರಮಾಣವಾಗಲಾರದು]

'ವಂದೇ ಪದವು' 'ವಂದೇ ವಾಕ್ಯವು' ಎಂಬ ಸದಾರ್ಥ ವಿಷಯಕ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ
ಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯು. ಸ್ಫೋಟದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಅನೇಕವ್ಯ-
ಕ್ತಗಳಲ್ಲಿ ವಂದೇವನ ಎಂಬ ಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯು ಹೇಗೆ ಬರುತ್ತದೆಯೋ ಅದರಂತೆ ಅನೇಕ
ಪದಗಳಲ್ಲಿ ವಂದೇ ವಾಕ್ಯವು ಎಂಬ ಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯು ಬರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ವಸ್ತುವೇವಂದೇ
ಅನೇಕ ವ್ಯಕ್ತಗಳಲ್ಲಿ ವಂದೇ ವನವು ಎಂಬ ಪ್ರತಿಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕೂಡ ವಂದೇ ವನವು
ಎಂಬುದು ಅನೇಕ ವ್ಯಕ್ತಗಳಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ತೋರಬೇಕಾದೀತು [ವಿ. ಹೇಗೆ
ಅನೇಕ ವ್ಯಕ್ತಿರಿಕ್ತವಾದ ವನವು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಇಲ್ಲವೋ ಅದರಂತೆ ಅನೇಕ ವರ್ಣ
ಸದಾತಿರಿಕ್ತವಾದ ಸ್ಫೋಟವೂ ಇಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಸ್ಫೋಟ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವು ಪ್ರ-
ಮಾಣವಾಗಲಾರದೆಂಬ ಭಾವ]

ಇತರ ವಾದಿಗಳ ಪ್ರಕ್ರಿಯಾ ನಿರೂಪಣೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಖಂಡನೆ-

೧] ವಾಕ್ಯದ ಅಂತ್ಯವರ್ಣವು ಅನ್ವಯ [ಸದಸದಾರ್ಥಗಳ ಸಂಬಂಧ] ಬೋಧಕ-
ವೆಂದು ಕೆಲವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇವರ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ- ಪೂರ್ವ ವರ್ಣಗಳು ಶ್ರುತವಾಗಿ-
ದಿದ್ದರೂ ಅಂತ್ಯವರ್ಣಶ್ರವಣದಿಂದಲೇ ಅನ್ವಯ ಬೋಧನಾಗಲಿ ಎಂಬ ಅಪತ್ತಿಯು
ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಅಪತ್ತಿಯನ್ನು ಸರಿಹರಿಸಲು

ಪೂರ್ವಪೂರ್ವವರ್ಣಾನುಭವಜನಿತಸಂಸ್ಕಾರಸಹಕೃತೇತ್ಯಾದಿವಿಶೇಷಣದಾನೇನ ಚ ಅಸ್ಮ-
ಸಿದ್ಧಾಂತಾನತಿರೇಕ ಇತಿ ದೂಷಣಂ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।

ಆಕಾಂಕ್ಷಾಯೋಗ್ಯತಾವತ್ಪದಾನಾಂ ಸನ್ನಿಧಿಃ ಅನ್ವಯಬೋಧಕ ಇತಿ ಕೇचित್ ।
ಅತ್ರ ದೂಷಣಂ-ಪದಸ್ಯೇವಾನ್ವಯಬೋಧಕತ್ವೇನ ಪದಸಾನ್ನಿಧ್ಯಸ್ಯಾನ್ವಯಬೋಧ-
ಕತ್ವಕಲ್ಪನಸ್ಯಾಪ್ರಾಮಾಣಿಕತ್ವಾತ್ । ಕಿञ್ಚ ಪದಸಾನ್ನಿಧ್ಯಸ್ಯಾರ್ಥಬೋಧಕತ್ವೇ
ಪದಸ್ಯಾನ್ವಿತೇ ಶಕ್ತಿಗ್ರಹಾತ್, ಶಕ್ತಿಗ್ರಾಹಕಪ್ರಮಾಣವಿರೋಧಾಚ್ಚೇತ್ಯಾದಿ
ದೂಷಣಂ, ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಂ ।

॥ ಇತಿ ಪದಾರ್ಥಾನ್ವಯಬೋಧೇऽನ್ಯेषಾಂ ಪ್ರಕ್ರಿಯಾನಿರೂಪಣಂ ತತ್ಖಂಡನಂ ಚ ॥

೩. ಪದೇರಭಿಹಿತಾಃ ಪದಾರ್ಥಾಃ ಏವಾಕಾಂಕ್ಷಾಶಾಲಿನಃ ಸಂತಃ, ಅನ್ವಯ-
ಬೋಧಕಾಃ ಇತಿ ಭಾಷಾಃ । ಅತ್ರಾಪಿ ಪದಾರ್ಥಾನಾಮತೀತಾನಾಗತಾದಿರೂಪತ್ವೇನಾನ್ವ-
ಯಬೋಧಕತ್ವಂ ನ ಸಂಭವತಿ, ಕುತಃ, ಅತೀತಾದೃಶಾರ್ಥಾನಾಮಿದಾನಿಮಭಾವಾತ್ ।

ಪೂರ್ವಪೂರ್ವವರ್ಣಾನುಭವಜನಿತ ಸಂಸ್ಕಾರ ಸಹಕೃತ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಶೇಷಣಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಲ್ಲಿ
ನಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೇ ಆಗುತ್ತದೆ ಹೊರತು ಪ್ರಥಮ ಸಿದ್ಧಾಂತವಾಗುವ-
ದಿಲ್ಲ. ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ದೂಷಣಗಳು ಬರುವದರಿಂದ ಈ ಪಕ್ಷ ಸರಿಯಲ್ಲವೆಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಹಾಗೂ ಯೋಗ್ಯತಾಳುಳ್ಳ ಪದಗಳ ಸನ್ನಿಧಿಯು, ಅನ್ವಯಬೋ-
ಧಕವೆಂದು ಕೆಲವರು. ಈ ಪಕ್ಷವೂ ಸರಿಯಲ್ಲ ಯಾಕೆಂದರೆ, ಪದವೇ ಅನ್ವಯ
ಬೋಧಕವಾಗುವದು ಕಂಡಿದೆ, ಇದನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟು ಪದಗಳ ಸನ್ನಿಧಿಯು ಅನ್ವಯ ಬೋ-
ಧಕವೆಂದು ಕಲ್ಪನೆಯು ಅಪ್ರಮಾಣೀಕವು ಹಾಗೂ ಪದವನ್ನಿಧ್ಯಕ್ಕೆ ಅರ್ಥಬೋಧಕತ್ವ
ಅಂಗೀಕರಿಸಿದಲ್ಲಿ, ಅನ್ವಿತವಾದುದರಿಂದ ಶಕ್ತಿಜ್ಞಾನವು ಅನುಭೂತವಾಗಿದೆ. ಆ ಪ್ರ-
ಮಾಣ ವಿರೋಧ . ಕೂಡ ಬರುತ್ತವೆ. ಇತ್ಯಾದಿ ದೋಷಗಳು, ಈ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ
ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೩] ಭಾಟ್ಟರಾ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ-

ಪದಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯವಾದ ಅರ್ಥವೇ ಆಕಾಂಕ್ಷಾಶಾಲಿಗಳಾಗಿ ಅನ್ವಯಬೋಧ-
ಕಗಳು. ಈ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ದೂಷಣವು:-ಪದಗಳ ಅರ್ಥಗಳು [ಘಟಪಟಾದಿ ವ-
ಸ್ತುಗಳು] ಅತೀತ ಹಾಗೂ ಅನಾಗತ [ಬರುವ] ಗಳು ಆವು ವರ್ತಮಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ
ಇಲ್ಲ. ಇಂಥ ವದಾರ್ಥಗಳು ಹೇಗೆ ಅನ್ವಯ ಬೋಧಕಗಳಾಗುವವು ?

ಶಬ್ದೇನಾಯಮर्थो ज्ञात इत्यनुभवबाधश्चेत्यादि दूषणम् ।

॥ इति पदपदार्थान्वयबोधे भाट्टमतनिरूपणं तत्खंडनं च ॥

೪. एवं सर्वेषां पक्षाणामಪ್ರಾಮಾಣಿಕತ್ವಾತ್ “ ಪದೇರೇವಾಮುಖ್ಯ ಪ್ರತ್ಯೇಮೀ-
ತ್ಯನುಭವರೂಪಪ್ರಮಾಣವಿರುದ್ಧತ್ವಾಚ್ಚ ” ಪದಾನ್ಯೇವಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾಯಿನೀತಿ
ಪ್ರೇಕ್ಷಾವಂತಃ ಪ್ರಾಭಾಕರಾ ವಯಂ ಚ ।

ತನು ಪದಾನಾಮನ್ವಿತಾಭಿಧಾನವಿಷಯೇ ಪ್ರಾಭಾಕರಾಣಾಮಸ್ಮಾಕಂ ಚ ಕಿಂ
ಸರ್ವಾತ್ಮನಾ ಸಾಮ್ಯಂ,? ನಾಸ್ತೀವ, ತತ್ಕಥಮಿತಿ ಚೇದಿತ್ಯಂ - ಪ್ರಾಭಾಕರಾಸ್ತು
ಪದಾನಾಂ ಸಾಮಾನ್ಯತೋ ಯೋಗ್ಯೇತರಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾಯಿತ್ವಮಸ್ತು, ತಥಾಪಿ
ವಿಶೇಷಾನ್ವಯಬೋಧಕಂ ನ ಕಿಂಚಿದಸ್ತೀತಿ ಚೋದಸ್ಯ ಕಿಮುತ್ತರಮಿತಿ ಜಿ-
ಜ್ಞಾಸಾयां एवं ಸಮಾಧಾನಂ ಕುರ್ವತಿ

[ಪದಾರ್ಥಗಳು ಇದ್ದರಲ್ಲವೇ ಆಕಾಂಕ್ಷಾಶುಭ್ಯವುಗಳಾಗಿ ಅನ್ವಯಬೋಧಕಗಳಾಗಬೇಕು,
ಅವೇ ಇಲ್ಲದ ಮೇಲೆ ಅನ್ವಯ[ಸಂಬಂಧ] ಜ್ಞಾನವಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು]
ಮತ್ತು ಶಬ್ದದಿಂದ ಅರ್ಥಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಅನುಭವ ವಿರೋಧವೂ ಒರುತ್ತದೆ [ವಿ-
ಪದಾರ್ಥದಿಂದ ಅನ್ವಯ ಬೋಧನಾಗುತ್ತದೆ ಅಂದಲ್ಲಿ ಶಬ್ದದಿಂದ ಅರ್ಥಬೋಧನಾ-
ಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಅನುಭವ ವಿರೋಧವೂ ಬರುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಭಾವ]

೪] ಪ್ರಾಭಾಕರರ ಪ್ರಕ್ರಿಯಾ ನಿರೂಪಣೆ:-

ಈ ರೀತಿಯಿಂದ ಎಲ್ಲ ಪಕ್ಷಗಳೂ ಅಪ್ರಮಾಣಿಕವಾದ್ದರಿಂದ ಹಾಗೂ [ಪದಗ-
ಳೆಂದಲೇ ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತೇನೆ” ಎಂಬ ಅನುಭವರೂಪ ಪ್ರಮಾಣ ವಿರುದ್ಧ-
ವಾಗಿದ್ದರಿಂದಲೂ ಎಲ್ಲ ಪಕ್ಷಗಳು ನಿರುಪಯುಕ್ತಗಳು.

ಈ ಅನ್ವಯಬೋಧವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಕ್ಷಾವಂತರಾದ ಪ್ರಾಭಾಕರರೂ ಹಾಗೂ ಸಿದ್ಧಾಂ-
ತಿಗಳೂ ಅಸ್ತಿತ್ವಪದಗಳೇ ಸ್ವಾರ್ಥಕಬೋಧಗಳೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಶಂಕಾ:- ಪದಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವವಾಗಿಯೇ ಸ್ವಾರ್ಥಕಬೋಧಕಗಳು [ಪದಗಳು ಇನ್ನೊಂದು
ಪದದಿಂದ ಸಂಬಂಧವಾಗಿಯೇ ತನ್ನ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತವೆ] ಎಂಬ ವಿಷಯ-
ದಲ್ಲಿ [ಅನ್ವಿತಾಭಿಧಾನವಾದದಲ್ಲಿ] ಪ್ರಾಭಾಕರರಿಗೂ ಹಾಗೂ ಸಿದ್ಧಾಂತಿಗಳಿಗೂ
ಸಾಮ್ಯವಿದೆಯೇ ? ಎಂದಲ್ಲಿ, ಇಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ-
ಪ್ರಾಭಾಕರರು ಪದಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತನಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಇತರ ಪದದಿಂದ
ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಸ್ವಾರ್ಥಕಬೋಧಕಗಳು ಆಗಲಿ, [ಉದಾ:- “ಘಟಂ ಆನಯ” ಇಲ್ಲಿ ಘಟವೆಂಬ
ಪದವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತನಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಇತರ ಪದವೆಂದರೆ ‘ಆನಯ’ ಎಂಬ ಪದ

“ ಪ್ರತ್ಯೇಕಮಪಿ (ಪದಾಂತರಸಮಭಿವ್ಯಾಹಾರೇಽಪಿ) ಪದಾನಿ ಪದಾನ್ವಯವಿ-
ಶೇಷಾಭಿಧಾನಸಮರ್ಥಾನಿ.” ತಥಾ ಚ ಪದಾಂತರಸಮಭಿವ್ಯವಹಾರೇಽಪಿ ಪದಾನಿ
ಅನ್ವಯವಿಶೇಷಸ್ಯ ಕಾರಕವಿಶೇಷಣ ವಾ ಕಾರಕವಿಶೇಷಸ್ಯ ಕ್ರಿಯಾವಿಶೇಷಣ
ವಾ ಪ್ರ: ಸಂಸರ್ಗ: ತಸ್ಯಾಭಿಧಾವೃತ್ತಯಾ ಬೋಧನೇ ಸಮರ್ಥಾನಿ ಶಕ್ತಾನಿತಿ
ಯಾವತ್ (ಅನ್ವಯವಿಶೇಷಾಭಿಧಾನಸಮರ್ಥಾನೀತ್ಯರ್ಥ:) ಇತಿ ।

ವಿಶೇಷಾನ್ವಿತಾಭಿಧಾನವಾದಿಪ್ರಾಭಾಕರಮತಸ್ಯಾಸಾಧುತ್ವಂ ತಥಾ ತನ್ಮತಾ-
ದ್ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯಂ ಸ್ವಮತಸ್ಯ ಕಥಂ? ಇತಿ चेದಿತ್ಯಂ—

ಅತ್ರ ಪ್ರಶ್ನವ್ಯಂ - ಕಿಂ ಪದಾಂತರಸಾಪೇಕ್ಷಾಣ್ಯೇವ ಪದಾನಿ ವಿಶೇಷಾನ್ವಿತಸ್ವಾ-
ರ್ಥಾಭಿಧಾಯಿನಿ ಉತ ತನ್ನಿರಪೇಕ್ಷಾಣಿ ।

ಈ ಪದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಸ್ವಾರ್ಥಬೋಧಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಯ:ನ ಸಂಬಂಧೀ
ಘಟವು [ಘಟವನ್ನೂ ತರಬೇಕು] ಹೀಗೆ ಅರ್ಥಜ್ಞಾನ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಆದರೆ
ಕೇವಲ 'ಘಟ' ಈ ಪದವು ಅರ್ಥಬೋಧಕವಾಗಲಾರದು ಎಂಬ ಭಾವ] ಆದರೆ
ವಿಶೇಷಾನ್ವಯ [ಸಂಬಂಧ ವಿಶೇಷ] ಬೋಧಕವಾದ ಯಾವ ಪದವೂ ಇಲ್ಲವೆಂದು
ಯಾವ ವಾದಿಗಳಾದರೂ ಅಂದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರವೇನು? ಹೀಗೆ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ಬಂದರೆ,
ಪ್ರಾಭಾಕರರು ಈ ರೀತಿಯಿಂದ ಸಮಾಧಾನ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ:- ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪದಗಳು
ಪದಾಂತರ ಸಂಬಂಧವಾಗಿದ್ದರೂ ಪದಗಳ ಅನ್ವಯ ವಿಶೇಷವನ್ನೇ ಬೋಧಿಸುತ್ತವೆ.
ತಥಾಚ- ಪದಗಳು ಪದಾಂತರ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳವುಗಳಾಗಿ ಅನ್ವಯ ವಿಶೇಷಕ್ಕೆ ಕಾರಕ
ವಿಶೇಷವೆಂದಲೂ ಕಾರಕ ವಿಶೇಷಕ್ಕೆ ಕ್ರಿಯಾ ವಿಶೇಷವೆಂದಲೂ ಅಭಿಧಾವೃತ್ತಿಯಿಂದಲೇ
ಬೋಧಿಸುವದರಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. [ವಿ. ಪದಗಳಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪದಾಂತರ
ಸಂಬಂಧವಿದ್ದರೂ ಕ್ರಿಯಾ ಮತ್ತು ಕಾರಕ ವಿಶೇಷ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೋಧ
ಮಾಡುವದರಿಂದ ಅನ್ವಯ ವಿಶೇಷವನ್ನು ಬೋಧ ಮಾಡುತ್ತವೆ ಎಂದು ಅವರ ಅಭಿ-
ಪ್ರಾಯವು] ವಿಶೇಷಾನ್ವಿತಾಭಿಧಾನವಾದಿಯಾದ ಪ್ರಾಭಾಕರರ ಮತ್ತು ಹೇಗೆ ಅಸಾ-
ಧವಾಗುವದು, ಹಾಗೂ ಅವರ ಮತವಿವ ಸ್ವಮತಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷವೇನು? ಎಂದು ಶಂಕಾ
ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ಈ ಶಂಕೆಯನ್ನು ಸುವಿವರಿಸಲು ಪ್ರಾಭಾಕರರನ್ನು ಕುರಿತು ಹೀಗೆ ಪ್ರಶ್ನೆ
ಮಾಡಬೇಕು. ಪದಗಳು ಪದಾಂತರ ಅಪೇಕ್ಷೆಯೇ ವಿಶೇಷಾನ್ವಿತವಾಗಿ ಸ್ವಾರ್ಥಬೋ-
ಧಕಗಳೇ ಅಥವಾ ಪದಾಂತರಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸವೇ ವಿಶೇಷಾನ್ವಿತವಾಗಿ ಸ್ವಾರ್ಥಬೋ-
ಧಕಗಳೇ ?

ನಾಚ್ಯಃ, ಕ್ರಿಯಾಪದೇನಾನಯನರೂಪಕ್ರಿಯಾವಿಶೇಷೇಽಭಿಹಿತೇ ಘಟಪದೇನ ತದ-
ನ್ವಿತಾರ್ಥಾಭಿಧಾನಂ ಘಟಪದೇನ ಘಟರೂಪಕಾರಕವಿಶೇಷೇಽಭಿಹಿತೇ ಕ್ರಿಯಾಪದೇನ
ತದನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾನಂ ಇತ್ಯನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯಾತ್ । ನಚಾಯಂ ದೋಷಃ ಸಾಮಾ-
ನ್ಯಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾನವಾದೇಽಸ್ತಿ, ಅನ್ಯೋನ್ಯನಿರಪೇಕ್ಷಾಣಾಮೇವ ಪದಾನಾಂ
ಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾಯಿತ್ವಸ್ಯಾನುಭವಸಿದ್ಧತ್ವಾತ್, ತದ್ವಕ್ತುಂ ಸುಧಾಯಾಂ-

“ ಸ್ಯಾದಿದಂ ವಿಶೇಷಾಭಿಧಾನವಾದಿನಾಂ ದೂಷಣಂ ನಾಸ್ಮಕಂ, ಸಾಮಾನ್ಯ-
ಭಿಧಾನವಾದೇ ತು ನಾಯಂ ದೋಷಃ, ಪ್ರತ್ಯೇಕಂ ಪದಾನಿ ಆಕಾಂಕ್ಷಿತಸನ್ನಿ-
ಹಿನಯೋಗ್ಯಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾನಸಮರ್ಥಾನಿ ಪದಾಂತರಮಪೇಕ್ಷಂತ ಇತಿ ನೇತ-
ರೇತರಾಶ್ರಯತ್ವಮ್ ’ ।

ನ ದ್ವಿತೀಯಃ (ಪದಾಂತರನಿರಪೇಕ್ಷಾಣಿ), - ಪದಾಂತರನಿರಪೇಕ್ಷಸ್ಯೈಕಸ್ಯ
ಪದಸ್ಯ ವಿಶೇಷಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥಬೋಧಕತ್ವಸ್ಯಾನುಭವವಿರುದ್ಧತ್ವಾತ್

ಪ್ರಥಮ ಪಕ್ಷ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. [‘ಘಟಂ ಆನಯ’ ಘಟವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು
ಬಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ] ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಕ್ರಿಯಾಪದದಿಂದ ಆನಯನರೂಪ ಕ್ರಿಯಾ ವಿಶೇಷವು
ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಲ್ಲಿ, ಘಟಪದದಿಂದ ಆನಯನಾನ್ವಿತ ಘಟಪದಾರ್ಥಾಭಿಧಾನವು ಕೂಡುತ್ತದೆ,
ಘಟದಿಂದ ಕಾರಕರೂಪ ಘಟವಿಶೇಷವನ್ನು ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಯಾಪದದಿಂದ ಕ್ರಿಯಾನ್ವಿತ
ಘಟರೂಪಾರ್ಥಾಭಿಧಾನವು ಕೂಡುತ್ತದೆ.

ಈ ರೀತಿಯಿಂದ ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ ದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ. (ಕಾರಣ ಮೊದಲಿನ ಪಕ್ಷ
ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ) ಈ ದೋಷವು ಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಿತ ಸ್ವಾರ್ಥ ಅಭಿಧಾನವಾದದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ.
ಅನ್ಯೋನ್ಯ ನಿರಪೇಕ್ಷವಾದ ಪದಗಳೇ ಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಿತವಾಗಿ ಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾನಗಳಾಗಿ
ಆಗುತ್ತವೆಂಬುದು ಅನುಭವಸಿದ್ಧವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಿಂದ ‘ಸುಧಾ’ ದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.
ಈ [ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ] ದೋಷವು ವಿಶೇಷಾನ್ವಿತ ಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾನ ವಾದಿಗಳಾದ
ಪ್ರಾಭಾಕರರಿಗೆ ಬರಲಿ, ನಮಗೆ [ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಗೆ] ಇದು ದೋಷವಾಗಲಾರದು. ನಾವು
ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಪದಗಳು ಅಕೇಂದ್ರ ಯೋಗ್ಯತಾ ಸನ್ನಿಧಿ ಉಳ್ಳವುಗಳಾಗಿ, ಸ್ವಾರ್ಥಬೋ-
ಧಕಮರ್ಥಗಳಾಗಿ ಪದಾಂತರಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ಹೇಳುವುದರಿಂದ ಅನ್ಯೋ-
ನ್ಯಾಶ್ರಯ ದೋಷವು ಬರುವದಿಲ್ಲ.

ನರದನೇ ಪಕ್ಷವು [ಪದಾಂತರ ನಿರಪೇಕ್ಷಗಳಾಗಿ ಎಂಬುದು] ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ.
ಪದಾಂತರ ನಿರಪೇಕ್ಷವಾದ ಒಂದು ಪದವು ವಿಶೇಷಾನ್ವಿತ ಸ್ವಾರ್ಥಬೋಧಕವಾಗಿರು-
ತ್ತದೆ. ಎಂಬುದು ಅನುಭವ ವಿದ್ಯವು.

(ಪದವಿಶೇಷಸನ್ನಿಧಾನೇ, ಅನ್ವಯವಿಶೇಷಾನುಭವ ಇತಿ ತಾವದನುಭವಸಿದ್ಧಂ, ತದ್ವಿರೋಧಾದಿತಿ ಭಾವಃ) ಎವಂಪ್ರಕಾರೇಣ ಪ್ರಾಭಾಕರಮತಸ್ಯಾಧುತ್ವಂ ಬೋಧಯಮ್ ।

ಸ್ವಸಿದ್ಧಾಂತಸ್ತು - ಪ್ರಯತ್ಯೇಕಂ ಪದಾನಿ ಸಾಮಾನ್ಯತಃ ಆಕಾಂಕ್ಷಿತಸನ್ನಿ-
ಹಿತಯೋಗ್ಯೇತರಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾನಸಮರ್ಥಾಽಪಿ, ನ ಪದಾಂತರಮಪೇಕ್ಷಂತ ಇತಿ
ಪ್ರಾಭಾಕರಮತ ಇವ ನಾನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯತ್ವಂ ತಥಾ ಚ ಸಾಮಾನ್ಯತಃ ಯೋಗ್ಯೇತ-
ರಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾಯಿನಿ ಪದಾನಿ, ಇತ್ಯಂಗೀಕಾರೇಣ ತನ್ಮತಾತ್ಸವಮತಸ್ಯ
ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯಂ ಜೇಯಮ್ ।

ನನು ಪದಾನಾಂ ವಿಶೇಷಾನ್ವಿತೇ ಶಕ್ತಯಭಾವೇ ಕಥಂ ತದ್ವಿಶೇಷಾನ್ವಯಪ್ರತೀತಿಃ ?
ಪದಾಂತರಂ ಚ ಕಥಂ ಪ್ರಯೋಜನವತ್ ಇತಿ चेದಿತ್ಯಂ-ಪದಾಂತರಸ್ಯ ವಿಶೇಷಾನ್ವಯಪ್ರತೀ-
ತಾರ್ಥತ್ವೇನೈವ ಸಾರ್ಥವಯಃ,

[ಪದ ವಿಶೇಷ ಸನ್ನಿಧಾನದಿಂದ ಅನ್ವಯ ವಿಶೇಷದ ಅನುಭವವು ಎಂಬುದು ಅನುಭವ-
ಸಿದ್ಧವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಕಾರಣ ಈ ಅನುಭವ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರಾಭಾಕರರಮತವು ಅಸಾಧುವೆಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಸ್ವಸಿದ್ಧಾಂತವು- ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪದಗಳು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆಕಾಂಕ್ಷಾ ಯೋಗ್ಯತಾ
ಸನ್ನಿಧಿಉಳ್ಳವುಗಳಾಗಿ ತನಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಇತರ ಪದಗಳಿಂದ ಅನ್ವಿತವಾಗಿಯೇ
ತನ್ನ ಅರ್ಥವನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಭಾಕರರ ಮತದಂತೆ ಪದಾಂತರಗಳನ್ನು ಅಪೇ-
ಕ್ಷಿಯೇ ವಿಶೇಷಾರ್ಥ ಬೋಧಕಗಳಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ನಮ್ಮ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ-
ನ್ಯಾಶ್ರಯಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ (ವಿ. ಪ್ರಾಭಾಕರರಿಗೂ ನಮಗೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸವೇನೆಂದರೆ
ಪ್ರಾಭಾಕರರು ಪದಗಳು ಪದಾಂತರಗಳನ್ನೂ ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿಯೇ ವಿಶೇಷಾನ್ವಯ ಬೋಧಕ-
ಗಳೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ನಾವು. ಪದಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಯೋಗ್ಯೇತರಾನ್ವಿತ ಸ್ವಾರ್ಥ
ಬೋಧಕಗಳು ಪದಸನ್ನಿಧಾನವಿಶೇಷದಿಂದ ವಿಶೇಷಾರ್ಥ ಬೋಧಿಸುತ್ತವೆ. ಕಾರಣ ಅನ್ಯೋ-
ನ್ಯಾಶ್ರಯವು ಬರುವದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವೆ] ತಥಾಚ-ಪದಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಯೋಗ್ಯೇತರಾನ್ವಿತ
ತ ಸ್ವಾರ್ಥಾಭಿಧಾಯಿಗಳು[ಸ್ವಾರ್ಥಜ್ಞಾನಮಾಡಿಕೊಡುವವು] ಎಂದು ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡಿ-
ರುವದರಿಂದ, ಪ್ರಾಭಾಕರರಮತದಿಂದ ನಮ್ಮ ಮತಕ್ಕೆ ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯವು ಇದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು
ಶಂಕಾ-ಪದಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷಾನ್ವಯ ಶಕ್ತಿ ಇಲ್ಲದೆ ಹೋದರೆ, ಆ ವಿಶೇಷಾನ್ವಯ ಪ್ರತೀತಿಯು
ಹೇಗೆ ಆಗುತ್ತದೆ? ಹಾಗೂ ಪದಾಂತರಗಳು ಹೇಗೆ ಪ್ರಯೋಜನವುಳ್ಳವುಗಳಾಗುತ್ತವೆ ಎಂದು
ಶಂಕಿಸಿದಲ್ಲಿ, ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು:- ಪದಾಂತರಗಳು, ವಿಶೇಷಾನ್ವಯ ಪ್ರತೀತಿ ಸು-
ಚ್ಛಿಸುವದರಿಂದಲೇ ಸಾರ್ಥಕಗಳಾಗುವವು.

ನ ಚೈವ ಪದಾನಾಂ ಸಾಮಾನ್ಯತೋ ಯೋಗೇತರಾನ್ವಯೇ ಶಕ್ತಿಃ, ಪದಾಂತರಸಮ-
ಭಿವ್ಯಾಹರೇಣ ವಿಶೇಷಾನ್ವಯೇ ಚ ಶಕ್ತಿರिति ಶಕ್ತಿತ್ವದ್ವಯಕಲ್ಪನೇ ಕಲ್ಪ-
ನಾಗೌರವಮಿತಿ ವಾಚ್ಯಮ್ ।

ಯಾ ಶಕ್ತಿಃ ಪದಾಂತರಸಮಭಿವ್ಯಾಹಾರನಿರಪೇಕ್ಷಾ ಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಯಬೋಧಿಕಾ
ತಸ್ಯಾ ಏವ ಪದಾಂತರಸಮಭಿವ್ಯಾಹಾರಸಾಪೇಕ್ಷತಯಾ ವಿಶೇಷಾನ್ವಯಬೋಧೇ ಪರ್ಯ-
ವಸಾನಾಂಗೀಕಾರಾತ್ ನ ಶಕ್ತಿತ್ವದ್ವಯಕಲ್ಪನೇನ ಕಲ್ಪನಾಗೌರವಮಿತಿ ಭಾವ-
ವಿವರಣೆ :

ನನು ಪದಾನಾಂ ಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಿತಾಭಿಧಾಯಿತ್ವೇ ಕಿಂ ಮಾನಮಿತಿ ಚೇದ್ಛುಚ್ಯತೇ:-

“ ತಥಾಽನುಭವಾದಿತ್ಯಾಚಾರ್ಯೋಕ್ತಯಾ ” ಅನುಭವ ಏವ ಪ್ರಮಾಣಂ,
ತಥಾಹಿ

ನೀವು ಈ ರೀತಿಯಿಂದ ಹೇಳಿದಲ್ಲಿ, ಪದಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಯೋಗ್ಯೀ
ತರಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳವುಗಳು ಮತ್ತು ಪದಾಂತರಗಳ ಸನ್ನಿಧಾನದಿಂದ
ವಿಶೇಷಾನ್ವಯದಲ್ಲಿಯೂ, ಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳವುಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದಂತಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಒಂದೇ
ಪದಕ್ಕೆ ಎರಡು ಕಡೆ [ಸಾಮಾನ್ಯ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷದಲ್ಲಿ] ಶಕ್ತಿ ಕಲ್ಪನಾ ಮಾಡುವದರಿಂದ
ಕಲ್ಪನಾಗೌರವದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ. ಎಂಬ ಶಂಕಾ ಮಾಡುವ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇಲ್ಲ. ಯಾವ
ಶಕ್ತಿಯು ಪದಾಂತರ ಸನ್ನಿಧಾನನಿರಪೇಕ್ಷವಾಗಿದೆಯೋ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಯ
ಬೋಧಿಸುತ್ತದೆಯೋ, ಆ ಶಕ್ತಿಯೇ ಪದಾಂತರ ಸನ್ನಿಧಾನವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ ವಿಶೇಷಾ-
ನ್ವಯ ಬೋಧದಲ್ಲಿ ಸರ್ವವಸಾನಹೊಂದುವದು. ಹೀಗೆ ಹೇಳುವದರಿಂದ ಎರಡು ಶಕ್ತಿಗಳ
ಕಲ್ಪನೆ ಮಾಡುವ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಕಲ್ಪನಾಗೌರವಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ ಎಂದು ಭಾವವಿ-
ವರಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. [ವಿಶೇಷ:- ಒಂದು ಪದಕ್ಕೆ ಪದಾಂತರ ಸನ್ನಿಧಾನವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸದೇ
ಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಿತವಾಗಿ ಅರ್ಥಬೋಧಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹಾಗೂ ಪದಾಂತರ ಸನ್ನಿಧಾನದಿಂದ
ವಿಶೇಷಾರ್ಥ ಬೋಧಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೀಗೆ ಎರಡು ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದರೂ ಅವು
ಪ್ರಾಮಾಣಿಕಗಳೇ ಆಗಿದ್ದರಿಂದ ಕಲ್ಪನಾಗೌರವದೋಷ ಬರಲಾರದು ಎಂದು ತಿಳಿಯ
ಬೇಕು]

ಶಂಕಾ:- ಪದಗಳು, ಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥ ಬೋಧಕಗಳು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣ
ವೇನು? ಅಂದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ. 'ಹಾಗೆ ಅನುಭವವಿರುತ್ತದೆ' ಎಂಬ ಆಚಾರ್ಯರ
ಉಕ್ತಿಯೇ ಇರುವದರಿಂದ ಆ ಅನುಭವವೇ ಪ್ರಮಾಣವು. ಹೇಗೆಂದರೆ-

ಕಾರಕಪದ (ಘಟಪದ) ನಿರಪೇಕ್ಷಾಣಾಮೇವ ಕ್ರಿಯಾಪದಾನಾಂ (ಆ-
ನಯನರೂಪಕ್ರಿಯಾಪದ) ಕಾರಕಘಟಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥೋಽಭಿಧಾಶಕ್ತಿಃ ಕ್ರಿ-
ಯಾಪದನಿರಪೇಕ್ಷಾಣಾಂ ಕಾರಕಪದಾನಾಂ ಕ್ರಿಯಾಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥೇ, ಅಭಿ-
ಧಾರೂಪಾ ಶಕ್ತಿಃ ಅತಃ ಪದಾನಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕಂ ಸಾಮಾನ್ಯತೋ ಯೋಗೇತರಾ-
ನ್ವಿತಸ್ವಾರ್ಥಜ್ಞಾಪನಶಕ್ತಿಮಂತಿ ಭವಂತಿ, ತಥೈವಾನುಭವಾದಿತಿ ।

ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕರಮತನಿರೂಪಣಪೂರ್ವಕಂ ತತ್ಪ್ರಬಂಧನಂ, ತಥಾ ಸಿದ್ಧಾಂತರೀತ್ಯಾ-

ಪದಾರ್ಥಾನ್ವಯಬೋಧಸಮರ್ಥನಂ ಚ ॥

(೪) ಶಕ್ತಿಗ್ರಾಹಕತನಪ್ರಸಂಗಾಚ್ಚಬ್ದವೃತ್ತಿಹೀನೀಕರಣಂ :-

ಶಾಬ್ದಬೋಧೋಪಾಯಿಕಾ ಶಕ್ತಿನೆವಧಾ-(ಶಕ್ತಿಗ್ರಾಹಕತನವಾಚ್ಯವಾಚಕಭಾವಸಂಬಂಧಃ)

೧. ರೂಪಿಃ ೨. ಯೋಗಃ ೩. ಯೋಗರೂಪಿಃ ೪. ಲಕ್ಷಣಾ, ೫. ರೂಪಲಕ್ಷಣಾ
೬. ಉಪಚಾರಃ ೭. ರೂಪೋಪಚಾರಃ ೮. ಮಹಾಯೋಗಃ ೯. ಮಹಾರೂಪಿಶ್ಚೇತಿಭೇದಾತ್ ।

ತತ್ರ, ಲೋಕೇ ಸಪ್ತ, ಭಗವತಿ ಚ ವೃತ್ತಿಃ ದ್ವಯಂ ಜ್ಞೇಯಂ, ತತ್ಪ್ರಕಾರಾಶ್ಚೇತಸ್ಯ-

೧. ಪ್ರಯೋಗಮಾತ್ರಬಾಹುಲ್ಯಂ ಸಮುದಾಯಶಕ್ತಿಃ ವಾ, ರೂಪಿಃ, ರೂಪಚಾ ಅ-
ರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದಕಶಬ್ದಾಃ ರೂಪಾಃ, ತೇ ಚ ಘಟಾದಿಶಬ್ದಾಃ

ಕಾರಕ ದನಿರಪೇಕ್ಷವಾದ ಕ್ರಿಯಾಪದವು-ಕಾರಕಪದ[ಘಟ] ಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಿತ ಸ್ವಾರ್ಥದಲ್ಲಿ
ಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳದ್ದು. ಇದರಿಂದ ಕ್ರಿಯಾಪದ ನಿರಪೇಕ್ಷವಾದ ಕಾರಕಪದವು. ಕ್ರಿಯಾ
ಸಾಮಾನ್ಯಾನ್ವಿತ ಸ್ವಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಉಳ್ಳದ್ದು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಪ್ರತಿಯೊಂದು
ಪದಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತನಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಪದಾನ್ವಿತ ಸ್ವಾರ್ಥಭದ್ರಾಯಗಳು
ಆಗುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆಯೇ ಅನುಭವವಿದು.

ಒಂಬತ್ತು ಪ್ರಕಾರ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೇಳುವ ಮೂಲಕ ರೂಪಿಯೋಗ
ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಲಕ್ಷಣ ನಿರೂಪಣೆಯು

೧) ಶಕ್ತಿಗ್ರಾಹಕಪ್ರಸಂಗದಿಂದ ಶಬ್ದಶಕ್ತಿಯು ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ-ಶಾಬ್ದಬೋಧಕ್ಕೆ
ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಶಕ್ತಿಯು ಒಂಬತ್ತು ಪ್ರಕಾರಗಳು- [ಶಕ್ತಿ ಅಂದರೆ ವಾಚ್ಯವಾಚಕ
ಭಾವ ಸಂಬಂಧವು] ೧) ರೂಪಿಯು ೨) ಯೋಗವು ೩) ಯೋಗರೂಪಿಯು ೪) ಲಕ್ಷಣಾ
೫) ರೂಪಲಕ್ಷಣಾ ೬) ಉಪಚಾರ ೭) ರೂಪೋಪಚಾರ ೮) ಮಹಾಯೋಗ
೯) ಮಹಾರೂಪಿ ಈ ಭೇದದಿಂದ ಒಂಬತ್ತು ಪ್ರಕಾರಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ
ವಿಳು ಪ್ರಕಾರಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವೆ. ಸರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಎರಡು ವೃತ್ತಿಗಳು ಆವೆ.

೧) ರೂಪಿಯು: ವಂದು ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯವು

೨. ಯೋಗ:—ಅವಯವಶಕ್ತಿಯೋಗ:, ಯೋಗನೈವಾರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದಕಾ ಯೋಗಿಕಾ:,
ತೇ ಚ ಪಾಚಕಪಾಠಕದಂಡಿಕುಂಡल्याದಯ: ।

೩. ಅವಯವಾರ್ಥಸಾಪೇಕ್ಷಸಮುದಾಯಶಕ್ತಿ:, ಯೋಗರೂಢಿ: । ಯೋಗರೂಢಿಚಾರ್ಥ-
ಪ್ರತಿಪಾದಕಾ: ಶಬ್ದಾ ಯೋಗರೂಢಾ:, ತೇ ಚ ಪಂಕಜಾದಯ: ಶಬ್ದಾ: ।

೪. ಲಕ್ಷಣಾ-ಮುಖ್ಯಾರ್ಥಸಂಬಂಧ ನಿಮಿತ್ತೀಕೃತ್ಯ ವೃತ್ತಿ: (ಶಕ್ಯಾರ್ಥಸಂಬಂಧ:)
ಲಕ್ಷಣಾ, ಸಾ ದ್ವಿವಿಧಾ—(೧) ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ (೨) ಅಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ
चेति (आदर्श) ।

(೧) ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ—ಲಕ್ಷ್ಯತಾವಚ್ಛೇದಕೇನ ರೂಪೇಣ ಲಕ್ಷ್ಯಮಾತ್ರಬೋಧ-
ಪ್ರಯೋಜಿಕಾ, यथा-गंगायां घोषः इत्यत्र गंगारूप प्रवाहसंबन्धि लक्ष्यं
तीरं, लक्ष्यतावच्छेदकं तीरत्वं, तेन रूपेण (तीरत्वेन रूपेण)
लक्ष्यमात्रबोधप्रयोजिका तीरमात्रबोधप्रयोजिकेति लक्षणसमन्वय: ।

ಅಥವಾ ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿಯು. ರೂಢಿಯು ಈ ರೂಢಿಯಿಂದ
ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದನ ಮಾಡತಕ್ಕ ಶಬ್ದಗಳು ರೂಢಶಬ್ದಗಳು. ಉದಾ:-ಘಟ, ಘಟಾದಿಗಳು.

೨) ಯೋಗವು:- ಪದಗಳ ಅವಯವ ಶಕ್ತಿಯು ಯೋಗವು. ಯೋಗದಿಂದ
ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದನ ಮಾಡತಕ್ಕ ಶಬ್ದಗಳು ಯೋಗಿಕಗಳು. ಉದಾ:-ಪಾಚಕ, ಪಾಕ
ದಂಡಿ, ಕುಂಡಲಿ, ಇತ್ಯಾದಿ ಶಬ್ದಗಳು [ಪಚತೀತಿ ಪಾಚಕಃ, ಹೀಗೆ ನಿಗ್ರಹಮಾಡಿ
ಅವಯವ ಶಕ್ತಿ ಹೇಳುವದೇ ಯೋಗವು.]

೩) ಯೋಗರೂಢಿಯು:- ಅವಯವಾರ್ಥವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ ಬರುವ ಸಮುದಾಯಶಕ್ತಿಯು
ಯೋಗರೂಢಿಯು. ಯೋಗರೂಢಿಯಿಂದ ಅರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದನ ಮಾಡತಕ್ಕ ಶಬ್ದಗಳು
ಯೋಗರೂಢಿಗಳು. ಉದಾ:- ಪಂಕಜ ಮೊಸಲಾದ ಶಬ್ದಗಳು [ಪಂಕೇಜಾಯತೇ ಇತಿ
ಪಂಕಜಃ. ಹೀಗೆ ಯೋಗದಿಂದಲೂ ಹಾಗೂ ರೂಢಿಯಿಂದ [ಸಮುದಾಯಶಕ್ತಿ]
ಇಂದ, ಸಮುದಾಯವೆಂದರೆ ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಮೂಹ, ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿ ಪಂಕಜಶಬ್ದ,
ಪ್ರತ್ಯಯ ಜಸ್, ಈ ಸಮುದಾಯ ಶಕ್ತಿ ಇಂದ ಕಮಲವೆಂದು ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ.]
ಈ ಪಂಕಜ ಶಬ್ದವು ಯೋಗರೂಢವು.

೪) ಲಕ್ಷಣಾ:- ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ ಸಂಬಂಧನಿಮಿತ್ತ ಶಕ್ತಿಯು. [ಶಕ್ಯಾರ್ಥ ಸಂಬಂಧವು]
ಲಕ್ಷಣಾ. ಈ ಲಕ್ಷಣಾ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ ೧) ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ ೨) ಅಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ

೧) ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ:- ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಪದಾರ್ಥದ ಆಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮದಿಂದ ಸಹಿತ್-
ವಾಗಿ ಕೇವಲ ಲಕ್ಷ್ಯವಸ್ತುವನ್ನೇ ಬೋಧಿಸುವ ಪ್ರಯೋಜನಶುಲ್ಕದ್ದು ಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾ.

ತಥಾ ಚ ಗಂಗಾಯಾಂ ಘೋಷ ಇತ್ಯಸ್ಯ . ಗಂಗಾತೀರೇ ಘೋಷಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಲಕ್ಷ-
ಣಾಬಿಜಂ ತು-ಪ್ರವಾಹೇ, ಘೋಷಾನ್ವಯಾನುಪಪತ್ತಿಃ, ಅತಸ್ತೀರೇ ಲಕ್ಷಣಾಂಗಿ-
ಕೃತಾ, ಜ್ಞೇಯಾ ।

(೨) ಅಜಹಲ್‌ಲಕ್ಷಣಾ ನಾಮ-ಲಕ್ಷಯತಾವಚ್ಛೇದಕೇನ ರೂಪೇಣ ಲಕ್ಷಯಶ-
ಕ್ಯೋಭಯಬೋಧಪ್ರಯೋಜಿಕಾ, ಯಥಾ ಕಾಕೇಭ್ಯೋ ದಧಿ ರಕ್ಷಯತಾಮಿತ್ಯತ್ರ, ಲಕ್ಷಯ-
ದಧ್ಯುಪಘಾತಕದ್ರವ್ಯಂ ಮಾರ್ಜಾರಾದಿಕಂ, ಶಕ್ಯಂ ಕಾಕಾಃ ಲಕ್ಷಯಶಕ್ಯೋಭಯಬೋ-
ಧಪ್ರಯೋಜಕತ್ವಾಲಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ । ತಥಾ ಚ ಕಾಕೇಭ್ಯೋದಧಿರಕ್ಷಯತಾ-
ಮಿತ್ಯತ್ರ ದಧ್ಯುಪಘಾತಕದ್ರವ್ಯತ್ವಾವಚ್ಛಿತ್ತೇ ಲಕ್ಷಣಾ, ತೇನ ಕಾಕೇಭ್ಯೋ
ಮಾರ್ಜಾರಾದಿಭ್ಯಶ್ಚ ದಧಿ ರಕ್ಷಯತಾಮಿತ್ಯರ್ಥೋ ಭವತಿ ।

ಉದಾಹರಣೆ:-ಗಂಗಾ ನದಿಯಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿಯು' ಇಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ ಪದಕ್ಕೆ ಲಕ್ಷ್ಯವಾದ ಅರ್ಥವು
ತೀರವು [ದಂಡೆಯು] ಇದರ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮ, ತೀರತ್ವವು. ಈ ತೀರತ್ವದಿಂದ
ಕೂಡಿದ ಲಕ್ಷ್ಯವಸ್ತುವು ತೀರವು ಈ ತೀರವನ್ನೇ ಬೋಧಿಸುವ ಪ್ರಯೋಜನಉಳ್ಳ-
ದ್ದಾಗಿದೆ. 'ಗಂಗಾ ತೀರದಲ್ಲಿ ನೋಡುವು' [ಹಳ್ಳಿಯು] ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು, ಇಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ
ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ತಥಾಚ-ಗಂಗಾ ನದಿಯಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿಯು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ ತೀರ-
ದಲ್ಲಿ ಎಂಬ ಅರ್ಥ ಮಾಡಬೇಕು. [ಯಾಕಂದರೆ, ಗಂಗಾ ಪ್ರವಾಹದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿ ಇರಲು
ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ತೀರದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿಯೆಂದು ಲಾಕ್ಷಣಿಕಾರ್ಥ ಹೇಳಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿ
ಗಂಗಾ ಪ್ರವಾಹಕ್ಕೂ ಹಳ್ಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧ ಕೂಡದಿರುವದರಿಂದ [ಅನ್ವಯಾನುಪಪತ್ತಿ-
ಯಿಂದ] ಲಕ್ಷಣ ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಗಂಗಾ ಪ್ರವಾಹದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿ ಎಂದು
ಆಲ್ಲ. ಗಂಗಾ ತೀರದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿ ಎಂದು ಅರ್ಥ ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ]

೨) ಅಜಹಲ್‌ಲಕ್ಷಣಾಃ:- ಲಕ್ಷ್ಯತಾವಚ್ಛೇದಕದಿಂದ ಕೂಡಿದ, ಲಕ್ಷ್ಯ ಹಾಗೂ
ಶಕ್ಯಾರ್ಥವನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಪ್ರಯೋಜನವುಳ್ಳದ್ದು. ಅಜಹಲ್‌ಲಕ್ಷಣಾ. ಉದಾ-ಕಾಗಿ-
ಗಳಿಂದ ಮೊಸರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕು' ಈ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಯವು, ಮೊಸರಿಗೆ ನಾಶಕವಾದ
ದ್ರವ್ಯಗಳು. ಅಂದರೆ ಮಾರ್ಜಾರಾದಿಗಳು [ಬಿಕ್ಕು ಮೊದಲಾದವುಗಳು] ಶಕ್ಯಾರ್ಥವು
ಕಾಗಿಯು. ಲಕ್ಷ್ಯತಾವಚ್ಛೇದಕವು [ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಅಸಾಧಾರಣ ಧರ್ಮವು] ಮೊಸರು
ನಾಶ ಮಾಡತಕ್ಕ ದ್ರವ್ಯ ಧರ್ಮಗಳು [ದಧ್ಯುಪಘಾತಕ ದ್ರವ್ಯತ್ವವು] ಈ ಧರ್ಮದಿಂದ
ಕೂಡಿ, ಕಾಗೆ, ಬಿಕ್ಕು ಮೊದಲಾದ ಧರ್ಮ ನಾಶಕ ದ್ರವ್ಯಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸಿ ಈ
ಕಾಗೆ ಬಿಕ್ಕು ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ಮೊಸರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂಬ ಪ್ರಯೋಜನಉಳ್ಳ-
ದ್ದಾಗಿದೆ. ಕಾರಣ ಈ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

(೪) ರೂಢಲಕ್ಷಣಾ--ಶಕ್ಯಾರ್ಥಸಂಬಂಧೇ ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯಂ, ಯಥಾ-ಗ್ರಾಮೋ ಗಚ್ಛಂತೀತ್ಯತ್ರ ಗ್ರಾಮಸ್ಥಾಃ ಗಚ್ಛಂತೀತ್ಯರ್ಥಃ, ಅತ್ರ ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯಸದ್ಭಾವೇ-
ನಯಂ ರೂಢಲಕ್ಷಣಾ ಜ್ಞೇಯಾ ।

(೬) ಉಪಚಾರ:-ಮುಖ್ಯಾರ್ಥಗುಣಯುಕ್ತಾರ್ಥಾಂತರೇ ವೃತ್ತಿಃ ಯಥಾ-ಸಿಂಹೋ ದೇವ-
ದತ್ತ ಇತ್ಯತ್ರ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥಃ ಸಿಂಹಃ, ತದ್ಗುಣಃ ಗಾಂಭೀರ್ಯಾದಿಃ, ತದ್ಭಕ್ತೇ ದೇ-
ವದತ್ತೇ ಸಿಂಹ ಇತಿ ಪ್ರಯೋಗಃ । ತಥಾ ಚ ಸಿಂಹಸದೃಶೋ ದೇವದತ್ತ ಇತಿ
ಅಯಮುಪಚಾರ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ

ತಥಾಚ-ಕಾಗೆಗಳಿಂದ ನೊಸರು ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬಲ್ಲಿ, ದಧಿಗೆ ನಾಶಕವಾದ
ದ್ರವ್ಯಗಳಾದ ಕಾಗೆ, ಬಿಕ್ಕು ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ನೊಸರು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂಬುದು
ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ [ಹೀಗೆ ಬೋಧಿಸುವದೇ ಅಜಹಲ್ಲಕ್ಷಣಾದ ಪ್ರಯೋಜನವು]

೫] ರೂಢಲಕ್ಷಣಾಃ- ಶಕ್ಯಾರ್ಥ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯವು. ಉದಾ:-
ಗ್ರಾಮವು ಹೋಗುತ್ತದೆ [ಗ್ರಾಮೋಗಭೃತಿ] ಇಲ್ಲಿ, ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಇದ್ದವರು ಹೋಗು-
ತ್ತಾರೆ, ಎಂದು ಅರ್ಥವು. “ಗ್ರಾಮವು ಹೋಗುತ್ತದೆ” ಈ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಕ್ಯಾರ್ಥವು
ಗ್ರಾಮರೂಪ ಅರ್ಥವು ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಯಾದವರು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕವರು ಇದ-
ರಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯವು ಇದೆ (ಅಂದರೆ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕವರನ್ನು ಹೇ-
ಳಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದಲೇ ‘ಗ್ರಾಮೋಗಭೃತಿ’ ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯವಿದೆ)
ಕಾರಣ ಉಕ್ತವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. (ಹೀಗೆ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ
ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಕಂಡಿವೆ ಇವು ರೂಢಲಕ್ಷಣಾದಿಂದ ಪ್ರವೃತ್ತವಾದವುಗಳು ಎಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು (ಈ ರೂಢಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಪ್ರಯೋಜನವಿಲ್ಲ)

೬] ಉಪಚಾರಃ-ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ ಗುಣದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅರ್ಥಾಂತರದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯು.
ಉದಾ:-ದೇವದತ್ತನು ಸಿಂಹನು, ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥವು, ಸಿಂಹವು ಇದರ ಗುಣಗಳು
ಗಾಂಭೀರ್ಯಾದಿಗಳು ಈ ಗುಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಅರ್ಥಾಂತರ, ದೇವದತ್ತನು ಈ ದೇವದತ್ತ
ನಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ ಇದೆ ಕಾರಣ ಸಿಂಹನು ದೇವದತ್ತನು ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗವು. ಉಪಚಾ-
ರವು. ತಥಾಚ-‘ಸಿಂಹನು ದೇವದತ್ತನು’ ಅಂದರೆ ಸಿಂಹನಿಂದ ಅಭಿನ್ನನು ಎಂದು
ಅರ್ಥವಲ್ಲ ಅದರೆ ಸಿಂಹದಲ್ಲಿಯೇ ಗಾಂಭೀರ್ಯಾದಿಗುಣಗಳು ಇವನಲ್ಲಿ ಇರುವದರಿಂದ
ಸಿಂಹಸದೃಶನು ಎಂದು ಅರ್ಥ ಹೇಳಬೇಕು (ಇಂಥ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಉಪಚಾರ-
ಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು)

(೭) ರೂಪೋಪಚಾರ:-ಮುಖ್ಯಾರ್ಥಗುಣಯುಕ್ತಾರ್ಥಾಂತರೇ ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯ, ಯಥಾ ಚಿತ್ರಲಿಖಿತಸಿಂಹಾದೌ ಅಯಂ ಸಿಂಹ ಇತಿ ಪ್ರಯೋಗ: ।

(೮) ಮಹಾರೂಢಿ:-ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯೇ ಸತಿ ನಿರವಧಿಕನಿಮಿತ್ತಸಾಪೇಕ್ಷಾ ವೃತ್ತಿ:, ತಯಾವೃತ್ತಯಾಽರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದಕಾ: ಶಬ್ದಾ ಮಹಾರೂಢಾ:, ತೇ ಚ ನಾರಾ-
ಯಣಾದಿಶಬ್ದಾ ಜ್ಞೇಯಾ: ।

೧. ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯಾಭಾವೇ ಸತಿ ನಿರವಧಿಕವೃತ್ತಿಸಾಪೇಕ್ಷಾ ವೃತ್ತಿ:,
ಮಹಾಯೋಗ:, ತಯಾವೃತ್ತಯಾಽರ್ಥಪ್ರತಿಪಾದಕಾ: ಶಬ್ದಾ: ಮಹಾಯೋಗಿಕಾ:, ತೇ
ಚೇಂದ್ರಾದಿಶಬ್ದಾ ಜ್ಞೇಯಾ: ।

೭) ರೂಪೋಪಚಾರವು- ಮುಖ್ಯಾರ್ಥಗುಣದಿಂದ ಯುಕ್ತ ಅರ್ಥಾಂತರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯವು. ಉದಾ:- (ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಸಿಂಹದಲ್ಲಿ) 'ಇದು ಸಿಂಹವು' ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗವು (ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಸಿಂಹವು ನಿಜವಾದ ಸಿಂಹವಲ್ಲ ಆದರೂ ಅದಕ್ಕೆ ಸಿಂಹವೆಂದು ಬಹು ಜನರು ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ) ಈ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥವೆಂದರೆ ಸಿಂಹರೂಪ ಅರ್ಥವು, ಈ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥದ ಗುಣಗಳು, ಗಾಂಭೀರ್ಯಾದಿಗಳು ಈ ಗುಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದುದು, ಚಿತ್ರದ ಸಿಂಹವು, ಇಲ್ಲಿ ಬಹುಜನರು ಸಿಂಹವೆಂದು ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. [ವಿ. ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಸಿಂಹದಲ್ಲಿ, ಸಿಂಹದ ಆಯಾಲು, ಗಾಂಭೀರ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಕಂಡು, ಇದು ಸಿಂಹವೆಂದು ಬಹು ಜನರ ವ್ಯವಹಾರವಿದೆ ಈ ಪ್ರಯೋಗಬಾಹುಲ್ಯವೇ ರೂಪೋಪಚಾರವು]

೮) ಮಹಾರೂಢಿಯು- ಬಹು ಪ್ರಯೋಗವಿದ್ದು ನಿರವಧಿಕವಾದ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತ-ವನ್ನಪೇಕ್ಷಿಸಿ ಪ್ರವೃತ್ತವಾದ ವೃತ್ತಿಯು, ಮಹಾರೂಢಿಯು. ಮಹಾರೂಢಿಯಿಂದ ಅರ್ಥ ಪ್ರತಿಪಾದಕ ಶಬ್ದಗಳು ಮಹಾರೂಢಿಗಳು ಅವು ನಾರಾಯಣಾದಿ ಶಬ್ದಗಳು. [ಈ ನಾರಾಯಣ ಶಬ್ದದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯವಿದೆ ಹಾಗೂ ನಾರಾಯಣ ಶಬ್ದಪ್ರವೃತ್ತಿ [ಗುಣ ಸರಪೂರ್ಣತ್ವವೂ] ಇದೆ. ಕಾರಣ ನಾರಾಯಣ ಶಬ್ದವು ಮಹಾ ರೂಢವು]

೯) ಮಹಾಯೋಗ:- ಪ್ರಯೋಗ ಬಾಹುಲ್ಯವಿಲ್ಲದೆ ನಿರವಧಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತವನ್ನಪೇಕ್ಷಿಸಿ ವೃತ್ತಿಯು ಮಹಾಯೋಗವು, ಮಹಾಯೋಗದಿಂದ ಪ್ರವೃತ್ತವಾದ ಶಬ್ದಗಳು ಮಹಾಯೋಗಿಕಗಳು ಅವು ಇಂದ್ರಾದಿ ಶಬ್ದಗಳು. [ಉದಾ: ಇಂದ್ರ ಶಬ್ದವು ಯೋಗದಿಂದ ಸರನಿತ ಐಶ್ವರ್ಯವುಳ್ಳ ಇಂದ್ರನನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದರೂ ನಿರವಧಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ನಿಮಿತ್ತದಿಂದ ಇದೇ ಇಂದ್ರ ಶಬ್ದವು ನಿರವಧಿಕ ಐಶ್ವರ್ಯವುಳ್ಳ ನಾರಾಯಣನನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತದೆ. ಆಗ್ಯ ಈ ಇಂದ್ರ ಶಬ್ದವು ಮಹಾ ಯೋಗಿಕವು ಆಗುತ್ತದೆ.]

॥ ಇತಿ ನವಧಾ ಶಕ್ತಿಕಥನಪೂರ್ವಕಠದಿಯೋಗಾದಿ ಲಕ್ಷಣನಿರೂಪಣಮ್ ॥

(೬) ಉಮಾಗಮಸಾಮಾನ್ಯಲಕ್ಷಣಮಭಿಧಾಯ, ಇದಾನಿಂ ಸರ್ವೇಪ್ಯಾಗಮಾಃ ಪೌರೂಢೇಯಾ ಇತಿಮತಂ ಕುಮತಮಿತಿ ಜ್ಞಾಪನಾರ್ಥಂ ತದ್ವಿಭಾಗೋ ನಿರೂಪ್ಯತೇ, ಆಗಮೋ ದ್ವಿವಿಧಃ । ೧. ಅಪೌರೂಢೇಯಃ ೨. ಪೌರೂಢೇಯಶ್ಚೇತಿ ।

೧. ತತ್ರಾಪೌರೂಢೇಯೋ ವೇದಃ ೨. ಪೌರೂಢೇಯೋಽನ್ಯ ಇತಿ ।

ಆಗಮೇ ಉಕ್ತವಿಭಾಗಾನುಪಪತ್ತಿಮಾಶಂಕಯ ನಿರಾಕ್ರಿಯತೇ, ಯದ್ವಪಿ ವರ್ಣಿಃ, ಲೋಕೇ ವೇದೇ ಚ ನಿರ್ವಿಕಾರತಯಾ ನಿಯತಾಃ ಸರ್ವಗತಾಶ್ಚ, ಪದಾನ್ಯಪಿ ನಿಯತಕ್ರಮಾನ್ಯೇವ, ಸರ್ವಸ್ಯಾಪ್ಯಾಗಮಸ್ಯ ನಿಯತಾನುಪೂರ್ವಿಕಪದಾತ್ಮಕತ್ವಾತ್ । ತೇಷಾಂ ಪದಾರ್ಥೋ ವಾಚ್ಯವಾಚಕಸಂಬಂಧೋಽಪಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಉವ । ನನ್ವೇವಂ ಸತಿ ಕೇನ ಹೇತುನಾ ಪೌರೂಢೇಯಾಪೌರೂಢೇಯವಿಭಾಗ ಇತಿ ಚೇದಿತ್ಯಂ--

ಉವಮುಕ್ತರೀತ್ಯಾ ಸರ್ವಸಾಮ್ಯೇಽಪಿ, ಆಗಮೇ ವಾಕ್ಯೇ ಪದಾನಾಂ ಅನುಪೂರ್ವಿಕಮವಿಶೇಷಸ್ಯ ಸ್ವತಂತ್ರಪುರುಷಪೂರ್ವಕತ್ವಸದ್ಭಾವತದಭಾವಾಭ್ಯಾಂ (ಆಗಮೇ) ಪೌರೂಢೇಯಾಪೌರೂಢೇಯಭೇದೋಽವಗತವ್ಯಃ ।

೬) ಆಗಮ ವಿಭಾಗ ನಿರೂಪಣ-

ಆಗಮ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣ ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು. ಆಗ ಎಲ್ಲ ಆಗಮಗಳೂ ಪೌರುಷೇಯವೇ ಎಂಬ ಮತವು ಕುಮತವು ಎಂದು ತಿಳಿಸಲು, ಆಗಮದ ವಿಭಾಗ ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಆಗಮವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ. ೧) ಅಪೌರುಷೇಯವು ೨) ಪೌರುಷೇಯವು.

೧) ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಪೌರುಷೇಯವು ವೇದವು. ೨) ಈ ಅಪೌರುಷೇಯದಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದದ್ದು ಪೌರುಷೇಯವು, ಅದರಿ ಈ ಪ್ರಕಾರ ಆಗಮದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಭಾಗಮಾಡಿದ್ದು ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಶಂಕೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ- ಯದ್ಯಪಿ ವರ್ಣಗಳು ಲೋಕದಲ್ಲಿ (ಲೌಕಿಕ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ) ಹಾಗೂ ವೇದಗಳಲ್ಲಿ, ನಿರ್ವಿಕಾರಗಳಾಗಿ ನಿತ್ಯವಾಗಿ ಸರ್ವಗತವಾಗಿಯೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಪದಗಳು ನಿಯತವಾದ ಕ್ರಮಾವುಲಭವುಗಳೇ, ಆಗಿವೆ ಈ ಪದಗಳ ಅರ್ಥವು (ಅಂದರೆ ವಾಚ್ಯ ವಾಚಕಭಾವವುಬಂಧವು) ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತದೆ ಹೀಗೆ ಇದ್ದರೂ ಯಾವ ಕಾರಣದಿಂದ 'ಪೌರುಷೇಯ' ಅಪೌರುಷೇಯ, ವಿಭಾಗವನ್ನು ಆಗಮದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವದು? (ವಿ. ವರ್ಣಗಳು, ನಿತ್ಯವಾಗಿನೇ ಸರ್ವಗತವಾಗಿನೇ ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಲೌಕಿಕ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವು ನಿಯತವಾಗಿದೆ. ಅರ್ಥವು ಸ್ವಾಭಾವಿಕವೇ ಆದಿ ಹೀಗೆ ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಮ್ಯವಿರುವದರಿಂದ, ಯಾವ ಕಾರಣದಿಂದ ಆಗಮದಲ್ಲಿ ಪೌರುಷೇಯ ಅಪೌರುಷೇಯ

ಸ್ವತಂತ್ರಪುರುಷಸ್ತು--ಸಜಾತಿಯೊಚ್ಚಾರಣಮನಪೇಕ್ಷಯೊಚ್ಚಾರಯಿತಾ, ಪುರುಷಃ ।
ಯಥಾ, ಭಾರತಸ್ಯ ವ್ಯಾಸಃ । ತಥಾ ಚ ಪುರುಷಜನ್ಯಂ ಪೌರುಷೇಯಮಿತಿ ಯಾವತ್
ವೈದಿಕೇ ತು--ಸ್ವತಂತ್ರಪುರುಷಪೂರ್ವಕತ್ವಾಭಾವಃ, ಅತಸ್ತದಾಗಮೋಽಪೌರುಷೇಯಃ,
ಎವಂ ಚೋಭಯತ್ರ ವರ್ಣಪದಪದಾರ್ಥಸಂಬಂಧವಿಭಾಗಾವೇಽಪಿ ವಾಕ್ಯಗತಕ್ರಮವಿಶೇಷೇ
ಸ್ವತಂತ್ರಪುರುಷಪೂರ್ವಕತೃಕತ್ವಭಾವಾಭಾವಾಭ್ಯಾಂ ವಿಭಾಗೋ ಯುಕ್ತ ಇತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ ।

ಇತಿ ಆಗಮವಿಭಾಗನಿರೂಪಣಮ್ ।

ಇತಿ ಅನ್ವಯಬೋಧವಿಮರ್ಶಾಕರಣಮ್ ।

(೪) ಅಥ ಅನುಪ್ರಮಾಣಾನಾಂ ತ್ರೈವಿಧ್ಯಸಮರ್ಥನಪ್ರಕರಣಮ್ ।

(೧) ನನು ತ್ರಿವಿಧಂ ಪ್ರಮಾಣಂ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ ಅನುಮಾನಂ ಆಗಮಶ್ಚೇತ್ಯುಕ್ತಂ,
ತತ್ರ ಆಗಮಸ್ಯಾನುಮಾನಾಂತರ್ಮಾನ್ವಾದಾನುಪ್ರಮಾಣತ್ರೈವಿಧ್ಯಮಯುಕ್ತಮಿತಿ

ವಿಭಾಗ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಭಾವ) ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು:- ಆಗಮಕ್ಕೆ ಈ ರೀತಿ
ಯಿಂದ ಸರ್ವಸಾಮ್ಯವಿದ್ದರೂ, ಲೌಕಿಕ ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಪದಗಳ ಅನುಪೂರ್ವಿಕಕ್ರಮ
ವಿಶೇಷವು, ಸ್ವತಂತ್ರ ಪುರುಷ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ವೇದದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪುರುಷ
ಪೂರ್ವಕತ್ವ ಇಲ್ಲ ಈ ವೈಷಮ್ಯದಿಂದ ಆಗಮದಲ್ಲಿ ಪೌರುಷೇಯ ಅಪೌರುಷೇಯವಿಭಾ
ಗಕೊಡುತ್ತದೆ.

ಸ್ವತಂತ್ರ ಪುರುಷನೆಂದರೆ: ಸಜಾತಿಯ ಉಚ್ಚಾರಣೆಯನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸದೇ ಉಚ್ಚಾರಣೆ
ಮಾಡತಕ್ಕ ಪುರುಷನು. ಉದಾ:- ಭಾರತಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಸರು [ಸ್ವತಂತ್ರ ಪುರುಷರು, ಅಂದ
ರೆ ಇನ್ನೊಬ್ಬರ ಉಚ್ಚಾರದ ಸಜಾತೀಯ ಉಚ್ಚಾರ ಮಾಡಿದವನಲ್ಲ]
ತಥಾಚ:- ಪುರುಷ ಜನ್ಯವಾದುದು ಪೌರುಷೇಯವು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು- ವೇದದಲ್ಲಿ
ಸ್ವತಂತ್ರ ಪುರುಷನ ಉಚ್ಚಾರವಿಲ್ಲ [ನಿಕಪ್ರಕಾರ ಕ್ರಮ ಇರುವುದರಿಂದ] ಈ ಕಾರಣ
ಆಗಮವು ಅಪೌರುಷೇಯವು. ಹೀಗೆ ಎರಡು ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣ, ಪದ, ಪದಾರ್ಥಗಳ
ಸಂಬಂಧ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭೇದವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ವಾಕ್ಯಗತ ಕ್ರಮವಿಶೇಷದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪುರು
ಷ ಪೂರ್ವಕತ್ವ, ಹಾಗೂ ಅದರ ಅಭಾವದಿಂದ ಪೌರುಷೇಯ ಅಪೌರುಷೇಯ ವಿಭಾ
ಗವು ಆಗಮದಲ್ಲಿ ಕೊಡುವುದು

೪] ಅಥ ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೆ ತ್ರೈವಿಧ್ಯ ಸಮರ್ಥನ ಪ್ರಕರಣವು

ಶಂಕಾ:- ಅನುಪ್ರಮಾಣವು ಮೂರು ವಿಧ- ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಅನುಮಾನ, ಆಗಮ,
ಎಂದು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಈ ಮೂರರಲ್ಲಿ ಆಗಮವು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ
ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುವುದರಿಂದ ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳು ಮೂರು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಅಯುಕ್ತವು.

ಶಂಕಾ ಸ್ಯಾತ್ ತದ್ವಾರಣಾಯ, ಅನುಮಾನಾಂತರ್ಭವಾದಿನಾಂ ಮತಂ ದೂಷಯಿತುಮನೃದ್ಧತೇ ।

ಆಗಮೋಽನುಮಾನ ಏವಾಂತರ್ಭವತೀತಿ ವೈಶೇಷಿಕಾ ಆಹುಃ,
ತಥಾ ಹಿ ಜ್ಯೋತಿಷ್ಠೋಮೇನ ಸ್ವರ್ಗಕಾಮೋ ಯಜೇತೇತಿ ಪ್ರಯೋಜಕವೃದ್ಧವಾಕ್ಯಶ್ರವಣಾ-
ನಂತರಂ ಪ್ರಯೋಜ್ಯವೃದ್ಧೋ, ಅನುಮಿಮೀತೇ-“ಇಮಾನಿ ಪದಾನಿ, ಸ್ವಸ್ಮಾರಿತಪದಾರ್ಥ-
ಸಂಸರ್ಗಜ್ಞಾನಪೂರ್ವಕಾಣಿ, ಆಕಾಂಕ್ಷಾದಿಮತ್ಪದಕದಂಬಕತ್ವಾತ್, ಗಾಮಾನಯೇತಿಪದ-
ಕದಂಬಕವತ್” ತಥಾಚಾನುಮಾನವಿಧಯೈವಾಗಮಃ ಪ್ರಮಾಣಂ ಭವತೀತಿ ತೇಷಾ-
ಮಾಶಯಃ, ಏವಂ ಚ ತ್ರಿವಿಧಮನುಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ ವಿಭಾಗೋಽನುಪಪನ್ನ ಇತಿ ।
ತದಸತ್, ತಥಾಹಿ-ವ್ಯಾಪ್ತಿಸಮುಚಿತದೇಶವೃತ್ತಿತ್ವಪಕ್ಷಜ್ಞಾನಾಭಾವದಶಾಯಾಮೇವ
ವಾಕ್ಯಾದ್, ವಾಕ್ಯಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸ್ಯ ಜನನಾತ್, ವಾಕ್ಯಾರ್ಥಜ್ಞಾನಕರಣಕ ವಾಕ್ಯಂ
ನಾನುಮಾನಾಂತರ್ಭೂತಮಿತಿ,

ಎಂಬ ಶಂಕಾ ಬಂದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ಅನುಮಾನವನ್ನು ಅಗಮದಲ್ಲಿ
ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡತಕ್ಕ ಮತವನ್ನು ದೂಷಿಸಲು ಅನುಮಾನ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ-

ಅಗಮವು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ವೈಶೇಷಿಕರು ಹೇ-
ಳುತ್ತಾರೆ- ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ- ಸ್ವರ್ಗವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವವನು ಜೋತಿಸ್ವೋಮ ಯಾ-
ಗವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಜಕವೃದ್ಧ [ಪ್ರೇರಿಸತಕ್ಕ ವೃದ್ಧ]ನ ವಾಕ್ಯವನ್ನು
ಶ್ರವಣ ಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ [ಪ್ರಯೋಜ್ಯವೃದ್ಧನು] [ಪ್ರೇರ್ಯ ಪುರುಷನು] ಹೀಗೆ ಅನು-
ಮಾನ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ, ಪದಗಳು, “ಸ್ವಸ್ಮಾರಿತ” [ತನ್ನಿಂದ ಸ್ಮಾರಿತವಾದ]
ಪದಾರ್ಥಗಳ ಸಂಸರ್ಗ [ಸಂಬಂಧ] ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನಪೂರ್ವಕಗಳು, ಅಕಾಂಕ್ಷಾದಿ-
ವುಳ್ಳ ಪದಗಳ ಸಮೂಹಗಳಾದ್ದರಿಂದ, ಗೋವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾ ಎಂಬ ಪದಗಳ
ಸಮೂಹದಂತೆ. [ಹೀಗೆ ಅನುಮಾನ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ]. ತಥಾಚ- ಅಗಮವು ಈ ರೀತಿ
ಅನುಮಾನ ವಿಧದಿಂದ ಬೋಧಕವಾಗಿ ಪ್ರಮಾಣವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಅನರ ಅಭಿಪ್ರಾ-
ಯವು. ಅಂತೂ ಮೂರು ವಿಧವು ಅನುಪ್ರಮಾಣವು ಎಂಬ ವಿಭಾಗವು ಸರಿಯಲ್ಲ.
[ಅನುಮಾನವು ಅಗಮದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವವಾದ್ದರಿಂದ ಎರಡು ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳಾದ-
ನೆಂಬ ಭಾವ]

ಹೀಗೆ ಹೇಳುವುದು ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ- ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು, ಸಮುಚಿತ ದೇಶ
ವೃತ್ತಿತ್ವ, [ಸಕ್ತಧರ್ಮತಾ] ಜ್ಞಾನ, ಅವು ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಅವಶ್ಯಕ ಇವುಗಳು
ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ವಾಕ್ಯದಿಂದ ವಾಕ್ಯಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವು ಅಗಮದಿಂದ, ವಾಕ್ಯಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ಕಾರಣವಾದ ವಾಕ್ಯವು, ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುವದಿಲ್ಲ

ತस्माತ್ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾನುಮಾನಾಗಮेषು ಏಕस्याನ್ಯತ್ರಾನಂತರ್ಭವಾದೇತಾನಿ ಪ್ರತ್ಯ-
ಕ್ಷಾದಿನಿ ತ್ರೀಣ್ಯೇವ ಪ್ರಮಾಣಾನೀತಿ ಜ್ಞೇಯಂ ।

इति आगमस्यानुमानांतर्भावनिराकरणपूर्वकं अनुप्रमाणस्य
त्रित्वसमर्थनम्

(೨) ನನು ಕಥಂ ಅನುಪ್ರಮಾಣತ್ವಿತ್ವಂ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಾದಿನಾಮನ್ಯೇಷಾಂ ಪೃ-
ಥಕ್ಪ್ರಮಾಣನಾಂ ಸತ್ತ್ವಾದಿತಿ ಚೆದುಚ್ಯತೇ

ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾನುಮಾನಾಗಮೇಷ್ವೇವ ಯಥಾಸಂಭವಮಂತರ್ಭವಿಸಂಭವಾತ್, ತೇಷು ಪ್ರಕೃತೇ,
ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಮನುಮಾನೇಽಂತರ್ಭವಯಿತುಂ ತಲ್ಲಕ್ಷಣಮುಚ್ಯತೇ - ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿರित್ಯತ್ರ
“ ಅರ್ಥತಃ ಪ್ರಾಪ್ತಿರೇವಾರ್ಥಾಪತ್ತಿರित್ಯಭಿಧೀಯತ ಇತಿ ವಚನಾನುಸಾರೇಣ,
ಅರ್ಥತಃ, ಆಪತ್ತಿರರ್ಥಾಪತ್ತಿರिति ವಿग्रहो द्रष्टव्यः, तदर्थस्तु - अर्थतः,
अनुपपद्यमानस्यार्थस्य दर्शनात्, प्राप्तिः तदुपपादकाणांतिरप्रमि-
तिरित्यर्थः,

ಈ ಪ್ರಕಾರದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ, ಅನುಮಾನ, ಆಗಮ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಅಂತ-
ರ್ಭಾವವೊಂದದಲೇ ಇರುವದರಿಂದ, ಮೂರೇ ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಯುಕ್ತ-
ವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪ್ರಮಾಣತ್ವವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಅನು-
ಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಸಮರ್ಥನೆಯು.

೨] ಶಂಕಾಃ-ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳು ಮೂರೇ ಎಂಬುದು ಹೇಗೆ ಹೇಳುವದು ?
ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ
ಉತ್ತರ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ, ಅನುಮಾನ, ಆಗಮಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಯಥಾಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಇತರ ಪ್ರ-
ಮಾಣಗಳ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡಲಾಗುವದು. ಪ್ರಕೃತ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಯನ್ನು ಅನು-
ಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡಲು ಆದರ ಲಕ್ಷಣವು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಅದು
ಹೇಗೆಂದರೆ:- “ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ [ವಿಗ್ರಹವು] ಅರ್ಥದಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯು ಅರ್ಥ-
ಪತ್ತಿಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ” ಎಂಬ ವಚನಾನುಸಾರವಾಗಿ ಅರ್ಥಾತ್ ಅಪತ್ತಿಯು
ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಯು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಇದರ ಅರ್ಥವು-ಅರ್ಥತಃ [ಅಂದರೆ] ಅ-
ನುಪಪದ್ಯಮಾನ ಅರ್ಥದರ್ಶನದಿಂದ, ಪ್ರಾಪ್ತಿಃ [ಅಪತ್ತಿಃ ಅಂದರೆ] ಅದನ್ನು ಉಪಪಾದನ
ಮಾಡತಕ್ಕ ಅರ್ಥಾಂತರದ [ಯೇ ಅರ್ಥದ] ಪ್ರವೀತಿಯು [ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವು] ಎಂದು ಅರ್ಥವು.

ತಥಾ ಚ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿರ್ನಾಮ - ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನಾರ್ಥವಿಷಯಕಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಜನ್ಯೋಪ-
 ಪಾದಕಾರ್ಥವಿಷಯಕಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಮಿತಿ ಯಾವತ್ । ಯಥಾ ಜೀವಂಶ್ಚೈತ್ರೋ ಗೃ-
 ಹೇ ನಾಸ್ತೀತಿ ಜ್ಞಾನೇ, ಬಹಿಃಸತ್ತವಜ್ಞಾನಂ, ಅತ್ರ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ- ಅನು-
 ಪಪದ್ಯಮಾನಾರ್ಥೋ ಜೀವನತ್ತವವಿಷಿಷ್ಟಗೃಹೇಽಸತ್ತವರೂಪಾರ್ಥಃ ನದ್ವಿಷಯಕಯಥಾರ್ಥ-
 ಜ್ಞಾನಂ, ಜೀವನತ್ತವವಿಷಿಷ್ಟಗೃಹೇಽಸತ್ತವಜ್ಞಾನಂ, ತಜ್ಜನ್ಯಮುಪಪಾದಕಾರ್ಥವಿಷ-
 ಕಜ್ಞಾನಂ, ಬಹಿಃಸತ್ತವಜ್ಞಾನಂ. ತತ್ರ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ । ಅತ್ರಾನುಪಪದ್ಯಮಾನಾ-
 ರ್ಥದರ್ಶನಂ ಕರಣಂ, ಉಪಪಾದಕಬುದ್ಧಿಃ ಫಲಂ, ಅನುಪಪತ್ತಿಜ್ಞಾನಮೇವ ವ್ಯಾ-
 ಪ್ತಿಜ್ಞಾನಂ (ಅನುಪಪತ್ತಿರವಿನಾಭಾವಃ ತ್ಯನ್ತರ್ಥಾಂತರಂ) ಉಭಯತ್ರಾಪಿ (ಕರ-
 ಣೇ ಫಲೇ ಚ) ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಶಬ್ದಃ ಪ್ರವರ್ತತೇ, ತತ್ಕಥಮಿತಿಚೇದಿತ್ಯಂ-ಅರ್ಥಾ-
 ಪತ್ತಿರೀತ್ಯತ್ರ ಅರ್ಥಸ್ಯಾಪತ್ತಿಃ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿರೀತಿ ಷಷ್ಠೀಸಮಾಸೇನ (ಅರ್ಥ-
 ವಿಷಯಕಜ್ಞಾನಂ) ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಶಬ್ದೋ ಬಹಿಃಸತ್ತವಜ್ಞಾನರೂಪಫಲೇ ವರ್ತತೇ,

ತಥಾಚ್ಛೇ- ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ ಅಂದರೆ, ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನವಾದ ಅರ್ಥವಿಷಯಕ
 ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ, ಈ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಉಪಪಾದಕವಾದ ಅರ್ಥವಿಷಯಕ
 ಜ್ಞಾನವು. ಎಂಬ ಭಾವವು. ಹೇಗೆಂದರೆ- ಜೀವವುಳ್ಳ ಚೈತ್ರನು ಗೃಹದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೆಂಬ
 ಜ್ಞಾನವಾದಲ್ಲಿ [ನಂತರ] ಹೊರಗೆ ಇದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು. ಆಗುತ್ತದೆ ಈ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ
 ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವು ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನವಾದ ಅರ್ಥ [ಅಂದರೆ] ಜೀವನದಿಂದ ಕೂ-
 ಡಿದ ದೇವದತ್ತನು ಗೃಹದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವದು ಎಂಬ ಅರ್ಥವು ಈ ಅರ್ಥವಿಷಯಕ
 ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ, ಜೀವನತ್ವ ವಿಶಿಷ್ಟ ದೇವದತ್ತನು ಗೃಹದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ[ಅಭಾವ] ಎಂಬ
 ಜ್ಞಾನವು. ಈ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಉಪಪಾದಕ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನ ಅಂದರೆ
 'ಹೊರಗೆ ಇದ್ದಾನೆ' ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು ಇದರಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನತ್ವ ಬಂದಿತಾದ ಕಾರಣ ಲಕ್ಷಣ
 ಸಮನ್ವಯವು ಇಲ್ಲಿ ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನ ಅರ್ಥದರ್ಶನವು ಕರಣವು. [ಸಾಧನವು].
 'ಉಪಪಾದಕ ಜ್ಞಾನವು' ಫಲವು. ಅನುಪಪತ್ತಿಯ ಜ್ಞಾನವೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿಜ್ಞಾನ ಸ್ವಾನದ-
 ಲ್ಲಿದ್ದುದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. [ಅನುಪಪತ್ತಿ ಅಂದರೆ ಅವಿನಾಭಾವವು] ಕರಣದಲ್ಲಿಯೂ
 ಹಾಗೂ ಫಲದಲ್ಲಿಯೂ, ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ ಶಬ್ದವು ಪ್ರಸ್ತುತಿಸುತ್ತದೆ.
 ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ 'ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ' ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅರ್ಥದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯು ಎಂದು ಹೆಸರು.
 ತತ್ಪುರುಷ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥ ವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನವೆಂದು ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥವು.
 ಬಹಿಃ ಸತ್ತವಜ್ಞಾನರೂಪ ಫಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಗುತ್ತದೆ. ಅದರಂತೆ ಅರ್ಥದ ಅಪತ್ತಿಯು
 ಯಾವುದರ ದೆಶೆಯಿಂದ ಅಗುತ್ತದೆಯೋ ಅದು ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ.

ತಥಾ ಅರ್ಥಸ್ಯ ಆಪತ್ತಿರೈವ ಸ್ಮಾತ್ ಸಾ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿರिति बहुव्रीहिसमासेन, ಅ-
ರ್ಥಾಪತ್ತಿಶಬ್ದಃ ಕರಣೇ ವರ್ತತೇ, ಇತಿ ಕರಣಫಲಸಾಧಾರಣೋಽಯಮರ್ಥಾಪ-
ತ್ತಿಶಬ್ದಃ ।

ಅನುದಪೃಷ್ಠಮಾನಾರ್ಥ ಇತ್ಯತ್ರ ಅನುಪಪೃಷ್ಠಮಾನಂ, ಯತ್ರೋಪಪೃಷ್ಠತೇ ತದನುಪ-
ಪೃಷ್ಠಮಾನಂ, ಉಪಪಾದಕಬುದ್ಧಿರೀತ್ಯತ್ರ ಉಪಪಾದಕಂ, ಯೇನ ವಿನಾ ಯತ್ರೋಪ-
ಪೃಷ್ಠತೇ ತದ್ಉಪಪಾದಕಮ್ ।

ಅಸ್ಯಾಽನುಮಾನಾಂತರ್ಭಾವಿಸ್ತು—

ಜೀವನ್ ಚೈವ, ಬಹಿರಸ್ತಿ, ಜೀವನವತ್ವೇ ಸತಿ ಗೃಹೇಽಸತ್ತತ್ವಾತ್, ಯೋ
ಜೀವನ್ ಯತ್ರ ನಾಸ್ತಿ, ಸ, ತತೋಽನ್ಯತ್ರಾಸ್ತೀತಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿರಸ್ತಿ, ಯಥಾ
ಅಹಮಿತಿ,

ಎಂದು ಬಹುವ್ರೀಹಿ ಸಮಾಸ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ, ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ ಶಬ್ದವು ಜೀವದಿಂದ ಕೂಡಿದವನಾಗಿ
ಗೃಹದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವದರಿಂದ ಎಂಬ ಕರಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತ ಆಗುವದು. ಹೀಗೆ ಕರಣ ಮತ್ತು
ಫಲ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿ ಶಬ್ದವು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿದೆ. [ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು]

‘ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನ ಅರ್ಥ’ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನವೆಂದರೆ— ಯಾವದು,
ಉಪಪತ್ತಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲವೋ ಅದು ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನವೆಂದರ್ಥವು. ‘ಉಪಪಾದಕಬುದ್ಧಿ’
ಎಂಬಲ್ಲಿ ಉಪಪಾದಕವೆಂದರೆ, ಯಾವುದರಿಂದ ಹೊರತಾಗಿ [ಯಾವದು ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ]
ಯಾವ ಅರ್ಥ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲವೋ ಅದೇ ಉಪಪಾದಕವು. ಪ್ರಕೃತ ಬಹಿಃ ಸತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವು
ಉಪಪಾದಕವು, ಯಾಕೆಂದರೆ ಜೀವದಿಂದ ಕೂಡಿದದ್ದೇ (ವದತ್ತನು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ ಎಂಬ
ಜ್ಞಾನವು ಹೊರಗಿಡದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನದವಿನ್ಯಾ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಜೀವನತ್ವ ವಿಶಿಷ್ಟ
ಗೃಹೇ ಅಸತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ, ಬಹಿಃ ಸತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವು, ಉಪಪಾದಕವು. ಹಾಗೂ ಜೀವನತ್ವ ವಿಶಿಷ್ಟ
ಗೃಹೇ ಅಸತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವು, ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನವು, ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಈ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಗೆ
ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವವು. ಜೀವದಿಂದಿದ್ದ ಜೈತ್ರನು, ಹೊರಗೆ ಇರುತ್ತಾನೆ,
ಜೀವನುಳ್ಳವನಾಗಿ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ,

ಯಾವನು ಜೀವನದಿಂದ ಇದ್ದು ಮನೆಯೊಳಗೆ ಇಲ್ಲವೋ ಅವನು ಹೊರಗೆ
ಇರುತ್ತಾನೆ ಎಂಬ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ತನ್ನಲ್ಲಿಯೇ ಕಂಡಿದೆ [ತಾನು ಜೀವದಿಂದ
ಇದ್ದು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಾಗ್ಯೂ ಹೊರಗೆ ಇರುವದು ಕಂಡಿದೆ. ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯ-
ಬೇಕು.]

ಅರ್ಥಾಪತ್ತೇ ಪೃಥಕ್ತ್ವೇ ತು ಏತಾನಿ ದೃಢಾಣಿ ವಕ್ತವ್ಯಾನಿ, ತಸ್ಯಾ ಅನುಮಾನೇ-
ಂತರ್ಮಾವಸ್ಯೋಕ್ತತ್ವೇನ ಅನುಮಾನದೋಷಾ ಎವಾರ್ಥಾಪತ್ತಿದೋಷಾ ಮಂತವ್ಯಾ ಇತಿ ।

ನನು ಜೀವನವತ್ವೇ ಸತಿ ಗೃಹಾಸತ್ತವರೂಪಾನುಪಪದ್ಯಮಾನೇಽರ್ಥ ಇತ್ಯತ್ರ,
ಜೀವನವತ್ವ, ಏಕಪಿ ಗೃಹಾಸತ್ತವಯೋವಿಶೇಷಣವಿಶೇಷ್ಯಭಾವಃ ಕಥಮುಪಪದ್ಯತೇ,
ತಯೋಃ ಸಹಾವಸ್ತಾನರೂಪವಿರೋಧಾತ್, ತಥಾಹಿ - ಜೀವಿತ್ವೇಽಪಿ ದೇಶಾಂತರ
ಇವ ಗೃಹೇಽಪಿ ಸತ್ತವಸ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತತ್ವಾತ್, ಜೀವನವತ್ವಗೃಹಾಸತ್ತವಯೋವಿರೋಧಃ,
ತಥಾ ಚ ಕಥಂ ವಿಶಿಷ್ಟಸ್ಯ ಬಹಿಃಸತ್ತವಜ್ಞಾನಂ ಪ್ರತಿ ಲಿಙ್ಗತ್ವಮಿತಿ
ಚೇದುಚ್ಯತೇ--

ಜೀವನಸ್ಯ, ಏಕಪಿ ಸತ್ತವಾಭಾವಸ್ಯ ಚಾನ್ಯೋನ್ಯಂ ವಿರೋಧೇಽಪಿ ಸಾಮಾ-
ನ್ಯವಿಶೇಷಯೋವಿರೋಧಸ್ಯ ಸ್ವಸ್ಮಿನ್ನೇವ ದೃಢತ್ವಾತ್,

೫] ಪ್ರಮಾಣವಿರುದ್ಧತ್ವವು- ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಥವು- ೧] ಪ್ರಮಿತತ್ವವಾಗದೆ ಇರೋಣವು,
ಅನುಪಪತ್ತಿವೆಂದರೆ, ಬೇರೆ ರೀತಿಯಿಂದ ಉಪಪತ್ತಿ ಹೋದುದು, ಅನ್ಯಥಾ ಉಪಪತ್ತಿ
ಹೊಂದೋಣ, ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧ ಆಗುವದು. ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಯು ಪೃಥಕ್ ಪ್ರಮಾ-
ಣವೆಂದಲ್ಲಿ ಇವು ದೋಷಗಳಾಗುವವು. ಈ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಯು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂ-
ತರ್ಮಾವಸ್ಥೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಅನುಮಾನ ದೋಷಗಳೇ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಯ ದೋಷಗಳೆಂದು
ಕೆಳೆಯಬೇಕು.

೨] ಶಂಕಾ-ಜೀವನತ್ವವನ್ನು ಕುರಿತು ಗೃಹೇ ಅಸತ್ತರೂಪ ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನ
ಅರ್ಥ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜೀವನತ್ವಕ್ಕೂ, ಯಾವ ಗೃಹದಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲ ಎಂಬುದಕ್ಕೂ,
[ಗೃಹೇ ಅಸತ್ತ್ವ] ವಿಶೇಷಣ ವಿಶೇಷ್ಯ ಭಾವವು ಹೇಗೆ ಕೂಡುತ್ತದೆ? ಅವುಗಳಿಗೆ
ಕೂಡಿಕೊಳ್ಳುವೆ? ಇಲ್ಲ. [ಜೀವನದಿಂದ ಇದ್ದಾನೆ, ಎಲ್ಲೆಯೂ ಇಲ್ಲ, ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಹಾ-
ವಸ್ಥಾನವಿರೋಧವು. [ಇವೆರಡು ಒಂದು ಕಡೆ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವ] ಜೀವನದಿಂದ
ಇದ್ದಲ್ಲಿ ದೋಷಾಂತರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ ಗೃಹದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇರುವದು ವಿರುದ್ಧವು. ಅಂದಮೇಲೆ
ಜೀವನ. ಮತ್ತು ಯಾವ ಗೃಹದಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲದಿರುವಿಕೆ, ಇವೆರಡಕ್ಕೂ ಸಮಸ್ತ
ವಿರೋಧವು- ಅರ್ಥಾಚ- ಅವುಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷಣ ವಿಶೇಷ್ಯ ಭಾವವೇ ಕೂಡದಿದ್ದಾಗ ಜೀ-
ವನತ್ವ ವಿಶೇಷ್ಯ ಗೃಹಾಸತ್ತರೂಪ ಹೇತುವಿಗೆ ಒಬ್ಬ ಸತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕುರಿತು, ಲಿಂ-
ಗತ್ವವು ಹೇಗೆ? ಎಂದು ಶಂಕಿಸಿದಲ್ಲಿ, ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು- ಜೀವನಕ್ಕೂ ಯಾವ
ಗೃಹದಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲವೆಂಬುದಕ್ಕೂ, (ಕ್ವಾಪಿಸತ್ತ್ವಭಾವಕ್ಕೂ) ಅನ್ಯೋನ್ಯವಾಗಿ ವಿರೋಧ-
ವಿದ್ದರೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿಶೇಷ್ಯಗಳಿಗೆ ವಿರೋಧವಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ತನ್ನಲ್ಲಿಯೇ ಕಂಡಿದೆ.

अत्र सामान्यं जीवनवत्त्वं विशेषः क्वचित्-गृहप्रदेशोऽसत्त्वं तयोरवि-
रोधः, स्वस्मिन्नेव गृहाद्वहिर्गते दर्शनादिति यावत्, तथा च न तयो-
विरोधइति, विशिष्टस्य बहिःसत्त्वज्ञानं प्रति भवत्येव लिङ्गत्वं ।

ननु जीवनगृहाभावयोः आत्यंतिकविरोधे देशकालव्यवस्तया,
अपरिहार्यविरोधे प्राप्ते सति कथमिति चेत् तदा विप्रति-
संदेह एव भवति, तताहि—

अयं तावच्चैत्रो जीवन्नित्युक्त्वा नास्तीत्याहुः, न चार्थद्वयसामावेशो
युक्तः, परस्परविरुद्धत्वात्, ततश्च तत्र किं वा आद्यवाक्यानुसारेण
सत्त्वं प्रतीम, उत नास्तीत्युतरवाक्यानुसा णासत्त्वं प्रतीम इति सं-
देह एव भवति, नार्थापत्तिः प्रवर्तत इति बोध्यम् ।

ಇಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವು ಜೀವನವು, ವಿಶೇಷವು ಕ್ವಚಿತ್ ಗೃಹ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ
ಇರುವದು. ಇದು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಕಂಡಿದೆ. ತಾನು ಹೊರಗೆ ಹೋದಾಗ ಜೀವನವು ಇದೆ.
ಕ್ವಚಿತ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ (ಮನೆಯಲ್ಲಿ) ಇಲ್ಲದೆ ಇರುವಿಕೆ ಇದೆ, ಕಾರಣ ಜೀವನ
ಹಾಗೂ ಗೃಹಾಸತ್ಯಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷಣ ವಿಶಿಷ್ಟಭಾವ ಕೂಡುವದರಿಂದ ಜೀವನತ್ವ
ವಿಶಿಷ್ಟ ಗೃಹಾಸತ್ಯರೂಪ ಹೇತುವಿಗೆ ಬಹು ಸತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕುರಿತು ಲಿಂಗತ್ವವು
ಆತ್ಮಂತ ಉಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಶಂಕಾ- ಜೀವನ ಹಾಗೂ ಗೃಹಾಭಾವ (ಜೀವನವು, ಗೃಹದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇರುವದು)
ಇವುಗಳಿಗೆ ಆತ್ಮಂತ ವಿರೋಧ ಬಂದಲ್ಲಿ (ಅಂದರೆ ದೇಶಕಾಲದಿಂದಲೂ ವಿರೋಧ ಪರಿ-
ಹಾರ ಮಾಡಲು ಆಶ್ಯವಾದಲ್ಲಿ) ಹೇಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಹೇತುವು ಲಿಂಗವಾಗುವದು. ಅಂಥ
ವಿರೋಧ ಬಂದಲ್ಲಿ ವಿಪ ಸ್ತಿಯ ಮೂಲಕ ಸಂಶಯವೇ ಹುಟ್ಟುತ್ತವೆ? ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ-
ಈ ಜೈತ್ರನು ಜೀವದಿಂದ ಇದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಹೇಳಿ (ಜೈತ್ರನು; ಇಲ್ಲವೆಂದು ಹೇ-
ಳುತ್ತಾನೆ. ಇವೆರಡು ಆರ್ಥಗಳಿಗೆ ಸಮಾವೇಶವಿಲ್ಲ (ಇದ್ದಾನೆ, ಇಲ್ಲ) ಅವು ಪರಸ್ಪರ
ವಿರುದ್ಧಗಳಾಗಿವೆ. ಕಾರಣ ಜೈತ್ರನು ಇದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ಪ್ರಥಮಾ ವಾಕ್ಯಾನುಸಾರವಾಗಿ
ಅವನ ಸತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಯೋಣವೇ? ಅಥವಾ (ನಾಸ್ತಿ) ಇಲ್ಲ ಎಂಬ ದ್ವಿತೀಯ ವಾ-
ಕ್ಯಾನುಸಾರವಾಗಿ ಅವನ ಆಸತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಯೋಣವೇ? ಎಂದು ಸಂದೇಹ ಬರುತ್ತದೆ.
ಅಂಥ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಾಂತಿಯು ಪ್ರಪೃತ್ತವೇ ಆಗುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೨೩ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪ್ರಮಾಣತ್ವವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ
ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಸಮರ್ಥನೆಯು

अर्थापत्तेः पृथक्त्वे तु एतानि दूषणानि वक्तव्यानि, तस्या अनुमाने-
ऽन्तर्भावस्योक्तत्वेन अनुमानदोषा एवार्थापत्तिदोषा मन्तव्या इति ।

ನನ್ ಜೀವನವತ್ವೇ ಸತಿ ಗೃಹಾಸತ್ತವರೂಪಾನುಪಪದ್ಯಮಾನೇಽಥ ಇತ್ಯತ್ರ,
ಜೀವನವತ್ವ, ಏಕಪಿ ಗೃಹಾಸತ್ತವಯೋವಿಶೇಷಣವಿಶೇಷ್ಯಭಾವಃ ಕಥಮುಪಪದ್ಯತೇ,
ತಯೋಃ ಸಹಾವಸ್ತಾನರೂಪವಿರೋಧಾತ್, ತಥಾಹಿ - ಜೀವಿತ್ವೇಽಪಿ ದೇಶಾಂತರ
ಇವ ಗೃಹೇಽಪಿ ಸತ್ತವಸ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತತ್ವಾತ್, ಜೀವನವತ್ವಗೃಹಾಸತ್ತವಯೋವಿರೋಧಃ,
ತಥಾ ಚ ಕಥಂ ವಿಶಿಷ್ಟಸ್ಯ ಬಹಿಃಸತ್ತವಜ್ಞಾನಂ ಪ್ರತಿ ಲಿङ್ಗತ್ವಮಿತಿ
ಚೇದುಚ್ಯತೇ--

ಜೀವನಸ್ಯ, ಏಕಪಿ ಸತ್ತವಾಭಾವಸ್ಯ ಚಾನ್ಯೋನ್ಯಂ ವಿರೋಧೇಽಪಿ ಸಾಮಾ-
ನ್ಯವಿಶೇಷಯೋರವಿರೋಧಸ್ಯ ಸ್ವಸ್ಮಿನ್ನೇವ ದೃಢತ್ವಾತ್,

೫] ಪ್ರಮಾಣವಿರುದ್ಧತ್ವವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಥವು- ೧] ಪ್ರಮಿತತ್ವವಾಗದೆ ಇರೋಣವು,
ಅನುಪಪತ್ತಿ ಎಂದರೆ, ಬೇರೆ ರೀತಿಯಿಂದ ಉಪಪತ್ತಿ ಹೋದುದು, ಅನ್ಯಥಾ ಉಪಪತ್ತಿ
ಹೊಂದೋಣ, ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧ ಆಗುವದು. ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಯು ಪೃಥಕ್ ಪ್ರಮಾ-
ಣವೆಂದಲ್ಲಿ ಇವು ದೋಷಗಳಾಗುವವು. ಈ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಯು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂ-
ತರ್ಭಾವಿತವಾದ್ದರಿಂದ ಅನುಮಾನ ದೋಷಗಳೇ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಯ ದೋಷಗಳೆಂದು
ತರ್ಕಿಯಬೇಕು.

ಶಂಕಾ-ಜೀವನತ್ವವನ್ನು ಕುರಿತು ಗೃಹೇ ಅಸತ್ತರೂಪ ಅನುಪಪದ್ಯಮಾನ
ಅರ್ಥ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜೀವನತ್ವಕ್ಕೂ, ಯಾವ ಗೃಹದಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲ ಎಂಬುದಕ್ಕೂ,
[ಗೃಹೇ ಅಸತ್ತ್ವ] ವಿಶೇಷಣ ವಿಶೇಷ್ಯ ಭಾವವು ಹೇಗೆ ಕೂಡುತ್ತದೆ? ಅವುಗಳಿಗೆ
ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಇಲ್ಲ. [ಜೀವದಿಂದ ಇದ್ದಾನೆ, ಎಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲ, ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಹಾ-
ವಸ್ಯವೆಂಬ ವಿರೋಧವು. [ಇವೆರಡು ಒಂದು ಕಡೆ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವ] ಜೀವದಿಂದ
ಇದ್ದಲ್ಲಿ ದೇಶಾಂತರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ ಗೃಹದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇರುವದು ವಿಹಿತವು. ಅಂದಮೇಲೆ
ಜೀವನ. ಮತ್ತು ಯಾವ ಗೃಹದಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲದಿರುವಿಕೆ, ಇವೆರಡಕ್ಕೂ ಸಂಸ್ಪರ್ಶ
ವಿರೋಧವು. ಅರ್ಥಾಪ- ಅವುಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷಣ ವಿಶೇಷ್ಯ ಭಾವವೇ ಕೂಡದಿದ್ದಾಗ ಜೀ-
ವನತ್ವ ವಿಶೇಷ್ಯ ಗೃಹಾಸತ್ತರೂಪ ಹೇತುವಿಗೆ ಒಬ್ಬ ಸತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕುರಿತು, ಲಿಂ-
ಗತ್ವವು ಹೇಗೆ? ಎಂದು ಶಂಕಿಸಿದಲ್ಲಿ, ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು. ಜೀವನಕ್ಕೂ ಯಾವ
ಗೃಹದಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲವೆಂಬುದಕ್ಕೂ, (ಕ್ವಾಪಿಸತ್ತ್ವಭಾವಕ್ಕೂ) ಅನ್ಯೋನ್ಯವಾಗಿ ವಿರೋಧ-
ವಿದ್ದರೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿಶೇಷ್ಯಗಳಿಗೆ ವಿರೋಧವಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ತನ್ನಲ್ಲಿಯೇ ಕಂಡಿದೆ.

ಅತ್ರ ಸಾಮಾನ್ಯಂ ಜೀವನವತ್ತ್ವಂ ವಿಶೇಷಃ ಕ್ವಚಿತ್-ಗೃಹಪ್ರದೇಶೋಽಸತ್ತ್ವಂ ತಯೋರವಿ-
ರೋಧಃ, ಸ್ವಸ್ಮಿನ್ನೇವ ಗೃಹಾದ್ವಹಿಗತೇ ದರ್ಶನಾದಿತಿ ಯಾವತ್, ತಥಾ ಚ ನ ತಯೋ-
ವಿರೋಧಃ, ವಿಶಿಷ್ಟಸ್ಯ ಬಹಿಃಸತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಂ ಪ್ರತಿ ಭವತ್ಯೇವ ಲಿङ್ಗತ್ವಂ ।

ನನು ಜೀವನಗೃಹಾಭಾವಯೋಃ ಆತ್ಯಂತಿಕವಿರೋಧೋ ದೇಶಕಾಲವ್ಯವಸ್ಥಯಾ,
ಅಪರಿಹಾರ್ಯವಿರೋಧೋ ಪ್ರಾಪ್ತೇ ಸತಿ ಕಥಮಿತಿ ಚೇತ್ ತದಾ ವಿಪ್ರತಿ-
ಸಂದೇಹಃ ಏವ ಭವತಿ, ತತಾಹಿ—

ಅಯಂ ತಾವಚ್ಚೇತ್ರೋ ಜೀವಂತಿತ್ಯುಕ್ತ್ವಾ ನಾಸ್ತೀತ್ಯಾಹುಃ, ನ ಚಾರ್ಥದ್ವಯಸಾಮಾವೇಶೋ
ಯುಕ್ತಃ, ಪರಸ್ಪರವಿರುದ್ಧತ್ವಾತ್, ತತಶ್ಚ ತತ್ರ ಕಿಂ ವಾ ಅದ್ವಯಾಕುಸಾರೇಣ
ಸತ್ತ್ವಂ ಪ್ರತೀಮ, ತತಃ ನಾಸ್ತೀತ್ಯುತರವಾಕುಸಾರಾಣಾಂ ಸತ್ತ್ವಂ ಪ್ರತೀಮ ಇತಿ ಸಂ-
ದೇಹಃ ಏವ ಭವತಿ, ನಾರ್ಥಾಪತ್ತಿಃ ಪ್ರವರ್ತತ ಇತಿ ಬೋಧ್ಯಮ್ ।

ಇಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವು ಜೀವನವು, ವಿಶೇಷವು ಕ್ವಚಿತ್ ಗೃಹ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ
ಇರುವದು. ಇದು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಕಂಡಿದೆ. ತಾನು ಹೊರಗೆ ಹೋದಾಗ ಜೀವನವು ಇದೆ.
ಕ್ವಚಿತ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ (ಮನೆಯಲ್ಲಿ) ಇಲ್ಲದೆ ಇರುವಿಕೆ ಇದೆ, ಕಾರಣ ಜೀವನ
ಹಾಗೂ ಗೃಹಾಸತ್ಯಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷಣ ವಿಶಿಷ್ಟಭಾವ ಕೂಡುವದರಿಂದ ಜೀವನತ್ವ
ವಿಶಿಷ್ಟ ಗೃಹಾಸತ್ಯರೂಪ ಹೇತುವಿಗೆ ಬಹು ಸತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕುರಿತು ಲಿಂಗತ್ವವು
ಆತ್ಮಂತ ಉಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಶಂಕಾ- ಜೀವನ ಹಾಗೂ ಗೃಹಾಭಾವ (ಜೀವನವು, ಗೃಹದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇರುವದು)
ಇವುಗಳಿಗೆ ಆತ್ಮಂತ ವಿರೋಧ ಬಂದಲ್ಲಿ (ಅಂದರೆ ದೇಶಕಾಲದಿಂದಲೂ ವಿರೋಧ ಪರಿ-
ಹಾರ ಮಾಡಲು ಆಶ್ಯವಾದಲ್ಲಿ) ಹೇಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಹೇತುವು ಲಿಂಗವಾಗುವದು. ಅಂಥ
ವಿರೋಧ ಬಂದಲ್ಲಿ ವಿಷ ಸ್ತಿಯ ಮೂಲಕ ಸಂಶಯವೇ ಹುಟ್ಟುತ್ತವೆ? ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ-
ಈ ಜೈತ್ರನು ಜೀವದಿಂದ ಇದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಹೇಳಿ (ಜೈತ್ರನು; ಇಲ್ಲವೆಂದು ಹೇ-
ಳುತ್ತಾನೆ. ಇವೆರಡು ಅರ್ಥಗಳಿಗೆ ಸಮಾವೇಶವಿಲ್ಲ (ಇದ್ದಾನೆ, ಇಲ್ಲ) ಅವು ಪರಸ್ಪರ
ವಿರುದ್ಧಗಳಾಗಿವೆ. ಕಾರಣ ಜೈತ್ರನು ಇದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ಪ್ರಥಮಾ ಸಾಕ್ಷಾನುಸಾರವಾಗಿ
ಅವನು ಸತ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಯೋಣವೇ? ಅಥವಾ (ನಾಸ್ತಿ) ಇಲ್ಲ ಎಂಬ ದ್ವಿತೀಯಾ ಸಾ-
ಕ್ಷಾನುಸಾರವಾಗಿ ಅವನು ಅಸತ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಯೋಣವೇ? ಎಂದು ಸಂದೇಹ ಬರುತ್ತದೆ.
ಅಂಥ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಾಂತರಿಯು ಪ್ರಪುತ್ರವೇ ಆಗುವದಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಏತಿ ಅರ್ಥಾಪತ್ತಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪ್ರಮಾಣತ್ವವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ
ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಸಮರ್ಥನೆಯು

॥ ಇತಿ ಅರ್ಥಪತ್ತೇ: ಸ್ವತಂತ್ರಪ್ರಮಾಣತ್ವಂ ನಿರಾಕೃತ್ಯ, ಅನುಮಾನೇ
ಅಂತರ್ಭಾವಿಸಮರ್ಥನಮ್ ॥

(೬) ಉಪಮಾನಸ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾನುಮಾನಾಗಮೇಷ್ವಂತರ್ಭಾವಿ ವಕ್ತುಂ ತಲ್ಲಕ್ಷ-
ಣಮುಚ್ಯತೇ-ಸಾಹಸ್ಯಜ್ಞಾನಸಾಧನಂ ಉಪಮಾನಂ, ಇತಿ ಮೀಮಾंसಕಾಃ । ಉಪ-
ಮೀಯತೇ ಅನೇನೇತಿ ಉಪಮಾನಮಿತ್ಯುಪಮಾನಶಬ್ದಃ ಕರಣಸಾಧನೋಜ್ಞಾತವ್ಯಃ ।
ಸಾಹಸ್ಯಜ್ಞಾನಸಾಧನಸ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದಿಜನ್ಯತ್ವಾಸಂಭವಾದ್ ಕಿಂಚಿತ್ ಅತಿರಿಕ್ತ-
ಕಾರಣಂ ಅಭ್ಯುಪೇಯಂ ತದೇವೋಪಮಾನಮಿತಿ ವದಂತಿ ।

ತದ್ವಚ, ಉಪಮಾನಂ ತ್ರಿವಿಧಂ--(೧) ಗೃಹ್ಯಮಾಣೇ ಗವಯೇ ಸ್ಮರ್ಮಮಾಣ-
ಗೋಸಾಹಸ್ಯಪ್ರಮಾ, “ಗೋಸಾಹಸ್ಯೋಽಯಂ ಗವಯಃ” ಇತಿಪ್ರಮಾ, ತತ್ಸಾಧನಂ ಉ-
ಪಮಾನಂ, ತಥಾ ಚ ಗೋಸಾಹಸ್ಯೋಽಯಂ ಗವಯಃ ಇತಿ ಚಕ್ಷುರನ್ಮಲಿನಾನಂತರಂ
ಜಾಯಮಾನಂ ಜ್ಞಾನಂ (ಉಪಮಿತಿಃ) ತತ್ಸಾಧನಂ ಉಪಮಾನಮಿತಿ ಯಾವತ್

೩] ಮಿಮಾಂಸಕರು ಹೇಳುವ ಉಪಮಾನವು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂ-
ತರ್ಭಾವನಾಗುವದೆಂಬುದರ ಸಮರ್ಥನೆಯು.

ಉಪಮಾನವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಅನುಮಾನ, ಅಗಮದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡುವದರ ಸಲುವಾಗಿ
ಅದರ ಲಕ್ಷಣವು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ ಸಾಧ್ಯಶೃಂಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದದ್ದು ಉಪಮಾನ
ವು. ಎಂದು ಮಿಮಾಂಸಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ ‘ಉಪಮಿತಿ’ ಯಾವುದರಿಂದ ಹುಟ್ಟು
ತ್ತದೆಯೋ ಅದು ಉಪಮಾನವು ಎಂದು ಕರಣಸಾಧನದಲ್ಲಿ ಉಪಮಾನ ಶಬ್ದವು
ಪ್ರಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ ಸಾಧ್ಯಶೃಂಜ್ಞಾನ ಸಾಧನಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾದಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ಜನ್ಯತ್ವ
ಕೂಡದಿರುವದರಿಂದ ಅವುಗಳಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಬೇರೊಂದು ಸಾಧನವನ್ನು ಅಂಗೀಕಾರ
ಮಾಡಬೇಕಾಗುವದು. ಅದೇ ಉಪಮಾನವು [ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ]

ಈ ಉಪಮಾನವು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರ--(೧) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಗೃಹೀತವಾದ ಗವ-
ಯದಲ್ಲಿ [ಕಾಡು ಆಕಳಿನಲ್ಲಿ] ಸ್ಮರಣೆಗೆ ಬಂದ ಗೋವಿನ ಸಾಧ್ಯಶೃಂಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ಸಾಧನವು ಉಪಮಾನವು. ಯಥಾ-ಗೋವನ್ನು ನೋಡಿ ವನಕ್ಕೆ ಹೋದ ಪುರುಷನಿಗೆ
ಗವಯವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ನೋಡಿದವಾಗ ಗೃಹೀತವಾದ ಗವಯದಲ್ಲಿ ಗೃಹದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ
ಗೋವು ಸ್ಮರಣೆಗೆ ಬಂದು, ‘ಈ ಗವಯವು, ಗೋ ಸದೃಶವು,’ ಎಂಬ ಪ್ರಮಾ ಹು-
ಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಮಾಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದದ್ದೇ ಉಪಮಾನವು. [ತಥಾಚ-ಚಕ್ಷುರಂದ್ರಿ-
ಯಾದಿಂದ ನೋಡಿದಾಕ್ಷಣ ಈ ಗವಯವು ಗೋ ಸದೃಶವು’ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು

एतादृशोपमानत्रयस्यपि प्रत्यक्षानुमानागमेष्वन्तर्भाव उच्यते तथा हि—: १. तत्र तेनायं सदृश इति वा, इमौ सदृशौ इति वा ज्ञानं प्रत्यक्षरूपप्रमाणजन्यं, एतादृशसादृश्यप्रमायाः प्रत्यक्षफलत्वेन तत्प्रमाकरणं उपोमानं प्रत्यक्षेऽन्तर्भवति ।

೧) ಈ ಮೂರು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ 'ಕಾರಿಂದ ಇದು ಸಮ್ಯಕ್ತವು' ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ ಕಥನವು ಇವೆರಡೂ [ಪ್ರಕೃತಿ] ಸಮ್ಯಕ್ತವಾದವು ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ ಇವೆರಡೂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಸಮ್ಯಕ್ತಜ್ಞಾನವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೇ ಇದೆ.

೨. ಗೋಗವಯೌ ಸದೃಶೌ ಇತಿ ವಾಕ್ಯಜಂ ಜ್ಞಾನತ್ವಾಗಮ ಏವಾಂತರ್ಭವತಿ ।

೩. ಗೃಹ್ಯಮಾಣಪದಾರ್ಥಸ್ಯ ಸಾದೃಶ್ಯಜ್ಞಾನಾತ್ ಸ್ಮರ್ಯಮಾಣಪದಾರ್ಥಗತಸಾ-
ದೃಶ್ಯಜ್ಞಾನಮುಪಮಾನಮಿತಿ ಮೀಮಾंसಕಾನಾಮುಪಮಾನಮಪ್ಯನುಮಾನ ಏವಾಂತರ್ಭ-
ವತಿ, ತಥಾ ಹಿ--

ಪट्टणे गामनुभूय वनं गतस्य गवयदर्शने सति गृह्यमाणे ग-
वये, स्मर्यमाणपट्टगस्थगोसादृश्यं दृष्ट्वा, स्मर्यमाणा (नगरस्थ) गो-
पिण्डे गृह्यमाणगवयसादृश्यं प्रत्येति, 'गृहे स्थिता गौः (वने)
गृह्यमाणगवयसदृशी, एतस्य (गवयस्य) तत्सदृशत्वादिति, तत्र
गवयनिष्ठसादृश्यज्ञानमुपमानत्वेन परसस्मतं, तदनुमानमेव ।

अत्रानुपपत्ति मीमांसकः शङ्कते--तदवयवत्वेन गृह्यमाणे व-
स्तुनि प्रतीयमानं गोसादृश्यं करणं, तेन स्मर्यमाणगोगतसादृश्यं
प्रमातव्यं,

ಕಾರಣ ಈ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಕರಣವಾದ ಉಪಮಾನವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ.

೨] 'ಗೋ ಮತ್ತು ಗವಯಗಳು, ಸದೃಶಗಳು' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ
ಜ್ಞಾನವು. ಆಗಮದ ಫಲವಾದ ಕಾರಣ ಅದಕ್ಕೆ ಸಾಧನವಾದ ಉಪಮಾನ ಕೂಡ
ಆಗಮದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ [ಹೊರತು ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆ ಇಲ್ಲ]

೩] ಗೃಹ್ಯಮಾಣ ಪದಾರ್ಥಗತ ಸಾದೃಶ್ಯಜ್ಞಾನದಿಂದ ಸ್ಮರ್ಯಮಾಣ ಪದಾ-
ರ್ಥಗತ ಸಾದೃಶ್ಯಜ್ಞಾನವು ಉಪಮಾನವೆಂದು ಹೇಳುವ ಮೀಮಾಂಸಕರ ಈ ಉಪ-
ಮಾನವು ಅನುಮಾನದಲ್ಲೆಯೇ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ-

ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಗೋವಿನ ಅನುಭವ ಹೊಂದಿ, ವನಕ್ಕೆ ಹೋದ ಪುರುಷನಿಗೆ
ಗವಯ ದರ್ಶನವಾಗುತ್ತಿರಲು, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಗವಯವನ್ನು ನೋಡಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಣೆಗೆ
ಬಂದ ಗೋವಿನ ಸಾದೃಶ್ಯವನ್ನು ಕಂಡು, ಸ್ಮರ್ಯಮಾಣವಾದ ನಗರದಲ್ಲಿದ್ದ, ಗೋಪಿಂಡದಲ್ಲಿ
ವನದಲ್ಲಿ ಗ್ರಹಿತವಾದ ಗವಯ ಸಾದೃಶ್ಯವನ್ನು ಅನುಮಾನ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.
ಗೃಹದಲ್ಲಿದ್ದ ಗೋವು, [ವನದಲ್ಲಿ] ಗೃಹ್ಯಮಾಣ ಗವಯದ ಸದೃಶವು, ಈ ಗವಯಕ್ಕೆ
ಆ ಗೋವಿನ ಸಾದೃಶ್ಯವಿರುವದರಿಂದ, ಎಂದು ಅನುಮಾನ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಇದರಲ್ಲಿ
ಗವಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಗೋ ಸಾದೃಶ್ಯಜ್ಞಾನವು, ಉಪಮಾನವೆಂದು ಪರಸ್ಪರ ವಿಸ್ತರಿಸಿ, ಹೇಳು-
ತ್ತಾನೆಯೋ. ಅದು ಅನುಮಾನವೇ [ಅನುಮಿತಿಜನಕ] ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಈ
ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮೀಮಾಂಸಕರು ಹೀಗೆ ಶಂಕಾ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ- ಗೃಹ್ಯಮಾಣವಾದ

ಯಥಾ ಚ ಕರಣಭೂತಗೋಸಾದೃಶ್ಯಸ್ಯ ಗವಯನಿಷ್ಠತ್ವಂ, ಪ್ರಮೇಯ ಭೂತಗ-
ವಯನತಸಾದೃಶ್ಯಸ್ಯ ಗೋನಿಷ್ಠತ್ವಮಿತಿ ವ್ಯಧಿಕರಣಯೋರೇತಯೋಃ ಕಥಂ
ಲಿङ್ಗಲಿङ್ಗಿಭಾವಃ ಇತಿ चेದಿತ್ಯಂ--ಸ ಗೌಃ, ಉತ್ಪಾದವಯಸದೃಶಃ, ಅ-
ಯಂ ಗವಯಸ್ಯ ತದ್ಗೋಸದೃಶತ್ವಾತ್ ಯೋ ಯತ್ಸದೃಶಃ ಸ ತತ್ಸದೃಶಃ ಯಥಾ
ಯಮೋ ಯಮಾಂತರೇಣೇತಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿಸಂಭವೇನ ವ್ಯಧಿಕರಣಸ್ಯಾದೋಷತ್ವಾತ್, ವ್ಯಾ-
ಪ್ತಭಾವಸ್ಥಲ ಉವ ಹೇತುಸಾಧ್ಯಯೋಃ, ವೈಯಧಿಕರಣ್ಯ ದೋಷಃ, ತಾರ್ಕಿಕ-
ರಪಿ " ಭೂಭೂರಾದಿಕಂ, ಸಕರ್ತೃಕಂ, ಕಾರ್ಯತ್ವಾತ್, ಘಟವತ್ " ಇತ್ಯತ್ರ
ಕಾರ್ಯತ್ವಹೇತೋಃ ವ್ಯಧಿಕರಣತ್ವೇಽಪಿ ಸಾಧಕತ್ವಂ ಛೋಪಪಾದಿತಂ, ತಥಾಹಿ-
ಭೂಭೂರಾದಿನಿಷ್ಠಕಾರ್ಯತ್ವೇನ ಹೇತುನಾ, ಇಶ್ವರೇ ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವಸಿದ್ಧಚಿಹ್ನೀಕಾರಾತ್,
ತಥಾ ಚ ಅತ್ರಹೇತುಭೂಮ್ಯಾದಿನಿಷ್ಠಃ ಸಾಧ್ಯಂ ಇಶ್ವರನಿಷ್ಠಮಿತಿ ಹೇತುಸಾಧ್ಯಯೋ-
ವೈಯಧಿಕರಣ್ಯೇಽಪಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೋಪಗಮಾತ್ ನ ಕುತ್ರಾಪಿ ವೈಯಧಿಕರಣ್ಯಂ ದೋಷ ಇತಿ

ಗವಯದಲ್ಲಿ ಗೋಸಾದೃಶ್ಯವು ಕರಣವು ಈ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ
ಸ್ಮರಣೆಗೆ ಒಂದ ಗೋವಿನಲ್ಲಿ ಗವಯಸಾದೃಶ್ಯ ಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ.
ತಥಾಚ. ಕರಣವಾದ ಗೋಸಾದೃಶ್ಯವು ಗವಯದಲ್ಲಿದೆ. ಮತ್ತು ಪ್ರಮೇಯವಾದ ಗವಯಗತ
ಸಾದೃಶ್ಯವು ಗೋವಿನಲ್ಲಿ ಇರುವದು ಕಂಡಿದೆ. ಹೀಗೆ ವೈಯಧಿಕರಣಗಳಾದ ಇವುಗಳಿಗೆ
ಹೇಗೆ ಲಿಂಗ, ಲಿಂಗೀ ಭಾವ [ಸಾಧನ ಸಾಧ್ಯ ಭಾವವು] ವು ಕೂಡುವದು ? ಎಂದು
ಕಂಕಿಸಿದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು- ಆ ಗೃಹದಲ್ಲಿಯ ಗೋವು, ಈ ಗವಯ ಸದೃಶವು.
ಈ ಗವಯಕ್ಕೆ [ವನಗವಯಕ್ಕೆ, [ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿದ್ದ] ಗೋ ಸಾದೃಶ್ಯವಿರುವದರಿಂದ, ಯಾವದು
ಯಾವುದರ ಸದೃಶವೋ, ಅದು ಅದಕ್ಕೆ ಸದೃಶವು. ಹೇಗೆಂದರೆ: ಯಮ
ಯಮಾಂತರದಿಂದ ಎಂಬಂತೆ [ಯಮ ಅಂದರೆ ಅವಳಿ ಮಕ್ಕಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಸದೃ-
ಶವಾಗಿರುತ್ತವೆ] ಹೀಗೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇರುವದರಿಂದ ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳಿಗೆ ವೈಯಧಿಕರಣ್ಯ-
ವಿದ್ದರೂ ಅದು ದೋಷವಾಗಲಾರದು. ಎಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇರುವದಿಲ್ಲವೋ ಆ ಸ್ಥಳ-
ದಲ್ಲಿಯೇ ವೈಯಧಿಕರಣ್ಯವು ದೋಷವಾಗುತ್ತದೆ. ತಾರ್ಕಿಕರಿಂದಲೂ ಭೂಭೂಧರಾದಿಕವು,
[ಭೂಮಿ ಸರ್ವತಗಳೂ] ಸಕರ್ತೃಕವು [ಕರ್ತೃವಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು] ಕಾರ್ಯವಾಗಿರುವ-
ದರಿಂದ, ಘಟವಂತೆ" ಎಂಬ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯತ್ವ ಹೇತುವು, ಭೂಭೂಧರಾ.
ದಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದು. ಅದರೆ, ಸಕರ್ತೃತ್ವ ಎಂದರೆ ಕರ್ತೃತ್ವವು [ಸಾಧ್ಯವು] ಅಶ್ವರನಲ್ಲರುತ್ತದೆ.
ಹೇತು ಸಾಧ್ಯಗಳಿಗೆ ಹೀಗೆ ವೈಯಧಿಕರಣ್ಯವಿದೆ. ಆದರೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಇರುವದರಿಂದ
ಅನುಮಿತಿ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಎಂದು ತಾರ್ಕಿಕರಿಂದ ಅಂಗೀಕೃತವಾಗಿದೆ.

ಯದ್ವಾ, ಸಗೌಃ, ತಗದವಯಸದೃಶಃ, ತಗದವಯಸಾದೃಶ್ಯಪ್ರತಿಯೋಗಿತ್ವಾತ್, ಯೋ
ಯದತಸಾದೃಶ್ಯಪ್ರತಿಯೋಗಿ, ಸಃ ತತ್ಸದೃಶಃ, ಯಥಾ ಯಮೋ ಯಮಾಂತರೇಣೈತಿ
ಪ್ರಯೋಗೇಣ ಸಾಮಾನಾಧೀರಣ್ಯ ಸಂಭವಾच्च ।

॥ ಇತಿ ಮೀಮಾंसಕಾಭಿಮತೋಪಮಾನಸ್ಯ, ಅನುಮಾನೇಽಂತರ್ಭಾವಿಸಮರ್ಥನಮ್ ॥

೪. ಅಭಾವಾಖ್ಯಂ ಪ್ರಮಾಣಂ ಅನುಮಾನಾದಿಷ್ಟವಂತರ್ಭಾವಯಿತುಂ ತಲ್ಲಕ್ಷಣಮುಚ್ಯತೇ:-

೧. ಅಭಾವಜ್ಞಾನಕರಣಮಭಾವಾಖ್ಯಂ ಪ್ರಮಾಣಂ (ಅನುಪಲಬ್ಧಿಪ್ರಮಾಣಮಿತಿ)
ತದಂತರ್ಭಾವಪ್ರಕಾರಸ್ತು ಇತ್ಯಂ-ಇದಾನಿ ಕೌರವಾಽಽಭಾವೋ ಭಾರತಾಽಽಗಮಾದವ-
ಗಮ್ಯತೇ, ಸಾಮ್ಪ್ರತಂ ತತ್ರ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾಽಽಪ್ರವೃತ್ತೇರಿತಿ,, ಕೌರವಾಽಽಭಾವಜ್ಞಾನಕಾ-
ರಣಂ ಭಾರತಾಽಽಗಮ ಏವೇತ್ಯನುಪಲಬ್ಧಿರೂಪಪ್ರಮಾಣಂ ತದರ್ಥಂ ನಾಭ್ಯುಪೇಯಮ್ ।

ತಥಾಚ-ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೇತುವು ಭೂಭೂಧರಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅದೆ ಸಾಧ್ಯವು ಈಶ್ವರನಿಷ್ಠ-
ನಾಗಿದೆ ಹೀಗೆ ಹೇತುಸಾಧ್ಯಗಳಿಗೆ ವೈಧಿಕರಣ್ಯವಿದ್ದರೂ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವನ್ನು
ಸ್ವೀಕಾರ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ, ಎಲ್ಲಿಯೂ ವೈಧಿಕರಣ್ಯವು ದೋಷವಾಗಲಾರದು.
ಹಾಗೂ ತುಷ್ಯತು ದುರ್ಜನ ಎಂಬ ನ್ಯಾಯದಿಂದ, ಸಮಾನಾಧಿಕರಣ್ಯವನ್ನೂ ಈ ಅನು-
ಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಪಾದಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ-೨ [ಪಟ್ಟಣದ] ಗೋವು, ಈ [ವನ-
ದಲ್ಲಿಯ] ಗವಯಸದೃಶವು, ಈ ಗವಯದ ಸಾವೃಶ್ಯ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯಾಗಿದ್ದರಿಂದ,
ಯಾವದು ಯಾವುದರಲ್ಲಿಯ ಸಾವೃಶ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೋಗಿಯೋ, ಅದು ಅದಕ್ಕೆ ಸದೃಶವು.
ಯಥಾ- ಯಮನು ಯಮಾಂತರನಿಂದ ಎಂದು ಸಮಾನಾಧಿಕರಣ್ಯ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾ-
ಡಲು ಬರುತ್ತದೆ.

ಇತಿ ಮೀಮಾಂಸಕಾಭಿಮತ ಉಪಮಾನವು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತ-
ರ್ಭಾವವಾಗುವದೆಂದು ಸಮರ್ಥನೆಯು.

೪) ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಅನುಮಾನ ಅಗಮಗಳಲ್ಲಿ ಅಂ-
ರ್ಭಾವ ಸಮರ್ಥನೆಯು

ಅಭಾವವೆಂಬ ಪ್ರಮಾಣವು ಅನುಮಾನಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುವದೆಂದು ಸಮ-
ರ್ಥನೆ ಮಾಡಲು ಅದರ ಲಕ್ಷಣವು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

೧] ಅಭಾವದ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕಂಠವಾದದ್ದು, ಅಭಾವಾಖ್ಯ ಪ್ರಮಾಣವು- [ಅನು-
ಪಲಬ್ಧಿ ಪ್ರಮಾಣವು] ಇದರ ಅಂತರ್ಭಾವ ಪ್ರಕಾರವು ಹೀಗೆ ಅದೆ. ಈಗ ಕೌರವರ
ಅಭಾವವು ಭಾರತಾದಿಗಳಿಂದ ಉತ್ಪತ್ತಿವಾಗುತ್ತದೆ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾದಿಗಳು
ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗುವದಿಲ್ಲ ಕೌರವಾದಿಗಳ ಅಭಾವಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಕರಣವು ಭಾರತಾದಿ ಅಗಮವೇ.

೨. ದೇವದತ್ತಸ್ಯ ಚಕ್ಷುರಾಶ್ಚಭಾವಃ, ರೂಪಾಶ್ಚದರ್ಶನಲಿङ್ಗಗಮ್ಯಃ, ತಥಾ ಚ ದೇವದತ್ತಃ, ನ ಚಕ್ಷುಃಮಾನ್ ರೂಪಾದಿಜ್ಞಾನಾಭಾವಾದಿತ್ಯನುಮಾನಗಮ್ಯ ಇತಿ ।

೩. ಸುಖಾಶ್ಚಭಾವಪ್ರಮಿತಿಃ, -ಸಾಕ್ಷಿಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಣೈವ ಭವತೀನಿ ನ ತದರ್ಥಂ ಪೃಥಕ್-ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮನುಪಲಬ್ಧೇರङ್ಗಿಕಾರ್ಯಮ್ ।

೪. ಪುರೋವರ್ತಿನಿನ್ದ್ರಿಯಸನ್ನಿವೃತ್ತಿಶ್ಚೇದೇ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾದನುಸಂಧಾನಾಭಾವಕಾಲೇಽಪಿ ಜಾಯಮಾನವಿಷಯಭಾವಪ್ರಮಿತಿಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷರೂಪಕರಣಸಾಧ್ಯೈವ ನ ತವನುಪಲ-
ಬ್ಧಿಪ್ರಮಾಣಜನ್ಯಾ, ವಿಷಯಭಾವ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರೋಮಿತ್ಯನುಮಾತುಃ ।

ನನು ಅನುಪಲಬ್ಧೇರಭಾವಜ್ಞಾನಂ ಪ್ರತಿ ಕರಣತ್ವಾಭಾವೇ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಭಾವೇಽಪಿ ವಿಷಯಭಾವಪ್ರಮಿತಿಃ ಸ್ಯಾದಿತಿಚೇತ್ತ, ಅನುಪಲಬ್ಧಿಃ, ಅವರ್ಜನೀ-
ಯಸನ್ನಿವೃತ್ತಿರೇವ,

ಅಗಮದಿಂದಲೇ ಈ ವಿಷಯ ಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತಿರಲು, ವಿಷಯಜ್ಞಾನ ಅಗಮದರ ಸಲು-
ವಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ಪ್ರಮಾಣ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡುವ ಕಾರಣವಿಲ್ಲ.

೧] ದೇವದತ್ತನಿಗೆ ಚಕ್ಷುರಾದ್ರಿಯ ಇಲ್ಲವೆಂಬುದು ರೂಪಾದಿಗಳ ಅದರ್ಶನದಿಂದ
ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಹೇಗೆಂದರೆ-ದೇವದತ್ತನು, ಚಕ್ಷುರಾದ್ರಿಯ ವಿಷಯವನ್ನು, ರೂ-
ಪಾದಿ ಜ್ಞಾನ ಅಗಮದಿಂದ ದೇವದತ್ತನಿಗೆ ಚಕ್ಷುರವಿಷಯವನ್ನು ರೂಪಾ-
ದಿ ಅದರ್ಶನ ಲಿಂಗದಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ತಥಾಚ್ಛೇಷಃ ಉಕ್ತಂ ಅನುಮಾನದಿಂದ
ವಿಷಯಜ್ಞಾನವಾಗುವದರಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ಪ್ರಮಾಣ ಬೇಕಿಲ್ಲ.

೨] ಸುಖದ ವಿಷಯಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಸುಖಾದ್ಯವಿಷಯ ಪ್ರಮಿತಿಯು ಸಾಕ್ಷಿ
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಅಗುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ, ಸುಖಾದ್ಯವಿಷಯ ಜ್ಞಾನಾರ್ಥವಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅನುಪ-
ಲಬ್ಧಿಗೆ ಪ್ರಮಾಣ್ಯ ಅಂಗೀಕಾರ ಮಾಡುವ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿಲ್ಲ.

೩] ಮರೋವೃತ್ತಿಯಾದ ದೇಶಕ್ಕೆ ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿವೃತ್ತಿವಾಗಲು ವ್ಯಾಪ್ತಿ
ಮೇದಲಾದ ಅನುಸಂಧಾನವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಘಟಾವಿಷಯ ಪ್ರಮಿತಿಯು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ.
ಈ ಘಟಾವಿಷಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷರೂಪಕರಣದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ್ದು. ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ಪ್ರಮಾಣ
ಜನ್ಯವಲ್ಲ. [ಕಾರಣ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿಲ್ಲ] ಹಾಗೂ ಘಟಾ-
ವಿಷಯ ಪ್ರಮಿತಿಯು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಜನ್ಯವೆಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

೪] ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯು ವಿಷಯವನ್ನು ಕುರಿತು ಕರಣವಾಗಿದ್ದರೆ, ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯು
ವಿಷಯವನ್ನು ಘಟಾವಿಷಯ ಪ್ರಮಿತಿ ಹುಟ್ಟಲಿ ಎಂದು ಅವಶ್ಯಕವಾದುದು.
[ವಿಷಯ ಪ್ರಮಿತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು] ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಯು ಸನ್ನಿವೃತ್ತಿ ಮಾತ್ರ.

ತथा च पटादिकं प्रति अन्यथासिद्धरासभतन्तुरुदादिवदवर्जनी-
यसन्निधिः, न तु करणं, तथाचावर्जनीयसन्निधेः प्रतिबन्धकत्वा-
भावत्वेन नियतपूर्ववृत्तित्वमात्रं वर्तते, न तु करणत्वमिति भावः ।

ननु पुरोवर्तिनि देशे यदात्वन्धकारे करचरणप्रसरणादिरूपे-
णान्वेषणेन घटाद्यनुपलम्भे सति तदभावं जानाति, तदा घटा-
भावज्ञानं प्रति अनुपलब्धिः पृथक् प्रमाणं भवतीति चेन्न, त-
त्रानुपलब्धिरूपलिङ्गज्ञानमेवाभावज्ञाने करणमित्यनुपलब्धेरलिङ्गतयैव
करणत्वं न पृथक्प्रमाणत्वेन ।

न च लिङ्गस्य ज्ञातस्यैव करणत्वात् अनुपलब्धेरपि, अभा-
वत्वेन तज्ज्ञानस्य अनुपलब्ध्यन्तरापेक्षयामनवस्थितिरिति शङ्क्यम् ।

ತಥಾಚ-ಘಟವನ್ನು ಕುರಿತು ರಾಸಭ ಹಾಗೂ ಪಟವನ್ನು ಕುರಿತು
ತಂತುರೂಪಗಂತೆ ಅವರ್ಜನೀಯ ಸನ್ನಿಧಿಯು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು [ಪಟ ಹು-
ಟ್ಟುವ ಕಾಲಕ್ಕೆ ತಂತುರೂಪವು ಹೇಗೆ ಅವರ್ಜನೀಯವೋ ಅದರಂತೆ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯು
ಅವರ್ಜನೀಯ ಸನ್ನಿಧಿಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಅದು ಕರಣವಲ್ಲ. ಅವರ್ಜನೀಯ
ಸನ್ನಿಧಿಯು, ಕಾರ್ಯನಿರುತ ಪೂರ್ವವೃತ್ತಿಯಾಗಿ [ಕಾರ್ಯೋತ್ಪತ್ತಿಗೆ] ಪ್ರತಿಬಂಧ-
ಕವನ್ನು ನಿವಾರಿಸುತ್ತದೆ ಹೊರತು ಕರಣವಾಗುವದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಭಾವ]

ಶಂಕಾ- ಪೂರ್ವವೃತ್ತಿಯಾದ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಯಾವಾಗ ಅಂಧಃ ಕಾರದಲ್ಲಿ ಕರಚರಣ
ಪ್ರಸಾರಣಾದಿ [ಕೈಕಾಲ ಚಾಚುವದು] ಗಳಿಂದ ಅನ್ವೇಷಣ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಕೂಡ
ಘಟವು ಉಪಲಬ್ಧವಾಗದೇ ಹೋದಲ್ಲಿ ಘಟಾಭಾವ ಪ್ರಮಿತಿಯು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಆವಾಗ್ಯ
ಘಟಾಭಾವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕುರಿತು ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯು ಸ್ಪರ್ಥಕ್ ಪ್ರಮಾಣವಾಗುತ್ತದೆ.
ಘಟದ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯಿಂದಲೇ ಅದರ ಅಭಾವಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಅಭಾವ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ಸಾಧನವಾದ್ದರಿಂದ ಅದು ಪ್ರಮಾಣವು. ಅಂದಲ್ಲಿ ಇದು ಸರಿ ಹೋಗು-
ವದಿಲ್ಲ. ಆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅಭಾವ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕುರಿತು ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ರೂಪ ಲಿಂಗಜ್ಞಾನವೇ
ಕರಣವು. ತಥಾಚ- ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯು ಲಿಂಗರೂಪದಿಂದ ಕರಣವೇ ಹೊರತು ಸ್ಪರ್ಥಕ್
ಪ್ರಮಾಣವಾಗಿ ಕರಣವಲ್ಲ.

ಲಿಂಗವು ಜ್ಞಾತವಾಗಿಯೇ ಕರಣವಾಗುತ್ತದೆ. (ಅಂದರೆ ಲಿಂಗವು ಜ್ಞಾನವೇ ಕರಣವು)
ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯೂ ಕೂಡಾ ಅಭಾವರೂಪವಾದ್ದರಿಂದ ಆ ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ಅಭಾವಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ಇನ್ನೊಂದು ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯನ್ನು ಆಸೇಕ್ಷೆ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಅದು ಅಭಾವರೂಪವಾದ್ದರಿಂದ

ತಸ್ಯಾ: ಸಾಕ್ಷಿಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸಿದ್ಧತ್ವೇನಾನವಸ್ಥಾಽಭಾವಾತ್ । ತಥಾ ಚ ನಾನುಪ-
ಲಬ್ಧೇರ್ಲಿङ್ಗತ್ವೇನ ಜ್ಞಾಪಕತ್ವಪಕ್ಷೇ ಅನವಸ್ಥಾದೋಷ ಇತಿ (ಪ್ರ. ಲ. ಟಿ.
ಭಾವದೀಪೆ)

ಪೂರ್ವೋಕ್ತೇಯಮನುಪಲಬ್ಧಿರಪಿ ಅನುಮಾನ ಏವಾಂತರ್ಭವತಿ, ತದಿತ್ಯ-ಅತ್ರ
ಘಟೋ ನಾಸ್ತಿ, ಯೋಗ್ಯತ್ವೇ ಸತ್ಯನುಪಲಬ್ಧಿಮಾನತ್ವಾದಿತಿ ಅತ್ರ, ಅತೀಂದ್ರಿಯೇ
ವ್ಯಭಿಚಾರವಾರಣಾಯ ಯೋಗ್ಯತ್ವೇ ಸತೀತ್ಯುಕ್ತಂ, ಘಟಾದೌ ತತ್ಪರಿಹಾರಾಯ
ಅನುಪಲಬ್ಧಿಮಾನತ್ವಮಿತಿ ವಿಶೇಷ್ಯದಲಂ, ತಥಾ ಚೇಯಮನುಪಲಬ್ಧಿರಪಿ ಅ-
ನುಮಾನಏವ ಅಂತರ್ಭವತೀತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಆದರೆ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಮತ್ತೊಂದು ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯನ್ನು ಆವೇಕ್ಷಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅನುವಸ್ಥಾದೋಷ
ಬರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಶಂಕಾ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಾನವು:- ಅಭಾವಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ಕಾರಣವಾದ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯು ಸಾಕ್ಷೀ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸಿದ್ಧವಾದ್ದರಿಂದ [ಮತ್ತೊಂದು ಅನು-
ಪಲಬ್ಧಿಯ ಆವೇಕ್ಷೆ ಇಲ್ಲ] ಅನುವಸ್ಥಾದೋಷ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ತಥಾಚ- ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯ
ಲಿಂಗವು ಜ್ಞಾತವಾಗಿಯೇ ಕರಣವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದರೂ ಕೂಡಾ ಅನುವಸ್ಥಾ
ದೋಷಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ ಎಂದು ಪ್ರ. ಲ. ಟೀಕಾಭಾವದೀಪದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.

ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯೂ ಕೂಡಾ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತ-
ರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದು ಈ ರೀತಿ ಇದೆ 'ಇಲ್ಲಿ ಘಟವು ಇಲ್ಲ. ಉಪಲಬ್ಧಿಗೆ
ಯೋಗ್ಯವಾಗಿ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಮಾನವಾದ್ದರಿಂದ' ಈ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅತೀಂದ್ರಿಯದಲ್ಲಿ
ವ್ಯಭಿಚಾರ ಪರಿಹಾರ ಮಾಡುವದರ ಸಲುವಾಗಿ 'ಯೋಗ್ಯತ್ವ' ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು.
ಅಂದರೆ ಕೇವಲ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಮಾನತ್ವಾತ್ ಇಷ್ಟೇ ಹೇತು ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಸತ್ಕಾಳಿಗಳ
ಅತೀಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲಿ, ಅನುಪಲಬ್ಧಿಮಾನತ್ವ ರದಿವದರಿಂದ ವ್ಯಭಿಚಾರವು. ಇದನ್ನು
ಪರಿಹರಿಸಲು 'ಯೋಗ್ಯತ್ವ' ವಿಶೇಷಣ ಕೊಡಬೇಕು. ಅತೀಂದ್ರಿಯಗಳು ಉಪಲಬ್ಧಿಗೆ
ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ವ್ಯಭಿಚಾರವಿಲ್ಲ. ಘಟಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧಿಯೋಗ್ಯತ್ವ ಇರು-
ವದರಿಂದ ವ್ಯಭಿಚಾರವು ಅದನ್ನು ವಾರಣ ಮಾಡಲು ಅನುಪಲಬ್ಧಿಮಾನತ್ವ ದಲ
ಕೊಡಬೇಕು. ಘಟದಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧಿಮಾನತ್ವ ಇದೆ ಹೊರತು, ಅನುಪಲಬ್ಧಿಮಾನತ್ವ
ಇಲ್ಲ ಕಾರಣ ವ್ಯಭಿಚಾರವಿಲ್ಲ. [ಅಂದರೆ ಯೋಗ್ಯತ್ವಾತ್ ಇಷ್ಟೇ ಹೇತು ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ
ಪೂರ್ವೋಕ್ತ ವ್ಯಭಿಚಾರವು. ಅದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ದಲ ಕೊಡಬೇಕೆಂಬ
ಭಾವ] ತಥಾಚ- ಈ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಯೂ ಕೂಡಾ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭೂತ-
ತವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ನನು ಕಶ್ವಿತ್ಪುಮಾನ್ ಮಾರ್ಗೇಣ ರಾಜಮಂದಿರಂ ಗच्छन्, तदा गजा-
स्तित्वनास्तित्वयोरुदासीन एव गच्छति, वस्तुतो मार्गे प्रातर्ग-
जो नाभूत्, पुनर्गजवातनिभिज्ञ एव स्वगृहमेति, तं प्रति सायं
कश्चित् पृच्छति, वस्तुतस्तत्र गजोऽभूद्वा नवेति, एवं प्रष्टारं प्रति
राजमंदिरादागतो वदति, प्रातस्तत्र गजो नाभूदिति, “इदं ज्ञानं
इन्द्रियजं न, असन्निकर्षात्” नापि लिङ्गशब्दाभ्यां जातं त-
दानीमभावात् तस्मात्प्रत्यक्षानुमानागमातिरिक्तमनुपलब्धिप्रमाणज-
न्यमित्यङ्गीकार्यमिति चेन्न, कुतो नेतिचेदिदमपि ज्ञानमनुलब्धि-
लिङ्गजन्यमेव, तथाहि—राजद्वारे प्रातर्गजो नासीत्, योग्यत्वे-
सतितदानीमनुपलम्भादिति,

ಶಂಕಾ- ಕೃತ್ಯಿತ್ ಪುರುಷನು ಮಾರ್ಗದಿಂದ ರಾಜಮಂದಿರವನ್ನು ಕುರಿತು ಹೋ-
ಗುವದಾಗಿ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದ ಆನೆ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ನೋಡಿ
ಗಜಾದಿಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವ [ಇರುವಿಕೆ] ನಾಸ್ತಿತ್ವ [ಇಲ್ಲದಿರುವಿಕೆ] ಇವುಗಳ ವಿ-
ಷಯದಲ್ಲಿ ಉದಾಸೀನವಾಗಿ ಹೋಗುತ್ತಾನೆ, ಅಂದರೆ ಗಜಗಳು ಆನೆ ಅಥವಾ
ಇಲ್ಲವೆಂಬ ನಿಶ್ಚಯವಿಲ್ಲದೆ ಹೋಗುವನು. ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಗಜವು
ಇದ್ದಿಲ್ಲ. ಮತ್ತು ಗಜವಾರ್ತೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯದಲೇ ಮನೆಗೆ ಬರುತ್ತಾನೆ ಅವ-
ನನ್ನು ಸಾಯಂಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ (ನೀವು ರಾಜ್ಯ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹೋಗಿದ್ದೀರಿ) ಅಲ್ಲಿ ಗಜವು ಇತ್ತೇ? ಇಲ್ಲವೇ? ಎಂದು, ಆಗ್ಗೆ ಪ್ರಶ್ನೆ
ಮಾಡತಕ್ಕವನನ್ನು ಕುರಿತು ರಾಜಮಂದಿರದಿಂದ ಬಂದವನು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ
ಪ್ರಾತಃ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಜವು (ರಾಜ್ಯ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ) ಇದ್ದಿಲ್ಲ. ಉತ್ತರ ಹೇಳತಕ್ಕ-
ವನಿಗೆ ಗಜಾಭಾವಜ್ಞಾನವಾಯಿತು ಈ ಗಜಾಭಾವಜ್ಞಾನವು ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಹು-
ಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅವನಿಗೆ ಗಜದ ಸನ್ನಿಹಿತವಿಲ್ಲ. ಲಿಂಗ ಶಬ್ದಗಳಿಂದಲೂ
ಹುಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಆಗ್ಗೆ ಅವು ಇಲ್ಲ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಅನುಮಾನ ಆಗವಂತಿ-
ಕ್ತವಾದ ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಎಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.
ಹೀಗೆ ಅಂದಲ್ಲಿ ಇದು ಅಯುಕ್ತವು. ಏಕೆ ಅಯುಕ್ತವೆಂದರೆ? ಸಮಾಧಾನವು ಹೀಗಿದೆ.
ಈ ಜ್ಞಾನವು (ಗಜಾಭಾವಜ್ಞಾನವು) ಕೂಡ. ಅನುಪಲಬ್ಧಿಲಿಂಗಜನ್ಯವೇ ಆಗಿದೆ.
ಹೇಗೆಂದರೆ- ರಾಜ್ಯ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾತಃ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಜಾಭಾವವಿತ್ತು. (ಉಪಲಬ್ಧಿಗೆ)
ಕಾಣಲು ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನುಪಲಬ್ಧಿವಾದ್ದರಿಂದ

ಪ್ರಯೋಗಸಂಭವೇನಾನುಪಲಬ್ಧಿಲಿಙ್ಗಜನ್ಯಮೇವ ನ ಪೃಥಕ್ ತಸ್ಯಾಃ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ
ಅಙ್ಗೀಕಾರ್ಯಮಿತಿ ।

ನನು ಪುರೋವೃತ್ತಿಙ್ಗತದಿತಿಜಾಯಮಾನಾ ಘಟಾಽಽಭಾವಪ್ರಮಿತಿಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ-
ಜನ್ಯೇತ್ಯುಕ್ತಂ, ತತ್ರಾಭಾವಸ್ಯೇಂದ್ರಿಯೇಣ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಾನುಪಪತ್ತಿಃ, ಅಭಾವಸ್ಯ ದ್ರ-
ವ್ಯತ್ವಾಯುತಸಿದ್ಧತ್ವಾಭಾವೇನೇಂದ್ರಿಯಾಭಾವಯೋಃ ಸಂಯೋಗಸಮವಾಯಸಂಬಂಧಾಭಾವಾತ್ ।
ತಥಾ ಚ ಕಥಂ ಘಟಾಽಽಭಾವಪ್ರಮಿತಿಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಜನ್ಯಾ ಭವೇದಿತಿ ಚೇನ್ನ ।

ಘಟಾದಿಭಾವತ್ ತದಭಾವಸ್ಯಾಪೀಂದ್ರಿಯೇಣ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಾಙ್ಗೀಕಾರೇ ಬಾಧ-
ಕಾಭಾವಾತ್, ತಯೋಃ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಾಭಾವ ಏವ ಬಾಧಕ ಇತಿ ಚೇನ್ನ, 'ದ್ರವ್ಯ-
ಯೋರೇವ ಸಂಯೋಗ' ಇತಿ ನೈಯಾಯಿಕನಿಯಮಸ್ಯಾಪ್ರಾಮಾಣಿಕತ್ವೇನಾಙ್ಗೀಕಾರಾತ್,
ಅಭಾವಸ್ಯಾಽಪಿ ಇಂದ್ರಿಯೇಣ ಸನ್ನಿಕರ್ಷಾಙ್ಗೀಕಾರೇ ಬಾಧಕಾಭಾವಾತ್ ತಥಾ
ಚ ಘಟಾಽಽಭಾವಪ್ರಮಿತಿಃ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಜನ್ಯೇವೇತಿ ಜ್ಞೇಯಾ ।

ಎಂಬ ಅನುಮಾನ ಪ್ರಯೋಗ ಸಂಭವಿಸುವದರಿಂದ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂಶಭಾವ ತ
ನಾಗುತ್ತಿದೆ ಕಾರಣ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಅಂಗೀಕಾರಯೋಗ್ಯವಲ್ಲ.

ಶಂಕಾ:- ಪುರೋವೃತ್ತಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಘಟಾಭಾವ ಪ್ರಮಿತಿ ಹುಟ್ಟು-
ತ್ತದೆ. ಅದು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ
ಅಭಾವಕ್ಕೆ ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿವೇಶವೇ ಆಗುವದಿಲ್ಲ. ಅಭಾವವು ದ್ರವ್ಯವೂ ಅಲ್ಲ.
ಹಾಗೆ, ಅಯುತ ಸಿದ್ಧವೂ ಅಲ್ಲ. (ಎಂದನ್ನೊಂದು ಬಿಟ್ಟು ಇರದೆ ಇರುವದು ಅಯುತ
ಸಿದ್ಧವು) ಕಾರಣ ಸಂಯೋಗವಾಗಲಿ, ಸಮವಾಯವಾಗಲಿ ಸಂಬಂಧವು ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ.
(ಅಂದರೆ ಅಭಾವವು ದ್ರವ್ಯವಲ್ಲ ಕಾರಣ ಇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಅಭಾವಕ್ಕೂ ಸಂಯೋಗ
ಸನ್ನಿವೇಶವಿಲ್ಲ. ಅಭಾವವು [ರೂಪಾದಿಗಳಂತೆ] ಅಯುತಸಿದ್ಧವಲ್ಲ ಕಾರಣ ಸಮವಾಯ
ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲ] ಅಂದ ವೇಳೆ ಘಟಾಭಾವವು ಸನ್ನಿವೇಶ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಹೇಗೆ ಹುಟ್ಟುವದು ?
ಎಂದು ಶಂಕಿಸಿದಲ್ಲಿ ಇದು ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲ. ಘಟೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳಂತೆ ಘಟಾಭಾವವು
ಕೂಡಾ ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನೇ ಎಂಬ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದರೆ ಯಾವ ಬಾಧಕವೂ
ಇಲ್ಲ. ಘಟಾಭಾವ, ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಸನ್ನಿವೇಶ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲವೆಂಬುದೇ ಬಾಧಕವು
ಅಂದಲ್ಲಿ, ಇದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ದ್ರವ್ಯಗಳಿಗೇನೇ ಸಂಯೋಗವಿದೆ ಎಂಬ ನೈಯಾಯಿಕರ
ಮತವು ಅಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾಗಿದ್ದು, ಅಂಗೀಕಾರಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅಭಾವಕ್ಕೆ
ಕೂಡಾ ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದಲ್ಲಿ ಬಾಧಕವು ಇಲ್ಲ. ತಥಾಚ-
ಘಟಾಭಾವ ಪ್ರಮಿತಿಯು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಎಂದು ಹೇಳಿಯಬೇಕು.

॥ ಇತಿ ಅನುಪಲಬ್ಧಿಪ್ರಮಾಣಸ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾನುಮಾನಾಗಮೇಭವಂತರ್ಭಾವಸಮर्थನಮ್ ॥

(೪) ಸಮ್ಮಭವಪ್ರಮಾಣಂ ಅನುಮಾನೇಽಂತರ್ಭಾವಯಿತುಂ ತತ್ಸ್ವರೂಪಮುಚ್ಯತೇ—

ಬಹುತ್ವಸಖ್ಯಾಚಾವಿಶಿಷ್ಟವಸ್ತುಜ್ಞಾನೇ ಸತಿ ನ್ಯೂನತ್ವಸಖ್ಯಾಚಾವಿಶಿಷ್ಟಾ-
ರ್ಥಜ್ಞಾನಂ ಯಜ್ಜಾಯತೇ ತತ್ಸಮ್ಮಭವಾಖ್ಯಪ್ರಮಾಣಂ, ತದ್ವಿಶಾ-ಶತಮಸ್ತೀತಿ ಜ್ಞಾನೇ
ಪಂಚಾಶದಸ್ತೀತಿ ಜ್ಞಾನಮಿತಿ । ಏತದಪ್ಯನುಮಾನ ಏವಾಂತರ್ಭವತಿ, ತ-
ಥಾಹಿ-ದೇವದತ್ತಃ ಪಂಚಾಶದ್ವಾನ್, ಶತವತ್ತ್ವಾತ್ ಯಥಾ ಅಹಮಿತಿ, ಏವಂ
ಪ್ರಯೋಗಸಮ್ಮಭವಾದಿತಿ ಜೇಯಮ್ ।

॥ ಇತಿ ಸಮ್ಮಭವಾಖ್ಯಪ್ರಮಾಣಸ್ಯ, ಅನುಮಾನೇಽಂತರ್ಭಾವಸಮर्थನಮ್ ॥

(೬) ಪರಿಶೇಷಪ್ರಮಾಣಮನುಮಾನೇ ಅಂತರ್ಭಾವಯಿತುಂ ತಲ್ಲಕ್ಷಣಮುಚ್ಯತೇ—

ಪ್ರಸಕ್ತಪ್ರತಿಷೇಧೇ ಪರಿಶಿಷ್ಟಮಾಣೇ ಬುದ್ಧಿಃ ಪರಿಶೇಷಾಖ್ಯಂ ಪ್ರಮಾಣಂ,
ಯಥಾ-‘ ದೇವದತ್ತಯಜ್ಞದತ್ತಾವೇತೌ ’ ಇತಿ ಜ್ಞಾನೇ ಸತಿ ಏಕಸ್ಮಿನ್ ನಾಯಂ
ಯಜ್ಞದತ್ತಃ ಇತಿ ಪ್ರತಿಷೇಧೇ, ಪರಿಶಿಷ್ಟಮಾಣೇ ದೇವದತ್ತತ್ವಬುದ್ಧಿಃ,

ಇತಿ ಅನುಪಲಬ್ಧಿ ಪ್ರಮಾಣವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಅನುಮಾನ ಅಗಮದಲ್ಲಿ ಅಂತ-
ರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆಂದು ಸಮರ್ಥನೆಯು.

೫) ಸಂಭವ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಸಮರ್ಥನೆಯು
ಸಂಭವ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡಲು ಅದರ
ಲಕ್ಷಣವು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಬಹುಸಂಖ್ಯಾದಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಸ್ತು ಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತಿರಲು
ನ್ಯೂನ ಸಂಖ್ಯಾದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅರ್ಥಜ್ಞಾನವು ಏನು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ, ಅದು ಸಂಭವಾಖ್ಯ
ಪ್ರಮಾಣವು. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ- ನೂರು ಅದೆ ಎಂದು ಜ್ಞಾನವಾದಲ್ಲಿ ಐವತ್ತು
ಅದೆ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನವು. [ಸಂಭವ ಪ್ರಮಾಣವು] ಈ ಸಂಭವ ಪ್ರಮಾಣವು ಅನು-
ಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ- ‘ದೇವದತ್ತನು, ಐವತ್ತು
ವಸ್ತುವುಳ್ಳವನು, ನೂರು ವಸ್ತುವುಳ್ಳವನಾದ್ದರಿಂದ ನನ್ನಂತೆ’ ಎಂದು ಪ್ರಯೋಗವು
ಸಂಭವಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು.

ಇತಿ ಸಂಭವ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಸಮರ್ಥನೆಯು

೬) ಪರಿಶೇಷ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಸಮರ್ಥನೆಯು

ಪರಿಶೇಷ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡುವುದರ ಸಲು
ವಾಗಿ ಅದರ ಲಕ್ಷಣವು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

ಅತ್ರ ಪ್ರಸಕ್ತಪ್ರತಿಷೇಧ: ಕರಣಪರಿಶೇಷ:; ಪರಿಶಿಷ್ಯಮಾಣೇ ಬುದ್ಧಿ: ಫಲಪರಿ-
ಶೇಷ ಇತಿ ಜ್ಞಾತವ್ಯಮ್ । ಇಯಂ ಬುದ್ಧಿರಪ್ಯನುಮಾನಜನ್ಯಾ, ತಥಾಹಿ-

ಅಯಂ, ದೇವದತ್ತ:; ದೇವದತ್ತಯಜ್ಞದತ್ತಯೋರನ್ಯತರತ್ವೇ ಸತಿ ಅಯಜ್ಞದತ್ತ-
ತ್ವಾತ್, ವ್ಯತಿರೇಕೇಣ ಯಜ್ಞದತ್ತವದಿತಿ ಪ್ರಯೋಗೋಪಪತ್ತೇ:; ಅತ: ಪರಿಶೇ-
ಷಾಖ್ಯಪ್ರಮಾಣಮನುಮಾನ ಏವಾಂತರ್ಭವತಿ, ತಸ್ಯ ನ ಪೃಥಕ್ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಸ-
ಂಭವತೀತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

॥ ಇತಿ ಪರಿಶೇಷಾಖ್ಯಪ್ರಮಾಣಸ್ಯಾನುಮಾನೇಂತರ್ಭಾವಸಮर्थನಮ್ ॥

(೭) ಉಪಕ್ರಮಾದಿಪ್ರಮಾಣಾನಾಮನುಮಾನೇಂತರ್ಭಾವ ಉಚ್ಯತೇ-

ಪ್ರಸಕ್ತವಾದವುಗಳಲ್ಲಿ (ಒಂದನ್ನು) ಪ್ರತಿಷೇಧ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಪರಿಶಿಷ್ಟಮಾಣವಾದ
ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿಯು, ಪರಿಶೇಷ ಪ್ರಮಾಣವು ಹೇಗೆಂದರೆ: ದೇವದತ್ತ. ಯಜ್ಞದತ್ತರು
(ಇಬ್ಬರು) ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ ಬಂದ, ನಂತರ, ಒಬ್ಬನಲ್ಲಿ ಇವನು ಯಜ್ಞದತ್ತನಲ್ಲವೆಂದು
ಪ್ರತಿಷೇಧ ಮಾಡಿದರೆ, ಪರಿಶಿಷ್ಟ ಮಾಣವಾದ ದೇವದತ್ತನ ಜ್ಞಾನವು. ಬರುವದು.
(ದೇವದತ್ತನಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿಯು, ಪರಿಶೇಷ ಪ್ರಮಾಣವು) ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಕ್ತ ಪ್ರತಿಷೇಧವು ಕರಣ
ಪರಿಶೇಷವು, ಪರಿಶಿಷ್ಟಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿಯು ಫಲ ಪರಿಶೇಷವು. ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು
ಈ ಬುದ್ಧಿ ಕೂಡಾ ಅನುಮಾನವೇ ಆಗಿದೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ. ಇವನು, ದೇವದತ್ತನು.
ದೇವದತ್ತ ಯಜ್ಞದತ್ತರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ- ಆಯಜ್ಞದತ್ತನಾದ್ದರಿಂದ, ವ್ಯತಿರೇಕದಿಂದ,
ಯಜ್ಞದತ್ತನಂತೆ, (ಯಜ್ಞದತ್ತನಲ್ಲಿ ದೇವದತ್ತತ್ವವಿಲ್ಲ ದೇವದತ್ತ ಯಜ್ಞದತ್ತರಲ್ಲಿ ಅನ್ಯತರ-
ವಾಗಿ ಆಯಜ್ಞದತ್ತತ್ವವೂ ಇಲ್ಲ, ಎಂಬ ವ್ಯತಿರೇಕದಿಂದ) ಹೀಗೆ ಅನುಮಾನ
ಪ್ರಯೋಗ ಸಂಭವಿಸುತ್ತದೆ. ಪರಿಶೇಷಾಖ್ಯ ಪ್ರಮಾಣವು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತ-
ರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ. ಆ ಪರಿಶೇಷಕ್ಕೆ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಮಾಣ, ಕೂಡದಿರುವದರಿಂದ
ಅದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಮಾಣವಾಗಲಾರದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಇತಿ ಪರಿಶೇಷಾಖ್ಯ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಸ-
ಮರ್ಥನೆಯು

೭) ಉಪಕ್ರಮಾದಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೆ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವ
ಸಮರ್ಥನೆಯು

ಉಪಕ್ರಮಾದಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವ ಹೊಂದು-
ತ್ತವೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ:-

“ ಉಪಕ್ರಮೋಪಸಂಹಾರಾಭ್ಯಾಸಾಪೂರ್ವತಾಫಲಾರ್ಥವಾದೋಪಪತ್ತಯ: ” ತಥಾ “ ಶ್ರು-
ತೀಲಿಂಗವಾಕ್ಯಪ್ರಕರಣಸ್ಯಾನುಸಾರಾಃ ” ಅಪಿ ನ ಪೃಥಕ್ಪ್ರಮಾಣಾನಿ,
ಕಿಂತ್ವನುಮಾನೇಷ್ವೇವಾನುಭವಂತಿ, ತಥಾಹಿ—

“ ಇದಂ ವಾಕ್ಯಂ, ಉಪಕ್ರಮಪರ್ಯಂತಂ ತದ್ವಿಧಮವತ್ತ್ವಾತ್ ” ಯತ್ ಯದ್ವಿಧ-
ಮವತ್ ತದ್ವಾಕ್ಯಂ ತದ್ವಿಧಂ ಯಥಾ ಸಮ್ಮತಂ, ಇತ್ಯಾದಿರೂಪೇಣ ವ್ಯಾಪ್ತಿಮ-
ಪೇಕ್ಷ್ಯ ತಾತ್ಪರ್ಯಗಮಕತ್ವಾದನುಮಾನಮೇವೇತಿ ಧ್ಯೇಯಂ. ಉಪಕ್ರಮತ್ರಾಪಿ ದೃಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।

॥ ಇತಿ ಉಪಕ್ರಮಾದಿನಾಂ ಪ್ರಮಾಣಾನುಮಾನೇಷ್ವೇವಾನುಭವಿಸಮರ್ಥನಮ್ ॥

(೮) ಉಪಕ್ರಮೇತಿಹ್ಯಾಖ್ಯಪ್ರಮಾಣಸ್ಯಾಪಿ, ಅಗಮೇಂತುಭವಿಂ ವಕ್ತುಮೇತಿ-
ಹ್ಯಸ್ಯ ಸ್ವರೂಪಮುಚ್ಯತೇ—

ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟಪ್ರವಕ್ತೃಕಂ (ವಿಶೇಷತಃಪರಿಜ್ಞಾತವಕ್ತೃಕಂ) ಪ್ರವಾದಾಪರಪರ್ಯಾಯಿ
ಏತಿಹ್ಯಂ, ಯಥಾ ! ‘ಅತ್ರ ವೈಶ್ವವಣೋಽಸ್ತೀತಿ ವಾಕ್ಯಂ ’ ಉಪಕ್ರಮಃ ಉಪ-
ಕ್ರಮೇ ವೈಶ್ವವಣಃ ಚತುರೇ ಚತುರೇ ಶಿವಃ । ಪರ್ವತೇ ಪರ್ವತೇ ರಾಮಃ ಸರ್ವತ್ರ
ಮಧುಸೂದನಃ ’ ಇತ್ಯಾಗಮ ಉಪಕ್ರಮೇವಾನುಭವಂತೀತಿ ತದಪಿ ನ ಪೃಥಕ್ ಪ್ರಮಾಣಮ್ ।

ಉಪಕ್ರಮಃ. ಉಪಕ್ರಮಃ ಅಥವಾ, ಅಪೂರ್ವತಾ ಫಲ, ಅರ್ಥವಾದ, ಉಪ-
ಪತ್ತಿಗಳು, ಅದರಂತೆ ಶ್ರುತಿ, ಲಿಂಗ, ವಾಕ್ಯ, ಪ್ರಕರಣ, ಸ್ಥಾನ, ಸಮಾಖ್ಯಾ ಇವುಗಳು
ಕೂಡಾ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಮಾಣವಲ್ಲ. ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವಗಳಾಗುತ್ತವೆ.
ಹೇಗೆಂದರೆ—ಈ ವಾಕ್ಯವು, ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ತಾತ್ಪರ್ಯವುಳ್ಳದ್ದು, ಇಂಥ ಉಪಕ್ರ-
ಮವುಳ್ಳದ್ದಾದುದರಿಂದ, ಯಾವುದು ಯಾವ ಉಪಕ್ರಮವುಳ್ಳದ್ದೋ ಆ ವಾಕ್ಯವು
ಅದೇ ತಾತ್ಪರ್ಯವುಳ್ಳದ್ದು. ಹೇಗೆ ಅನುಮಾನದಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಅರ್ಜಿಸಿ ತಾತ್ಪರ್ಯ-
ಜ್ಞಾನ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಅದರಂತೆ ಉಳಿದವುಗಳನ್ನು ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡಬೇಕು.

ಇತಿ ಉಪಕ್ರಮಾದಿಗಳಿಗೆ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಸಮರ್ಥನೆಯು.

೮] ಐತಿಹ್ಯ (ಪ್ರವಾದ)ನೊಪಲಾದ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೆ ಅಗಮ ಅನುಮಾನ
ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭಾವ ಸಮರ್ಥನೆಯು

ಐತಿಹ್ಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅಗಮಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಮಾಡಲು
ಐತಿಹ್ಯದ ಸ್ವರೂಪವು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಐತಿಹ್ಯವಾಗಿ ವಕ್ತೃವಿನ ಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದೆ. ಪ್ರವಾದ
ಅದರ ಸರ್ವಸಾಮಾನ್ಯವಾದದ್ದು. ಐತಿಹ್ಯ ಪ್ರಮಾಣ. ಹೇಗೆಂದರೆ—ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾದವು
[ಕುಬೇರನು-ಯಕ್ಷನು] ಇದ್ದಾನೆ ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವು.

एवमन्यान्यपि नयनाङ्गल्यादिचेष्टावर्णजापकरेखादीन्यनुमानादिषु यथासम्भवमन्तर्भाव्यानि ।

अयं भावः—शकुनस्येष्टार्थानुमापकत्वेन शाकुनमनुमानान्तर्भूतं, अपशकुनस्येष्टार्थविघातकत्वेन अपशकुनमप्यनुमानान्तर्भूतं लिप्य-
क्षरचेष्टयोश्च वर्णस्मरणहेतुतया प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः, इत्यादि यथा-
सम्भवं द्रष्टव्यम् ।

॥ इति ऐतिह्यादिप्रमाणानामपि, अनुमानादिष्वन्तर्भावसमर्थनम् ॥

॥ इति अनुप्रमाणानां त्रैविध्यसमर्थनप्रकरणम् ॥

(५) अथ प्रामाण्यवादप्रकरणम्

(१) नन्वेतासां प्रमितीनां तत्साधनानां च यथार्थत्वं, यथा-
र्थसाधनत्वरूपप्रामಾण्यं च, तथा अप्रमितीनां तत्साधनानां च
अयथार्थत्वं, तत्साधनत्वरूपाप्रामाण्यं च केनोत्पद्यते, केन ज्ञा-
यते, इति चेदुच्यते —:

ಆಗಮದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವವಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಆಗಮವೇ. .ವಟದಲ್ಲಿ [ಅಲದ ಮರದಲ್ಲಿ] ವೈಶ್ರವಣನು, ಚತ್ವರದಲ್ಲಿ ಶಿವನು, ಕರ್ವತದಲ್ಲಿ ರಾಮನು, ಸವತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಧುಸೂಧನನು ಎಂಬ ಆಗಮವಾಕ್ಯವಿರುವದರಿಂದ ಆಗಮದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುವದರಿಂದ, ಈ ಐತಿಹ್ಯವು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಮಾಣವಲ್ಲವು.

ಈ ಪ್ರಕಾರ ಅನ್ಯಗಳಿಂದ ನಯನ್ನು ಅಂಗುಲಿಚೇಷ್ಟಾ ಹಾಗೂ ವರ್ಣಜಾಪಕ ರೇಖಾದಿಗಳು, ಅನುಮಾನಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಅದೆ. ರಹಸ್ಯವು ಇಷ್ಟವಾದ ಅರ್ಥವಿಷಯಕಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಪರಹಸ್ಯವು ಅನಿ-
ವಾರ್ಯವಿಷಯಕ ಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟಿಸಿ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತದೆ. ಲಿಪಿಭೂತ ಅಕ್ಷರ, ಹಾಗೂ ಚೇಷ್ಟಾಗಳು, ವರ್ಣಗಳ ಸ್ಮರಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿ ಪ್ರ-
ತ್ಯಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾಗುತ್ತವೆ ಈ ರೀತಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇತಿ ಐತಿಹ್ಯಾದಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೆ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭಾವ ಸಮರ್ಥನೆಯು ಅನುಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೆ ತ್ರೈವಿಧ್ಯಸಮರ್ಥನ ಪ್ರಕರಣವು ಮುಗಿದುದು.

೫) ಅಥ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವಾದ ಪ್ರಕರಣವು

೧) ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗಳ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವಾದಿಗಳಾದ ಸಾಂಖ್ಯರ ಮತ ನಿರಾಕರಣೆಯು

ಅತ್ರ ಸಾರುಙ್ಗಾ ಎವಂ ವದಂತಿ-ಜ್ಞಾನತತ್ಕರಣಯೋಃ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ
 ವ ಸ್ವತಃ ಉತ್ಪಾದ್ಯತೇ ಸ್ವತಃ ಉತ್ಪಾದ್ಯತೇ ಚ, ಕಿಮಿದಂ ಸ್ವತಃ ಸ್ವಾಮಿತಿ ಚೇದಿತ್ಯಂ
 ಸದ್ಭಿರಂತಃ-ಉತ್ಪತ್ತೌ ಸ್ವತಃ ಸ್ವತಃ ನಾಮ ಜ್ಞಾನಜತಕಾತಿರಿಕ್ತಜನಕಾಜನ್ಯತ್ವಂ
 ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೇ ಲಕ್ಷಣಸಮನ್ವಯಃ-ಜ್ಞಾನಂ, 'ಅಯಂ ಘಟ' ಇತಿ ಜ್ಞಾನಂ, ಜ್ಞಾನಜನಕಂ
 ಇಂದ್ರಿಯಂ, ತದತಿರಿಕ್ತತಾಜನ್ಯತ್ವಂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೇ । ತಥಾ ಚ ಜ್ಞಾನಂ ಉತ್ಪಾದ್ಯತೇ
 ತೇನೈವ ತತ್ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮಪ್ಯುತ್ಪಾದ್ಯತೇ ಇತಿ ಯಾವತ್ ।

ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಜ್ಞಾತೌ ಸ್ವತಃ ಸ್ವತಃ ನಾಮ - ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಾತಿರಿಕ್ತಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ,
 ಜ್ಞಾನಂ 'ಅಯಂ ಘಟ' ಇತಿ ಜ್ಞಾನಂ, ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಂ (ಅನವ್ಯವಸಾಯಃ),
 ತದತಿರಿಕ್ತಂ ಲಿಂಗಾದಿ, ತದಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೇ । ತಥಾ ಚ ಜ್ಞಾನಂ
 ಯೇನ ಗೃಹ್ಯತೇ ತೇನೈವ ತತ್ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮಪಿ ಗೃಹ್ಯತೇ ಇತಿ ಯಾವತ್ ।

ಈ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೂ ಹಾಗೂ ಇವುಗಳ ಸಾಧನಗಳಿಗೂ, ಯಥಾರ್ಥತ್ವ
 ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಸಾಧನತ್ವರೂಪ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಮತ್ತು ಅಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೂ, ಅವು-
 ಗಳ ಸಾಧನಗಳಿಗೂ, ಅಯಥಾರ್ಥತ್ವ, ತತ್ ಸಾಧನರೂಪ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಯಾ-
 ವುದರಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ, ಹಾಗೂ ಯಾವುದರಿಂದ ಗೃಹಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಎಂಬ ವಿಷ-
 ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಂಖ್ಯರು ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ:-ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಅದರ ಕರಣ [ಸಾಧನ]
 ಇವುಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಸ್ವತಃ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ.
 ಸ್ವತಃನೇ ಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಸ್ವತಃ ಅಂದರೆ [ಅದರ ಶಬ್ದಾರ್ಥ] ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.
 ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಃ ಅಂದರೆ ಜ್ಞಾನಜನಕ ಯಾವದೋ ಅದರ
 ಅತಿರಿಕ್ತ ಜನಕದಿಂದ ಜನ್ಯವಾದುದಲ್ಲ [ಅಜನ್ಯವು] ಎಂಬುದೇ [ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿಯು ಸ್ವತಃ
 ಸ್ವತಃ] ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವು. ಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ 'ಇದು ಘಟವೆಂಬ'
 ಜ್ಞಾನವು. ಈ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಜನಕವು 'ಇಂದ್ರಿಯವು' ತದತಿರಿಕ್ತಜನಕವು ಅನುಮಾ-
 ನಾದಿಗಳು. ಅದರಿಂದ ಅಜನ್ಯವು ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು. ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಜನ್ಯತ್ವ
 ಬಂದಿತು. ತಥಾಚ-ಜ್ಞಾನವು ಯಾವುದರಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಯೋ ಅದರಿಂದಲೇ ಅ
 ಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವೂ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಭಾವ. ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ
 ಸ್ವತಃಸ್ವತಃನೇಂದರೆ. ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕ ಯಾವದೋ, ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದುದರಿಂದ
 ಅಗ್ರಾಹ್ಯವು, ಎಂದು. ಜ್ಞಾನವು ಅಂದರೆ, ಇದು ಘಟವು ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ, ಈ ಜ್ಞಾನ
 ಗ್ರಾಹಕ ಅಂದರೆ, [ಅನುಮಾನವಾಯ ಸಾಕ್ಷಿಯು] ಇದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದದ್ದು. 'ಲಿಂಗಾದಿ'
 ಇವುಗಳಿಂದ ಅಗ್ರಾಹ್ಯವಾಗಿದೆ, ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು. ಹೀಗೆ ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವು.

ಅತ್ರ ದೂಷಣಂ-ಭ್ರಾತವಾಕ್ಯಾದಿಜನ್ಯಜ್ಞಾನಾಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಸಂಭವೇಽಪಿ
ನ ವೇದಾದಿಜನ್ಯವಿಭ್ರಮಾಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ ಸಂಭವತಿ, ವೇದಾನಾಂ
ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಪ್ರಸಂಗಾತ್, ಕಿञ್ಚ ತಯೋರ್ಜ್ಞಿಗ್ರಾಹಕಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವೇ ಏಕದೈವ ಜ್ಞಾನೇ
ಉಭಯಗ್ರಹಾಪತ್ಯಾ ನ ನಿಃಶಂಕವ್ಯವಹಾರಾದಿಕಂ ಸ್ಯಾತ್ । ಅತಃ ಏವ
ತನ್ಮತಮಯುಕ್ತಂ ।

ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಾಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಯೋಃ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವಾದಿನಾಂ ಸಾಂಖ್ಯಾನಾಂ ಮತನಿರಾಕರಣಂ

(೨) ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಚ ಪರತಃ ಏವೇತಿ ನೈಯಾಯಿಕಾದಯಃ । ತಥಾಚ-

೧. ಉತ್ಪತ್ತೌ ಪರತಸ್ತ್ವಂ ನಾಮ-ಜ್ಞಾನಜನಕಾತಿರಿಕ್ತಕಾರಣಜನ್ಯತ್ವಂ ।

ತಥಾಚ- ಜ್ಞಾನವು ಯಾವದರಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವಾಗುತ್ತದೆಯೋ ಅದರಿಂದಲೇ ಆ ಜ್ಞಾನದ
ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವೂ ಗ್ರಹಿತವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಭಾವವು. ಈ ಸಾಂಖ್ಯರ ಮತದೊಳಗಿರುವ:-
ಭ್ರಾಂತನಾದವನ, ವಾಕ್ಯದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಭ್ರಮಾತ್ಮಕ ಜ್ಞಾನದ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ,
ಸ್ವತಸ್ತ್ವ ಸಂಭವಿಸಿದರೂ, ವೇದದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಭ್ರಮಾತ್ಮಕಜ್ಞಾನದ ಅಪ್ರಾಮಾ-
ಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವತಸ್ತ್ವ ಕೂಡಲಾರದು. ಯಾಕೆಂದರೆ, ವೇದಗಳೂ ಅಪ್ರಮಾಣವಾಗ-
ಬೇಕಾಗುವದು. [ವೇದಜನ್ಯಜ್ಞಾನವು ಅಪ್ರಮಾಣವಾದರೆ ವೇದಗಳೂ ಅಪ್ರಮಾಣ-
ವಾಗಬೇಕಾಗುವದು] ಹಾಗೂ ಜ್ಞಾನಗತ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಎರಡೂ
ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕರಿಂದ ಗ್ರಹಿತವಾದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ-
ಗಳೆರಡೂ ಬರಬೇಕಾದೀತು? ಹಾಗಾದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ನಿಃಶಂಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ವ್ಯವಹಾರಾದಿಗಳು
ಕೂಡದೇ ಕೋಗಬೇಕಾಗುವದು. [ಅಂದರೆ ಜ್ಞಾನಗತ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಹಾಗೂ ಅಪ್ರಾ-
ಮಾಣ್ಯವು ಎರಡೂ ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕ ಯಾವದೋ ಅದರಿಂದಲೇ ಗ್ರಾಹ್ಯವಾಗುವದು ಅಂದಲ್ಲಿ
ಅನುಮಾನವಾಯದಲ್ಲ ವಿಶ್ವಾಸವಿಲ್ಲದೆ ನಿಃಶಂಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಹುಟ್ಟಲಾರದು. ಎಂಬ ಭಾವು-
ತವೆ ನೋದಲಾದ ದೋಷಗಳು ಈ ಮತದಲ್ಲಿ ಬರುವದರಿಂದ ಈ ಮತವು ಅಯುಕ್ತವು.

ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗಳ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವಾದಿಗಳಾದ
ಸಾಂಖ್ಯರ ಮತ ನಿರಾಕರಣೆಯು.

೨] ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, [ಎರಡೂ] ಪರತಃ ಎಂದು ನೈಯಾ-
ಯಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ ೧] ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪರತ-
ಸ್ತ್ವವೆಂದರೆ-ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಜನಕ ಯಾವುದೋ ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದ ಕಾರಣದಿಂದ
ಜನ್ಯವು.

೨. ಜ್ಞಪ್ತೌ ಪರತಸ್ತ್ವಂ ಚ ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಾತಿರಿಕ್ತಕಾರಣಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಮ್ ।

೧. ಜ್ಞಾನಜನಕಂ ಇಂದ್ರಿಯಂ, ತದತಿರಿಕ್ತಜನಕಂ ಇಂದ್ರಿಯಗುಣಾಃ (ಇಂದ್ರಿಯ-
ಸನ್ನಿಕರ್ಷಃ, ಯಥಾರ್ಥಲಿಂಗಜ್ಞಾನಂ, ಉಪಮಾನಂ (ಯಥಾರ್ಥಸಾಹಸ್ಯಜ್ಞಾನಂ, ಯಥಾ-
ರ್ಥತಾತ್ಪರ್ಯಜ್ಞಾನಂ ಚ) ತಜ್ಜನ್ಯಂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಇತಿ ಉತ್ಪತ್ತೌ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ
ಪರತಸ್ತ್ವಮ್ ।

೨. ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕ (ಅನುವ್ಯವಸಾಯ) ತದತಿರಿಕ್ತಕಾರಣ ಸಂವಾದಾದಿ
ಲಿಂಗಂ, ತದ್ಗ್ರಾಹ್ಯಂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮಿತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಜ್ಞಪ್ತೌ ಪರತಸ್ತ್ವಂ, ಎ-
ವಮೇವಾಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಬೋಧಜನ್ಯಂ, ತಥಾ ಜ್ಞಪ್ತೌ ವಿಸಂವಾದಾದಿಲಿ-
ಗಗಮ್ಯಂ ಇತಿ ವದಂತಿ ।

ಅತ್ರ ದೂಷಣಂ-ಇಂದ್ರಿಯಾದೀನಾಂ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಜನನಶಕ್ತೇರಿವ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಜ-
ನನಶಕ್ತೇರಿವ ಸ್ವಾಭಾವಿಕತ್ವಾಭಾವಪ್ರಸಂಗಾದಿಂಧ್ರಿಯಾದಿಕಂ ಪ್ರಮಾಣಮೇವ, ನಾ-
ಪ್ರಾಣಮಿತಿ ನ ಸ್ಯಾತ್,

೨] ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಜ್ಞಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪರತಸ್ತ್ವವೆಂದರೆ-ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕ ಯಾವದೋ
ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದ್ದರಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವು.

೧] ಪ್ರಥಮ ಲಕ್ಷಣದ ಸಮನ್ವಯವು- ಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ, ಇದು ಘಟವು ಎಂಬ
ಜ್ಞಾನ. ಈ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಜನಕವು ಇಂದ್ರಿಯವು. ತದತಿರಿಕ್ತ ಕಾರಣವು, ಇಂದ್ರಿಯ
ಗುಣಗಳು ಅಂದರೆ ಇಂದ್ರಿಯ ಸನ್ನಿಕರ್ಷ ಯಥಾರ್ಥಲಿಂಗಜ್ಞಾನವು, ಉಪಮಾನ
[ಯಥಾರ್ಥ ಸಾಹಸ್ಯಜ್ಞಾನ, ಯಥಾರ್ಥತಾತ್ಪರ್ಯಜ್ಞಾನ, ಇವುಗಳು] ಇದರಿಂದ
ಜನ್ಯವೆಂದರೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ತಜ್ಜನ್ಯವು, ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಂದಿತು. [ಲಕ್ಷಣ
ಸಮನ್ವಯ] ಹೀಗೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪರತಸ್ತ್ವವು.

೨] ಜ್ಞಾನ ಗ್ರಾಹಕವು- [ಅನುವ್ಯವಸಾಯವು] ಇದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತ ಕಾರಣವು
ಸಂವಾದಿ ಲಿಂಗವು, ಈ ಲಿಂಗದಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವು, ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ತದ್ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವ,
ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಂತು. ಹೀಗೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಜ್ಞಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪರತಸ್ತ್ವವು, ಇದೇ
ಪ್ರಕಾರ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಜ್ಞಾನಜನಕ, ಇಂದ್ರಿಯ, ತದತಿರಿಕ್ತ ಕಾರಣ, ಇಂದ್ರಿಯಾದಿ
ದೋಷವು, ತಜ್ಜನ್ಯವು. ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಹಾಗೆ ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕ ಅನುವ್ಯವಸಾಯ
ತದತಿರಿಕ್ತ ಕಾರಣ. ವಿಸಂವಾದಿ ಲಿಂಗಗಳು. ಅವುಗಳಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವು, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು.
ಹೀಗೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಪರತಸ್ತ್ವ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಈ ನೈಯಾಯಿಕರ ಪ್ರಕಿಯಾ ದೂಷವು ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ

ನಾಪಿ ಜ್ಞಾಪ್ತೌ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಪರತಸ್ತ್ವಂ, ಸಂವಾದಾದಿರೂಪಹೇತ್ವಭಾವೇಽಪಿ
ಸುಖಾದಿಜ್ಞಾನಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗ್ರಹಣಾತ್, ಅತಃ ತನ್ಮತಮಯುಕ್ತಮಿತಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ ।
ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಾಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಯೋಃ ಪರತಸ್ತ್ವವಾದಿನಾಂ ನೈಯಾಯಿಕಾನಾಂ ಮತಖಂಡನಮ್ ॥

(೩) ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಪರತಃ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಸ್ವತಃ ಇತಿ ಬೌದ್ಧಾಃ ।

ಅತ್ರ ದೃಢಂ-ತಥಾ ಸತಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾನುಮಾನಯೋರಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯೈವೋಚಿತತ್ವೇನ
ತತ್ರ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಾಂಗೀಕಾರಾಯೋಗಾತ್ ಬೌದ್ಧಮತಮಯುಕ್ತಮಿತಿ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।
ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಪರತಃ, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಸ್ವತಃ ಇತಿ ವಾದಿನಾಂ ಬೌದ್ಧಾನಾಂ ಮತಖಂಡನಮ್
(೪) ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಸ್ವತಃ, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಪರತಃ, ಇತ್ಯಂಗೀಕುರ್ವಾಣಾ ಅಪಿಭಾಷಾ:

ಜನನಶಕ್ತಿಯಂತೆ, ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಜನನಶಕ್ತಿಯು, ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗದೇ ಹೋಗುವ-
ದರಿಂದ ಪ್ರಮಾಣಗಳು, ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳು, ಅಪ್ರಮಾಣಗಳು ಅಲ್ಲ. ಎಂಬ ವಿಭಾಗ ಇಲ್ಲದೆ
ಹೋಗಬೇಕಾಗುವದು. [ಅಂದರೆ ಒಂದೇ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ತಮ್ಮಲ್ಲಿಂದ ಗುಣಗಳಿಂದ ಪ್ರಮಾಣ
ಜನಕಗಳು. ದೋಷದಿಂದ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಜನಕಗಳು ಅದ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾ-
ಸವಿಲ್ಲದೆ ಅವು ಪ್ರಮಾಣಗಳೇ ಎಂದು ಹೇಗಾದೀತು? ಎಂಬ ಭಾವ] ಇದರ ಹಾಗೆ
ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಪರತತ್ವ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಸಂವಾದಾದಿ
ರೂಪ ಹೇತುಗಳು, ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸುಖಜ್ಞಾನಗತವಾದ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಗ್ರಹಿತವಾಗುತ್ತದೆ.
[ಈ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವೇಕೆ ಅಂದರೆ, ಇದರಿಂದ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯು ಸಫಲವಾಗಿದೆ,
ಹೀಗೆ ಸಫಲ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಲಿಂಗವು, ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಗ್ರಹಣ ಮಾಡುತ್ತದೆ, ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ.
ಅದರ ಸುಖದ ಜ್ಞಾನವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸ್ವತಃ ಗ್ರಹಿತವಾಗುತ್ತದೆ.
ಹೊರತು ಇನ್ನೊಂದು ಸಂವಾದ ಬೇಕಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸಂವಾದಲಿಂಗ
ಗ್ರಾಹ್ಯವಲ್ಲ] ಈ ನೈಯಾಯಿಕರ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯು ಆಯುಕ್ತವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗಳು ಪರತತ್ವಗಳು ಎಂಬ ನಾದಿಗಳಾದ
ನೈಯಾಯಿಕರ ಮತದ ಖಂಡನೆಯು.

ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಪರತಃ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸ್ವತಃ ಎಂದು ಬೌದ್ಧರು.

ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ದೂಷಣವು :- ಹೀಗೆ- [ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಪರತಃ ಅಪ್ರಾಮಾ
ಣ್ಯವು ಸ್ವತಃ ಎಂದು] ಒಪ್ಪಿದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಅನುಮಾನಗಳಿಗೆ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವೇ
ಉಚಿತವಾಗಬೇಕಾಗುವದು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಸ್ವತಃ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ
ಅಂಗೀಕರಿಸುವದು ಸರಿಯಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ದೋಷಗಳು ಇರುವದರಿಂದ ಈ ಮತವು
ಆಯುಕ್ತವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ತದಾಶ್ರಯಜ್ಞಾನಂ ಚ ಜ್ಞಾತತಾವಿಶೇಷಣ (ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವಿಶಿ-
ಷ್ಟಜ್ಞಾನಜನಿತೇನ) ಅನುಮೇಯಮಿತಿ ಜ್ಞಾಪ್ತೌ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ, ತಥಾ ಚ ಪ್ರಾ-
ಮ್ಯಸ್ಯ ಜ್ಞಾಪ್ತೌ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ ಚ ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಾತಿರಿಕ್ತಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ, ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಂ
ಜ್ಞಾತತಾವಿಶೇಷಲಿಂಗಂ, ತದತಿರಿಕ್ತಂ ಸಂವಾದಾದಿ, ತೇನಾಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ, ತಥಾ ಚ
ಜ್ಞಾತತಾವಿಶೇಷಣೈವ ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಮಿತಿ ಯಾವತ್ ।

एवं ज्ञानाप्रामाण्यं विसंवाददुष्टकरणजन्यत्वरूपानुमानारवेद्यं इति
ध्येयम् ।

ननु ज्ञानतत्प्राण्ययोरपि ज्ञाततालिङ्गेनानुमेयत्वं, तथा ज्ञाना-
प्रामाण्यमपि विसंवादादिलिङ्गेनानुमेयमिति,

ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಪರತಃ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಸ್ವತಃ ಎಂದು: ನಾದಿಗಳಾದ
ಜ್ಞಾಪ್ತರ ಮತ ಖಂಡನೆಯು

ಭಟ್ಟರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ :- ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸ್ವತಃ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಪರತಃ ಎಂದು ಅಂ-
ಗೀಕಾರ ಮಾಡಿ, ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಅದಕ್ಕೆ ಅಶ್ರಯವಾದ ಜ್ಞಾನವು. ಜ್ಞಾತತಾ ವಿಶೇಷದಿಂದ
ಅನುಮೇಯವು, ಎಂದು ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರಾ-
ಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವೆಂದರೆ ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕ ಯಾವದೋ ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿ-
ಕ್ತವಾಗುವದರಿಂದ ಅಗ್ರಾಹ್ಯವು ಹೇಗೆಂದರೆ “ ಜ್ಞಾನ ಅಯಂ ಘಟ ” ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ,
ಜ್ಞಾನ ಗ್ರಾಹಕವು. ಜ್ಞಾತತಾ ವಿಶೇಷ ಲಿಂಗವು, ತದತಿರಿಕ್ತವು, ಸಂವಾದಿಗಳು, ಇವುಗ-
ಳಿಂದ ಅಗ್ರಾಹ್ಯವು [ಅಂದರೆ ಜ್ಞಾತತಾ ವಿಶೇಷ ಲಿಂಗದಿಂದಲೇ ಜ್ಞಾನವು. ಅದರ ಪ್ರಾ-
ಮಾಣ್ಯವು ಗ್ರಾಹ್ಯವು, “ ಇದಂ ಜ್ಞಾನಂ ಪ್ರಮಾಣಂ ಜ್ಞಾತತಾ ಜನಕತ್ವಾತ್ ಎಂಬ
ಅನುಮಾನದಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವು ” ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾತತಾ ಹುಟ್ಟಿದ ನಂತರವೇ ಆ ಜ್ಞಾನವು
ಪ್ರಮಾಣವಾಗುವದು. ಹಾಗೂ ಗ್ರಹೀತವೂ ಆಗುವದು ಎಂಬ ಭಾವ] .

ಇದೇ ರೀತಿಯಿಂದ ಜ್ಞಾನಾತ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ವಿಸಂವಾದಿ ದುಷ್ಟ ಕರಣದಿಂದ
ಜನ್ಯವಾದ್ದರಿಂದ ಅನುಮಾನಾಂತರದಿಂದ ವೇದ್ಯವು. ಅನುಮಾನಾಂತರವು ಇದಂ ಜ್ಞಾನಂ,
ಅಪ್ರಮಾಣಂ, ವಿಸಂವಾದಿದುಷ್ಟಕರಣ ಜನ್ಯತ್ವಾತ್, ಎಂಬ ಪೂರ್ವ ಅನುಮಾನಕ್ಕಿಂತ-
ಲೂ ಬೇರೆ ಆದ ಅನುಮಾನ, ಇದರಿಂದ ವೇದ್ಯವು, ಎಂದು ಅವಂ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು.

ಶಂಕಾ :- ಜ್ಞಾನವು, ಹಾಗೂ ಅದರ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಜ್ಞಾತತಾಲಿಂಗದಿಂದ ಅನು-
ಮೇಯವು. ಅದರಂತೆ ಜ್ಞಾನ, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವೂ, ವಿಸಂವಾದಿ ಲಿಂಗದಿಂದ ಅನುಮೇ-
ಯವು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾಯಿತು.

ತಯೋರನುಮೇಯತ್ವಾವಿಶೇಷಾತ್ ಕಥಂ ಪರತಸ್ತ್ವಂ ಚೇತಿ ಚೇನ, ತಯೋರನುಮೇಯತ್ವಾವಿಶೇಷೇಽಪ್ಯನುಮಾನಭೇದಾತ್ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ ಪರತಸ್ತ್ವಂ ಚ ಜ್ಞೇಯಂ, ತಥಾ ಹಿ—: ಇದಂ ಜ್ಞಾನಂ, ಪ್ರಮಾಣಂ, ಜ್ಞಾತತಾಜನಕತ್ವಾತ್ ಏಕತ್ರಾನುಮಾನಂ, ಅಪರತ್ರ ಚ ಮಮೋತ್ಪನ್ನಜಲಜ್ಞಾನಂ, ಅಪ್ರಮಾಣಂ, ವಿಫಲಪ್ರವೃತ್ತಿಜನಕತ್ವಾತ್ (ವಿಸಂವಾದಾದಿದುಷ್ಕರಣಜನ್ಯತ್ವಾದಿತಿ) ಇತಿ, ಏವಂ ಭೇದಮಾಶ್ರಿತ್ಯ ಪರತಸ್ತ್ವಂ ಚ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಅತ್ರಾಪಿ ದ್ವೇಷಣಂ-ಜ್ಞಾನವಿಷಯತ್ವಾತಿರಿಕ್ತಜ್ಞಾತತಾಯಾ ಅಪ್ರಾಮಾಣಿಕತ್ವಂ, ತಥಾ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸಿದ್ಧೌ ಪ್ರಮಾಶ್ರಿತಜ್ಞಾತತಾಸಿದ್ಧಿಃ, ತತಿಸಿದ್ಧೌ ಚ

ಇವೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಅನುಮೇಯತ್ವವಿರುವದರಿಂದ ಅಂದರೆ ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಮಾಣ್ಯ, ಜ್ಞಾನದ ಅಪ್ರಮಾಣ್ಯ ಇವೆರಡೂ ಅನುಮೇಯಗಳಾದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸ್ವತಃ [ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಮಾಣ್ಯ] ಮತ್ತೊಂದು [ಜ್ಞಾನದ ಅಪ್ರಮಾಣ್ಯವು] ಪರತಃ ಹೇಗೆ ಆಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಶಂಕಿಸಕೂಡದು. ಪ್ರಮಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಪ್ರಮಾಣ್ಯಗಳೆರಡೂ ಅನುಮೇಯಗಳಾದರೂ [ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಅನುಮೇಯತ್ವವಿದ್ದರೂ] ಅನುಮಾನ ಮಾಡುವ ರೀತಿ ಬೇರೆ ಆದುದರಿಂದ, ಪ್ರಮಾಣ್ಯ, ಅಪ್ರಮಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ, ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು ಹಾಗೂ ಪರತಸ್ತ್ವವೂ ಕೂಡುತ್ತದೆ. ಅನುಮಾನದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಭೇದ ಹೇಗೆ ಆದರೆ ಎಂದಲ್ಲಿ ಈ ಜ್ಞಾನವು, ಪ್ರಮಾಣವು, ಜ್ಞಾತತಾಕ್ಕೆ ಜನಕವಾದುದರಿಂದ, ಎಂದು ಒಂದು ಕಡೆ ಅನುಮಾನವು. ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ, ಈ ನನಗೆ ಹುಟ್ಟಿದ “ಜಲಜ್ಞಾನವು, ಅಪ್ರಮಾಣವು, ವಿಸಂವಾದಾದಿ ದುಷ್ಕರಣ ಜನ್ಯವಾದುದರಿಂದ, (ಅಂದರೆ ಜಲ ಜ್ಞಾನವಾದ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಿ ಹೋಗಲು ಆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಜಲ ವಿದ್ದಿಲ್ಲ, ವಿಸಂವಾದ ಈ ಲಿಂಗದಿಂದ ನೋಡಲು ಒಂದ ಜಲ ಜ್ಞಾನವು ಅಪ್ರಮಾಣವು ಎಂದು ಸ್ಥಿರವಾಗುತ್ತದೆ)

ತಥಾತ - ಒಂದು ಕಡೆ ಜಲ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಮಾಣವು ಸಫಲ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಉಳ್ಳದ್ದಾದುದರಿಂದ, ಒಂದು ಕಡೆ ವಿಫಲ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಉಳ್ಳದ್ದಾದುದರಿಂದ ಅಪ್ರಮಾಣವು, ಹೀಗೆ ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ ಭೇದವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ, ಸ್ವತಸ್ತ್ವ ಪರತಸ್ತ್ವವೇಳೆಗಳು ಬರುತ್ತದೆ, ಎಂದು ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು.

ಈ ಭಾಟ್ಟರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ದೂಷಣವು:- ಜ್ಞಾನ ವಿಷಯತ್ವದಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದ ಜ್ಞಾತತಾ ಅಪ್ರಮಾಣಿಕವೆಂದು [ವೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ಹೇಳಿದೆ] ಹಾಗೂ ಪ್ರಮಾಣ್ಯ ಸಿದ್ಧಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಮಾಣಿಕವಾದ ಜ್ಞಾತತಾ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಮಾಣಿಕ ಜ್ಞಾತತಾ

ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸಿದ್ಧಿರित್ಯನ್ಯೋಽಪ್ಯಾಶ್ರಯತ್ವಂ, ಏವಮಾದಿವಾಧಕಸದ್ಭಾವಾದೇತನ್ಮತಪ್ಯ-
ಯುಕ್ತಮिति ಬೋಧ್ಯಮ್ ।

ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ವತಸ್ತ್ವ-ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಪರತಸ್ತ್ವವಾದಿನಾಂ ಭಾಷಾಣಾಂ ಸತಖಂಡನಮ್
ಪ್ರಾಭಾಕರಾಸ್ತು-ಸ್ವಪ್ರಕಾಶಜ್ಞಾನೇನೈವ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವಿಶಿಷ್ಟಜ್ಞಾನ ಸಿದ್ಧಯತಿ
ತಥಾ ಚ ವ್ಯವಸಾಯರೂಪಘಟಾಜ್ಞಾನಂ ಸ್ವಪ್ರಕಾಶ, ತತ್ (ಜ್ಞಾನ) ಸ್ವ
ನಿಷ್ಠಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ಚ ಸಹೈವ ಗೃಹ್ಣಾತಿ, ಇತಿ ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಾತಿರಿಕ್ತತಾನಪೇಕ್ಷ
ತ್ವಾತ್ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಮिति ವದಂತಿ । ತಥಾ ಜ್ಞಾನಸ್ಯಾಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ನಾಸ್ತ್ಯೇವ,
ಜಾಯಮಾನಂ ಸರ್ವಂ ಜ್ಞಾನಂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮೇವ ಜಾಯತ ಇತಿ, ಉತ್ಪತ್ತಾವಪಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವ
ವರ್ಣಯಂತಿ ।

ಸಿದ್ಧವಾದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ ದೋಷ
ಬರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ದೋಷಗಳು, ಇವನ್ನೆ ಮತದಲ್ಲಿ ಖರವದರಿಂದ
ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಯುಕ್ತವಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು

ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಸ್ವತಸ್ತ್ವ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಪರತಸ್ತ್ವನಾದಿಗಳಾದ ಭಾ-
ಷೆಯ ಮತ ಖಂಡನೆಯು

ಪ್ರಾಭಾಕರರು- ಜ್ಞಾನಗತ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸ್ವತಃ, ಯಾಕೆಂದರೆ ಜ್ಞಾನವು
ಸ್ವಪ್ರಕಾಶವು. ಈ ಸ್ವಪ್ರಕಾಶದಿಂದಲೇ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಜ್ಞಾನವು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ.

ತಥಾಚ- ವ್ಯವಸಾಯರೂಪ ಘಟಾದಿಜ್ಞಾನವು ಸ್ವಪ್ರಕಾಶವು. ಈ ಜ್ಞಾನವು
ತನ್ನನ್ನು ತನ್ನಗತವಾದ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವನ್ನು ಕೂಡಿಯೇ ಗ್ರಹಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾನ
ಗ್ರಾಹಕದಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದದ್ದು ಯಾವದೋ ಅದನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸದೆ ಇರುವದರಿಂದ
ಜ್ಞಾನಗತ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸ್ವತಃ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅದರಿಂದ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಅಪ್ರಾ-
ಮಾಣ್ಯವು ಇಲ್ಲವೇ ಇಲ್ಲ. ಹುಟ್ಟತಕ್ಕ ಎಲ್ಲ ಜ್ಞಾನವು ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವೆಂದೇ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ
ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಈ ಪ್ರಾಭಾಕರರ ಮತದ ದೂಷಣವು:- ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರ ಅನು-
ಭವದಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ, ಬಾಧಕ ಜ್ಞಾನದಿಂದಲೂ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು [ಅಪ್ರಾ-
ಮಾಣ್ಯವನ್ನು] ಅಪಾಲನೆ ಮಾಡಲು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಭಾಕರರ ಮತದಲ್ಲಿ
ಸೃಷ್ಟಿ ಜ್ಞಾನವು ಜಡವಾದ್ದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ವಪ್ರಕಾಶತ್ವವೂ ಕೂಡುವದಿಲ್ಲ. [ಕೂಡಿ-
ದೊರೆಯುವ ಜ್ಞಾನಗತ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವ ಹೇಳಬೇಕು. ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ
ಸ್ವತಃ ಪ್ರಕಾಶತ್ವವೇ ಇಲ್ಲ] ಕಾರಣ ಈ ಮತವು ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಅಯುಕ್ತವು

ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ವತಸ್ತ್ವಾದಿನಾಂ ಪ್ರಾಭಾಕರಾಣಾಂ ಮತಖಂಡನಮ್ ॥

(೬) ಇದಾನಿಃ ಸ್ವಸಿದ್ಧಾಂತೇಽನುಚಿತಃ -

ಉತ್ಪತ್ತೌ ಜ್ಞಪ್ತೌ ಚ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಮೇವ, ಪೂರ್ವೋದಿತರೀತ್ಯಾ, ತಥಾಪಿ ಭಾಟಮತಾದ್ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯಂ ವರ್ತತೆ ಸ್ವಮತಸ್ಯ ತದಿತ್ಯಂ -

೨೧. ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಜ್ಞಾನಸಾಮಗ್ರೀಮಾತ್ರೇಣೈವ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವಿಶಿಷ್ಟಜ್ಞಾನಮುತ್ಪದ್ಯತೆ, ತಥಾ ಚ ಜ್ಞಾನಜನಕಾತಿರಿಕ್ತಕಾರಣಾಜನ್ಯತ್ವಂ, ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯೋತ್ಪತ್ತೌ ಸ್ವ-
ತಸ್ತ್ವಂ, ತಥಾ ಚ ಯೇನೇಂದ್ರಿಯೇಣ ಯತ್ಜ್ಞಾನಮುತ್ಪದ್ಯತೆ - ತತ್ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮಪಿ ತೇ-
ನೈವೋತ್ಪದ್ಯತೆ ಇತಿ ತಥಾವತ್ -

ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗ್ರಹಣಕಾಲೇ ಸನ್ನಿಹಿತಾ ಅಪಿ ಸಂವಾದಾದಿಲಿಗಯಾರ್ಥಜ್ಞಾನಾ-
ದಯೋ ಗುಣಾಃ ಪಟಂ ಪ್ರತಿ ಸ್ವಾಸಮತಂ ತು ರೂಪವತ್ ಅಕಿಂಚಿತ್ತಕರಾಃ, (ಪ್ರಾ-
ಮಾಣ್ಯೇಽನುಪಕಾರಿಣಃ) ಯಾದೃಚ್ಛಿಕಸಂವಾದಿಸ್ಥಳೇ ಗುಣಾಭಾವೇಽಪಿ ಯಾರ್ಥ-
ದರ್ಶನಾತ್, ತಥಾ ಚ ತेषಾಂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೋತ್ಪತ್ತಾವನುಪಕಾರಿತ್ವಂ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।

ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವಾದಿಗಳಾದ ಪ್ರಾಭಾಕರರ ಮತ ಖಂಡನೆಯು
೬] ಈಗ ಸಿದ್ಧಂತವು ಅನುವಾದಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ :

ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವೇ ಉಂಟು
ಪೂರ್ವಧಂತೆ, ಅದರೂ ಭಾಟ್ಟು ಮತದಿಂದ ನಮ್ಮ ಮತಕ್ಕೆ ಸೈಲಕ್ಷಣ್ಯ ಉಂಟು.
ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ:-

೧] ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳು ಜ್ಞಾನಜನಕ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು : ಇವುಗಳಿಂದಲೇ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ
ವಿಕಿಷ್ಟಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ತಥಾಚ - ಜ್ಞಾನಜನಕ ಅತಿರಿಕ್ತ ಕಾರಣ ಅಜನ್ಯತ್ವವೇ
ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು. ಅಂದರೆ ಯಾವ ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ಯಾವ
ಜ್ಞಾನವು ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆಯೋ ಅದೇ ಇಂದ್ರಿಯದಿಂದಲೇ ಆ ಜ್ಞಾನಗತ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು
ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವು.

ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಗ್ರಹಣಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂವಾದಾದಿ ಲಿಂಗ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಾದಿ ಗುಣ-
ಗಳಿಗಿಂತ ಸನ್ನಿಹಿತವಾದರೂ ಅದನ್ನು ಅಕ್ಕಿಂತ ರೂಪಭೇದ ತಂತು ರೂಪಗಳಂತೆ ಅಕಿಂಚಿತ್
ಕರಗಳು [ಏನೂ ಮಾಡಲಾರದವು] ಅಂದರೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅನುಪಕಾ-
ರಿಗಳು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಯಾದೃಚ್ಛಿಕ ಸಂವಾದಿಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸಂವಾದಿಲಿಂಗಗಳು
ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಾದ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಹುಟ್ಟುವದು ಕಂಡಿದೆ. ಕಾರಣ ಆ ಸಂವಾದಾದಿ
ಲಿಂಗಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅನುಪಕಾರಿತ್ವವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡಿದೆ.

೨. ತಥಾ ಜ್ಞಾನಂ ತತ್ಪ್ರಾಪ್ತಂ ಚ ಸಾಕ್ಷಿಣೈವ ಜಾಯತೇ, ತಥಾ ಚ ಜ್ಞಾನಗತಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಜ್ಞಪ್ತೌ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ, ನಾಮ ಜ್ಞಾನ-ಗ್ರಾಹಕಮಾತ್ರಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ, ತದಿತ್ಯಂ, ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಃ ಸಾಕ್ಷಿ, ತನ್ಮಾತ್ರಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೇ ಪ್ರಾಪ್ತ-ಮಿತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಜ್ಞಪ್ತೌ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ ಧ್ಯೇಯಮ್

(೩) ತಥಾ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ದೋಷಸಹಕೃತೇಂದ್ರಿಯಾದಿಭಿರುತ್ಪದ್ಯತೇ । ಅ-ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯೋತ್ಪತ್ತೌ ಪರತಸ್ತ್ವಂ ನಾಮಜ್ಞಾನಜನಕಾತಿರಿಕ್ತಕಾರಣಜನ್ಯತ್ವಂ, ಲಕ್ಷ್ಯೋಽಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೇ ಸಮನ್ವಯಸ್ತು-ಜ್ಞಾನಜನಕಂ ಇಂದ್ರಿಯಾದಿ, ತದತಿರಿಕ್ತಕಾ-ರಣಂ ಇಂದ್ರಿಯಾದಿನಿಷ್ಠದೋಷಾದಿ, ತಜ್ಜನ್ಯತ್ವಂಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಇತಿ

೪. ತಥಾ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪಮಾತ್ರಂ ಸಾಕ್ಷಿವೇದ್ಯಂ, ತದಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ-ಮನುಮೇಯಂ, ತಥಾ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಜ್ಞಪ್ತೌಪರತಸ್ತ್ವಂ ನಾಮ -

[ಅದರಿಂದ ಜ್ಞಾನಗತ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯು ಸ್ವತಃ ಅಂದರೆ, ಪೂರ್ವದಂತೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು, ಏನೂ ಸಂವಾದಾದಿಗಳಿಂದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಯಿತು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಾರದು]

೨] ಹಾಗೆಯೇ ಜ್ಞಾನವು, ಅದರ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದಲೇ ಗ್ರಹಿಸುತ್ತದೆ. ತಥಾಚ - ಜ್ಞಾನಗತ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಜ್ಞಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಃ ಅಂದರೆ ಜ್ಞಾನವು ಯಾವುದರಿಂದ ಗ್ರಹಿತವೋ ಅದರಿಂದಲೇ ಆ ಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಗ್ರಹಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ- ಜ್ಞಾನವು ಅಯಂ ಘಟಃ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ, ಈ ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕವು ಸಾಕ್ಷಿಯು. ಈ ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದ ಮಾತ್ರ ಗ್ರಾಹ್ಯವು ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು. ಕಾರಣ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕ ಮಾತ್ರ. ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವ ಲಕ್ಷಣ ಬರುವದರಿಂದ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಜ್ಞಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು ಬಂದಿತು. ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೩] ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ದೋಷ ಸಹಕೃತ ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪರತಃ, ಅಂದರೆ ಜ್ಞಾನ ಜನಕ ಯಾವದೋ ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದ ಕಾರಣದಿಂದ ಜನ್ಯವಾಗುವದು. ಸಮನ್ವಯ ಹೀಗೆ :- ಜ್ಞಾನ ಜನಕವು ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳು, ತದತಿರಿಕ್ತ ಕಾರಣವು, ಇಂದ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ದೋಷಗಳು, ಇದರಿಂದ ಜನ್ಯವೆಂದರೆ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು. ಜನ್ಯತ್ವವು ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವದರಿಂದ, ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

೪] ಇದರಿಂದ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಜ್ಞಾನವು, ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದ ವೇದ್ಯವು. ಆ ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪಗತ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಅನುಮೇಯವು. ಹೀಗೆ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಜ್ಞಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಃ, ಅಂದರೆ

ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಾತಿರಿಕ್ತಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ, ಸಮನ್ವಯಸ್ತು, ಇತ್ಯಂ - ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಸಾಕ್ಷಿ, ತದತಿರಿಕ್ತಂ ವಿಸಂವಾದಾದಿಲಿಂಗಂ. ತದ್ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಮಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಇತಿ ।

ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮನುಮೇಯಮಿತ್ಯುಕ್ತಿವಸ್ತು ವ್ಯಾಖ್ಯಾತವಾಭಿಪ್ರಾಯೇನ, ವಸ್ತುತಸ್ತು ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ವಿಸಂವಾದಾದಿಸಾಪೇಕ್ಷಸಾಕ್ಷಿವಿಷಯತ್ವಂ (ಬಾಧಾದಿಸಹಕಾರಿವಶಾತ್ ಸಾಕ್ಷಿಣಾಪಿ ಗೃಹ್ಯತ ಇತಿ ಯಾವತ್), ನ ಚೈವಮಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಸಾಕ್ಷಿಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವೇ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಾಪತ್ತಿಃ ಸಾಕ್ಷಿಣಾ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗ್ರಹಣೇ ನಿಯಮೇನ ವಿಸಂವಾದಾಪೇಕ್ಷಣಾತ್, ನ, ತಥಾ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗ್ರಹಣೇ, ಅತಸ್ತಸ್ಯ ಪರತಸ್ತ್ವೋಪಪತ್ತಿರिति ಜ್ಞಾತವ್ಯಮ್ ।

ಇತಿ ಸ್ವಸಿದ್ಧಾಂತಾನುಸಾರೇಣ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯೋತ್ಪತ್ತೌ ಜ್ಞಾತೌ ಚ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ, ತಥಾ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಪರತಸ್ತ್ವಂ ಚ ಸಮರ್ಥಿತಮ್ ।

ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕ ಅತಿರಿಕ್ತ ಗ್ರಾಹ್ಯವು. ಜ್ಞಾನವು ಯಾವುದರಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವೋ ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದುದರಿಂದ ಅದರ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವೂ ಗ್ರಾಹ್ಯವು. ಸಮನ್ವಯ ಹೀಗೆ ಅದೇ- ಜ್ಞಾನ ಗ್ರಾಹಕವು ಸಾಕ್ಷಿಯು ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದುದು. ವಿಸಂವಾದಾದಿಗಳ ಲಿಂಗವು, ಇದರಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವು ಆಗಿದೆ. ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತಿರಿಕ್ತ ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವ ಬರುವುದರಿಂದ. ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಅನುಮೇಯವೆಂಬ ಉಕ್ತಿಯು, ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು. ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ವಿಸಂವಾದಾದಿ ಸಾಪೇಕ್ಷ ಸಾಕ್ಷಿ ವಿಷಯ ಆಗಿದೆ. [ಬಾಧಾದಿ ಸಹಕಾರಿ ವಶದಿಂದ ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದಲೂ ಗ್ರಹಿತವಾಗುತ್ತದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವು] ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದ ಗ್ರಹಿತವಾದಲ್ಲಿ, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸ್ವತಃ ಆಗಲಿ, ಅಂದರೆ ಇದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಸಾಕ್ಷಿಯು, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ನಿಯಮದಿಂದ ವಿಸಂವಾದಾದಿಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ. ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ಹಾಗೆ ಸಂವಾದಿಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು ಕೂಡುತ್ತದೆ. [ಅಂದರೆ ಸಾಕ್ಷಿಯು ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗ್ರಹಣ ಮಾಡುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂವಾದಾದಿಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ನಿಯಮದಿಂದ ವಿಸಂವಾದಾದಿಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ, ಕಾರಣ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸ್ವತಃ, ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.]

ಇತಿ ಸ್ವಸಿದ್ಧಾಂತಾನುಸಾರವಾಗಿ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾಪ್ತಿ-ಯಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವೂ, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು ಸಮರ್ಥನನಾಯಿತು.

೨. ತಥಾ ಜ್ಞಾನಂ ತತ್ಪ್ರಾಪ್ತಂ ಚ ಸಾಕ್ಷಿಣೈವ ಜ್ಞಾಯತೇ, ತಥಾ ಚ ಜ್ಞಾನಗತಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಜ್ಞಾತೌ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ, ನಾಮ ಜ್ಞಾನ-ಗ್ರಾಹಕಮಾತ್ರಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ, ತದಿತ್ಯಂ, ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಃ ಸಾಕ್ಷಿ, ತನ್ಮಾತ್ರಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೇ ಪ್ರಾಪ್ತ-ಮಿತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಜ್ಞಾತೌ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ ಧ್ಯೇಯಮ್

(೩) ತಥಾ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಂ ದೋಷಸಹಕೃತೇಂದ್ರಿಯಾದಿಭಿರುತ್ಪದ್ಯತೇ । ಅ-ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯೋತ್ಪತ್ತೌ ಪರತಸ್ತ್ವಂ ನಾಮಜ್ಞಾನಜನಕಾತಿರಿಕ್ತಕಾರಣಜನ್ಯತ್ವಂ, ಲಕ್ಷ್ಯೋಽಪ್ರಾಮಾಣ್ಯೇ ಸಮನ್ವಯಸ್ತು-ಜ್ಞಾನಜನಕಂ ಇಂದ್ರಿಯಾದಿ, ತದತಿರಿಕ್ತಕಾರಣಂ ಇಂದ್ರಿಯಾದಿನಿಷ್ಠದೋಷಾದಿ, ತಜ್ಜನ್ಯತ್ವಂಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಇತಿ

೪. ತಥಾ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪಮಾತ್ರಂ ಸಾಕ್ಷಿವೇದ್ಯಂ, ತದಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ-ಮನುಮೇಯಂ, ತಥಾ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಜ್ಞಾತೌಪರತಸ್ತ್ವಂ ನಾಮ -

[ಅದರಿಂದ ಜ್ಞಾನಗತ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯು ಸ್ವತಃ ಅಂದರೆ, ಪೂರ್ವದಂತೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು, ಏನೂ ಸಂವಾದಾದಿಗಳಿಂದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಯಿತು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಾರದು]

೨] ಹಾಗೆಯೇ ಜ್ಞಾನವು, ಅದರ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದಲೇ ಗ್ರಹಿಸುತ್ತದೆ. ತಥಾಚ - ಜ್ಞಾನಗತ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಃ ಅಂದರೆ ಜ್ಞಾನವು ಯಾವುದರಿಂದ ಗ್ರಹಿತವೋ ಅದರಿಂದಲೇ ಆ ಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಗ್ರಹಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದರೆ- ಜ್ಞಾನವು ಅಯಂ ಘಟಃ ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ, ಈ ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕವು ಸಾಕ್ಷಿಯು. ಈ ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದ ಮಾತ್ರ ಗ್ರಾಹ್ಯವು ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು. ಕಾರಣ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕ ಮಾತ್ರ. ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವ ಲಕ್ಷಣ ಬರುವದರಿಂದ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು ಬಂದಿತು. ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

೩] ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ದೋಷ ಸಹಕೃತ ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳಿಂದ ಹುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪರತಃ, ಅಂದರೆ ಜ್ಞಾನ ಜನಕ ಯಾವದೋ ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದ ಕಾರಣದಿಂದ ಜನ್ಯವಾಗುವದು. ಸಮನ್ವಯ ಹೀಗೆ :- ಜ್ಞಾನ ಜನಕವು ಇಂದ್ರಿಯಾದಿಗಳು, ತದತಿರಿಕ್ತ ಕಾರಣವು, ಇಂದ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕ ದೋಷಗಳು. ಇದರಿಂದ ಜನ್ಯವೆಂದರೆ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು. ಜನ್ಯತ್ವವು ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವದರಿಂದ, ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

೪] ಇದರಂತೆ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಜ್ಞಾನವು, ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದ ವೇದ್ಯವು. ಆ ಜ್ಞಾನ ಸ್ವರೂಪಗತ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಅನುಮೇಯವು. ಹೀಗೆ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಃ, ಅಂದರೆ

ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಾತಿರಿಕ್ತಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ, ಸಮನ್ವಯಸ್ತು, ಇತ್ಯಂ - ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕಸಾಕ್ಷಿ, ತದತಿರಿಕ್ತಂ ವಿಸಂವಾದಾದಿಲಿಂಗಂ. ತದ್ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಮಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಇತಿ ।

ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಮನುಮೇಯಮಿತ್ಯುಕ್ತಿವಸ್ತು ವ್ಯಾಖ್ಯಾತವಾಭಿಪ್ರಾಯೇನ, ವಸ್ತುತಸ್ತು ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ವಿಸಂವಾದಾದಿಸಾಪೇಕ್ಷಸಾಕ್ಷಿವಿಷಯತ್ವಂ (ಬಾಧಾದಿಸಹಕಾರಿವಶಾತ್ ಸಾಕ್ಷಿಣಾಪಿ ಗೃಹ್ಯತ ಇತಿ ಯಾವತ್), ನ ಚೈವಮಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಸಾಕ್ಷಿಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವೇ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಾಪತ್ತಿಃ ಸಾಕ್ಷಿಣಾ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗ್ರಹಣೇ ನಿಯಮೇನ ವಿಸಂವಾದಾಪೇಕ್ಷಣಾತ್, ನ, ತಥಾ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗ್ರಹಣೇ, ಅತಸ್ತಸ್ಯ ಪರತಸ್ತ್ವೋಪಪತ್ತಿರिति ಜ್ಞಾತವ್ಯಮ್ ।

ಇತಿ ಸ್ವಸಿದ್ಧಾಂತಾನುಸಾರೇಣ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯೋತ್ಪತ್ತೌ ಜ್ಞಾತೌ ಚ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ,
ತಥಾ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಪರತಸ್ತ್ವಂ ಚ ಸಮರ್ಥಿತಮ್ ।

ಜ್ಞಾನಗ್ರಾಹಕ ಅತಿರಿಕ್ತ ಗ್ರಾಹ್ಯವು. ಜ್ಞಾನವು ಯಾವುದರಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವೋ ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದುದರಿಂದ ಅದರ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವೂ ಗ್ರಾಹ್ಯವು. ಸಮನ್ವಯ ಹೀಗೆ ಆದೇ:- ಜ್ಞಾನ ಗ್ರಾಹಕವು ಸಾಕ್ಷಿಯು ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದುದು. ವಿಸಂವಾದಾದಿಗಳ ಲಿಂಗವು, ಇದರಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವು ಆಗಿದೆ. ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತಿರಿಕ್ತ ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವ ಬರುವದರಿಂದ. ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು, ಅನುಮೇಯವೆಂಬ ಉಕ್ತಿಯು, ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು. ನಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ವಿಸಂವಾದಾದಿ ಸಾಪೇಕ್ಷ ಸಾಕ್ಷಿ ವಿಷಯ ಆಗಿದೆ. [ಬಾಧಾದಿ ಸಹಕಾರಿ ವಶದಿಂದ ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದಲೂ ಗ್ರಹಿತವಾಗುತ್ತದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವು] ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸಾಕ್ಷಿಯಿಂದ ಗ್ರಹಿತವಾದಲ್ಲಿ, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸ್ವತಃ ಆಗಲಿ, ಅಂದರೆ ಇದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಸಾಕ್ಷಿಯು, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ನಿಯಮದಿಂದ ವಿಸಂವಾದಾದಿಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಸಂವಾದಿಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು ಕೂಡುತ್ತದೆ. [ಅಂದರೆ ಸಾಕ್ಷಿಯು ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಗ್ರಹಣ ಮಾಡುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂವಾದಾದಿಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ನಿಯಮದಿಂದ ವಿಸಂವಾದಾದಿಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ, ಕಾರಣ ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು ಸ್ವತಃ, ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಇತಿ ಸ್ವಸಿದ್ಧಾಂತಾನುಸಾರವಾಗಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವೂ, ಅಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು ಸಮರ್ಥನನಾಯಿತು.

(೭) ಕರಣಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯೋತ್ಪತ್ತೌ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ ನಿರೂಪ್ಯತೇ—

ಕರಣಾನಾಂ ತು ಜ್ಞಾನಜಕತ್ವಶಕ್ತಿರೇವ ಸ್ವಕಾರಣಾಸಾದಿತಾ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ-
ಜನಕತ್ವಶಕ್ತಿಃ, ತಥಾ ಚ ಜ್ಞಾನಜನಕತ್ವಶಕ್ತಿಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಜನಕತ್ವಶಕ್ತಯೋ-
ರೆಕತ್ವಂ, ಕರಣಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಉತ್ಪತ್ತೌ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ (ಜ್ಞಾನಜನನಶಕ್ತಯ-
ಭಿನ್ನತ್ವಮಿತಿ ಯಾವತ್) ಇತಿ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಮ್ ।

ಕರಣಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಜ್ಞತೌ ಪರತಸ್ತ್ವಮೇವ ।

ತಥಾ ಚ ಕರಣಗ್ರಾಹಕಾತಿರಿಕ್ತಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಮೇವ ಪರತಸ್ತ್ವಂ । ಕರಣಂ ಇ-
ಂದ್ರಿಯ, ಲಿಂಗ, ಶಬ್ದಾಃ, ತದ್ಗ್ರಾಹಕಂ ಅನುಮಾನಾದಿ (ಇಂದ್ರಿಯಾಗ್ರಾಹಕಂ,
ಅನುಮಾನಂ, ಲಿಂಗಗ್ರಾಹಕಂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಂ, ಆಗಮಗ್ರಾಹಕಂ ಶ್ರೋತ್ರಂ) ತದತಿರಿ-
ಕ್ತಂ ಯತ್ ಸಂವಾದಾದಿ, ತದ್ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಸಾಧನತ್ವರೂಪಪ್ರಾಮಾ-
ಣ್ಯಸ್ಯೇತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಇದಂ ಚ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಪರತಸ್ತ್ವಕಥನಂ ಕರಣಗ್ರಾಹಕಮಾತ್ರಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವರೂಪಂ
ಸ್ವತಸ್ತ್ವಂ ನೇತೃಭಿಃ ಪ್ರೇತ್ಯೋಕ್ತಂ,

೨] ಕರಣಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ, ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ:-
ಕರಣಗಳಿಗೆ ಜ್ಞಾನ ಜನಕತ್ವ ಶಕ್ತಿಯೇ, [ಸ್ವಕಾರಣದಿಂದ ಸಂಪಾದಿತ] ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ
ಜನನ ಶಕ್ತಿಯು [ಆದರೆ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಯಾವದು ಜ್ಞಾನಜನಕ ಶಕ್ತಿಯು ಅದೆ,
ಆ ಶಕ್ತಿಯೇ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಭಾವ]

ತಥಾಚ :- ಜ್ಞಾನ ಜನನ ಶಕ್ತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಜನನಶಕ್ತಿ ಇವೆರಡುಗಳ ಏಕತ್ವವೇ
ಕರಣ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು. ಕರಣ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾಪ್ತಿ-
ಯಲ್ಲಿ ಪರತಸ್ತ್ವವಿದೆ. [ಕರಣಗಳಿಗೆ ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪರತಸ್ತ್ವ] ಆದರೆ-ಕರಣ
ದಿಂದ ಗ್ರಾಹಕ ಯಾವದೋ, ಅದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದುದರಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವು. ಹೇಗೆಂದರೆ-
ಕರಣವು ಇಂದ್ರಿಯ ಲಿಂಗ ಶಬ್ದಗಳು, ಇವುಗಳಿಂದ ಗ್ರಾಹ್ಯವು ಆದರೆ [ಇಂದ್ರಿಯ
ಗ್ರಾಹಕವು ಅನುಮಾನವು] ಲಿಂಗ ಗ್ರಾಹಕವು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ, ಆಗಮ ಗ್ರಾಹಕವು
ಶ್ರೋತ್ರವು, ಇದರಿಂದ ಅತಿರಿಕ್ತವಾದದ್ದು. ಸಾನಾದಾದಿ [ಲಿಂಗಗಳು] ಅವುಗಳಿಂದ
ಗ್ರಾಹ್ಯವಾಗಿದೆ, ಯಥಾರ್ಥ ಸಾಧನತ್ವ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವು. ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ
ಬಂದು ಲಕ್ಷಣ ಸಮನ್ವಯ ಆಗುವದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಪರತಸ್ತ್ವ ಹೇಳಿದ್ದು.

“ಅಥ ವಾ ಜ್ಞಾನಜನಕತ್ವಂ ಯೇನ ಗೃಹ್ಯತೇ ತತಃ ಏವ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನಜನ-
ಕತ್ವಸ್ಯ ತದೀಯಸ್ಯ ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ ಜ್ಞಾತೌ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಮಿತಿ ಪಕ್ಷಾಂತರಮಭಿ-
ಹಿತಂ ಸುಧಾಯಾಂ । ತಥಾ ಚ ವಿವಕ್ಷಾಭೇದೇನ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಮಪಿ ಕ-
ರಣಾನಾಂ ಜ್ಞಾತೌ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಂ ।

॥ ಇತಿ ಕರಣಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಸ್ಯ, ಉತ್ಪತ್ತೌ ಜ್ಞಾತೌ ಚ ಸ್ವತಸ್ತ್ವಸಮರ್ಥನಮ್ ॥
ಇತಿ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವಾದಪ್ರಕರಣಮ್ ।

ಅಥ ಉಪಸಂಹಾರಪ್ರಕರಣಮ್ ।

(೧) ತತ್ತ್ವಂ ದ್ವಿವಿಧಂ ಪ್ರಮಾಣಂ ಪ್ರಮೇಯಂ चेति, ಪ್ರಮಾಣರೂಪತತ್ತ್ವನಿರ್ಣಯಾದೇದಂ
ಪ್ರಕರಣಮಾರಂಭಂ, ಪ್ರಮೇಯತ್ವಕತತ್ತ್ವನಿರ್ಣಯಸ್ತು ತತ್ತ್ವಸಂಖ್ಯಾನಾದೌ ದ್ರಷ್ಟವ್ಯಃ ।
ತಥಾ ಚ

ಕರಣಗ್ರಾಹಕಮಾತ್ರಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವರೂಪ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವು ಪ್ರಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸಲು.
ಅಥವಾ ಜ್ಞಾನ ಜನಕತ್ವವು ಯಾವದರಿಂದ ಗ್ರಹೀತವಾಗುತ್ತದೆಯೋ, ಅದರಿಂದಲೇ
ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಜನಕತ್ವರೂಪ ಅದರ ಪ್ರಮಾಣ್ಯವೂ, ಗ್ರಾಹ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಎಂಬುದು
ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕರಣ ಪ್ರಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು ಎಂದು ಸಕ್ಷಾಂತರವನ್ನು
ಕೂಡಾ ‘ಸುಧಾ’ ದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ತಥಾಚ :- ಏನಕ್ಕೂ ಭೇದದಿಂದ [ಅಂದರೆ ಕರಣ
ಗ್ರಾಹಕ ಮಾತ್ರ ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವವು ಇಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ ಸರತಸ್ತ್ವವು. ಅಥವಾ ‘ಜ್ಞಾನ-
ಜನಕತ್ವವು ಯೇನ ಗೃಹ್ಯತೇ, ತತಃವಿವ’ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಜನಕತ್ವ ಗ್ರಾಹ್ಯತ್ವಂ
ಎಂಬ ಏನಕ್ಕಾದುದು] ಕರಣ ಪ್ರಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು.

ಇತಿ ಕರಣ ಪ್ರಮಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಜ್ಞಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಸ್ತ್ವ
ಸಮರ್ಥನೆಯು.

ಇತಿ ಪ್ರಮಾಣ್ಯವಾದ ಪ್ರಕರಣವು

ಅಥ ಉಪಸಂಹಾರ ಪ್ರಕರಣವು

ತತ್ತ್ವವು ಎರಡು ಪ್ರಕಾರ :- ೧] ಪ್ರಮಾಣ. ೨] ಪ್ರಮೇಯ ಎಂದು ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ
ಪ್ರಮಾಣರೂಪ ತತ್ತ್ವ ನಿರ್ಣಯದ ಸಲುವಾಗಿ ಈ ಪ್ರಕರಣವು ಆರಂಭವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಮೇ-
ಯರೂಪ ತತ್ತ್ವ ನಿರ್ಣಯವು ತತ್ತ್ವಸಂಖ್ಯಾನಾದಿಗಳಲ್ಲಿ [ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿದೆ] ಎಂದು
ತಿಳಿಯಬೇಕು. ತಥಾಚ -

ದ್ವಿವಿಧತತ್ವನಿರ್ಣಯಾನಂತರಂ एवं भूतैस्सम्यक्परीक्षितैः
प्रमाणैः (इति अभिनवामृते) नित्यानित्यत्वसारासारत्वादिकं नि-
श्चित्य, अनित्यासारादिरूपविषयेषु विरक्तस्य शमदमादिसंपत्तिमतो
वासुदेवैकशरणस्य भगवद्विषयाणि श्रवणमनननिदिध्यासनानि, आ-
दरनैरन्तर्याभ्यां बहुकालमनुतिष्ठितवतो भगवत्साक्षात्कारे सति,
उद्रिक्तया भक्त्या भगवत्प्रसादात् अशेषानिष्टनिवृत्तिविशिष्टा-
नन्दादिस्वरूपाविर्भावलक्षणा मुक्तिर्भवतीति युक्तमत्र प्रमाण-
स्वरूपनिरूपणमित्यशेषमंगलम् ।

(२) जयतीर्थमुनेर्भाविसंग्रहोऽयं प्रकाशितः ।

वादिराजेन तेनेशः प्रीयतां बादरायणः ॥ १ ॥

ಎರಡು ವಿಧ ತತ್ವ ನಿರ್ಣಯವಾದ ನಂತರ, ಸಮ್ಯಕ್ ಪರೀಕ್ಷಿತಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ
[ಹೀಗೆ ಅಭಿನವಾಮೃತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ] ನಿತ್ಯ, ಅನಿತ್ಯ, ಸಾರ, ಅಸಾರ, ಮೊದ-
ಲಾದವುಗಳನ್ನು [ಪದಾರ್ಥದಲ್ಲಿ] ನಿಶ್ಚಯಿಸಿ, ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ಅಸಾರ, ಅನಿತ್ಯ
ಮೊದಲಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ವಿರಕ್ತನಾಗಿ ಶಮ, ದಮ, ಮೊದಲಾದ ಸಂಪತ್ತಿಉಳ್ಳವನಾಗಿ
ವಾಸುದೇವನಲ್ಲಿಯೇ 'ಶರಣಾಗತಿ' ಹೊಂದಿ ಇರತಕ್ಕ, ಭಗವತ್‌ವಿಷಯಕ ಶ್ರವಣ
ಮನನ, ನಿಧಿಧ್ಯಾಸನ, ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಆದರೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಬಹುಕಾಲ
ಅನುಷ್ಠಾನ ಮಾಡತಕ್ಕ, ಸಜ್ಜನಿಗೆ, ಭಗವತ್ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವು ಆಗುತ್ತಿರಲು, ಉದ್ರಿಕ್ತ
ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಭಗವತ್ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ, ಅಶೇಷ ಅನಿಷ್ಟ ನಿವೃತ್ತಿಪೂರ್ವಕ
ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಆನಂದಾದಿ ಸ್ವರೂಪ ಅವಿಭಾವ ಲಕ್ಷಣವಾದ, ಮುಕ್ತಿಯು ಆಗುತ್ತದೆ.
ಕಾರಣ ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣ ಸ್ವರೂಪ, ನಿರೂಪಣೆ ಮಾಡಿದ್ದು ಯುಕ್ತವೇ
ಆಗುತ್ತದೆ.

ಇತಿ ಅಶೇಷ ಮಂಗಳವು

೨] ಜಯತೀರ್ಥ ಮುನಿಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಪದ್ಧತಿಯ ಭಾವ ಸಂಗ್ರಹವು ಪ್ರಕಾ-
ಶಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು ವಾದಿರಾಜನ ಈ ಕೃತಿಯಿಂದ ಈಶನಾದ ಬಾದರಾಯಣನ ಪ್ರೀತನಾಗಲಿ"೧॥

श्रीः

शुद्धाशुद्ध पत्रिका

पत्र	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध ।
६	२	गोर्लक्षणस्य	गोलक्षणस्य
१४	९	शद्वावाच्यः	शद्ववाच्यः
२२	२	द्वियेणष्टे	ष्टेद्वियेण
३४	१०	करणाप्रामाण्य	करणप्रामाण्य
५८	८	यथार्तज्ञानस्य	यथार्थज्ञानस्य
७७	४	ज्ञानसाधानमिति	ज्ञानसाधनमिति
९१	१०	बाहुल्येनायथाथ	बाहुल्येनयथार्थ
१०१	३	तद्गत	तद्गत
११५	१०	केचिध्वभिचारिणः	केचित्त्व्यभिचारिणः
१२५	११	व्याप्तिग्रहः प्रत्यक्षात्	प्रत्यक्षात् व्याप्तिग्रहः
१६३	२	सर्वविपक्षत्वं	सर्वविपक्षव्यावृत्तत्वं
१६८	११	परोपदेशमपेक्ष्य	परोपदेशमनपेक्ष्य
१६९	७	व्यापदिश्यंते	व्यपदिश्यंते
१८७	१	स्तद्विभज्य	स्तद्विभज्य
१८९	६	व्यतिरिशक्तं	व्यतिरिक्तं
२८०	९	शुद्धमासाध्यव्यापकः	शुद्धसाध्यव्यापकः
२४८	७	सहितस्य	सहितस्य
२५७	५	व्यक्त	व्यक्तय
२७७	५	पूर्वकतृकत्व	पूर्वकत्व
२८५	५	विप्रति	विप्रतिपत्या
”	६	तताहि	तथाहि

॥ ೨೯ ॥

ಕುಡ್ಡಾಕುಡ್ಡ ಪತ್ರಿಕಾ

ಪತ್ರ

೧೭

೨೨

೨೫

೪೦

೪೦

೬೩

೬೭

೭೩

೭೮

೮೭

೮೭

೧೦೯

ಹಂಕ್ರಿ

೫

೭

೫

೫

೧೧

೧೯

೧೭

೧೦

೬

೨

೧೨

೧೯

ಅಶುದ್ಧ

ಸಂಕೀರ್ತನಂ

ಅನುಮಾನಲ್ಲ

ಬರುವದು

ಇಂದ್ರಿಗಳಲ್ಲಿ

ಇಲ್ಲಿವೋ

ಹಾಗೂ

ಧರ್ಮಕ್ಕಾಗಿ

ಅತಿತ್ವಿಕ

ತೈಜಸಹಕಾರ

[ಅಭಿವಾಮೃತ]

ಸಮ್ಯಕ್

[ಯಾವ ಹೇತುವಿನ]

ಶುದ್ಧ

ಸಂಕೀರ್ತನಂ

ಅನುಮಾನದಲ್ಲಿ

ಬರುವದು

ಇಂದ್ರಿಯಗಳಲ್ಲಿ

ಇಲ್ಲಿವೋ

ಹಾಗೂ ಕರಣ

ಧರ್ಮವಾಗಿ

ಅತಾತ್ವಿಕ

ತೈಜಸಾಂಕಾರ

[ಅಭಿನವಾಮೃತ]

ಸಮ್ಯಕ್

[ಯಾವ ಹೇತುವಿನ]

ಪಕ್ಷವು ಸಾಧ್ಯಾಭಾ-

ವವುಳ್ಳದ್ದೋ ಆ

ಹೇತುವು ಬಾಧಿತವು]

ಹುಟ್ಟುವದೆಂದು

ಹೇಗೆಂದರೆ

ಆತ್ಮಸಹಿತಃ

ಶಕ್ಯವಾಪ್ತಿ

ಸಿದ್ಧಾಂತ

೧೨೫

೧೨೭

೧೬೨

೧೬೯

೧೯೫

೧೩

೧೩

೧೧

೯

೨

ಹುಟ್ಟುವದೆಂದು

ಹೆಂದರೆ

ಆತ್ಮರಹಿತಃ

ಶಕ್ಯವಾಪ್ತಿ

ದೃಷ್ಟಾಂತ

ಶ್ರೀಮತ್ಪದ್ಧತಿಭಾವಸಂಗ್ರಹಕೃತಿ: ವಾಕ್ಬುದ್ಧಿಶುದ್ಧಯೈ ಕೃತಾ
 ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯವಚೋ ವಿಚಾರ್ಯ ಸರಸಂ ಸಂಗೃಹ್ಯ ಸಾರಂ ತತಃ ।
 ಬಾಲಿಷ್ಯಾತ್ ಬತ ಶೈಶವಂ ಖಲು ಮಯಾ ಪ್ರಾದರ್ಶಿತ ತತ್ಕ್ಷಮ್ಯತಾಂ
 ವತ್ಸಾನಾಮಿವ ಮಾತುರೈಃ ಸಪಯಃ ಪಾನೇ ಪ್ರಸಕ್ತಂ ಬುಧೈಃ ॥ ೨ ॥

ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀಮತ್ಸತ್ಯಧ್ಯಾನತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದಾನಾಮತೇವಾಸಿನಾಂ ಹುಲಗೀತ್ಯುಪಾಹ್
 ಪಂಡಿತ ಹುಚ್ಚಾಚಾರ್ಯಣಾಂ ಶಿಷ್ಯವಾದಿರಾಜೇನ ವಿರಚಿತೇ ಪ್ರಮಾಣಸಂಗ್ರಹೇ ತೃತೀಯ-
 ಪರಿಚ್ಛೇದಃ ಸಮಾಪ್ತಃ ॥
 ಶ್ರೀಕೃಣ್ಣಾರ್ಪಣಮಸ್ತು - ಶ್ರೀಮಧವೇಶಾರ್ಪಣಮಸ್ತು

ಸಂಪದ್ಯುಕ್ತವಾದ ಪದ್ಧತಿಯ ಭಾವ ಸಂಗ್ರಹವಾದ ಕೃತಿಯು ವಾಕ್ ಮತ್ತು
 ಬುದ್ಧಿಯ ಶುದ್ಧಾರ್ಥವಾಗಿ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಪೂರ್ವಿಕರಾದ ಅಚಾರ್ಯರ ವಚನವನ್ನು
 ವಿಚಾರಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿಯ ಸಾರವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ [ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ] ನನ್ನಿಂದ ಬಾಲಿಶ್ಯ
 ನಿಮಿತ್ತವಾಗಿ ಶಿಶುವಿನವೇ ಪ್ರದರ್ಶಿತವಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ಸಜ್ಜನರು ಕ್ಷಮಿಸಬೇಕು.
 ತಾಯಿಯ ಸ್ತನ ಪಾನ ಮಾಡುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕರುವಿನ ಬಾಲಶೈವು ಹೇಗೆ ಕ್ಷಮಿಸಲ್ಪ-
 ಡುತ್ತದೆಯೋ ಅದರಂತೆ ಬುಧರಿಂದ ನನ್ನ ಬಾಲಿಶ್ಯವು ಕ್ಷಮಿಸಲ್ಪಡಲಿ. “ಪ್ರಮಾಣಸಂಗ್ರಹ”
 ದ ಕನ್ನಡ ಅನುವಾದ ಮೂರನೆಯ ಪರಿಚ್ಛೇದ ಸಮಾಪ್ತವು.

ಶ್ರೀ ಕೃಣ್ಣಾರ್ಪಣಮಸ್ತು

ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಸ್ಥಾನ
 ಶ್ರೀಯುತ ನಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯ
 ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರಿ
 “ವಿಜಯಪ್ರಸಾದ” ಬಹುಪ್ರಕಾರ
 ಗುಲಬರ್ಗ-೨ [ಕರ್ನಾಟಕ]

ಪ್ರಕಾಶಕರು
 ಶ್ರೀ ವಾಯರಾಚಾರ್ಯನಾ ಸಮೀತಿ